

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XV, sv. 2, br. 30

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Adnan Čirgić (Podgorica)
Vukić Pulević (Podgorica)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)
Suada A. Džogović (Peć)

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2022.

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'246.2(497.16Lovćen)

Martin HENZELMANN (Greifswald)

University of Greifswald

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

LANGUAGING MONTENEGRO: THE CASE OF THE LOVĆEN NATIONAL PARK

This paper explores languaging in Montenegro and, in particular, in the Lovćen National Park in the west of the country. In the first section, I explain what languaging means and I will highlight the potential behind the study of languaging. In the second section, I will show which particularities can emerge in the study of languaging in Montenegro. In this context, the linguistic situation of the country is also presented, before the third section analyses how languaging takes place in the Lovćen National Park. It is shown which combinations of languages and writing systems are possible on-site, which goals are pursued with them, and which semiotic peculiarities are associated with them.

Keywords: *Languaging, Montenegro, Lovćen National Park, Language in Public Space*

1. Introduction: Why Languaging?

Everything around us is regulated by linguistic signs. This is realized in oral or written form. In this paper, I will focus exclusively on the *written* use of language. I will first highlight what languaging means and what research foci are common when studying languaging. I will further discuss why this concept is important in everyday life, and will then move on to the question of what role languaging plays in Montenegro in general, and in one of the country's most important National Parks in particular.

Languaging, in brief, is a concept that refers to the practice of using language to evoke specific meaning. Languaging is about the concrete use of language in a concrete context and with a concrete goal. It is primarily about the social component that a language has and the role of words expressed in it. Thus, oral communication is just as relevant as written communication because both contain important social elements of language use such as

mutual intelligibility or interaction for information purposes. This provides a clear reference to the question of which social contexts motivate the use of certain varieties (Gynne, 2016: 33). Linguaging, however, is also a concept from linguistics, which is primarily studied in two broad directions, the first of which sheds light on the private or public educational process, but also on the production of meanings and learning concepts. The second direction in the study of linguaging is a critical approach to sociolinguistic and contact linguistic phenomena. Here, the ontological theorisation of language, and also the description of a language in diverse contexts in which different languages occur, are of main interest (*cf.* in detail: Madsen/Nørreby, 2019).

Thus, linguaging is a linguistic research area that scrutinises the concrete application of languages in specific contexts and thereby raises the question of what goal of language use exists in a particular context. In this way, we can examine oral or written communication and illuminate them against the background of origin, intention, or frame semantics. Several factors play a role in this, which arise primarily from the component of social interaction. For this reason, it is obvious why multilingual constellations are often examined in the research of linguaging (Ritzau, 2015; Ritzau/Madsen, 2016).

In this paper, I will limit to a domain that focuses on written language. I will shed light on the appearance of different languages in the public sphere in Montenegro and examine it in a concrete geographical area. Before doing so, I will explain why the idea of linguaging plays an important role in Montenegro in particular, and what influence it has on different regions of the country.

2. Why Linguaging Montenegro?

In the first section, I have outlined the meaning of linguaging and the main emphases of its research topics. In this section, I will discuss why the concept of linguaging matters in Montenegro and what potential it offers, before turning to a concrete case study with examples from one of the country's most relevant National Parks.

Regarding the options for analysing the concept of linguaging in Montenegro, we must first consider the linguistic repertoire this country offers. Two main components can be identified here: On the one hand, those languages that enjoy any official status in Montenegro and thus are legally designated for use in certain contexts, and, on the other hand, those languages that do not have a legally established status but play an important role in the country.

Montenegro's official languages are Montenegrin, Serbian, Croatian, Bosnian, and Albanian. The first four of these languages developed from the Shtokavian dialect continuum, which is characterised by full mutual intelligi-

bility and identical system linguistic specifics (Gröschel, 2009). Differences can be found above all in the preference for a linguonym and individual sociolinguistic domains (on this topic, *cf.* Piper, 2008: 198; Bugarski, 2016: 104). Albanian is the official language in the municipality of Ulcinj in the very southwest of the country, where Albanians make up the majority of the inhabitants (Dymarski, 2017: 212), but also in other places with a significant Albanian population.

After the country gained its independence in 2006, the language issue became particularly important for the newly emerging constitution of the state. In October 2007, this issue was resolved by introducing article 13 into the new law. This article establishes Montenegrin (with equal use of Latin and Cyrillic script) as the official language of Montenegro, while Serbian, Bosnian, Croatian, and Albanian are also being used officially (Kölhi, 2012: 87). It is obvious that the codification of Montenegrin and the new legal status of the language reveal certain unique features (Čirgić, 2011: 210). However, I will not discuss the language status further here but refer to relevant literature on this topic (Okuka, 1998; Gröschel, 2009; Vercher García, 2009: 266–272; Čirgić, 2011 and many others).

In any case, we must also bear in mind that there are two languages which do not enjoy any legal status in Montenegro, but which are particularly important. These are English as the *lingua franca* of international communication, and Russian. Both languages are especially important in the tourism sector.

Now I will come back to the question of why languageing matters in Montenegro. It is relevant because when studying the public presence of different languages, one can see what role is attributed to these languages in oral or written contexts, and what specific goals are pursued with them. Concerning the use of official state languages, this means that these languages shape, or even dominate the public sphere in both oral and written settings. They can be used at all levels of communication relevant to everyday life. In practice, this applies to the languages Montenegrin, Serbian, Bosnian, and Croatian. Albanian, in contrast, is limited to those regions where a significant Albanian population lives. English and Russian, which have no legal status in the country, officially do not have to be considered from a purely legal point of view. In practice, however, they do occur, mainly in oral but also in some written situations.

In the following, I will focus on concrete examples to show how and where different languages appear. I will analyse the role this plays in the semiotisation of space where different signs simultaneously contribute to the meaning, and where they influence our perception (*cf.* Krejdlin/Krongauz, 2022: 150–151).

3. Why Languageing the Lovćen National Park?

Having explained the importance of languageing for Montenegro in the previous section in general terms, I will now turn to the question of how languageing can be illustrated by a concrete example. For this, I have chosen the Lovćen National Park, which is very interesting from a scientific perspective for several reasons. I will give some basic aspects about Lovćen National Park and then go into specifics that seem important to me from a linguistic perspective. Grounded on empirical data, I will show how languages are used in the public space of the National Park¹. In doing so, I will distinguish between the role of the official Montenegrin language and the observations of another language on-site, in this case, English.

Lovćen National Park is located on the territory of the municipalities of Cetinje and Budva in western Montenegro. It is one of five National Parks in the country and is subject to strict nature protection, aimed at preserving exceptional natural beauty and significant or rare natural phenomena. Lovćen National Park has existed since 1952 and covers an area of 6,220 ha, which includes numerous protected forests with significant flora and fauna. This National Park is particularly relevant from a cultural and historical perspective, as it includes a whole series of architectural monuments and extensive hiking trails. On the mountain peak of „Jezerski vrh“ with its 1657 metres, there is the mausoleum of the poet and Montenegrin Prince-Bishop Petar II Petrović-Njegoš, one of the most important heritage monuments in the country of Montenegro.

The Lovćen National Park is in a prominent position in Montenegro due to its scenic and cultural distinctiveness. This inevitably means that language needs to be targeted on-site to evoke points of connection for visitors and inform them about the unique occurrences in the region. In the following, I will analyse the role that the use of language plays in public space and will show, through some examples, that there are concrete functions associated with the use of language in space.

In the Lovćen National Park and its immediate surroundings, the Montenegrin language dominates, while Albanian is not used there. All official inscriptions in public are in Montenegrin and mostly in Latin script. There are, however, some deviations from this scheme, which I will present below, as well as some peculiarities of the function of language use. In brief, I will document five conceivable visualisations of language in the public sphere and will concentrate on Montenegrin and English. This is since a lot of informati-

¹ All photos in this paper were taken by the author in 2021.

on for visitors is posted in English in addition to the national language, but not all of it.

I will now have a closer look at five potential patterns that can be identified in the appearance of language in the public space of Lovćen National Park. The first pattern is also the one that is observed most frequently in the National Park: It is when Montenegrin exclusively in Latin script is used to disseminate certain information. In practice, this is mainly signposts indicating a direction, a spatial distance, or a temporal distance, but also proper names or place signs that are not translated, as we can see in figure № 1. There, the motorist is informed in which direction to turn if he wants to drive to the Njegoš Mausoleum (visible in the background), or down to Cetinje (in the other direction). Such indicators mainly inform the visitor about a spatial relationship that refers to present circumstances that will most likely remain valid in the foreseeable future. They contain always a minimum of information, in this case only the designation of the concrete geographical location that can be reached. Thus, this first monolingual sample acts as a „practical guide“. However, there are also monolingual indicators that do not refer to directions but to historical events.

Figure № 1:
Monolingualism in Latin script.

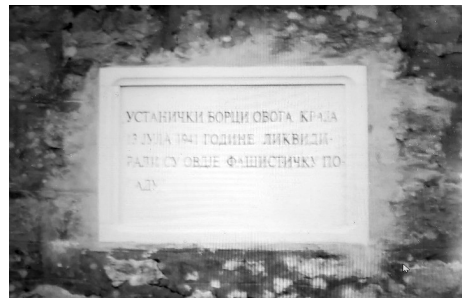

Figure № 2:
Monolingualism in Cyrillic script.

As a second pattern, we find language use in public space, which is also monolingual in Montenegrin but prefers exclusively the Cyrillic script. This is rarely the case and can only be found at certain repositories of memory that are of decisive importance for the history of the region or the entire country. These places include, for example, monuments or plaques to the partisan struggles against fascism. Such a commemorative plaque to the fight against fascism is in figure № 2. The Cyrillic script refers to a historically relevant discourse, framing outstanding significance in the context of national culture and heritage. From a semiotic perspective, this point is intensified by the fact

that the corresponding inscriptions are almost exclusively engraved in grey stone throughout the National Park. This symbolises the steadfastness and immutability of the event as a historical fact. Moreover, grey is the colour that recalls the stones of the mountain, which are statically symbolising the immutability of the event in a figurative sense, so the colour contributes to creating a memory narrative. Grey stands for sad moments, contrasts, and mysterious people or strange events (Nöth, 2000: 492).

Up to this point, I have presented which monolingual Montenegrin forms of language use are visible in the public space of Lovćen National Park. I have also pointed out that monolingualism is only relevant in certain contexts and will now show in which constellations we see bilingual inscriptions on which both Montenegrin and English languages occur.

We observe bilingual information on some signposts that are displayed in the public sphere of Lovćen National Park, *e.g.*, when a Montenegrin text is translated into English. Bilingual signs break up a monocultural context and are an important source of information for all those who are not familiar with the national language. In particular, boards, tourist information, or factual texts about the flora and fauna of the National Park are predominantly also displayed in English. In these cases, the Montenegrin version is above or to the left of the English one. This marks the hierarchy that first appears the official language, and then the foreign language. In almost all cases that we could observe, the font size used is the same for both languages, occasionally the colours vary (for example, there are some panels where the Montenegrin text is written in black letters and the English translation is given in red letters). In figure № 3 we see a sign announcing the entrance fees for the ascent to the Njegoš Mausoleum. This information is, of course, particularly relevant for visitors who come from all over the world to visit this important historical site. In other words, the translation of the text into English is based on a practical necessity. A striking feature is also the colour scheme, as the information sign consists of a white inscription placed on a green background. Green is a colour that strongly evokes associations with nature and thus harmonises excellently with the surroundings (Kalita/Načeva-Marvanová, 2021: 206).

As we can see, the Latin script in the third pattern is preferred to render the Montenegrin language. All bilingual signs that can be identified throughout Lovćen and that give tourists relevant information about the place, behaviour, or ecosystem structure of the National Park are designed exactly in this bilingual constellation. At the same time, a fourth possible pattern, namely the use of Cyrillic script with an English translation was not observed at all, although this could potentially be conceivable. I cannot exclude that such examples exist, but in the public spaces of Lovćen National Park, such signs

are a rarity at best. One basic explanation could be that the Cyrillic script is used to historicise places or objects in a national context, rather than to advertise a recreational activity.

But there is also a fifth potential pattern of written language use, which I would also like to introduce briefly: It is signage written exclusively in English. The objects using English only were erected not by the state but by private entities, and they are aimed primarily at an international audience. We can see this phenomenon in figure № 4, where the sign advertises the National Park as a place for numerous vacation activities that are particularly popular with tourists outside urban areas, such as hiking tours, horseback rides, or quad safaris. The aim of the sign is primarily to draw holidaymakers' attention to the opportunities available to them, whereby in addition to the booze inscriptions themselves, the imitation of the wooden base also symbolises a close interlink to nature.

Figure № 3:
Bilingual sign.

Figure № 4:
Monolingual English sign.

In this section of the paper, I have presented selected forms of languageing that occur in Lovćen National Park. I have given examples of the combination of languages (and scripts) that are relevant for the public sphere. In the table that follows, I will summarise the findings in keywords before making some concluding remarks.

Pattern	Intention	Context	Example
Monolingual: Montenegrin, Latin script	provide clear, distinctive information for everyone	proper nouns, places without translation	road signs, signposts
Monolingual: Montenegrin, Cyrillic script	activate cultural-historical events at a specific location in a national context	the Cyrillic script used to be more relevant in the past	stone plaques that commemorate partisan battles and heroize the place
Bilingual: Montenegrin, Latin script and English	provide comprehensive information for a national and international audience	English as a <i>lingua franca</i> with a large range	information boards on flora and fauna, rules of conduct, entrance fees
Bilingual: Montenegrin, Cyrillic script and English	not verifiable	Cyrillic script is only used in a historical context aimed at those who know the language	not attested
Monolingual: English	appeal to foreign tourists, provide information about possible local activities	private providers opt for English to advertise the available tourism infrastructure	information board with leisure activities

Table № 1: Pattern, intention, and context of language use in the public space of Lovćen National Park with selected examples.

4. Conclusion

In this paper, I explore how languaging is manifested in the Lovćen National Park in Montenegro. I have shown in the first section what languaging means and what the research focuses on. In the second section, I have explained why the concept of languaging is important for Montenegro and what potential it offers. Subsequently, in the third section, I have given examples gathered from one of the most important National Parks in the country, the Lovćen National Park. In this third section, I have argued how languaging works on-site and I have presented five patterns according to which language use in public spaces is conceivable in this concrete nature reserve. I discuss the monolingual use of the Montenegrin language which occurs either in La-

tin or seldom in Cyrillic script. The presence of one of the two scripts fulfills different functions and pursues different goals. I then comment on bilingual inscriptions in which English is chosen in addition to the national language. For this combination, we need to keep in mind that English is always used under the premise of scattering as much input as possible for all visitors. When Montenegrin and English are combined, the Latin script is always used in the Lovćen National Park to render Montenegrin. No example has been attested where English is combined with Montenegrin opting for the Cyrillic script. Moreover, it is also conceivable that information is provided exclusively in English. This happens when private providers advertise infrastructure for tourists.

In sum, we can see that the Lovćen National Park offers an interesting potential for research on languageing. We see that one or more languages are not used arbitrarily but always with a concrete goal. In this way, language reaches specific target groups and spreads relevant information. It will be left to future studies to examine in detail the interaction of language and space in Montenegro, drawing on the concept of languageing.

References

- Bugarski, Ranko (2016). „Jezici u potkrovlju“, *Biblioteka XX vek*, broj 227. Beograd: Čigoja štampa.
- Čirgić, Adnan (2011). „Montenegrin Language in the Past and Present“, *Montenegrina*, Volume 5. Podgorica: Institute for Montenegrin Language and Literature – Matica crnogorska.
- Dymarski, Mirosław (2017). „Political Situation of Ethnic Minority Groups in Independent Montenegro“, [in:] *Studia Środkowoeuropejskie i Balkanistyczne*, tom XXVI, pp. 205–219.
- Gröschel, Bernhard (2009). „Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik. Mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit“, *Studies in Slavic Linguistics*, Volume 34. München: Lincom Europa.
- Gynne, Annaliina (2016). „Languageing and Social Positioning School Practices. Studies of Sweden Finnish Middle School Years“, *Mälardalen University Press Dissertations*, No. 205/*Mälardalen Studies in Educational Sciences*, No. 26. Västerås: Mälardalen University Press.
- Kalita, Inna & Načeva-Marvanová, Mira (2021). Калита, Инна & Начева-Марванова, Мира. „Перцепция зеленого спектра в болгарской, русской, белорусской и чешской фразеологии – лингвокультурные и структурные аспекты колоронимов“, [in:] *Bulgarica*, Volume 4, München: AVM, pp. 185–221.

- Kölhi, Jaakko (2012). „Language and Identity in Montenegro. A Study among University Students“, [in:] *Balkan Encounters: Old and New Identities in South-Eastern Europe*. Slavica Helsingensia, Volume 41, Helsinki: University of Helsinki, pp. 79–106.
- Krejdlin, Grigorij Efimovič & Krongauz, Maksim Anisimovič (2022). Крейдлин, Григорий Ефимович & Кронгауз, Максим Анисимович. *Семиотика, или Алфавит общения. Учебное пособие*. Москва: Флинта.
- Madsen, Lian Malai/Nørreby, Thomas Rørbeck (2019). „Languaging and Linguagized Learning“, [in:] *Languaging Relations for Transforming the Literacy and Language Arts Classroom*. New York: Routledge, pp. 93–111.
- Nöth, Winfried (2000). *Handbuch der Semiotik*. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage mit 89 Abbildungen. Stuttgart – Weimar: Metzler Verlag.
- Okuka, Miloš (1998). *Eine Sprache – viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien*. Klagenfurt: Wieser Verlag.
- Piper, Predrag (2008). Пипер, Предраг. *Увод у Славистику*. 1. Београд: Завод за уџбенике.
- Ritzau, Ursula (2015). „Learner Language and Polylinguaging: How Language Students’ Ideologies Relate to their Written Language Use“, [in:] *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, Volume 18/6, pp. 660–675.
- Ritzau, Ursula/Madsen, Lian Malai (2016). „Language Learning, Polylinguaging and Speaker Perspectives“, [in:] *Applied Linguistics Review*, Volume 7/3, pp. 305–326.
- Vercher García, Enrique Javier (2009). „El mundo de los eslavos. Introducción a la eslavística“, *Filología y lingüística. Manuales Major. Manuales en Lengua Rusa*. Granada: Editorial Universidad de Granada.

Martin HENZELMANN

**APLICIRANJE KONCEPTA „LINGUAGING“
U CRNOJ GORI: SLUČAJ NACIONALNOG PARKA „LOVĆEN“**

Ovaj rad istražuje koncept „linguaging“ (ukratko: upotrebu jezika sa različitim ciljevima) u Crnoj Gori i konkretno na primjeru Nacionalnog parka „Lovćen“ na zapadu zemlje. U prvom odjeljku objašnjavam šta se podrazumijeva pod ovim konceptom i ističem potencijal koji stoji iza proučavanja toga koncepta. U drugom dijelu pokazaću koje se posebnosti mogu pojaviti u proučavanju jezika u Crnoj Gori. Biće takođe riječ o jezičkoj situaciji u državi, prije nego što se u trećem dijelu rada analizira kako se upotreba jezika odvija u Nacionalnom parku „Lovćen“. Pokazaće se koje su kombinacije jezika i sistema pisanja moguće na licu mjesta, koji ciljevi se njima slijede i koje semiotičke osobenosti su povezane sa njima.

Ključne riječi: *Koncept „Linguaging“, Crna Gora, Nacionalni park „Lovćen“, jezik u javnom prostoru*

Izvorni naučni rad

UDK 811.161.2:811.163.42'373

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)

Sveučilište Ivana Franka u Lavovu

milav2000@yahoo.com

SUVREMENA UKRAJINSKO-HRVATSKA LEKSIKOGRAFIJA

Počeci oblikovanja književnog jezika Hrvata i Ukrajinaca sežu u 9. stoljeće. Analizirajući razvoj književnog jezika na području Hrvatske i Ukrajine, dotičemo se tematike, koja je povezana s lokalnim dijalektalnim idiomima, budući da su u različitim regijama pisani jezici bili formirani na nekoliko dijalektalnih i govornih osnova. Prvi tiskani hrvatski i ukrajinski rječnici pojavili su se gotovo istovremeno. Prvi ukrajinski rječnik je crkvenoslavensko-ukrajinski rječnik L. Zizanija iz 1596. g. Prvi hrvatski tiskani rječnik je „Dictionarium...” F. Vrančića – 1595. g. Količina hrvatskih i ukrajinskih leksikografskih publikacija, koje bi se odnosile na ova dva jezika, do danas je neznatna. Tek početkom XXI. st. pojavila se nova leksikografska produkcija, a članak daje prikaz objavljenih ukrajinsko-hrvatskih izdanja.

Ključne riječi: rječnik, ukrajinsko-hrvatska/hrvatsko-ukrajinska leksikografija, nacionalna kultura, struktura natukničkog članka

Današnje informacijsko društvo stvorilo je višejezično komunikacijsko okruženje, ali je ipak niz ekonomskih i političkih čimbenika odredilo vodeće mjesto u globalnom jezično-informacijskom prostoru pojedinim jezicima, budući da svaki jezik ostaje glavni identifikator vlastite etničke skupine, države, a svaki se narod brine o očuvanju, unapređenju i razvoju vlastitog jezika. Zato i rječnici imaju važnu ulogu u razvoju nacionalne kulture.

Problem razvoja i perspektive dvojezične leksikografije sastavni je dio jezičnih, povijesnih, kulturnih, znanstvenih kontakata dvaju naroda. Svrhu našeg članka vidimo u prikazu suvremene ukrajinsko-hrvatske leksikografije, polazeći od zajedničkih povijesnih, kulturnih i sociolingvalnih čimbenika razvoja ukrajinskoga i hrvatskoga jezika, u pregledu hrvatsko-ukrajinskih izdanja objavljenih posljednjih godina. Ukratko ćemo obraditi sljedeća pitanja:

oblikovanje književnoga jezika u Hrvata i Ukrajinaca, obostrani interes za kontakte dvaju naroda; prvi primjeri hrvatskih i ukrajinskih rječnika; ukrajinsko-hrvatski/hrvatsko-ukrajinski rječnici krajem XX. i početkom XXI. stoljeća; suvremeni leksikografski projekti.

Počeci stvaranja književnog jezika u Hrvata, kao i u Ukrajinaca, vezani su za IX. stoljeće, kao i za razvoj staroslavenskog jezika. Tijekom povijesti politička izolacija hrvatskih zemalja zbog državne razdvojenosti (Habsburška monarhija, Osmansko Carstvo, Dubrovačka Republika, Mletačka Republika) uzrokovala je stanovitu kulturnu raznolikost Hrvata. Određeni dijelovi hrvatskoga etničkog prostora postali su potpuno samostalna kulturna središta koja su bila na različitim razinama društvenog i kulturnog razvoja.

Ista je situacija bila karakteristična za ukrajinske zemlje: naprimjer, oslabljene južnorus'ke i zapadnorus'ke zemlje u XIV. st. su postale ovisne o raznim državama. To su bile Kijivske regije, Černigivsko-Siverska regija, Perejaslavskaja regija (Poltavščina), Podilja i Volinj – sve do 16. stoljeća bile su pod vlašću Velike Kneževine Litve; Galicija od 1387. – pod vlašću Poljske i sl. Stoga se, s obzirom na razvoj književnog jezika na području Hrvatske i Ukrajine, moramo usredotočiti na tematiku, koja je povezana s lokalnim dijalektalnim idiomima, budući da su u različitim regijama pisani jezici bili formirani na nekim dijalektalnim i govornim osnovama.

Prvi ukrajinski rječnik je crkvenoslavensko-ukrajinski rječnik L. Zizanija iz 1596. g. Tiskan je u Vilniusu pod nazivom „Лексис, Сирль Реченїл, Вькратць Псьбран(ь)нї и из слове(н)скаго язьїка на просты(й)рускій ді-Але(к)ть истол(ь)кованї“. To je bilo prvo izdanje u kojem je 1061 crkvenoslavenska riječ bila prevedena na ukrajinski književni jezik druge polovice XVI. st. Rječnik je bio tiskan zajedno s Bukvarom „Наука ку читаню и розум^ю писма слове(н)скаго. ту ты(ж) ю стой тройци, и ю вьчловеченїи г(с)дни“. Ukupno je u rječniku 1061 riječ: *nana – тато, отець; баснь – казка, слово, байка; юноша – парубок, младетць; виновнї – тот, которий ест чему причиною i dr.* Dakle, povučena je jasna granica između crkvenoslavenskog i ukrajinskog jezika (Німчук, 1964).

Prvi hrvatski tiskani rječnik je „Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae (!), & Ungaricae. Venetiis : Apud Nicolaum Morettum, 1595. 8° [8] + 128 pag“ F. Vrančića. F. Vrančić je 5800 hrvatskih riječi preuzeo uglavnom iz čakavskoga zavičajnog područja, ali i iz djela pisanih na drugim hrvatskim narječjima i preveo ih je na pet, u njegovo vrijeme najpoznatijih, europskih jezika: latinski, talijanski, njemački, dalmatinski, tj. hrvatski i mađarski. Autor rječnika se nadao da će taj jezični koine proširiti po regijama (Putanec, 1991: 211–215), a također je izrazio zabrinutost, kako je naveo u svojim „Planinama“ pjesnik toga doba P.

Zoranić, da „jezik kim općimo“ „ne bude pošpuren latinskim“. Tako vidimo da i ukrajinska i hrvatska leksikografija imaju dugu tradiciju.

Protestantski pokreti u Ukrajini u XVI. stoljeću pridonijeli su prodiranju velikog broja riječi iz narodnog jezika u ukrajinski jezik. Općenito, renesansno doba i barok u Ukrajini unijeli su u književni jezik živu jezičnu struju. Narodni razgovorni jezik ušao je u knjige, u crkvu i u lijepu književnost. A hrvatski protestanti J. Dalmatin i S. Konzul preveli su Bibliju „na slovinski (slavenski. – Lj. V.) ili hrvacki jazik“ koji je imao mnogo zajedničkoga s kranjskim, kako bi taj prijevod poslužio prije svega vama, Hrvatima i Dalmatincima, kao i Bošnjacima, Bizantincima, Srbima i Bugarima¹. Tako je zapravo bio prvi put proglašen program o jeziku, razumljivom svim Južnim Slavenima.

O tom razdoblju u razvoju ukrajinskog jezika prikladno je rekao Ivan Franko: bilo je to „vrijeme kada se kod nas prvi put rodila i počela dobro razvijati zajednička ukrajinska, istinska nacionalna književnost“, kada su se pojavila djela pisana „na jeziku, razumljivom u cijeloj Rusi Ukrajini“ (Франко, 1986). Dodati ćemo tome da je ovo mišljenje ukrajinskog znanstvenika sasvim primjereno i u odnosu na povijest hrvatskoga jezika.

Napominjemo još jednu zanimljivu, a istovremeno važnu činjenicu u povijesti hrvatsko-ukrajinskih kontakata. Sredinom XVII. st. hrvatski prosvjetitelj J. Križanić u gramatici (Toboljsk, 1665) je opisao jezik sjeverozapadne Hrvatske i na temelju podataka iz mnogih slavenskih jezika, uključujući ukrajinski (hrvatski slavist je prvi put iskoristio njemu poznatu ukrajinsku građu), razradio je vlastiti tip sveslavenske gramatike, u kojoj je istaknuo razlike posebnog slavenskog jezika – hrvatskog – unutar općeslavenskog tipa, a također je opredijelio posebnosti, svojstvene hrvatskom jeziku². Hrvatski slavist je radio na ideji povratka Slavena izvorima njihova jezika, koji je pokušao preporučiti. Po primjeru tog jezika koristio je gramatiku M. Smotrickog³. Dakle,

¹ Jezik protestantskih pisaca opisao je F. Francev (Francev, 1916).

² J. Križanić se s Ukrajincima i njihovim jezikom prvi put susreo u mladosti: u Rimu je upoznao ukrajinske unijate, bio je fasciniran njihovim idejama stvaranja kršćanske europske unije, kojoj su Slaveni trebali pristupiti kao ravnopravni narodi.

³ Križanić je među prvima postavio pitanje naziva jezika, povijesti i nacionalnog identiteta Ukrajine i Ukrajinaca, pokušao je upoznati samobitnost ukrajinskog naroda, nazivajući ga Rebus Rutenicis (u odnosu na Moskoviju-Rusiju). Godine 1659., putujući ukrajinskim zemljama iz Lavova na istok, hrvatski je slavist prikazao stanje u Ukrajini za vrijeme hetmana I. Vigovskog te je u Nižinu napisao kratke bilješke o Ukrajincima. U tim tekstovima uz latinično pismo pratimo autorovo duboko poznavanje živog ukrajinskog jezika toga vremena. Kao što je poznato, J. Križanić, iako se opredijelio u korist ujedinjenja Ukrajine s Moskovijom, bio je uvjeren da moskovski car mora uzeti u obzir interese Ukrajinaca. Zato je bio progan u Sibir zajedno s ukrajinskim pristašama jedinstva s Moskvijom.

počeci oblikovanja književnog jezika i tiskane leksikografske produkcije u Hrvata i Ukrajinaca odvijali su se u sličnim uvjetima, polazili su od dovoljno sličnih načela, a između ova dva naroda postojao je obostrani interes za međusobne kulturne kontakte⁴.

Unatoč tim trajnim korijenima hrvatsko-ukrajinskih odnosa, do 90-ih godina XX. st., nažalost, možemo se pohvaliti tek nevelikim brojem hrvatske i ukrajinske leksikografske produkcije koja se odnosi na ova dva jezika. Tu činjenicu povezujemo s gotovo stogodišnjim postojanjem jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika, koja je prouzrokovala da je u XX. st. pozornost hrvatskih istraživača bila usmjerena prvenstveno na kulturološke probleme. Pojavljivale su se književne studije, prijevodi, kritički članci, proučavali su se stari hrvatski spomenici, pisani na svim hrvatskim dijalektima i sl. Jezik Hrvata koji je nazvan srpskohrvatski/hrvatskosrpski, kao da se povukao u drugi plan, ustupivši mjesto srpskom dijelu (ovdje ne mislimo na studij kroatistike na kojem su hrvatski jezik proučavali sami Hrvati, što naravno, nikada nije bilo prekidano). Iznimku nije činila ni slavistička znanost u Ukrajini, o čemu svjedoče radovi, objavljeni u Ukrajini.⁵

Među radovima koji su se ipak pojavili, prije svega vrijedi istaknuti leksikografski rad – Ukrajinsko-hrvatski rječnik A. Menac i A. P. Kovalj⁶, koji zadovoljava utvrđene znanstveno-leksikografske kriterije. Do sada je to bio jedinstven dvojezični tiskani ukrajinsko-hrvatski rječnik koji ima visoku razinu strukturiranosti jezičnih elemenata, cjelovitost i sveobuhvatnost komponenata koje su mu pridodane, mogućnost praktične uporabe reprezentativnih materijala. Međutim, s obzirom na vrijeme njegova sastavljanja (1979.) u odnosu na hrvatsku jezičnu građu, donekle je zastario, sadrži niz srbizama, arhaizama, historizama, nije usklađen sa suvremenim hrvatskim akademskim normama. S druge strane, nedostaju mu leksičke jedinice koje karakteriziraju suvremenu stvarnost.

⁴ Vrijedi napomenuti da je Ukrajina stoljećima prisutna u hrvatskoj kulturi. Kod Južnih Slavena prvi prijevod Ševčenkovih pjesama u Hrvatskoj nastao je 1863. g. Autor prijevoda je bio istaknuti pisac XIX. st. August Šenoa. Cijela knjiga prijevoda „Kobzara“ T. Ševčenka pojavila se u Zagrebu 1887. g. (izdavač Matica hrvatska) Bili su objavljeni i prijevodi djela Marka Vovčoka, J. Fed'koviča. Od 1944. g. u Zagrebu se proučava ukrajinski jezik na sveučilištu, za što je zaslužna i ukrajinska dijaspora, koja pridonosi i objavljivanju prijevoda ukrajinskih autora, kao što su V. Stefanik, Ulas Samčuk i drugi. Preporod ukrajinstike u Hrvatskoj povezuje se s djelovanjem slavista A. Flakera i A. Menac (dobitnici su nagrada predsjednika Ukrajine). Ne samo da su pokrenuli nastavu ukrajinskog jezika na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, nego su svojim radovima pridonijeli i razvoju hrvatske ukrajinstike. Danas u Zagrebu na FF djeluje Odsjek za ukrajinstiku.

⁵ Vidjeti o tome (Vasylieva i Veinović, 2007: 3–12).

⁶ Radi se o „**Ukrajinsko-hrvatskom** ili srpskom rječniku“ (bold naš – Lj. V.).

Godine 1997. kroatisti Sveučilišta Ivana Franka u Lavovu započeli su s radom u računalnoj grupi projekta „Roxolania“ te je 1999. g. u sklopu ovog znanstvenog projekta sastavljen „Ukrajinsko-hrvatski računalni rječnik minimum“.

S obzirom na lingvistički pristup istraživanju i njegovu primjenu u praktičnom području rad na projektu sastojao se od dva dijela. Prvi dio je čini osnovu ukrajinskog jezika, koja se sastojala od tri tisuće najčešćih riječi u ukrajinskom jeziku i koju je odabrala skupina suradnika projekta „Roxolania“ na temelju frekvencijskog rječnika V. S. Perebijnis, rječnika nekoliko udžbenika ukrajinskog jezika kao stranog, a ta je osnova dopunjena i rječnikom jezične slike svijeta (Васильєва і Віталіш, 1997). Drugi dio rječnika čini prijevod svake odabrane riječi na hrvatski jezik. Za ovaj projekt bio je razrađen sustav povratnog prijevoda, čija je svrha bila stvaranje osnove za distribuciju raznih računalnih proizvoda, naprimjer formiranje baze podataka (za sustav prevođenja), kao i sustava za korisnike koji proučavaju ukrajinski i hrvatski jezik. Rječnici bi se mogli koristiti za višenamjenske programe: bibliografija, izdavaštvo, indeksacija i tiskanje elektroničkih verzija dvojezičnih rječnika i sl. Bio je sastavljen i hrvatsko-ukrajinski računalni rječnik minimum. Kako bismo prikazali princip sastavljanja tog računalnog rječnika, navest ćemo natukničku strukturu članka u ukrajinsko-hrvatskom rječniku. Sve registarske riječi tiskane su podebljano i poredane abecednim redom. Na početku su predstavljene ukrajinske riječi i njihovi hrvatski ekvivalenti kao i neki njihovi oblici. Svaka pojedinačna upotreba ispisana je u novom retku i istaknuta kosom crtom (\), nakon čega slijede primjeri njegove upotrebe. Nakon dvije kose linije predstavljeni su ustaljeni izrazi:

підняти

\ podići, podignem

\\ ~ прапор = podići zastavu ~ ціни = podići cijene

\\ ~ на сміх = ismijati koga

\\ ~ питання = iznijeti, pokrenuti pitanje

вовк, а [ч.]

\ vuk

\\ morski vuk = морський вовк

\\ \\ vuk u janjećoj koži = вовк в овечій шкурі

\\ \\ {posl.} тко се боји вукова, нека не іде у шуму = вовка боятися — в ліс не ходити

Nakon tri kose crte date su frazeološke jedinice. Ako je poslovice ili izreka navedena u rječniku, ona je označena u rječniku u vitičastim zagradama.

Kod imenice uz oznaku njezina roda daje se i oblik genitiva jednine. Područja znanja, u kojima se odgovarajuće koristi, navedena su u vitičastim zagradama. Kako bismo prikazali princip navođenja u sastavljanju hrvatsko-ukrajinskog računalnog rječnika, predstavljamo i strukturu njegova natukničkog članka:

račun, računa [m.]

\ рахунок; розрахунок

\ \ {ekon.} gospodarski ~ = господарський розрахунок

\ звіт

\ \ dati (položiti) ~ = дати (здати) звіт

\ \ \ raditi nešto za svoj ~ = робити щось для себе; робити щось на свою відповідальність

\ \ \ ne ide mi to u ~ = це йому не вигідно

proći, prođem

\ пройти, минути

\ \ prošlo je ljeto = минуло літо

\ проїхати

\ *перен.* зійти з рук

\ \ to mi je prošlo = це йому зійшло з рук

\ \ \ ~ na ispitu = здати екзамен

\ \ \ dobro ~ = мати успіх

\ \ \ oni će loše ~ = їм не позаздриш

\ \ \ prošla mi je misao kroz glavu = у мене з'явилась ідея.

Osim prijevoda riječi, predloženi rječnici pružaju i druge mogućnosti, npr. proučavanje ustaljenih izraza, najčešće korištenih frazeoloških izraza, razgovorni vokabular, kao i često korišteno nazivlje raznih područja. Bilo je važno osigurati određeni broj pojmova u rječniku za početni stupanj osposobljenosti prevoditelja, koji također mora poznavati nazivlje iz različitih područja.

U završnom dijelu udžbenika „Hrvatski jezik“ iz 2007. g. nalazi se hrvatsko-ukrajinski rječnik (Васильєва і Пешорда, 2007). Budući da u to vrijeme i u Ukrajini i u Hrvatskoj takvog rječnika još uvijek nije bilo, glavni cilj bio je osigurati rad s ovim udžbenikom. Rječnik sadrži leksičku građu lekcija, što čini više od 2500 najčešće upotrebljivanih riječi. Uključuje vokabular koji se nalazi u uvodnim lekcijama, u polilozima, tekstovima, vježbama i u dodatnim tekstovima. Rječnik ne uključuje lingvističke pojmove čije je objašnjenje navedeno u lekciji nakon prikaza gramatičke građe određene teme, kao ni

vokabular koji imenuje hrvatske realije, a njihova semantika ima nacionalno-kulturnu komponentu i zahtijeva specijalne komentare koji se također nalaze u lekcijama. U rječniku su riječi prikazane s naglascima prema hrvatskom sustavu akcentuacije, kao i s dužinama. Navedeni su i slučajevi promjene naglaska, uključujući konjugaciju glagola u prezentu. Uz glagol se navodi oblik prvog lica jednine sadašnjeg vremena, jer hrvatski jezik se ubraja u jezike koji imaju infinitiv, a koji transparentno ne definira obrazac konjugacije. Evo nekoliko primjera iz rječnika:

kazívati, kàzujēm дієсл.недок.в. говорити, розповідати, казати

kćí ім.ж.р. дочка; род.в. **kćèri**

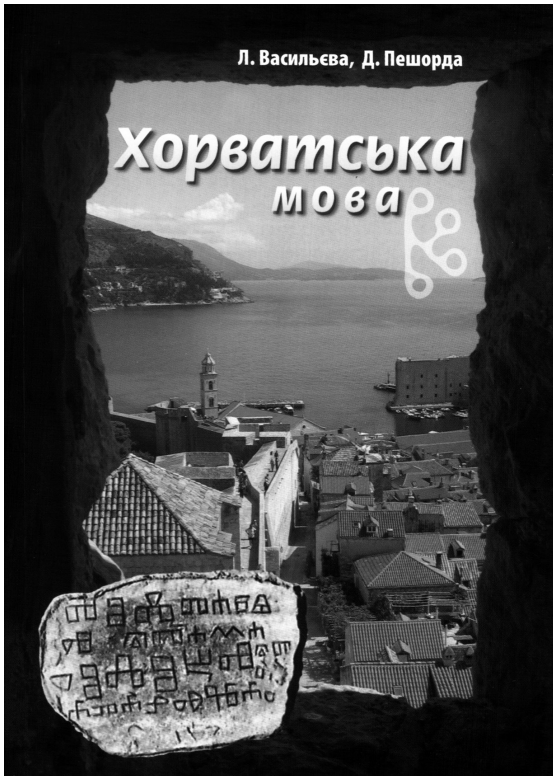
kèks ім.ч.р. сухе печиво

kémija ім.ж.р. хімія

kìlometar ім.ч.р. кілометр

kíno ім.с. і ч.р. кінотеатр

kìpār ім.ч.р. скульптор

Godine 2006. hrvatska leksikografija se obogatila publikacijom više-jezičnog frazeološkog rječnika, rječnikom hrvatsko-slavenskih poredbenih frazema (Fink Arsovski, 2006). Hrvatskih frazema u njemu ima 540⁷. Ukrajinski jezik u ovom rječniku jedan je od jezika kojem je dana veća važnost, a autor tog ukrajinskog dijela je R. I. Trostinska. U rječniku ima 517 ustaljenih izraza, koji su relevantni hrvatskim izrazima. U poredbenoj frazeologiji svih slavenskih jezika koriste se samo najčešći veznici. Naprimjer, u ukrajinskom je to – *як* (samo u jednom frazemu imamo *наче*).

Nakon rječničkog dijela slijedi popis frazeoloških jedinica svih jezika abecednim redom njihovih prvih sastavnica. Naravno, rječnik ne čini cjelovit korpus poredbene frazeologije jezika navedenih u njemu, ali pokazuje način na koji funkcioniraju poredbene frazeološke jedinice u ukrajinskom i u još osam slavenskih jezika, a također daje opću sliku podudarnosti ili nepodudarnosti frazeoloških struktura, o sličnom i različitom kulturološkom izboru ključnih elemenata, najčešće određenih kulturnom, povijesnom ili drugom bliskošću ili različitošću slavenskih naroda.

Među ukrajinskim publikacijama s početka XXI. st. bilježimo ukrajinsko-hrvatski rječnik jezikoslovnog nazivlja (2008.) (Паламарчук і Стрельчук, 2008) čiji su autori postavili cilj prikazati ukrajinsko jezikoslovno nazivlje s prijevodom na hrvatski jezik. U rječniku ima oko 7000 suvremenih ukrajinskih jezikoslovnih naziva među kojima su i internacionalizmi koji tvore ukrajinski terminološki sustav raznih grana lingvistike – fonetike, morfologije, sintakse, leksikologije, stilistike.

Godine 2016. profesori dviju katedri filološkog fakulteta Sveučilišta Ivana Franka u Lavovu odlučili su sastaviti cjelovite tematske rječnike, namijenjene za nastavu, u prvome redu za studente svoga sveučilišta (Васильєва і Сокил, 2016). Polazili smo od principa da je proučavanje riječi prema određenim temama djelotvornije, nego proučavanje međusobno nepovezanih riječi, jer „...što god se zbiva u našoj svijesti kada uređujemo iskaze ili tražimo za nas neophodne riječi, to se ne zbiva abecednim redom“ (McArthur, 1986: 123) .

Naravno da je „Ukrajinsko-hrvatski tematski rječnik“ prvenstveno bio namijenjen studentima sveučilišta i visokih škola, srednjoškolicima, studentima različitih jezičnih tečajeva, ali je koristan i za samostalno proučavanje ukrajinskog i hrvatskog jezika za sve zainteresirane za ove jezike, kao i za turiste. Osnovna je svrha rječnika pridonijeti obradi konkretnih tema, važnih za svakodnevnu komunikaciju, a djelomično i tema vezanih za opće probleme

⁷ Izvorni jezik rječnika je hrvatski, a jezici kojima je dana veća važnost su slovenski, makedonski, bugarski, ukrajinski, ruski, poljski, češki i slovački. Količina frazeoloških jedinica u navedenim jezicima je sljedeća: 347 slovenskih, 486 makedonskih, 478 bugarskih, 517 ukrajinskih, 428 ruskih, 380 poljskih, 461 čeških, 503 slovačkih.

stručne komunikacije. Rječnik će pomoći sudionicima konverzacije u različitim granama. U rječniku ima leksika vezanog za najvažnija područja iz svakodnevnog života, obrazovanja, znanosti, uključujući i računalne tehnologije, zemljopis, egzaktne, prirodne i humanističke znanosti. Posebna je pozornost posvećena razgovornom leksiku.

Građa rječnika uključuje najvažnija područja ljudskog života: svakodnevnicu, naobrazbu, znanost (npr. informatiku, zemljopis, egzaktne, prirodne i humanističke znanosti). Vrijedi spomenuti da u Ukrajini danas nema ni jednog dvojezičnog ukrajinsko-hrvatskog rječnika, pa smo trebali uzeti u obzir zahtjeve za sastavljanje kratkih dvojezičnih rječnika drugih jezika. Koristili smo sve moguće jednojezične rječnike ukrajinskog i hrvatskog jezika, kao i elektronsku verziju Rječnici Ukrajine Instituta jezično-informacijskih istraživanja (Словники України, 2004). To je bio prvi pokušaj ukrajinsko-hrvatske dvojezične leksikografije koji je tiskan u neovisnoj Ukrajini i nismo pogriješili: rječnik je postao koristan za sve zainteresirane za ove jezike.

Registar riječi u rječniku sastavljen je na ukrajinskom jeziku prema tematskom načelu. U određenim podgrupama riječi su date abecednim redom. Došli smo do zaključka da minimalna jedinica tematskog raspoređivanja leksika u rječniku nije leksička jedinica, već leksiko-semantička varijanta. Česti su slučajevi kada riječ ima više značenja koja su prilično udaljena jedno od drugog i ulaze u nekoliko tematskih skupina, osim toga, ponekad se radi o

припаданju leksičko-semantičkih varijanti različitim područjima, pa i znanstvenim. Naprimjer, riječ *tijelo* (ljudsko i tijelo općenito) pripada po sadržaju tematskom odjeljku „Čovjek“ i tematskoj grupi „Tekućina i čvrste tvari“, koja je dio većeg tematskog odjeljka „Fizika“ itd.⁸.

Тіло	tijelo
аморфне ~	amorfno ~
анізотропне ~	anizotropno ~
ізотропне ~	izotropno ~

Riječi unutar pojedine skupine rječnika navedene su abecednim redom, iznimke i odstupanja od ovog principa pojavljuju se u navođenju riječi, veza-nih asocijativno. Naprimjer, tematska grupa „mehanika fluida“ ili grupa „Dani u tjednu“ imaju takva odstupanja:

статика	statika
Динаміка	dinamika
рух ідеальної рідини	gibanje idealne tekućine
рух в'язкої рідини	gibanje viskozne tekućine
Тертя	trenje
Понеділок	ponedjeljak
Понеділковий	ponedjeljni
Вівторок	utorak
Вівторковий	utorkovi
Середа	srijeda
Четвер	četvrtak
п'ятниця	petak
Субота	subota
Суботній	subotnji
Неділя	nedjelja
Недільний	nedjeljni
День	dan
Тиждень	tjedan

Kod određivanja strukture rječnika vodilo se računa o ukrajinskim i hrvatskim korisnicima. Rječnik ima dovoljno jednostavnu strukturu, nema fu-snota, materijal je prikazan u dvije kolone s naslovima i podnaslovima u skla-

⁸ Ovdje i dalje su primjeri iz: (Васильєва і Сокіл, 2016).

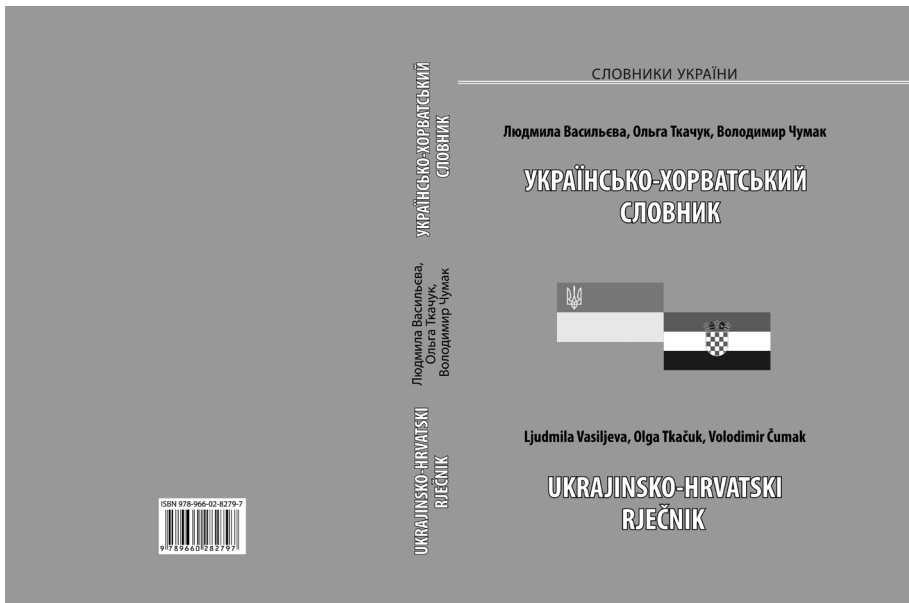
du s određenim područjima leksika koji su navedeni u sadržaju. Elektronska verzija omogućava da se određena riječ, s odgovarajućim leksičkim okruženjem, brzo pronađe. Većina tema se završava glagolsko-imenskim sintagma s odgovarajućom rekcijom za jezičnu normu. Navođenje rekcije omogućuje pravilnost govorne prakse. Sastavljajući rječnik autori su uzeli u obzir karakteristične jezične posebnosti Ukrajinaca i Hrvata. Ovo posebno zorno predočuju rubrike netradicionalne za takve rječnike, navođenje zemljopisnih vlastitih imena, kao i naziva stanovnika ukrajinskih i hrvatskih gradova. Tog nazivlja obično nema čak ni u solidnim rječnicima.

Донецьк	Doneck
Донеччанин	Donečanin
Донеччанка	Donečanka
Осієк	Osijek
Осієчанин	Osječanin
Осієчанка	Osječanka
Осієчани	Osječani

Osim toga, građa rječnika koji sadrži najčešće korišten leksik, a obuhvaća veliku količinu specijalnih područja, može biti prikladan za prevođenje ukrajinskih i hrvatskih tekstova. Elektronska verzija omogućuje da se određena riječ, s odgovarajućim leksičkim okruženjem, brzo pronađe.

Rječnik je koristan za iscrpno proučavanje leksika određene teme, kao i za memoriranje leksika iz niza specijalnih područja, koja su zabilježena u programu kroatističkih studija u Ukrajini. Rječnik je dodatni izvor proširivanja leksičkog opsega i u potpunosti odgovara programu adaptacije studenata u hrvatskoj sredini.

Godine 2018. objavljen je Ukrajinsko-hrvatski rječnik, nastavljajući niz rječnika koji služe kao pomagala prilikom prevođenja i kojima je jezik prijevoda slavenski jezik, a u kojem se glavni leksički minimum ukrajinskog jezika prevodi ekvivalentima srodnog jezika. Posebnost njegova uređivanja vezana je za zahtjeve za kratke dvojezične rječnike, s obzirom na činjenicu da velikog dvojezičnog ukrajinsko-hrvatskog rječnika do sada nema. U rječniku su zastupljeni aktualan suvremeni leksik i fraze koje se aktivno rabe u različitim funkcionalnim stilovima standarda te su prikladne za raznovrsnu komunikaciju ukrajinskog i hrvatskog korisnika. U registru se nalazi više od 25 tisuća riječi.

Godine 2022. tiskan je Hrvatsko-ukrajinski rječnik, koji također nastavlja niz rječnika ovog tipa. Vrijedi naglasiti da velikog dvojezičnog hrvatsko-ukrajinskog rječnika do sada isto tako nema. Pristup navođenja građe u njemu je sličan ukrajinsko-hrvatskom rječniku. I u ovom registru se nalazi više od 25 tisuća riječi.

Oba rječnika su dio univerzalnog sustava slavenske leksikografije „Leksika-Slavika“ koji je razradila ekipa suradnika Ukrajinskog jezično-informacijskog fonda Nacionalne Akademije Znanosti Ukrajine pod rukovodstvom akademika V. A. Širokova, koji je omogućio realizaciju teoretskih postignuća znanstvenika te institucije, uz opredjeljenje parametara leksikografskog sustava dvojezičnog slavenskog leksikona i stvaranje odgovarajuće leksikografske baze podataka koja predviđa tiskanu i digitalnu verziju ovih rječnika.

Statistički podaci računalne obrade sustava riječi ukrajinskog jezika pomogli su formiranju registra Ukrajinsko-hrvatskog rječnika koji se pretežito sastoji od leksika opće uporabe s malobrojnim arhaizmima, vulgarizmima ili dijalektalnim leksikom koji danas čini dio aktivnog leksika standardnog jezika. To su prije svega etnografizmi: *полони́на, трембі́та* i sl., te povijesni leksik koji je vezan za povijest ukrajinskog naroda: *кріпа́к, отама́н, коза́к, со́тник* itd. U registru rječnika ima i najrasprostranjenijih naziva koji se koriste u različitim znanstvenim i tehničkim područjima i aktualni su u suvremenom društvu. Uzeli smo u obzir slavenske leksikografske tradicije, posebice ukrajinske i hrvatske, posebnosti u navođenju registarskih riječi, njihovih početnih oblika i specifičnosti određivanja. U ćirilichkom registru rječnika uz ukrajinske riječi navode se latinicom kurzivom gramatičke odrednice.

Registarska riječ u oba rječnika se navodi u početnom obliku bez padežnih i osobnih završetaka boldom. Poslije registarske riječi svijetlom bojom kurzivom navode se odrednice ovim slijedom: gramatička, tematska, stilska i dr.:

ùbrizgati *pf. med.* упорснути
ubrizgávānje *n. med.* упорскування, ін'єкція

ukopávati se *impf. vojn.* окопуватися
ukopčávānje *n. tehn.* зчеплення

Ukrajinske ili hrvatske registarske riječi, kao riječi ishodišnog jezika, naglašene su u skladu s pravilima te se iznad hrvatskih riječi navode dužine. Njihova značenja i nijanse tih značenja obilježavaju se u hrvatsko-ukrajinskom rječniku ukrajinskim naglašenim riječima.

Kao primjer navodimo slovo **Г** u ukrajinsko-hrvatskom rječniku. Vrijedi naglasiti da se ovo slovo vratilo u ukrajinsku abecedu tek početkom 90-ih g. XX. st. Godine 1933., iz ideoloških razloga, uklonjeno je iz ukrajinske abecede tijekom reforme ukrajinskog pravopisa koju su proveli N. Kaganovič i A. Oliner.

Г

га́ва *f.* vrana

га́зда *m.* gazda, vlasnik

газди́ня *f.* gazdarica, vlasnica

га́нок *m.* trijem, veranda

гату́нок *m.* vrsta, klasa

гвалт I *m.* galama, vika

гвалт II *interj.* upomoć!

гвалтiвнiк *m.* nasilnik

гвалтува́ння *n.* nasilje, silovanje

гвалува́ти *impf.* silovati, prisiljavati

гешéфт *m.* interes

гнiт *m.* fitilj

гран-прi *m.* prva nagrada, grand-prix

гра́ти *pl.* rešetke

грéчний *adj.* uljudan, pristojan

грунт *m.* tlo, zemljište, temelj

грунто́вний *adj.* temeljit

гúдзик *m.* dugme, gumb

гúля *f.* kvrga, čvoruga

Evo ulomka iz Hrvatsko-ukrajinskog rječnika:

У

у праеп. в (у), по (*mjesto, smjer*), під **raditi u banci** працювати в банку **ići u park** іти в парк, (*djelovanje radnje na predmet ili njegov dio*) **ubosti u prst** вколоти в палець, (*kretanje*) **ući u grad** увійти в місто (*način*) **u protivnom slučaju sve ćeš ispričati** в протилежному випадку ти все розкажеш, (*smjer; usmjerenost*) **zaljubljen u glazbu** закоханий в музику, (*vrijeme*) **u prošlome stoljeću** в минулому столітті (*predmet čija se površina obrađuje*) **rezbarija u drvetu** різьба по дереву (*vrijeme*) и takvo vrijeme під такий час **u prvom redu** насамперед, передусім; **u glib** углиб **u groznici** лихоманковий **u komadu** штучний **u konceptu** чорновий **u maloj mjeri** слабо **u mladosti** замолоду **u mraku** поночі **u pogledu** щодо **u pomoć!** караул! гвалт **biti unesen u popis** числитися **u predvečerje** напередодні **u pripravnosti** напоготові **u proljeće** навесні **u zimsko doba** взимку **u zamjenu** натомість **u više činova** багатоактний

ubáciti pf.	вкинути
ubáciti se pf.	вклинитися
ubacivati impf.	вкидати закидати (<i>loptu</i>)
ùbāčen adj.	закинутий
ubádati impf.	(1) колоти, уколювати, виколювати (2) штрикати (3) жалити
ubádati se impf.	уколюватися
ubíce n.	убивство
ubijāč m.	убивця
ubijānje n.	убивання, бій
ubijati impf.	(1) убивати, забивати (2) виводити (<i>kukce</i>) ubijati otrovom морити
ubijen adj.	убитий, забитий
ùbit adj.	убитий, битий
ùbitačan adj.	згубний
ùbiti pf.	(1) убити, забити (2) вивести(<i>kukce</i>) da me ubiješ хоч убий
ublažávānje n.	зменшення
ublažávati impf.	згладжувати, заглушати, зменшувати(<i>bol</i>)
ublažávati se impf.	згладжуватися, зменшуватися
ublážiti pf.	згладити, зменшити (<i>bol</i>)
ublážiti se pf.	зменшитися, згладитися

Tematske, stilske i druge odrednice u ukrajinsko-hrvatskom rječniku navode se ispred hrvatske riječi na hrvatskom jeziku kurzivom: **паищина** *f. zast.* kuluk; **прищепити pf.** (1) *ppriv.* cijepiti (*voćku*) (2) *med.* vakcinirati (*pf., impf.*), cijepiti; **щиколотка** *f. anat.* gležanj; **ясен** *m. bot.* jasen; **яструб** *m. orn.* jastreb. Isti je pristup u hrvatsko-ukrajinskom: **амфібія** *f. zool., tehn.* амфібія, **дуня** *f. bot.* айва, **чворак** *m. orn.* шпак, **čisto II part. razg.** цілком, зовсім; **čisto lud** зовсім ненормальний, **dànguba** *m. razg.* лёдар.

Navedeni rječnici su, bez sumnje, korisni ne samo za profesore i studente iz Hrvatske i Ukrajine te prevoditeljima, već i poslovnim ljudima, turistima, svim predstavnicima ovih zemalja koji uče ili žele učiti ukrajinski ili hrvatski jezik i zainteresiranima za te jezike. U posljednje vrijeme se njihovo značenje povećalo zbog mnoštva ukrajinskih izbjeglica koje su na privremenom boravku u Republici Hrvatskoj, uče hrvatski jezik i pokušavaju se uklopiti u hrvatsku jezičnu i kulturnu sredinu.

Popis literature

- Васильєва, Л. & Віталіш, Л. & Партико, З. (1997). „Українсько-іншомовні комп’ютерні словники-мінімуми“. In: *Язык, культура и взаимопонимание: Материалы междунар. конф.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, с. 345–346.
- Васильєва, Л. & Веінович, Н. (2007). „Хорватистика в Україні і світі“. In: *Вісн. Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка : Сер. філол.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, с. 3–12.
- Васильєва, Л., & Пешорда, Д. (2007). *Хорватська мова.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 311 с.
- Васильєва, Л. & Сокіл, Б. & Ткачук, О. (2016). *Українсько-хорватський тематичний словник.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 353 с.
- Васильєва, Л. & Ткачук, О. & Чумак, В (2018). *Українсько-хорватський словник.* Київ: Словники України, 630 с.
- Васильєва, Л. & Ткачук, О. & Чумак, В. (2022). *Хорватсько-український словник.* Київ: Словники України, 896 с.
- Менац, А., & Коваль, А. П. (1979). *Українсько-хорватський або сербський словник.* Загреб: SNL, 687 с.
- Франко, І. (1986). „Літературне життя полудневої Русі і Ян Коллар“. In: *Франко І. Зібрання творів : У 50 т. Т. 29.* Київ, с. 42–46.
- Німчук, В. (1964). „Лексис’ Лаврентія Зизанія – перший український друкований словник“. In: *Ізборник.* Dostupno na: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz01.htm>
- Паламарчук, О. Л. & Стрельчук, Г. П. та ін. (2008). *Українсько-хорватський словник лінгвістичної термінології.* Київ, 517 с.
- *Словники України. Версія 1.04.* (2004). Київ: Національна академія наук України Інститут мовно-інформаційних досліджень. На диску.
- Fink Arsovski, Ž. (2006). *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema.* Zagreb, 439 s.
- Francev, P. (1916). „Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI vijeka“. In: *Rad JAZU.* Knj. 212. Zagreb, s.147–225.
- McArthur, T. (1986) *Worlds of reference: Lexicography, learning and language from the clay tablet to the computer.* Cambridge etc.: Cambridge univ. press, 230 p.
- Putanec, V. (1991). „Luteransko-protestantski biljeg u Vrančićevu peterojezičnom rječniku iz 1595“. In: *Rasprave zavoda za hrvatski jezik.* Br. 17. Zagreb, s. 211–215.

Ljudmila VASILJEVA

**CONTEMPORARY
UKRAINIAN-CROATIAN LEXICOGRAPHY**

Today's information society has created a multilingual communication environment, but a number of economic and political factors have determined the leading place in the global language and information space for certain languages, since each language remains the main identifier of its own ethnic group, state, and each nation cares about its preservation, improving and developing one's own language. That is why dictionaries play an important role in the development of national culture.

The beginnings of the formation of the literary language of Croats and Ukrainians go back to the 9th century. Analyzing the development of the literary language in Croatia and Ukraine, we delve into the situation, which is connected with local dialect idioms, since in different regions written languages were formed on several dialectal and spoken bases. The first printed Croatian and Ukrainian dictionaries appeared almost simultaneously. The first Ukrainian dictionary is the Church Slavonic-Ukrainian dictionary of Laurentiy. Zizaniy from 1596. The first Croatian printed dictionary is „Dictionarium...“ by Faust Vrančić – 1595. Almost until today, the number of publications by Croatian and Ukrainian lexicographers that would refer to these two languages was insignificant. Only at the beginning of the 21st century, a new lexicographic production appeared. The article presents the new published Ukrainian-Croatian editions.

Key words: *dictionary, Ukrainian-Croatian/Croatian-Ukrainian lexicography, national culture, structure of the introductory article*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42:373.45

Katarina LOZIĆ-KNEZOVIĆ (Split)

Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Split
klozic@ffst.hr

**MORE RECENT LOANWORDS IN *FRIAR ŠIMUN
KLIMANTOVIĆ'S CROATIAN GLAGOLITIC MISCELLANY I***

The paper discusses Romance loanwords in the transliterated corpus of Friar Šimun Klimantović's Miscellany I (*RitKlim I*) from 1512: Italianisms and Adriatisms (loanwords from Dalmatian and Venetian), as well as more recent loanwords in the parts of the Croatian Glagolitic Miscellany, compared to their validation in canonical texts, namely in *Slovník jazyka staroslověnské-ho* (Eng. *Glossary of the Old Church Slavonic Language*), and in Croatian Glagolitic texts excerpted for the corpus of *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (Eng. *Dictionary of the Croatian redaction of the Church Slavonic language*). Selected examples have been compared with two key literary works of the time, *Judita* by Marko Marulić and *Planine* (Eng. *The Mountains*) by Petar Zoranić, as well as with the Croatian coastal and insular Chakavian dialects and the dialects of the Bay of Kotor, which have traditionally preserved a considerable number of Romanisms. A total of 73 lexemes of Romance origin were analysed. Examples such as *banakъ*, *fab'rikati*, *f'rutъ*, *kapučъ*, *kaš'tigъ*, *kun'ŋen'to*, *ob'ligati*, *pržunъ*, *š'kapulati (se)*, *tem'peranъ* have been well-preserved to this day in the analysed dialects. Special emphasis is placed on determining the presence of selected Romanisms with regard to the linguistic basis of a particular part of the manuscript, i.e. whether the manuscript was written predominantly in Church Slavonic or vernacular with respect to its content.

Key words: *Croatian Glagolitic Miscellanies, lexis, language borrowing, Croatian Church Slavonic, Dalmatian language, Venetian language, Italian language, Chakavian dialect, Friar Šimun Klimantović, RitKlim I*

1. INTRODUCTION

The Croatian Middle Ages is the most complex period of Croatian linguistic history and it is quite interesting in terms of its structure, i.e. the existence of multilingualism. Latin, which was considered a prestigious language on the European scale and a foreign language in Croatia, found itself in a triglossic relationship with the Croatian idioms on the territory of Croatia – Croatian Church Slavonic, Chakavian vernacular and the Chakavian-Church Slavonic (- Kajkavian) amalgam.¹

In this paper, the authors emphasised one of the features of the Chakavian dialect from *RitKlim I* as mentioned by Lisac (2009), namely the presence of many lexical Romanisms. The authors refer to more recent linguistic influences on the example of *RitKlim I*, which is also valuable in terms of learning about the spoken language in the Zadar area at that time.

Chakavian as a spoken language has been recorded in written monuments since the 14th century²; even the Baška Tablet had traces of the Chakavian-Church Slavonic amalgam.³ Research has shown that in ritual texts, the scribes deliberately replaced the Church Slavonic lexemes with the local vernacular, usually in the parts uttered by the priest.⁴

Selected lexemes are analysed in relation to the works of our prominent writers who were contemporaries of *RitKlim I* – the first Croatian literary and artistic epic poem in Chakavian, Marulić's *Judita* from 1501 (1521) and the representative of the local idiom, Zoranić's *Planine* from 1536 (1569) from the Zadar literary circle. In addition, the examples were compared with the current situation, especially in the dialects of the original Chakavian region, as well as with the dialects of the Bay of Kotor, which, due to its geographical position, historical and political events, is characterised by a considerable number of Romanisms. The authors included rarer examples in the paper, i.e. their meanings in certain local dialects.

If not specifically stated in the paper, the analysed examples have not been found in the canonical texts, namely in *Slovník jazyka staroslověnského*, or in the Croatian Glagolitic texts excerpted for the corpus of *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* of the Old Church Slavonic Institute in Zagreb.

¹ See more in Damjanović 1980, 1984, 1991, 1995, 2008 and Lozić-Knezović and Galić Kakkonen 2010^b.

² See Damjanović, 1984; Hercigonja, 1994.

³ See more on the language of the Baška Tablet in Damjanović 1991, 1995, 2005, 2008 and in Damjanović 2000, Rezultati i perspektive istraživanja jezika Bašćanske ploče, *900 godina Bašćanske ploče*, Rijeka – Baška – Krk: 57–67.

⁴ See Tandarić, 1983: 80, 1993: 104–107.

2. FRIAR ŠIMUN KLIMANTOVIĆ'S MISCELLANY I

RitKlim I is a Glagolitic miscellany manuscript of varied content that was transcribed and partly written by the Third Order Franciscan Šimun Klimantović, a native of the island of Ugljan, „z' lukurana s'pridь zad'ra“, in 1512 (*RitKlim I*: 227) who probably died around 1544 in the monastery in the settlement of Glavotok.⁵ It is assumed that Friar Šimun scribed four manuscripts, where he authored and translated certain parts and not merely transcribed them.⁶ To this day, numerous scholars have mentioned Friar Šimun's work as a scribe / transcriber, segments from his miscellanies, his engagement within the Franciscan community, as well as his status as an author to which he is unequivocally entitled, as evident from the content of this miscellany.

RitKlim I is Friar Šimun's first and most voluminous miscellany. It was written on 235 sheets of parchment paper, more precisely on 470 pages, in one column, mostly 23 or 20 lines each, depending on the parts. At the moment, one copy of the Miscellany is kept in the Archives of the Monastery of St. Francis Xavier in Zagreb, Croatia.⁷

According to previous research, it has been found that *RitKlim I* contains both Church Slavonic and elements of the spoken vernacular, which is characteristic of Croatian Glagolitic choral texts. The predominance of occurrence of older Church Slavonic and younger, mainly Chakavian elements, varies depending on the part of the Miscellany, i.e. its topics.

The paper presents the findings of research on Romanisms as younger linguistic influences in *RitKlim I*, which provide insight into their presence in the Miscellany as a whole as well as in its individual parts.

3. MORE RECENT ROMANCE LOANWORDS IN *RitKlim I*

Friar Šimun, a renowned chronicler and poet, was a great connoisseur of Latin and he always demonstrated exceptional patience and extraordinary sensibility and willingness to translate and write.⁸ He is considered to be the

⁵ See Srdoč-Konestra and Lajšić, 2008: 79.

⁶ These are *Klimantović's Miscellany I*, *Klimantović's „Mare magnum“*, *Klimantović's Miscellany II*, *Klimantović's Miscellany III* and *Molbenica na mletačkoga dužda*. See more on the subject: B(e)rčić 1881, Ivančić 1911, Milčetić 1911 and 1955, Strohal 1915, Štefanić 1970, Rimac 1976, Nazor 1980, Runje 1998 and 2015, Kosić 2004, Mulc 2004 and 2005, Srdoč-Konestra and Lajšić 2008, Lozić-Knezović 2010^a.

⁷ See Ivančić 1911, Lozić-Knezović 2010^a, 2016^a and 2016^b, Runje 1998, 2012 and 2015, Srdoč-Konestra and Lajšić 2008, Tandarić 1980.

⁸ See Ivančić, 1911: 10.

first translator of ritual texts (ordination and consecration of priests).⁹ Thus he meets two key conditions which the contemporary sociolinguists indicate as requisite for mediators in the process of cultural borrowing – he is bilingual and a scholar.

The selection of lexemes, the combination of systems and the influence of vernacular indicate Friar Šimun's conscious intention to revive the transcribed, as well as the original newly composed authorial text, with his form of expression, while simultaneously ensuring the formality and ornateness of style of said text with the use of Church Slavonic lexemes, thus satisfying both the specific subject matter and the intended recipients.

More recent Romance loanwords are divided into two groups in this paper: Adriatisms, where we distinguish between loanwords from the Dalmatian language and the loanwords from the Venetian language, and Italianisms.

3.1. ADRIATISMS

In addition to Italianisms, the paper also analyses Adriatisms, i.e., lexemes preserved from the Dalmatian language and the Venetian language. In order to provide their etymologies as precisely as possible, they have been analysed in separate subchapters. They are collectively referred to as Adriatisms¹⁰, which indicates that that the Adriatic Sea and all the vernaculars used in its coastal regions were under the same linguistic influences throughout the historical events and thus experienced the same foreign influences on their respective languages.

The Croatian coastal area had been under a considerable influence of the Romance-speaking world since the Roman conquest of the Balkans, which lasted from 167 BC until the 107 AD, when the last province of Dacia became part of the Roman Empire. At that time, the local Illyrian population adopted the Latin language. Over time, as a direct continuation of the Latin language, the Romanian (Balkan Romance) language developed in the interior of the Balkan Peninsula, while the Dalmatian language developed in Dalmatia and on Croatian islands. It is still unknown how the Dalmatian population referred to their language, and there are no direct written traces of it today.¹¹

Similarly as the Latin language supplanted the autochthonous languages and dialects in Dalmatia, over time Vulgar Latin (spoken language) slowly

⁹ See Tandarić, 1980: 28.

¹⁰ This refers to lexical Adriatisms, which are to be distinguished from the phonological and morphological characteristics of the Chakavian language that are also referred to as Adriatisms in the literature.

¹¹ See Šimunković, 1986: 45–46.

transformed into a new „Neo-Latin“ language – Dalmatian due to the influence of the Illyrian language.¹² In Dalmatian cities, it remained the spoken language for a very long time. However, due to the influence of the Venetian language from the west and the Croatian language from the east, the north and the insular area, the Dalmatian language gradually vanished. There is no exact data on when the Dalmatian language disappeared in the Zadar area, but it is presumed that it vanished early due to the Venetian influence, probably immediately after the Venetian families settled in Zadar.

3.1.1. DALMATIANISMS

Upon settling on the coasts of the Adriatic Sea, the Slavs encountered Vulgar Latin. The Illyrian tribes, who inhabited the area of the present-day Dalmatia, left the traces of their language as a legacy. Remnants of the Illyrian language, as fossilised linguistic heritage, can be found, e.g., in onomastic corpus.

In the 14th century, the Dalmatian language was seldom used, mainly by Romance families. In the middle of the 15th century, the Dalmatian population was quadrilingual: Croatian language was used as the spoken language within the family, Dalmatian language was a socially distinctive language: the nobles continued to use it while the commoners had already forgotten it; Latin language was used in the administration, whereas Italian was the language of trade.¹³ In this sense, the selection of Adriaticisms is diverse in *RitKlim I* as well.

As Županović indicated (1994: 10), Zadar, together with the surrounding area, is characterised by numerous Dalmatianisms, i.e. pre-Venetian Romance remnants, unlike, e.g., the southern neighbouring Šibenik area, which is characterised by a greater influence of the younger Venetian stratum. Dalmatianisms¹⁴ can be found in *RitKlim I* as an indicator of how the living vernacular penetrates into church books and how Church Slavonic, a highly ranked but unspoken language, still yields before the vernacular.

The following Dalmatianisms have been extracted from *RitKlim I*:

The noun *almužst'vo*¹⁵ (Eng. alms; Church Slavonic *almužno*, *almuž-*

¹² See Šimunković, 2009: 11

¹³ See Šimunković, 2009: 15–16.

¹⁴ In the literature, the following lexemes are considered to be of Dalmatian etymology: *gratakaž*, *kapula*, *kašeta*, *kinkin*, *komoštra*, *lancun*, *lopiža*, *mašklin*, *mendula*, *munita*, *murina*, *nanar(a)*, *nepot*, *panula*, *patron*, *ponara*, *pršura*, *pupa*, *ročada*, *salbun*, *sarak*, *s(a)rde-la*, *skarambež*, *skula*, *smantat*, *sprta*, *spruga*, *surgat*, *škarčina*, *šototajer*, *taberna/toverna*, *ušata* itd. (Muljačić, 1999 and 2003; Šimunković, 1986 and 2009; Nigoević, 2007).

¹⁵ In *Rječnik*, there are confirmations for *almužna* in: M; Br; COxf Žg; for *almužno* in: M; Br; C; for *almužstvo* in: BrBar.

no, *almazno*; Chakavian *almužstvo*, *almostvo* < Dalmatian **almosna* < Christian-Latin *eleēmosyna*; Italian *lemosina* (< *elemosina*) < Greek *eleēmosýnē* < *eleēmōn*: gracious) is found in *RitKlim I* with one example of each in the parts written in Chakavian vernacular: *Tas'tamen'tb* and *Oficii mrtvihb*.¹⁶ Marko Marulić noted the Dalmatian lexeme **almosna* and transformed it into a collective noun *almoštvo*, *almuštvo* truncating the adjectival suffix.¹⁷ Marulić used the appellative *almuštvo* 'charity' in his epic poem *Judita*. Similar forms of the lexeme are found in North Italian *alimosina*, French *aumône*, Engadine *almiousna*, Hungarian *alamizna*, Romanian *almojnă*, German *Almosen*, Albanian *limoshënë*, *lēmosh(n)ë*, *lmoshë*.¹⁸ Apheretic forms are commonly found in the present-day Chakavian dialects – *lemozina/limozina*. *Elemozina* can be found in the southeast part of the Bay of Kotor,¹⁹ whereas *lemozina* and *ljemožine* can be found in Grbalj.

The noun *guster'na*²⁰ (Eng. water tank; Chakavian *gustirna*, *gusterna* < Dalmatian **gusterna* < Vulgar Latin **gjusterna*) in *RitKlim I* is a single-use lexeme found in the part written in Church Slavonic: *Blvb stola*.²¹ Similar forms of the lexeme are found in several languages: South Italian *jisterna*, Istrian-Romance *dustierna*, *žustierna* derived from Vulgar Latin **guisterna*, Bay of Kotor and Montenegrin **guisterna* > **gbisterna* > *bisterna*, Albanian *çuterri* 'stream, trout'.²² The appellative is found in Marulić's *Judita*. In the present-day Croatian Chakavian dialects, the appellative is actively used (*gusterna/gustirna*). The forms *bistjerna* and *gustjerna* are found in the dialects of Herceg Novi.

The verb *dup'lati*²³ (Eng. duplicate/generate two or more copies of the same item; Chakavian *duplati* < Dalmatian **duplati* < Latin *duplus*: double; Italian *doppière*) is found in *RitKlim I* in seven places in the part written in Chakavian vernacular: *Kus'tacioni pokornh'*.²⁴ The preserved cluster *pl* confirms either Latin or Italian etymology.

¹⁶ The following forms are found in *RitKlim I*: *almužst'va* – 25v/14-15; *al'mužna* – 114/8.

¹⁷ See Skok, 1971: 489.

¹⁸ See Skok, 1971: 489.

¹⁹ In order to avoid unnecessary accumulation of data on the authors of the dictionaries of analysed dialects, only the names of the settlements from the title of the dictionary are listed, while complete data on the bibliographic unit can be found in the references.

²⁰ See Lozić-Knežović, 2016^a: 53.

²¹ The following form is found in *RitKlim I*: *guster'nu* – 9/20.

²² See Skok, 1971: 319.

²³ In *Rječnik*, the confirmations are found for the adjective *dup'lb* in M Br CPar Bč Ac.

²⁴ The following forms are found in *RitKlim I*: *dupla* – 36v/10; *duplati* – 34/3, 37/16, 38/9; *dup'lati* – 34v/7, 38/18; *dup'lu* – 37v/5.

The noun **žežinь** (Eng. fasting, abstaining from food; Chakavian *žežin*, *žežinj*, *žižin* < Dalmatian **jejunar* < Classical Latin *jejun(i)um* > Latin *ieiunium*, *ieiunitas*: 'starvation'; *jejunāre* 'to fast, to live only on bread, water or wine' > Venetian (*ze*)*zunar*; Italian *digiuno*, *digiunare*) is found in *RitKlim I* in seven places in the part written in Church Slavonic: *Blъь stola* and in the parts written in Chakavian vernacular: *Naukь spoṽdniku* and *Spovid*.²⁵ The noun *žežin* and the verb *žežinati* are derived from the Christian term which was found as early as in Balkan Latin.²⁶ In addition to the noun *žežinь*, its synonym *pos'tь* is also found in *RitKlim I*. The phrase *u (na) žežin* + genitive of the festivity acquired the meaning of *uoči* (Eng. on the eve of). Thus in Romanian *in ajunul craciunului* means 'on the eve of Christmas; Romanian *ajun*, Albanian *me ngjinue* means 'to fast', *me ag jërue*, *ngjinesë* 'me ag jërue, ngjinesë' 'fasting'; *agjënoj* 'agjënoj' 'I am fasting'.²⁷ The appellative *žežin* is also found in Marulić's *Judita*, and it has been confirmed in the modern Croatian Chakavian dialects 'the day before the festivity (on the occasion of which people usually fast or used to fast)' (Barbić, 2011; Milat Panža, 2015).

The noun **kavčenaкь** (Eng. Catholic priest; Church Slavonic *kavčenaкь* (< *kavkalь* 'goblet') < Dalmatian < Latin *caucus*) is found in *RitKlim I* in four places in the part written in Chakavian vernacular: *Tas'tamen'tь*.²⁸ In Albanian, the lexeme *kafkë* is found to mean 'Catholic priest'.²⁹

The noun **koludarь**³⁰ (Eng. monk, priest; Church Slavonic *kafuđerь*; Chakavian *koludar* < Dalmatian **koludar*; Greek *kalógeros* ≈ *kalos* 'honourable' + *geron* 'geron' 'old man') is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme, while the noun **kolud'rica** meaning 'Catholic nun' is found in three places. The term refers to nuns in seclusion, who belong to the most rigorous Church order, unlike *manjarice* and *švore*.³¹ The masculine form of the noun, *koludarь*, is formed according to the feminine form. In *RitKlim I*, said nouns are found in the parts written in Chakavian vernacular: *S'povidь*, *Naukь spoṽdniku*, *Kazi papni i bskpli*.³² In Albanian, the noun *k(a)llojer*, and in Romanian

²⁵ The following forms are found in *RitKlim I*: **žežina** – 2/3-4, 3/20; **žežini** – 184v/4, 187v/19, 194v/18; **žežinomь** – 200/17; **žežin'ni** – 184v/12.

²⁶ See Skok, 1973: 679.

²⁷ See Skok, 1973: 679.

²⁸ The following forms are found in *RitKlim I*: **kav'čenaка** – 26v/1; **kavečenaci** – 25/23; **kavčenaci** – 25/22; **kavčenaком'** – 27v/5.

²⁹ See Skok, 1972: 65.

³⁰ In *Slovník*, the confirmations are found for *kaluđerica* in Zap as a single-use lexeme; for *kaluđerь* in: Nom Bes Zap.

³¹ See Skok, 1972: 129.

³² The following forms are found in *RitKlim I*: **koludarь** – 184/3; **kolud'ricom'** – 193/10; **kolud'rice** – 74v/17; **kolud'ricomь** – 201/9.

the noun *čalugār* is found to mean *redovnik*, *monah*, *koludar* (Eng. priest, monk).³³ The appellative *koludrica* is still actively used in Chakavian dialects, in addition to synonyms *švora* and *duvna* ‘sister’, ‘nun’.

The noun *lan'cuñ* (Eng. sheet, table cloth; Chakavian *lancun*, *lincun*, *lencun* < Dalmatian **linteolus* < Latin *linteolus* < *lintelum* ‘canvas’ > Italian *lenzuolo*; Istrian-Romance *linsól*, *ninisól*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular *Kus'tacioni pokorñh'*.³⁴ In Catalan, the noun is *lensol*, in French *linceul*, in Portuguese *lançol*, in Provençal *linsol*. Skok (1972: 304) indicated the Albanian noun *lencue*, *lencul* = *luncól* with the same meaning. The appellative is used in Croatian Chakavian dialects.

The noun *molstir̃*³⁵ (Eng. monastery; Church Slavonic *manastyr̃*, *monastir*, *monastyr̃*; Chakavian *molstir*, *molster*, *mostir* < Dalmatian **monisterium* < Vulgar Latin **monistērium* < Greek *monastērion* ‘monks’ house (hermit’s cell)’; monos ‘monos’ ‘alone’) reached Croatian from Greek through Vulgar Latin. In *RitKlim I*, one example of each is found in the part written in Church Slavonic *Bl̃vb̃ stola* and in the part written in Chakavian vernacular *Kus'tacioni pokorñh'*.³⁶ In Bulgarian, the noun *molstir̃* is *manastir*, in Albanian *monoshtir*, while in Turkish *manastir*.³⁷

The noun *munita* (Eng. change, petty cash; Chakavian *munita* < Dalmatian **munita* < Latin *monēta* > Italian *monēta*, Venetian *moneda*) is found in *RitKlim I* in the parts written in Church Slavonic and Chakavian vernacular, respectively: *Régula pokor'nihb̃* and *Ovo su leta od̃b̃ učinēnē s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne (Kronika)*.³⁸ The appellative *munita/munida* is actively used in Croatian Chakavian dialects. The lexeme *munida* is found in the southeast part of the Bay of Kotor.

The noun *rěš'poñ*³⁹ (Eng. liturgical responses; Church Slavonic *reš̃poñ*, *rěš̃poñ*; Chakavian *rešpon* < Dalmatian **respondere* < Vulgar Latin *respondere* > Latin *respondere* > Italian *rispondere*) is characteristic of Glagolitic authors. This is a relict from the liturgical language deriving from the verb *rešpondit*. The preserved consonant cluster *šp* confirms that the noun is a Dalmatian-Romance lexical relict. In *RitKlim I*, said noun is found in 20

³³ See Skok, 1972: 129.

³⁴ The following form is found in *RitKlim I*: **lan'cuni** – 36v/4-5.

³⁵ In *Slovník*, the confirmations for this lexeme are found in: Euch Supr Pochv Const Meth Naum Bes Ben.

³⁶ The following forms are found in *RitKlim I*: **molstiri** – 9/16; **molstir'skoga** – 37/8.

³⁷ See Skok, 1972: 453-454.

³⁸ The following forms are found in *RitKlim I*: **munitē** – 19v/5; **munitu** – 232v/5.

³⁹ In *Slovník*, the lexeme *reš̃(̃)poñ* is found with a reference to *rěš̃̃poñ*, but the latter has not been recorded.

places in the parts written in Chakavian vernacular: *Oficii mrtvihъ, Priporučenie dše, Pogřebъ mrtvihъ*.⁴⁰

The noun *tover'na* (Eng. tavern, hospitality lodge with cold Mediterranean dishes; Chakavian *taverna, toverna, tovirna* < Dalmatian **tovirna* < Latin *taberna* > Italian *taverna*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukъ spovđniku*.⁴¹ Said noun is one of the oldest in Slavonic manuscripts, borrowed as early as in the period of the first contacts with Christianity.⁴² The appellative *taverna/toverna* is present in Croatian Chakavian dialects⁴³, alongside its frequent synonym, the Venetian lexeme *oštarija*. The latter is also used in the southeast part of the Bay of Kotor (*oštarija*).

With regard to the noun *tum'panъ*⁴⁴ (Eng. kettledrum; Old Church Slavonic *тѣпанъ*, Church Slavonic *tumpanъ; turanъ, turanъ, tŭmъpanъ, tŭmpanŭ*; Chakavian *tumpan, tumbat/l* < Dalmatian **tympanium* < Latin *tympanium* < Greek *timpanion* 'small drum' > Italian *timpano*) Petar Skok (1973: 482) indicated that it did not undergo the Modern Greek change *mp* > *mb*, which is a sign that the loanword did not originate from the direct contact with the Greeks, but as a result of a different mediation, and emphasises that said noun is a Dalmatian-Romance lexical relict. The noun *tum'panъ* was confirmed in Old Church Slavonic and Russian texts that did not reach the Adriatic Sea. This was likely an old loanword from Greek when the Greek *y* was borrowed as *u*. In *RitKlim I*, said noun is found in two places in the parts written in Chakavian vernacular: *Oficii mrtvihъ* and *Pogřebъ mrtvihъ*.⁴⁵ In Albanian, the noun *tumpanъ* is *topán*, and in Croatian dialects it is a French loanword (borrowed via Italian) *timbar* in the meaning of 'seal'.⁴⁶

⁴⁰ The following forms are found in *RitKlim I*: *rš̃* – 129v/5, 129v/10, 130/2, 130v/8, 139v/15, 139v/19; *rš̃s̃* – 98/20, 98v/18, 99/10, 102/1, 102/19, 102v/14, 105v/19, 106v/3, 107/2, 107/8, 127v/7, 128/18, 130v/2; *rš̃s̃'poni* – 127/20.

⁴¹ The following forms are found in *RitKlim I*: *tover'nu* – 186v/14; *tover'ni* – 195/8.

⁴² See Muljačić, 2003: 141.

⁴³ See Skok, 1973: 486.

⁴⁴ In *Slovník*, the confirmations for this lexeme are found in: Psalt Parim.

⁴⁵ The following forms are found in *RitKlim I*: *tumpane* – 136/11; *tum'pane* – 136v/4-5; *tum'panê* – 111v/5, 112/2-3.

⁴⁶ Skok (1973: 482) indicates that the appellative *timbar* is used in Dubrovnik and Cavtat. However, in the meaning of 'seal' (unlike the meaning it has in the modern Croatian standard where *timbre* refers to 'the property of tone by which the ear distinguishes tones of the same pitch, volume and colour' (<https://proleksis.lzmk.hr/57191/> – accessed on 14 November 2021) it is found along the Adriatic coast, in the dialect of Bakarac and Škrlevo (*tinbar* 'seal', 'imprint'), the dialects of southern Žminjština, the dialect of Pasjak, the dialect of Omišalj (*tinber*), the dialects of the Split region, the dialects of Blato, Pitve and Zavala, the dialects of the Bay of Kotor.

Ikavian form of the noun **uli** (Eng. oil; Church Slavonic *ulijb, olêjb*; Chakavian *uli* < Dalmatian **ulêj* < Latin *oleum* < Greek *elaion* < *ie*. **aulo-* ‘hollow wood’; Italian *oglio*), is found in *RitKlim I* as a result of the change *o* > *u*. *Olêi* and *uliê* are found in *RitKlim I*; they entered the Church Slavonic under various influences (*olêi* under the influence of Latin). In *RitKlim I*, the nouns *uli* and *uliênie* are found in 17 instances, in the part *Blvb stola* written in Church Slavonic and the parts written in Chakavian vernacular: *Ovo e. ž. [7] postiličb crkvnih, Oficii mrtvihb, Činb uliêniê, (Činb blviti vodu . učinti krs'tb kr'stiti dite) Činb krstiti čka, S'povidb, Kazi papni i bskpli*.⁴⁷ In French, the noun *uli* is *huile*, in Czech and Polish *olej*, in Old High German *olei*, in New High German *Öl*, in Albanian *ullī, udhī*.⁴⁸ The appellative *uli* is found in Marulić's *Judita*. The appellative *uli* is used in Omišalj. In Chakavian dialects of Bakarac and Škrljevo, *uljika/ulika* means ‘olive (tree and fruit)’, whereas *ulika* is found in Pasjak.

The noun **funes'tra** (Eng. window; Church Slavonic *funestra* < Italian *finestra*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular *Naukb spovdniku*.⁴⁹ The vowel *o* = *u* instead of *e* is explained by the influence of the preceding labiodental, which is a Dalmatian-Romance peculiarity that is not found in other Romance dialects, and the lexeme is considered a Dalmatian-Romance lexical relict from the field of civil engineering.⁵⁰ The appellative *funestra* is also found in Marulić's *Judita*, whereas the form *ponistra/ponestra* is more common in Croatian Chakavian dialects, in addition to *finestrin/fineštrin* ‘upper part of the two-part window’; ‘small window’, ‘porthole’. In the southeast part of the Bay of Kotor, *finestrin* is a ‘small window’, *funjestra/ponjestra* is a ‘window’, while in Herceg Novi the lexeme is *funjestra/ponistra/punjestra*.

Although the Dalmatian language disappeared in the Zadar area before the 14th century, its expressions remained an integral part of the modern Croatian language. In *RitKlim I*, Dalmatianisms are usually found in the parts written in Chakavian vernacular, except for the nouns *guster'na, žežinb, molstirb* and *uli* which are found in the parts written in Church Slavonic. The nouns *rêš'ronb* and *uli* are found in the greatest number of instances. In *Slovník*, Dalmatianisms *kaluđerica, kaluđerb, molstirb* and *tum'panb* are found in canonical monuments. A total of 14 Dalmatianisms are analysed in the paper.

⁴⁷ The following forms are found in *RitKlim I*: **uli** – 118v/12, 119v/13, 152v/5, 177v/15; **uliemb** – 121/14, 160/18, 160/19; **uliem'** – 118v/10; **uliê** – 9/17, 201v/13; **uliênie** – 11v/7, 202/20; **uliêniê** – 117/0, 118/0, 119/0, 120/0, 121/0.

⁴⁸ See Skok, 1973: 543.

⁴⁹ The following form is found in *RitKlim I*: **funes'trahb** – 195v/10-11.

⁵⁰ See Skok, 1971: 524.

3.1.2. VENETIANISMS

It could be argued that the Venetian language gradually became imposed upon the „local“ Romance dialect – Dalmatian – as early as in the 9th and 10th centuries in Dalmatia, and it had long served as the basis for the so-called *lingua franca*.

The Venetian Republic ruled the Zadar area at the time *RitKlim I* was created. Since 1409, all Croatian coastal lands had been under the Venetian governance. Venetian families were settled in Zadar with the intention to Italianise the area, and at that time Latin was the language of science, literature and diplomacy in Zadar, as well as in the rest of Europe. As for the Croatian language, from the very beginning of the Venetian rule in Zadar, as early as 1 April 1410, it was recognised as having a significant role in the city to such an extent that the doge undertook to provide a paid sworn interpreter who would protect the locals in the lawsuits.⁵¹ All of the above must have left a mark in the linguistic expression of Friar Šimun Klimantović.⁵²

The Venetian governance, the new era and the organisation that entailed the use of their own language, inevitably found their place on the pages of Friar Šimun's *RitKlim I*. Due to the predominance of the Venetian idiom, the Dalmatian language gradually vanished. The two idioms were related, however, as the Venetian rule in Dalmatia lasted from the middle of the 15th to the end of the 18th century, the supremacy of their language and governance was also unquestionable. In addition, as a language of trade, it was in constant contact with other languages, hence it was considered the *lingua franca* of the Mediterranean. Nevertheless, the Venetian varieties on the eastern coast of the Adriatic are considered colonial „because they do not represent the autochthonous Romance idiom“, and they are characterised by conservatism due to

⁵¹ See Pederin, 1983: 74.

⁵² During Friar Šimun's time, the Renaissance spirit permeated the city life of Zadar. The focus on worldly goods is confirmed by a document about quarrels and looting of the archbishop's palace, as well as games and parties. Hence the bishop's ban from 1523 which prohibited the clergy and priests to walk around the city at night after the Holy Mary prayer playing and singing hymns, play cards in public places, gamble, play ball in public places, dance with laymen and women, otherwise they would pay a fine (Petricioli, 1974: 23). This ban, despite being passed about 10 years after Friar Šimun completed his Miscellany, corresponds to the instructions on 7 cardinal sins *RitKlim I*:

. vī . [13] B'rez' rêda t'ra
titi na jîdênie . Ili na pitie .
Ili na tan'ci . Ili na z'le žene . Il
i na vizerê . Ili na zari . Ili na ka
r'te . (194v–195)

their spatial isolation.⁵³ The remains of that idiom and its influence can still be found today in all Mediterranean languages, especially in the area of maritime culture.

The following Venetianisms are found in *RitKlim I*⁵⁴:

The noun **ar'ta** (Eng. craft, profession, trade; Chakavian *arta* < Venetian *arte* < Italian *arte*) is found in *RitKlim I* in 4 places in the parts written in Chakavian vernacular: *S'povidb*, *Nauk̃ spoṽdniku* and *Spovid*.⁵⁵ In the dialects of the Bakarac and Škrlevo area, *art* means 'craft', '(true craftsman)', while in Blato on the island of Korčuli *arti* means 'tools' and 'equipment for a specific trade, usually fishery'.

The noun **ar'tižanb** (Eng. tradesman, craftsman, person who manufactures or processes certain material); Chakavian *artežan*, *artižan* < Venetian *artesan*; Latin *artesan* > Italian *artigiano*) is found in *RitKlim I* with one example of each in the parts written in Chakavian vernacular: *S'povidb* and *Nauk̃ spoṽdniku*.⁵⁶ In the dialect of Omišalj and the area of Bakarac and Škrlevo, as well as Pasjak, *artižan* means 'craftsman', 'tradesman'.

The verb **ban'dižati**⁵⁷ (Eng. banish, excommunicate; Chakavian *bandižati* < Venetian *bandizzar*; Old Italian *bandeggiare* > Italian *bandire* 'banish'; *bando* 'exile') is found in *RitKlim I* with two examples in the part written in Chakavian vernacular *Ovo su leta od̃b učinēnē s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne (Kronika)*.⁵⁸ The adjective *bandižan* in the meaning 'banished' is found in Marulić's *Judita*.

The noun **bečb** (Eng. Venetian copper coins, Venetian coins made of poor-quality silver or *billon* worth half of *soldo*⁵⁹; Chakavian *beč* < Venetian *bezzo*) is found in *RitKlim I* with one example of each in the parts written in Chakavian vernacular: *Nauk̃ spoṽdniku* and *Ovo su leta od̃b učinēnē s'vita I*

⁵³ See Sočanac, 2002: 132.

⁵⁴ In the literature, the following lexemes are considered to be of Venetian etymology: *armadura*, *armižat*, *artičok*, *bacilat*, *balanca*, *barba*, *bevanda*, *bikarija*, *bonaca*, *brujet*, *bruškin*, *buža*, *cukar*, *černica*, *datula*, *dota*, *duzina*, *falšitad*, *fameja*, *fritula*, *grancigula*, *grdelin*, *guc*, *gustirna*, *inbrojat*, *intrada*, *kaić*, *kala*, *kalamar*, *kamara*, *kapunjera*, *koća*, *konduť*, *kontrada*, *korniž*, *kuverta*, *kužina*, *lancun*, *lešada*, *levanat*, *marangun*, *marenda*, *marun*, *mendula*, *oštarija*, *panceta*, *pantagana*, *pašticama*, *peškarija*, *petrusimul*, *pomidora*, *portun*, *pržun*, *providur*, *salamura*, *selen*, *skalinateda*, *skužat*, *srdela*, *šanpjer*, *šjalpa*, *škafetin*, *škura*, *špeč*, *špicjerija*, *šporak*, *šubito*, *šumpreš*, *tavulin*, *traversa*, *žmul*, *želto* etc. (Šimunković, 2009, Nigoević, 2007).

⁵⁵ The following forms are found in *RitKlim I*: **arti** – 195v/3; **ar'te** – 170/16, 184/11; **ar'tb** – 198/7.

⁵⁶ The following forms are found in *RitKlim I*: **ar'tižan'** – 170/13-14; **ar'tižanb** – 184/6.

⁵⁷ See Lozić-Knezović, 2016^a: 53.

⁵⁸ The following form is found in *RitKlim I*: **ban'dižabe** – 232v/2-3, 232v/4.

⁵⁹ See Kolar-Dimitrijević, 2013: 49.

prvoga čka adama do današ'nega dne (*Kronika*).⁶⁰ In the dialects of Bakarac and Škrlevo, Pasjak, Omišalj and Blato on the island of Korčula *beči* means 'money', while in the dialects of Pitve and Zavala *beci* means 'Venetian coins'. In addition, in the dialects of the southeast Bay of Kotor, *beci* means 'money', whereas *becini* means 'petty cash'.

The noun **garofalb**⁶¹ (Eng. carnation (*Dianthus caryophyllus*); Chakavian *garofal*, *galafur*, *garoful*, *garufal*, *gariful*, *garofan* < Venetian *garòfalo*; *tal. garofano* < *gr. karyóphyllon*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular *Naukь spoṽdniku*.⁶² The following forms are represented in Croatian Chakavian dialects: *gariful*, *garihul* in Pitve and Zavala, *garoful* in Pasjak, *garoful* and *garofulac* in the area of Bakarac and Škrlevo, and *garofal* in Blato on the island of Korčula. The variant *garoful/garofuo*, whose oldest form is *garofalo*, is found in the dialects of southeast part of the Bay of Kotor.

The noun **golia**⁶³ (Eng. commercial or war ship propelled by oars, with an auxiliary sail; Church Slavonic *goliē*⁶⁴; Chakavian *golia* < Venetian *galea* < Italian *galea*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular *Ovo su leta odb učinē s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne* (*Kronika*).⁶⁵

The noun **daciēra**⁶⁶ (Eng. tax, customs duty, levy); Chakavian *dacijera* < Venetian *daziere*: tax collector, customs officer < Latin *dazio* > Italian *dàzio*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme⁶⁷ in the part written in Chakavian vernacular *Naukь spoṽdniku*.⁶⁸ In *Rječnik omišaljskog govora* (Eng. *Dictionary of Omišalj dialect*), *dacia* refers to 'excise tax'; 'customs duty', while in the dialects of the Bay of Kotor, it refers to 'tax', 'levy', 'customs' (in the southeast part of the Bay of Kotor it figuratively denotes 'fine'). In Prčanj, the form *dacio* is recorded with the same meaning, while *dacijer* is 'a person who collects taxes'.

⁶⁰ The following forms are found in *RitKlim I*: **beča** – 195/5; **beči** – 232v/7.

⁶¹ See Lozić-Knezović, 2016^a: 53.

⁶² The following form is found in *RitKlim I*: **garofali** – 196/13.

⁶³ In *Slovník*, it was confirmed in Zogr as a single-use lexeme.

⁶⁴ In *Rječnik*, two confirmations are found for the noun **goliē** in CPet.

⁶⁵ The following form is found in *RitKlim I*: **goliē** – 232v/20.

⁶⁶ In *Slovník*, confirmations are found for the lexeme *dažda* meaning *to donate, to give bribe* which is semantically closest to the lexeme *daciēra* in: Hilf Slepč Šiš Nom.

⁶⁷ See Lozić-Knezović, 2016^a: 54.

⁶⁸ The following form is found in *RitKlim I*: **daciēru** – 188/11.

The noun **duka**⁶⁹ (Eng. doge; Church Slavonic *duksъ, duk'sъ, dužb*; Chakavian *duka* < Venetian *doge, dogio*: duke < Latin *dux, ducis*) is found in *RitKlim I* in 3 places in the parts written in Chakavian vernacular: *Šek'ven'cie mrtvihъ* and *Ovo su leta odъ učinene s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne (Kronika)*.⁷⁰

The noun **dukatъ**⁷¹ (Eng. Venetian golden coin); Chakavian *dukat* < Venetian *ducato* < Mediaeval Latin *ducatus* < Latin *dux; ducatus* 'duke (an integral part of legends accompanying these coins)') is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular: *Oficii mrtvihъ*.⁷²

The verb **dês'perati**⁷³ (Eng. to be hopeless, to despair; Chakavian *desperati* < Venetian *desperare* < Latin *desperatio ~ desperatus* 'desperate' < *desperare* 'to be hopeless' > Italian *disperare*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Naukъ čku na spvdi*.⁷⁴ The adjective *desperan* 'desperate', 'sullen' is found in Marulić's *Judita*. The lexeme *dešperat/dešperivat* is found in Omišalj with the same meaning, as well as nouns *dešperija* and *dešperivani* meaning 'hopelessness', i.e. 'despair', 'agitation'. The lexeme *dešperija* is found in Pasjak. In the dialects of Pitve and Zavala, the following derivatives are found: *dešperacijun* 'hopelessness', *dešperadun* 'irresponsible and reckless person', *dešperat se* 'to lose hope', *dešperon* 'hopeless', 'derelict'. In the southeast part of the Bay of Kotor, the following lexemes are found: *dišperadun* 'desperate person', 'disappointed person', *dišperan* 'desperate', 'disappointed' and *dišperat se* 'succumb to despair', while the dialects of Herceg Novi contain *dešperacija*, *dešperadun*, *dešperadunuša dešperan*, *dešperat se*.

The noun **kaležъ**⁷⁵ (Eng. goblet, chalice; Church Slavonic *kaležb*; Chakavian *kalež* < Venetian *calese*; Dalmatian **calese* < Latin *calix*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular: *Činъ uliêniê* and in the part written in Church Slavonic: *Ovo estъ od'rišenie od'rišiti nemočnika muž'ku i žen'sku glvu*.⁷⁶ Similarly as with the noun *križb*, the noun *kaležb* has the same reflex in Dalmatian and Venetian language, however according to the

⁶⁹ In *Slovník*, confirmations are found for this lexeme in Supr in seven examples. In *Rječnik*, the noun *dužb* is found in Br CIvan Žg.

⁷⁰ The following forms are found in *RitKlim I*: **duka** – 232v/14, 232v/16; **duke** – 74v/1.

⁷¹ See Lozić-Knezović, 2016^a: 54.

⁷² The following form is found in *RitKlim I*: **dukati** – 216v/9.

⁷³ See Lozić-Knezović, 2016^a: 54.

⁷⁴ The following form is found in *RitKlim I*: **dês'perav'ši** – 180/14.

⁷⁵ In *Slovník*, the confirmations for this lexeme are found in: CanMis with two examples.

⁷⁶ The following forms are found in *RitKlim I*: **kaleža** – 118/9, 222/1; **kaležb** – 118/18-19; **kalež'** – 117/18, 117/19.

term *etymologia proxima*, it belongs to the younger language structure - Venetianisms. It is well represented today in Chakavian, Kajkavian and Shtokavian Croatian dialects. In the southeast part of the Bay of Kotor, the variants *kalež*, *kaliž* and *kalijež* are found with the same meaning.

The noun *kapa* (Eng. hat; Chakavian *kapa* < Venetian *cappa*; Italian *cappa*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Oficii obučenîê*.⁷⁷ It is well-represented in modern Croatian dialects.

The noun *kaš'tigb* (Eng. punishment; Chakavian *kaštig* < Venetian *castigo*; Italian *castigo*, *castigare* 'reprimand') is found in *RitKlim I* in 7 places in the part written in Church Slavonic: *Régula pokor'nihb* and in the parts written in Chakavian vernacular: *Rub'rika fabulê*, *Naukb spoṽdniku*, *Ovo su leta odṽ učinênê s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne (Kronika)*.⁷⁸ It is considered part of the common Chakavian-Kajkavian stratum, even though Damjanović (1984: 176) believes that it should be „returned“ to Kajkavian dialect, regardless of its frequent use in Chakavian texts and dialects. The noun *kaštig* and the verb *kaštigat* are both found in Croatian Chakavian dialects. The lexeme *kastig/kaštig* with the meaning of 'devil', 'freak'; 'punishment' is found in the southeast part of the Bay of Kotor, while in Grbalj its meaning is 'unstable and restless person', 'disgrace', 'marvel'.

The noun *križb*⁷⁹ (Eng. cross; Church Slavonic *križb*; Chakavian *križ* < Venetian *crose*; Dalmatian **crose*; Romance **croge* < Latin *crux*) has the same reflex in Dalmatian and Venetian, hence according to the term *etymologia proxima* it belongs to the younger language structure – Venetianisms. The noun *križb*⁸⁰ has many examples in *RitKlim I*. Seventy confirmations are found in the parts written in Church Slavonic, as well as in Chakavian vernacular: *Blṽb stola*, *Tas'tamen'tb*, *Oficii obučenîê*, *Profesb pokor'nihb*, *Plačb gos'poe*, *Šek'ven'cie mrtvihb*, *Počenût' pokor'ni p'slmi*, *Činb uliêniê*, *Priporučenje dše*, *Pogrêbb mrtvihb*, (*Činb bl̃viti vodu . učinti krs'tb kr'stiti dite*) *Činb krstiti čka*, *Naukb spovidi ppu*, *Naukb čku na spvdi*, *Blṽb voča i kruha (bl̃ṽb novoga voča)*, *Ovo ē . ĩ . [10] ver'tudi iliti reči . ĩ . [10] k'rêposti . ke ima sṽta misa*, *Ovo su leta odṽ učinênê s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne (Kronika)*.⁸¹

⁷⁷ The following form is found in *RitKlim I*: *kapu* – 30/6.

⁷⁸ The following forms are found in *RitKlim I*: *kaštige* – 191/13; *kaš'tiga* – 234v/19; *kaš'tiganie* – 13/20, 22v/8-9; *kaš'tiganiû* – 22v/13; *kaš'tiganb* – 188v/3-4; *kaš'tigu* – 162/16.

⁷⁹ In *Slovník*, confirmations are found for the lexeme *križb* in CanMis in three examples.

⁸⁰ In *RitKlim I*, besides the noun *križb*, the noun *kr'stob* appears as a Latinism from the Proto-Slavonic period.

⁸¹ The following forms are found in *RitKlim I*: *krž* – 60v/2; *križa* – 62/13, 68/14, 68/23, 68v/7, 68v/21, 69v/7, 78v/6, 91/19, 123/11, 149/5; *križemb* – 32v/2, 77v/14, 154/13;

In addition to the noun *križb*, the noun *k'riž'nakb* meaning 'crusaders' is also found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part *Ovo su leta odb učinene s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne (Kronika)*.⁸² The noun *križevo* is also found in the part *BĪvb stola*⁸³, as a name for the festivity of Ascension which is celebrated 40 days after Easter. In the breviaries, in addition to the folk name *Križevo*, the syntagm *Križevb dbnb* is also found.⁸⁴ It is well represented today in Chakavian, Kajkavian and Shtokavian Croatian dialects.

The noun *kun'trata* (Eng. city suburbs, main street, area; Chakavian *kuntrada*, *kuntrata*, *kontrada* < Venetian *contrada* < Latin *contrata* > Italian *contrada*, *contrater*) is found in *RitKlim I* in 3 places in the parts written in Chakavian vernacular: *Plačb gos'poe* and *Naukb spovdniku*.⁸⁵ It is also found in the example with a more recent meaning of 'main city street'. The lexemes *kuntrada* and *kontrada* are found in Croatian Chakavian coastal dialects with a meaning 'city street'; 'street', 'alley'.

The verb *maněžati* (Eng. to work, to be restless); Chakavian *manižati* < Venetian *manezàr*, *manizàr* < Latin *manus* < Vulgar Latin *manidiare* > Italian *maneggiare*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Naukb spovdniku*.⁸⁶ In the area of Bakarac and Škr-ljevo, *manižat* means 'to move', 'to handle something', in Omišalj *manizat* means 'to handle', 'to operate', while the appellative *maniž* meaning 'work', 'movement' is confirmed in the southeast part of the Bay of Kotor. The lexeme *manega/manica/manilja* meaning 'handle' is found in Herceg Novi.

The verb *manestrati* (Eng. to serve as an altar boy, to help the minister during mass and other liturgical ceremonies; to serve others; to indulge others; to prepare; Chakavian *manestrati* < Venetian *manestrar* 'to pour soup into bowls'; 'to manage', 'to command' < Latin *ministrare* < *minister* 'servant' > Italian (*ad*)ministrare) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Tas'tamen'tb*.⁸⁷

križem' – 24/14; **križi** – 5v/1, 56v/13, 64/15, 64v/2, 78v/4, 81/19, 123v/5; **križm'** – 128v/9; **križu** – 49/5, 50v/14, 61/2, 61/15, 62v/15; **križnu** – 5/14; **križb** – 150v/14, 153v/2; **križ'** – 152/15; **k'riža** – 29/14, 30v/2-3, 62v/19, 78v/14, 117v/10, 120/1, 153v/3, 204v/8; **k'rižem** – 64v/11; **к'риži** – 179v/9- 10; **k'riži** – 49/12, 49/17, 52/9, 54v/19, 55/14, 57/5, 57v/1, 58/13, 60v/11, 64v/20, 78/8, 78v/15, 81/23, 181v/12, 219/12, 231/10; **k'rižu** – 62v/18, 159v/12; **k'rižb** – 56/9, 59v/11, 77v/23, 82v/16, 117v/5, 117v/12, 122/14, 151/11, 151v/6, 152/4, 152v/6.

⁸² The following form is found in *RitKlim I*: **k'riž'nakovb** – 231/9-10.

⁸³ The following form is found in *RitKlim I*: **križevu** – 7v/9.

⁸⁴ See Mulc, 2005: 312.

⁸⁵ The following forms are found in *RitKlim I*: **kuntrati** – 195v/10; **kun'tratah'** – 48v/19; **kun'trati** – 45v/4.

⁸⁶ The following form is found in *RitKlim I*: **manenuûci** – 194/13-14.

⁸⁷ The following form is found in *RitKlim I*: **manestraû** – 24v/15.

The noun **mar'celb** (Eng. Venetian money; Chakavian *marcel* < Venetian *marcello* < *Nikola Marcello*⁸⁸) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular *Ovo su leta od̃b učinenê s'vita I prvoga čka adama do današ'nega d̃ne (Kronika)*.⁸⁹

The noun **mar'celb** (Eng. Venetian money; Chakavian *markušin* < Venetian⁹⁰) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular *Ovo su leta od̃b učinenê s'vita I prvoga čka adama do današ'nega d̃ne (Kronika)*.⁹¹

The noun **pržunb** (Eng. dungeon, prison, prisoner; Chakavian *pržun*, *peržun* < Venetian *preson* < Vulgar Latin **presione* > Italian *prigione*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Kus'tacioni pokorñh'*.⁹² In the area of Bakarac and Škrlevo, *pržun* and *rešt* are used with the meaning of 'prison', whereas *paržun* is used in Lošinj (Turina and Šepić, 1977), while people in Omišalj use *peržun*, *rešt* and their humorous counterpart *katafić*. The lexeme *pržun/pržon* with the same meaning is confirmed in the southeast part of the Bay of Kotor and in Herceg Novi.

The noun **savurb** (Eng. delicious meal, fragrance, taste, savour; Chakavian *savur*, *savor* < Venetian *savore*: fragrance; Dalmatian **sapore* < Latin *sapor*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Naukb spoṽdniku*.⁹³ In addition to the meanings stated above, the nouns *savur*, *savor* are also found with the meaning of 'marinade for the preparation or conservation of raw fish or meat'. In the dialects of Pitve and Zavala, *savur* means 'marinade (type of meal): fried fish, covered in oil and vinegar, with added bay leaves'. In Herceg Novi, *sapur* means 'taste', 'savour', while *saur/savur* means 'a type of marinade'.

The noun **san'tulb** (Eng. godfather or godmother at baptism; Chakavian *santul* < Venetian *santolo* < Latin *sanctulus*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Naukb spoṽdniku*.⁹⁴ In addition to the noun *san'tulb*, its synonym **kumb** is also found in *RitKlim I*. In Croatian Chakavian dialects and in the southeast part of the Bay of Kotor, 'godfather' is *kumpar*, *kompar*, *kumašin*.

⁸⁸ Kolar-Dimitrijević (2013: 49) states that the Venetian money *marcello* was named in 1474 after a doge Nikola Marcello, and that it had been issued until 1550, while in 1520 it equalled 12 *soldo* and weighed 10,5 g.

⁸⁹ The following form is found in *RitKlim I*: **mar'celi** – 232v/6.

⁹⁰ The author would like to thank Prof. emeritus Ljerka Šimunković, PhD for this information.

⁹¹ The following form is found in *RitKlim I*: **mar'kušinovi** – 232v/7.

⁹² The following form is found in *RitKlim I*: **pržuni** – 34/21.

⁹³ The following form is found in *RitKlim I*: **savuri** – 196v/2.

⁹⁴ The following form is found in *RitKlim I*: **san'tulomb** – 187/6.

The noun *sodinb* (Eng. Venetian coins; Chakavian *sodin* < Venetian *soldin*, *soldo*⁹⁵ < Vulgar Latin *soldus* < Classical Latin *solidus* > Italian *soldo*) is found in *RitKlim I* in 3 places in the parts written in Chakavian vernacular: *Naukь spovdniku* and *Ovo su leta odь ućinenê s'vita I prvoga ĉka adama do današ'nega đne (Kronika)*.⁹⁶

The noun *fus'ta* (Engl. a type of war or pirate ship propelled by oars; pirate galley; Chakavian *fusta* < Venetian *fusta* < Latin *fustis* 'wood', 'paddle') is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme in the part written in Chakavian vernacular. *Ovo su leta odь ućinenê s'vita I prvoga ĉka adama do današ'nega đne (Kronika)*.⁹⁷ The appellative *fušt/fušta* with the meaning of 'frame', 'box' is found in the southeast part of the Bay of Kotor.

The noun *čava(lb)* (Eng. nail, wedge; Chakavian *čava*, *čaval* < Venetian *ciave* < Latin *clavis* > Italian *chiavello*) is found in *RitKlim I* in 3 places in the parts written in Chakavian vernacular: *Plačb gos'poe* and *Šek'ven'cie mr-tvihb*.⁹⁸ The appellative *čaval* is found in Marulić's *Judita*, and it is frequently found in modern Chakavian dialects. The appellative *čave* with the same meaning is found in Omišalj, while in Herceg Novi dialect, in addition to *čavao*, *čavo* is also found.

The noun *šes'nota* (Eng. harmony, appropriateness, neatness, order; Chakavian *šesnota*, *šest* < Venetian *sesto*; Italian *sesto*) is found in *RitKlim I* as a single-use lexeme. In addition to said lexeme, the variant *česnota* is found with the same meaning. In the Miscellany, the examples are found in the part written in Church Slavonic: *Rêgula pokor'nihb*.⁹⁹ The following lexemes are found in Chakavian dialects: *šest* 'harmony', 'nice shape', *šes(t)an* 'harmonious', 'appropriate', 'well-built', (*u*)*šestat* (someone or something) 'to embellish'. In Omišalj, the lexeme *šesten*, in addition to 'nicely shaped', 'harmonious', 'handsome', also means 'honourable'. The following lexemes are found in the southeast part of the Bay of Kotor: *šesan* with the same meaning as above, *šest* with the meaning of 'neatness', 'harmony', as well as *ušesan* with the meaning of 'neat', 'appropriate', 'nice', *ušesnica* with the meaning of 'neat and hard-working woman' and the verb *ušestat* with the meaning of 'to embellish', 'to fix'. The lexemes *šest*, *šesan*/*ušesan* and *šesnica*/*ušesnica* are found in Herceg Novi, as well.

⁹⁵ Kolar-Dimitrijević (2013: 49) states that silver coins *soldo* with a figure of St. Mark and the inscription *MONETA.DALMATIE* were forged in Zadar between 1410 and 1414.

⁹⁶ The following forms are found in *RitKlim I*: *sodina* – 195/4-5; *sodini* – 232v/3-4, 232v/19.

⁹⁷ The following form is found in *RitKlim I*: *fus'ta* – 233/1.

⁹⁸ The following forms are found in *RitKlim I*: *čavli* – 78/19; *čav'li* – 49/5, 52/22.

⁹⁹ The following forms are found in *RitKlim I*: *šes'note* – 13v/7; *česnotь* – 22v/1; *česnotahь* – 22v/2.

There is a unanimous opinion in the literature that the Venetianisms have most prominently and for the longest period influenced the dialects of the Adriatic region.¹⁰⁰ 26 Venetianisms extracted from *RitKlim I* are predominantly single-use lexemes which are mostly found in the parts written in Chakavian vernacular. In terms of all the lexemes above, only the noun *križb* was abundantly confirmed. The following examples are found in the parts written in Church Slavonic: *kaležb* (*Ovo estb od'rišenje od'rišiti nemočnika muž'ku i žen'sku g'lvu.*), *kaš'tigb* (*Régula pokor'nihb*), *križb* te *šes'nota* (*Régula pokor'nihb*).

Along the coast, in modern Chakavian dialects and the dialects of the Bay of Kotor¹⁰¹, many analysed examples are well-represented. Some of these examples belong to the corpus of the standard Croatian language because they refer to historical titles (*baša*), a type of war ship (*fusta*), old money (*dukat*, *beč*), while some are neutrally marked in the standard (*kalež*, *kapa*, *križ*).

A greater number of Venetianisms is found in *Slovník*: *golia*, *dažda* ('to donate', 'to give'; 'bribe'), *duka*, *kaležb* and *križb*, than in the published corpus of *Rječnik*, where the lexemes *goliê* and *dužb* are found.

3.2. ITALIANISMS

Recent findings indicate that Latin did not split into Romance languages in the 6th century, but much later, from the end of the 8th to the end of the 11th century (Muljačić, 2003: 136). The Italian language has made an influence on the Croatian linguistic system since the 16th century, while numerous idioms, including Florentine, had been present in the earlier periods. They entered the system through Chakavian vernacular, hence in *RitKlim I* they reflect the active vernacular of Friar Šimun's region and time. Most of the extracted lexemes are found in the codex in the parts written in Chakavian vernacular, and only a few in the parts written in Church Slavonic. These are, e.g., *g'riš'panie*, *in'kvitura*, *tem'pešta*, *f'rut* and the part of the breviary *nona*. They are predominantly found in the parts *Régula pokor'nnihb* and *Bl(agosl) ov' nove p'lavi (ili navi ili d'riva)*. The lexemes are mostly found with one or two examples, as they are mainly expressions from the general lexis and their rare appearance in the manuscript is dictated by the topic. A greater number of confirmations of Italianisms is found in *RitKlim I* only in the lexemes related to the liturgy or religious life, such as, e.g. *var'diênb* and *dešip'lina*.

¹⁰⁰ See Vidović, 1978: 39.

¹⁰¹ The Bay of Kotor had been under Venetian administration from 1420 until the fall of the Venetian Republic in 1797 (Lalošević, 2017: 174), therefore a substantial influence and the preservation of loanwords of Venetian origin in the present-day dialects of the Bay of Kotor is expected.

The following scarce Italianisms, which appear in the manuscript as single-use lexemes, are extracted from *RitKlim I*:

The noun **adurb** (Eng. fragrance; Chakavian *adur* < Italian *odore* < Latin *odor*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Nauk̃ spoṽdniku*.¹⁰² In addition to the noun *adurb*, its synonym **mus'kb** is also found in *RitKlim I*.¹⁰³

The noun **baleš'tarb** (Eng. arch; Chakavian *baleštar* < Italian *balestra*, *balestro* 'arch' < Latin *ballista*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Šek'ven'cie mrtvih̃*.¹⁰⁴ In addition to the lexeme *baleš'tarb*, its synonym **lukb** is also found in *RitKlim I*.¹⁰⁵

The noun **banakb** (Eng. table, trading stall, wooden bench around the stove, in church, in school, across the ship's interior; Chakavian *banak* < Italian *banco*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Oficii obučenîe*.¹⁰⁶ In the present-day Croatian Chakavian dialects, the appellative *banak* is actively used. The same situation is found in the dialects of the southeast part of the Bay of Kotor ('bench', 'trading stall'). In certain dialects, its meaning is expanded to mean, e.g., 'storage for food that also serves as a bench' (Barbić, 2011), 'working desk (sales, carpentry)', 'stake in card games', 'undersea sand drift or rocky shoal with discernible bottom' (Milat Panža, 2015), 'underwater rock in the shallows' (Turina and Šepić, 1977). In the Omišalj dialect (Mahulja 2016), *banek* is also 'a type of kitchen bench for sitting as part of the furniture, which represents a long wooden chest with a slightly decorated flat longitudinal back support. The seat is also a cover under which there are 2–3 compartments, mainly for holding grain, 'shop counter', ordinary, school, church or carpenter's bench'.

The noun **ver'tudb**¹⁰⁷ (Eng. force, chastity; Church Slavonic *vertudb*, *vertuda*; Chakavian *vertuda* < Italian < Old Italian *virtude* > *virtu* < Latin *virtus*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Ovo ẽ . ĩ . [10] ver'tudi iliti reči . ĩ . [10] k'rêposti . ke ima sṽta misa*.¹⁰⁸ In addition to the noun *ver'tudb*, its synonym **k'rêpostb** is also found in *RitKlim I*.

¹⁰² The following form is found in *RitKlim I*: **aduri** – 196/15.

¹⁰³ See Lozić-Knezović, 2016^a: 51.

¹⁰⁴ The following form is found in *RitKlim I*: **baleš'tarb** – 73v/18.

¹⁰⁵ See Lozić-Knezović, 2016^a: 52.

¹⁰⁶ The following form is found in *RitKlim I*: **banakb** – 29/5-6. See Lozić-Knezović, 2016^a: 52.

¹⁰⁷ In *Slovník*, the confirmations for *vertuda*, *vertudb* are found in: CLab Tk.

¹⁰⁸ The following form is found in *RitKlim I*: **ver'tudi** – 216v/13-14.

The noun *vizera*¹⁰⁹ (Eng. mask, masked person, visor, part of a helmet; Chakavian *vizera* < Italian *visiera* < Latin *visus*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukь spoṽdniku*.¹¹⁰

The noun *g'riš'panie*¹¹¹ (Eng. curling, creasing, wrinkling; Chakavian *grišpanje* < Italian *cre spare* < Latin *crispere*) is found in *RitKlim I* in the part written in Church Slavonic *Régula pokor'niħ*.¹¹² In the present-day Croatian Chakavian dialects, the appellative is actively used, as well as in the dialects of the southeast part of the Bay of Kotor.

The noun *děškordia*¹¹³ (Eng. two or more items that are not in harmony, discord, incongruity, differentiation, divergence; Chakavian *deškordija* < Mediaeval Latin *discordantia*, *discordia* 'discord') is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukь spoṽdniku*.¹¹⁴ In the dialects of the southeast part of the Bay of Kotor *deskordan* means 'out of tune (musical instrument)', whereas in the dialects of Herceg Novi *diskordan* means 'disharmonious', 'incongruous'.

The noun *in'kvitura* (Eng. investigation, detention; Chakavian *inkvitura* < Italian *inquisito* < *inquisire*, *inquisitore* < Latin *inquisitus*) is found in *RitKlim I* in the part written in Church Slavonic *Régula pokor'niħ*.¹¹⁵ In the dialect of Blato on the island of Korčula, the adverb *inkvizito* means 'under investigation', 'in detention'.

The noun *kapuč* (Eng. hood, Capuchin's hood, hooded head cover attached to a cowl; Chakavian *kapuč* < Italian *cappuccio*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Kus 'tacioni pokornh'*.¹¹⁶ The noun *kapuč/kapuc* is still actively used today in Croatian Chakavian dialects (Barbić, 2011; Mahulja, 2016; Turina and Šepić, 1977). In the local vernacular of Pasjak, the lexeme *kapučo* 'hood' is used. In Blato on the island of Korčula, the lexeme means 'friar's hood', and the appellative *kapuca* is used. The lexeme *kapuč* is used with the same meaning in the dialects of the southeast part of the Bay of Kotor.

The noun *kon'tres'tanie*¹¹⁷ (Eng. resistance, reverse routing; Chakavian *kontrestanje* < Italian *contrasto*, *kontrastare* < Latin *contra-*, *contro-*, *contra*

¹⁰⁹ See Lozić-Knezović, 2016^a: 52.

¹¹⁰ The following form is found in *RitKlim I*: *vizerê* – 195/3.

¹¹¹ See Lozić-Knezović, 2016^a: 52.

¹¹² The following form is found in *RitKlim I*: *g'riš'paniê* – 15/6.

¹¹³ See Lozić-Knezović, 2016^a: 52.

¹¹⁴ The following form is found in *RitKlim I*: *děškordiû* – 190/8.

¹¹⁵ The following form is found in *RitKlim I*: *in'kvituru* – 13/22-23.

¹¹⁶ The following form is found in *RitKlim I*: *kapuča* – 33v/11.

¹¹⁷ Skok (1972: 142) states that this is an Italianism recorded in 1520 (*kontrestanje*), which has been used since the 15th century (*kontreštanje*).

stare) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukь spovdniku*.¹¹⁸ The verb *kontreštat* (*se*) is still actively used in certain Croatian Chakavian dialects with the meaning of ‘to dispute’, ‘to argue’ (Barbić, 2011; Milan Panža, 2015). The verbs *dunijat se* and *kuntreštat se* are used with the same meaning in the dialect of Omišalj. In the dialects of the southeast part of the Bay of Kotor, *kontrestat* means ‘to dispute’; ‘to contest’, whereas in the dialect of Herceg Novi it also means ‘to disagree’.

The noun *kun'dicionь* (Eng. status, class, condition, term; Chakavian *kundicion* < Italian *condizione* < Latin *conditio* ≈ *conditionallis* ‘conditional’) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukь spovdniku*.¹¹⁹

The adverb *kun'ten'to* (Eng. contentedly; Chakavian *kuntento* < Italian *contento* < Latin *contentus*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Tas'tamen'tь*.¹²⁰ Its synonym *zadovol'no* is found in the manuscript. The adjective *kuntenat/kutenat* meaning ‘content’, ‘satisfactory’ is found in Croatian Chakavian dialects (Barbić, 2011; Milat Panža, 2015). The lexeme *kuntenet/kuntent* with the same meaning is found in Omišalj, as well as the appellative *kuntentani* ‘contentment’, *kuntenteca* ‘satisfaction’ and the verb *kuntentat* (*se*) ‘to be satisfied (with)’.

The verb *kun'for'tivati* (Eng. to comfort; Chakavian *kunfortivati* < Italian *confortare, conforto*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Plačb gos'poe*.¹²¹ Its synonym *utišiti* (*se*) is confirmed in the manuscript.

The noun *liga* (Eng. league among nations, society, association, community; Chakavian *liga* < Italian *lega* < Latin *legare* ‘to tie’) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Ovo su leta odь učinenē s'vita I prvoga čka adama do današ'nega dne (Kronika)*.¹²²

The noun *matrmonii*¹²³ (Eng. marital status, marriage, matrimony; Chakavian *matrimonij* < Italian *matrimonio* < Latin *matrimonium* < *mater*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Kazi papni i bškpli*.¹²⁴ In the dialects of the Bakarac and Škrljevo area, as well as Omišalj, the lexeme *matermonij* is found, while *matrimonij* is found in Blato on the island of Korčula.

¹¹⁸ The following form is found in *RitKlim I*: *kon'tres'tanie* – 189/19.

¹¹⁹ The following form is found in *RitKlim I*: *kun'dicioni* – 195v/1.

¹²⁰ The following form is found in *RitKlim I*: *kun'ten'ti* – 25/18.

¹²¹ The following form is found in *RitKlim I*: *kun'for'tiva* – 64v/12.

¹²² The following form is found in *RitKlim I*: *ligu* – 235v/4.

¹²³ Skok (1972: 391) states that it has been used since the 16th and 17th centuries.

¹²⁴ The following form is found in *RitKlim I*: *matrmonii* – 202/19.

The noun **nona**¹²⁵ (Eng. ninth hour; a part of the breviary prayed around 3 p.m.; Church Slavonic *nona*; Chakavian *nona* < Italian *nonus* < Latin *nonus* ‘ninth’) is found in *RitKlim I* in the part written in Church Slavonic *Rěgula pokor'niħ*.¹²⁶

The verb **ob'ligati** (Eng. to bind with moral, social or legal obligations; Chakavian *obligati* < Italian *obligatio* < Latin *obligatio, obligatus* ‘obligatory’ < *obligare* ‘to oblige’) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukь ĉku na sp̃vdi*.¹²⁷ The verb *obligat (se)* (Barbić, 2011; Turina and Šepić, 1977; Milat Panža, 2015; Mahulja, 2016) is found in Croatian Chakavian dialects, whereas in Omišalj *oblig* means ‘obligation’, ‘duty’, while in the Bay of Kotor the lexeme is *obleg/oblig*, and in Herceg Novi *obleg*.

The noun **oficiêlb** (Eng. lower-rank government official, legal representative of the diocese in the Catholic Church; Chakavian *oficijal* < Old Italian *ofiziale* < Latin *officium* < *opificium*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Plačb gos'poe*.¹²⁸ The appellative *oficijal* meaning ‘officer’, ‘higher-rank official’ (Turina and Šepić, 1977), ‘officer (on the commercial ship, in the military)’ (Milat Panža, 2015) is represented in Croatian Chakavian dialects. Its synonyms *oficij* and *poteštarija* meaning ‘municipal office’, ‘municipality’ are found in Omišalj.

The verb **parati (se)**¹²⁹ (Eng. to appear, to seem, to think; Chakavian *parati (se)* < Italian *parere* < Latin *parere*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular (*Činb bl̃viti vodu . učint̃i krs'tb kr'stiti dite*) *Činb krstiti ĉka*.¹³⁰ The lexeme *parat/parit* is used with the same meaning in Croatian Chakavian dialects and the Bay of Kotor. In the dialect of Pitve and Zavala, as well as in Blato on the island of Korčula, the verb *parat* followed by the possessive-reflexive pronoun *se* means ‘to bounce (oneself) against’, ‘to push (oneself) away with an oar to move the boat away from the shore’ (< Venetian *parechia*)¹³¹, whereas the noun *părat* ‘part’ is found in the dialects in the Bakarac and Škrljevo area.

The noun **pelegrinb** (Eng. traveller, pilgrim; Chakavian *pelegrin* < Italian *pellegrino* ‘alien’ ≈ *peregre* ‘outside of the field (boundary)’ < Latin *pĕrĕgrĭnus*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular

¹²⁵ In *Slovník*, the confirmations for this lexeme are found in: CMLab CMNov.

¹²⁶ The following form is found in *RitKlim I*: **nonu** – 17v/3-4.

¹²⁷ The following form is found in *RitKlim I*: **ob'liganb** – 181v/17.

¹²⁸ The following form is found in *RitKlim I*: **oficiêli** – 50v/11.

¹²⁹ According to Skok (1972: 608), this verb has been noted since the 16th century in the Chakavian area.

¹³⁰ The following form is found in *RitKlim I*: **para** – 147/16.

¹³¹ See Vinja, 2002: 249.

*Tas 'tamen 't̃b.*¹³² Its synonym *putnik̃b* is found in the manuscript. In the dialect of Herceg Novi, an overlapping occurred whereby *pelegrina* (and *pelerina*) attained the meaning of ‘sleeveless cloak’.

The noun *posasioñb*¹³³ (Eng. property, estate; Chakavian *posasion* < Italian *possesso*, *possessione* < Latin *possessus*, *possessio*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Nauk̃b spoṽdniku*.¹³⁴ In Omišalj, the lexeme *poses* is found with the meaning ‘property’, together with the verbs *posesat se/zet poses*. In the local vernacular of Pasjak, *posestvo* means ‘estate’, ‘property’.

The verb *sten'tati* (Eng. to delay, to stop, to hesitate, to waste time; Chakavian *stentati*, *štentati* < Italian *stentare* < Latin *extēntare* < *extendere*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Plač̃b gos 'po-e*.¹³⁵ In the dialect of Omišalj, *stentat* means ‘to entice’, ‘to extort’.

The noun *sulac̃b* (Eng. jest, relish, delight; Chakavian *sulac* < Italian *solazzo*, *solazzare* < Latin *sōlācium*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Šek 'ven 'cie mrtviħ̃b*.¹³⁶ The noun *sulac*, the adjective *sulacast* ‘funny’, ‘entertaining’ and the verb *sulacat se* ‘to jest’, ‘to be entertained’ are used in Blato on the island of Korčula.

The adjective *tem'perañb* (Eng. tempered; Chakavian *temperan* < Italian *tempesta* < Latin *temperare*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *S'povid̃b*.¹³⁷ In the dialects of Pitve and Zavala, the adjective *temperon* means ‘sharpened’. The lexeme is found in Blato on Korčula with the meaning of ‘experienced’, ‘durable’, while the verb *temperat* means ‘to temper’ (Milat Panža, 2015). In the dialects of the Bay of Kotor, *temperat* means ‘to temper’, in the dialect of Herceg Novi (*temperat/temperirat*) means ‘to moderately heat’, ‘to relieve’, as well as in Omišalj where *temperat* means ‘to soften (something) by exerting a suitable, necessary temperature’.

The noun *tem'pešta* (Eng. nuisance, trouble; Chakavian *tempesta* < Italian *tempesta* < Latin *tempestuosus* ‘tempestuous’) is found in *RitKlim I* in the part written in Church Slavonic *Bl̃ov' nove p'lavi (ili navi ili d'riva)*.¹³⁸ In Blato on the island of Korčula, *tempesta* means ‘(heavy) storm’, as well as in the southeast part of the Bay of Kotor.

¹³² The following form is found in *RitKlim I*: *pelegrini* – 26/2.

¹³³ Skok (1973: 13) states that this verb has been noted since the 15th century in the Chakavian area.

¹³⁴ The following form is found in *RitKlim I*: *posasioni* – 189/4-5.

¹³⁵ The following form is found in *RitKlim I*: *sten'taše* – 50v/12-13.

¹³⁶ The following form is found in *RitKlim I*: *sulaci* – 79v/5.

¹³⁷ The following form is found in *RitKlim I*: *tem'perano* – 178/11

¹³⁸ The following form is found in *RitKlim I*: *tem'pešta* – 211v/4-5.

The noun **ter'ca**¹³⁹ (Eng. third hour, part of the breviary; Church Slavonic *terca*; Chakavian *terca* < Italian *terza*) is found in *RitKlim I* in the part written in Church Slavonic *Rêgula pokor'nihb*.¹⁴⁰ The appellative is used in the present-day dialects.

The verb **fab'rikati** (Eng. to fix, to work; Chakavian *fabrikati* < Italian *fabbrica*, *fabbricare* < Latin *fabrica* < Latin *faber* 'forger') is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Kus 'acioni pokornh*'.¹⁴¹ In the present-day Croatian Chakavian dialects, the verb *fabrikat* means 'to cheat', 'to trick someone', 'to prank someone' (Barbić, 2011; Milat Panža, 2015; Mahulja, 2016), as well as in the southeast part of Boka Kotor.

The noun **fatigb** (Eng. hard-work, labour, effort; Chakavian *fatigb*, *fatiga* < Italian *fatica*, *fatiga* < Latin *fatīga* < *fatigare*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukb ĉku na spvdi*.¹⁴² The appellative is actively used in Croatian Chakavian dialects (Barbić, 2011), while *fatiga* 'job' and *fatigoz* 'hard-working', 'diligent' are found in Blato on the island on Korčula, as well as the verb *fatigat* 'to work', 'to do hard labour'. In the southeast part of the Bay of Kotor *fatigavat* means 'to do hard labour'.

The noun **feš'ta** (Eng. festivity, holiday, feast; Chakavian *fešta* < Italian *fiesta* < Latin *fiesta*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukb spovdniku*.¹⁴³ The appellative is actively used in Chakavian dialects in the southeast part of the Bay of Kotor. In Chakavian dialects in the area of Bakarac and Škrlevo, *fēštar* means 'dance director'.

The noun **f'raš'ka**¹⁴⁴ (Eng. folly, trinket, banality chit-chat; Chakavian *fraška* < Italian *frasca* 'branch') is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Rub 'rika fabulê*.¹⁴⁵ It is used in Croatian Chakavian dialects in its original meaning as well: '(cut-off, „harvested“) branch', 'branch', 'twigs', 'shrubs' (e.g. southeast part of the Bay of Kotor. In Blato on the island of Korčula, *frašketoz/frašketozan* means 'weird', 'sensitive'; 'hard'.

The noun **f'rutb** (Eng. fruit, harvest; Chakavian *frut* < Italian *frutto* < Latin *frūctus* < *frū*) is found in *RitKlim I* in the part written in Church Slavonic *Blvb voča i kruha (blvb novoga voča)*¹⁴⁶, together with its synonym **voče**. The appellative *frut* is actively used in Croatian Chakavian dialects, as well as its derivatives *fručera* 'fruit bowl', *frutat* 'to bear fruit', 'to yield benefit',

¹³⁹ In *Slovník*, the confirmations for this lexeme are found in: CMLab CMNov.

¹⁴⁰ The following form is found in *RitKlim I*: **ter'cu** – 17v/3.

¹⁴¹ The following form is found in *RitKlim I*: **fab'rika** – 37v/8.

¹⁴² The following form is found in *RitKlim I*: **fatigi** – 181/18.

¹⁴³ The following form is found in *RitKlim I*: **feš'te** – 195v/13.

¹⁴⁴ Skok (1973: 24) states that this verb has been used since the 16th century in the Chakavian area.

¹⁴⁵ The following form is found in *RitKlim I*: **f'raš'ke** – 162/3.

¹⁴⁶ The following form is found in *RitKlim I*: **f'rutov'** – 206/1.

‘to break out (in spots on one’s face)’ (Barbić, 2011). It is also used in the southeast part of the Bay of Kotor (‘fruit’). In the dialect of Omišalj, *frut* means ‘fruit of the same kind’, but also ‘fruit in general’, as well as ‘benefit’, ‘profit’. *Frut* and *frutjera* are found in the northwest area of the Bay of Kotor.

The verb *štímati* (Eng. to appreciate, to respect, to think, to estimate, to tune; Chakavian *štímati*, *stímati* < Italian *stimare* < Latin *aestimare*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Naukь spoṽdniku*.¹⁴⁷ The verb is actively used in Croatian Chakavian dialects. In the southeast part of the Bay of Kotor, *stímat* means ‘to assess damage’, ‘to respect’, ‘to treat’; ‘to believe’; in the dialect of Herceg Novi *stíma* means ‘estimate’, ‘respect’, while *stímat* means ‘to appreciate’, ‘to respect’, ‘to believe’.

The verb *š’kapulati (se)* (Eng. to escape, to save oneself from danger, trouble, unpleasant situation, disease; Chakavian *škapulati* < Italian *scàpolo* ‘free’ < Italian *scapolare* < Vulgar Latin *excapulare*) is found in *RitKlim I* in the part written in Chakavian vernacular *Plačb gos’poe*.¹⁴⁸ The appellative is actively used in Croatian Chakavian dialects in the southeast part of the Bay of Kotor (the variant used in Herceg Novi is *skapulat*). The following derivatives of the above lexemes are found: *škapulor/škapular* ‘necklace with icons of the saints’ (Barbić, 2011), *škapular/škapuler* ‘cloth ribbon of the saints’ (Turina and Šepić, 1977), *škapulat (se)*, *iškapulovat (se)* (Barbić, 2011). In Blatu on the island of Korčula, *škapular* refers to ‘monk’s hood’.

Zadar had been under Venetian administration for more than 100 years at the time of creation of this codex. There are numerous Italianisms in *RitKlim I*. This is because the Romance tradition in Zadar, which was the metropolis of the Byzantine Dalmatia, was more prominent than in Split and Trogir¹⁴⁹, and they are particularly interesting because they have been preserved to this day in many languages in the areas that were under Venetian administration. A total of 33 Italianisms noted with only one example in *RitKlim I* were analysed. The lexeme *ter’ca* is the only one found in *Slovník*, whereas the confirmations for *vertuda/vertudb* are found in *Rječnik*.

CONCLUSION

The recording of a large number of Romanisms in *RitKlim I* confirms the already established fact that Croatian Glagolitic miscellanies have been lexically rejuvenated. Church Slavonic is mainly represented in liturgical texts, while the non-liturgical parts are based on Croatian Chakavian langu-

¹⁴⁷ The following form is found in *RitKlim I*: *štímai* – 184/12-13.

¹⁴⁸ The following form is found in *RitKlim I*: *š’kapulati* – 51/17.

¹⁴⁹ See Sočanac, 2002: 132.

age. This indicates the author's conscious effort to rejuvenate the language, whereby it provides a clear picture about foreign lexical influences on the vernacular of the Zadar area of the time.

The paper discusses 73 lexemes, younger loanwords in *RitKlim I*. At the same time, within the group of lexical Adriaticisms, the lexemes created under the influence of the Dalmatian and Venetian languages were extracted into separate subgroups. The following Dalmatianisms are found in *RitKlim I*: *almužst'vo*, *guster'na*, *dup'lati*, *žežinь*, *kavčenaкь*, *koludarь*, *lan'cunь*, *molstirь*, *munita*, *rěš'ponь*, *tover'na*, *tum'panь*, *uli*, *funestra* te mletacizme: *ar'ta*, *ar'tižanь*, *ban'dižati*, *bečь*, *garofalь*, *golia*, *daciêra*, *duka*, *dukatь*, *dês'perati*, *kaležь*, *kapa*, *kaš'tigь*, *križь*, *kun'trata*, *manežati*, *manestrati*, *mar'celь*, *mar'kušinь*, *pržunь*, *savurь*, *san'tulь*, *sodinь*, *fus'ta*, *čava(ь)*, *šes'nota*.

In *RitKlim I*, more lexemes of Venetian origin were found than those of Dalmatian origin, which is expected because the Venetian linguistic influence is both longer-lasting and more recent, hence it is better preserved in contemporary language use.

Italianisms that appear in *RitKlim I* as single-use lexemes were also extracted and analysed from the corpus: *adurь*, *baleš'tarь*, *banakь*, *ver'tudь*, *vizera*, *g'riš'panie*, *děškordia*, *in'kvitura*, *kapučь*, *kon'tres'tanie*, *kun'dicionь*, *kun'ten'to*, *kun'for'tivati*, *liga*, *matrmonii*, *nona*, *ob'ligati*, *oficiêlь*, *parati (se)*, *pelegrinь*, *posasionь*, *sten'tati*, *sulacь*, *tem'peranь*, *tem'pešta*, *ter'ca*, *fab'rikati*, *fatigь*, *feš'ta*, *fraš'ka*, *f'rutь*, *štimate*, *š'kapulati*.

In terms of the analysed lexemes, the following lexemes are found in *Slovník* in canonical monuments: Dalmatianisms *kaluđerica*, *kaluđerь*, *molstirь* and *tum'panь*, Venetianisms *golia*, *dažda* ('to donate', 'to give'; 'bribe'), *duka*, *kaležь* and *križь*, and Italianism *ter'ca*. In *Rječnik*, the following lexemes are found: Dalmatianisms *almužna/almužno/almužstvo* and *dup'ь*, Venetianisms *goliê* and *dužь*, and Italianism *vertuda/vertudь*.

While analysing the lexis of a written work, the researchers inevitably indirectly examine the comprehensive atmosphere in which the author lived and created. The younger Romanisms extracted from the manuscript mostly resulted from the direct influence of the spoken vernacular, which is confirmed by their scarce representation in the Old Church Slavonic canonical texts in *Slovník*, as well as in the Croatian Church Slavonic texts excerpted for the corpus of *Rječnik*, and the fact that they were well-preserved in the contemporary Croatian Chakavian dialects as well as in the area of the Bay of Kotor.

LIST OF ABBREVIATIONS PERTAINING TO SOURCES

For Church Slavonic monuments, abbreviations from *Slovník jazyka staroslověnského*, *Lexicon linguae palaeoslovenicae* are given. Praha: Nakladatelství československé akademie věd:

Ben – Vita s. Benedicti, 14th century

Bes – Homiliae s. Gregorii Magni, 13th century

CanMis – Canon missalis Vaticani Illirico 4, 14th century

CMLab – Officium ss. Cyrilli et Methodii e braviario Labacensi, 14th century

CMNov – Officium ss. Cyrilli et Methodii e breviario Noviano II, 15th century

Const – Vita Constantini, 15th century

Euch – Euchologium Sinaiticum, 11th century

Hilf – Apostolus Hilferdingianus, 14th century

Meth – Vita Methodii, 12th century

Naum – Vita Naumi, 15th century

Nom – Nomocanon s. Methodii, 13th century

Pochv – Sermo panegyricus de ss. Cyrillo et Methodio, 12th century

Slepč – Praxapostolus Slepčensis, 12th century

Supr – Codex Suprasliensis (vitae, homiliae), 11th century

Šiš – Praxapostolus Šišatovacensis, 14th century

Zogr – Codex Zographensis (tetraevangelium), 10th/11th century

For Croatian Glagolitic monuments, abbreviations from *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* of the Old Church Slavonic Institute in Zagreb are given:

BrBar – *Baromičev brevijar* (printed), Mleci (Venice) 1493. Copy: Zagreb NSB, R 1-16-1a.

CAc – *Zbornik duhovnog štiva*, end of 15th century, Zagreb, Croatian Academy of Sciences and Arts, sign. *IVa 48*

CBč – *Zbornik u Berčićevoj zbirci br. 5*, 15th century, Petrograd, Russian National Library, sign. *Bč5*.

CIvan – *Ivančićev zbornik*, 14th–15th century, Zagreb, 3rd Order Franciscan Monastery St. Xavier.

CLab – *Zbornik (Slavische Sammlung)*, end of 15th century

COxf – *Oxfordski zbornik*, 15th century, Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 414*.

CPar – *Pariški zbornik*, 1375 AD, Paris, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73*.

CPet – *Petrisov zbornik*, 1468 AD, Zagreb, National and University Library, sign. *R 4001*.

CTk – *Tkonski zbornik*, 1st quarter of the 16th century, Zagreb, Croatian Academy of Sciences and Arts, sign. *IV a 120*.

CŽg – *Žgombičev zbornik*, 16th century, Zagreb, Croatian Academy of Sciences and Arts, sign. *VII 30*.

References

- Anić, Vladimir (1998). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Barbić, Ante (2011). *Rječnik Pitava i Zavale*. Zagreb: Institute of Croatian Language and Linguistics.
- Boerio, Giuseppe (1993). *Dizionario del Dialetto Veneziano*. Firenze: Premiata tipografia di Giovanni Cecchini.
- B(e)rčić, Ivan (1881). „Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo“. *Rad JAZU*, 59, 158–185.
- Damjanović, Stjepan (1980). „Jezik hrvatske srednjovjekovne književnosti“. *Istra* 3–4, 17–24.
- Damjanović, Stjepan (1984). *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Croatian Society of Philology.
- Damjanović, Stjepan (1991). „Jezik Bašćanske ploče“. *Fluminensia* 1–2, 71–77.
- Damjanović, Stjepan (1995). *Jazik otačkaski*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan i ost. (2004). *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan (2005). „Kojim je jezikom pisana Bašćanska ploča?“. In Ivo Pranjković (ed.), *Od fonetike do etike* (p. 217–222). Zagreb: Disput.
- Damjanović, Stjepan (2008). *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HER = *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2002–2004). Zagreb: Novi Liber.
- Hercigonja, Eduard (1994). *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hrvatin, Josip Orlando (2013). *Rječnik mjesnoga govora Pasjaka*. Matulji: Općina Matulji, KUD Danica Pasjak.
- Hrvatski... (2004). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. 1–12. Editors-in-chief: Ranko Matasović and Ljiljana Jojić. Zagreb: EPH, Novi Liber.
- Ivančić, fr. Stjepan (1911). *Nešto o hrvatsko-glagolskim piscima samostanskih Trećoredaca*. Zadar: Brzotiskom „Katoličke hrvatske tiskarne“.
- Klaić, Bratoljub (1984). *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

- Kolar-Dimitrijević, Mira (2013). *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941.* Zagreb: Hrvatska narodna banka.
- Kosić, Ivan (2004). „Glagoljični rukopisi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici“. In Marija-Ana Dürrigl, Mihaljević, M. and Velčić, F. (ed.) *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (p. 319–340). Zagreb – Krk: Old Church Slavonic Institute – Diocese of Krk.
- Lalošević, Ilija (2017). „Mletački lazareti Boke kotorske“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 59, 173–189.
- Lipovac-Radulović, Vesna (1981). *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke Kotorske.* Cetinje – Titograd: Obod – Pobjeda.
- Lisac, Josip (2009). *Hrvatska dijalektologija II. Čakavsko narječje.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lozić-Knezović, Katarina. (2010^a). *Leksik Klimantovićeve zbornika iz 1512. godine.* Doctoral thesis. Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb.
- Lozić-Knezović, Katarina; Galić Kakkonen, Gordana (2010^b). „Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju“. *Časopis Hrvatskih studija*, 6, 1, 211–226.
- Lozić-Knezović, Katarina (2016^a). „O nekim fonološkim i leksičkim osobitostima hrvatskoglagoljskoga Zbornika fra Šimuna Klimantovića iz 1512. godine“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 48, 37–63.
- Lozić-Knezović, Katarina (2016^b). „O pitanju moravizama u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku na korpusu Klimantovićeve zbornika iz 1512. godine“. In Tanja Kuštović and Žagar, M. (ed.), *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva* (265–291). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Mahulja, Ivan (2016). *Rječnik omišaljskoga govora.* Rijeka – Omišalj: Riječki nakladni zavod – Općina Omišalj.
- Marulić, Marko (1988). *Judita.* Split: Književni krug Split.
- Miklosich, Franz Ritter von (1862–1865). *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum.* 2. Neudruck der Ausgabe Wien 1862–1865 (Scientia Verlag Aalen 1977).
- Milat Panža, Petar (2015). *Rječnik govora Blata na Korčuli.* Zagreb: Institute of Croatian Language and Linguistics.
- Milčetić, Ivan (1911). *Hrvatska glagolska bibliografija.* I. dio. *Starine*, 33. Zagreb: Yugoslav Academy of Sciences and Arts.
- Milčetić, Ivan (1955). „Berčićeva zbirka glagolj. rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu“. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 2, 93–128.
- Miotto, Luigi (1984). *Vocabolario del Dialetto Veneto – Dalmata.* Trieste: Lint.

- Mulc, Ivana (2004). „O pučkim blagdanskim imenima u hrvatskoglagojskim liturgijskim knjigama“. In Marija-Ana Dürriegl, Mihaljević, M. and Velčić, F. (ed.) *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (p. 637–646). Zagreb – Krk: Old Church Slavonic Institute – Diocese of Krk.
- Mulc, Ivana (2005). „O pučkom blagdanskim imenu Križeva u građi Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije“. In Stjepan Damjanović (ed.), *Drugi Hercigonjin zbornik* (p. 311–319). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Muljačić, Žarko (1999). „Dalmatski“. *Fluminensia*, 11, 1–2, 1–30.
- Muljačić, Žarko (2003). „O dalmatoromanizmima u Marulićevim djelima“. *Colloquia Maruliana*, XII, 131–143.
- Nazor, Anica (1980). „Hrvatskoglagojski rukopisi izvan domovine“. *Istra*, 3–4, 55–68.
- Nigoević, Magdalena (2007). *Romanizmi u Berekinu*. Split: Hrvatsko kulturno društvo Napredak.
- Pederin, Ivan (1983). „Mjesto i uloga hrvatskog jezika u mletačkom Zadru i mletačkoj diplomaciji“. *Jezik*, 31, 3, 73–79.
- Petricioli, Ivo (1974). „Zadar na prijelomu XV i XVI stoljeća“. In Žarko Dadić, Petricioli, I. (ed.) *Zbornik radova o Federiku Grisogonu zadarskom učenjaku (1472–1538)* (p. 9–26). Zadar: Faculty of Humanities and Social Sciences in Zadar; Institute of Science History in Zagreb.
- Rimac, Božo (1976). *Treći samostanski red Sv. Franje u Hrvatskoj i glagoljica*. (Diploma thesis.) Zagreb. (Manuscript in the Library of 3rd order Franciscans in the Monastery of St. Michael in Zadar, Sign. No. 140.).
- Rječnik... (2000). *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. (I. svezak: а – врѣдъ). Zagreb: Old Church Slavonic Institute.
- Rječnik... (2015). *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. (II. svezak: врѣдънь – заповѣдница). Zagreb: Old Church Slavonic Institute.
- Rosamani, Enrico (1975). *Vocabolario marinaresco Giuliano – Dalmata*. Firenze: Casa Editrice Leo S. Olschki.
- Runje, Petar (1998). *O knjigama hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Provincijalat franjevac trećoredaca.
- Runje, Petar (2012). *Prema izvorima II*. ur. Tomislav Galović. Krk – Zagreb: Povijesno društvo otoka Krka – Provincijalat franjevac trećoredaca glagoljaša.
- Runje, Petar (2015). *Fra Šimun Klimantović u svom vremenu*. Ogulin: Branch of Matica hrvatska in Ogulin.
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV*. Zagreb: Yugoslav Academy of Sciences and Arts.

- Slovník... (1958–1997). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae paleoslovenicae*. I–IV, Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd.
- Sočanac, Lelija (2002). „Talijanizmi u hrvatskome jeziku“. *Suvremena lingvistika*, 53–54, 127–142.
- Srdoč-Konestra, Ines; Saša Lajšić (2008). „Fra Šimun Klimantović (...) ni pisac ni pod piscem pisac“. *Fluminensia*, 20, 1, 75–95.
- Stanišić, Marina Arsenija (2018). *Hercegrovski rječnik romanizama. Sjeverozapadni dio Boke Kotorske. Južna regija Crne Gore*. Herceg Novi: self-published.
- Strohal, Rudolf (1915). *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb: self-published.
- Šimunković, Ljerka (1986). „Dalmatinsko-romanski leksički relikti u dalmatinskim dijalektima“. In Dalibor Brozović (ed.) *Radovi Filozofskog fakulteta – Zadar, Razdio filoloških znanosti (15)* (p. 45–50). Zadar: Faculty of Humanities and Social Sciences in Zadar.
- Šimunković, Ljerka (2009). *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri u Dalmaciji*. Split: Dante Alighieri.
- Štefanić, Vjekoslav (1970). *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. II dio. Zbornici različitog sadržaja, regule i statuti, registri, varia, indeksi, album slika*. Zagreb: Yugoslav Academy of Sciences and Arts.
- Tandarić, Josip (1980). „Hrvatskoglagoljski ritual“. *Slovo*, 30, 17–87.
- Tandarić, Josip Leonard (1983). „Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu“. *Slovo*, 32–33, 53–83.
- Tandarić, Josip Leonard (1993). *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Provincijalat franjevac trećoredaca.
- Turina, Zvonimir; Šepić Anton (1977). *Rječnik čakavskih izraza. Područje Bakarca i Škrljeva*. Rijeka: Riječko književno i naučno društvo.
- Vidović, Radovan (1978). *Čakavske studije*. Split: Čakavski sabor.
- Vinja, Vojmir (1998, 2002, 2004). *Jadranske etimologije: Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. I. A–H, II. I–Pa, III. Pe–Ž. Zagreb: Croatian Academy of Sciences and Arts, Školska knjiga.
- Zingarelli, Nicola (1999). *Lo Zingarelli 1999 – Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Županović, Šime (1994). „Ribarstvo i ribarska terminologija zadarskog područja“. *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi. Vol. XXII, No. 2*, 3–63.

INTERNET SOURCES

- <https://proleksis.lzmk.hr/57191/> (accessed on 14/11/2021)

Katarina LOZIĆ-KNEZOVIĆ

**NOVIJE POSUĐENICE U HRVATSKOGLAGOLJSKOM
KLIMANTOVIĆEVU ZBORNIKU I**

U radu se na transliteriranom korpusu Zbornika fra Šimuna Klimantovića I (*RitKlim I*) iz 1512. godine analiziraju romanske posuđenice: talijanizmi i adrijatizmi (posuđenice iz dalmatskoga i mletačkoga), kao novije posuđenice u dijelovima hrvatskoglagoljskoga Zbornika, u usporedbi s njihovom potvrđenošću u kanonskim tekstovima, u *Slovníku jazyka staroslověnského*, i u hrvatskoglagoljskim tekstovima ekscerptiranima za građu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Izdvojeni su primjeri uspoređeni i s dvama onovremenim ključnim književnim djelima, *Juditom* Marka Marulića i *Planinama* Petra Zoranića, kao i sa suvremenim hrvatskim obalnim i otočnim čakavskim govorima te govorima Boke kotorske koji također tradicionalno čuvaju velik broj romanizama. Ukupno su analizirana 73 leksema romanskoga podrijetla. Primjeri kao *banakъ*, *fab'rikati*, *f'rutъ*, *kapučъ*, *kaš'tigъ*, *kun'ten'to*, *ob'ligati*, *pržunъ*, *š'kapulati (se)*, *tem'peranъ* danas su dobro očuvani u razmatranim govorima. Poseban je naglasak stavljen na utvrđivanje zastupljenosti izdvojenih romanizama s obzirom na jezičnu podlogu pojedina dijela rukopisa, odnosno je li, s obzirom na svoj sadržaj, napisan pretežno crkvenoslavenskim ili pak govornim jezikom.

Ključne riječi: *hrvatskoglagoljski zbornici*, *leksik*, *leksičko posuđivanje*, *hrvatski crkvenoslavenski jezik*, *dalmatski jezik*, *mletački jezik*, *talijanski jezik*, *čakavski*, *fra Šimun Klimantović*, *RitKlim I*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42'28

Filip GALOVIĆ (Zagreb)

Hrvatsko katoličko sveučilište

filip.galovic@unicath.hr

GOVOR SVETOGA JURJA (PORED SENJA)¹

Naselje je Sveti Juraj (nekoć Jurjevo) smješteno na obali, desetak kilometara južno od Senja, kojemu administrativno i pripada. Kao i svi govori podvelebitskoga područja, izuzev čakavskoga govora Senja, svetojurski se govor pripaja štokavskomu narječju, njegovu novoštokavskomu ikavskomu dijalektu premda se ovaj govor namjerio na jak utjecaj senjske čakavštine čiji je nanos i danas u pojedinim crtama prepoznatljiv. U članku se na temelju novijih istraživanja iznose fonološke i morfološke osobitosti svetojurskoga govora.

Ključne riječi: *Sveti Juraj, Jurjevo, novoštokavski ikavski dijalekt, štokavsko narječje*

Uvod

Naselje je Sveti Juraj (nekoć Jurjevo) smješteno na obali, desetak kilometara južno od Senja, kojemu administrativno i pripada. Prema podatcima Državnoga zavoda za statistiku iz 2011. ondje je registrirano 600-ak stanovnika. Stanovništvo se bavi ribarstvom i lovom, a u novije je vrijeme okrenuto i turizmu.

Autohtono starije stanovništvo svoje naselje najčešće ne naziva *Svêti Jûraj* ili *Jûrjevo*, već ga naziva *Sèlo*, muškoga žitelja *Sèlâr*, a žensku žiteljku *Selàrica*. Za doseljenike s planinskih područja govore da su *planinári* ili *gorháši*.

O govoru su Svetoga Jurja poznate osnovne dijalektološke značajke, što ih je 1978. u članku *Pogled na današnji jurjevački govor* iznio Milan Moğuš, a novija su istraživanja izostala osim istraživanja leksičkih posebnosti svetojurskoga govora, o kojima je 2019. pisao Filip Galović u članku *O leksiku svetojurskoga govora*.

¹ Rad je nastao u okviru projekta *Dijalektološka i sociolingvistička istraživanja hrvatskoga jezika* (voditelj: izv. prof. dr. sc. Filip Galović) koji je odobren i financiran od Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta u Zagrebu.

Poznato je da je podvelebitsko područje ikavsko novoštokavsko, uz izuzeće govora grada Senja, koji se uvrštava u čakavske govore. Moguš u spomenutoj studiji zaključuje da je ovaj govor „jedan primorski štokavski ikavski govor s novijom akcentuacijom, govor koji je bio i koji jest zbog svoga položaja pod vrlo jakim utjecajem čakavskoga Senja“ te dodaje da je „zbog sadašnjega načina života sklon, kao i ostali govori, mnogo bržim promjenama nego što je to do sada bio slučaj“ (Moguš, 1978: 232), a jednakoga je mišljenja i Galović (2019c: 325). Stoga se i danas osjeća da su (bila) jaka štokavsko-čakavska prožimanja, a pojedini su čakavski importi živi i danas.

Karta 1. Geografski položaj opserviranoga govora

Slika 1. Naselje Sveti Juraj

1. Metodologija istraživanja

U kolovozu sam 2019. nekoliko dana proveo na senjskome području, posebno se baveći istraživanjem govora Svetoga Jurja, a u rujnu sam 2022. provjeravao pojedine prikupljene podatke i materijal ponešto nadopunio.

Na terenu sam metodom slobodnoga, nevezanoga razgovora, kao i na temelju posebno koncipiranoga kvestionara, prikupio građu koja se ovdje u određenoj količini iznosi. Kvestionar je bio sastavljen na temelju podataka zabilježenih u Moguševu članku o svetojurskome govoru, na temelju nekih markantnijih osobitosti senjskoga govora, kao i na temelju važnijih štokavskih, pa i čakavskih dijalektoloških posebnosti. Usto sam konzultirao mnoge studije koje se bave govorima sličnoga tipa, u kojima se štokavska struktura sudara s čakavskim odlikama, ali i obrnuto. Premda sam se najviše usmjeravao na slobodne razgovore, kvestionar se pokazao veoma važnim.

Odmah treba reći da je u ovome naselju bilo teško naći kojega izvornoga govornika, odnosno ispitanika koji bi zadovoljavao sve dijalektološke kriterije.² Mnogo današnjih mještana ima nekoga od roditelja ili baka i djedova te bračnih drugova iz drugih naselja, posebice, kako sam čuo, iz susjednih štokavskih velebitskih sela. Pronašao sam ipak nekoliko izvornih muških i ženskih govornika, pretežito starije i srednje životne dobi, a neke sam zanimljive podatke saznao od mladoga i zainteresiranoga tridesetogodišnjega govornika. Pričao sam i s nekim drugim mještanima te pomno osluškivao govor na rivi i u lokalnoj gostionici.

Ovdje se nastoji istaknuti ono što se iskristaliziralo kao zajedničko većemu broju izvornih govornika, crtama koje vladaju u govoru. Posebna je prednost dana starijemu stanju, onomu što je u strukturi ovoga govora, osobitostima što ih čuva najviše stariji svijet. No, s razlogom su ispitivani i srednji (pa i mlađi) naraštaj kako bi se uočio pravac kretanja ovoga govora.

² Za pripomoć u nalaženju govornika osobito zahvaljujem Blaženki Ljubović iz Gradskoga muzeja Senj i župniku Svetoga Jurja don Silviju Milinu. Ističem i mladoga Bruna Vrbana koji me također zdušno usmjerio na pojedine.

2. Rezultati istraživanja^{3,4}

2.1. Fonološke značajke

Vokalski se sustav svetojurskoga govora svodi na pet jedinica u dugim i pet jedinica u kratkim slogovima: *i, e, a, o, u*. Slogotvorno je i *r*.

Svi se vokali u pravilu ostvaruju srednje. Nije zamijećeno, dakle, djelomično zatvaranje pojedinih vokala, a niti potpuno (tipa *kuñ*), pojave koje nisu rijetke među novoštokavcima ikavcima.

Mnogi novoštokavci ikavci znaju za redukcije vokala, i potpune i nepotpune. U govoru su Svetoga Jurja potpune redukcije izuzetno rijetke, zabilježena je eventualno potkrepa *s vlikñ* ('s ovalikim'). Djelomične se redukcije, npr. *burèt ña, udòv òa*, javljaju u manjemu broju primjera te se češće opažaju kod govornika kojima je netko od predaka iz susjednih štokavskih planinskih sela, ali i dalje sporadično.

Vokali se fakultativno na početku riječi elidiraju u primjerima tipa *vàkī* ('ovakav') i sl.

Vokal se fakultativno dodaje u nekih pokaznih zamjenica, primjerice: *s òtñ kòlon, òti lúdi*. Dodavanje je vokala ovjereno u stranim finalnim konsonantskim skupovima, npr. *cìmenat, pùlenat* ('vrsta zapadnoga vjetra'), *pòrat* ('luka'), ali nema umetanja u *finānc* ('porezni službenik, financ'), *lèvānt* ('vrsta istočnoga vjetra'), *žvèlt* ('okretan, hitar, spretan'). Neki se oblici upotrebljavaju ravnopravno, pa se čuje, primjerice, *fundàment* i *fundàmenat*.

Govor Svetoga Jurja dosta dobro podnosi zijeve: *jàùće* 3. jd. prez., *jaúkala, naućili, kàiš, naobláćilo se, ràdio, ùoći*, ali može doći i do njegova razbijanja umetanjem *v: àvuta* G jd., *àvuti* N mn., ili *j: grijòta*. U brojevima je *pètnājst, šèsnājst* zijeve uklonjen promjenom *ae* u *aj*.

Poluglasovi su prešli u vokal *a: bǎćva, dǎn, dǎnas, dǎska, dǎbar, làgat, màgla, mòkar, òtac, pǎs*. Čakavskim su idiomima, uz pokoju ovjeru u štokavskim govorima, svojstveni primjeri nepreventivnih punih vokalizacija slaboga 'šva'. Moguš navodi nekoliko takvih potvrda: *malin, Malin, malinica, malinar* pored *mġinar, maša, Vazan, pasić* pored *psić* i *s manon* (1978: 230). Danas se čuju realizacije *mǎlin, Mǎlin* (ali jedino *mġinar*), *mǎša*, a dolazi i

³ U obradi se pojedinih jezičnih crta uglavnom redovito određena značajka postavlja u širi kontekst čakavskoga i štokavskoga stanja, upravo kako bi se bolje uvidjelo što je dominantno u opserviranome govoru. Kajkavski je kontekst ovdje zanemaren, što je ustvari razumljivo.

⁴ U potkrepana će biti vidljivo da se stare duljine nekad bilježe, nekad ne. Naime, one se u govoru često krata, ali se mogu pojaviti, stoga se bilježi onako kako je pojedini govornik izgovorio (Usp. poglavlje o akcentu).

glagol *māšit*. Premda Moguš bilježi čakavski oblik *s manon*, njega je istisnuo oblik *s mēnon*. Važno je spomenuti da se govori i *vāle* (pored *ōdma*) i *vāj* (pored *ūvik*). Ostali su primjeri uobičajeni: *udōvica*, *ūnuk*, *ūnūtra*, *Ūskrs*, *ūtorak*, *ūzēt*, *ūzmite* 2. mn. imp!, *ūžgat*, dakle s inicijalnim *u-*, a govori se *šēnac* ('uš'), dakle s otpadanjem sonanta *v* nakon redukcije poluglasa. Isti je proces vidljiv u govoru starijega svijeta u prilogu *čēra* (pored *jūčē(r)*).

Stari slogotvorni *l* i stražnji nazal **ɸ* imaju očekivanu supstituciju u vokalu *u*: *jābuka*, *sūnce*, *tūst*, *vūna*, *žūć*, *žūt*; *gōlub*, *grēdu* 3. mn. prez., *gūst*, *kūpina*, *ūdica*, *vrućina*.

Jedna od hijerarhijski najviših odlika čakavskoga narječja jest supstitucija nekadanjega prednjega nazala **ɸ* vokalom *a* u položaju nakon *j*, *č*, *ž* premda se poneki takav primjer može javiti i u pojedinim štokavskim govorima. Prijelaz se **ɸ > a* u govoru Svetoga Jurja sreće u govoru starije čeljadi u ovjerama *prīja je līst iz Amērike*, *nā pošti su prījali pākēt*, dakle u oblicima glagola *prījat*. U ostalim se nalazima u spomenutoj poziciji, ali i u ostalim pozicijama, reflektirao u *e*: *jētra*, *jèzik*, *nāčēt*, *pōčēt*, *žēža*, *žēt*; *gōvedina*, *grēda*, *mēso*, *pāmet*, *tēletina*, *tīme*, *vēzat*. Dodajem da se imenica *jēcam* veoma rijetko govori, a u značenju se 'ječmenac' kaže *jārac*.

Jat je ovdje zanimljivo pitanje. Svetojurski je govor u načelu ikavski s nekim ekavskim leksemima tipa *zenica* koji se pojavljuju među štokavcima ikavcima. Zabilježeno je: *cēsta*, *kōren*, *ōbe*, *starēšina*, *zanovētat*, *zēnica*, *žēlezo*. No ovaj govor ima znatno više ekavizama uslijed utjecaja čakavskoga senjskoga govora koji je ikavsko-ekavski, pa se u Svetome Jurju čuje: *cīdit*, *dīca*, *dvī*, *dvīsto*, *grijōta*, *mīsec*, *mliko*, *podīlija* gl. pridj. rad. m. jd., *prīlipit*, *sīdit*, *sīkira*, *sīme*, *smīšno je*, *svīt*, *u svītu*, *žīvili*, *žīvit*, ali: *cvētā* 3. jd. prez., *dēd*, *dēlat*, *kōleno*, *lēn*, *nē verujen*, *nēma mēsta*, *ōbed*, *po cēlome mēstu*, *po lētu*, *slēz*, *sūsed*, *tēsto*, *za bēlu kāvū*, *zāvet*, *zvēzda*.

Govori se *ōde* ('ovdje') te *pōsle*, dakle s krajnjim *e* koji ne mora biti kontinuantata jata (kao ni u *kōren*), ali redovito *dōli*, *gōri*. Što se tiče ikavizama i ekavizama, Svetojurci sami ističu da su i ikavci i ekavci, no čini se da bi se u nekim dubletnim primjerima radije opredijelili za ikavske forme.

Prema **orēhъ* dolazi *ōraj* ('orah'), lik štokavske boje.

U kategoriji su jata iza palatala potvrđeni primjeri *ghēzdo* i *nēdra*. S druge strane u govoru starijega naroda udaraju u oči važni leksemi *jādro* (uz sve češće *jēdro*) te *prama* (uz sve češće *prema*).

Dio štokavaca i dio čakavaca zna za neke poznate primjere u kojima se vrši prijelaz staroga korijenskoga slijeda *ra* u *re*, a u toj osobitosti sudjeluje i govor Svetoga Jurja. Evidentirani su oblici *rēbac* (*rēpca* G jd. – *rēpci* N mn.), odnosno *nārēst*, *nārēsta* gl. pridj. rad. m. jd., *prīrēslo*. Izmjena *ra* u *re* nije prodrla u glagol 'krasti' i njegove izvedenice, pa se govori samo s *a*: *krāst*,

kràli, ukrádi 2. jd. imp!.

Važnom je pojedinosti da Svetojurci redovito kazuju *gròb* i *gròbĕ*, dakle nema vokala *e* u tima nalazima, kao što ga obično ima čakavski jugoistok, ali i stanoviti broj štokavaca.

Među starijim Svetojorcima žive likovi *tèpal*, *tèplo*, dakle s vokalom *e*, što potječe od jedne od praslavenskih dubleta **topl-/*tepl-*.

Afrikata *ž* kao štokavska inovacija nije registrirana među konsonantskim fonemima ovoga govora, kako je kod sviju čakavaca i kod pojedinih štokavaca kod kojih se u ponekim slučajevima na njezinu mjestu javlja *ž*, što je redovitije ovjereno u novoštokavskome ikavskome dijalektu. Mjesto je afrikate *ž* u svetojurskome beziznimno zaposjeo *ž*: *svjedòžba*, *žèp*, *žìgerica*. Može se gdjekada čuti i leksem *sržba*, koji je unesen u sustav iz crkvene terminologije.

U mnogim je štokavskim govorima fonem *x* nestao bez traga ili je supstituiran kojim drugim fonemom za razliku od čakavskih govora koji ga u pravilu dobro čuvaju osim ako nisu uzdrmani štokavskim utjecajem. Fonem je *x* u govoru Svetoga Jurja:

– iščezao bez naknade: *grî*, *ìlada*, *kínula* gl. pridj. rad. ž. jd., *krù*, *ládna je*, *òdma*, *òću*, *razládilo se*, *smî* ('smijeh'), *strâ*, *u ládu*, *vř*;

– supstituiran s *j*: *mìjūr* ('mjehur'), *òraj*;

– supstituiran s *v*: *bùva*, *dùvān*, *glùv*, *iz vrva*, *krùva* G jd., *kùvan* 1. jd. prez., *mávat*, *mùva*, *pàzuvon* I jd., *ùvo*, *zâduvu* A jd. ('astma, zaduha'), *zapívala je*;

– supstituiran s *k*: *špârket* (pored *špâret*) ('štednjak').

Fonem *f* čakavci također dobro čuvaju dok se kod nekih štokavaca, osobito u novoštokavaca ikavaca, rjeđe pojavljuje. U svetojurskome govoru ovaj fonem ne dijeli sudbinu fonema *x* te je njegova upotreba obimna, a često stoji u primljenih riječi: *fâlda* ('pregib, nabor (ob. na tkanini)'), *fâžòl*, *fěšta*, *fěštaju* 3. mn. prez., *fijok* ('ukrasna vrpca koja se veže na određeni način'), *fijúkat*, *fortúnāl* ('vrlo jak vjetar'), *frâtar*, *frîgat*, *frîta* ('vrsta okrugloga uštipka'), *fùmār* (pored *dîmlák*), *gârāful* ('karanfil'), *gòf* ('vrsta morske ribe'), *grāmofon*, *jěftin*, *klófer* ('isprašivač'), *pláfōn*, *šòfēr*.

Fonem je *f* rezultat izmjene skupa **pv* u nalazu *ùfān se*, a isti je nastupio i kao rezultat skupa *xv*: *fála*, *pořálili*, *zafálit* izuzev primjera *ùvatit*, *ùvatiš*, *ùvaćen* gdje je došlo do uklanjanja fonema *x*.

U štokavske inovacije ulazi afrikata *ć* (< **tj*, *taj*), bezvučni parnjak zvučnomu *č*. Čakavci su u tome pogledu karakterizirani tipičnim čakavskim *t'*, koji se čuva u nizu govora, premda danas neki čakavci ne razlikuju *ć* i *t'*, već izgovaraju srednje *č* ili imaju pojedina druga rješenja. U govoru je Svetoga Jurja zatrta opreka *č* ≠ *ć*, odnosno srednji *č* stoji prema prvotnomu *č* i prema **tj* i *taj*: *čòvik*, *čist*; *kùća*, *plúća*, *vrića*. Prilikom je ovdje spomenuti usamljeni nalaz *nětjak* (ali vidimo gore *ròžak*) u kojemu se nova jotacija nije provela.

Među temeljnim je osobitostima štokavskoga konsonantizma fonem *ʒ* kao odraz primarne i sekundarne jotacije dentala *d*, za razliku od čakavaca koji na tome mjestu u pravilu imaju *j*, osim nekih govora koji su pod štokavskim i novijim utjecajem, iako ima i štokavskih govora koji u pogdjekojemu nalazu čuvaju *j*. U opserviranome se govoru u premoćnome broju primjera javlja *ʒ*, parnjak bezvučnomu *ć*: *čàʒa*, *dogáʒalo se*, *mlačàrija*, *mlàʒi*, *nadògrāʒen*, *pòsvažali su se*, *prèʒa*, *ròʒak*, *ròʒen*, *ròʒendan*, *tùʒe*, *tuʒina*, a *ʒ* dolazi i u posuđenih riječi poput *ʒír*. Moguš u studiji navodi *mejaš* (1978: 230), no i najstariji je svijet napustio taj lik, pa sada govori *mèʒa*. Izuzetak ovdje predstavlja imenica *gòsvoja*, poznata mnogim štokavcima, dakle *s j*, riječ koja se ovdje rabi uglavnom u negativnijemu kontekstu.

Štokavskim je sustavima na mjestu starih skupova **stj* i **skj* karakterističan skup *št*, a svim je čakavskim sustavima (osim ponekih odudaranja u preseljeničkome jugozapadnome istarskome dijalektu) svojstven skup *šč*, koji je potvrđen i u dijelu štokavskih govora. Sa skupovima se *št* i *šč* povezuju i rezultati skupova **zgj*, **zdj*, pa se može razlikovati štokavski štakavizam (*št*, *žd*), štokavski šćakavizam (*šč*, *žž*) i čakavski šćakavizam (*šč*, *žj*, *zj*). U svetojurskome je govoru frekventno ostvarivanje skupa *šč* (upravo *šč*): *dvòrišće*, *nàtašće*, *prègršč*, *príšć*, *pùšćamo*, *ščâp*, *ščucavica*, *ùlišće*, *zàpušćeno*, kao što to zamjećuje i Moguš (1978: 230). S druge je strane razvijen skup *žž* u nalazima *gròžže*, *mòžžani*, pa se može zaključiti da u govoru vlada šćakavizam štokavskoga tipa. Nema leksema tipa *gvožže* jer Svetojurci danas kažu *žèlezo*.

Konsonant je *l* na dočetu sloga u mnogim čakavskim govorima zadržan, ili je u nekim kategorijama likvidiran, što je obilježjem čakavskoga narječja, a u dijelu zadržan. Štokavskom je inovacijom preinaka konsonanta *l* na dočetu sloga, no ima štokavskih govora koji čuvaju finalni *l* u nekim kategorijama, odnosno u nekim primjerima. Promatra li se status dočetnoga slogovnoga *l* u opserviranome govoru, uočava se da je isti:

– zadržan na dočetu imenica, pridjeva i priloga: *ânžel*, *fàžòl*, *fèrāl*, *fortùnāl*, *košùnel* ('jastuk'), *kòtāl*, *mél*, *mùl*, *pàkāl*, *pòsāl*, *ròdul*, *sòkol*, *sòl*, *vâl*, *vòl*; *bél*, *cél*, *dèbel*, *gñil*, *gòl*, *kìsel* (pored *lút*), *nágal*, *vèsel*, *zrèl*; *òzdòl* ('odozdo'), ali *pòl* i *pò*;

– zadržan na dočetu unutarnjega sloga: *dvâ télca*, *pâlcì N mn.*, *sa mël-ton*, *sa oltàra*, *stèlna*, *Stólca G jd.* (prema *Stólac*, naselje u zaleđu), *žâlba*;

– prometnut u *a* u pridjevu radnome muškoga roda jednine: *bácija*, *kupòvā*, *nàšā*, *nòsija*, *òbaša*, *pèka*, *šívā*, *ùboja*, *ùvatija*.

Čakavskim je idiomima uz Jadransko more, štokavskim idiomima bližih moru, ali i nekim nehrvatskim idiomima, svojstven prijelaz finalnoga *-m* u *-n*. Neutralizacija se u opserviranome govoru konsekventno provodi u nastavcima i nepromjenjivim riječima: *jàmon* I jd., *lèžtn*, *nòsin*, *privrčén*, *rùkan* DLI

mn., *s kîn; sèdan, òsan, večìnôn*. Inače se u primjerima tipa *dôm* finalni *m* ne mijenja.

Skup je *čr* (< *čbr, *čer) u najvećemu broju štokavskih govora redovito preinačen u *cr*, a u golemu je broju čakavskih govora sačuvan, no ne svagdje u jednakoj mjeri. Svetojurski govor dosljedno ima potvrde s *cr*: *crívo, crŭv, crŭven, crŭn, crŭnilo, pocrŭnija, zacrŭnilo, zacrvènit se*.

Na granicama se prefiksalnoga i korijenskoga morfema u prezentskim osnovama glagola prefiguriranih s **iti* u čakavskim govorima uglavnom ostvaruje skup *jd*, kao u mnogim staroštokavskim govorima, dok u ostalim štokavskim govorima najčešće prevladava razvoj *ž*. Svetojurske su potkrepe: *dôžemo, izāžē, nāžēš, zāžē*. U infinitivima je u svetojurskome govoru nastupila jotacija prethodno premetnutih sastavnica skupa: *dôć, nāć, pôć*. Inače je skup *jt* u infinitivima karakteristikom dijela čakavskih i staroštokavskih govora. Zasebno treba podvući da se u prezentu čuje jotirano *ījēš, ijēmo, ijēte* (pored *īdeš, īdemo, īdete*), oblici svojstveni nekim štokavcima.

U govorima su sviju hrvatskih narječja razvijeni konsonantski skupovi *št, šk, šp* u primljenih riječi, po čemu ne odstupa ni govor Svetoga Jurja: *broštŭlŭn* ('naprava za prženje kave, pržionik'), *bŭšt* ('grudnjak'), *kôštāt* ('pristatiti (o brodu)'), *pŭneštra* ('prozor'), *štakādŭr* ('vrsta letve'), *štŭva* ('unutrašnjost broda, brodsko skladište'), *štrāmac* ('madrac'), *štrŭca* ('kruh izdužena oblika'), *škabèlŭn* ('ladica'), *škārpeta* ('čarapa od deblje vune'); *špāret/špārket* ('štednjak'), *špŭca*.

U nalazima se *pōšten, pōštēne* stari skup **čt* očekivano sveo na *št*, što se događa u govorima sviju hrvatskih narječja.

Skup je *vs* (< *vās < *vās*) nakon redukcije poluglasa i provedene metateze izmijenjen u *sv*, kao u svim štokavskim govorima i dijelu čakavskih: *svāku, svŭ, svē, svēga, svŭma*.

I govor Svetoga Jurja, kao niz hrvatskih govora, zazire od netipičnih konsonantskih skupova na početku riječi koji se razrješavaju uklanjanjem njihova prvoga člana: *čēla, čēr, kò, šēnica, tŭca*.

Supstitucija je međuvokalskoga *ž s r* u prezentskoj osnovi glagola 'moći' (< **mogti*) zajedničkom odlikom mnogih govora svih triju narječja. Rotacizam je zapljusnuo i govor Svetoga Jurja pa se čuje *mōreš, mōremo*, ali se u upotrebi ukrštavaju i oblici *mōžēš, mōžemo*. Pažnju privlači i prilog *mōrda*.

Umekšanje nazala *n* biva u leksemu *gnŭs*, ali ne i u *gnōj, pognōjit*.

Asimilacije se nisu zbile u *osŭšila, sŭša, šēsŭjst*, odnosno u *s nōn*. Eventualno se kad i kad može čuti *čŭžme*.

Disimilacijske je pojave evidentirao Moguš u riječima *gŭvno, sedavnajst, osavnajst* (1978: 231). I danas je potvrđeno *gŭvno, sedavnajst, osavnajst*

nājst, također i *dîmlák* (pored *fûmār*) i *sûmlān* 1. jd. prez. Valja istaknuti da je ovjerena varijanta *tāmlan*, a stariji narod govori i *blāgosov*.

Moguš u govoru starijega svijeta registrira promjenu skupa *gl > gl̥*: *glēdamo*, *glīsta*, odnosno *kl > kl̥*: *klēla*, *zaklēt* (1978: 230). Danas takve realizacije nisu ovjerene pa se govori obično: *glād*, *glēdamo*, *glēdaš*, *glīsta*, odnosno *klēcat*, *klēkli*, *klēt*, *klēla* itd.

U imenica se ženskoga roda u DL jd. često ne provodi sibilizacija: *čēstitki*, *na rúki*, *na nôgi*, *u Liki*, *u pôslugi*, *u Rjēki*, a tako je i u nekim padežima množine imenica muškoga roda, npr. *břki*, ali *ôpānci*, *ûnuci*.

2.2. Akcenatske značajke

Akcentatski sustav čine četiri akcenta: *ǎ*, *â*, *à*, *á* te zanaglasna duljina i kračina.

Zanaglasne se duljine većinom pokraćuju (v. dolje).

Kratki se silazni akcent (*ǎ*) ostvaruje:

– u jednosložnim riječima: *bòb*, *dnò*, *lěč*, *mīš*, *pàs*, *plěst*, *ràk*, *sīr*;

– na inicijalnome slogu dvosložnih i višesložnih riječi: *děset*, *kāmen*, *kòrica*, *mrīža*, *pāzite* 2. mn. imp!, *skūvala*, *ūžgala*, *vītica* ('vjenčani prsten').

Dugi se silazni akcent (*â*) ostvaruje:

– u jednosložnim riječima: *dvâ*, *mlâd*, *môj*, *nôž*, *pâh*, *rûb*, *zīd*, *žûl*;

– na inicijalnome slogu dvosložnih i višesložnih riječi: *nēma*, *pīše* 3. jd. prez., *plīsan* ('plijesan'), *pūšćamo*, *ribaju* 3. mn. prez. ('prati trljajući četkom'), *u crīkvi*, *u stâroj*.

Bitno je istaknuti da Moguš u ono vrijeme bilježi primjere tipa *kolīvka*, *palēnta*, *vesēle* (1978: 228), no danas je gotovo redovito ovjereno *bānkīna* ('kameni rub uz cestu'), *fāmīliju* A jd., *īstrēsla*, *kūlēne*, *pālēnta*, *ūcvīrki*, *vēsēle*. Izuzetno se rijetko, očito kao petrefakt, može čuti pokoji izolirani primjer tipa *betonīran* 1. jd. prez., *u Dalmāciji*.

Uzlazni se akcenti pojavljuju na novim distribucijskim mjestima. Njihova je distribucija ograničena na ultimi⁵ i u jednosložnih riječi.

Dugi se uzlazni akcent (*á*) ostvaruje pri regresivnome pomicanju siline s ultime ili s medijalnoga sloga na prednaglasnu duljinu. Ostvaruje se:

– na inicijalnome slogu dvosložnih i višesložnih riječi: *gláva*, *júnac*, *nápršnjak* ('naprstak'), *pívac*, *plúča*, *vézali*, *záslon* ('pregača');

– na medijalnome slogu višesložnih riječi: *čeláde*, *izvúci* 2. jd. imp!, *na počétku*, *probúдила*, *raspélo*, *zapúvala*.

⁵ Eventualno sam kod mlađih govornika čuo kratki uzlazni akcent na kraju u primjerima tipa *sedandēs(t)*, *osandēs(t)*.

Kratki se uzlazni akcent (*à*) pojavljuje pri regresivnome pomicanju siline s ultime ili s medijalnoga sloga na prednaglasnu kračinu. Ostvaruje se:

– na inicijalnome slogu dvosložnih i višesložnih riječi: *čelo, dolazi* 3. jd. prez., *mòtali, nòčas, òpanak, òstika* (‘ocat’), *plètemo, tèlič, ùzmi* 2. jd. imp!;

– na medijalnome slogu višesložnih riječi: *dovèden* 1. jd. prez., *iz planinē, kukùrīče* 3. jd. prez., *likàrija, lukšijat, ponèdílak, zmijùrina*.

Treba spomenuti da se u pojedinim slučajevima kratki uzlazni akcent može toliko približiti kratkomu silaznomu da ih se (gotovo) ne može razlikovati, odnosno govornici se i sami nekada kolebaju. Primjerice, *nèvèra/nèvèra, pòšten/pòšten, smrdī/smrdī* 3. jd. prez., *zùbac/zùbac* (‘vrsta morske ribe’). To je više uočljivije kod mlađega svijeta.

Stare se zanaglasne duljine javljaju u manjemu broju slučajeva. One se u govoru rado krata: *gòlub, mlàdost, od stàre vùne, pàzin* 1. jd. prez., *pītaš* 2. jd. prez., *prìd kućon*. Ukoliko se pak i pojave, npr. *kràkòva* G mn.,⁶ *rìbār, stājē* 3. jd. prez., fonetski su slabije izražene. Nešto se bolje mogu zamijetiti kod govornika kojima je netko od predaka iz štokavskih okolnih sela, no i dalje su sklone redukciji ili slabijoj izraženosti.

Sekundarne se zanaglasne duljine, one nastale povlačenjem akcenta s izvorno dugih naglašanih slogova, u pravilu čuvaju: *gòri* 3. jd. prez., *kàštròla* (‘limena posuda za pečenje’), *krapàtūr* (‘vrsta pokrivača’), *òpànke* A mn., *pàstīr, pòšprīca* 3. jd. prez., *razùmīte* 2. mn. prez., *slàvūj, trávē* G jd.

Svetojurski se govor namjerio na staru pojavu preskakanja akcenta:⁷ *dèvet ì po, dvâ pùta nà dan, lìtra ì po, nà oko, nà vodu, pòd bokon, prìd oči, ù Boga, zà ruku*, no nalazi se i ovjera bez preskakanja, primjerice: *do trī mètra, iz mòra, od sřca, za sřce*.

Zastupljena je i novoštokavska pojava prenošenja akcenta: *ako nè bācin, bèz ñega, dò dna, ì mene, ì ñemu, izà kuće, kòd nās, nà mašu, nà pošti, nà rame, nà tō, nè moremo, ò nami, òd mene, òd ñega, okò kuće, pò sebi, prìd kuću, ù kući*.

Duljenje se pred sonantima u istraživanome govoru provodi u određenim slučajevima. Registrirani su primjeri: *đim, dlàn, kòñ, kröv, sàñ, sīr, stār, šäv, zdräv*, ali ipak *gnòj, gròm, kráj*. U zanaglasnim slogovima duljenja nema: *gòtov, jèsan, nīsan, pèćen, zèlen*. Pred konsonantskim je skupom duljenje nastupilo u *jårca, stårca, súnce* i sl. Spominjem i primjere poput *òvca, lóvca* (*lòvac* N jd.), *télca* (*télac* N jd.).

⁶ Dakako, tu je druga duljina reducirana.

⁷ Dolaze primjeri tipa *nà bròd*, ali se ipak čuje i *sikira mu je pàla ù med, dvâ pùta nà dan, ìladu ì po*, nerijetko dakle s redukcijom duljina.

2.3. Morfološke značajke

U instrumentalu je jednine imenica muškoga roda na palatalni konsonant prevagnuo nastavak *-on*: *kopáćon*, *krížon*, *nóžon*, *òcon*, što nije rijetka pojava u novoštokavskome ikavskome dijalektu, ali i među nekim čakavcima. U srednjemu je rodu evidentirano *lišćon*, *môron*. Nastavak je *-on* uobičajen u ženskome rodu, primjerice, *bùron*, *críkvon*, dakle nema nastavka *-un*.

Među posebnosti najvišega ranga štokavskoga narječja ide proširak *-ov/-ev-* u množinskim oblicima jednosložnih i dijela dvosložnih imenica muškoga roda. Čakavskim su, pak, sustavima svojstvene kratke množine, koje se mogu pojaviti i u nekim štokavskim sustavima. Kratka je množina u svetojurskome govoru, koju registrira i Moguš (1978: 231), ovjerena i za novijih istraživanja: *bròdi*, *gàlebi* (u značenju se ‘galeb’ kaže i *māndel*), *gòlubi*, *klúći*, *stòli*, *žèpi*, *žúli*. Iako su takvi oblici obični, treba naglasiti da su se govoru prikovali i neki oblici duge množine poput *kràjeve* A mn., *kràkovi* i sl.

U genitivu množine imenica muškoga roda Moguš bilježi *-i* (*zubi*), *-ø* (*lakat*) te u nekih imenica i *-ov* (*jezikov*) (1978: 231), nastavke koji se sreću u dijelu štokavskih i čakavskih govora. Za novijega su istraživanja zabilježeni *-i* i *-ov*: *bròdi*, *cr̀vī*, *fr̀atri*, *gàlebi*, *gòlubi*, *lòncī*, *m̀ši*, *mladićī*, *mr̀avī*, *stòlī*; *jèzikov*, ali ne treba danas isključiti ni pojavu nastavka *-a*, nastavka svojstvenoga isključivo štokavskim govorima: *dánā*, *pásā*, *šènāca*, *špárā* (‘vrsta morske ribe’), *ùcviraka* (‘čvarak’).

U genitivu množine imenica srednjega roda Moguš bilježi *-i* (*krili*), *-ø* (*sel*, *jaj*) te *-ov* (*zvonov*) (1978: 231). Za novijega je istraživanja zabilježen uglavnom *-i*: *kr̀lī*, *rèbrī*, no ni ovdje ne treba isključiti pojavu štokavskog *-a*: *sèlā*, *slóvā*.

U genitivu množine imenica ženskoga roda *e*-vrste Moguš bilježi *-ø* (*bačav*, *divojak*, *žen*) (1978: 231). Novi materijal sadrži primjere poput *dàskī*, *lòpati*, *òvcī*, a rijetko, no ipak pokatkada i *kr̀av*, *plòć*, *smòkav*. I u ženskome rodu cirkuliraju oblici poput *bùvā*, *mùvā*, *sestárā*, *žénā*. Neki govornici pripominju da se ranije više govorilo „kratko“, pri tome misleći na likove tipa *òvāc*, *žén*. U dvjema je imenicama registriran nastavak *-u* iz nekadanje dvojine, koji je obilježjem štokavskih sustava: *bez nógū*, *iz rúkū*.

Dativ, lokativ i instrumental množine sviju rodova zahvatio je sinkretizam. Moguš notira da je u muškome i srednjemu rodu *-in* (*jajin*, *sinin*), a u ženskome *-an* (*rukan*, *škarpetan*) (1978: 231). U muškome je i srednjemu rodu i za novijih istraživanja zabilježen nastavak *-in*, svojstven nekim štokavskim sustavima: *laktin*, *něćacin*, *papírīn*, *žèpin*; *sèlīn*, *vr̀atīn*, a u ženskome *-an*, svojstven konzervativnijim štokavskim i čakavskim sustavima: *cìpelan*, *nògan*, *nòvinan*, *sèstran*, *sùzan*, *štèrnan*, *žènan*. Treba istaknuti da su danas u

govoru prisutni i nastavci *-ima* u muškome i srednjemu rodu te *-ama* u ženskoj: *kòñima, kòlenima; rùkama*.

Što se tiče imenica *i*-vrste, u instrumentalu jednine najčešće nastupa nastavak *-i*: *kòsti, sòli*. U genitivu je množine ovjeren nastavak *-i*: *ričtī, stvárī*, dok je u oblika *òčīju* i *ùšīju* (nekadanje *s*-osnove) razvijen nastavak *-iju*, kao osobitost štokavskih govora, a isti se pojavljuje i u imenica *nòktiju* i *prštiju* (ali ipak *zúbī*). U dativu, lokativu i instrumentalu množine imenice obično imaju nastavak *-in*: *prid òčtīn, sa kòstīn*, ali se takvi primjeri mogu govoriti i s nastavkom *-ima*.

Čuvaju se ostatci nekadanjih *n*-osnova, npr. *sīme – sīmena – sīmenu...*, *tīme – tīmena – tīmenu...*, *vīme – vīmena – vīmenu...*, *t*-osnova, npr. *dīte – dīteta – dītetu* itd., *r*-osnova, npr. *māter – mātere – māteri...* Među ostacima se *s*-osnova prema *čúdo* u množini govori *čudèsa, nebèsa – nebèsima* itd.

Dobro je ovdje izdvojiti i sklanjanje nekih imena: *Íve – Ívē, Máte – Mátē, Pére – Pérē*. Prema *Brúno* dolazi *Brúna*.

U ličnih je zamjenica karakterističan oblik instrumentala zamjenice ‘ja’ koji glasi *s mēnon*, dakle s osnovom *men-*, dok u instrumentalu jednine lične zamjenice ‘ti’ i povratne zamjenice dolazi *s tōbon, sa sōbon*, dakle s osnovama *tob-* i *sob-*. Razumije se, osnova je *men-* poopćena prema G jd., a osnove su *tob-* i *sob-* stare osnove. U dativu, lokativu i instrumentalu ličnih zamjenice ‘ja’ i ‘ti’ ovjeren je *nāmi, vāmi*, oblici dobiveni prema starim instrumentalima množine, karakteristični dijelu novoštokavskih ikavskih govora, u izoliranim slučajevima staroštokavskih, ali i pojedinim čakavskim govorima.

Posvojne su zamjenice *mōj, tvōj, hēgov, hēzin...*, a posvojno-povratna glasi *svōj*. Podastiru se oblici nekih kosih padeža: *īspod mōga zīda, od mōga mūža, svōga starēšinu; s mōjīn grēdan, u nāšen sēlu, vāšen krāju*.

U značenju je ‘kakav’ evidentiran lik *kākī*, poznat mnogim štokavcima i nekim južnim čakavcima: *da je vīdiš kākā je; kākī vīmaš špàret?*. Značenje ‘ovakav’, ‘takav’, ‘onakav’ pokrivaju likovi *(o)vākī, tākī, (o)nākī: onākī je stól, vākā je òna*.

Upitne su i odnosne zamjenice *kò* (*kò je bīja?, kòga si vīdīja?, o kòme gòvoriš?, s kīn vīžeš?*) i *štò* (*štò nòsiš?, neka slūša štò čāča gòvori*). Iako je danas registrirano uglavnom *zāšto*, stariji narod još gdjekada kaže čakavski lik *zāč*. Stariji također govore stari genitiv *čèsa* (*od čèsa si stvōren?*), ali je prodro i *čèga*.

Za značenje se ‘neki’ govori *nīki*, a za značenje ‘nešto’ *nīšto*, primarno čakavski lik koji se javlja i u štokavskim sustavima. Značenje ‘ništa’ zastupa lik *nīšta*, ali i *nīš*.

Komparativi se tvore sufiksom *-j-*: *dēbli, slāžī, sūvlī, vīši*, i sufiksom

-ij-: *čístiji, slàbiji, zdràviji*. Superlativ se tvori predmetanjem morfema *naj-*komparativu.

U genitivu se jednine muškoga i srednjega roda pridjevsko-zamjeničke deklinacije razlikuju nastavci *-oga* i *-ega*, zavisno o tome slijede li nakon tvrdih ili mekih osnova: *jèdnōga čòvika, nēma mēsta slòbodnoga, od vèlikoga jūga; iz gòrnēga sèla, mlàžēga bràta*. U dativu se i lokativu jednine muškoga i srednjega roda najčešće sreće *-on* i *-en*: *līpon psù, o stàron čòviku, žūton psù; mlàžen brātu*. U dativu se, lokativu i instrumentalu množine sviju rodova najčešće sreće stariji množinski nastavak *-in*: *dòbrin lúdima, stàrin lúdima*.

Glavni su brojevi *jèdan, dvâ, trî, četri, pēt... dèset, jedànajst... sedàvnājst... devètnājst... četrdèsēt, pedèsēt... stò, dvìsto, trìsto*, redni *prvī, drūgi, trèći, četvrti*.

Među brojevnim pridjevima treba istaći likove *četvero, pètero*, naravno zbog morfa *-er-*.

Infinitivi su uglavnom krnji: *bácit, nàpunit, pòmoč, dòč*.

Dosta je interesantno da u infinitivima glagola II. vrste obično gospodari sufiks *-nu-*: *dìgnut, krèsnut, mètnut, pomàknut*. U oblicima je tvorenih od infinitivne osnove uočeno *-ni-*: *krénila, pòginila, uščípnija, zñnija*, ali i *kínula* ('kihnuti').

Stari se nastavak u 1. licu prezenta očuvao u *òčū, néčū* i *mògu (nè mogu)*.

Za 3. lice množine prezenta Moguš navodi primjere poput *vuku, čuvadu* pored *čuvaju* (1987: 232). Za novih su istraživanja u nizu slobodnih razgovora zabilježeni obilati nalazi u kojima su očite različite mogućnosti: *-du, -ju, -u: darívaju, fèštaju, glèdaju, gòvoridu, išču, kúpaju se, kúpaju, lážu, mážu, móraju, nàpīšu, nòsidu, pitùrajū, plètū, rādīdu, zòvū*. Danas su također iskrsnuli i oblici s *-e: bòlē, držē, kléčē, mùčē, pòsāde, réde, sāde, zàtvore*.

U imperativu nisu zamijećene redukcije vokala, pa su frekventni oblici poput *donèsi, rèci*, odnosno *donèsite, kúpīte, rècite*.

Izdvaja se nekoliko priloga koji se ističu svojim osobitim likom: *òzdòl, òzgòr, sìmo, sprīda, zāda*.

3. Zaključak

U članku se na temelju novijih istraživanja obrađuju fonološke i morfološke crte govora Svetoga Jurja pored grada Senja, kojemu administrativno i pripada. Istraživanje je potvrdilo činjenicu da je riječ o novoštokavskome ikavskome govoru, koji je u određenim značajkama poprimio utjecaj senjske čakavštine. Iako stariji svijet više-manje dobro čuva svoje novoštokavske karakteristike, ali i čakavske importe, kod srednje se generacije, a navlastito

kod mlađih, osjeća istiskivanje pojedinih dijalektalnih posebnosti, kao i unos elemenata iz hrvatskoga standardnoga jezika. Izgledno je da bi neko novije istraživanje stanovitim dijelom moglo pokazati drugačije rezultate.

Literatura

- Čilaš-Šimpraga, Ankica (2007). „Govor Krivoga Puta kod Senja“. *Fluminensia* 19/1: 57–74.
- Čilaš-Šimpraga, Ankica (2010). „Ikavski štokavski govori između rijeke Krke i Neretve“, u: Anita Celinić, Ivana Kurtović Budja, Ankica Čilaš Šimpraga, Željko Jozić, *Prinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji*, 159–224. Split – Zagreb: Književni krug Split – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Ćurković, Dijana (2014). *Govor Bitelića*. Doktorska disertacija u rukopisu. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Dragičević, Milan (1990). „O današnjem ikavskom govoru u Krasnom Polju“. *Fluminensia*, 2/1–2: 96–102.
- Dragičević, Milan (1989). „Morfološke osobine imeničkih riječi u govoru Bunjevaca iz zavelebitskog dijela senjskog zaleđa“. *Fluminensia* 1/1: 112–121.
- Finka, Božidar (1971). „Čakavsko narječje“. *Čakavska rič* 1/1–2: 11–71.
- Finka, Božidar (1997). „Prigodna razmišljanja o međudijalekatskim dodirima i prožimanjima“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 10: 129–133.
- Galović, Filip (2018). „Dijalektološke zamjedbe o mjesnome govoru Slatina na otoku Čiovu“. *Ethnologica Dalmatica* 25: 137–145.
- Galović, Filip (2022). „Govor grada Senja u 20. stoljeću“. *Hrvatska revija* 22: 77–81.
- Galović, Filip (2020). „Govor mjesta Jasenica (pored Posedarja)“. *SaZnanje* 2: 51–64.
- Galović, Filip (2019a). *Govori otoka Šolte*. Zagreb: Općina Šolta – Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Galović, Filip (2019b). „O govoru Dugoga Rata pored Omiša“. *Fluminensia* 31/2: 87–104.
- Galović, Filip (2019c). „O leksiku svetojurskoga govora“. *Senjski zbornik* 46/1: 325–336.
- Ivić, Pavle et al. (1981). *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kapović, Mate (2015). *Povijest hrvatske akcentuacije*. *Fonetika*. Zagreb:

Matica hrvatska.

- Lisac, Josip (2003). *Hrvatska dijalektologija 1: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip (2009). *Hrvatska dijalektologija 2: Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip (1998). „Položaj privlačkoga govora među hrvatskim idiomima“. *Čakavska rič* 26/1–2: 25–31.
- Lukežić, Iva (2003). „Čakavsko u štokavskome govoru Imotske krajine“. *Čakavska rič* 31/1–2: 5–25.
- Lukežić, Iva (2008). „Mrkopaljski govor“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 293–324.
- Lukežić, Iva (2012). *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija*. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva (2015). *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 2. Morfologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Magaš, Ivan (2014). „Govor Pridrage“. *Zadarska smotra* 63/3: 127–139.
- Maštrović, Ljubomir (1955). „Ninski govor“. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 2: 87–140.
- Miletić, Josip (2008). „Fonološke i osnovne morfološke značajke govora Ražanca“. *Čakavska rič* 36/1–2: 113–118.
- Miloš, Irena (2015). „Fonološki opis govora Senja“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 19: 189–197.
- Moguš, Milan (1977). *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Moguš, Milan (1966). „Današnji senjski govor“. *Senjski zbornik* 2: 5–152.
- Moguš, Milan (1978). „Pogled na današnji jurjevački govor“. *Filologija* 8: 227–232.
- Moguš, Milan (2002). *Senjski rječnik*. Zagreb – Senj: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska.
- Tomelić-Ćurlin, Marijana; Anić, Marija (2012). „Fonološki i morfološki opis kruševačkoga govora“. *Croatica et Slavica Iadertina* 8/2: 349–362.
- Tomljenović, Grga (1984). „Bunjevački dijalekat zaleđa senjskog s osobitim obzirom na naglas“. *Senjski zbornik* 10–11/1: 163–222.
- Vranić, Silvana (2008). „Čakavsko-štokavski odnosi u govorima jugoistočnoga makrosustava na otoku Pagu“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 119–134.

Filip GALOVIĆ

VERNACULAR OF SVETI JURAJ (NEAR SENJ)

Sveti Juraj (before Jurjevo) is coastal settlement situated 10 kilometers south of the town of Senj and it belongs administratively to Senj. Like all the settlements at the foot of Velebit, except of Senj vernacular, Sveti Juraj vernacular belongs to Štokavian dialect group – Ikavian Štokavian dialect – but it was under a strong influence of the Senj vernacular, what is recognizable also today. In this paper, on the basis of author recent field investigations, author describes important features of the Sveti Juraj vernacular. There are some important features of the local dialect of Sveti Juraj that were discovered during recent field work: the Ikavian reflex of *ě (*živit, sikira, dvī*) with a few Eka-vian forms mostly because of influence of Senj local dialect (*těsto, kòleno, zvězda*); the reflex of OCS *ę > *a* after palatal consonants in isolated case (*prījat*) and *ę > *e* in other cases (*jèzik, žèt, mēso*); the semivowel produces the vowel *a* (*dàska, pàs*); we find some examples of Čakavian vocalization of vowels in weak positions (*màlin, màša, vāj̣k*); the vocalic *l* and OCS *o are consistently changed into the vowel *u* (*žūt, ùdica*); examples such as *rèbac* and *nàrèst* with change *ra* > *re*, but *gròb* (without change *ro* > *re*); no phoneme *ž* (*žèp*); the existence of *č* (*plúča, číst*); no phoneme *x* (*strā, òraj, mávat*); stable position of phoneme *f* (*frátar, jèftin, úfan se*); the phoneme *ž* as reflex of primary and secondary jotation of the dental *d* (*prèẓ̌a, mlàẓ̌i, ròẓ̌ak*, but *gòsvoja*); the sequences **st'* and **zd'*, as well as **sk*, **zg* gave *šć* (*šć*), *žž* (*nàtašće, prīšč, gròžẓ̌e, mòžẓ̌ani*); the sequence *čr* (< **č̣r*; **čer*) became *cr* (*crívo, cřv, crven*); sequences **jt*, **jd* that resulted from the addition of prefixes ending in a vowel to the verb **i-/id-* ‘go’ are developed in the same way as **tj*, **dj* (*dòžemo, nàžeš; dòč, nàč*); change of *-m* > *-n* in the final position in grammatical endings and indeclinable words (*nòsin, òsan*); the consonant *l* is preserved in the syllable-final position (*sòkol, vèsel, stèlna*) but not in the singular of masculine nouns in past participle, there are examples such as *bácija, òbaša, pèka*; examples such as *mòreš, mòremo*; a four-accent system (*dèset, u críkvi, pívac, tèlić, govòrit*) with a post-accentual length in rare cases; lengthening of vowels before sonorant consonants in few examples (*gròm, gnòj*, but *šir, đim*); the I sg. ending *-on* (*krízon, òcon, môron*); masculine nouns sometimes lack the suffix *-ov* (*kljúci, bròdi, gàlebi*, but also *kràkovi*); the genitive plural has a few of variant forms (*mrávī, jèzikov, krilī, óvcī*, but also *pàsā, sèlā, sestárā*); DIL pl. has a few of variant forms (*làktin, sèlīn, sùzan*, but also *kònjima, kòlenima, rùkama*); 3 pl. pres. t. has a few of variant forms (*gòvoridu, darívaju, plètū, držē*); the infinitive endings have lost the final *i* in most examples (*nàpunit, pòmoč*); the comparative of most adjectives is for-

med with the suffix *-j-* (*dëblji, släžti*) and *-ij-* (*släbijij*).

Keywords: *Sveti Juraj, Jurjevo, Ikavian Štokavian dialect, Štokavian dialect group*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.4(497.6)

Jasmin HODŽIĆ (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik

Jasmin.Hodzic@izj.unsa.ba

**BOSANSKI JEZIČKI IDENTITET I POPISI STANOVNIŠTVA 1991.
I 2013. – SOCIOLINGVISTIČKI PRISTUP (S FOKUSOM NA
PITANJA JEZIKA I ŠKOLSTVA)**

U radu se razmatra jezički identitet u Bosni i Hercegovini na osnovu rezultata posljednja dva popisa stanovništva. Cilj je sagledati identitarna i proanalizirati statusna pitanja bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u bosanskohercegovačkom društvu s početka devedesetih i danas. Jezik se dovodi u vezu s narodnim i nacionalnim identitetom te užim i širim konceptom uređenja društva i države. Poseban fokus ovdje je posvećen jezičkom identitetu na području tzv. *HZ/HR Herceg-Bosne* i na području tzv. *Srpske republike Bosne i Hercegovine* (danas područje entiteta *Republika Srpska*). Naročita pažnja bit će posvećena specifičnim pitanjima jezika i školstva.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, jezički identitet, nacionalni identitet, popisi stanovništva, Herceg-Bosna, Republika Srpska, školstvo*

1. UVOD

Identitarna pitanja jezika, naroda i nacije rješavaju se u društvu u skladu s historijom i tradicijom datog pitanja ili u skladu s demokratskom voljom građana, a koja po slobodnom izboru ne mora (iako to uglavnom jeste) biti usklađena s rješenjima u prošlosti. U pogledu poistovjećivanja Bošnjaka i bosanskog jezika radi se, prije svega, o prirodnom pravu Bošnjaka na tradiciju i dugi kontinuitet imenovanja vlastitog jezika bosanskim, tj. o jakoj tradicijskoj vezi bosanskog jezika i Bošnjaka, a onda i o slobodnom izboru i pravu na njegovanje tradicije u savremenom trenutku. Identifikacija bosanskih Hrvata i bosanskih Srba s bosanskim jezikom u bosanskom društvu je bila prisutna ranije u prošlosti, mada su snažni društveni procesi nacionaliziranja i jačanja srpske i hrvatske svijesti u Bosni i Hercegovini bili i ostali u kontinuitetu prisutni još s kraja devetnaestog vijeka, iz vremena Bosanskog vilajeta, i zadržali se sve do

danas. Nažalost, srpska i hrvatska nacionalna identifikacija u Bosni i Hercegovini vodila je takoreći neminovno za sobom i otvoreno povlačenje pitanja o teritorijalnom preostroju bosanskohercegovačkog prostora i države, sa snažnim javnim narativima o pripajanju Bosne i Hercegovine srpskom ili hrvatskom administrativno-pravnom elementu, kako daleko u prošlosti, tako i dan-danas.

Tako će pristup analizi međujezičkih i međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini s početka devedesetih godina prošlog vijeka i danas biti olakšan imamo li na umu koncepte tadašnjeg i sadašnjeg uređenja bosanskohercegovačkog društva i države, pri čemu naročitu pažnju treba usmjeriti na već uspostavljene čiste teritorijalne jedinice ili dosta uspjele pokušaje uspostavljanja jednonacionalnih srpskih i hrvatskih teritorija unutar Bosne i Hercegovine.

U pogledu određenja statusnih pitanja bosanskog jezika u bosanskohercegovačkom društvu s početka devedesetih i danas možemo govoriti o identitarnim pitanjima jezika u kontekstu demokratske volje građana iskazane na posljednja dva popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini, a naročito u pogledu različitog individualnog i/ili kolektivnog pristupa ovoj problematici, pri čemu imamo na umu direktnu vezu jezika i društva, odnosno jezika i politike, koja se kao takva bavi uređenjem društva u najširem smislu.

S obzirom na to da pitanje uređenja jezika u društvu ima direktnu vezu s pitanjem idejnog i ideološkog pristupa uređenju društva, i s obzirom na to da je zakonima tzv. *Hrvatske zajednice/republike Herceg-Bosne* i zakonima *Srpske republike Bosne i Hercegovine / Republike Srpske* još ranije uređeno pitanje institucionalizacije hrvatskog odnosno srpskog jezika na prostoru Bosne i Hercegovine, posebno je važno propitati u kojoj se mjeri demokratska volja bosanskohercegovačkih građana uklapa u koncepte uspostavljenih autokratskih jednonacionalnih režima.

U tu svrhu ovdje imamo zadatak propitati međujezičke i međunacionalne odnose posebno u okviru zacrtanih tzv. srpskih i hrvatskih jednonacionalnih teritorija u Bosni i Hercegovini, pa ćemo po rezultatima popisa stanovništva sagledati u kojoj mjeri, recimo to tako, srpski i hrvatski zakoni u Bosni i Hercegovini imaju obzira prema nesrpskom ili nehrvatskom jezičkom i nacionalnom identitetu. Posebno je ovo pitanje važno u kontekstu gnusnih primjera savremenih kršenja ljudskih prava na vlastiti maternji jezik ili prirodnih prava na tradiciju. Tako se na prostoru Bosne i Hercegovine o kojem govorimo idalje đacima koji bi trebali imati svoj bosanski jezik predaje i upisuje hrvatski ili srpski jezik, odnosno umjesto bosanskog jezika nalazi im se u dokumentaciji nešto drugo, a za ovakve postupke se pronalaze i tobožnja objašnjenja i opravdanja.¹

¹ U suprotnom, u načelu možemo vidjeti i zalaganje za demokratske principe: „Razmatranje funkcionisanja jezika u našem školstvu mora se temeljiti na našoj državnoj, političkoj i ekonomskoj stabilnosti, uz puno poštovanje istorijski uslovljenih kulturnih prilika. Mora

Posebno se postavlja pitanje kako to da u određenom prostoru gdje u Bosni i Hercegovini danas dominantno žive Srbi i/ili Hrvati ponekad/ponegdje ipak ima prava i mogućnosti za pozitivan status bosanskog jezika u društvu, konkretno u školstvu, dok se u većini slučajeva ovakvo što u potpunosti negira. Slično je pitanje pozitivnog statusa bosanskog jezika u školstvu izvan Bosne i Hercegovine u odnosu na njegov nepovoljan status u Bosni i Hercegovini.

2. BOSANSKI JEZIK I ŠKOLSTVO: JEDAN KRAĆI UVID U STANJE I PERSPEKTIVE

Školski sistem kao dio društvenog uređenja najbolji je primjer za propitivanje društvenog statusa određenog maternjeg jezika i jezička identitarna pitanja. Zato se ovdje ukratko osvrćemo i na pitanje jezika i školstva.

Prvi dio prethodnog naslova svjesno smo ostavili homonimnim, dakle, moguće višestruko značenjskim po datoj formulaciji. Tematizacija „bosanskog jezika i školstva“ može da se odnosi na tri stvari: a) (*bosanski jezik*) i *školstvo*, b) *bosanski (jezik i školstvo)* i c) *bosanski jezik i bosansko školstvo*, pri čemu formulacija „b“ može značiti *jezik i školstvo u Bosni i Hercegovini*, i u svakom slučaju to i jeste u našem tematskom fokusu, s tim da se od navedenog prije svega izdvaja tematizacija bosanskog jezika, a kroz to i drugih (srpskog i hrvatskog) jezika u Bosni i Hercegovini.

U datom kraćem uvidu u stanje i perspektive jezika i školstva u Bosni i Hercegovini ovdje ćemo reći da se u pogledu odnosa između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika već od početka egzistiranja savremenog školskog sistema i prvih modernih škola kod nas, već tada može govoriti o dominantno jednom, bosanskom jezičkom identitetu – mada se i u vremenu s kraja osmanske uprave Bosnom može govoriti o živom ostvarenju srpskih i hrvatskih jezičkih prava (up. Bogićević, 1965: 57; Solak, 2014: 61–74 ili Mulić, 2015: 181), što se naročito protežiralo u austrougarsko doba kada se bosanski jezički identitet zvanično gubi iz javnog života, a zvanično dominira srpsko-hrvatski (srpskohrvatski), srpski ili hrvatski.

Općepoznato današnje stanje nemogućnosti ostvarenja prava na bosanski jezik u školstvu na teritoriji bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska ili prostoru nekadašnje Herceg-Bosne, odnosno, preciznije rečeno na

se, uz to, temeljiti na principima demokratije. To znači da se sva rješenja traže na demokratski način, da se teži što uspješnijem obrazovanju i istovremeno da mladi naraštaj ne živi u atmosferi netolerancije, sa osjećajem neravnopravnosti, nacionalne ugroženosti i tjeskobe“ (Tanasić, 2001: 257). Ovakvi stavovi, nažalost, ostaju samo načelo, a praktično se idalje u svim aspektima provodi diskriminacija na osnovu jezika i nacionalnog identiteta.

teritoriji kojom dominantno upravljaju srpske i/ili hrvatske vlasti kod nas, iznova ovdje zavređuje posebnu pažnju.

Uzmimo u obzir konkretne primjere. Postavlja se, dakle, pitanje, ako je npr. učeniku Seidu Sejdinoviću iz Srebrenice šk. 2012/2013. upisano u svjedodžbi *Bosanski jezik* izdatoj u *JU Prva osnovna škola u Srebrenici* (dajemo podatke prema vlastitoj arhivi – izvorima, što je samo ilustracija od mnogobrojnog niza ovakvih primjera na širem području entiteta Republika Srpska), i ako ovo nije i ne može biti usamljen slučaj, kako to da u javnom narativu ipak skoro pa bespogovorno prihvatamo teze da za bosanski jezik u RS-u i njegov pozitivan društveni status nema pravne i zakonske, ili bilo kakve druge osnove? Zato se dešava, opet navodimo ilustrativno, da npr. učenici Anesi Hodžić šk. 2019/2020. u svjedodžbi izdatoj u *JU OŠ „Dositej Obradović“* u Prijedoru stoji upisano *Srpski jezik*, a da se u istoj ovoj prijedorskoj školi, iste školske godine (19/20), učeniku Reufu Fikiću u svjedodžbu upisuje *Jezik bošnjačkog naroda*.² O otvorenim primjerima diskriminacije govornika bosanskog jezika i konkretnim slučajevima jezičkog imperijalizma s početka devedesetih, vidjeti kod Hodžić (2020a: 219–224).

Napomenuli smo da se pozitivan društveni status jezika očituje najprije u obrazovnom sistemu i da u tom smislu ne treba zadržavati pažnju na entitetu Republika Srpska. Ovdje također treba ukazati i na problem bosanskog jezika i školstva na cijelom području zapadne Hercegovine i srednje Bosne, ili u drugim dijelovima naše države kojima dominantno upravljaju hrvatske vlasti. Tako za grad Livno imamo podatke da, otkako je bosanski jezik ukinut davne 1907. godine, još se nije vratio u tamošnji raznoliko uspostavljeni društveni poredak. I, dok je, na primjer, za školsku 2011/2012. u *Srednjoj školi „Tin Ujević“ u Glamoču* (u blizini Livna) u svjedodžbi *Opće gimnazije* učeniku Ervinu Halaku upisano *Hrvatski jezik*, zvanično u *Osnovnoj školi u Glamoču* kao jedinoj školi u Kantonu 10 (kolokvijalno: *Livanjski kanton*, ili zvanično na hrvatskom jeziku *Hercegbosanska županija*) još od 2002. uredno se u istoj školi pohađa i predaje upravo *Bosanski jezik*, gdje radi nastavnik Denis Vrebac. Zatim, imamo i medijski prepoznatljivi slučaj s područja srednje Bosne i grada Jajca, gdje navodimo primjer svjedodžbe *Srednje škole Jajce* u kojoj je učenici Halimi Hodžić šk. 2013/2014. upisan *Bosanski jezik*, dok su drugi učenici u poznatim okolnostima morali tražiti osnivanje posebne škole (koja

² Na jednom od niza mnogobrojnih susreta s učenicima, roditeljima i nastavnicima koji su u entitetu RS diskriminirani na osnovu maternjeg jezika, čuli smo za formulaciju *Jezik bošnjačkog naroda* i skraćenicu *JBN*, kojoj ne treba poseban komentar. Odgovor koji je na ovo došao s bošnjačke strane jeste ironijski iskazana „potreba“ da se termin „bosanska kahva“ preimenuje u termin „kahva bošnjačkog naroda“, „bosanski konj“ u „konj bošnjačkog naroda“, i slično.

neće raditi po hrvatskom planu i programu) da bi u školi mogli izučavati bosanski jezik. Slično, u Gornjem Vakufu učeniku B. Č. koji se školovao za medicinskog tehničara stoji u svjedodžbi „narodnost: Bošnjak“, a na popisu predmeta kao prvi predmet upisan je *Hrvatski jezik*.³

Posebno je važno spomenuti ovdje i pitanje jezika i školstva u Kantonu Sarajevo (šire, o ovom pitanju vidjeti Hodžić, 2018 i Hodžić, 2020), pa npr. kod učenice M. A. iz *JU Gimnazija Obala Sarajevo* u svjedodžbi izdatoj šk. 2020/2021. među nastavnim predmetima stoji upisano *Bosanski jezik i književnost, Hrvatski jezik i književnost, Srpski jezik i književnost* – dok npr. kod učenice R. A. iz *JU Četvrta gimnazija Ilidža* u svjedodžbi stoji upisano *Bosanski jezik i književnost*. Pisanje tri imena predmeta, tj. imena tri predmeta (ne tri jezika, već tri predmeta) u skladu je s odlukom nadležnog kantonalnog ministarstva obrazovanja kojom se od 16. 1. 2019. nastavni predmet maternjeg jezika tako imenuje. O detaljima po kojima se mogu sagledati šire okolnosti i posljedice ovakve odluke, vidjeti kod Palić i Kodrić (ur) (2020). Nadasve, treba uzeti u obzir i svijetli primjer Brčkog⁴ i tamošnjeg školstva koje manje-više nije ni segregacijsko ni asimilacijsko, već integracijsko (školstvo nije podijeljeno, a svi učenici po vlastitom izboru imaju mogućnost slušati svoj maternji jezik, i bosanski i hrvatski i srpski).

Kako je društveno-politički koncept formiranja tzv. hrvatske republike *Herceg-Bosne* i tzv. *Srpske republike BiH* direktni uzročnik formiranja paralelnih školskih sistema koji u Bosni i Hercegovini egzistiraju i danas, u nastavku analiziramo demokratsku volju građana u pitanjima jezičkog identiteta. Ovdje ističemo to da je po zakonskim normama RBiH (1992–1995) jezik početno imenovan maternjim, pa srpskohrvatskim, da bi se potom službeno moglo koristiti svako pojedinačno ime, tj. i bosanski, i hrvatski, i srpski jezik, što nije (bio) slučaj s ostatkom (okupiranim dijelovima) bosanskohercegovačke teritorije.

³ Učenici bošnjačke nacionalnosti pohađali su nastavu po hrvatskom planu i programu, učili hrvatski jezik i dobijali svjedodžbe s hrvatskim nacionalnim obilježjima. Oni koji su tražili svoje pravo na maternji bosanski jezik u slučaju Jajca označeni su negativnom etiketom kao grupa koja podržava segregacijske procese, dok je hrvatski asimilacijski model školstva, paradoksalno, označen kao svijetli primjer svakome ko želi da prevaziđe etničku i nacionalističku politiku (v. Hodžić, 2020: 191).

⁴ „Zvanična jezička politika Brčko Distrikta od samog početka važan je dio procesa integracije i stvaranja multietničkog društva, zasnovanog na principu jednakosti sva tri konstitutivna naroda. Na polju jezika taj princip prevodi se kao princip ravnopravnog statusa i upotrebe tri zvanična jezika i dva pisma, što ujedno čini Brčko Distrikt jedinom administrativnom jedinicom u okviru BiH koja u svom ustavnom aktu eksplicitno ističe ravnopravnost jezika i pisama naroda BiH“ (Božović i Runić, 2022: 121).

3. BOSANSKI JEZIK I POPISI STANOVNIŠTVA

3.1. Odnos hrvatskog i bosanskog jezika na području tzv. *Herceg-Bosne*

Okvir tzv. HZ/HR Herceg-Bosne (dalje: HB) podrazumijevao je zacrtanu hrvatsku dominaciju na bosanskohercegovačkom području, međutim, podaci o nacionalnom i jezičkom identitetu govore da nije moglo i nije smjelo biti tako, jer je polovičan broj svih gradova na prostoru HB imao dominantni bosanski jezički identitet.⁵

Gradovi/općine na prostoru HB u kojima je u odnosu na hrvatski jezik 1991. bosanski jezik imao dominaciju, prema rezultatima popisa stanovništva (v. Popis 1991) su: Jablanica 59,17%; Gornji Vakuf 53,22%; Konjic 49,25%; Fojnica 47,86%; Kakanj 46,14%; Travnik 41,46%; Busovača 41,27%; Bugojno 38,79%; Vitez 37,31%; Jajce 34,47%; Novi Travnik 33,06%; Stolac 37,97%; i Kotor Varoš 28,23%; što važi i za Vareš u kojem je dominirao srpskohrvatski, pa bosanski i tek onda hrvatski.

Također, značajne procenete za bosanski jezik 1991. godine na prostoru za koji se tvrdilo da je hrvatski bilježimo u mjestima: Kiseljak 38,60%; Prozor 33,30%, Mostar 23,73%;⁶ Kreševo 19,76%; Čapljina 19,59%; Livno 11,28%; Duvno (Tomislavgrad) 10,00% i Kupres 7,99%, s tim da nešto manje procenata većemo za Ljubuški 3,86% i Neum 3,24%; a u Čitluku, Grudama i Posušju procenat bosanskog jezika je ispod 1%, dok jedino u Širokom Brijegu nije 1991. evidentiran niti jedan govornik bosanskog jezika (v. Popis 1991).

Gradovi/općine u kojima danas bosanski jezik ima zvaničnu dominaciju na bosanskohercegovačkom prostoru za koji se tvrdilo da je hrvatski su: Konjic 92,0%; Jablanica 92,1%; Kakanj 91,4%; Bugojno 80,4%; Travnik 70,5%; Vareš 66,8%; Fojnica 63,7%; Gornji Vakuf 58,2%; Novi Travnik 51,7% i Jajce 51,5% (v. Popis 2013). Također, značajne procenete za bosanski jezik danas (v. Popis 2013) na prostoru za koji se tvrdilo da je hrvatski bilježimo u mjestima: Busovača 49,1%; Mostar 45,3%; Vitez 41,9%; Kiseljak 39,9%; Stolac 38,5%; Prozor 25,0%; Kreševo 20,1%; Čapljina 17,6%; Livno 12,3%; Duvno (Tomislavgrad) 7,8%; Kupres 5,0%; dok su za Ljubuški u vezi s bosanskim jezikom veže procenat 2,4%; Čitluk 0,1%; Ravno 0,6%; a samo Grude, Široki i Posušje imaju 0%.

Ukupno, uzmemo li u obzir pitanje dominacije bosanskog ili hrvatskog jezičkog identiteta na prostoru HB, pokazat će se da je skoro podjednak broj mjesta imao jedan ili drugi identitet, što će reći da se niukoliko nije smjelo (i ne smije se) insistirati samo na jednom od njih.

⁵ Više o specifičnostima kod položaja jezika u društvu unutar Herceg-Bosne vidjeti u: Hodžić (2020b).

⁶ Hrvatski 27,7% (v. Popis 1991).

Ilustrativno, u nastavku posebno izdvajamo detaljnije podatke o odnosu jezičkog (i nacionalnog) identiteta na prostoru HB danas i 1991. godine, i to za bh. gradove: Jajce, Gornji Vakuf, Mostar i Stolac. Ovo su ujedno simbolično važni primjeri za pitanja jezika i školstva kao gradovi koji se u određenom kontekstu mogu dovesti u vezu s primjerom tzv. podijeljenih gradova i borbe između probosanskih i prohrvatskih vlasti u društvenom poretku koji diktira i pitanje uređenja školstva.

JAJCE 1991.

34,47% bosanski jezik (15.515)	38,62% Muslimani (17.380)
28,59% hrvatski jezik (12.866)	34,0% Hrvati (43.037)
8,81% srpski jezik (3964)	19,25% Srbi (8663)
23,82% srpskohrvatski j. (10.719)	5,55% Jugosloveni (2496)
3,21% hrvatskosrpski j. (1444)	

JAJCE 2013.

51,5% bosanski jezik (14.051)	48,7% Bošnjaci (13.269)
45,9% hrvatski jezik (12.524)	46,1% Hrvati (12.555)
1,5% srpski jezik (412)	1,8% Srbi (501)
1,0% ostalo (271)	3,4% Ostali (933)

GORNJI VAKUF 1991.

53,2% bosanski jezik (13.402)	55,8% Muslimani (14.063)
41,3% hrvatski jezik (10.408)	42,5% Hrvati (10.706)
0,1% srpski jezik (14)	0,4% Srbi (110)
3,9% srpskohrvatski j. (992)	0,6% Jugosloveni (158)
0,8% hrvatskosrpski j. (198)	

GORNJI VAKUF 2013.

58,2% bosanski jezik (12.191)	57,3% Bošnjaci (12.004)
41,3% hrvatski jezik (8.647)	41,4% Hrvati (8.660)
0,1% srpski jezik (16)	0,1% Srbi (30)
0,4% ostalo (79)	1,1% Ostali (239)

Gradovi Jajce i Gornji Vakuf ilustrativno su pored npr. Mostara i Stoca naročito važni kao primjer u kojima se nalazi poznati fenomen „dvije škole pod jednim krovom“, za koji u društvu možemo reći da vlada velika doza neinformisanosti i pogrešnih poimanja i tumačenja. Praktično, prepoznatljiv fenomen u današnjoj Federaciji BiH imenovan kao „dvije škole pod jednim krovom“ zapravo je primjer pokušaja spajanja i približavanja već ranije ustanovljenih paralelnih (bosanskih i hrvatskih) škola i školskih sistema na tlu BiH, pa se događa da ne obraćamo pažnju na druge dvojne škole koje nisu pod jednim krovom već su to npr. dvije medicinske, dvije ekonomske, dvije saobraćajne, dvije mašinske, dvije elektrotehničke škole itd., u jednom podijeljenom gradu. Također, o podijeljenim gradovima govorimo samo uvjetno, s obzirom na to da je prije riječ o podijeljenoj državi u kojoj se u granicama podjela nekada nalazi na desetine cijelih bosanskohercegovačkih gradova, a nekada te granice prolaze i kroz neke same gradove.

MOSTAR 1991.

23,7% bosanski jezik (30.045)	34,6% Muslimani (43.856)
27,7% hrvatski jezik (35.020)	34,0% Hrvati (43.037)
9,5% srpski jezik (12.021)	18,8% Srbi (23.846)
31,3% srpskohrvatski j. (39.672)	10,1% Jugosloveni (12.768)
2,6% hrvatskosrpski j. (3294)	

MOSTAR 2013.

45,3% bosanski jezik (47.900)	44,2% Bošnjaci (46.752)
48,8% hrvatski jezik (51.623)	48,4% Hrvati (51.216)
3,1% srpski jezik (3.239)	4,2% Srbi (4.421)
2,9% ostalo (3.035)	3,2% Ostali (3.408)

STOLAC 1991.

37,97% bosanski jezik (7.093)	43,36% Muslimani (8.101)
31,53% hrvatski jezik (5.890)	33,12% Hrvati (6.188)
14,62% srpski jezik (2.731)	20,97% Srbi (3.917)
14,28% srpskohrvatski j. (2.668)	1,64% Jugosloveni (307)
0,57% hrvatskosrpski j. (107)	

STOLAC 2013.

38,5% bosanski jezik (5.586)	38,2% Bošnjaci (5.544)
58,6% hrvatski jezik (8.492)	58,5% Hrvati (8.486)
1,7% srpski jezik (241)	1,9% Srbi (279)
1,3% ostalo (183)	1,3% Ostali (193)

Zanimljivo je da se u Mostaru i Jajcu u predratnom vremenu pokazuje blaga bošnjačka nacionalna dominacija, ali uslijed značajnog udjela srpskohrvatskog jezika u identitetu građana u Mostaru je procentualno dominirao hrvatski jezik nad bosanskim, a u Jajcu obrnuto (što se zadržalo i danas). Isto tako, Jajce je u odnosu na Stolac zadržalo raniju bosansku jezičku i bošnjačku nacionalnu dominaciju. Nevjerovatnim se čini poklapanje u procentima hrvatskog jezičkog identiteta u Gornjem Vakufu 1991. i 2013. godine, s tim da konstatujemo da je Gornji Vakuf sada još i povećao bosansku natpolovičnu jezičku dominaciju koju je imao i ranije.

3.2. Odnos srpskog i bosanskog jezika na području tzv. *Srpske republike Bosne i Hercegovine* / *Republike Srpske*

Gradovi i općine na području tzv. *Srpske republike Bosne i Hercegovine*, kasnije entiteta *Republika Srpska* (dalje: RS), također nisu (bili) jednonacionalno naseljeni i ne mogu se identitarno jednoliki posmatrati kada govorimo o jezičkom i nacionalnom identitetu. U području RS-a valja krenuti od Srebrenice, gdje je predominantno 1991. bosanski jezik bio u većini, sa 72,89%, a većina od preko 50% zadržana je i na posljednjem popisu (v. Popis 2013). Detalje o nacionalnom i jezičkom identitetu Srebrenice (ranije i danas) donosimo u nastavku (v. Popis 1991, Popis 2013).

SREBRENICA 1991.

72,89% bosanski jezik (26.726)	78,2% Muslimani (27.572)
0,01% hrvatski jezik (5)	0,1% Hrvati (38)
19,63% srpski jezik (7.199)	22,7% Srbi (8.315)
6,36% srpskohrvatski j. (2.333)	1,04% Jugosloveni (380)
0,04% hrvatskosrpski j. (13)	

SREBRENICA 2013.

54,2% bosanski jezik (7.265)	54,1% Bošnjaci (7.248)
0,1% hrvatski jezik (7)	0,1% Hrvati (16)
45,0% srpski jezik (6032)	45,0% Srbi (6028)
0,8% ostalo (105)	0,9% Ostali (117)

I pored značajnih društveno-političkih promjena iznenađujuće je naročitu dominantnu poziciju bosanski jezik ipak zadržao u Srebrenici. Kontekstualiziranje ranije brojke od preko 70% bošnjačkog stanovništva i bosanskog jezika vodi nas primisli da je upravo ovaj podatak moguće bio jedan od povoda za etničko čišćenje i genocid, naročito s obzirom na blizinu Srebrenice srbijskoj granici. No, nije samo Srebrenica imala bosansku jezičku dominaciju.

Gradovi/općine s područja današnjeg RS-a sa izrazitim procentom (dominirajućeg) bosanskog jezika nad srpskim jezikom 1991. godine su: Srebrenica 72,89%; Trnovo 64,00%; Bratunac 61,22%; Višegrad 59,45%; Rogatica 55,66%; Vlasenica 53,03%; Zvornik 52,74%; Foča 48,75%; Čajniče 43,35%; Prijedor 39,38%; Doboju⁷ 34,45% i Modriča 24,71% (v. Popis 1991).

Pošto nam je u kontekstu postavljene teme bitna i konkurentna, a ne samo dominirajuća pozicija jednog jezika nad drugim, izdvajamo i druge podatke. Naime, gradovi/općine s područja današnjeg RS-a sa značajnim (djelimično konkurentnim) procentom bosanskog jezika 1991. godine su: Han Pijesak 35,22%, Ugljevik 35,03%; Gacko 32,61%; Lopare 32,43%, Kalinovik 30,06%; Sokolac 27,90%; Bosanski Novi 28,26%, Kotor Varoš 28,23%; Bijeljina 25,13%; Rudo 23,93%; Pale 23,28%; Nevesinje 21,08%; Bosanska Gradiška 21,08%; Teslić 17,55%; Šipovo 17,36%; Bosanska Dubica 16,98%; Trebinje 11,72%, Bileća 10,76; Derventa 9,90%; Bosanski Brod 9,64% i Mrkonjić Grad 9,59%, i drugi (v. Popis 1991).

Naravno, ne treba ni posebno isticati kolike su se promjene dogodile nakon etničkog čišćenja i genocida na ovom prostoru, što se opet drastično očitovalo i na rezultate popisa iz 2013. godine. No, pomalo neočekivano, npr. općina Vukosavlje na posljednjem popisu ima 48,3% bosanskog naspram 33% srpskog jezika (v. Popis 2013), a i Srebrenica je, kako rekosmo, zadržala raniju dominaciju bosanskog jezika, sa sadašnjih 54,2% (što jeste ipak za trećinu smanjeno u odnosu na ranije stanje).

Pored Srebrenice (54,1%) i Vukosavlja (48,3%), ostali gradovi/općine na području RS-a gdje je na posljednjem popisu (2013) zabilježen nešto značajniji udio bosanskog jezika (značajniji u odnosu na djelimično „očekiva-

⁷ Doboju možemo i da ne računamo, s obzirom da je samo danas dijelom u RS-u.

ni“ nikakav ili veoma mali udio) su: Osmaci⁸ 48,2%; Novo Goražde⁹ 47,5%; Trnovo¹⁰ 40,9%; Bratunac 38,4%; Milići 36,8%; Zvornik 33,8%; Prijedor 32,8%; Kotor Varoš 26,6%; Jezero 25,4%; Bosanska Kostajnica (Kostajnica) 24,5%; Bosanski Novi (Novi Grad) 23,9%; Doboj¹¹ 21,9%; Teslić 19,2%; Čajniče 18,1%; Bosanska Gradiška 14,%; Ugljevik 13,9%; Han Pijesak 12,6%; Modriča 12,6%; Bijeljina 12,1%; Rogatica 10,5%; Bosanska/Kozarska Dubica 10,3%; Višegrad 9,7%; Lopare 9,0%; Bosanski Brod (Brod) 9,6%; Rudo 8,7%; Prnjavor 8,4%; Šamac 8,1%; Derвента 7,4% i Foča¹² 7% (v. Popis 2013).

Jezička pravda i njegovanje jezičkih prava u društvu trebala bi biti u skladu s predstavljenim stanjem, u kontekstu da je svako zanemarivanje prava bosanskog jezika u entitetu RS direktno suprotstavljeno faktičkom stanju i diskriminacijski usmjereno protiv govornika bosanskog jezika. Uputno je prikazati i stanje jezičkog identiteta u Banjoj Luci 1991. i danas.

BANJA LUKA 1991.

11,6% bosanski jezik (22.686)	14,6% Muslimani (28.558)
7,8% hrvatski jezik (15.269)	14,8% Hrvati (29.026)
23,9% srpski jezik (46.749)	54,6% Srbi (106.826)
51,97% srpskohrvatski j. (101.695)	12,09% Jugoslaveni (23.656)
2,87% hrvatskosrpski j. (4.051)	

BANJA LUKA 2013.

4,1% bosanski jezik (7.668)	4,2% Bošnjaci (7.681)
0,9% hrvatski jezik (1.738)	2,8% Hrvati (5.104)
91,8% srpski jezik (169.814)	89,6% Srbi (165.750)
3,1% ostalo (5.822)	3,5% Ostali (6507)

Približno pola banjalučkih Srba 1991. godine nije se izjasnilo za srpski jezik, i približno pola banjalučkih Hrvata 1991. godine nije se izjasnilo za hrvatski jezik, a naročito je uočljivo da se preko 50% Banjalučana 1991. odlučilo za srpskohrvatski jezik, što je približno 55% ako se skupa sa srpskohrvatskim uzme u obzir opredjeljenje za hrvatskosrpski. Isto tako, petina banjalučkih

⁸ Blizu Kalesije.

⁹ Goražde 96,2%.

¹⁰ Trnovo (FBiH) 92,1%.

¹¹ Doboj-Istok 96,9%; Doboj-Jug 98,5%.

¹² Foča (FBiH) 92,2% bosanskog.

Muslimana nije se 1991. izjasnila za bosanski jezik, odnosno, približno 80% banjalučkih Muslimana ipak je 1991. odabralo bosanski, a ne neki drugi jezik. Interesantno je da 2013. ukupno 13 bošnjačkih banjalučkih pojedinaca nije odabralo bosanski jezik, pa je 0,1% na posljednjem popisu u Banjoj Luci više Bošnjaka nego bosanskog jezika. Također, tek nešto više od trećine banjalučkih Hrvata 2013. je odabralo hrvatski jezik, a približno je 2,5% 2013. u Banjoj Luci više srpskog jezika nego Srba.¹³

Zaključno, evidentno je u kojoj mjeri ni okvir RS-a nije smio biti poligon za jednostrani jezički identitet.

3.3. Bosanski jezik izvan zacrtanih granica srpskih i hrvatskih homogenih teritorija

Ovdje ćemo u analizi uzeti u obzir simbolično podatke iz Brčkog (s obzirom na današnji Distrikt Brčko), međutim, važno je sagledati i stanje na prostoru koji je i u ranijim okolnostima primarno pripadao bosanskohercegovačkoj multietničkoj državnoj vlasti. Bosanske općine i gradovi s naročito velikim procentom (preko 50%) opredjeljenja stanovništva za bosanski jezik 1991. godine, a koji ne pripadaju (nisu pripadali) interesnoj sferi HB-a i RS-a su: Cazin 90,69%; Velika Kladuša 77,03%; Kalesija 73,83%; Stari Grad Sarajevo 71,63%; Živinice 71,37%; Bosanska Krupa 69,62%; Olovo 69,65%; Breza 67,88%; Goražde 64,87%; Kladanj 64,46%; Tešanj 64%; Gračanica 59,87%; Banovići 59,25%; Hadžići 57,41%; Bihać 53,99; Gradačac 50,25%; Visoko 67,74% i Zavidovići 55,24% (v. Popis 1991).

Ovdje možemo, u kontekstu isticanja dominantnog bosanskog jezika po natpolovičnoj većini, izdvojiti još i bosanske gradove/općine koje su bile u srpskoj ili hrvatskoj interesnoj sferi, ali su svakako potpadali pod kasnije zakone Republike Bosne i Hercegovine, pa se među ostalim izdvajaju: Trnovo 64,00%; Bratunac 61,22%; Višegrad 59,45%; Jablanica 59,17%; Rogatica 55,66%; Gornji Vakuf 53,22%; Vlasenica 53,03%; Zvornik 52,74% i Donji Vakuf 51,30%. (v. Popis 1991). Također, na posljednjem popisu predominantno opredjeljenje za bosanski jezik (preko 50%) imala su uglavnom sva mješta u kojima je bosanski jezik imao većinu u odnosu na druge jezike, osim u Brčkom gdje je procenat dominantnog (bosanskog) jezika nešto ispod 50%, tačnije 43,5%. U nastavku prikazujemo detaljne podatke za Brčko.

¹³ Također, samo uvjetno ovdje govorimo o „odabiru“.

BRČKO 1991.

35,17% bosanski jezik (30.817)	44,07% Muslimani (38617)
21,86% hrvatski jezik (19.151)	25,39% Hrvati (22.252)
10,52% srpski jezik (9.221)	20,69% Srbi (18.128)
27,20% srpskohrvatski j. (23.837)	6,54% Jugosloveni (5731)
1,55% hrvatskosrpski j. (1.362)	

BRČKO 2013.

43,5% bosanski jezik (36.360)	42,4% Bošnjaci (35.381)
20,1% hrvatski jezik (16.753)	20,7% Hrvati (17.252)
34,7% srpski jezik (29.004)	34,6% Srbi (28.884)
1,7% ostalo (1.399)	2,4% Ostali (1.999)

U Brčkom je po popisu iz 1991. i po popisu iz 2013. najviše bosanskog jezika i Bošnjaka (Muslimana), s tim da je 2013. približno hiljadu (1000) onih koji nisu Bošnjaci odabralo bosanski jezik, kao što je 2013. nešto više od stotinu (tačno 120) onih koji nisu Srbi odabralo srpski jezik – pri čemu je oko 500 Hrvata odabralo neki drugi jezik osim hrvatskog. Interesantno je da 1991. približno polovina Srba u Brčkom nije odabralo srpski jezik, kao što približno 15% Hrvata nije odabralo hrvatski – pa je nakon većinskog bosanskog 1991. u Brčkom na drugom mjestu bio srpskohrvatski jezik, pa tek onda hrvatski i srpski.

Treba reći na kraju i to da je Sarajevo 1991. imalo dominantnih, nešto preko 43% bosanskog, i potom nešto preko 36% srpskohrvatskog (v. Popis 1991), a danas je u Kantonu Sarajevo preko 91% građanskih opredjeljenja za bosanski jezik (v. Popis 2013). Također, Tuzla je 1991. imala 33,43% bosanskog i 53,22% srpskohrvatskog jezičkog identiteta, a Bihać 53,99% bosanskog i 30,33% srpskohrvatskog, Zenica 47,44% bosanskog i 37,14% srpskohrvatskog (v. Popis 1991), dok je danas u Bihaću 93,2% opredjeljenja za bosanski jezik, u Zenici 91%, a u Tuzli 85,2% (v. Popis 2013).

Identitarne osnove srpskohrvatskog jezika prestale su biti relevantne zakonskim odredbama o jeziku s početka devedesetih naovamo, iako je praktično srpskohrvatski kao zajednički jezik počeo prestajati važiti već od 1967. godine, kada se hrvatski lingvisti i istaknuti javni radnici odlučuju za samostalni hrvatski, a srbijanski za samostalni srpski (dok se kod Bošnjaka u to vrijeme najviše Alija Isaković i Mak Dizdar zalažu za samostalni bosanski). Danas je bosanski jezik predominantan u kontekstu identifikacije građana s maternjim jezikom na posljednjem popisu stanovništva, ali nema povoljan društveni status na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine.

4. ZAKLJUČAK

Identitarna pitanja maternjeg jezika i nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini s početka devedesetih i danas, gledajući po rezultatima popisa stanovništva i iskazane demokratske volje bosanskohercegovačkih građana, nisu (bila) u skladu s pojedinim političkim namjerama ostvarivanja jednonacionalnih i homogeno identitarno čistih teritorija i prostora na tlu Bosne i Hercegovine, što zaključujemo na osnovu prikazanih rezultata nacionalne i jezičke identifikacije na Popisu stanovništva 1991. i Popisu stanovništva 2013. godine, a koje smo posebno sagledali i u pojedinačnom odnosu prema identitarno homogenim zamišljenim teritorijama na bosanskohercegovačkom tlu. Ovaj nesklad postoji i onda kada dato pitanje hipotetički razmotrimo samo u okvirima tzv. Hrvatske zajednice Herceg-Bosne ili u okvirima tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine s početka devedesetih godina prošlog vijeka (danas Republike Srpske), ali naročito i onda kada u sadašnjim okvirima posmatramo bosanskohercegovačke entitete (RS i FBiH) te područje Distrikta Brčko. Zato su rezultati dvaju popisa stanovništva, preko iskazane nacionalne i jezičke identifikacije bh. građana, dobra osnova za njegovanje demokratskih principa u današnjem bosanskohercegovačkom društvu, naročito u zakonodavstvu, sredstvima javnog informisanja i najprije u prosvjetno-pedagoškoj praksi. Uprkos svemu, u danas na kakav-takav način ostvarenim nacionalno homogenijim srpskim ili hrvatskim društvenim okvirima u Bosni i Hercegovini, ipak se provodi sistemska diskriminacija na osnovu jezika, iskazana prema bosanskom jezičkom identitetu, bez obzira na to što su Bošnjaci natpolovična većina u državi i bez obzira na to što je bosanski jezik brojčano dominantan nad ostalim, i na Popisu 1991. i na Popisu iz 2013.

LITERATURA:

- Bogićević, Vojislav (1965). *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463. do 1918.* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Božović, Jelena i Runić, Marija (2022). „Jezička politika u obrazovnom sistemu Brčko Distrikta: primjer uspješne ili neuspješne priče?“, *Lingua Montenegrina* br. 29, Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, str. 119–136.
- Hodžić, Jasmin (2018). „Neki sociolingvistički aspekti imenovanja i učenja maternjeg jezika i književnosti u bosanskohercegovačkom školstvu s fokusom na Kanton Sarajevo“, *Književni jezik* 29, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, str. 159–197.

- Hodžić, Jasmin (2020). „Sociolingvistički uvidi u rasprave o bosanskom jeziku na *Mostarskom savjetovanju o književnom jeziku (1973) i Sarajevskom savjetovanju (2019)*“, *Jezikoslovni Zapiski*, 26 (1), Ljubljana: Institut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, str. 129–142.
- Hodžić, Jasmin (2020b). „Hrvatski i bosanski jezik u Stocu, Čapljini i Mostaru u svjetlu teorije jezičke pravde i teorije jezičkog imperijalizma (s fokusom na odnos s početka devedesetih i danas)“, *Hercegovina*, br. 19., Mostar: Fakultet humanističkih nauka i Muzej Hercegovine. str. 213–228.
- Mulić, Jusuf (2015). *Muslimanske škole u Mostaru (1554–1945)*. Sarajvo: Autorsko izdanje.
- Palić, Ismail i Kodrić, Sanjin (ur.) (2020). *Zaključci, s materijalima Naučnoga savjetovanja Bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost naroda Bosne i Hercegovine u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini (održanoga 6. aprila 2019. godine u Sarajevu)*. Sarajevo: Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo.
- Popis 1991 – Statistički bilten br. 233 (1993). *Etnička obilježja stanovništva (rezultati za Republiku i po opštinama 1991)*. Sarajevo: Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine.
- Popis 2013 – Knjiga 02: *Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik*. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo. Dostupno na linku: Popis 2013 BiH (pristup: januar 2021).
- Solak, Edina (2014). *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini: od 1850. do 1914. godine: sociolingvistički pristup*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Tanasić, Sreto (2001). „Jezička situacija u Bosni i Hercegovini: Komunikacijsko jedinstvo i upadljiva simbolička razvedenost, s naglaskom na problematici u školstvu“, *Jezik i demokratizacija. Posebna izdanja, knjiga 12*. Sarajevo: Institut za jezik, str. 249–261.

Jasmin HODŽIĆ

BOSNIAN LANGUAGE IDENTITY AND POPULATION CENSUSES 1991 AND 2013 – SOCIOLINGUISTIC APPROACH (FOCUSING ON ISSUES OF LANGUAGE AND EDUCATION)

The paper discusses the linguistic identity in Bosnia and Herzegovina based on the results of the last two censuses. Here we have the goal to look at the identity and analyze the status issues of the Bosnian, Croatian and Serbian languages in B&H, from the early 1990s to the present. Language is associated with ethnicity and national identity and the narrower and broader concept of the organization of society and the state. A special focus here is dedicated

to linguistic identity in the area of the so-called HZ / HR Herceg-Bosna and in the area of the so-called The Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina (today the territory of the Republika Srpska entity). Special attention will be paid to the issue of language in education.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, linguistic identity, national identity, censuses, Herceg-Bosna, Republika Srpska*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42:373.23

Marijana BAŠIĆ (Zadar)

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru
mabasic@unizd.hr

Sanja BARIČEVIĆ (Zadar)

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru
sbaricev@unizd.hr

SKLONIDBENI UZORCI PREZIMENA ZADARSKOGA PODRUČJA U NORMI I UPORABI¹

Određena kao stalna, nepromjenjiva i nasljedna, prezimena nose značajke povijesno-geografskoga identiteta. Nastaju od različitih vrsta riječi i na različitim dijalektnim odnosno zavičajnim idiomima pa njihova gramatička i leksička obilježja pokazuju određene specifičnosti u odnosu na standardnojezičnu normu. Morfološka i morfosintaktička obilježja prezimena u jezičnim se priručnicima opisuju najčešće kada je riječ o stranim prezimenima, sklonidbi ženskih prezimena na *-a*, pisanju i sklonidbi dvorječnih prezimena. Nerijetko su prezimena odnosno njihovi sklonidbeni uzorci problem govornicima hrvatskoga jezika. U ovome se radu raščlanjuju prezimena zadarskoga područja, tj. Zadarske županije, navode se njihovi sklonidbeni uzorci i specifičnosti u odnosu na standardnojezičnu normu te se pokušava utvrditi imaju li govornici hrvatskoga jezika poteškoća s njihovom sklonidbom. Početna je pretpostavka istraživanja da su određena prezimena, s obzirom na geografski razmještaj, odnosno na njihovu zastupljenost izvornim govornicima hrvatskoga jezika bliža i poznata stoga pri njihovoj sklonidbi manje odstupaju od norme nego pri sklonidbi manje zastupljenih odnosno uže rasprostranjenih prezimena.

Ključne riječi: *morfološka obilježja, morfosintaktička obilježja, prezimena, standardnojezična norma, Zadarska županija*

¹ Preliminarni rezultati istraživanja na manjemu uzorku ispitanika bili su predstavljeni na *Sedmome hrvatskome slavističkome kongresu* održanome u Šibeniku od 25. do 28. rujna 2019. godine. Ovaj rad donosi cjelovite rezultate istraživanja.

1. UVOD

Prezimana nastaju na različitim zavičajnim idiomima i takva ulaze u prezimenski leksik pa njihova gramatička i leksička obilježja pokazuju određene posebnosti² u odnosu na standardnojezičnu normu. Odnos standardnojezične norme i prezimenā temom je većega broja radova koji problematiziraju normativna pitanja prezimenskoga leksika na različitim razinama – leksičkoj (rasprave o prilagodbi dijalektnih oblika standardnojezičnoj normi: Alerić, 1974a; Alerić, 1974b; Težak, 1974; Šojat, 1974; Babić, 1975; Šimunović, 2006: 256–259; Frančić, 2016; 2017), prozodijskoj (Težak, 1974; Babić, 1975; Šimunović, 2006: 267–269; Kekez, 2011), pravopisnoj (Gluhak, 2001; Glušac, 2015), morfonološkoj (Ham, 2018; Komar i Glušac, 2019) i morfosintaktičkoj (Gluhak, 2001; Babić, 2006; Kuna, 2014; Glušac, 2015). Iako se danas dijalektne, leksičke i gramatičke posebnosti prezimana smatraju obilježjem osobnoga imena (te ostaju izvan normativne prilagodbe), jezični priručnici u velikome broju primjera, kada je riječ o njihovoj sklonidbi, ne daju ujednačena rješenja (Šimunović, 2006: 256). „Skлонidba imena i prezimana izaziva dvojbe, *pravopisne* i/ili gramatičke nedoumice, pa i prave žučljive rasprave“ (Ham, 2018: 237). Tako se neujednačenosti i dvostruka rješenja u jezičnim priručnicima odnose na: (ne)umetanje paradigmatskog *j* u prezimenima koja završavaju na dočetno *-i*, *-io*, *-ia*, *-eo*, *-ea*, sklonidbu ženskih prezimana na *-a*, pisanje dvorječnih ženskih i muških prezimana (sa spojnicom ili bez spojnice) te njihovu sklonidbu, nepostojano *e/a* u sklonidbenoj paradigmi prezimana na *-ec/-ac* i *-ek/-ak*, sklonidbu prezimana s dočetnim *-e* i *-o*, provedbu glasovnih promjena (sibilarizacije i palatalizacije) u prezimenima, instrumental i vokativ prezimana na *-ir*, *-ar*, *-er*, vokativ prezimana za mušku i žensku osobu. U literaturi je upozoreno na to da postoje nesigurnosti kod govornika hrvatskoga jezika i u sklonidbi prezimana na *-ov*, *-ev*, *-in* nastalih preobrazbom te u sklonidbi dvosložnih prezimana koja završavaju na palatal.

2. PREZIMENA ZADARSKOGA PODRUČJA

Prva se hrvatska imena, prema Jakić-Cestarić (1974: 292), mogu pronaći u oporuci priora Andreasa iz 918. godine (prijepis iz XVII. st.), a upravo su u Zadru zabilježena prva nasljedna prezimana, poput prezimana *Zlurad*³, koja se može pratiti od prve polovice XII. st. (Jakić-Cestarić, 1972: 145; Šimunović, 2008: 140–141). Pišući o etničkim odnosima u srednjovjekovnome Zadru

² O posebnostima u normiranju prezimenskoga leksika više u Bjelanović (1998).

³ Uz prezime *Zlurad* među najstarijim nadimačkim prezimenima iz Zadra Šimunović (2006: 17) navodi još prezimana *Varikaša*, *Nozdronja* i *Bogobojša*.

na temelju antroponimijske građe, Jakić-Cestarić (1972: 153) naglašava da je „osnovno pravilo pri davanju imena u zadarskim plemićkim porodicama bilo nasljeđivanje imena“, a kao potvrdu većega broja zabilježenih antroponima Jakić-Cestarić (1974: 327) navodi izvor s kraja XII. st. – dokument iz 1190. god. o vraćanju otoka Mauna samostanu sv. Krševana u kojemu se uz već spomenuto nadimačko prezime *Zlurad* navode imena još 56 Zadrana, među kojima su 32 „nadimka-imena“.

Pišući o problematici proučavanja dalmatinskoga plemstva, Dokoza (2008: 37–38) navodi popis „zadarskog plemstva iz 1283. koji je sačuvan u kamenoj škrinji zadarskog sveca, zaštitnika grada, Sv. Šime. Taj popis zaokružena je cjelina plemićkoga staleža s imenima svih onih rodova koji će u XIV. st. i dalje predstavljati zadarski patricijat“, a predstavlja „rezultat dvjestogodišnjega procesa raslojavanja gradskoga društva i oblikovanja gornjega sloja u Zadru“. Uz navedeni dostupan je i popis Zadrana u miru iz 1247. godine (*Listine I*: 73–74 prema Klaić i Petricioli, 1976) gdje se spominju zadarske obitelji:

„Uz Prestu, Vučinu i Drasi de Matafarra, nalaze se članovi porodice de Scolatura, de Cevalelli, de Vitaça, de Scope itd., ali isto tako de Pinte, Limesi ili Lemessi, de Lisiza, de Valle, de Morbiza (Murvica), Gezer-nik (Jezernik), de Petra morta, de Lipa itd. (...) U dokumentima iz XIII. st. pojedinci već nose trostruko ime: svoje, očevo, porodično. Međutim valja naglasiti da ni jedan od sistema nazivanja nije u to vrijeme još učvršćen.“ (Klaić i Petricioli, 1976: 225)

Kasnije su odluke Tridentskoga koncila (1545.–1563.) i obveza vođenja matičnih knjiga ustalile prezime kao dio imenske formule. Jozefinskim patentom 1780. godine ona su postala i zakonski obveznom njezinom sastavnicom (Frančić, 2017: 111).

2.1. Prezimena zadarskoga područja prema Popisu stanovništva 2011. godine

Podatci o prezimenima Zadarske županije i broju nositelja svakoga prezimena dobiveni su od Državnoga zavoda za statistiku i doneseni prema Popisu stanovništva Zadarske županije odnosno Republike Hrvatske 2011. Na području Zadarske županije 2011. godine živjelo je 170.017 stanovnika, a popisivači su zabilježili 2.287 prezimena s više od deset nositelja, čiji je ukupan broj 146.702. Prezimena s manje od deset nositelja ne objavljuju se radi zašti-

te osobnih podataka⁴. Na području Zadarske županije to uključuje prezimena 23.315 stanovnika, tj. 13,71% ukupnoga broja stanovnika Zadarske županije. Dobiveni su podatci raščlanjeni, a prezimena grupirana s obzirom na dočetak⁵ kako bi se utvrdilo koji su sve dočeci zastupljeni, a potom utvrdili njihovi sklonidbeni uzorci i moguće poteškoće pri sklonidbi.

Određena kao *stalna, nepromjenjiva i nasljedna* prezimena nose značajke geografsko-povijesnoga identiteta. Šimunović (2008: 143–144) na temelju istraživanja Nikonova objašnjava „kako dijalektalno šarenilo našega jezičnog pejzaža čini u Republici Hrvatskoj vrlo zanimljiv razmještaj prezimena s obzirom na njihove formante“. Prema njegovim zaključcima „tri skupine sufiksa *-ić (-ović/-ević), -k-, -c-* obuhvaćaju gotovo $\frac{2}{3}$ do $\frac{3}{4}$ cjelokupnog pučanstva Hrvatske“ (Šimunović, 2008: 144). U Zadarskoj županiji zabilježeno je 1.290 prezimena s navedenim dočecima, njihov je udio 56,41% u ukupnome broju prezimena s više od deset nositelja, što je manje od njihova udjela na razini Republike Hrvatske. Raščlanjajući tisuću najučestalijih prezimena (po broju nositelja) u Republici Hrvatskoj, Šimunović iznosi podatke:

„Od tisuću najučestalijih prezimena 620 prezimena završava na *-ić*, odnosno *-ović/-ević*. To je 62% ovdje raščlanjenih prezimena. (...) Usporedbom s pokazateljima na tisuću najučestalijih prezimena to je očit nesklad. Nerazmjer je također što 1000 najučestalijih prezimena ‘pokriva’ 1.667.017 nositelja ili 37,57%, a golemi ostatak od 112.191 prezimena odnosi se na 2.770.443 nositelja ili 62,43 posto“ (Šimunović, 2008: 250).

Iako prezimena u Republici Hrvatskoj najčešće završavaju na *-ić (-ović, -ević, -inić)*, Šimunović napominje da ona nisu podjednako zastupljena u svim područjima Republike Hrvatske:

„Najčešća su na Kordunu, Banovini i u Lici, mahom na *-ović/-ević* u nadošlog pučanstva, i ondje ona čine dvije trećine cjelokupnih prezimena. Prezimena na *-ić* u Slavoniji i Dalmaciji čine više od polovice svih prezimena, a ona na *-ić* u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u Međimurju, na primjer, iznose manje od četvrtine ukupnih prezimena“ (Šimunović, 2006: 81–82).

⁴ U ovome se radu stoga uvijek promatra udio prezimena u ukupnome broju prezimena s više od deset nositelja, a ne u ukupnome broju svih prezimena.

⁵ Budući da cilj rada nije tvorbeno nego morfološka raščlamba prezimena, rabi se naziv dočetak ovjerovljen u jezikoslovnoj literaturi, npr. u Kustić (1993), Malić (1994) i Kuna (2006). Babić (2002: 85) tumači: „Završetak ili dočetak glasovni je sastav kojim jedna riječ završava. Tako je u *vjeverica* završetak *-rica, -ica, -ca*, a u *međvedica* *-ica* je sufiks, kao i *-ca* u *stvarca*. U *Pèrast* ‘gradić u Boki kotorskoj’ i *bòmbast* ‘naduven govor’ *-ast* je završetak, a u *pèrast* ‘peru sličan’, *bòmbast* ‘bombi sličan’ *-ast* je sufiks. Završetkom se može zvati završni dio svake riječi pa bio on i sufiks ili nastavak kad se želi izbjeći određeni sud o završnom dijelu riječi.“

2.1.1. Prezimena zadarskoga područja s dočetakom na samoglasnik

Među prezimenima zadarskoga područja zastupljena su prezimena s dočetakom na sve samoglasnike. Ukupno 486 različitih prezimena završava na samoglasnik (tablica 1). Njihov je udio među prezimenima s više od deset nositelja u Zadarskoj županiji 21,25%.

Tablica 1. Prezimena s dočetakom na samoglasnik

dočetak	broj prezimena	broj nositelja		
		ukupno	m	ž
-a	369	22.397	11.252	11.145
-e	11	562	293	269
-i	34	1.162	571	591
-o	71	3.313	1.656	1.657
-u	1	20	12	8
ukupno	486	27.454	13.784	13.670

Očekivano najbrojnija su prezimena s dočetakom na *-a* (75,93%). Pri sklonidbi tih prezimena, bez obzira na spol nositelja, ne bi trebalo biti većih poteškoća i trebalo bi ih sklanjati prema vrsti e (N *Škara, Perica, Čulina* – G *Škare, Perice, Čuline*)⁶. Slijede prezimena s dočetakom na *-o*, kojih je 14,6% i koja se sklanjaju prema vrsti a (N *Bajlo, Karamarko, Vrsaljko* – G *Bajla, Karamarka, Vrsaljka*) ako su im nositelji muškarci odnosno koja se ne sklanjaju ako su im nositelji žene. Međutim neka dvosložna prezimena s dočetakom na *-o* mogla bi izazvati nedoumice (npr. *Šango, Demo, Kero, Ćoso, Juko* itd.). Nedosljednost pri sklonidbi takvih prezimena potvrđuju primjeri iz korpusa hrWaC:

„Trica *Šange* nedugo poslije donijela je i prvo vodstvo Zadrana (8:10), no Sinjani podižu intenzitet obrane te stižu do vodstva preko Župića u 8. minuti (16:14)“ (URL 1).

„Od Batura i *Šanga* će se danas, osim korektnog posla u obrani, očekivati i dobar napadački učinak“ (URL 2).

„Građani inače ovaj postav mogu razgledati tijekom narednih nekoliko mjeseci, s mogućnošću da se tamo zadrži i do jeseni, doznali smo od rav-

⁶ Kao primjer prezimena na određeni dočetak uvijek se navode tri najzastupljenija prezimena.

natelja Stalne izložbe crkvene umjetnosti, mons. Pavla *Kere*“ (URL 3). „Na istraživačkoj građi posebno su uz stručne savjete mons. Pavla *Kera* i Josipa Bepa Kolanovića radili Neven Begonja, Mare Mustać, Ivica Glavan, Ivica Kurta i Grozdana Franov-Živković“ (URL 4).

Udio je prezimena s dočetkom na *-i* 6,99%. Sklanjaju se uglavnom prema vrsti a ako su im nositelji muškarci odnosno ne sklanjaju se ako su im nositelji žene. Pri sklonidbi se umeće paradigmatičko *j* (N *Santini, Petani, Zanki* – G *Santinja, Petanja, Zankija*). Među prezimenima s dočetkom na *-i* izdvajaju se tri prezimena (svako s deset nositelja, četiri muška i šest ženskih) tvorena sufiksima *-čki/-ski* koja se sklanjaju poput pridjeva ako su im nositelji muškarci (N *Cerovečki, Nikolovski, Sadovski* – G *Cerovečkog(a), Nikolovskog(a), Sadovskog(a)* – I *Cerovečkim, Nikolovskim, Sadovskim*). Samo je 2,26% prezimena s dočetkom na *-e* i ona se sklanjaju prema vrsti e ako su im nositelji muškarci (N *Šare, Skroče, Čude* – G *Šare, Skroče, Čude*), a ne sklanjaju ako su im nositelji žene. I među tim prezimenima ima prezimena na koja se primjenjuju dodatna pravila. Dok je većini prezimena s dočetkom na *-e* to *-e* oblični (nominativni) nastavak, tri prezimena imaju u nominativu nulti nastavak, tj. pri sklonidbi zadržavaju nominativno dočetno *-e* (N *Kunce, Černe, Haberle* – G *Kuncea, Črne, Haberlea* – I *Kunceom, Černeom, Haberleom*). Među prezimenima s dočetkom na samoglasnik zabilježeno je samo jedno prezime (albanskoga podrijetla) s dočetkom na *-u* (*Havziu*) pa se pri sklonidbi toga prezimena mogu očekivati poteškoće jer se pri sklonidbi zadržava dočetno *-u*⁷.

2.1.2. Prezimena zadarskoga područja s dočetkom na nepčani suglasnik

Prezimena s dočetkom na nepčani suglasnik najbrojnija su prezimena na zadarskome području (udio 54,79%) zahvaljujući plodnosti sufiksa *-ić*. Ukupno su zabilježena 1.253 prezimena s dočetkom na nepčani suglasnik (tablica 2), a među njima su najbrojnija prezimena s dočetkom *-ić*, njih je 1.157 (npr. *Knežević, Šarić, Zrilić*).

⁷ U izravnoj se usmenoj komunikaciji s nositeljem prezimena saznaje da se izgovaraju svi glasovi, naglasak je na glasu *i*, a genitivni je oblik *Havziua*. Nositelja toga je prezimena ukupno 20 u Zadarskoj županiji (12 muških i 8 ženskih).

Tablica 2. Prezimena s dočetakom na nepčani suglasnik

dočetak	broj prezimena	broj nositelja		
		ukupno	m	ž
-č	7	357	177	180
-ć	1.168	84.421	42.099	42.322
-đ	1	47	23	24
-j	16	291	148	143
-lj	25	1.141	537	604
-nj	3	87	43	44
-š	30	2.084	1.035	1.049
-ž	3	70	30	40
ukupno	1.253	88.498	44.092	44.406

Pridoda li im se jedanaest prezimena s dočetakom na *-ać* (npr. *Mustać*, *Surać*, *Barać*), ukupan je udio prezimena s dočetakom na *-ć* 93,22%. Iako rijetka, prisutna su i prezimena s dočetakom na sve ostale nepčanike, osim na suglasnik *dž*, tj. primjer prezimena s dočetnim *-dž* nije zabilježen. Ukupno 2,39% prezimena čine prezimena s dočetakom na *-š* (npr. *Magaš*, *Kulaš*, *Peroš*), 2% prezimena s dočetakom na *-lj* (npr. *Nikpalj*, *Breulj*, *Atelj*), 1,28% prezimena s dočetakom na *-j* (npr. *Prekpalaj*, *Dedaj*, *Lekaj*) te 0,56% prezimena s dočetakom na *-č* (npr. *Kovač*, *Kvartuč*, *Grgeč*). Po tri su prezimena imala dočetak na *-nj* (*Kalanj*, *Ranj*, *Trtanj*) odnosno na *-ž* (*Maltež*, *Žorž* i *Čadež*), a samo jedno dočetak na *-đ* (*Dopuđ*). Sva se prezimena s dočetakom na neki od nepčanih suglasnika mijenjaju prema vrsti a ako su im nositelji muškarci, a ako su im nositelji žene, ne mijenjaju se.

2.1.3. Prezimena zadarskoga područja s dočetakom na nenepčani suglasnik

Prezimenā s dočetakom na nenepčani suglasnik ukupno je 540 (tablica 3) i njihov je udio u Zadarskoj županiji 23,61%.

Tablica 3. Prezimana s dočetakom na nenepčani suglasnik

dočetak	broj prezimena	broj nositelja		
		ukupno	m	ž
-b	1	40	16	24
-c	65	3.061	1.515	1.546
-d	3	43	21	22
-g	6	261	128	133
-k	68	3.592	1.793	1.799
-l	11	936	466	470
-m	6	687	364	323
-n	183	10.931	5.448	5.483
-p	5	239	119	120
-r	66	3.344	1.678	1.666
-s	24	987	497	490
-t	28	1.459	727	732
-v	72	4.595	2.260	2.335
-z	2	371	187	184
ukupno	540	30.546	15.219	15.327

Najbrojnija su prezimana s dočetakom na *-n* (npr. *Glavan, Župan, Gulan*). Njihov udio iznosi 33,89%, a sklanjaju se prema vrsti a ako su im nositelji muškarci. Slijede prezimana s dočetakom na *-v* s udjelom 13,33%. Među tim je prezimenima zabilježeno 58 prezimena koja završavaju na *-ov* (npr. *Ražov, Vidov, Dunatov*) i 14 prezimena koja završavaju na *-ev* (npr. *Kraljev, Šimićev, Školjarev*). Sva se ta prezimana sklanjaju prema vrsti a, dakle prema imeničkoj sklonidbi. Šimunović (2008: 144) napominje da su „patronimna prezimana na *-ov, -ev, i -in*: *Ricov, Blažev, Grgin*, razmještena u kaštelansko-zadarskom okružju gdje je njihov postotak dominantan“, a u popisu tisuću najučestalijih prezimena Šimunović (2008: 248) navodi tek jedno prezime na *-ov* – *Buzov*. Među 68 prezimena s dočetakom na *-k* (npr. *Čirjak, Baljak, Matak*), čiji udio iznosi 12,59%, 11 je prezimena čija je sklonidba neupitna (N *Uskok, Patrk, Čuk* – G *Uskoka, Patrka, Čuka*), među 54 prezimena koja završavaju na *-ak* neka imaju nepostojano a (npr. *Zurak, Šušak, Ročak*), a neka ne (npr. *Čirjak, Baljak, Matak*). Tri prezimana završavaju na *-ek* (*Matek, Tušek, Šimek*), a tri

na *-ik* (*Golik, Klešnik, Pečnik*).⁸ Udio prezimena s dočetkom na *-r* (npr. *Batur, Lončar, Bilaver*) iznosi 12,22%. Među 66 prezimena s dočetkom na *-r* 39 je prezimena s dočetkom na *-ar* (npr. *Lončar, Kotlar, Skoblar*), 14 s dočetkom na *-er* (npr. *Bilaver, Kamber, Kanjer*), 6 s dočetkom na *-ur* (*Batur, Lepur, Pintur, Bungur, Deur, Čimbur*), 4 s dočetkom na *-or* (*Tintor, Javor, Dupor, Kosor*) i 3 s dočetkom na *-ir* (*Alvir, Budimir, Barbir*). Od 39 prezimena s dočetkom na *-ar* samo pri sklonidbi prezimena *Mitar* dvojbena bi moglo biti je li riječ o nepostojanom a ili ne⁹. Zastupljena su i prezimena s dočetkom na *-c*, čiji udio iznosi 12,04%. Od ukupno 65 prezimena njih 57 završava na *-ac*¹⁰ i pri njihovoj se sklonidbi provodi glasovna promjena nepostojano a (npr. *N Klanac, Nimac, Milovac – G Klanca, Nimca, Milovca*), šest prezimena završavaju na *-ec* (*Komazec, Zec, Mikulec, Igrec, Mikec i Sambolec*), neka provode glasovnu promjenu nepostojano e neka ne provode, sklonidba preostalih dvaju prezimena s dočetkom na *-c* nije dvojbena (*N Pirc, Karuc – G Pirca, Karuca*). Udio prezimena s dočetkom na *-t* (npr. *Buljat, Troskot, Končurat*) iznosi 5,19%, prezimena s dočetkom na *-s* (npr. *Arbanas, Dominis, Mikas*) 4,44%, a prezimena s dočetkom na *-l* (npr. *Burčul, Kožul, Fuzul*) 2,04%. Nedoumica pri sklonidbi tih prezimena ne bi trebalo biti, tj. sklanjaju se prema vrsti a ako su im nositelji muškarci, ne sklanjaju se ako su im nositelji žene. Udio prezimena s dočetkom na *-m* (npr. *Kardum, Golem, Beram*) i *-g* (npr. *Erceg, Kolčeg, Čavrag*) iznosio je 1,11%. Zabilježeno je i pet prezimena s dočetkom na *-p* (*Jusup, Kasap, Musap, Čop, Ošap*), tri s dočetkom na *-d* (*Mrkobrad, Medved, Pojed*), dva s dočetkom na *-z* (*Knez, Bakmaz*) i jedno s dočetkom na *-b* (*Kaleb*). Prezimena s dočetkom na *-f* i *-h* nisu zabilježena.

2.1.4. Dvorječna prezimena zadarskoga područja

Ukupno 204 stanovnika zadarskoga područja nose jedno od osam dvorječnih prezimena čiji su dočetci navedeni u tablici 4, a njihov udio u Zadarskoj

⁸ Šimunović (2008: 143–144) navodi da prezimena s dočetnim *-k* (*-ak, -šek, -ščak, -čak...*) „čine u fondu hrvatskih prezimena 4–8% ukupnih prezimena“, a njihov se udio kreće od 1% u središnjoj Hrvatskoj do 15% na kajkavskom području. Prezimena na *-ik* (*-nik*) „vrlo su rijetka u Dalmaciji (*Dvornik*) i u srednjoj Hrvatskoj, česta su po Slavoniji i osobito na kajkavskom području, a njihov je areal pretežno po Sloveniji: *Koritnik, Blaznik, Vodnik, Kersnik*“.

⁹ Usp. primjere iz korpusa hrWaC: „Vrlo je bogata građa njenog slikarskog akorda: boja, gesta, kontrasti, kolaristička dinamika smjerova bogatstvo materije, tvore kompozicije osobne leksike i sintakse (izvod dijela recenzije Mladena Mitara)“ (URL 5) i „Posjetitelji bogate izložbe Mladena Mitra u čijim se slikama najviše osjeti duh francuskog realizma, imaju priliku uživati u istinskoj svjetlosti“ (URL 6).

¹⁰ O rasprostranjenosti prezimena na *-ac* više u Šimunović (2008).

županiji iznosi 0,35%. Obje sastavnice dvaju prezimena završavaju na nepčani suglasnik (*Adžić Kapitanović* i *Bobić Picić*), dvaju na nepčani i nenepčani suglasnik (*Smolić Ročak* i *Majić Mazul*) dok četiri dvorječna prezimena završavaju na kombinaciju nenepčanoga suglasnika i samoglasnika (*Vuksan Ćusa*, *Paro Vidolin*, *Mazija Karuc* i *Panjol Tuflija*). Na njihovu se sklonidbu primjenjuju pravila naznačena u prethodna tri odlomka ovoga rada pa se ovdje neće detaljnije raščlanjivati.

Tablica 4. Dvorječna prezimena

dočetak	broj nositelja		
	ukupno	m	ž
-n -a	57	28	29
-ć -k	50	26	24
-o -n	29	9	20
-ć -ć	36	18	18
-a -c	11	4	7
-l -a	11	5	6
-ć -l	10	4	6
ukupno	204	94	110

3. METODOLOGIJA

3.1. Cilj i svrha istraživanja

Cilj je istraživanja raščlaniti prezimena zadarskoga područja s obzirom na dočetak i sklonidbenu vrstu te utvrditi moguće specifičnosti i odstupanja pri njihovoj sklonidbi u odnosu na standardnojezičnu normu. Rezultati istraživanja omogućit će uvid u (ne)usvojenost pravila sklonidbe, a govornicima i nastavnici hrvatskoga jezika poslužiti kao smjernice i upozorenja na što je potrebno obratiti posebnu pozornost pri usvajanju pravila o sklonidbi.

3.2. Ispitanici i građa

U istraživanju je sudjelovalo 490 ispitanika studenata Sveučilišta u Zadru. U trenutku popunjavanja upitnika svi su ispitanici imali studentski status, tj. bili su upisani na različite studijske programe preddiplomskoga ili diplom-

skoga studija. Budući da neki ispitanici nisu riješili sve ponuđene zadatke, a neki nisu izvorni govornici hrvatskoga jezika (studenti na razmjeni i sl.), njihovi odgovori nisu uključeni u raščlambu. Konačan uzorak činili su odgovori 300 ispitanika. Među njima bilo je 190 ispitanika iz Zadarske županije te 110 ispitanika iz ostalih 19 hrvatskih županija i Grada Zagreba¹¹. Dakle, udio ispitanika iz Zadarske županije iznosio je 63%, a udio ispitanika iz ostalih 19 županija 37%.

S popisa prezimena Zadarske županije prema Popisu stanovništva Republike Hrvatske 2011. izdvojena su ukupno 52 prezimena. Primjeri rečenica s tim prezimenima uglavnom su preuzeti s mrežnih stranica hrvatskih medija. Na temelju tih je primjera oblikovan upitnik s ukupno 40 rečenica koje je trebalo dopuniti odgovarajućim sklonidbenim oblikom zadanoga imena i prezimena. Nekoliko je rečenica trebalo dopuniti s dva zadana imena i prezimena ili više zadanih imena i prezimena. Ukupno je trebalo sklanjati 57 imena i prezimena (44 muška i 13 ženskih). Uz četiri su prezimena (*Basioli*, *Čulina*, *Magaš* i *Prekpalaj*) navedena ženska i muška imena, a uz prezime *Klanac* u istoj su rečenici bila navedena dva različita muška imena. Ostala su prezimena bila korištena samo jednom.

4. REZULTATI I RASPRAVA

Pri raščlambi rezultata zbog ograničenoga opsega rada interpretirane su samo sklonidbene inačice zadanih prezimena (iako je rečenice trebalo dopuniti i imenima), a rezultati grupirani u dvije skupine i interpretirani u dvama potpoglavljima. Prvo je potpoglavlje obuhvaćalo one primjere koji su se odnosili na usustavljena pravila pri sklonidbi, a drugo na sklonidbu onih primjera za koje u normativnoj literaturi pravila nisu ujednačena. Budući da je početna pretpostavka istraživanja bila da su određena prezimena s obzirom na geografski razmještaj i zastupljenost izvornim govornicima hrvatskoga jezika bliža i poznata te da će stoga pri njihovoj sklonidbi manje odstupati od norme nego pri sklonidbi manje zastupljenih odnosno uže rasprostranjenih prezimena, uz interpretaciju cjelovitih rezultata donesena je i usporedba odgovora

¹¹ U Republici Hrvatskoj ukupno je 20 jedinica područne (regionalne) samouprave, odnosno županija. Grad Zagreb, kao glavni grad Republike Hrvatske, ima poseban status grada i županije (URL 7). Broj ispitanika iz ostalih županija: Splitsko-dalmatinska županija – 34 ispitanika, Šibensko-kninska – 16 ispitanika, Dubrovačko-neretvanska – 11 ispitanika, Krapinsko-zagorska i Osječko-baranjska županija – po 6 ispitanika, Grad Zagreb – 5 ispitanika, Bjelovarsko-bilogorska i Varaždinska županija – po 4 ispitanika, Karlovačka, Ličko-senjska, Vukovarsko-srijemska i Zagrebačka – po 3 ispitanika, Brodsko-posavska županija, Međimurska, Požeško-slavonska, Virovitičko-podravska – po 2 ispitanika, Istarska, Kopriivničko-križevačka, Primorsko-goranska i Sisačko-moslavačka – po 1 ispitanik.

dviju skupina ispitanika s obzirom na podrijetlo (Zadarska županija – ostale županije).

4.1. Usustavljena pravila

U ovome je potpoglavlju obrađena sklonidba ukupno pet skupina prezimena čiji su nositelji osobe muškoga spola: 1. prezimena na dočetno *-ov*, *-ev*, *-in*, 2. prezimena s dočetkom na nepčani suglasnik, 3. prezimena na dočetno *-s* i *-c*, 4. prezimena na dočetno *-ar* i 5. prezimena na dočetno *-e* i *-o*.

4.1.1. Sklonidba prezimena na dočetno *-ov*, *-ev*, *-in*

Prezimena na dočetno *-ov*, *-ev*, *-in* ubrajaju se u prezimena nastala preobrazbom¹², a za prezimena nastala takvim načinom tvorbe u literaturi se upozorava na česta odstupanja u sklonidbi. Šimunović (2008: 69) tako ističe da „prezimena na *-ov*, *-ev*, *-in* dobivaju u instrumentalu imenički nastavak *-om*: *JERKOVOM*, *VUČENOVOM*, *OGNJENOVOM*, *VUKOVOM*, *STIPANOVOM*, *VULINOM*... a ne kako se obično čuje: *s JERKOVIM*, *s TOPOROVIM*“.¹³

Tablica 5. Prezimena nositelja muškoga spola na dočetak *-ov* i *-ev*

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Kraljev	127	61	-om	68	63	66
Mihatov	36	17	-om	57	50	54
Ražov	313	148	-om	84	81	83
Vidov	250	127	-om	75	68	73
Prosjek				71	65,5	69

U upitnik su uvrštena četiri prezimena s dočetkom na *-ov* i *-ev* čiji su nositelji muškoga spola: *Kraljev*, *Mihatov*, *Ražov* i *Vidov*. U Zadarskoj je županiji ukupno 726 nositelja tih prezimena, a udio je muških nositelja 49%

¹² Preobrazbu ili konverziju Samardžija (2003: 79) opisuje kao „prelazak riječi iz jedne vrste u drugu“ pri čemu riječ preuzima „gramatičke značajke i sintaktičke funkcije vrste riječi u koju je prešla“.

¹³ Slična se odstupanja pojavljuju i pri sklonidbi prezimena iz ostalih slavenskih jezika, npr. iz ruskoga. Opačić (2015: 100) tumači da pravilan oblik u instrumentalu jednine treba glasiti *s Gorbačovom*, *Brežnjevom*, *Hruščovom*, *Lavrovom* itd.

(tablica 5). Zadane je rečenice trebalo dopuniti njihovim instrumentalnim oblikom. Raspon točnih odgovora svih ispitanika kretao se od 54% (prezime *Mihatov*) do 83% (prezime *Ražov*), a prosjek točnih odgovora pri sklonidbi svih četiriju prezimena iznosio je 69%. Ispitanici su najlošiji rezultat ostvarili pri sklonidbi prezimena s najmanjim brojem muških nositelja (*Mihatov* – 17 nositelja), a najbolji pri sklonidbi prezimena s najviše muških nositelja (*Ražov* – 148 nositelja). Ispitanici iz Zadarske županije uspješnije su sklanjali sva zadana prezimena (prosjek 71%) od ispitanika iz ostalih hrvatskih županija (prosjek 65,5%). Razlika između dviju skupina ispitanika bila je veća pri sklonidbi prezimena *Mihatov* i *Vidov* nego pri sklonidbi prezimena *Kraljev* i *Ražov*.

4.1.2. Sklonidba prezimena s dočetakom na nepčani suglasnik

Prezimena s dočetakom na nepčani suglasnik poput drugih imenica s dočetakom na nepčani suglasnik u I jd. imaju nastavak *-em*¹⁴. U upitnik je uvršteno trinaest prezimena čiji su nositelji muškarci, a koja završavaju na nepčani suglasnik: *Gluić, Knežević, Mustać, Nonković, Rončević, Kovač, Kvartuć, Nikpalj, Prekpalaj, Kruneš, Magaš, Peroš* i *Sjauš*. Ispitanicima je ponuđeno ukupno trinaest rečenica koje je trebalo dopuniti instrumentalnim oblikom tih prezimena. Pri raščlambi rezultati su podijeljeni u dvije skupine: prezimena koja završavaju na *-ić* (tablica 6) i ostala prezimena koja završavaju na nepčani suglasnik (tablica 7). U Zadarskoj je županiji ukupno 1.947 nositelja prezimena koja završavaju na *-ić* (udio muških nositelja – 51%) te 1.174 nositelja ostalih prezimena koja završavaju na nepčani suglasnik (udio muških nositelja – 49%). Sva navedena prezimena, sukladno normativnim pravilima, u instrumentalu imaju nastavak *-em*, osim dvosložnoga prezimena *Kruneš* koje u instrumentalu ima nastavak *-om*.

Raspon točnih odgovora kod prezimena koja završavaju na *-ić* svih ispitanika kretao se od 84% (prezime *Mustać*) do 95% (prezime *Rončević*), a prosjek točnih odgovora pri sklonidbi svih pet prezimena iznosio je 90,6%. Ispitanici iz Zadarske županije bili su uspješniji pri sklonidbi prezimena *Gluić, Nonković* i *Rončević*, a ispitanici iz ostalih županija pri sklonidbi prezimena *Knežević* i *Mustać*. Razlika između dviju skupina ispitanika bila je najveća pri sklonidbi prezimena *Nonković* i *Rončević*. Pri tome su ispitanici iz Zadarske županije ostvarili bolji rezultat od ispitanika iz ostalih županija. Prosjek točnih odgovora ispitanika iz Zadarske županije iznosio je 91,4%, a ispitanika iz ostalih županija 89%.

¹⁴ Međutim neke dvosložne i trosložne imenice zbog disimilacije mogu imati i nastavak *-om* ako se u slogu pred instrumentalnim nastavkom nalazi samoglasnik *e*. Usp. Barić et al. (2005: 108) i Frančić et al. (2006: 81).

Tablica 6. Prezimana nositelja muškoga spola na dočetak -ić

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Gluić	11	6	-em	95	91	93
Knežević	1.295	665	-em	89	93	91
Mustać	286	138	-em	83	85	84
Nonković	21	10	-em	93	85	90
Rončević	334	176	-em	97	91	95
Prosjek				91,4	89	90,6

Rezultati sklonidbe ostalih prezimana koja završavaju na nepčani suglasnik bili su očekivano lošiji (tablica 7). Iako su ukupni rezultati obiju skupina ispitanika bili podjednaki (Zadarska županija – 71%, ostale županije – 71,3%), iznenađuje podatak da su ispitanici iz Zadarske županije bili neuspješniji pri sklonidbi prezimana *Kovač*, *Kvartuč*, *Peroš* i *Sjauš* od ispitanika iz ostalih županija. Najveća je razlika zabilježena kod prezimana *Nikpalj* – ispitanici iz Zadarske županije ponudili su najviše točnih odgovora (87%), a ispitanici iz ostalih županija 28% manje točnih odgovora¹⁵. Ispitanici iz ostalih županija najviše su točnih odgovora ponudili pri sklonidbi prezimana *Kovač* (83%), *Krunoš* i *Sjauš* (82%). Ispitanici iz Zadarske županije najviše su odstupali pri sklonidbi prezimana *Peroš* (53% točnih odgovora)¹⁶, a ispitanici iz ostalih županija pri sklonidbi prezimana *Magaš* (54% točnih odgovora). Istovjetan rezultat pri sklonidbi prezimana *Magaš* ostvarili su i ispitanici iz Zadarske županije¹⁷.

¹⁵ Ispitanici iz ostalih županija ponudili su još dva odgovora: *Nikpalj* (9%) i *Nikpaljom* (32%). Da se prezime *Nikpalj* ne sklanja smatra i 2% ispitanika iz Zadarske županije, a 11% ih se odlučilo za nastavak -om.

¹⁶ Za nastavak -om odlučilo se 27% ispitanika, a prezime *Peroš* nije sklanjalo čak 20% ispitanika.

¹⁷ Pri sklonidbi prezimana *Magaš* za nastavak -om odlučilo se 30% ispitanika iz ostalih županija i 25% ispitanika iz Zadarske županije, a nesklonjivim ga smatra 16% ispitanika iz ostalih županija i 21% ispitanika iz Zadarske županije.

Tablica 7. Ostala prezimena nositelja muškoga spola s dočetkom na nepčani suglasnik

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Kovač	152	76	-em	75	83	78
Kvartuč	103	53	-em	64	70	66
Nikpalj	121	54	-em	87	59	77
Prekpalaj	59	32	-em	76	68	74
Krunoš	117	55	-om	86	82	85
Magaš	278	136	-em	54	54	54
Peroš	260	135	-em	53	72	60
Sjauš	84	38	-em	73	82	76
Prosjek				71	71,3	71,3

4.1.3. Sklonidba prezimena na dočetno -s i -c

S obzirom na to da „nije u duhu hrvatskoga jezika uporaba nastavka *-em* u imenica na *-s* i *-z*“ (Težak i Babić, 1994: 88), prezimena na dočetno *-s* u instrumentalu imaju nastavak *-om*. U upitnik su uvrštena dva prezimena s dočetkom na *-s*: *Rados* i *Dominis*. U Zadarskoj je županiji ukupno 145 nositelja tih prezimena, a udio je muških nositelja 46% (tablica 8). Rečenice je trebalo dopuniti njihovim instrumentalnim oblicima. Ispitanici iz Zadarske županije bili su uspješniji pri sklonidbi obaju primjera (*Rados* – 67%, *Dominis* – 78%) od ispitanika iz ostalih županija (*Rados* – 45%, *Dominis* – 70%). Ako se usporedi točnost odgovora i broj nositelja, zaključuje se da su obje skupine ispitanika bile uspješnije pri sklonidbi zastupljenijega prezimena *Dominis* (50 muških nositelja, prosjek točnih odgovora svih ispitanika 75,5%) nego pri sklonidbi prezimena *Rados* (17 muških nositelja, prosjek 59%).

Tablica 8. Prezimena nositelja muškoga spola na dočetak -s

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Rados	42	17	-om	67	45	59
Dominis	103	50	-om	78	70	75,5
Prosjek				72,5	57,5	67,25

Kada je riječ o imenicama koje završavaju na *-c*, u literaturi se može iščitati da se „osnove koje završavaju na *c* nekad vladaju kao nepčane, a nekad kao nenepčane“ što znači da u I jd. neke imaju nastavak *-em*, a neke nastavak *-om* (Barić et al., 2005: 108; Frančić et al., 2006: 81). Težak i Babić (1994: 88) napominju da „nastavak *-em* imaju i sve imenice na *-(a)c* s nepostojanim *a*“. U upitnik su uvrštena dva prezimena s dočetkom na *-c/(a)c*: *Karuc* i *Klanac*, a zadane je rečenice također trebalo dopuniti njihovim instrumentalnim oblicima. U Zadarskoj je županiji ukupno 464 nositelja prezimena *Klanac*, udio muških nositelja – 49% i 31 nositelj prezimena *Karuc*, udio muških nositelja – 48% (tablica 9). Pri sklonidbi prezimena *Klanac* 74% ispitanika iz Zadarske županije i 67% ispitanika iz ostalih županija odlučilo se za nastavak *-em* (prosjeak 72%)¹⁸. Kada je riječ o sklonidbi prezimena *Karuc*, za nastavak *-em* odlučilo se 46% ispitanika iz Zadarske županije i 50% ispitanika iz ostalih županija (prosjeak 47%), a za nastavak *-om* 35% ispitanika iz Zadarske županije i 32% ispitanika iz ostalih županija (prosjeak 34%). Da se prezime *Karuc* ne sklanja smatra 19% ispitanika iz Zadarske županije i 18% ispitanika iz ostalih županija. Kada je riječ o raspodjeli nastavaka *-om* i *-em*, može se zaključiti da obje skupine ispitanika prednost daju nastavku *-em* pri sklonidbi muških prezimena s dočetkom na *-c*. Razlika u zastupljenosti nastavaka *-om* i *-em* pri tome je vrlo slična kod obiju skupina ispitanika.

 Tablica 9. Prezimena nositelja muškoga spola na dočetak *-c*

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Karuc	31	15	-em	46	50	47
			-om	35	32	34
Klanac	464	227	-em	74	67	72
			-om	5	8	6
Prosjeak			-em	60	58,5	59,5
			-om	20	20	20

¹⁸ Da se prezime *Klanac* ne sklanja smatra 21% ispitanika obiju skupina, a ispitanici iz ostalih županija proizveli su još instrumentalnu različnicu s neprovedenom glasovnom promjenom *Klanacom* (2%) odnosno genitivnu različnicu *Klanca* (2%).

4.1.4. Sklonidba prezimena na *-ar*
(dopuštena dvostruka rješenja; višestruki oblici)

U jezičnim se priručnicima, npr. Barić et al. (2005: 110) te Frančić et al. (2006: 83), navodi da su normativno prihvaćeni dvojni oblici u instrumentalu imenica muškoga roda koje završavaju na *-ar*. U upitnik je uvršteno jedno prezime s dočetkom na *-ar* (*Lončar*). U Zadarskoj je županiji ukupno 280 nositelja toga prezimena, a udio je muških nositelja 49% (tablica 10). Zadanu je rečenicu trebalo dopuniti instrumentalnim oblikom toga prezimena. Među odgovorima ispitanika iz obiju skupina prevladava nastavak *-om* (ispitanici iz Zadarske županije – 78%, ostali – 79%). Za nastavak *-em* odlučilo se 18% ispitanika iz Zadarske županije i 14% ispitanika iz ostalih županija. Ostali ispitanici nisu sklanjali zadano prezime. Kada je riječ o raspodjeli nastavaka *-om* i *-em*, može se dakle zaključiti da obje skupine ispitanika prednost daju nastavku *-om* pri sklonidbi muškoga prezimena s dočetkom na *-ar*.

Tablica 10. Prezime muškoga nositelja na dočetak *-ar*

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
<i>Lončar</i>	280	138	-em	18	14	17
			-om	78	79	78
Ukupno				96	93	95

4.1.5. Sklonidba prezimena na dočetno *-e*, *-o* i *-ø*

Raščlanjujući jednosložna i dvosložna prezimena s dočetnim *-e*, *-o* i *-ø* te uzimajući u obzir rješenja u jezičnim priručnicima, pitanje podrijetla i naglasna obilježja takvih prezimena, Bošnjak-Botica i Jelaska (2008b: 179) zaključuju da imena s uzlaznim naglaskom idu u vrstu e, a imena sa silaznim naglaskom u vrstu a. U upitnik je uvršteno ukupno šest prezimena: dva s dočetkom na *-e* (*Skroče* i *Šare*), tri s dočetkom na *-o* (*Bajlo*, *Dellorco* i *Paro*) te jedno s dočetkom na *-ø* (*Haberle*). U Zadarskoj su županiji ukupno 863 nositelja tih prezimena, a udio je muških nositelja 51% (tablica 11). Budući da je cilj istraživanja bio utvrditi sklanjaju li ih ispitanici po vrsti a ili vrsti e, rečenice je trebalo dopuniti genitivom prezimena *Haberle*, dativom prezimena *Bajlo*, akuzativom prezimena *Dellorco*, *Pare* i *Šare* te instrumentalom prezimena *Skroče*. Očekivalo se da će većina ispitanika prezimena *Bajlo*, *Dellorco*, *Paro* i *Haberle* sklanjati prema pravilima vrste a, a prezimena *Skroče* i *Šare* prema pravilima vrste e. Sveukupno ispitanici su najbolje rezultate ostvarili

pri sklonidbi prezimena *Bajlo* (78%) i *Šare* (75%). Ispitanici iz Zadarske županije uspješnije su sklanjali većinu prezimena (prosjeak 61,7%) u usporedbi s ispitanicima iz ostalih županija (prosjeak 57,8%), koji su bili uspješniji pri sklonidbi prezimena *Haberle*.

Tablica 11. Prezimena nositelja muškoga spola na dočetak *-e*, *-o* i *-ø*

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Bajlo	346	170	-u	79	76	78
Dellorco	11	5	-a	67	62	65
Paro	50	27	-a	19	29	23
			-e	35	38	38
Skročće	115	58	-om	53	34	46
Šare	330	172	-u	79	68	75
Haberle	11	5	-a	38	43	40
Prosjeak				61,7	57,8	60,8

Najmanje točnih odgovora zabilježeno je pri sklonidbi prezimena *Skročće* (46%) i *Haberle* (40%). Ispitanici iz Zadarske županije bili su uspješniji pri sklonidbi prezimena *Skročće* (53% naprama 34%)¹⁹, a ispitanici iz ostalih županija pri sklonidbi prezimena *Haberle* (43% naprama 38%)²⁰. Promotrite li se rezultati svih ispitanika, zaključuje se da su najčešće odgovori bili *Haberle* (42%) i *Haberlea* (40%) pa se zaključuje da gotovo podjednak broj ispitanika to prezime ne sklanja odnosno sklanja prema vrsti a smatrajući da završava na *-ø*. Ostali ispitanici sklanjaju ga prema vrsti a samo dvoje oko dočetka pa ih 13% proizvodi odgovor *Haberla* smatrajući da završava na *-e*, 3% odgovor *Haberleja* (vjerojatno preopćavajući pravilo o umetanju paradigmatškoga *j* pri sklonidbi imena s dočetakom na *-ea*), a 2% odgovor *Haberleta*. Nesigurnost pri sklonidbi odnosno najmanja točnost mogla bi biti povezana, među ostalim, i s zastupljenošću toga prezimena u Zadarskoj županiji (ukupno 11 nositelja od čega 5 muških).

¹⁹ Uz odgovor *Skročćom* (53%) ispitanici iz Zadarske županije ponudili su instrumentalne inačice *Skročćem* (17%) i *Skročćeom* (7%), a 23% ispitanika to prezime nije sklanjalo. Ispitanici iz ostalih županija navode instrumentalne inačice *Skročćom* (34%), *Skročćeom* (21%), *Skročćem* (16%) dok ih 29% to prezime ne sklanja.

²⁰ Uz odgovor *Haberlea* (43%) ispitanici iz ostalih županija ponudili su genitivne inačice *Haberla* (10%), *Haberleja* (4,5%) i *Haberleta* (4,5%), a 38% ispitanika to prezime nije sklanjalo. Ispitanici iz Zadarske županije navode inačice *Haberlea* (38%), *Haberla* (15%) i *Haberleja* (3%) dok ih čak 44% to prezime ne sklanja.

Najviše je različnica, čak osam, ipak proizvedeno pri sklonidbi prezimena *Paro*. Ispitanici iz Zadarske županije proizveli su sedam, a ispitanici iz ostalih županija pet različnica, a najčešći su odgovori bili *Pare* i *Para*²¹. Na mogući problem pri sklonidbi toga prezimena upozorile su Bošnjak-Botica i Jelaska (2008a: 147): „U tiskanome se obliku prema tražilici Google (uz sva njezina ograničenja) redatelj Georgij *Paro* četvrtinu puta sklanja *Paro* : *Pare* (npr. Rješenje o imenovanju Georgija *Pare* intendantom HNK), a tri četvrtine *Paro* : *Para*“. Zanimljivo je istaknuti da su ispitanici u ovome istraživanju češće rabili inačicu *Pare* (38%) od inačice *Para* (23%).

4.2. Neujednačena pravila

U ovome je potpoglavlju obrađena sklonidba ukupno četiriju skupina prezimena: 1. prezimena na dočetno *-a* nositelja obaju spolova, 2. prezimena s nepostojanim *a* ili *e*, 3. prezimena nositelja muškoga spola kod kojih se umeće paradigmatško *j* te 4. dvorječna prezimena nositelja obaju spolova.

4.2.1. Sklanjanje prezimena na dočetno *-a*

Sklonidba ženskih prezimena na dočetno *-a* bila je temom većega broja radova (Gluhak, 2001; Babić, 2006). U pitanju sklonidbe ženskih prezimena na *-a* rješenja u suvremenim pravopisima i gramatikama nisu ujednačena. Badurina et al. (2008: 212) primjerice tvrde da se ženska osobna imena i prezimena koja izgovorno završavaju na nenaglašeno *-a* sklanjaju, a ženska prezimena na naglašeno *-a* ne sklanjaju. Neki priručnici imaju i dvostruka rješenja za isto prezime²². Babić i Moguš (2011: 60) za dvorječna prezimena ženskih osoba ističu da se ne sklanjaju samo ona koja ne završavaju na *-a*. Prezimena s dočetkom na *-a* čiji su nositelji muškoga spola u pravilu se redovito sklanjaju po vrsti *e*.

U upitnik su uvrštena ukupno tri prezimena s dočetkom na *-a* (*Čulina*, *Jurlina* i *Šimurina*) čiji su nositelji muškoga spola. U Zadarskoj je županiji ukupno 626 nositelja tih prezimena, a udio je muških nositelja 50% (tablica 12). Traženi oblik svih prezimena bio je instrumental. Ispitanici iz Zadarske županije bili su u sva tri primjera uspješniji od ispitanika iz ostalih županija. Raspon odgovora kod svih ispitanika kretao se od 86% (prezime *Jurlina*) do 90% (prezime *Čerina*). Dakle, ispitanici su bili uspješniji pri sklonidbi muš-

²¹ Ispitanici iz Zadarske županije proizveli su sljedeće različnice: *Pare* – 35%, *Para* – 19%, *Paro* – 19%, *Paru* – 11%, *Pari* – 10%, *Paroa* – 3% i *Parou* – 3%, a ispitanici iz ostalih županija različnice *Pare* – 38%, *Para* – 29%, *Paro* – 24%, *Pari* – 4,5% i *Parota* – 4,5%.

²² Usp. Barić et al. (2005: 103) i Hudeček et al. (2012: 85).

koga prezimena s dočetkom na *-a* koje ima najmanje nositelja od triju promatranih prezimena odnosno najmanje su uspješno sklanjali prezime s najvećim brojem nositelja.

 Tablica 12. Prezimena nositelja muškoga spola na dočetak *-a*

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Čerina	121	60	-om	91	86	90
Jurlina	319	161	-om	87	84	86
Šimurina	186	94	-om	88	84	87
prosjek				88,7	84,7	87,7

U upitnik su bila uvrštena i četiri prezimena čiji su nositelji ženskoga spola (*Begonja*, *Brkljača*, *Lisica* i *Paleka*)²³. U Zadarskoj su županiji ukupno 1587 nositelja tih prezimena, a udio je ženskih nositelja 51%. Budući da normativna literatura nudi dvostruka rješenja za sklonidbu takvih prezimena (sklanjaju se – ne sklanjaju se), kao točan odgovor priznate su obje inačice, ali radi preglednosti u tablici 13 prikazani su samo podatci o udjelu točnih odgovora ako su prezimena bila sklanjana.

Pri sklonidbi prezimena s dočetkom na *-a* čiji su nositelji ženskoga spola obje su skupine ispitanika ostvarile neujednačeniji udio točnih odgovora nego pri sklonidbi prezimena s dočetkom na *-a* čiji su nositelji muškoga spola. Točan ciljni padežni oblik (G, D, A ili I) prezimena s dočetkom na *-a* u prosjeku je ponudilo 83,2% ispitanika iz Zadarske županije i 67% ispitanika iz ostalih županija ako su nositelji bile osobe ženskoga spola, a ako su nositelji bile osobe muškoga spola, ispitanici iz Zadarske županije u prosjeku su ponudili 88,7% točnih odgovora, a ispitanici iz ostalih županija 84,7%.

Može se zaključiti da su obje skupine ispitanika bile uspješnije pri sklanjanju prezimena s dočetkom na *-a* ako su im nositelji muškoga spola te da su razlike među ispitanicima veće pri sklonidbi prezimena s dočetkom na *-a* ako su im nositelji ženskoga spola (raspon točnih sklonjivih oblika ispitanika iz Zadarske županije kretao se od 79% pri sklonidbi prezimena *Lisica* do 92% pri sklonidbi prezimena *Begonja* dok se raspon odgovora ispitanika iz ostalih županija kretao od 50% pri sklonidbi prezimena *Paleka* do 81% pri sklonidbi prezimena *Begonja*). Pri sklonidbi prezimena s dočetkom na *-a* nositelja

²³ Rečenice je trebalo dopuniti različitim padežima pa je za prezime *Begonja* ciljni oblik bio akuzativ, za prezime *Brkljača* dativ, za prezime *Lisica* instrumental, a za prezime *Paleka* genitiv.

Sklonidbeni uzorci prezimena zadarskoga područja u normi i uporabi

ženskoga spola uočava se da su ispitanici više dvojili pri sklonidbi prezimena s više nositelja (*Lisica* – 259 nositeljica, *Paleka* – 195 nositeljica naspram *Begonja* – 169 nositeljica). Osim točno proizvedenoga sklonjivog oblika u zadanome padežu i normativno prihvatljive nominativne inačice umjesto zadanoga padeža, ispitanici iz drugih županija ponudili su još dvije različnice samo pri sklonidbi prezimena *Paleka*. Razlog tomu vjerojatno treba povezati s manjkom pozornosti pri čitanju rečenice koju je trebalo dopuniti genitivom, a ne akuzativom (5% ispitanika je proizvelo oblik *Palenku*, a 10% *Paleku*).

Tablica 13. Prezimena nositelja ženskoga spola na dočetak *-a*

prezime	broj nositelja	žene	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Begonja	341	172	-u	92	81	88
Brkljača	349	177	-i	81	65	75
Lisica	523	264	-om	79	72	77
Paleka	374	195	-e	81	50	70
prosijek				83,2	67	77,5

S obzirom na dvostruka rješenja pri sklonidbi prezimena s dočekom na *-a* ovisno o spolu nositelja detaljnije su raščlanjeni i preostali odgovori. Da su prezimena čiji su nositelji muškoga spola nesklonjiva, smatra manji broj ispitanika obiju skupina. Udio takvih (netočnih) odgovora ispitanika iz Zadarske županije iznosi 6% za prezimena *Čerina* i *Šimurina* te 8% za prezime *Jurlina*. Da se ne sklanja prezime *Šimurina* smatra 6%, a prezime *Jurlina* 8% ispitanika iz ostalih županija dok ih za prezime *Čerina* to misli 14%²⁴.

Kada je riječ o prezimenima čiji su nositelji ženskoga spola, rezultati su očekivano neujednašeniji. Udio ispitanika iz Zadarske županije koji ne sklanjaju zadana prezimena, sukladno normativnoj literaturi, iznosi 5% za prezime *Begonja*, 19% za prezimena *Brkljača* i *Paleka* te 21% za prezime *Lisica*. Među ispitanicima iz ostalih županija raspon je čak i veći pa prezime *Begonja* ne sklanja 19% ispitanika, prezime *Lisica* 28% ispitanika, a prezimena *Brkljača* i *Paleka* čak 35% ispitanika.

²⁴ Valja napomenuti da su uz nesklonjive oblike, ispitanici iz Zadarske županije kao odgovor naveli i neovjerene (instrumentalne) obličnice *Čerinin* (3%), *Jurlinin* i *Šimurinin* (1%), a ispitanici iz ostalih županija genitivne obličnice *Jurline* i *Šimurine* (8%) umjesto instrumentalnih.

4.2.2. Sklonidba prezimena s nepostojanim *a/e*

U sklonidbi prezimena s nepostojanim *a/e* ne postoji ujednačenost pri provođenju glasovne promjene. U upitnik su uvrštena dva prezimena s nepostojanim *a*²⁵, jedno s dočetkom na *-ac* i jedno s dočetkom na *-ak*. U sklonidbi prezimena na *-ac* promjena se uglavnom dosljedno provodi za razliku od prezimena s dočetkom na *-ak* za čiju je sklonidbu, prema Šimunoviću (2008: 70), važna duljina samoglasnika pa dugo *a /ā/* ostaje, a kratko se *a /ǎ/* gubi²⁶. Kao primjer prezimena s dočetkom na *-ac* u upitniku se navodi prezime *Klanac* (G *Klanca*), a kao primjer prezimena s dočetkom na *-ak* prezime *Ročak* (G *Ročka*) – jedino prezime na dočetno *-ak* u Zadarskoj županiji pri čijoj se u sklonidbi provodi ta glasovna promjena (N *Ročak* – G *Ročka*). U Zadarskoj je županiji ukupno 495 nositelja tih dvaju prezimena, a udio je muških nositelja 49% s tim da je nositelja prezimena *Klanac* znatno više u usporedbi s nositeljima prezimena *Ročak* (tablica 14). Zadane je rečenice u upitniku trebalo dopuniti instrumentalnim oblicima tih prezimena. Svi ispitanici koji su smatrali da se prezime *Klanac* sklanja proveli su glasovnu promjenu. Ispitanici iz Zadarske županije dali su sljedeće odgovore *Klancem* – 74%, *Klancom* – 5% i *Klanac* – 21%, a ispitanici iz ostalih županija *Klancem* – 67%, *Klancom* – 8%, *Klanac* – 21%, *Klanacom* – 2% i *Klanca* – 2%. Obje su skupine ispitanika bile manje uspješne pri sklonidbi prezimena *Ročak* pa su tako ispitanici iz Zadarske županije ponudili odgovore *Ročakom* – 63%, *Ročkom* – 20% i *Ročak* – 17%, a ispitanici iz ostalih županija *Ročakom* – 68%, *Ročkom* – 17% i *Ročak* – 15%. Rezultati ne iznenađuju kad se uzme u obzir da je prezime *Klanac* višestruko zastupljenije od prezimena *Ročak*.

 Tablica 14. Prezimena nositelja muškoga spola s nepostojanim *a*

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
Klanac	464	227	-em	74	67	72
			-om	5	8	6
Ročak	31	16	-om	20	17	19
prosjeck				49,5	46	48,5

²⁵ Više o sklonidbi prezimena s nepostojanim *e*, koja u Zadarskoj županiji nisu brojna, vidi u Frančić (2016).

²⁶ Usp. Šimunović (2008: 70): *Špiljak* – *Špiljaka* i *Praljak* – *Praljka*.

4.2.3. Sklonidba prezimena kod kojih se umeće paradigmatško *j*

Komar i Glušac (2019: 14) donose pregled pravila o sklonidbi imena i pokrata koje završavaju na dočetno *-i*, *-io*, *-ia*, *-eo*, *-ea* odnosno o umetanju glasa *j* u njihove oblike te zaključuju da postoje tri pristupa: glas *j* se umeće uz pojedinačne iznimke, glas *j* se ne umeće, glas *j* se ne umeće, ali dvostrukosti su dopuštene. Frančić et al. (2006: 98) smatraju pak da pravila nisu usklađena u stranim primjerima koji završavaju na dočetno *-i* i *-io* kada se *i* izgovara, ali da su usklađena kada je riječ o primjerima na *-eo* i *-ea*, u kojima se *j* ne umeće, te u primjerima s dočetnim *-io* kada *i* nije izgovoreno, u kojima se *j* također ne umeće.

U upitnik su uvrštena ukupno četiri prezimena kod kojih se umeće paradigmatško *j*. Rečenice je trebalo dopuniti različitim padežima pa je za prezimena *Basioli*, *Santini* i *Zanki* ciljni oblik bio instrumental, a za prezime *Dellavia* dativ. U Zadarskoj je županiji ukupno 395 nositelja tih prezimena, a udio je muških nositelja 49% (tablica 15). Obje skupine ispitanika najuspješnije su sklanjale prezime s najviše nositelja, a uz ciljne inačice *Santinja* samo je 3% ispitanika iz Zadarske županije i 5% ispitanika iz ostalih županija navelo obličnicu *Santini*. Preostalih je 2% ispitanika iz Zadarske županije proizvelo obličnicu *Santina*. Ispitanici iz Zadarske županije najviše su poteškoća imali pri sklonidbi prezimena *Basioli* (59% točnih odgovora), a ispitanici iz ostalih županija pri sklonidbi prezimena *Dellavia* (48% točnih odgovora). Pri sklonidbi prezimena *Dellavia* obje su skupine ispitanika proizvele najviše različenica: ispitanici iz Zadarske županije proizveli su sedam, a ispitanici iz ostalih županija šest različenica uz točan ciljni oblik²⁷. U prosjeku su ispitanici iz Zadarske županije uspješnije sklanjali prezimena nositelja muškoga spola s paradigmatškim *j* (77%) nego ispitanici iz ostalih županija (72,5%).

²⁷ Ispitanici iz Zadarske županije proizveli su različnice: *Dellavii* – 13%, *Dellavia* – 7%, *Dellaviju* – 7%, *Dellavie* – 4%, *Dellavije* – 2%, *Delaviju* – 2%, *Dellaviau* – 2% i *Dellaviom* – 2%, a ispitanici iz ostalih županija različnice *Dellaviju* – 17%, *Dellavia* – 13%, *Dellavija* – 8%, *Dellavii* – 5%, *Dellaviaji* – 5% i *Dellaviu* – 5%.

Tablica 15. Prezimana nositelja muškoga spola s paradigmatiskim *j*

prezime	broj nositelja	muškarci	ciljni nastavak	udio točnih odgovora		
				ZD	ostali	Σ
<i>Basioli</i>	68	32	-(j)em	59	56	58
<i>Dellavia</i>	25	16	-(j)i	63	48	57
<i>Santini</i>	222	107	-(j)em	95	97	96
<i>Zanki</i>	80	40	-(j)em	92	89	91
prosjeak				77	72,5	75,5

4.2.4. Pisanje i sklonidba dvorječnih prezimena

Prema Zakonu o osobnom imenu (NN 70/17), određen je broj riječi u osobnome imenu, odnosno imenskoj formuli kojom se osoba dužna služiti u pravnom prometu: „Osoba čije se ime ili prezime ili ime i prezime sastoji od više riječi, dužna je služiti se istim osobnim imenom u pravnom prometu“ (URL 8). Pisanje osobnoga imena, odnosno imenske formule pa tako i dvorječnih prezimena ostaje izbor nositelja prezimena jer suvremeni jezikoslovni radovi i pravopisni priručnici donose neujednačena pravila²⁸ stoga neki jezikoslovci smatraju da to pitanje ipak treba regulirati zakonom²⁹. U *Hrvatskome pravopisu* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje izrijekom se čak navodi da „pravopis ne propisuje kanonski oblik zapisa osobnoga imena“ odnosno da pisanje imena i prezimena „ovisi o obliku koji se upotrebljava u službenoj komunikaciji“³⁰ (URL 9).

U upitnik su uvrštena ukupno četiri dvorječna prezimena pisana bez spojnice i to jedno čiji je nositelj muškoga spola (*Smolić Ročak*) i tri čiji su nositelji ženskoga spola (*Šarlija Miočić*, *Čulina Babić* i *Kolega Škara*)³¹. O prezimenu *Ročak* bilo je riječi u dijelu rada koji se bavio sklonidbom prezimena s nepostojanim a. Budući da je to jedino prezime s dočetakom na *-ak* i nepostoja-

²⁸ Babić i Moguš (2011: 59–60) razlikuju pisanje dvorječnih imena i prezimena muških i ženskih osoba, muška se pišu kao zasebne riječi za razliku od ženskih koja se pišu sa spojnicom, Hudeček et al. (2010) i Glušac (2015) priklanjaju se mišljenju da je i muška i ženska dvorječna prezimena potrebno pisati bez spojnice, a Anić i Silić (2001: 80) pisanje spojnice ne povezuju sa spolom nositelja te dopuštaju dvostruka rješenja.

²⁹ Usp. Gluhak (2001: 80) i Hudeček et al. (2010: 107).

³⁰ Usp. *Ana-Marija*, *Anamarija* i *Ana Marija* te *Horvat-Petrić* i *Horvat Petrić* (URL 9).

³¹ Na Popisu stanovništva Zadarske županije iz 2011. nisu navedena prezimena nositelja ženskoga spola uvrštena u upitnik. Budući da u novije vrijeme žene djevojačkom prezimenu dodaju muževno prezime, moguće su različite kombinacije prezimena čijih je nositeljica stoga manje od 10 pa se ne prikazuju.

nim a u Zadarskoj županiji, samo je 19% ispitanika kao odgovor navelo ciljni instrumentalni oblik *Ročkom*. I pri sklonidbi dvorječnoga prezimena *Smolić Ročak* specifičnost sastavnice *Ročak* utjecala je na rezultate obiju skupina ispitanika pa je 19% ispitanika iz Zadarske županije i 17% ispitanika iz ostalih županija kao traženi instrumentalni oblik navelo inačicu *Smolićem Ročkom*.³² Ispitanici su pri sklonidbi proizveli i velik broj različenica – ispitanici iz Zadarske županije šest, a ispitanici iz ostalih županija četiri, uz ciljni oblik. Najčešći odgovor *Smolićem Ročkom* navelo je 53% ispitanika iz Zadarske županije i 61% ispitanika iz ostalih županija. Uz to ispitanici iz Zadarske županije naveli su i sljedeće različenice: *Smolićem Ročak* – 10%, *Smolić Ročak* – 7%, *Smolić Ročakom* – 7%, *Smolić Ročkom* – 2% i *Smolić-Ročakom* – 2%, a ispitanici iz ostalih županija: *Smolić Ročak* – 8%, *Smolić Ročakom* – 8% i *Smolićem Ročak* – 6%. Treba napomenuti da prezime *Smolić*, koje je u Zadarskoj županiji zabilježeno i kao jednorječno prezime, uspješno sklanja 82% ispitanika iz Zadarske županije i 84% ispitanika iz ostalih županija dok preostalih 18% odnosno 16% ispitanika smatra da je riječ o nesklonjivom prezimenu.

Kada je riječ o preostalim trima dvorječnim prezimenima čiji su nositelji ženskoga spola, traženi su bili genitivni oblici za dvorječna prezimena *Čulina Babić* i *Kolega Škara* te instrumentalni oblik za prezime *Šarlija Miočić* (tablica 16). Ukupan je broj nositelja tih dvorječnih prezimena u Zadarskoj županiji manji od deset pa se ne navode na popisu prezimena Zadarske županije prema Popisu stanovništva Republike Hrvatske 2011., ali izdvojena su iz lokalnih tiskovnih medija pretragom mrežnih izvora.

Tablica 16. Dvorječna prezimena nositelja ženskoga spola

prezime	ciljni nastavci	udio točnih odgovora		
		ZD	ostali	Σ
<i>Čulina Babić</i>	-e -ø	63	58	61
<i>Kolega Škara</i>	-e -e	33	36	35
<i>Šarlija Miočić</i>	-om -ø	81	70	77
prosjeck		59	54,7	57,7

Kada je riječ o sklonidbi prezimena *Čulina Babić* i *Šarlija Miočić*, ukupno 61% ispitanika navodi genitivni oblik *Čuline Babić* (63% ispitanika iz Zadarske županije i 58% ispitanika iz ostalih županija), a ukupno 77% ispitanika

³² Nositelja dvorječnoga prezimena *Smolić Ročak* u Zadarskoj je županiji ukupno 50, a jednorječnoga prezimena *Ročak* ukupno 31 (udio muških nositelja kod oba prezimena iznosi 52%).

instrumentalni oblik *Šarlijom Miočić* (81% ispitanika iz Zadarske županije i 70% ispitanika iz ostalih županija). Preostalih 39% svih ispitanika (37% ispitanika iz Zadarske županije i 42% ispitanika iz ostalih županija) ne sklanja prezime *Čulina Babić* dok ih gotovo upola manje, tj. 21% ne sklanja prezime *Šarlija Miočić* (16% ispitanika iz Zadarske županije³³ i 30% ispitanika iz ostalih županija). Nasuprot tomu objema je skupinama ispitanika problem stvaralo prezime *Kolega Škara*. Genitivni oblik *Kolege Škare* navelo je 33% ispitanika iz Zadarske županije i 36% ispitanika iz ostalih županija. Da se to prezime ne sklanja, smatra 40% ispitanika iz Zadarske županije i čak 48% ispitanika iz ostalih županija. Samo prvu sastavnicu toga dvorječnog prezimena sklanja 13% ispitanika iz Zadarske županije i 7% ispitanika iz ostalih županija, a samo drugu sastavnicu 14% ispitanika iz Zadarske županije i 9% ispitanika iz ostalih županija. Zaključuje se stoga da su ispitanici pri sklonidbi dvorječnoga prezimena čije obje sastavnice završavaju na *-a* i čiji su nositelji žene, najviše dvojili treba li ga uopće sklanjati, a ako se sklanja, sklanjaju li se obje sastavnice ili samo jedna te ako se sklanja samo jedna, slanja li se prva ili druga sastavnica.

5. ZAKLJUČAK

Kao izvor za potrebe ovoga rada poslužili su neobjavljeni podatci Državnoga zavoda za statistiku o prezimenima, ukupnom broju nositelja i spolu nositelja prezimena s najmanje deset nositelja na području Zadarske županije 2011. godine. Ukupan broj stanovnika na području Zadarske županije prema Popisu stanovništva iznosio je 170.017. Obradeno je ukupno 2.287 prezimena s ukupno 146.702 nositelja (73.189 muških nositelja i 73.513 ženskih) dakle sveukupno prezimena 86,29% stanovnika. Prezimena su raščlanjena s obzirom na dočetak³⁴, a rezultati prikazani u četiri kategorije: prezimena s dočetkom na samoglasnik (21,25% svih prezimena, 18,71% nositelja), prezimena s dočetkom na nepčani suglasnik (54,79% prezimena, 60,33% nositelja), prezimena s dočetkom na nepčani suglasnik (23,61% prezimena, 20,82% nositelja) i dvorječna prezimena (0,35% prezimena, 0,14% nositelja). Uzme li se u obzir činjenica da podatci o 13,71% prezimena s manje od deset nositelja (prezimena ukupno 23.315 stanovnika!) zbog zaštite podataka nisu dostupni, jasno je da je riječ o relativno velikomu korpusu različitih prezimena u odnosu na broj stanovnika.

³³ Preostalih 3% ispitanika iz Zadarske županije nije pozorno pročitalo zadanu rečenicu te je vjerojatno smatralo da je riječ o dvorječnome prezimenu muškoga nositelja pa je proizvelo obličnicu *Šarlijom Miočićem*.

³⁴ Raščlanjena su prezimena s 27 različitih dočetakâ. Među raščlanjenim prezimenima nije bilo prezimena s dočetkom na *dž, fi h*.

Poznato je da prezimena nastaju na različitim zavičajnim idiomima pa njihova gramatička i leksička obilježja pokazuju određene posebnosti u odnosu na standardnojezičnu normu. Sklonidba prezimena ovisi i o tomu je li nositelj muškoga ili ženskoga spola, a na prezimena tvorena određenim sufiksima ili prezimena koja završavaju na određene dočetke pri sklonidbi se primjenjuju i dodatna pravila (npr. nepostojano *a*, umetanje paradigmatškoga *j*). Dodatan su problem neujednačena pravila za sklonidbu prezimena s dočetkom na *-a* nositelja ženskoga spola ili za sklonidbu i pisanje dvorječnih prezimena (sa spojnicom ili bez spojnice).

Rezultati istraživanja potvrdili su da ispitanici odstupaju od norme i pri sklonidbi onih prezimena koja se mijenjaju prema usustavljenim pravilima, a ne samo pri sklonidbi onih prezimena za koja pravila nisu ujednačena. Među prezimenima koja se mijenjaju prema usustavljenim pravilima ispitanici iz Zadarske županije bili su najuspješniji pri sklonidbi prezimena *Rončević* (95%), a najmanje uspješni pri sklonidbi prezimena *Haberle* (38%). Ispitanici iz ostalih županija najuspješniji su bili pri sklonidbi prezimena *Knežević* (93%), a najmanje uspješni pri sklonidbi prezimena *Skroče* (34%). Dakle, obje su skupine ispitanika najbolji uspjeh postigle pri sklonidbi prezimena muških nositelja s dočetkom na nepčani suglasnik, a najlošije pri sklonidbi prezimena muških nositelja na dočetno *-e* i *-ø*. Među prezimenima za čiju sklonidbu ne postoje ujednačena pravila obje su skupine ispitanika najuspješnije sklanjale prezime *Santini* (ispitanici iz Zadarske županije – 95%, ispitanici iz ostalih županija – 97%), a najmanje su uspješne bile pri sklonidbi prezimena *Ročak* (ispitanici iz Zadarske županije – 20%, ispitanici iz ostalih županija – 17%). Ispitanici iz Zadarske županije bili su uspješniji pri sklonidbi prezimena za koja ne postoje ujednačena pravila (77,6%) nego pri sklonidbi prezimena koja se sklanjaju prema usustavljenim pravilima (74,2%). Ispitanici iz ostalih županija nasuprot tomu bili su uspješniji pri sklonidbi prezimena koja se sklanjaju prema usustavljenim pravilima (70,9%), ali razlika je bila manja u odnosu na uspješnost pri sklonidbi prezimena za koja ne postoje ujednačena pravila (69,5%).

Rezultati istraživanja u načelu govore u prilog tvrdnji da pri sklonidbi manje griješe ispitanici kojima su ta prezimena poznatija i bliža s obzirom na geografsku rasprostranjenost (u ovom slučaju ispitanici iz Zadarske županije), od ispitanika iz drugih županija. Međutim, 9% svih ispitanika odstupa od norme pri sklonidbi najzastupljenijega prezimena, a to je u Zadarskoj županiji prezime *Knežević*. Ispitanici iz ostalih županija bili su uspješniji pri sklanjanju toga prezimena (93%) od ispitanika iz Zadarske županije (98%).

Kada je riječ o čestoti prezimena i točnosti, kod prezimena koja se sklanjaju prema usustavljenim pravilima utvrđeno je da se točnost povećava s brojem nositelja. Ako se ta prezimena podijele u četiri skupine s obzirom na broj nositelja (1. skupina do 100 nositelja – deset prezimena, 2. skupina od 100 do 250 nositelja – osam prezimena, 3. skupina od 250 do 550 – osam prezimena i 4. skupina više od 550 nositelja – jedno prezime), rezultati ispitanika iz Zadra su sljedeći: 70,1 – 73,3 – 78,3 – 89%, a rezultati ispitanika iz ostalih županija: 67,5 – 66,1 – 77 – 93%. Međutim, kada je riječ o prezimenima za čiju sklonidbu pravila nisu ujednačena³⁵, obrazac je drugačiji. U skupinu do 100 nositelja uvrštena su četiri prezimena, u skupini od 100 do 250 nositelja tri prezimena, u skupinu od 250 do 550 pet prezimena, a u skupinu s više od 550 nositelja jedno prezime. Ispitanici iz Zadra ostvarili su sljedeći rezultat s obzirom na čestotu prezimena (od najmanje do najveće): 50,6 – 89,5 – 83,2 – 79%, a ispitanici iz ostalih županija: 45,4 – 89 – 71,2 – 72%.

Rezultati ovoga istraživanja mogu poslužiti govornicima hrvatskoga jezika kao smjernice i upozorenja na što je potrebno obratiti pozornost pri usvajanju pravila o sklonidbi, ali i nastavnicima pri njihovu poučavanju. Budući da je ovo istraživanje provedeno na ograničenom uzorku prezimena, u nekom bi budućem istraživanju svakako trebalo obraditi i ona prezimena iz korpusa prezimena Zadarske županije koja nisu uvrštena u istraživanje, a pri čijoj bi sklonidbi ispitanici mogli imati nedoumica ili poteškoća. Rezultati takva istraživanja mogli bi pridonijeti boljem razumijevanju uzroka odstupanja.

Literatura i mrežni izvori

- Alerić, D. (1974a). „O potrebi djelomičnoga prilagođavanja dijalekatskih mjesnih imena i prezimena“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 22, br. 1, str. 5–18, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/285332>> [14. 1. 2021].
- Alerić, D. (1974b). „Ponovno o potrebi djelomičnoga prilagođavanja dijalekatskih mjesnih imena i prezimena“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 22, br. 3, str. 80–90, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/285415>> [14. 1. 2021].
- Anić, V. & Silić, J. (2001). *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber – Školska knjiga.

³⁵ U prosjek nisu ubrojena dvorječna prezimena *Čulina Babić*, *Kolega Škara* i *Šarlija Miočić* ženskih nositelja jer nema podataka o njihovoj zastupljenosti za razliku od dvorječnoga prezimena muških nositelja *Smolić Ročak* za koje se u Popisu navode podatci o broju nositelja.

- Babić, S. (1975). „Prezimana, etnici i ktetici u književnom jeziku“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 23, br. 5, str. 139–145, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/240557>> [18. 1. 2021].
- Babić, S. (2002). *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Nakladni zavod Globus.
- Babić, S. (2006). „Sklanjanje ženskih prezimena na -a“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 53, br. 2, str. 66–68, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/25198>> [18. 1. 2021].
- Babić, S. & Mogaš, M. (2011). *Hrvatski pravopis: usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Badurina, L., Marković, I. & Mićanović, K. (2008). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Barić, E. et al. (2005). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bjelanović, Ž. (1998). „Posebnosti u normiranju prezimenskog leksika“. *Filologija*, sv. 30–31, br. 30–31, str. 427–438, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/256162>> [4. 11. 2021].
- Bošnjak-Botica, T. & Jelaska, Z. (2008a). „Sklonidba muških dvosložnih imena i naglasna dvojnost“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 55, br. 4, str. 143–150, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/94600>> [22. 2. 2021].
- Bošnjak-Botica, T. & Jelaska, Z. (2008b). „Sklonidba muških dvosložnih imena i naglasna dvojnost“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 55, br. 5, str. 170–181, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/94609>> [22. 2. 2021].
- Dokoza, S. (2008). „Problematika proučavanja dalmatinskoga plemstva u srednjem vijeku“. *Povijesni prilozi*, sv. 35, br. 35, str. 25–41, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/56130>> [18. 1. 2021].
- Frančić, A., Hudeček, L. & Mihaljević, M. (2006). *Normativnost i više-funkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Frančić, A. (2016). „Prezimana – vrela dijalektnih podataka“. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, sv. 20, br. 20, str. 43–55, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/238352>> [2. 2. 2021].
- Frančić, A. (2017). „I naša o Vinku Žgan(e)cu“. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, sv. 21, br. 21, str. 111–128, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/274548>> [2. 2. 2021].
- Gluhak, A. (2001). „O hrvatskim prezimenima ženskim i dvostrukim“. *Folia onomastica Croatica*, sv. 10, br. 10, str. 67–82, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/265962>> [18. 1. 2021].

- Glušac, M. (2015). „Dvostruka prezimena – sa spojnicom i/ili bez nje?“. *Folia onomastica Croatica*, sv. 24, br. 24, str. 24–42, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/231276>> [18. 1. 2021].
- Ham, S. (2018). „Morfo(no)loška obilježja imena i prezimena u hrvatskom književnom jeziku“, u: Smajić, D., Krumes I. & Mance, N. (ur.) *U jezik uronjeni: Zbornik posvećen Ireni Vodopiji*. Osijek: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, str. 237–256.
- Hudeček, L., Matković, M. & Čutuk, I. (2012). *Jezični priručnik Coca-Cole HBC Hrvatska: Hrvatski jezik u poslovnoj komunikaciji*. Zagreb: Coca Cola HBC Hrvatska.
- Hudeček, L., Mihaljević, M. & Vukojević, L. (2010). *Jezični savjeti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Jakić-Cestarić, V. (1972). „Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena“. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 19, str. 99–165.
- Jakić-Cestarić, V. (1974). „Ženska osobna imena i hrvatski udio u entosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII. stoljeća“. *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 21, str. 291–337.
- Kekez, S. (2011). „Prezime na naglasnoj razini kao razlikovni, identifikacijski čimbenik. Kako ga očuvati?“. *Fluminensia*, sv. 23, br. 2, str. 57–70, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/122620>> [15. 3. 2022].
- Klaić, N. & Petricioli, I. (1976). *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet.
- Komar, M. & Glušac, M. (2019). „Mia, Mije i/ili Mia, Mie – (ne)umetanje glasa j u imena i pokrate“, u: Glušac, M. & Mikić Čolić, A. (ur.) *Gramatikom kroz onomastiku: Zbornik radova*. Osijek: Filozofski fakultet Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 11–30.
- Kuna, B. (2006). „Nazivlje u tvorbi riječi“. *Filologija*, sv. 46–47, br. 46–47, str. 165–182, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/35043>> [15. 3. 2022].
- Kuna, B. (2014). „Morfosintaksa i pragmatika hrvatske imenske formule ženskih osoba“. *Fluminensia*, sv. 26, br. 2, str. 71–90, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/en/file/197291>> [14. 10. 2020].
- Kustić, N. (1993). „O semantičkom sadržaju i tvorbi obiteljskih nadimaka u Pagu“. *Folia onomastica Croatica*, sv. 2, br. 2, str. 79–98, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/en/file/233570>> [10. 10. 2020].
- Malić, D. (1994). „Dočetak -(a)r / -er u nekih posuđenica“. *Fluminensia*, sv. 6, br. 1–2, str. 71–77, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/en/file/195164>> [14. 3. 2021].
- Opačić, N. (2015). *Reci mi to kratko i jasno*. Drugo prošireno izdanje. Zagreb: Znanje.

- Samardžija, M. (2003). *Hrvatski jezik 4, udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šimunović, P. (2006). *Hrvatska prezimena*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šimunović, P. (2008). *Hrvatska u prezimenima*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šojat, A. (1974). „O uključivanju dijalekatskih imena u književni jezik“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 22, br. 1, str. 25–30, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/en/file/285334>> [14. 3. 2021].
- Težak, S. (1974). „O poštokavljivanju mjesnih imena i prezimena“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, sv. 22, br. 1, str. 18–25, <dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/en/file/285333>> [14. 3. 2021].
- Težak, S. & Babić, S. (1994). *Gramatika hrvatskoga jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- URL 1. (2014). „Šange“. *hrWaC: Croatian Web Corpus v2.2* <dostupno na: <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=%C5%A0ange&corpname=hrwac&corpus-search-form=true>> [28. 8. 2022].
- URL 2. (2014). „Šanga“. *hrWaC: Croatian Web Corpus v2.2* <dostupno na: <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=%C5%A1anga&corpname=hrwac&corpus-search-form=true>> [28. 8. 2022].
- URL 3. „Pavla Kere“. *hrWaC: Croatian Web Corpus v2.2* (2014). <dostupno na: <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=mons.+Pavla+Kere&corpname=hrwac&corpus-search-form=true>> [28. 8. 2022].
- URL 4. „Pavla Kera“. *hrWaC: Croatian Web Corpus v2.2* (2014). <dostupno na: <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=mons.+Pavla+Kera&corpname=hrwac&corpus-search-form=true>> [28. 8. 2022].
- URL 5. „Mladena Mitara“. *hrWaC: Croatian Web Corpus v2.2* (2014). <dostupno na: <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=Mitara&corpname=hrwac&corpus-search-form=true>> [28. 8. 2022].
- URL 6. „Mladena Mitra“. *hrWaC: Croatian Web Corpus v2.2* (2014). <dostupno na: <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=Mladena+Mitra&corpname=hrwac&corpus-search-form=true>> [28. 8. 2022].
- URL 7. Popis županija, gradova i općina. *Ministarstvo pravosuđa i uprave*. <https://mpu.gov.hr/gradjani-21417/iz-djelokruga/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava-24398/popis-zupanija-gradova-i-opcina-24402/24402>
- URL 8. „Zakon o osobom imenu“. *Zakon.hr*. <dostupno na: <https://zakon.hr/z/43/Zakon-o-osobnom-imenu>> [10. 5. 2019].
- URL 9. *Pravopis.hr*. (2013). „Spojnica“. *Hrvatski pravopis*. <dostupno na: <http://pravopis.hr/pravilo/spojnica/68/>> [21. 5. 2019].

Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ

**FAMILY NAME DECLENSION PATTERNS IN THE REGION
OF ZADAR BETWEEN NORM AND USAGE**

Defined as fixed, unchangeable, and hereditary, the family name carries characteristics of historical and geographical identity. They originate from different word classes and different dialectal or homeland idioms. Therefore, their grammatical and lexical characteristics show certain particularities in relation to the standard language norm. Description of morphological and morphosyntactic characteristics of surnames in language manuals is mostly indicated in the case of foreign surnames, cases of declension of female surnames ending in -a, writing and declension of double surnames. Not rarely, Croatian surnames and their declension patterns are causing problems for Croatian language speakers. This paper analyzes surnames of the region of Zadar, their formation patterns as well as their peculiarities in relation to the standard language form. Analyzed surnames are chosen according to their representation and include all formation suffixes of surnames of the region of Zadar. This paper also tries to define to what extent speakers of the Croatian language have difficulties in defining their declension patterns. The starting assumption of the research study is that, because of their geographical distribution or frequency of use, certain surnames are closer and more familiar to Croatian native speakers. Hence, less deviation from the standard is observed in their declension by comparison to the declension of surnames that are less represented or less widespread.

Key words: family names, morphological characteristics, morphosyntactic characteristics, standard language norm, Zadar County

Pregledni rad

UDK 811.161.2:2-534.3

Олена КЛИМЕНТОВА (Київ)

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

klymentovaov@ukr.net

КОНЦЕПТОЛОГІЯ МОЛИТВИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У пропонованій статті автор аналізує концептологію молитви, що була сформована українською народною свідомістю й продовжує впливати на специфіку релігійних почувань українців як одна з констант духовного буття. Вибір паремій як матеріалу для дослідження комунікативних характеристик українського релігійного дискурсу зумовлений тим, що паремії містять етноспецифічні ціннісно орієнтовані стереотипні уявлення про дійсність, які відбивають сталі характеристики ментальності. З'ясовано, що основними когнітемами етнокультурної специфіки паремійної концептології МОЛИТВИ є: молитва – божа мова; молитва діє; молитва – це форма любові; важливо, ХТО читає молитву; молитви матері й батька мають особливу силу; молитві треба навчитися; якість молитви характеризує людину; молитва не сумісна з будь-яким злом; молитва – це насамперед прохання; в молитвах не просять про дурниці; надмірність у молитовній практиці засуджується; молитва не замінить працю. Виявлені когнітеми вказують на прототипну характеристику – молитва є автономною суспільною цінністю. Паремії дають змогу виявити, що молитва в комунікативному житку вийшла з кризових контекстів і стала частиною буденного хронотопу, важливим складником етикетної культури українців. Паремійна референція з молитвою об'єктивується в комунікативних ситуаціях дуже широкого спектру для вербалізації насамперед почуттєвого досвіду. Паремійні вербалізатори молитви в мовленні втілюють оберегову і гармонізувальну функцію, це медіатори між Божим і людським світами, духовним і матеріальним вимірами буття.

Ключові слова: *християнські концепти, молитва, паремія, когнітема, прототип, українці*

Вступна частина

У мовознавчих дослідженнях початку ХХІ ст. дедалі більшу увагу приділяють вивченню мовних одиниць, які мають тісний зв'язок із поняттям „духовність“. Мова як чинник і складник духовного життя особистості та народу є предметом зацікавлень відомих українських та зарубіжних мовознавців. Учені неодноразово звертали увагу на те, що релігії, безперечно й християнство, великою мірою впливають на мовну практику народів. Зауважимо, що в Україні дослідження християнських концептів набувають особливої актуальності в контексті розриву з атеїстичною ідеологією як основним чинником формування світоглядних переконань у радянський період та соціальним запитом на розуміння нових ролі й місця релігії в секуляризованому і політично активному сучасному українському соціумі, де релігійні цінності сприймаються як суспільне благо. Особливо гостро це відчувається на тлі сучасних драматичних подій, коли смислотвірні парадигми українського буття попередніх історичних періодів піддаються ревізії як невідповідні актуальним політичній, культуротворчій та духовній соціальним реальностям.

Наразі в Україні сформувався активний релігійний ринок із доволі великим набором пропозицій, зокрема й інформаційних продуктів, та електоральною боротьбою не тільки між різними, доктринально відмінними конфесіями, а й між традиційними, як от російське православ'я та українське православ'я. Динамізм релігійної комунікації спричиняє спроби модифікувати семантичне наповнення релігійних концептів на догоду сьогоденню за рахунок уведення в їхнє семантичне поле нових вербалізаторів. Наслідком цього може бути як оновлення релігійного дискурсу, відповідно до комунікативних потреб вірян, так і ревізія релігійних ідентитетів, розхитування ціннісної парадигми, стратегічні ризики тощо. Все це об'єктивує потребу в багатоаспектному науковому вивченні релігійних концептів та їхніх медійних функцій.

Спектр наукових зацікавлень, що кореспондуються з вивченням вербальних корелятивів духовності, доволі широкий. У річищі цього підходу відновилися дослідження українського релігійного стилю (Н. Бабич, Н. Дзюбишина-Мельник, А. Коваль, Г. Наконечна, В. Німчук, Н. Пуряєва), символізації та концептуалізації сакралізованих найменувань (П. Мацьків, М. Скаб), теоантропологічної, релігійно-містичної концепції сутностей мови (Ф. Бацевич, Г. Городецька, О. Сербенська), різних типів релігійної комунікації, зокрема й медійної (І. Гунчик, В. Карасик, О. Климентова, М. Петрушкевич, О. Сорока), паремійного фонду як дже-

рела етноспецифічного релігійного досвіду (Т. Космеда, Н. Піддубна, Л. Савченко, Т. Свердан, В. Сліпецька, Б. Юськів) тощо.

Об'єктом нашого вивчення також було обрано українські паремії, до яких уналежнюються „прислів'я, приказки, порівняння, вітання, побажання, прокляття, прикмети, примовки, мудрування, каламбури, нісенітниця тощо“ (Комунікативний, 2010: 10), семіотична феноменальність яких живиться тим, що: „з одного боку, – це знаки системи мови з відповідною синтаксичною будовою, а з іншого, – мікротексти, занурені в дискурсивну сферу, що мають номінативну й комунікативну природу“ (Комунікативний, 2010: 11).

Досліджено, що паремії глибоко вкорінені в релігійний дискурс, власне в давнину безпосередньо запозичувалися з нього. Сам термін теологічно тлумачиться як: „Уривки зі Старого і Нового Заповіту, які читають у православній церкві на вечірньому богослужінні, головним чином, напередодні церковних празників. Паремія містить пророцтва про подію, яка святкується, прославляючи святого, на честь якого влаштований празник, або тлумачить зміст празника“ (Никоновайте, 1997: 58).

У свою чергу, І. Голубовська вважає, що паремії містять у лаконічній мовно-образній формі національно зумовлені ціннісно орієнтовані узагальнення об'єктивної дійсності, крізь які проглядають певні константи складу народного мислення (Голубовська, 2004: 66). До таких констант української ментальності відносять і глибинну релігійність. Це все слугувало підставою для нашого дослідження. Матеріалом вивчення стали паремії, що вербалізують концепт МОЛИТВА, проаналізовані щодо етнокультурної специфіки його функціонування в українській мовній картині світу. Ми намагалися виявити насамперед прототипні характеристики молитви.

Водночас аналіз українських масмедіа дає змогу переконатися, що процеси оновлення семантосфери концепту МОЛИТВА не припиняються, зберігається ментальна активність концепту МОЛИТВА і в модерній картині світу, яка зараз зазнає активної трансформації.

Отже, паремії були використані нами як матеріал для вивчення вербальної концептуалізації молитви тому, що вони є важливою складовою частиною української лінгвокультури та мають когнітивну цінність для вивчення понятійних, конотативних, образних, оцінних, асоціативних характеристик ментальності етносу як у діахронії, так і синхронії його буття.

Методологія. Для вивчення паремійної концептології молитви, з огляду на лінгвокультурологічні та етноспецифічні характеристики релігійних концептів, нами було використано інтегративний підхід, діапа-

зон якого було сформульовано Н. Слухай: „визначення концепту в межах філософської теорії пізнання та відображення дійсності варіюються в такому діапазоні: від широкого (складні ментальні утворення – думка, знання, віра, причина, осмислені на основі широкого онтологічного фону речей які складають оточуючий світ, та власного досвіду людини) до дещо звуженого (смисли, якими оперує людина у процесі згортання) або інтеріоризації, знання про оточуючий світ, які зберігаються у вигляді квантів, таких як життя, смерть“ (Слухай, 2009: 464).

Паремії – один із найдавніших жанрів усної народної творчості, що впродовж багатьох століть кристалізував здатність народу відбирати й осмислювати найхарактерніші ознаки явищ природи, праці, побуту, взаємин людей між собою, родинного й суспільного укладу – загалом життєвого досвіду, в його чисельних аспектах, дотичних до проблем існування людини в світі. З цієї причини паремії в наукових підходах використовуються як джерело інформації про ментальну специфіку етносів, аналізуються не тільки як фольклорні тексти, але й як мовні знаки. Цей методологічний підхід було обрано й для нашої студії, де паремії про молитву вивчаються в міждисциплінарному полі когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики як носії багатосенсорного досвіду. Власне, такий підхід до роботи з пареміями був закладений іще І. Франком, який вважав, що лінгвіст, окрім цінного мовного матеріалу, там знайде „племінні національні відміни; історик відкриє в них ремінісценції з минулого народу; соціолог буде із захопленням досліджувати відображені в них погляди даного народу на соціальний і політичний лад, його відношення до релігійних вірувань і церковної організації і т. п.“ (З фольклористичної, 1963: 95).

У статті здійснено аналіз паремій із компонентом „молитва“, а також тих, що релевантні з молитвою на когнітивному рівні, з метою виявлення когнітивних, культурних і соціальних етноспецифічних стереотипних уявлень українців про концептологію молитви, що наявні в українській картині світу. У наведених прикладах збережено правопис джерела запозичення.

В обраному підході паремійний знак „характеризується двома семантичними планами/двома когнітивними рівнями – значенням та внутрішньою формою. Вони утворюють паремійну когнітивну модель, що спирається на поняття традиційної семантики – значення, внутрішня форма, оцінка, емотивність, метафоричність. При цьому, як операційне термінологічне поняття використовується *когнітема* – „пропозиційна одиниця знань, яка реконструюється в процесі аналізу семантичного простору однієї чи декількох паремій і має функціональне значення для

опису когнітивної моделі однієї паремії, фрагменту паремійної картини світу чи загальної паремійної картини світу“ (Иванова, 2006: 97)

За цих умов *концепт* постає як сукупність когнітем, що утворюють когнітивну структуру ментальної одиниці, складнішої за значення. Кількісний аналіз таких концептотвірних когнітем дає змогу виділити так званий *прототип*. Якщо певні когнітеми відбивають ознаку, що частотно повторюється у прислів'ях і приказках, це слугує підставою для висновку про рівень прототипності цієї ознаки. Отже, в межах такого підходу, прототип є центральним членом категорії, що легше розпізнається у порівнянні з периферійними складниками (Лакофф, 1988: 33–34).

Результати дослідження

При вивченні релігійних концептосфер вже доволі давно використовуються динамічні підходи, підґрунтям для яких слугують різні моделі з виділенням ядрових та їм підпорядкованих одиниць, при цьому самі концепти та їхні вербалізатори організуються в семантичні групи, що стратифікуються з огляду на віддаленість від ядра концептосфери, маркованого сакральним поняттям чи іменем.

У лінгвоконцептологічних підходах, зокрема, виділяють: 1) концепти, вербалізатори яких завжди залишаються в межах релігійної тематики (БОГ, ГРІХ, ВІРА); 2) концепти, що з'явилися в межах релігійного дискурсу, але згодом вийшли за ці межі й набули ширшого використання (ПЕКЛО, ПОДВИГ, ХРАМ); 3) концепти, що були привнесені в релігійний дискурс із профанного локусу (ЧУДО, ЗАКОН, ЛЮБОВ) (Бобырева, 2007).

Крім того, зазначається, що міждисциплінарне об'єднання цього аналізу з методами лінгвоаксіології та прагмалінгвістики дає змогу комплексно розглянути досліджувані явища як на внутрішньомовному, так і на позамовному рівнях та здійснити їхню стратифікацію й категоризацію в межах біблійного, фольклорного, лінгвістичного тощо дискурсів на основі універсальних та характерологічних ознак. Мовиться про аналіз із застосуванням теорії поняттєвого поля (Мацьків, 2012).

Залежно від типу дискурсу в релігійних концептосферах домінантно чи паритетно актуалізуються гносеологічна, культурологічна чи лінгвістична ситуації. Так, було спостережено, що концептосфера БОГ, до якої уналежнюється й МОЛИТВА, в українській мовній картині світу, вербалізуючись у біблійному, фольклорному та діяхронно-лексикографічному дискурсах, експлікує концептуальну та лексичну взаємодію архетипних, символічних, метафоричних, метонімічних,

асоціативних, прототипних, стереотипних уявлень українського етносу (Мацьків, 2012: 203).

Додамо, що, вербалізуючись у сучасному масмедійному мережевому дискурсі, ця концептосфера розвивається насамперед за рахунок асоціативних уявлень (Коструба, 2019).

Лексикографічне значення концепту базується на ритуальній практиці слов'ян, призначенням якої було „освячувати“, „просити“, „благати“, „говорити“, „доповідати“, „розповідати“, „говорити ритуальні слова“, „приносити жертву, забиваючи тварину“ (Етимологічний, 1982, 3: 501). Словникові тлумачення, запозичені з різних слов'янських мов, вказують на молитовне дійство як на особливу форму комунікації.

Натомість у теологічних, філософських, культурологічних тощо підходах дослідники вказують на динамічні межі поняттєвої сфери концепту МОЛИТВА, яка формується насамперед різним життєвим досвідом молільника, тобто екстралінгвальними чинниками. При цьому йдеться саме про когнітивний досвід та здатність до його інтерпретації й рівень усвідомлення, що є різним не тільки у конкретних людей, але й етносів.

Українці належать до кордоцентричних етносів (Гнатюк, 2009). Цей факт може слугувати поясненням зв'язку українських уявлень про молитву з морально-аскетичною практикою християн Східної Церкви – ісихастів, у якій високо поцінювалася здатність до умиротворення в молитві, що мислилася „як буттєве зосередження людського ества і життя у своєму центрі (серці)“ (Святі, 2007: 14). Ісихасти обстоювали позицію єднання розуму й серця в молитві, що втілюється в концентрації уваги людини на спілкуванні з Богом. З нею пов'язана ідея збереження серця шляхом постійного й неослабного контролю розуму за серцем, яке здатне породжувати пристрасті, образи, думки, що послаблюють увагу й відволікають від споглядання Бога, що не дає змоги досягти належного молитовного стану. Так, ще Преподобний Симеон Новий Богослов (946–1022) розрізняв три образи молитви, що їм відповідають три рівні людської уваги, які, у свою чергу, продукуються відмінними рівнями духовного стану молільника й пізнавальної здатності (Добротолюбие, 5: 463).

Зокрема, перший різновид відповідав профанно-натуралістичному типу уявлень про світ і про місце Бога та молитви в ньому. Другий – алегоричний, релевантний зі здатністю зосереджуватися на сутнісних закономірностях й оминати „суєтні речі“, бачити приховане, спертися на внутрішню людину. Вербалізаторами третього рівня є: совість, „зведення розуму в серце“, мовчазливе серце, що відкривають доступ до сакрально-символічних знань. Водночас для третьої молитви також потрібні

були усамітнення, регулярність, особлива поза при виконанні, тип дихання, здатність до візуалізації відчуттів, (Путь, 1999) приборкання пристрастей і осягнення особливого стану безпристрасності (грец. *apatheia*), який полягає у мирному і спокійному стані душі, котра не прихилиється до зла і є свобідною співпрацівницею Божої благодаті“ (Святі, 2007: 22).

У віруваннях українців, й українському кордоцентризмі як важливій ментальній характеристиці, серце є важливішим за розум та переважає над ним. Відповідно, перцептивний досвід молільника є смисло-культурним ґрунтом у процесах здобуття, створення, й проживання сакральних знань, власне духовним, пізнавальним, тілесним і діяльнісним досвідом, який усвідомлюється й об’єктивується завдяки участі в християнській обрядовості, що завжди супроводжується молитвами: *Від серця до Бога навпростець дорога. – Щира молитва лине сама до Бога без нічієї помочі. (мс)*

У свою чергу, ця ж обрядовість стала живильним середовищем і для мовного культуротворення (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, П. Куліш О. Потєбня, В. Адріанова-Перетц), своєрідною домінантою, здатною об’єднати внутрішньо-суб’єктні і зовнішньо-об’єктні перцепції християн, що історично відбилися насамперед у фольклорних жанрах, до яких належать і паремії.

В українських пареміях про молитву наявні лінгвокультурні імплікації, що дають змогу сакральне знання про молитву об’єктивувати в досвіді взаємодії людей в широкому спектрі ситуацій, зберегти цей досвід і передати його нащадкам у вигляді майстерно відшліфованих комунікативних формул.

Етноспецифічною характеристикою є те, що основна увага приділяється різним виявам активності духу в людині та морально-етичним аспектам використання молитви в побуті. Серце в пареміях із компонентом „молитва“, а також тих, що релевантні з молитвою на когнітемному рівні, вербально об’єктивується як вияв любові, що передається тим, за кого моляться і кому бажають добра. Але паремійна концептологія молитви не обмежується тільки позитивними конотаціями. Молитва там представлена амбівалентно.

У сучасній українській лексикографії молитва тлумачиться як „Установлений текст, який промовляється, виголошується віруючими при зверненні до бога, до святих (СУМ, 1973, 4: 783). На сакральних характеристиках молитви акцентує й сучасний дослідник знаків української етнокультури В. Жайворонок, який наголошує, що молитва в українців тлумачиться як „установлений текст, що промовляється, виголошується вірниками при зверненні до Бога, до святих; тому це Божа мова (Жайворонок, 2006: 374).

Це підтверджує й експериментально визначена тематична структура асоціацій сучасних українських студентів на слово „молитва“. Найчисельнішою тематичною категорією визначено групу „звернення“, яка вмістила 24,3% усіх отриманих асоціацій. Найчастотнішими реакціями є „звернення до Бога“, „розмова з Богом“, „звернення“, „розмова“, „до Бога“, „діалог“ (Коструба, 2019: 73).

Водночас давна вважалося, що з Богом не можна говорити буденною мовою, він її не зрозуміє і не послухає (Жайворонок, 2006: 372). Вже згаданий експеримент підтвердив актуальність цього спостереження й для сучасної молоді, адже в баченні студентів щодо молитви це нетипове звернення, а більше схоже на „діалог“, „промову до Бога“ тощо (Коструба, 2019: 73).

Звернімо увагу, що така функціональність новозавітної християнської молитви, в якій акцент зроблено на прагматичній, діалогічній, а не символічній специфіці, перегукується з ґрунтовними академічними дослідженнями старозавітних молитов (Valentine, 1993; Greenberg, 1983).

Зокрема, вивчення комунікативних ситуацій, рольового статусу комунікантів, моделей аргументації, мотиваційного тла та риторичної специфіки юдейських молитов дало змогу ідентифікувати старозавітні молитви як форму взаємодії й стверджувати, що молитви являють собою фрагменти реального спілкування між двома сторонами комунікації, справжні діалоги (Greenberg, 1983: 20).

У пареміях ритуальна функція молитви, безперечно, враховується, але не є домінантною. Натомість об'єктивується діалогічна природа молитви. Цікаво, що базовою, засадничою когнітемою, яка відбиває характеристики молитви, є *молитва діє, вона має силу*, що органічно кореспондується з пресупозицією сакральності молитви.

Молитва ломить замка (Жайворонок, 2006: 374)

За Богом молитва не пропаде, а за царем служба (Галицько-руські, 1: 77).

Хто в Бога просить, тому й Бог дає (Українські, 1993: 44)

Молися в тайні, воздасться в Яві. (Пр.)

Світло в храмі від свічки, а в душі від молитви. (Пр.)

ІПри цьому, молитва позитивно впливає на долі людей і свідомо використовується для цього впливу. У лінгвоаксіологічному сенсі, як про об'єкт оцінного ставлення, є всі підстави стверджувати, що **основний оцінний стереотип молитви позитивний**, що також віддзеркалює згадану пресупозицію.

Людині, за яку моляться, бажають тільки добра. Молитва – це форма любові. Тому в українців різноманітні форми позитивного поба-

жання нерідко містять вербальні маркери молитовного звернення: „дай (вам, тобі) Бог“ або „Нехай (хай) бог (господь) шле ...“, що зазвичай уживаються тільки при побажанні добра, здоров'я, усіляких гараздів (СУМ, 1978, 9: 349). Якщо суб'єктом дії виступає Бог, то дієслова: *дати, слати* переважно мають позитивну об'єктність.

Водночас впливовою дією наділяються й прокльони (*слати прокльони* (прокляття) кому, чому – проклинати кого-, що-небудь), але цей різновид впливу ініціює сама людина). Інколи прокльони можуть прибирати форму молитовного прохання до Бога покарати ворогів, лиходіїв, злодіїв тощо й наслати на них справедливу кару. *Негативні конотації можна пояснити еволюцією християнської молитви, що зберегла глибинний зв'язок із язичницькими віруваннями, в яких активно використовувалися вербалізовані формули впливу на різного роду негатив (замовляння болю, прокляття, привороти, відвороти тощо).*

За оцінками дослідників дискурсу, у своїх віруваннях українці нагадують „двоєвірців“, адже народні вірування, що в давнину визначали язичницький світогляд, не зникли й з приходом християнства й продовжили існувати в різноманітних формах побутової свідомості та культури (Жайворонок, Гудима), зокрема й лінгвокультури.

Вербалізатори божественності переважно функціонують в позитивних контекстах, але в уявленнях українців немає жорсткої межі між сакральним і профанним локусами, і в паремійному досвіді можемо знайти приклади такої дифузії: *Не годиться богу молитися – будемо горшки накривать (кажуть про ікони).* (Аф).

В українських пареміях наявне розуміння того, що молитва потребує особливих умінь і знань. На увагу заслуговують вербалізатори, що кореспондуються з параметром: **важливо, ХТО читає молитву**. Українці вважають, що особливу силу мають молитви батька й матері:

Материнська молитва з дна моря вирятує.

Батькова і материна молитва із моря витягає, а прокльони в калюжі топлять.

Батьків проклін не на лис сухий іде, а на голову паде.

Се то отцева молитва й материна нас, видимо, карає (Жайворонок 2006: 374).

Загалом рівень духовної підготовки молільника постає у пареміях як оцінна характеристика й має реляцію з когнітеною: **молитві треба навчитися**. Молитовний стан досягається духовною працею, потребує зусиль над собою, особливої мотивації, духовної готовності:

Хто не вмєє молитися, най іде на море учитися. (Аф).

Розумний молитесь, а дурень плаче (Аф).

Лайки — байки, битва — молитва. (Аф).

Господи Исусе, я к тобі несуся. (Українські, 1993: 45)

Оцінна категоризація здійснюється шляхом прийняття унікальності молитви. Ця унікальність має релятивний характер, що об'єктивується бінарними опозиціями широкого спектру. Така бінарність відбиває як екзистенційний характер молитви (Бог – диявол, святість – гріх), так і побутову комунікативну присутність молитви в різноманітних життєвих ситуаціях (життя – смерть, розумний – дурний, добрий – поганий, працьовитий – лінивий, ситий – голодний тощо), де **якість молитви визначає саму людину, або молитва є інструментом для оцінних суджень про людей.**

Бога не гніви, а чорта не дразни. (Богу молися, а Він допоможе тобі, і не зачіпай нікого, то клопоту не будеш мати, – розтлумачує В. Плав'юк) (Мс).

Клич Бога тепер, поки Він хоче почути тебе. (Важне діло роби тепер, бо опісля може нестати часу.) (Мс).

Щодень Бога хвалить і що день людей дурить. (Аф)

Не допоможе й святий Боже. (Навіть і молитва уже не допоможе) (Мс).

Рукою (на молитві) махаєш, а думкою скрізь літаєш (Українські, 1993: 45)

Те іде молицьця, а те живицьця (красти). (Українські, 1993: 45)

Не йде дівка до церкви богу молиться, а йде на хлопців дивиться. (Жайворонок, 2006: 619)

Хоч кілька молился, з біди не вимолисся. (Українські, 1993: 45)

Боже, помози, а ти, небоже, не лежи. (Сама побожність не вистачає до життя, треба працювати, щоб жити). (Мс)

До речі, такою критичною оцінною функцією наділялися й інші релігійні концепти, зокрема й концепт ХРАМ. У спостереженнях за поведінкою людей у храмі доволі часто фігурує як розрізнявальна ознака здатність до молитви: Н.В. Піддубна акцентує на тому, що „показове відвідування церкви не схвалюється українцями, з такого підсміюються, іронізують, засуджують, напр.: *В церкві була, молила сі, хрестила сі – „Жартують з богомільної, а при тім фіглярної дівчини“* (Галицько-руські, III: 379) *Піду до церкви, але не буду молити ся (...Богу ся молити) – „Зроблю формальність, а не саме діло“* (Галицько-руські, III: 379); *Піду я, мамо, до церкви, але дідька ззіш, що ти сі буду Богу молити – „Жартливе речене про перекірно-го сина, що робить усе наперекір“* (Галицько-руські, III: 379) *Піду я, мамо, до церкви, але як сі перехрещу, то аби ми кат руку втьив – „Варіант до поперед“* (Галицько-руські, III: 379). Народна мораль не схвалює формального ставлення до відвід-ин церкви, коли людина зосереджена на спогляданні односельців, а не на молитві, напр.: *Ходит до церкви но на витрішки – „Ходить не молитися, а тільки оглядати людей“* (Галицько-руські, III: 380).

Щодо стереотипних уявлень, продукованих ставленням українців до молитви, зауважимо, що етноспецифічне значення має характеристика **НАБО́ЖНИЙ** – який вірить у бога і старанно виконує всі релігійні обряди. (СУМ, 1974, 5: 18). Водночас, друга частина лексикографічного визначення (старанно виконує всі релігійні обряди) не підтверджується паремійно. Паремії акцентують радше на першій частині й засвідчують, що вплив молитви українцями визнається насамперед у різноманітних контекстах профанного локусу та формах побутової свідомості; молитва в пареміях – це частина буденного хронотопу. Надмірна старанність у молитвах не схвалюється:

Набожний! якби такий кожний, то б увесь світ догори ногами перевернули (Українські, 1993: 45); окрім слова молитва, українцями вживаються й пестливі форми – *молитовка, молитвочка* (Жайворонок, 2006: 374)

Крім того, вербалізатори концепту МОЛИТВА цього рівня об'єктиваці використовуються в широкому спектрі ситуацій переважно морально-етичного вибору. Навіть вважається, що молитва здатна змінювати наміри людей їм на користь: *Молитва відмовляє, про шахрайство гадає* (прик.) (Жайворонок, 2006: 374).

Така паремійна специфіка кореспондується із сучасними соціологічними оцінками релігійності українців. Опитуванням було виявлено, що **релігійна свідомість українців зазвичай не має конфесійної оформленості, довіра до церковних інституцій низька**. Частка тих, хто вважає себе віруючим у Бога, становить з невеликими коливаннями 70% (Особливості, 2021: 3). При цьому, 58% (у 2000р. – 64%) опитаних вважають, що „людина може бути просто віруючою і не сповідувати якусь конкретну релігію“ (Особливості, 2021: 6). Українців характеризує високий рівень толерантності до представників всіх релігійних конфесій (Особливості, 2021: 29), а релігійний світогляд визначає еkleктика догматів. віднесення себе частиною громадян до тієї чи іншої релігії чи конфесії (насамперед християнства, православ'я), пов'язане більшою мірою з соціокультурною чи етнічною ідентичністю, ніж з власне релігійною (Особливості, 2021: 30). Водночас українці визнають, що релігія – це важлива частина культурної та духовної спадщини етносу. Разом із тим, українці є доволі пасивними в дотриманні ритуалів, різних форм служіння й пожертвах на церкву (Особливості, 2021).

У свою чергу, американська дослідниця української релігійності К. Ваннер дійшла висновку, що релігійність українців релевантна насамперед з вірою в Бога, а не конкретною релігійною ідеологією (Ваннер, 2017).

Опосередковано таку специфіку українців відбивають і паремії, де комунікативна роль молитви об'єктивується насамперед в побутовій активності людей. Натомість базова пресупозиція наявна радше імплікативно.

Позитивну сутність молитви і когнітему *молитва – це форма любові* посилюють паремії, що мають реляцію з когнітемою *молитва – це насамперед прохання і вона не сумісна з будь-яким злом*. З цієї самої причини молитви негідників, дурнів, пройдисвітів, п'яниць тощо їх не врятовують:

Богу молитесь, а в чорта вірує (кажуть про брехливу людину). (Українські, 1993: 355).

Богу молився, гною соромився, прийшла весна, а комора пуста. (Українські, 1993: 355).

Коли зло гадаєш, чом ж Не Бога благаєш (відповідальність за зло лежить на людині) (Українські, 1993: 42).

П'яного молитва, як умерлого битва. (Аф.)

Прохальна інтенція для українців є основною розрізнявальною жанровою ознакою молитви, яка залишається незмінною впродовж віків:

До Бога з просьбою. (Українські, 1993: 45)

Хто в Бога просить, тому й Бог дає. (Українські, 1993: 45).

Нема ОЧЕНАШ, нема хліба. (Аф)

Прохання може мати й іронічну конотацію, що імпліцитно втілює ідею бажаності балансу між духовним і матеріальним:

Господи помилуй — або дай що! ...помилуй та грошей дай,

Пошли, Боже, з неба, чого нам треба;

Боже батьку! прийми гріхи наші в жарти“ (Українські, 1993: 44)

Сучасні експериментальні дані підтверджують пріоритетність асоціації молитви з проханням. З'ясовано, що найбільш частотними асоціативними реакціями української молоді на слово „молитва“, є „прохання“, „віра“, „звернення до Бога“, „розмова з Богом“ та „Отче Наш“ (Коструба, 2022: 71). Тобто, загалом опитувані часто пов'язують концепт „молитва“ з проханням, яке з вірою звернене до Бога, а також із найбільш відомою для студентів молитвою „Отче Наш“.

Водночас, згадки про інші молитовні жанри також є у пареміях:

Питався чорт баби: „Що о Бозі люде говорять?“ – „Славлять, величають!“ – „А що о мені?“ – „Якось вас дуже на зуби взяли!“ (Українські, 1993: 45); *„Богу хвала, що грішна душа напхалась“* (кажуть жартівливо українці, дякуючи за їжу молитвою) (Мс).

Українці не тільки себе традиційно портретували шляхом використання оцінних корелятивів з семантосферою МОЛИТВИ, а й характеризували представників інших етносів:

Москаль тоді правду скаже, як чорт молитися стане.

Побожний — як жид подорожній (Українські, 1993: 45)

Оцінна амбівалентність розвивається критичними конотаціями, що поширювалися й на представників духовенства:

Дурень іде молитися, а піп із нього живиться (кажуть про людей, які не керуються власним розумом і здоровим глуздом) (Аф).

Дурневі чудо, а попові хліб. (Аф)

Який піп, таке і благословення. (Аф) *Добрий піп, добре й благословення.* (Аф)

Дурний піп — дурна його й молитва (Аф)

Щодень Бога хвалить і що день людей дурить. (Аф)

Особливий статус молитви як метамови виявляється в усвідомленні того, що у молитвах не просять про дурниці, на Бога не перекладають відповідальність за власні вчинки, тому в пареміях наявні інтенції виховного характеру, спрямовані на людей, які паразитують на молитві: *Нема оченаш, нема хліба.* (Українські, 1993: 45)

Не все ж Бог дарує, про що люд міркує. (Аф)

Не все до Бога: треба й до розуму свого. (Аф)

Годі молитися – треба учитися. (Аф).

Не просім у Бога хліба, а просім здоров'я. (Аф)

Хто — коли тривога, то до Бога, а по тривозі забуде о Бозі, – то горе йому. (Аф).

Як засвідчують приклади, вербальні маркери молитви можуть утілюватися експліцитно (*до Бога, просім у Бога, молитися*) чи імпліцитно (*Бог дарує, Богу навкучати, забуде о Бозі*), але їхня пропозиційна здатність зберігається. Водночас, повчальна чи виховна інтенції, наявні в паремійних кодах, пом'якшуються.

У сакральній ієрархії Божа матір для українців є ніби ближчою й доступнішою за Бога, тому деякі паремії відбивають контексти розрізнення молитов до Бога і Божої матері:

Хай мати Божа пішла, чого в Бога просите! (Аф).

Прогнівили Бога. Хоч ти Божу матір проси! (Українські, 1993: 56)

У приказках та прислів'ях імпліцитно формується уявлення про бажаний в житті кожної людини баланс між духовним і матеріальним, власною ініціативою й фаталізмом Божественного плану, розвивається когнітема **молитва не замінить фізичну працю**. Прагматизм українців утілюється в переконанні: щоб жити, треба працювати. Люди, що покладаються тільки на Бога, засуджуються:

Ох ти святий та немазаний! – Святий та Божий: свічку зів та й очима світить. (Аф)

Богу молись, а сам стережись (Українські, 1993: 41);

Богу молись, а до берегу гребись (Українські, 1993: 45);

Плакав, плакав, а все Бог однаков: як перестав ридати, зачав Бог більш давати (Українські, 1993: 21);

Бога взивай, а рук не покладай. (У тяжку хвилину пам'ятай про Бога, але й сам борися). (Мс)

„Дай Боже!“ – „Роби небоже, то й Бог допоможе!“ (Мс)

На Бога надійся, а сам не дармуй. (Аф)

Богу молися, а до берега гребись. (Аф)

Святий боже зорати не поможе. (Аф).

Богу молися, зачинай не бійся. (Мс) (вживається у значенні: не страшися починати діло, а Бог допоможе його скінчити) Водночас в паремійних текстах засуджуються різні форми втрати балансу між духовним і матеріальним:

Перебила свиня отченаш, нехай же тепер сама Богу молиться (Мс).
Дав би на молебень, та й собі потрібен. (Жайворонок, 2006: 374)

(Молитва не замінить всі життєві потреби)

Чисельність паремій з когнітимою **молитва не сумісна з будь-яким злом** вказує на збалансований характер раціональних та ідеалістичних, ірраціональних уявлень українців. Так, про невідповідність намірів і вчинків людини, що зробила якусь дурницю, хоч і мала добрі наміри, українці кажуть:

Знайшов де Богу молитись. (Аф)

Найшов церковцю, де Богу молитися. (Аф)

Експресивний компонент семантики вербалізаторів концепту МО-ЛИТВА, релевантних із профанним локусом, нерідко містить іронічну чи жартівливу тональність. Зокрема, фразеологізм *Твоїми (вашими) молитвами* в українців є жартівливою відповіддю на запитання про здоров'я чи успіхи.

Натомість стійкий вислів *Молитву читати* означає дорікати комусь. (СУМ, 1973, 4 : 783)

Спостережено, що нерідко приказки й прислів'я, релевантні з концептологією молитви, мають особливу синтаксичну організацію: вони формуються ніби з двох частин. Початкова частина – це пряме або трохи видозмінене покликання на прецедентний молитовний християнський текст з його унікальною стилістикою, особливим вокабуляром, жанровими маркерами тощо. Зокрема, кореляція з прецедентним текстом здійснюються завдяки збереженню в структурі профанної молитви формальних аспектів ортодоксальної молитовної формули: прикликання Бога або святих шляхом називання їхніх сакральних імен (*Боже, Святий Боже,*

Святий Кринкий тощо); прохання, зазвичай втіленого у формі імперативу (*Дай...*, *Пошли...*, *Відпусти...* тощо); хвала (Богу хвала...). Тоді як друга частина має акцентовану емотивну кореляцію, характеризується розмовною стилістичною належністю й релевантна з профанним локусом, побутовими контекстами та властивими українцям етноспецифічними характеристиками: почуттям гумору, холічним мисленням, схильністю до емпатії, „шлунковим пантеїзмом“:

Нехай мене Бог боронить (або: Сохрани мене, Господи від лихої напасти, від панської карности, від людської ненависти). (Українські, 1993: 44);

Боже, помози, отут и положи! (Українські, 1993: 44);

Боже, дай добре, та не довго ждати. (Українські, 1993: 44);

Пошли тобі Боже, на цім світі панство, а на тім світі вічне царство.

(так бажають добра й процвітання людині) (Аф);

Відпусти, Боже, гріха, коли натура лиха

(це визнання: *Господи, я б не хотів грішити, та мушу, бо таку вдачу маю*) (Аф);

Дай Вам, Боже, здоров'я, дідько знає доки.
(жартівливо бажають нехворій людині). (Мс).

Дай, Боже, все знати, та не все робити. (Аф)

(тут утілено виховну інтенцію молитви, що традиційно використовується як засіб самоопанування, дисципліни, посилення вольового чинника);

Дай тобі, Боже, і з роси, і з води! (Аф)

(вислів „з роси та води“ означає побажання доброго здоров'я, багатства, гарного врожаю, яких у Бога просять для хорошої людини);

Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти!

(кажуть, коли йдеться про щось неймовірне, вище за природні можливості людини. Вислів жартівливий, вживається, коли цілком очевидно, що якась справа так і залишиться нездійсненою) про що-небудь непосильне, неможливе для здійснення ким-небудь (Укрліт)

Амбівалентними імпліцитними конотаціями можуть наділятися будь-які добре впізнавані маркери молитовного акту. Порівняймо: „*Як тому не дати, хто вмів прохати! Прийдіте поклонімося*“ – *Колись і до нас прийде – прийдіте поклонімося* (про силу щирого прохання) (Аф) та „*Ідеш до суду, то треба прийдіте, поклонімося*“ – в суді треба проходити різні інстанції і кланятися скрізь, а то й дати хабаря (Галицько-руські, 2: 245).

Вочевидь, що такий тип вербалізації концепту разом із особливою структурною організацією паремійного тексту, нівелюють перформатив-

ний потенціал ритуального тексту. Натомість об'єктивуються конотації, що сприяють адаптації прецедентного тексту до побутових контекстів, особливо до проблемних аспектів життєіснування людей і конфліктогенних ситуацій, які лінгвокультурно толеруються самою присутністю маркерів молитви. В такий спосіб з релігійної теорії інформація трансформується у форми буденної релігійної свідомості.

Як результат, комунікативний простір, в якому побутують паремійні тексти, релевантні з концептологією молитви, постає як дифузний, без жорсткого поділу на сакральний і профанний локуси, що відповідає українській холічній моделі світобудови.

Когнітема *молитва – це Божя мова* (Жайворонок, 2006: 374) за умови використання таких вербалізаторів концепту трансформується у варіант *молитва – це розмова з Богом*, лінгвокультурна специфіка якої по-різному об'єктивується залежно від стану мовця й типу комунікативної ситуації:

Святий Боже, святий Крпкий, нема хліба, ані дрібки. (нарікала бідна вдова на відсутність чоловіка-робітника, імпліцитно реалізуючи прохальну інтенцію: Боже, захисти від бідності й голоду) (гумореска);

Святий Боже, святий Крпкий, пішов багач на зарібки.
(без співчуття казали про заможну людину, що, збіднівши, пішла шукати роботи, вважаючи це карою за певну провину) (гумореска);

Нехай вам Бог здоров'я додасть в ручки, в ніжки і в животик трішки. (Аф)

(виявлення симпатії до людини марковане тут використанням зменшувально-пестливих форм).

Хай Бог простить, коли кортить.(Мс)
(звертається із проханням про прощення той, хто свідомий власної слабодухості й не здатен утриматися від спокуси).

Український гумор та особлива експресія вербальних маркерів молитви, об'єднані в межах одного комунікативного коду, дають змогу не тільки значно розширити фатичне використання паремій в конфліктному дискурсі, а й зберегти їхні оцінні конотації в суттєво пом'якшеному варіанті, створити своєрідний прагматичний ефект контролю Владики над невизначеними ситуаціями, що справляє психотерапевтичну дію.

Кажі: господи, подай, а сам руками хапай (гумореска)
Дай, боже, щоб наші вороги рачки лазили (гумореска)
Прости Боже цей раз, та ще десять разів: а там – побачимо
(Українські, 1993: 45)

Господи милосердний, святий Миколаю, через гарні молодиці не попав до Раю. (гумореска).

Почав „за здоровіє“, а звів „за упокой“. (Аф)

Слава тобі, Боже наш! вінчасця чупендас! (Українські, 1993: 599)

Висновки

Розуміння етноспецифічних панівних уявлень про релігійні концепти створює нові перспективи у пошуку комунікативних інструментів переключення конфліктогенних кодів у міжкультурному та міжособистісному спілкуванні з метою зближення позицій та посилення комунікативного толерування, дає змогу наблизитися до вирішення проблеми прагматичного використання вербальних корелятивів духовності з метою гармонізації міжперсональної та інституціональної взаємодії як альтернативи стрімкому зростанню конфліктності й напруги, що панують у масмедійному інформаційному просторі. Комунікативна феноменальність молитви є безперечною. Як прецедентний текст, молитва реалізує свою персуазивну функцію в будь-якому варіанті текстової ремінісценції. У пареміях про молитву аксіологічне маркування завжди залишається в позитивному спектрі, навіть якщо паремійний текст стосується якихось негативних явищ. Цей негатив частково нівелюється конотацією з прецедентним еталоном. На комунікативному рівні це дає змогу ніби розрядити ситуацію.

В українських пареміях концептологія молитви представлена когнітемами: молитва – божа мова, молитва діє, молитва – це форма любові, важливо, ХТО читає молитву, особливу силу мають молитви матері й батька, молитві треба навчитися, якість молитви характеризує людину, молитва не сумісна з будь-яким злом, молитва – це насамперед прохання, в молитвах не просять про дурниці, молитва не замінить фізичної праці, молитва має доповнюватися іншими формами життєвої активності.

Паремії дають змогу виявити, що молитва в комунікативному життєвому контексті українців вийшла з кризових контекстів і стала частиною буденного хронотопу, важливим складником етикетної культури українців. Паремійна референція з молитвою об'єктивується в комунікативних ситуаціях дуже широкого спектру для вербалізації насамперед почуттєвого досвіду, втілює медіальну функцію між Божим і людським світами, духовним і матеріальним.

Аналіз когнітем, пов'язаних із концептологією молитви в українському паремійному фонді, як прототипну характеристику, дає змогу виявити прагматичний характер молитовного тексту. Для українців це інструмент взаємодії з Богом, знак його повсюдної присутності в холичній моделі світу, яку українці не тільки ментально визнають, але й пер-

цептивно об'єктивують у візуальних, слухових, тілесних тощо відчуттях у вигляді оцінних суджень. Це забезпечує пареміям, релевантним із концептологією МОЛИТВИ, комунікативну активність, а сама молитва продовжує залишатися самодостатньою суспільною цінністю.

Література

- Бобырева, Е. В. (2007). *Религиозный дискурс: ценности, жанры, стратегии (на материале православного вероучения)*. Автореф. дис. на соискание ученой степени доктора филологических наук. Волгоград.
- Ваннер, К. (2017). „Что мы называем религией?“. *Антропологический форум*. № 35. с. 16–25.
- Гнатюк, Я. (2009). „Український кордоцентризм, його міфічний та метафізичний виміри“. In: *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*, № 12, с. 10–18.
- Голубовська, І. О. (2004). „Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності“. In: *Мовознавство*, № 2–3, с. 66–74.
- З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв (1963). Підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. Дея // *Народна творчість та етнографія*. No 2.
- Піддубна, Н. В. (2018). „Вербалізація релігійних концептів в українських пареміях (на матеріалі „Галицько-руських народних приповідок“)“. In: *Лінгвістичні дослідження: Зб.наук.праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*, вип. 48, с. 188–195.
- *Добротолубие* (1993). Свято-Троицкая Сергиева Лавра, Т. 5, с. 463.
- Жайворонок, В. В. (2004). „Етнолінгвістика в колі суміжних наук“. In: *Мовознавство*. № 5–6, с. 23–35.
- Иванова, Е. В. (2006). *Мир в английских и русских пословицах*. СПб.: Изд-во С. Петерб. Ун-та; филол. Ф-т СПбГУ, 2006. 280 с.
- Коструба, Н. (2019). „Концепт „молитва“ у свідомості молоді: психолінгвістичний аналіз“. In: *Психологічні перспективи*, вип. 34, с. 65–79.
- Лакофф, Дж. (1988). „Мышление в зеркале классификаторов“. In: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. М. С. 12–51.
- Мацьків, П. (2012). *Концептосфера БОГ як відображення концептуальних просторів*. Available from: https://dspu.edu.ua/native_word/wp-content/uploads/2016/04/2012-27.pdf (Відвідано 8. 9. 2022).

- Никоновайте Ф. И. „О грамматическом содержании предиката евангельской паремии“. In: *Филологические науки*. 1997. № 3. С. 57–66.
- Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021рр. (інформаційні матеріали). К.: Konrad Adenayer Stiftung; Центр Разумкова, 2021. 172 с.
- *Путь к священному безмолвию: Малоизвест. творения святых отцов-исихастов* / Сост., общ. ред., предисл. и примеч. А. Г. Дунаева. М.: Изд-во Правосл. Братства Свт. Филарета Митр. Моск. (БСФМ), 1999. 171, [2] с. / Преподобный Симеон Новый Богослов. Метод священной молитвы и внимание. с. 15–27.
- *Святі отці про молитву та духовну тверезість* (2007). Львів: Свічадо, 348 с.
- Слухай, Н. В. (2002). „Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену“. In: *Мовні і концептуальні картини світу*: збірник наукових праць. Київ. с. 462–470.
- Balentine, S. E. (1993). *Prayer in the Hebrew Bible: The Drama of Divine-Human Dialogue – Overtures to Biblical Theology*.
- Greenberg, M. (1983). *Biblical Prose Prayer as a Window to the Popular Religion of Ancient Israel*. Berceley: University of California Press.

Використані джерела

- (Аф) Афоризми. Прислів'я, приказки / БОГ, МОЛИТВА, ЦЕРКВА, СВЯТО. Available from: *Збірка М. Номиса*, http://aphorism.org.ua/subrazd.php?page=3&pages_block=1&rid=2&sid=66
- *Галицько-руські народні приповідки* : [у 3-х т.]. (2006) [Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: 2-е вид.] Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка. Т. 1. 832 с. Т. 2. 818 с. Т. 3. 699 с.
- *Гумореска. Приказки та прислів'я про релігію*, <http://gumoreska.in.ua/prykazky-ta-prysliv-ya-pro-religiyu/>
- *Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу* (2010) / авт.-упоряд. Т.А. Космеда, Т.Ф. Осіпова. Дрогобич: КОЛО, 272 с.
- (ЕСУМ) *Етимологічний словник української мови у 7 томах*.(1982) К.: Наукова думка, Т.3, с. 501.
- Жайворонок, В.В. (2006) *Знаки української етнокультури*. Словник-довідник. К.: Довіра.703 с.
- *Казкар : прислів'я та приказки про Бога*. Available from: http://kazkar.info/ua/prisl_v_ua_ta_prikazki_pro_boga/ Відвідано 8. 9. 2022.

- (МС) Мала сторінка. Прислів'я та приказки: про Бога, про молитву, про серце (записано Володимиром Плав'юком). Available from: <https://mala.storinka.org>. Відвідано 8. 9. 2022. За матеріалами: Приповідки або українсько-народна філософія. Том перший. Зібрав та видав Володимир С. Плав'юк. Едмонтон, Альберта, 1946, с. 298–299.
- *Молитва, Церква, Свято*. Збірка М. Номиса. Available from: <http://aphorism.org.ua/subrazd.php?rid=2&sid=66> Відвідано 8. 9. 2022.
- Плав'юком. Available from: <https://mala.storinka.org>. Відвідано 8. 9. 2022. Available from:
- (Пр) Прислів'я та приказки про Бога. Available from:
- <https://jak.waykun.com/articles/prisliv-ja-ta-prikazki-pro-boga-pro-viruv-boga.html>
- Відвідано 8. 9. 2022.
- (СУМ) *Словник української мови: в 11 томах*. (1970–1980) / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / [редкол.: акад. І. К. Білодід та ін.]. К.: Наук. думка.
- *Українські приказки, прислів'я, і таке інше* / Збірники О.В. Марковича та ін. / Уклав М. Номис. К.: Либідь, 1993, 768 с.
- УКРЛІТ.Орг. Публічний електронний словник української мови. Available from: <http://ukrlit.org/slovyk/>.
- http://kazkar.info/ua/prisl_v_ya_ta_prikazki_pro_boga/

Олена КЛИМЕНТОВА

KLYMENTOVA O. CONCEPTOLOGY OF PRAYER IN UKRAINIAN PAREMIA

In the article, the author analyzes the conceptology of PRAYER, which was formed by the Ukrainian paremiic consciousness historically, but even in our time, paremiic ideas continue to shape the specifics of the religious feelings of Ukrainians, as it is one of the constants of spiritual existence. The choice of paremias as material for the study of communicative characteristics of Ukrainian religious discourse is due to the fact that paremias contain ethno-specific, value-oriented stereotypical ideas about reality, which reflect constant characteristics of mentality. It was found that the main cognitive themes of the ethno-cultural specificity of the paremiic conceptualization of PRAYER are: prayer is the language of God prayer is an influential text; prayer is a form of love; it is important WHO reads the prayer; prayers of mother and father have special power; prayer is a means of forming one's own personality; the quality of prayer characterizes a person; prayer is not compatible with

any evil; prayer is primarily a request; do not ask for nonsense in prayers; excess in prayer practice is condemned; prayer does not replace physical labor. The identified cognitive items indicate a prototypical characteristic – prayer is an autonomous social value. Paremiias make it possible to reveal that prayer in communicative use emerged from crisis contexts and became part of the everyday chronotope, an important component of the etiquette culture of Ukrainians. The paremiic appeal to prayer is objectified in a very wide range of communicative situations for the verbalization of primarily sensory experience. In this way, information from religious theory is transformed into forms of everyday religious consciousness.

Paremic verbalizers of prayer in speech embody a protective and harmonizing function, are mediators between God's and human spaces, spiritual and material dimensions of existence.

Keywords: *Christian concepts, prayer, paremia, cognitive theme, prototype, Ukrainians*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

KNJIŽEVNI KANON I CRNOGORSKA USMENA KNJIŽEVNOST PREDVUKOVSKOGA DOBA

U ovome radu predstavljene su rezultati višegodišnjeg arhivskog rada čiji je cilj osvjetljavanje najstarijega sloja zabilježenoga crnogorskoga usmenog nasljeđa. Autor je opisao 18 rukopisa nastalih u Boki Kotorskoj u periodu između 1696. i 1833. godine, koji nijesu u dovoljnoj mjeri bili predmet naučnoga interesovanja. Korpus sadrži veliki broj epskih i lirskih usmenoknjiževnih žanrova, koji nudi širok prostor za analizu kako same geneze i strukture žanra, tako i tematsko-motivskih karakteristika pojedinih pjesama.

Ključne riječi: *crnogorska književnost, usmena književnost, Boka Kotorska, Perast, kanon*

Uvod

Književni kanon Vladimir Biti određuje kao skupinu „književnih djela kojoj je (obično) akademska institucija pripisala središnju važnost za određenu kulturnu zajednicu. U tom značenju, providenom podjednako estetičkim i ideologijskim konotacijama, kanon ulazi u suvremenu književnoteorijsku raspravu“ (Biti, 2000: 245). Nastojacemo da u ovome radu ukažemo na uslove oblikovanja kanona crnogorske usmene književnosti u proteklih pola vijeka te ukažemo na korpus koji pripada najstarijem sloju zabilježenih usmenoknjiževnih tekstova s crnogorskoga prostora, čije će publikovanje nesumnjivo doprinijeti procesu redefinisavanja kanona crnogorske usmene književnosti.

Proučavanja crnogorske književnosti, ili preciznije rečeno – izučavanje pojedinih pisaca koji pripadaju crnogorskoj književnosti, ima već dvo-vjekovnu tradiciju i može se podijeliti na tri perioda. Prvi period čini početke književne montenegrizike, od pojave prvih tekstova o pojedinim autorima i djelima crnogorske književnosti početkom XIX vijeka do druge decenije XX vijeka, odnosno nestanka crnogorske države 1918. godine. Riječ je o pe-

riodu u kojem se javljaju prvi prilozi o pojedinim piscima, pretežno svedeni na osnovne biografske i bibliografske podatke, kao i više ili manje razvijena biografistička metoda monografske obrade najznačajnijega pisca te epohe, Petra II Petrovića Njegoša te prvi filološki i folkloristički radovi. Drugi period, koji traje od 1918. do 1968. godine karakteriše tradicionalistički, prevashodno pozitivistički pristup proučavanju autora i djela crnogorske književnosti, pri čemu se taj entitet još uvijek ne tretira kao samostalna cjelina, već u sklopu širih literarnih i kulturnih tradicija (srpske, hrvatske, „srpsko-hrvatske“, „srpsko-hrvatsko-slovenačke“, jugoslovenske i sl.). Treći period u razvoju književne montenegrizike počinje od 1968. godine i traje do u naše dane. Nazvali smo ga savremenom književnom montenegristikom, jer s jedne strane u svome glavnom toku označava raskid s tradicionalističkim tretmanom crnogorskoga književnog nasljeđa rasvjetljavanjem činjenice da je riječ o samosvojnome istorijskome i književnome fenomenu, a s druge strane otvara nove tematske cjeline u proučavanju crnogorskoga književnog nasljeđa, poput srednjovjekovne i ranonovovjekovne književne baštine, djela Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, Mihaila Lalića, međuratnih pisaca socijalne orijentacije, savremenih pisaca i dr. Tome treba dodati da pozitivistička metoda, čije su karakteristike istorizam, biografizam i psihologizam, dominantna u drugome periodu, u ovome periodu biva potisnuta metodama imanentne kritike, pa svjedočimo pojavi brojnih novih pristupa izučavanju crnogorske književnosti – od formalizma i strukturalizma, stilističke kritike do fenomenologije, naratologije, semiotike ili poststrukturalizma. To, razumije se, ne znači da je tradicionalistički pristup u cjelini napušten.

Godina 1968. nije uzeta slučajno kao prekretnica u tretmanu nacionalne književnosti, budući da je baš te godine u ondašnjem Titogradu održan naučni skup „Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja“ na kojem je Radoje Radojević u diskusiji iznio osnovne premise crnogorske kritičke humanistike: „Kategorički odbijam, ne samo ovdje nego bilo gdje, da raspravljam o tome da li postoji crnogorska nacija i nacionalna kultura. Smatram da to ni u kom slučaju ne može biti ni predmet rasprave na ovome skupu. Isto tako odbacujem, kao nenaučne, buržoasko-idealističke špekulacije sa ‘nacionalnim osobenostima’, ‘individualnostima’ i sličnim terminološkim zaobilaženjima, pomoću kojih se želi produžiti tretman crnogorske nacije i crnogorske kulture u skladu sa starim buržoasko-nacionalističkim i hegemonističkim interesima pojedinih društvenih grupacija u Jugoslaviji. (...) Kad postoji nacija, postoji i nacionalna kultura kao osnovni element nacionalnog bića, kao neotuđivo kulturno nasljeđe i bogatstvo nacije. Opšti značaj crnogorske nacionalne kulture za sve narode Jugoslavije, pa i za druge ukoliko njeni dometi dosežu, ničim nije umanjen ako se ona smatra onim što jeste: crnogorskom, ako se u školskim

programima, antologijama, udžbenicima i svim mogućim drugim vidovima ne tretira kao sastavni dio neke druge nacionalne kulture.“ Na istome skupu Milorad Stojović podnio je referat „O periodizaciji crnogorske književnosti“ u kojem je, na tragu Radojevićevih shvatanja, crnogorsku književnost tretirao kao samosvojnu cjelinu, nudeći osnovne smjernice za njenu historijskoknjiževnu periodizaciju u rasponu od deset vjekova, što je označilo radikalni raskid s ranijim hegemonijskim rakursima deskripcije i vrednovanja crnogorske literature. Te godine pojavila se i Stojovićeva knjiga *Nadmoć ljudskosti* koja je, uz prilog o djelu Marka Miljanova Popovića, donijela sedam književnoistorijskih radova o crnogorskoj književnosti XX vijeka, čime je književna montenegristika obogaćena novim tematskim cjelinama, prevazilazeći tradicionalističko usko interesovanje za usmenu književnost i djelo Petra II Petrovića Njegoša. Sazrijevanje svijesti o prekihiljadugodišnjoj tradiciji crnogorske književnosti i njenome nacionalnom karakteru dovelo je do pojave izdanja koja su sistematizovala saznanja o tome fenomenu ili pojedinim njegovim djelovima, poput sedmotomne hrestomatije Slobodana Kalezića *Crnogorska književnost u književnoj kritici* (1990–2003), monografije Vojislava P. Nikčevića *Istorija crnogorske književnosti od početaka pismenosti do XIII vijeka* (2009) ili sinteze Sofije Kalezić *Istorija crnogorske književnosti za djecu i omladinu* (2018). Svojevrsnu krunu toga perioda razvoja književne montenegristike čini pojava prve, trotomne *Istorije crnogorske književnosti* autora Novaka Kilibarde, Radoslava Rotkovića i Milorada Nikčevića, u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost 2012. godine.

Proces novoga određenja crnogorske književnosti na izvjestan način započeo je još 1963. godine pokretanjem antologije „Luča“ Grafičkoga zavoda iz Titograda koja će od 1976. godine dobiti i podnaslov „Antologija crnogorske književnosti“. Od 71 knjige koja je objavljena u toj prestižnoj ediciji od 1963. do 1987. godine njih 12 bile su posvećene crnogorskome usmenoknjiževnom nasljeđu. I dok su početne knjige te edicije crnogorsku usmenu književnost i dalje tretirale kao regionalni fenomen, izbjegavajući da tom nasljeđu nađenu atribut „crnogorska“, pa otud naslovi *Epska narodna poezija Crne Gore* ili *Lirska narodna poezija Crne Gore*, već od 1967. godine i pojave antologije *Crnogorske anegdote* Radosava Medenice, pridjev crnogorski odomaćio se u naslovima antologijskih izbora pojedinih usmenoknjiževnih žanrova objavljenih u „Luči“. Izvan te edicije, no takođe u izdanju Grafičkoga zavoda, 1970. godine publikovana je antologija Radovana Zogovića *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*. Već u uvodnome dijelu opsežne studije štampane kao predgovor antologije Zogović definiše što razumije pod pojmom crnogorske epike i razrađuje kriterijume na osnovu kojih je moguće odrediti pripadnost nacionalnim kulturama pojedinih pjesama: „Ona je (antologija *Crnogorske*

epske pjesme raznih vremena – prim. A. R.), prema tome, bar koliko je njezinom sastavljaču poznato, prvi sistematski pokušaj da se, iz cjeline koja je u književnost i nauku ušla pod imenom srpsko-hrvatski epos, izdvoji, u izboru, ono što je stvoreno u krajevima gdje se, u toku veoma dugog, objektivnim unutrašnjim i spoljnim faktorima usporenog istorijskog razvitka formirala crnogorska nacionalnost. Da se, samo po sebi razumije, izdvoji na osnovu najvećeg mogućeg broja bitnih elemenata, *onoliko koliko je to stvarno moguće i neophodno izdvojiti*, kao poetsko nasljeđe koje *prvenstveno* pripada Crnoj Gori, i, *kao takvo*, kao izraz i doprinos Crne Gore, pripada onoj široj cjelini (‘srpsko-hrvatski epos’), budući, u krajnjoj liniji, neodvojivo od nje isto onako, kako ni ta cjelina ne postoji drukčije nego kao organsko jedinstvo posebnih djelova. U tome je ona druga, bitnija odlika ovoga izbora, skopčana, razumije se, s mnogo poteškoća i rizika, uslovljenih, osim svega ostalog, i nedostatkom rasprava o nacionalnim komponentama srpsko-hrvatsko-crnogorskog narodnog eposa, kao cjeline, *kao zajedničke poetske predistorije naših naroda*“ (Zogović, 1983: 173–174). Zogovićeva je antologija naišla na neodobranje dijela stručne javnosti upravo zbog njegova postupka izdvajanja crnogorskoga usmenog eposa iz cjeline tzv. srpskohrvatske narodne epike. Zanimljivo je da je autor koji je prvi negativno ocijenio antologiju, prof. dr Novak Kilibarda, četiri decenije kasnije napisao prvu *Istoriju crnogorske usmene književnosti* koja počiva na principima što ih je u predgovoru svoje antologije postulirao Radovan Zogović.

Ako bi se obrt u tretmanu crnogorskoga književnoga nasljeđa koji je u književnoj montenegristici nastao nakon 1968. godine mogao definisati sintagmemom – od margine ka centru, kad je riječ o kanonu usmene književnosti, shvaćenom kao reprezentativni institucionalno verifikovani izbor tekstova, moglo bi se reći da u Crnoj Gori s promjenom društveno-političkih okolnosti, nije došlo ni do kakvih promjena. To se prije svega odnosi na onaj dio naše usmene književnosti koji je tradicionalno bio u centru interesovanja naučne zajednice, usmenu poeziju i osobito usmenu deseteračku epiku. Duga šena Vuka Stefanovića Karadžića, nesumnjivo najznačajnijega sakupljača i redaktora južnoslovenske usmene književnosti, obilježice sve antologijske izbore crnogorske usmene epike, od Vukomana Džakovića (*Crnogorske junačke narodne pjesme*, 1953) do Momira Markovića (*Crnogorske epske pjesme*, 2014). Dominacija sadržaja koje je publikovao Vuk Stefanović Karadžić izrazito je primjetna i u crnogorskim osnovnoškolskim i srednjoškolskim programima. Monografija prof. dr Novaka Kilibarde *Usmena književnost*, objavljena kao prvi tom *Istorije crnogorske književnosti*, takođe je u prvome redu usredsređena na korpus usmene književnosti koji je obznanio Vuk Stefanović Karadžić. Bez namjere da problematizujemo kanon crnogorske usmene književ-

nosti i djelo Vuka Stefanovića Karadžića ovđe ćemo ukazati na jedan tipično crnogorski fenomen. Naime, u Crnoj Gori antologije su počele da se rade prije no je dobar dio građe publikovan. Taj postupak doveo je do sužavanja korpusa tekstova na osnovu koga je trebalo formulisati književni kanon, a istovremeno doveo je i do situacije da je književni kanon oblikovan u nekim drugim kulturno-istorijskim prilikama ostao imun na „ideološke i estetičke konotacije“ našega doba. Time je zanemaren, primjera radi, ogromni sakupljački trud Vuka Vrčevića. Veliki dio usmene književnosti rasut izvan Karadžićevih zbornika ostao je gotovo nepoznat i stručnoj, a kamoli laičkoj javnosti, a posebno prve južnoslovenske usmenoknjiževne pjesmarice iz Boke.

U nastavku rada u kratkome pregledu predstavimo rezultate našega višegodišnjeg arhivskog rada čiji je cilj osvjetljavanje najstarijega sloja zabilježenoga crnogorskoga usmenog nasljeđa. Uspostavljanje hronologije i opis rukopisa o kojima je u južnoslovenskoj nauci o književnosti tek sporadično bilo riječi, sa zadatkom detektovanja tekstualnih tragova usmene književnosti Boke Kotorske i osobito Perasta od kraja XVII do 30-ih godina XIX vijeka, neophodni su preduslovi za valorizaciju toga nasljeđa koja će, van svake sumnje, dovesti i do redefinisanja kanona crnogorske usmene književnosti.

Najstariji crnogorski usmenoknjiževni zapisi

O peraškim pretežno usmenoknjiževnim zbornicima nastajalim od kraja XVII do sredine XIX stoljeća najvažnije podatke ostavio je Srećko Vulović krajem XIX stoljeća u nekoliko svojih radova te u korespondenciji s Valtzarom Bogišićem. Bogišićeve vrijedne bilješke o tim zbornicima ostale su neobjavljene, a na njihovu je tragu Miroslav Pantić upotpunio saznanja, no i pored njegova višedecenijskoga rada, kompleks peraških zbornika usmene književnosti ostao je uglavnom izvan kruga interesovanja naučne javnosti. Osim informacija o nekoliko važnijih pjesmarica koje je donio Pantić, a na osnovu njegovih istraživanja i nekolicine drugih autora, ostala je nepoznanica i o broju rukopisa, i o njihovim sastavljačima, ali i o njihovoj vrijednosti.

Arhivska istraživanja koja smo preduzeli u proteklih šest godina, ponudila su sasvim novu sliku ovoga problema. Počevši od svega nekoliko poznatih naslova, identifikovali smo relativno obiman korpus. Čini ga osamnaest zbirki pjesama zabilježenih ili prepisanih u Perastu od kraja XVII do sredine XIX stoljeća. Osim nedavno objavljenih *Pjesmarice Nikole Burovića* (2017), *Pjesmarice Krsta Mazarovića* (2017), *Pjesmarice Nikole Mazarovića* (2018), *Pjesmarice Julija Balovića* (2019), *Pjesmarice Andrije Balovića* (2019), *Pjesmarice Ivana Kolovića* (2020) i *Pjesmarica Krsta Balovića* (2020) koje smo pripremili za štampu zajedno s Adnanom Čirgićem, ostali zbornici nijesu ni-

kad integralno publikovani. Pored tih osamnaest zbornika o kojima će biti riječi, tokom istraživanja identifikovali smo veći broj pojedinačnih zapisa pjesama iz naznačene epohe, nekoliko zbornika sačuvanih u nepotpunim prijepisima i jedan zbornik kojem se po svemu sudeći danas više ne može ući u trag, o čemu će biti riječi na kraju ovoga poglavlja.

Identifikovani i proučeni korpus zbornika čine ovi rukopisi:

1. Pjesmarica Nikole Burovića (1696);
2. Pjesmarica Julija Balovića (kraj XVII – početak XVIII v.);
3. Pjesmarica Krsta Mazarovića (oko 1710);
4. Rukopisni zbornik IV. a. 30 Arhiva HAZU;
5. Rukopisni zbornik I. b. 80 Arhiva HAZU;
6. Rukopisni zbornik I. a. 27 Arhiva HAZU;
7. Pjesmarica Nikole Mazarovića (1775);
8. Zbirka počasnica iz Nadžupskoga arhiva u Perastu (kraj XVIII ili početak XIX vijeka);
9. Zbirka počasnica iz Nadžupskoga arhiva u Perastu II (početak XIX vijeka);
10. Pjesmarica Andrije Balovića (kraj XVIII ili početak XIX vijeka);
11. Pjesmarica Ivana Kolovića (1805);
12. Zbirka deseteračkih pjesama Joza Šilopija (početak XIX vijeka);
13. Zbirka počasnica Joza Šilopija I (početak XIX vijeka);
14. Zbirka počasnica Joza Šilopija II (početak XIX vijeka);
15. Pjesmarica Tripa Smeće (početak XIX vijeka);
16. Pjesmarica Krsta Balovića I (1833);
17. Pjesmarica Krsta Balovića II (vjerovatno 1833);
18. Tzv. Drugi Zmajevićev rukopis (vjerovatno kraj XVIII v.).

Pjesmarice pod rednim brojem 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12 i 16 proučavane su na osnovu originalnih rukopisa koji se čuvaju u Muzeju i zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu, Nadžupskome arhivu u Perastu i Arhivu HAZU u Zagrebu. Pjesmarica 9 izučavana je na osnovu prijepisa Srečka Vulovića koji se čuva u Nadžupskome arhivu u Perastu, dok su pjesmarice 13, 14, 15 i 17 rekonstruisane na osnovu prijepisa iz 70-ih godina XIX vijeka, koji se čuvaju u Muzeju i zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu. Pjesmarica pod brojem 18 rekonstruisana je na osnovu publikovanih sadržaja u radovima Miroslava Pantića.

Prilikom istraživanja identifikovani su i neki rukopisi za koje se još od prvih vijesti o njima nije znalo đe se nalaze (poput *Pjesmarice Ivana Kolovića*, *Pjesmarice Andrije Balovića*, dvije pjesmarice Joza Šilopija i prijepisa *Pjesmarice Tripa Smeće*). Nakon što je identifikovan korpus, pri čemu je od

posebnoga značaja bio članak Srećka Vulovića „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela“ iz 1873. godine, potom njegov nastavak objavljen 1879. godine, kao i neobjavljeni prilog „Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama“, pronađen u Vulovićеvoј zaostavštini u Nadžupskome arhivu u Perastu, pristupljeno je raščitavanju rukopisa. Neujednačena latinična grafija predstavljala je izvjestan problem u tome poslu, no i on je uspješno finalizovan, a osam rukopisa je potom i objavljeno i time stavljeno na uvid naučnoј javnosti (*Pjesmarica Nikole Burovića, Pjesmarica Krsta Mazarovića, Pjesmarica Nikole Mazarovića, Pjesmarica Julija Balovića, Pjesmarica Andrije Balovića, Pjesmarica Ivana Kolovića* i dvije pjesmarice Krsta Balovića).

Nakon raščitavanja rukopisa ustanovljeno je da se u većini zbornika, pored tekstova usmenoknjiževnoga karaktera, nalaze i pjesme autorske provenijencije, bilo da je riječ o pjesmama samih zapisivača (Nikole i Luke Burovića, Joza Šilopija i sl.) bilo o prijepisima dubrovačko-dalmatinskih pjesnika ranoga novovjekovlja (Ignjata Đurđevića, Marina Buresića, Ivana Gundulića i dr.). Za predmet istraživanja odabrani su samo usmenoknjiževni tekstovi, pa je bilo neophodno ekscerpirati pjesme usmenoknjiževne provenijencije od onih autorskoga porijekla. Za rasvjetljavanje kulturnih prožimanja između Boke Kotorske s jedne i Dubrovnika i Dalmacije s druge strane bilo bi korisno u posebnoj studiji utvrditi koji su autori i kojim djelima zastupljeni u peraškim rukopisima. Veliki broj pjesama različitih autora potvrđuje, pak, da su dubrovačko-dalmatinski pjesnici bili izuzetno popularni u bokeljskoј sredini.

U sljedećoj fazi istraživanja trebalo je identifikovati prepisivača usmenoknjiževnoga korpusa rukopisa pod rednim brojevima 4, 5 i 6 što je uporednom analizom rukopisa iz fonda Arhiva HAZU i Nadžupskoga arhiva u Perastu uspješno obavljeno, pa je kao prepisivač najvećeg dijela usmenoknjiževnih sadržaja tih zbornika identifikovan Ivan Antun Nenadić.

Korpus sadrži veliki broj epskih i lirskih usmenoknjiževnih žanrova, koji istraživaču nudi širok prostor za analizu kako same geneze i strukture žanra, tako i tematsko-motivskih karakteristika pojedinih pjesama.

Opredijelili smo se da opise pojedinih rukopisa damo u sklopu portreta pojedinih zapisivača, čime se izbjeglo atomiziranje predočene građe, a vjerujemo i pridonijelo boljoj kontekstualizaciji zbirki. Izuzetak čine zbirke kod kojih nijesmo uspjeli identifikovati zapisivače.

Nikola Burović¹

O postojanju rukopisa peraške zbirke usmenih pjesama iz XVII vijeka naučnu javnost prvi je detaljnije 1873. godine obavijestio vrijedni proučavatelj bokeljskoga kulturnog nasljeđa Srećko Vulović. U tekstu „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“ Vulović je dao prvi opis rukopisa, pripisujući ga barskome nadbiskupu Andriji Zmajeviću (Vulović, 1873: 10). Premda je u prepisci s Bogišićem sam Vulović posumnjao u Zmajevićevo „autorstvo“ (Pantić, 1961: 228), ipak je cijelo stoljeće nakon otkrića peraški zbornik u stručnoj literaturi figurirao kao „Zmajevićev rukopis“.

Od Vulovićeve otkrića do danas o zborniku je pisalo više autora, što iz prve što iz druge ruke, no najveći doprinos njegovu proučavanju dali su Gracija Brajković, Miroslav Pantić i Hatidža Krnjević. Brajković je, naime, identifikovao sastavljača zbornika, uočivši da je, zapravo, pisan rukom peraškoga pomorca i ratnika Nikole Burovića (oko 1655–1737), prepisivača većeg broja književnih sastava (Brajković, 1975: 8), dok su Pantić (Pantić, 1964: 87–111) i Krnjević (Krnjević, 1986: 68–104) objavili pojedine pjesme i stihove zbornika, kritički ih analizirajući. No iako godina 1696, upisana na vrhu pretposljednje strane zbornika, upućuje na to da je riječ o najstarijem poznatom zborniku usmene književnosti na južnoslovenskome prostoru, rukopis je tek nedavno publikovan.²

U vrijeme kad je Vulović obznanio postojanje zbornika rukopis je bio vlasništvo ugledne bokeljske familije Smeća. Pojava tako dragocjenoga rukopisa skrenula je pažnju Valtazaru Bogišiću, pa ga je on već 1878. godine otkupio od Frana Smeće, čime je zbornik postao dio bogatoga rukopisnog fonda Bogišićeve zbirke, u kojoj se pod rednim brojem M 124 i danas čuva. Bogišićeva namjera da pjesme iz rukopisa objavi u drugoj knjizi *Narodnih pjesama iz starijih najviše primorskih zapisa* nikad nije ostvarena, pa su pjesme toga rukopisa ostale do danas nepoznanica za naučnu javnost.³ Istina, Miroslav Pantić je objavio dvadeset i jednu pjesmu iz zbornika u okviru izbora *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka*, no tu se stalo sa širim interesovanjem za sadržaj vrijednoga rukopisa iz Bogišićeve rukopisne zbirke. U nekoliko radova Gracija Brajković rasvijetlio je problem vezan za autorstvo zbornika i

¹ Odlomak o Nikoli Buroviću objavljen je u: Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Rukopisni zbornik Nikole Burovića“, *Matica*, broj. 68, Cetinje – Podgorica, 2016, str. 271–282. Budući da je riječ o koautorskome prilogu, ovde smo prenijeli samo naš dio teksta.

² *Pjesmarica Nikole Burovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Sekretarijat za kulturu Glavnog grada, Cetinje – Podgorica, 2017.

³ Bogišić je u predgovoru prvoj knjizi *Narodnih pjesama*, objavljenoj 1878. godine, skrenuo pažnju na rukopis (Bogišić, 1878: 93–97).

donio vrijedne podatke u Peraštaninu Nikoli Buroviću. Čak i da Brajković nije donio ubjedljive argumente o Burovićevu „autorstvu“ na osnovu poređenja rukopisa, da je zbornik na neki način povezan s tom peraškom familijom bilo bi jasno na osnovu samoga rukopisa koji na neispisanim stranama sadrži niz grbova te znamenite peraške familije, a, uz to, u nekim se pjesmama upravo slave pojedini pripadnici familije Burović.

Nikola Burović višestruko je zanimljiva ličnost peraške istorije druge polovine XVII i prve polovine XVIII stoljeća. Između pomorstva, trgovine, hajdučije i ratova, Perast je kao granični grad tokom naznačenoga perioda prolazio jednu od dinamičnijih faza u svojoj povijesti, obilježenu ekonomskim i privrednim procvatom te snažnim kulturnim zamahom.⁴ S pomenom u izvorima prvi put već 1574. godine („Triphon de Zuanne Stoischic sopra nome Buro“), familija Burović imala je znatnijega udjela u pisanju peraške istorije ranoga novovjekovlja. O godini rođenja i smrti Nikole Burovića ne postoje precizni podaci, no u arhivskoj građi koja nam je dostupna postoji veliki broj dokumenata na osnovu kojih se može rekonstruisati njegova biografija. Pretpostavlja se da je rođen 1655. godine, a da je umro 1737. godine. Njegov bogati životopis mogao bi se podijeliti na četiri segmenta: ratničku, pomorsku, gradsku i književnu djelatnost. Kao ratnik Burović se pominje u gotovo svim važnijim okršajima u peraškoj okolini, ali i na drugim bojištima osobito Morejskoga rata, koje je Mletačka Republika vojevala s Osmanskim Carstvom krajem XVII i početkom XVIII vijeka. Učestvovao je, najčešće kao komandant vojnih odreda, u bitkama kod Corona (1685), Modona (1686), Herceg Novog (1687), Korče u jugoistočnoj Albaniji (1688), Grahova i Cetinja (1692), Trebinja i Klobuka (1694) te Bara (1717) i Ulcinja (1718). Tokom 1695. godine bio je u posebnoj misiji na Cetinju, na Neretvi, u Trebinju i nekim drugim mjestima, a Mlečani su ga imenovali i guvernerom Carina i Trebinja (1694). Kao pomorac Burović je često angažovan na poslu prijevoza pšenice, vina, mesa i dr. namirnica, od Corone i Leventa, do Drača, Korčule, Venecije i drugih destinacija. I u gradskome životu Perasta Burović je ostavio vidna traga, kao punomoćnik, sudija, poslanik kod viših mletačkih vlasti te načelnik u više navrata. Dao je značajan doprinos izgradnji Crkve Svetoga Nikole, a darivao je i Crkvu Gospe od Škrpjela. Pripadao je bratovštini Gospe od Karmela i bratovštini Presvetog Sakramenta. Od posebna je značaja Burovićev književni rad.

Gracija Brajković utvrdio je da su Burovićevom rukom pisani ovi rukopisi:

⁴ V. više o tome: Butorac, 1999.

1. Zbirka pjesama u Zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu;
2. Peraška crkvena pjesmarica u Nadžupskome arhivu u Perastu;
3. Prijepis Gučetićeve *Dalide* u Nadžupskome arhivu u Perastu;
4. Zbornik dubrovačkih pjesnika u HAZU u Zagrebu;
5. Dva prijepisa Vetranovićeve *Istorije od Dijane*, jedan u Nadžupskome arhivu u Perastu, a drugi pronađen u Milanu.

No osim što se bavio prepisivačkim i zapisivačkim radom, Burović se i sam ogleđao kao pjesnik. Sačuvana je njegova prigodnica „U pohfalu prisvijetloga i pripoštovanoga gospodina Vicka Zmajevića arkibiskupa zadarskoga, gospodičića peraškoga. Godište 1713.“, a Brajković mu pripisuje i nekoliko pjesama iz zbornika koji se čuva u Cavtatu (Brajković, 1982: 128).

Rukopis Nikole Burovića koristili smo u Naučnome arhivu Muzeja i zbirke Baltazara Bogišića u Cavtatu juna 2016. godine. Prema opisu koji je za potrebe Bogišićeva arhiva 1952. godine izradio Vladimir Mošin Burovićev rukopis je veličine „21,5 X 31; 72 lista; fol. 92 (nedostaju folije 1–6, 33–36, 44, 45, 47 i 70)“ (Mošin, 1954: 25). Danas je konzerviran i čine ga 152 str. uglavnom dvostubačno ispisanoga latiničnog teksta.

Rukopis je formalno podijeljen u četiri „žanrovske“ cjeline. Prvu, koja se prema današnjoj numeraciji prostire od 1. do 52. str. rukopisa čine „bugarke“, kako pjesme dugoga stiha imenuje sastavljač zbornika, njih 14. Čak 10 „bugarki“ iz Burovićeva zbornika zapravo su nastale preradom pojedinih pjevanja Gundulićeva *Osmana*. Anonimni prerađivač, moguće i sam sastavljač zbornika, Gundulićev je osmerac upotrijebio kao polustih, čime je dobio šesnaesterce, karakteristične za stih bugarštice. Dodavanjem napjeva nakon prvoga, a potom nakon svakog drugog stiha, uglavnom je zadovoljena u formalnome smislu struktura bugarštice. Od preostalih „bugarki“ dvije opjevaju lokalna peraška vojevanja, jedna opsadu Beča, a sve tri odaju utisak nevješto spjevanih umjetničkih tekstova. Narodne provenijencije mogla bi biti tek jedna, ona posvećena Brajanu Miloševcu i robinji devojci. Od str. 53 do str. 60 u rukopisu se nalazi specifična forma lirske usmene poezije, tzv. počasnice ili počašnice, kako su pjesme nazivane u Perastu, koje su privukle i posebnu pažnju Vuka Karadžića prilikom njegova boravka 1834–1835. u Boki. „Počašnice muške“, njih 57, u zborniku se nahode na stranicama 53–57, dok su „počašnicama ženskim“, kojih je 25, posvećene stranice 59 i 60. Od str. 67 do str. 100 i od str. 103 do str. 105 u zborniku se, objedinjene naslovom „Popijevke od kola“, nalazi 88 pjesama različita porijekla i žanrovskoga karaktera, od stihova dubrovačkoga pjesnika Ignjata Đurđevića, preko pjesama anonimnih pjesnika, predstavnika građanske lirike Perasta i bliže i dalje okoline, „pirnih“ pjesama, poskočica, prigodnih pjesama izvođenih u čast zaređenja, do najljep-

ših stranica usmene lirike. Završnu cjelinu rukopisa čine deseteračke epske pjesme. Iako nijesu odvojene posebnim „žanrovskim“ nadnaslovom, deseteračke su pjesme fizički odvojene od ostatka zbornika s 20 praznih strana, od kojih su neke naknadno dopisane rukom potomaka Nikole Burovića. Deseteračke pjesme, njih 28, nalaze se od str. 125 do str. 146 i, osim što među njima ima i onih antologijske vrijednosti, predstavljaju pravu riznicu tema, motiva i stilskih postupaka koji tek čekaju tumače i u poređenju s kojima bi i one pjesme iz Karadžićevih zbirki mogle doživjeti novo čitanje. Zbornik okončava posebna stihovana forma – kalendar u kojem je svaki mjesec opjevan posebnim katrenom s rasporedom rima aabb. Na neispisanim stranicama Zbornika Nikole Burovića njegov sin Luka (1695–1755) ispisao je 6 svojih pjesama „na narodnu“, kao i jedan dokument na talijanskome jeziku. U rukopisu se nalazi i molitva za pripadnike familije Burović, unešena u zbornik 1766. godine, te kratka bilješka Kristofala Burovića iz 1767. godine.

Julije Balović⁵

Rukopisna pjesmarica Julija Balovića već duže od vijek i po poznata je nauci, no izostala je njena detaljnija naučna obrada. Premda je jedan dio pjesama koje sadrži objavljen još prije sto četrdeset godina, rukopis je kao posebno izdanje tek nedavno objavljen.⁶ Danas se nalazi u izdvojenoj cjelini Arhiva obitelji Balović, pod rednim brojem 21, u Arhivu HAZU u Zagrebu. Novembra 2017. godine omogućeno nam je od strane uprave Arhiva nesmetano proučavanje ovoga vrijednog rukopisa.

Prve vijesti o rukopisu donose Lovro Kukuljica (Bogišić, 1868: 292), Srećko Vulović (Vulović, 1873: 29) i Valtazar Bogišić (Bogišić, 1878: 134–135). U fusnoti koju svojim inicijalima potpisuje Lovro Kukuljica, objavljenoj uz članak Valtazara Bogišića u *Dubrovniku*, „zabavniku narodne štionice dubrovačke za godinu 1868“, sriječemo prvi pomen i opis ovoga rukopisa: „Sreća me je tu skorice namjerila na vrlog rodoljuba M. P. Srećka Vulovića iz Perasta koji mi je kazao da u njegovoj otadžbini imaju dvije zbirke narodnih pjesama nalik ovoj koju je opisao Dr. Bogišić; od kojih jedna sudeći po nekim podacima prilično da je bila napisana izmegju god. 1682–1714, a druga nekoliko docnije u prošastome stoljeću. Stariji rukopis svojina je kuće Balovića iz

⁵ Odlomak o Juliju Baloviću objavljen je u: Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Izveštaj o istraživanju Pjesmarice Julija Balovića u Arhivu HAZU“, *Lingua Montenegrina*, god. XI/1, br. 21, Cetinje, 2018, str. 361–373. Budući da je riječ o koautorskom prilogu, ovde smo prenijeli samo naš dio teksta.

⁶ *Pjesmarica Julija Balovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2019.

Perasta. U njemu su 24 pjesme, od kojih devet s mjerilom od 15 glasova i s dodatkom od 6 glasova iza svakoga drugoga, a gdje gdje trećega stiha: ostale su petnaest sve u desetercima. Predmet su svih pjesama razni bojevi i megdani na kopnu i na moru između Bokijelja s jedne strane a, s druge strane Španjula, Turaka i Tuniških gusara“ (Bogišić, 1868: 292).

Kao i brojne druge rukopise, i ovaj je, kako se to vidi iz Kukuljičina saopštenja, od nestanka spasio vrijedni istraživač bokeljske književnosti i kulture Srećko Vulović. U zaostavštini Srećka Vulovića u Nadžupskome arhivu u Perastu pronašli smo neobjavljeni rukopis „Opisanje rukopisa Balovića“ koji je poslužio kao osnova za Bogišićev detaljniji opis objavljen u predgovoru prvoj knjizi njegovih *Narodnih pjesama iz starijih najviše primorskih zapisa* 1878. godine. U tom neobjavljenom zapisu Vulović piše: „Ova stara zbirka narodnih pjesama nahodi se u svezanoj knjigi u 4° a ima u svemu 337 stranah t. j. obraza, ali napisanih samo 147 sve jednom istom rukom napisanijeh. Kako i odkle sadašnjemu posjedniku došav, to nije poznato, ali je lasno da ga pripraviše jedan od dva vrla muža porodice Balovića Dr Andrija, ili presjednik kapit. kot. Vicko, oba učena čovjeka... (...) Rukopis nije svakako rukom ni jednoga ni drugoga prepisan...“ Parafrazirajući Vulovićev zapis Bogišić o vremenu postanka rukopisa bilježi ovo: „Teško je tačno opredijeliti, kad je naš rukopis postao, ali sudeći po događajima, koji su predmet pjesama, po pismu i papiru, lako da je pisan bio još pri kraju 17-tog ili početkom prošlog stoljeća. Ko je zapisao ove pjesme, nije poznato, ali se svakako čini, da ga je pisala ruka prvoga sabirača na usta naroda, a ne kakvog starijeg rukopisa“ (Bogišić, 1878: 134). Ipak, podatak da je zapisivač nepoznat nije precizan, budući da ga je u pismu Bogišiću još 1874. godine Srećko Vulović tačno identifikovao. U tom pismu datiranom 29. septembra 1874. godine Vulović veli: „Neznam jesteli izdali pjesme iz Balovića zbirke, ako nijeste predgovor tiskali, mogu danas za stalno Vam javiti ko ih je pisao. Kupeći gradivo za nastavak Popisa Vratlah Kotorskih spisatelja, što sam lani započeo u Programu Kotorske Gim: nagjoh rukopis istom rukom vas ispisan koja je i Zbirku Balovića pisala a na početku ima slijedeća bilješka; *‘upisah ia ovo Giulio Ballovich* na kontomatiu u Mlecima na XVI mieseca Vegliace a godista 1692 pod Fran:co Morosini Duxd Mletacki’“ (Pantić, 1961: 220). Vulović je, dakle, poređenjem rukopisa ustanovio da je prepisivač zbirke Julije Balović (24. 3. 1672. – 10. 9. 1727), peraški pomorski kapetan, istoriograf i leksikograf.⁷ Da je Julije Balović zaista prepisivač zbornika uvjerali smo se poredeći rukopis zbirke s njegovim prijepisom *Danice* Džona Palmotića koji se pod rednim brojem 2 nalazi u Arhivu obitelji Balović u Arhivu HAZU i Balovićeve *Peraške hronike* koja je

⁷ O Juliju Baloviću v. Rotković, 2012: 293–294.

pohranjena pod signaturom R VII u Nadžupskome arhivu u Perastu i signaturama M–110, M–111 i M–112 u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu.⁸

Julije je Balović, kao i brojni njegovi savremenici ponikli u patricijskim peraškim familijama, pomorstvu posvetio znatan dio svojega života. Počevši kao brodski pisar, odnosno škrivan, napredovao je u službi sve do dužnosti komandanta peraških čuvara mletačke zastave. Na glasu kao prekaljeni i hrabar ratnik, bio je učesnik brojnih pomorskih okršaja u kojima ga nijesu zaobišla ni ranjavanja, ali ni docnije zaslužena javna priznanja mletačkih visokih zvaničnika. Kad je riječ o književnome radu, Julije Balović je u istoriji književnosti pominjan kao hroničar, pisac, sakupljač usmenoknjiževne baštine te kao prepisivač savremenih dubrovačkih pjesnika. Njegova *Peraška hronika* na talijanskome jeziku do danas nije integralno publikovana, a poznata su dva rukopisa pod tim imenom, od kojih je jedan svojina Nadžupskoga arhiva u Perastu, a drugi Sveučilišne knjižnice u Splitu. Balović je autor priručnika za brodske pisare, *Pratichae schrivaneschae* (postoje dvije verzije, jedna iz 1693. i druga iz 1695), zapravo zbirke svakovrsnih dokumenata koji mogu biti od koristi brodske pisaru, od kojih je za nas danas možda i najzanimljiviji mali rječnik od oko 500 riječi na pet jezika, talijanskom, „slovenskom“, grčkom, albanskom i turskom (Balović, 2004). Iz rane faze književnoga djelovanja Julija Balovića sačuvan je njegov prijepis *Danice* Džona Palmotića, nastao u Mlecima 1692. godine, koji je danas pohranjen u Arhivu HAZU u Zagrebu. Pored drugih njegovih bilješki dokumentarnoga karaktera, a moguće i crteža, na koje upućuje Cvito Fisković (Fisković, 1973: 9–33), ovđe ćemo spomenuti još i jedan rukopis, o kojem, koliko nam je poznato, u literaturi dosad nije bilo riječi. Naime, u Istorijskome arhivu u Kotoru u Zbirci Balović (BAL XXXVIII), pod oznakom BAL I pronašli smo jedan prijepis Gundulićeva *Osmana* pisan rukom Julija Balovića.

Pjesmarica Julija Balovića u inventarnoj knjizi Arhiva obitelji Balović zavedena je pod neadekvatnim nazivom „Dnevnik od 360 paginiranih stranica, djelomično ispisan u prvoj pol. 19. st. od Stefana Balovića“. Od 24 pjesme koje pjesmarica sadrži, 9 bugarštica objavio je Valtazar Bogišić u knjizi *Narodne pjesame iz starijih najviše primorskih zapisa*.

⁸ Tim analizama odbačena je pretpostavka Pavla Butorca da je prepisivač zbornika Marko Balović (Butorac, 1999: 359).

Krsto Mazarović⁹

U Nadžupskome arhivu u Perastu čuva se dosad neproučeni rukopis Pjesmarice Krsta Mazarovića. Ljubaznošću peraškoga župnika don Srećka Majića omogućeno nam je tokom marta 2017. godine istraživanje toga i drugih rukopisa koji su pohranjeni u Nadžupskome arhivu u Perastu. Rukopis Krsta Mazarovića (1680–1725) nastao je oko 1710. godine i sadrži svega dvije deseteračke epske pjesme (u dodatku je dat i „spisak duša“, odnosno popis peraških familija i njihovih članova). Kako o zbirci Krsta Mazarovića nije u literaturi bilo dovoljno vijesti, a ne pominje je ni prilježni historičar bokeljske književnosti Miroslav Pantić u svojoj monografiji *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, to smo smatrali vrijednim publikovati pjesme koje sadrži (Radoman & Čirgić, 2017: 283–318). Upoređenjem pjesama iz Pjesmarice Krsta Mazarovića s nešto mlađim rukopisnim zbornikom Nikole Mazarovića, koji se takođe čuva u Nadžupskome arhivu u Perastu, utvrdili smo da se iste pjesme javljaju i u zbirci Nikole Mazarovića, s neznatnim ortografskim, leksičkim i obličkim izmjenama (Radoman & Čirgić, 2018: 409–445).

O životu i radu Krsta (Krila) Lukina Mazarovića nema mnogo arhivskih podataka. Zahvaljujući istraživanjima Gracije Brajkovića i Slavka Mijuškovića poznat je njegov književni angažman koji ga stavlja u red značajnijih glasova peraške književne republike prve četvrtine XVIII vijeka. Potomak ugledne patricijske familije koja se u izvorima prvi put pominje 1334. godine, Mazarović je, kao i brojni drugi njegovi savremenici i sugrađani, književni rad spojio s ratničkim zanatom, obrevši se kao „škrivan“ na brodu čuvenoga peraškog kapetana Đura Bana, koji će na Božić 1716. godine u dračkoj luci zametnuti boj s „barbareškim“ gusarima, u kojem je malobrojna posada peraškoga vašela odnijela pobjedu nad brojčano nadmoćnim neprijateljem, pronoseći tako nadaleko slavu peraškoga oružja. U boju je Mazarović teško ranjen, a dvije godine kasnije o njemu će iscrpno pisati u djelu štampanom u Veneciji pod naslovom *Valor trionfate overo preggio di gloria nel dispregio della morte dell'intrepida nazione perastina (Pobjednička vrlina ili cijena slave u preziru smrti nepobjedive peraške nacije)*. Na maternjem, „slovinskom“, jeziku Mazarović je u Veneciji 1712. godine štampao i jedno djelo čiji nije autor već transkriptor na latinicu i „prevodilac“ s ikavsko-ijekavskog na „peraški“ originala fra Pavla Posilovića, *Cvijet od kriposti prikoristan dječici i svakome*

⁹ Odlomak o Krstu Mazaroviću objavljen je u: Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Izvjestaj o proučavanju Pjesmarice Krsta Mazarovića iz Nadžupskoga arhiva u Parastu“, *Lingua Montenegrina*, god. X/1, br. 19, Cetinje, 2017, str. 283–318. Budući da je riječ o koautorskom prilogu, ovde smo prenijeli samo naš dio teksta.

vjernomu krstjaninu koji ga uzbuđe štiti često. Ako sama knjiga nije originalni Mazarovićev rad, njegova je bar posveta napisana biskupu Marinu Dragu. Da je Krsto Mazarović imao raznovrsnih interesovanja pokazuje i jedan dokument na talijanskome jeziku iz 1711. godine u kojem je izložio prijedlog za rekonstrukciju Crkve Sv. Nikole u Perastu. Još jedan njegov rukopis na talijanskome jeziku s istoriografskim ambicijama u kojem je izložio istoriju svoje familije i biografije njenih znatnijih predstavnika, u nauci nazvan *Biografije Mazarovića*, čuva se danas u Nadžupskome arhivu u Perastu (Pantić, 1990: 315–326).

Iako obimom ubjedljivo najmanja u odnosu na druge bokeljske usmenoknjiževne rukopise XVIII vijeka, zbirka Krsta Mazarovića sa svoje dvije deseteračke epske pjesme, zavrijedila je da se na nju skrene pažnja, kako zbog utvrđivanja preciznijega popisa bokeljskih sakupljača i prepisivača usmene književnosti, tako i u cilju kompletiranja toga rukopisnog fonda, a potom i otvaranja brojnih pitanja vezanih za tipološke, žanrovske, jezičke i temato-loške osobine korpusa. Mi ćemo se ovom prilikom zadržati samo na opisu rukopisa. Pod naslovom „Pjesmarica Mazarovića II“, ispisanim rukom Gracije Brajkovića, usmenoknjiževna zbirka Krsta Mazarovića čuva se u Nadžupskome arhivu u Perastu pod signaturom R X. Na poleđini papirnih korica, u kojima se čuva rukopis, Brajkovićevom rukom upisano je da je rukopis povezan i paginiran 4. XII 1962. godine. Sam rukopis sadrži 12 listova, odnosno 24 strane. Dvije deseteračke epske pjesme zapisane su na stranama 1–10 dok ostatak rukopisa, od 11. do 23. str. sadrži „popis duša“ različitih peraških familija. Na poleđini rukopisa krupnim je slovima ispisano „Perasto“. Tematika pjesama zastupljenih u Mazarovićevu zborniku odnosi se na sukobe s Osmanlijama, a njeni protagonisti su „madžarski“ junaci Rakočija bane, Ognjeni Madžare, Svilo(je)vić Milinko i Sifarić Petar. Bez pretenzija da detaljnije ovom prilikom analiziramo pjesme, ukazaćemo na jedan detalj koji bi mogao govoriti o tome da je interes za porijeklo vlastite porodice, iskazan u *Biografiji Mazarovića* đe svoju porodicu dovodi u vezu s ugarskim velikašom proslavljenim u usmenoj tradiciji pod imenom Mihailo Svilojević, možda uticao i na Mazarovićev izbor pjesama uvrštenih u rukopis.

Da li je na bilježenje pjesama u kojima su protagonisti mađarski junaci Krsta Mazarovića zaista ponukala porodična tradicija ili su po srijedi razlozi druge prirode možda i nije od posebnoga značaja, no njegova malena zbirka značajan je fragment mozaika peraške usmenoknjiževne tradicije.

Ivan Antun Nenadić

U Arhivu HAZU u Zagrebu čuvaju se tri rukopisna pjesnička zbornika nastala na prostoru Boke Kotorske. Po opštoj ocjeni istraživača rukopisi su iz XVIII stoljeća. Riječ je o rukopisima označenim inventarnim brojevima IV a. 30, I b. 80 i I a. 27.

O prvome i drugome od tih rukopisa detaljnije je pisao Valtazar Bogišić u predgovoru knjige *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*. Bogišić je dao osnovne napomene o zbornicima, u mjeri u kojoj je to bilo potrebno za prvu knjigu njegovih *Narodnih pjesama*, u kojoj su u prvome redu predstavljene bugarštice. O rukopisu koji se danas čuva pod brojem IV a. 30 Bogišić je zabilježio ovo: „U knjižnici Jugoslavenske Akademije u Zagrebu imaju, u koliko se do sad zna, samo dva rukopisa, u kojima se nalaze bugarštice; one svekolike i prijeđoše u ovu knjigu. Prvi prostraniji rukopis nosi br. 638, i pisan je po svoj prilici negdje okolo početka 18-og vijeka; ima 34 lista debele hartije, u osmini; sprijeda, straga i u sredini ima po nekoliko praznih listova, a što se sadržaja tiče, i nema u njemu drugo osim bugarštica, koje primismo u ovu zbirku; osim toga nalazi se *kazalo*, u kome su prvi stihovi svake pjesme. Pretpošljednja je pjesma rukopisa (26) umjetna (...) Pjesme je pisala sve jedna ruka“ (Bogišić, 1878: 135–136).

Rukopis koji je danas pohranjen u Arhivu HAZU pod brojem I b. 80 Bogišić je ovako opisao: „Drugi zagrebački rukopis nahodi se pod br. 641, u navedenoj knjižnici, ali u njemu nema nego samo 3 bugarštice (...) ostalo su pobožne pjesme, a ima ih nekolicina i narodnih u razmjeru deseterca. Rukopis, koji ima okolo 46 listova u 8°, kao da je savremen više opisanomu, jer su narodne pjesme u njemu sve zapisane, ako se ne varamo, onom istom rukom, koja je pisala i rukopis pod br. 638“ (Bogišić, 1878: 136). Nakon tih opisa rukopisa, Bogišić donosi i zaključak o njihovu porijeklu i svjedoči o tome kako su rukopisi postali svojina Arhiva HAZU: „Narječne osobine dokazuju, da su obadva zagrebačka rukopisa u Boci Kotorskoj pisana bila rukom Bokijelja zapadne crkve. (...) Oba prijeđoše u knjižnicu akademije sa poznatom knjižnicom Kukuljevićevom; a taj vrli sabirač narodnih starina nađe po svoj prilici naše rukopise u Boci Kotorskoj“ (Bogišić, 1878: 136). Opis rukopisa I b. 80 dao je i Milan Rešetar, potvrđujući Bogišićev sud da je riječ o bokeljskom rukopisu, u predgovoru izdanju djela Ignjata Đurđevića objavljenom u okviru edicije Stari pisci hrvatski (Rešetar, 1918: XIX–XXI).

Rukopisima iz Arhiva HAZU pažnju je posvetio i Miroslav Pantić u knjizi *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka*. U taj je svoj izbor predvukovske usmene poezije Pantić unio jedan broj pjesama iz rukopisa IV a. 30, I b. 80 i I a. 27.

Za rukopis IV a. 30 veli da su ga pisale dvije ruke „od kojih jedna pripada pismenijoj i obrazovanijoj ličnosti (...), a druga, – ličnosti koja je to u mnogo manjoj meri (...); obe ruke radile su svoj posao jednovremeno, jer se njihovi tekstovi mešaju i nastavljaju jedan ispod drugoga, na istim listovima.“ (Pantić, 1964: 270). Na čemu temelji svoj sud o stepenu obrazovanja i pismenosti autora zbornika Pantić nije objasnio, a uvidom u sam rukopis u Arhivu HAZU utvrdili smo da se u njemu pojavljuju tri ruke. Prvom je rukom koja odaje nešto mlađa grafijska rješenja, napisan najveći dio sadržaja. Drugim su rukopisom od ukupno 27 pjesama koliko zbornik sadrži ispisane čak 22 pjesme. Preostalih 5 pjesama ispisano je trećom rukom. Dvije pjesme ovoga rukopisa objavljene su u zabavniku *Biser* 1863. godine uz ovu napomenu: „Sljedeće narodne pjesme i starinske i novije, čakavskoga narječja, dopusti nam izvaditi iz velike svoje i krasne sbirke, presvjetli gospodin vrhovni župan Ivan Kukuljević Sakcinski“ (Stokan, 1863: 40). Tu je zbirku, kao i ostale dvije, Kukuljević mogao pribaviti tokom boravka u Boki Kotorskoj 1856. godine (Jakić, 1962: 153).

O rukopisu I b. 80 Pantić bilježi da je nastao u prvoj polovini XVIII vijeka u Boki, da sadrži narodne i umjetničke pjesme, da je na njemu radilo više ruku, da je svih 52 usmenih pjesama u njemu, od čega 3 bugarštice i 49 lirskih pjesma grupisano na jednom mjestu i da ih je prepisivala jedna ruka koja „kao da nije pripadala naročito obrazovanoj ličnosti“, te da je Bogišić planirao da lirske usmene pjesme iz toga zbornika objavi u drugoj knjizi *Narodnih pjesama*, koja nikad nije publikovana (Pantić, 1964: 270). Ono što je u tome opisu Pantić preskočio da primijeti, a na što je još ukazivao i Bogišić, jeste da su usmene pjesme iz toga zbornika pisane istom rukom kojom je sačinjen najveći dio rukopisa IV a. 30. U tome dijelu zbornika u svojstvu korektora pojedinih riječi ili stihova javlja se i ruka koja je ispisala glavninu sadržaja za rukopis IV a. 30.

Najposlije, Pantić daje i nekoliko napomena o rukopisu I a. 27: „Dvanaest lirskih narodnih pjesama (...) našle su se izmešane s umjetničkim i poluumjetničkim stihovima dubrovačkih i bokeških pesnika u rukopisu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti I. a. 27.“ Pantić upućuje i na konstataciju F. Fanceva, koju smatra ispravnom, da je rukopis postanjem vezan za Kotor te da jedan dio pjesama ima „neku naročitu vezu za kotorski rod Paskvalovića“ (Pantić, 1964: 270–271). Fancev, pak, za taj zbornik veli da je „pisan na prijelazu iz 17 u 18 stoljeće“ te zaključuje da bi po sadržaju „mogao predstavljati i neku antologiju ljubavne poezije, antologiju u tom smislu, što tu ima izmiješanih pjesama iz raznih vremena i od raznih autora, pjesama umjetničke i pučke tvorbe“ (Fancev, 1938: 283). Neposrednim uvidom uvjerali smo se da su usmene pjesme ovoga zbornika pisale dvije ruke. Prve dvije pjesme zbornika

pisane su rukom koja je sačinila najveći dio sadržaja za rukopis IV a. 30. Trinaest pjesama, pretežno usmenih, zabilježila je, pak, druga ruka. Poređenjem rukopisa pokazuje se da je to ruka koja je sačinila najveći dio rukopisa IV a. 30 te pisala usmenoknjiževne tekstove u rukopisu I b. 80.

Uporednom analizom tri rukopisa iz Boke koja se čuvaju u Arhivu HAZU u Zagrebu, dakle, nepobitno je utvrđeno da je najveći dio njihovih usmenoknjiževnih tekstova pisala jedna ruka. To saznanje podstaklo je interesovanje da se pokuša identifikovati ličnost koja je u ta tri zbornika ispisala čak 85 pjesama usmene provenijencije (i uz njih znatan broj prijepisa autorske poezije). Na pravi trag uputila nas je jedna informacija Radoslava Rotkovića objavljena u monografiji *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja*. Popisujući djela Ivana Antuna Nenadića, Rotković spominje i jedan rukopis o kojem u naučnoj literaturi nije bilo pomena: „Postoji još jedan rukopis narodnih pjesama, pisan rukom Ivana Antuna Nenadića. Zajedno sa brojnim drugim kodeksima iz Boke i on je u Arhivu JAZU (HAZU)“ (Rotković, 2000: 96). Slijedeći tu Rotkovićevu vijest konsultovali smo i dio njegove zaostavštine koji se danas zahvaljujući ljubaznosti njegove supruge Mirjane Rotković čuva na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. U kutiji građe naslovljenoj „Rukopisi crnogorskih pjesama“ pronašli smo djelove fotokopija zbirki I b. 80 i I a. 27 iz Arhiva HAZU. Na margini kopije rukopisa I b. 80 Rotković je zapisao dvije napomene: „Ruk. Nenadića“ i „Nenadićev zbornik (lirske) narodne poezije“, a na margini dijela kopije rukopisa I a. 27 (onoga dijela rukopisa u kojem su i usmenoknjiževni tekstovi) Rotković je upisao „Ruk. Nenadić“. Rotkovićevu pretpostavku da su ta dva zagrebačka zbornika pisana rukom Ivana Antuna Nenadića provjerili smo u Arhivu HAZU poredeći djelove rukopisa IV a. 30, I b. 80 i I a. 27 s rukopisima za koje nema dileme da su pisani rukom Ivana Antuna Nenadića, *Prikazanjem muke Jezusove* (I c. 29) i *Isak, prilika našega otkupitelja* (I c. 36). Detaljna uporedba rukopisa pokazala je da je Rotković bio u pravu i da su usmenoknjiževni sastavi, kao i dio umjetničkih, iz zbornika IV a. 30, I b. 80, I a. 27 zaista pisani rukom Ivana Antuna Nenadića.

Ivan Antun Nenadić rođen je u Perastu 22. VI 1723. godine. Crkveno pravo doktorirao je u Padovi. Iako rođeni Peraštanin, najveći dio života proveo je u Dobroti, đe je i preminuo 13. VII 1784. godine. Nenadić je dugo bio župnik Crkve Sv. Stasije u Dobroti, nakon čega je obavljao dužnosti kanonika Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru te generalnoga vikara kotorskog biskupa. Činjenica da se uz Nenadićeve rukopise redovno pojavljuje još jedan rukopis, onaj kojim je sačinjen najveći dio sadržaja u rukopisu IV a. 30 i kojim su ispisane prve dvije pjesme zbornika I a. 27, a istim je rukopisom korigovan na pojedinim mjestima Nenadićev rukopis u zborniku I b. 80, podstakla nas

je na dalja istraživanja u cilju identifikacije Nenadićeva korektora i dopisivača. Proučavajući u Nadžupskome arhivu u Perastu jednu zbirku raznorodnih književnih sastava kojoj je Gracija Brajković našao ime *Zbirka pjesama raznih pjesnika* (njena je arhivska oznaka NAP RV), na strani 41 pronašli smo pjesmu pisanu rukom Frana Morandija, a nakon upoređenja došli smo do zaključka da je to upravo ista ruka koja je dopunjala i ispravljala Nenadićeve zapise u zbornicima IV a. 30, I a. 27 i I b. 80. U Nadžupskome arhivu u Perastu pronašli smo još jedan kratki rukopis Frana Morandija (NAP Miscellanea III P 19) koji je potvrdio taj zaključak. Dakle, dvije usmene pjesme iz zbornika I a. 27 pisane su rukom Frana Morandija. Da nije nikakva slučajnost što se Morandijev rukopis redovno srijeće uz rukopise Ivana Antuna Nenadića, posvjedočiće sama njegova biografija. Morandi je rođen 7. VI 1748. godine u Kotoru. Nakon svršetka teoloških studija postao je župnik Sv. Matije u Dobroti, a potom i kanonik kaptola Sv. Tripuna u Kotoru. Preminuo je 6. VII 1826. godine (Milošević & Brajković, 1976: 359). Kao što se vidi, Morandi je na mjestu kanonika Sv. Tripuna bio jedan od nasljednika Nenadića, što objašnjava njegove dopune u naznačenim, ali i u rukopisu br. 20 Arhiva obitelji Balović koji smo istraživali u Arhivu HAZU, a koji predstavlja odlomak prijepisa Gundulićeva *Osmana*.

Nakon što je Ivan Antun Nenadić identifikovan kao zapisivač velikoga broja usmenih pjesama u tri zbornika Arhiva HAZU, a Frano Morandi prepoznat kao zapisivač dvije pjesme i Nenadićev korektor, ostala je još samo nedoumica čijom je rukom ispisano onih 5 pjesama u zborniku IV a. 30. Napori koje smo uložili da dođemo do toga odgovora, nažalost, nijesu dali željene rezultate, pa to pitanje i dalje ostaje otvoreno.

Osim što je na tragu bilješki Radoslava Rotkovića Ivan Antun Nenadić dobio zasluženom mjesto među prepisivačima i zapisivačima usmenoknjiževnoga bokeljskog blaga, ovim je istraživanjem ispravljena i datacija zagrebačkih rukopisa, pa je danas izvjesno da oni nijesu nastali početkom XVIII vijeka, kako su mislili Bogišić, Rešetar i Pantić, već sredinom XVIII vijeka, na početku Nenadićeva bavljenja književnim radom, na što nas upućuje jedan ortografski argument o kojemu je pisao Rotković. Naime, Rotković je prvi uočio da Nenadić sve do njegova *Nauka krstjanskoga* iz 1768. godine vokalno r obilježava kao „ar“, a u *Nauku krstjanskome* kao „er“, baš kao i u rukopisima *Isaka* i *Prikazanja muke Isusove* (Nenadić, 1996: 33). Budući da je u sva tri zagrebačka rukopisa, u onome njihovu dijelu pisanom rukom Ivana Antuna Nenadića, vokalno r dosljedno bilježeno kao „ar“, to bi značilo da se Nenadić poslom bilježenja usmenih pjesama bavio prije 1768. godine.

Otkriće da je najveći broj usmenoknjiževnih tekstova u tri zagrebačke zbirke ispisao Peraštanin Ivan Antun Nenadić usmjerilo nas je na zaključak da

je i te tri zbirke, od kojih su dvije dosad uopšteno označavane kao bokeljske, a jedna kao kotorska, neophodno uvrstiti u korpus peraških usmenoknjiževnih pjesmarica, bez obzira na to što su pojedini njihovi djelovi mogli biti zapisani i izvan samoga Perasta, odnosno u njegovu neposrednom sušedstvu, u Dobroti, đe je Nenadić najduže boravio, ili Kotoru, na koji se odnosi jedan broj pjesama.

Nikola Mazarović¹⁰

Rukopisna Pjesmarica Nikole Mazarovića, kao uostalom i cijeli korpus peraških pjesmarica XVII–XIX stoljeća, iako naučnoj javnosti poznata već gotovo vijek i po, do danas nije bila predmet detaljnije naučne obrade. Ta najobimnija rukopisna pjesmarica nastala u Perastu krajem XVIII vijeka nalazi se danas pod inventarnim brojem R XII u kolekciji rukopisa Nadžupskoga arhiva u Perastu, a tek je nedavno integralno objavljena.¹¹

O postojanju rukopisa naučna javnost prvi su obavijestili Lovro Kukuljica (Bogišić, 1868: 292), (Vulović, 1873: 29) i Valtazar Bogišić (Bogišić, 1878: 134–135). Zapravo je njegovo otkriće bilo dio širih aktivnosti podstaknutih od strane Bogišića, a čiji je glavni protagonist bio upravo Vulović, što je rezultiralo notiranjem i spašavanjem znatnoga dijela bokeljskoga književnog nasljeđa kojem je prijetio pad u zaborav i nestajanje. Najbolje svjedočanstvo intenzivnih veza i zajedničkih napora usmjerenih u pravcu lociranja, opisa i dobavljanja brojnih rukopisa jeste prepiska između Bogišića i Vulovića koju je objavio Miroslav Pantić (Pantić, 1961: 200–231).

O rukopisu peraškoga patricija Nikole Mazarovića (7. X 1760. – 23. II 1851) Valtazar Bogišić je u predgovoru svoje znamenite antologije *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* zabilježio ovo: „Rukopis Mazarovića, iz koga izvadismo deseterce kao paralele bugaršticama, mlađi je od Balovićeve, jer mu je na korici zabilježena g. 1775, u kojoj su pjesme napisane. Rukopis ima 472 str. 4°; od kojih ni jedna nije po sve prazna. – Sadržaj su u ovom rukopisu pjesme, najviše narodne u razmjeru deseterca. Bugarštice nema ni jedne. Osim posljednjih pet komada, rukopis je pisan vaskolik rukom Nikole Mazarovića. Tri su umjetne pjesme nekoga Jodza Šiloppi s početka našega vijeka, a dvije je prepisalo nekakvo nedouko đaće. Mazarović je, po svoj prilici,

¹⁰ Odlomak o Nikoli Mazaroviću objavljen je u: Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Pjesmarica Nikole Mazarovića“, *Matica*, broj. 73, Cetinje – Podgorica, 2018, str. 229–250. Budući da je riječ o koautorskom prilogu, ovđe smo prenijeli samo naš dio teksta.

¹¹ *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.

najviše prepisivao pjesme iz drugih rukopisa“ (Bogišić, 1878: 134–135). Bilješka je nastala na osnovu nešto opširnijega opisa koji je dao Srećko Vulović, a koji se danas čuva u rukopisnome fondu Nadžupskoga arhiva u Perastu. No ona sadrži sve bitnije informacije o rukopisu, iako donosi i jednu pogrešku budući da Bogišić očito nije do kraja dobro rastumačio Vulovićevu informaciju da su u Mazarovićev rukopis naknadno dopisane pjesme peraškoga pjesnika Joza Šilopija (1788–1858), jer ih smješta na kraj rukopisa, đe im zapravo u rukopisu nije mjesto. Na posljednjoj stranici rukopisa nalazi se potpis Nikole Mazarovića i 1775. godina, pa je za razliku od nekih drugih zbirki ovoga korpusa, bilo lako odrediti zapisivača i vrijeme nastanka rukopisa. Istina, moglo bi se vjerovati da je Mazarović 1775. godine zapravo započeo s prepisivanjem pjesama te da je taj proces mogao duže trajati, budući da mu je tad bilo tek petnaest godina.

Nalik Pjesmarici Nikole Burovića, koja je prije nekoliko godina prvi put integralno objavljena, i rukopis Nikole Mazarovića čine pjesnički sastavi različite provenijencije i žanrovske pripadnosti. Ponajviše je u njoj glasovitih peraških počasnica i deseteračkih epskih pjesama, poglavito onih o peraškim istorijskim događajima i hajdučkim okršajima s Turcima, no nalazimo u njoj i usmenih lirskih pjesama različitoga žanra, među njima i onih „stidnih“, kao i pjesme raznih poznatih i nepoznatih dubrovačkih i bokeljskih pjesnika. Od onih identifikovanih pomenimo pjesme Marina Buresića, Paskoja Primovića, Vlada Menčetića i docnije upisane stihove Pava Kamenarovića i Joza Šilopija. Sve zajedno u zbirci se nahodi 146 samostalnih tekstova.

Andrija Balović¹²

Među rukopisima Arhiva HAZU u Zagrebu nahodi se obimom nevelika usmenoknjiževna pjesmarica na čijim je koricama fiksirano ime njezina vlasnika, kao i mjesto đe je nastala. Naime, u Arhivu obitelji Balović, kao zasebnoj cjelini arhivskoga fonda HAZU, pod rednim brojem 10, čuva se rukopis na čijim koricama je zapisano „Andrea Ballovich“, a odmah ispod toga imena još i „Perasto“. Rukopis čini 15 listova dimenzije 17 x 24 cm. Februara 2018. godine omogućeno nam je nesmetano proučavanje toga rukopisa.

U inventarnoj knjizi Arhiva HAZU rukopis je ovako opisan: „Rukopis pjesama počasnica, pisao Andrea Ballovich u Perastu koncem 19. stoljeća“. Taj je opis nedostatan po dva osnova. Prvi je taj što nije riječ o rukopisu koji donosi samo počasnice, kako bi se pomislilo iz opisa, jer su u njemu pored 80

¹² Ovaj odlomak objavljen je u: Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Izvještaj o proučavanju pjesmarice Andrije Balovića iz Arhiva HAZU u Zagrebu“, *Lingua Montegrina*, god. XI/2, br. 22, Cetinje, 2018, str. 309–322. Budući da je riječ o koautorskom prilogu, ovđe smo prenijeli samo naš dio teksta.

počašnica, od čega je 61 „muška“ i 19 „ženskih“, sačuvane i 4 deseteračke epske pjesme, koje se nalaze na samome početku rukopisa. Drugi je propust toga opisa što rukopis sasvim izvjesno ne potiče s kraja XIX vijeka. Na taj nas zaključak navodi grafija rukopisa koja odgovara grafiji drugih peraških rukopisa druge polovine XVIII i početka XIX vijeka. Podatak da je zbirka nastala krajem XIX vijeka zabilježio je i Pavao Butorac u svojoj monografiji *Kulturna povijest grada Perasta* (Butorac, 2011: 541), pa ostaje nedoumica kako se takva greška mogla potkrasti i tako odličnome poznavaoču peraške starine. Zanimljivo je da rukopis u svojim popisima bodeljskih pisaca i djela ne pominje Srećko Vulović, čijom je zaslugom korpus peraških usmenoknjiževnih pjesmarica sačuvan, a makar u osnovnim bibliografskim naznakama i predstavljen javnosti. Primjetno je da ime Andrije Balovića i oznaka Perast nijesu ispisani istom rukom kojim je sačinjen rukopis pjesmarice, pa smo mišljenja da ime na koricama upućuje na kapetana Andriju Krstova Balovića koji je krajem 60-ih godina XIX vijeka Srećku Vuloviću stavio na raspolaganje izvjesne rukopise iz bogate rukopisne ostavštine svoje familije (Pantić, 1961: 210), dok je ruka kojom je zapisan najveći broj pjesama ovoga zbornika vjerovatno pripadala nekom njegovom pretku. Pretpostavka da bi to mogao biti njegov imenjак, znameniti peraški polihistor Andrija Balović (1721–1784), kojega neki autori spominju i kao sakupljača usmenoknjiževne baštine (Milošević & Brajković, 1878: 82; Pantić, 1978: 115), odbačena je nakon poređenja rukopisa pjesmarice s Balovićevim rukopisom *Analli di Pirusto* koji se čuva u Muzeju grada Perasta. Rukopis *Anala* Andrije Balovića ustupio nam je na uvid direktor Muzeja grada Perasta, mr Dušan Medin, na čemu smo mu veoma zahvalni.

Ovaj ćemo rukopis nazvati pjesmaricom Andrije Balovića misleći pritom ne na njenoga hipotetičkoga sastavljača, već na ličnost kod koje je rukopis pronađen 60-ih godina XIX vijeka i zahvaljujući kojoj je sačuvan. Da je rukopis u drugoj polovini XIX vijeka bio svojina kapetana Andrije Krstova Balovića svjedoči i bilješka Valtazara Bogišića koju smo pronašli u Naučnome arhivu Muzeja i zbirke Baltazara Bogišića HAZU u Cavtatu. Istražujući rukopisnu zaostavštinu Valtazara Bogišića, što nam je omogućila predana čuvateljica Bogišićeva legata, direktorica Muzeja mr sc. Stane Đivanović, februara 2018. godine u prvoj kutiji „Narodnih pjesama“, pod rednim brojem 184, naišli smo na nepotpuni prijepis ove pjesmarice, uz koju je Bogišić notirao osnovne podatke o njoj. Za preciziranje vremena postanka i utvrđivanje mjesta gdje je zbirka pronađena vrijedna je ova Bogišićeva nota: „Pisan je negdje okolo početka našega vijeka (XIX vijeka – primj. A. R.) a svojina je Andrije Balovića.“ Zbornik smo priredili za štampu i nedavno publikovali.¹³

¹³ *Pjesmarica Andrije Balovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Alek-

Ivan Kolović¹⁴

Prvi trag postojanja pjesmarice potekle u porodici Kolović zabilježio je Srećko Vulović u pismu Valtazaru Bogišiću 25. maja 1869. godine. Informišući Bogišića o rukopisima zbirki usmenih pjesama koje je našao u Perastu, Vulović pominje i dotad nepoznati rukopis: „...dosad nagjoh jedan rukopis jednoć svojina kuće Kolovića-a, a danas jednoga moga prijatelja (cijenim da je ista ruka napisala ovoga i onoga Mazarovića ali ovi je mnogo siromašniji nema u svemu 69 lista a najmanje su narodne pjesme“ (Pantić, 1961: 210–211). U napomeni uz ovaj podatak Miroslav Pantić, priređivač korespondencije Vulovića i Bogišića, veli: „Taj rukopis nikada nije dospelo u Bogišićeve ruke, a i sada je neizvesno gde se nalazi“ (Pantić, 1961: 210–211).

„Kolovića rukopis“ Vulović će u prepisci pomenuti još nekoliko puta, da bi u pismu od 1. maja 1891. godine precizirao da se rukopis nalazi i dao njegovu ocjenu: „Rukopis Kolovića danas je svojina Jug. Akademije. On nema nikakve važnosti, jer nema ma cigle pjesme koja se nebi nalazila u zbirci Mazarovića“ (Pantić, 1961: 228). Sličnu ocjenu vrijednosti, ali uz preciziranje mogućega vremena postanka, Vulović je gotovo dvije decenije ranije saopštio u prilogu „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela“: „Kolovića zbirka, pisana na svršetku prošloga vijeka. Ova nije zbirka velike dragocjenosti jer nješto iz Balovića a nješto iz Mažarovića zbirke mislim da je prepisana“ (Vulović, 1873: 29). Čini se da je Vulović na još jednome mjestu pomenuo ovu zbirku, ne navodeći joj ime. Naime, u neobjavljenom i nedatiranom rukopisu „Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama“, koji smo pronašli u Vulovićevoj zaostavštini u Nadžupskome arhivu u Perastu,¹⁵ Vulović daje opis nekoliko zbirki koje je prikupio u Perastu, a među njima pominje i jednu koja „ima 14 pjesama epičkih a ostalo su ženske i koja iz erotičku iz dubrovačkih pjesnika. Ima st. 138 u običnoj veličini. Ova cijenih je da je prepisana na svrsi 18° vjeka.“ Po obimu, datiranju i sadržaju reklo bi se da i na tome mjestu Vulović u vidu ima „Kolovića rukopis“.

Vulovićev podatak o „rukopisu Kolovića“, bez šire elaboracije, preuzelo je nekoliko autora koji su više ili manje uzgredno pisali o peraškim usme-

sandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2019.

¹⁴ Odlomak o Ivanu Koloviću objavljen je u: Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Izvještaj o proučavanju Pjesmarice Ivana Kolovića iz Arhiva HAZU u Zagrebu“, *Lingua Montenegrina*, god. XIV/1, br. 27, Cetinje, 2021, str. 447–460. Budući da je riječ o koautorskom prilogu, ovde smo prenijeli samo naš dio teksta.

¹⁵ Taj je članak, kako izgleda, Vulović poslao Lovru Kukuljici, uredniku almanaha *Dubrovnik*, no do njegova štampanja nikad nije došlo, o čemu je Vulović izvjestio Bogišiću u pismu 9. juna 1872. godine (v. Pantić, 1961: 213). Jedan prijepis toga članka nalazi se i među Vulovićevim spisima u Muzeju i zbirci Valtazara Bogišića.

noknjiževnim zbirka (Milošević, 1983: 53; Butorac, 1999: 363 i 366). Da je Ivan Kolović ličnost zaslužna za nastanak te zbirke, prvi je utvrdio Miroslav Pantić. U knjizi *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske* Pantić opisuje neke peraške usmenoknjiževne zbirke, pa pominje i zagonetni Kolovićev rukopis: oko kojeg „se starao Peraštanin Ivan Kolović, počev od kraja XVIII veka, pa sve do 1805. kako izgleda“ (Pantić, 1990: 242–243). Uz taj za nauku novi podatak Pantić daje i napomenu: „I tu zbirku pominje S. Vulović u nav. *Popisu*, uz ocenu podosta preteranu (‘ova nije zbirka velike dragocjenosti, jer nešto od Balovića, a nešto iz Mažarovića mislim da je prepisana’). Pošto nam je pošlo za rukom da je nađemo i identifikujemo, možemo reći da u njoj ima i nešto lepih pesama koje se ne nalaze u zbirka Julija Balovića i Nikole Mazarovića“ (Pantić, 1990: 243). Kako u poznijim radovima, bar koliko nam je poznato, Pantić nije detaljnije pisao o ovome svom otkriću, naučna je javnost ostala uskraćena za objašnjenje kako je Ivan Kolović¹⁶ identifikovan kao sastavljač zbirke, kako je datirana, đe se zbirka nalazi i, u konačnom, koje su to pjesme koje donosi.

Istražujući u Arhivu HAZU februara 2018. godine, tragom napomene Srećka Vulovića, pronašli smo i taj rukopis. U inventarnoj knjizi Arhiva rukopis je zaveden pod brojem IV a 28 i naslovljen „Pjesni razne (s. XVIII)“. Dimenzije rukopisa su 14,5 x 19,5 cm. Pored nekih sitnijih ispisa na potkorici zbirke, zabilježeno je rukom Srećka Vulovića „Zbirka Kolovića na svršetku prošlog vjeka“. Ko je sastavljač zbirke i kad je sačinjena, odnosno dovršena, saznajemo iz bilješke na posljednjoj strani đe je rukopisom kojim je pisana cijela zbirka upisano – „Giovanni Collovich“, a odmah ispod i „Perasto 1805“. Da je Pantić bio u pravu i kad je riječ o strukturi zbirke uvjerali smo se nakon pažljivoga pregleda i upoređivanja s pjesmaricom Nikole Mazarovića. Naime, od 45 pjesama koje donosi zbirka Ivana Kolovića, pri čemu je jedna pjesma dva puta zabilježena pa bismo mogli reći da zbirku čine 44 pjesme i jedna varijanta, njih 20 su novina u odnosu na pjesmaricu Nikole Mazarovića, tako da možemo odbaciti nepovoljnu ocjenu Srećka Vulovića o njezinoj vrijednosti koja je vjerovatno i dovela do prestanka naučnoga interesovanja za tu zbirku. Kad je riječ o usmenoknjiževnim tekstovima, ova zbirka sadrži deset deseteračkih epskih pjesama, sve odreda prisutnih i u zborniku Nikole Mazarovića, potom jednu osmeračku epsku pjesmu, takođe zabilježenu i kod Mazarovića te 8 usmenih lirskih pjesama, pri čemu su 3 zabilježene i u rukopisu Nikole Mazarovića, a 5 pjesama koje bismo mogli svrstati u ljubavne lirske pjesme

¹⁶ Naša nastojanja da u maticama krštenih i umrlih Crkve Svetoga Nikole u Perastu dođemo do podataka o Ivanu Koloviću, nažalost nijesu dala rezultate. Jedini trag na koji smo naišli jeste pomen Ivanova drugog sina Luke koji je prema matici umrlih preminuo juna 1834. godine u 49. godini života. V. NAP MAN XXI.

nijesu poznate iz drugih prijepisa. Kolovićeve zbirke objavljena je u cjelosti 2020. godine.¹⁷

Tripo Smeća

Da se i peraški polihistor Tripo Smeća (1755–1814)¹⁸ bavio sakupljanjem usmenoknjiževnih tekstova saznajemo na osnovu bilješke Srećka Vulovića (Vulović, 1873: 27). U tekstu iz 1873. godine Vulović veli: „Smeće zbirka, sakupljena od kneza Tripa na svršetku prošloga il na početku našega vijeka, i ova se u većini slaže s ostalim zbirkama, te sva dragocjenost ovijeh različitih zbiraka sastoji se u tome što bi mogle koristiti uzporegjenjem rukopisâ za varijante prosuditi, i za rješenje mnogih nejasnih riječi“ (Vulović, 1873: 29).

Tako se pravnik i erudita Tripo Smeća, autor tragedije *Skenderbeg*, istoričar i pisac *Prirodoslovnoga rječnika*, u poslu prikupljanja i očuvanja usmenoknjiževne baštine pridružio probranome krugu peraških knjigoljubaca XVIII i XIX stoljeća. Osim Vulovića Smećin sakupljački rad pominju i drugi autori, ali isključivo na osnovu informacija koje donosi Vulović (Rotković, 1976: 146; Butorac, 2011: 582). No o sudbini zbirke usmenih pjesama koje je sakupio Tripo Smeća nema dovoljno vijesti. Istražujući njegovu zaostavštinu u Arhivu HAZU u Zagrebu i Nadžupskome arhivu u Perastu, nijesmo uspjeli ući u trag njegovoj usmenoknjiževnoj zbirci. Nagovještaj sudbine te zbirke možda možemo pronaći u podatku koji Vulović saopštava Valtazaru Bogišiću u pismu od 1. maja 1891. godine: „Danas ne mogu Vam pomoći jer svi rukopisi Smeće odnio ih je sobom u Beč sin pok. odvjetnika Smeće“ (Pantić, 1961: 229).

Ipak, ako i nije danas poznato će se Smećin rukopis nalazi, njegovu je sadržinu moguće ustanoviti na osnovu građe iz zaostavštine Valtazara Bogišića. U Muzeju i zbirci Valtazara Bogišića u prvoj kutiji „Narodnih pjesama“, pod rednim brojem 188, pronašli smo rukopis pisan Bogišićevom rukom naslovljen „Ruk. Tripa Smeće sad Balovića“. Nije riječ o kompletnome prijepisu izvorne zbirke Tripa Smeće, nego o Bogišićevim napomenama vezanim za taj rukopis i bilješkama o razlikama između varijanata pjesama u tome zborniku i *Pjesmarici Nikole Mazarovića*. Tim nam je svojim opisom i pedantnim notiranjem razlika u varijantama Valtazar Bogišić omogućio da rekonstruišemo

¹⁷ *Pjesmarica Ivana Kolovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

¹⁸ Dilemu oko godine rođenja i smrti razriješila je Anita Mažibradić, ukazujući na to da su pod istim imenom i prezimenom krajem XVIII i početkom XIX vijeka, u Perastu djelovala dva člana familije Smeća (Mažibradić, 2011: 190).

rukopis čiji nam original više nije dostupan. O rukopisu Bogišić bilježi da je na formatu četvrtine, da sadrži 16 listova, da je nastao krajem XVIII ili početkom XIX vijeka, da sadrži i ime prepisivača konta Tripa Smeće. U zbirci se nahodi 17 pjesama, od kojih je prva prijepis pjesme Ignjata Đurđevića „Vrh slave jezika slovinskoga“, a preostale su deseteračke epske pjesme, sve sredi poznate iz drugih rukopisa nastalih u Perastu. Bogišić, čini se s punim pravom, ukazuje na mogućnost da je Smećina pjesmarica zapravo prijepis dijela zbirke Nikole Mazarovića jer se u njima istovjetne pjesme pojavljuju čak i u istome rasporedu (osim u jednome slučaju). Ako usljed odsustva originalnoga rukopisa danas ne možemo više reći o grafiji i drugim karakteristikama te zbirke, Bogišićeve napomene više su nego dovoljan smjerokaz za rekonstrukciju njenoga sadržaja.

Jozo Matikola Šilopi

Ime Joza Matikole Šilopija (1788–1858) kao sakupljača usmenoknjiževne baštine ne sriječemo u objavljenim tekstovima Srećka Vulovića koji su temelj za rekonstrukciju korpusa usmenoknjiževnih zbirki Perasta. Taj ga vrijedni arhivar bokeljskoga kulturnog nasljeđa ipak pominje u pismu Valtazaru Bogišiću od 13. novembra 1877. godine ispravljajući vlastiti propust učinjen u svojim ranijim napisima: „Za Joza Šilopi koga sam u obe rasprave zaostavio baš nepravedno znam da je u osmercu dugu šaljivu i pecavu satiru peraštanom sastavio i još u osmercu preveo Vitorelia anakreontike mnogo krasno. Njegovе talijanske poslanice prijateljima tako su lijepo pisane da bi rekli odma koliko se približuju stilu Gozzia“ (Pantić, 1961: 222).

Ako je Šilopijev sakupljački rad Vulović propustio da pomene, iako je nesumnjivo znao za njega, to nije učinio Miroslav Pantić, nakon Vulovića svakako najzaslužniji proučavatelj bokeljskoga usmenoknjiževnog blaga. Baveći se dugo proučavanjem zaostavštine Valtazara Bogišića u Cavtatu, Pantić je morao naići na Bogišićeve bilješke koje upućuju na Joza Šilopija kao jednoga od važnih sakupljača usmene književnosti Boke na prijelazu iz XVIII u XIX stoljeće, pa ga u tome svijetlu i spominje u jednome svom ranom radu, navodeći, doduše, pogrešne datume rođenja i smrti,¹⁹ što nije rijetka zabuna u našoj književnoj historiografiji, uzrokovana pojavom većega broja ličnosti s istim imenom i prezimenom u istoj epohi. Tu je zabunu, za kojom su se povelj drugi autori (Milošević, 1983: 53), ispravio sâm Pantić u jednome svom poznijem radu (Pantić, 1990: 242). Da je Pantić podatak o Šilopiju kao sakupljaču

¹⁹ U jednome svom ranom prilogu Pantić kao godinu rođenja Joza Šilopija navodi 1721, a kao godinu smrti 1784. (Pantić, 1963: 28)

usmene književnosti zaista pronašao u Bogišićevoj zaostavštini, uvjerali smo se proučavajući prvu kutiju „Narodnih pjesama“ u Muzeju i zbirci Valtazara Bogišića u Cavtatu. U rukopisu pisanom rukom samoga Bogišića pod inventarnim brojem 185 našli smo prijepis zbirke počašnica. Za rukopis s kojega je prepisao tu zbirku Bogišić veli da je formata osmine, na 12 listova, da je pisan rukom Joza Šilopija te da je vlasništvo Srećka Vulovića. Na osnovu opisa strukture zbirke koju daje Bogišić izvjesno je da je baš na tu zbirku Vulović mislio opisujući jedan od rukopisa do kojih je došao još na početku svojega bavljenja poslom prikupljanja usmenoknjiževnoga nasljeđa, u neobjavljenome članku „Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama“, danas pohranjenome u Nadžupskome arhivu u Perastu: „Od lani pođe mi za rukom što tamo a što ovamo iznaći još pet zbirka narodnijeh pjesama. Četeri nijesu od velike važnosti. U jednoj nema nego 70 počašnica, u troje razdijeljene muške, ženske i šaljive, svega nema nego 24 strane u maloj veličini. Lasno je da je prepisana u početku našega vjeka kao i druge dvije.“ Čini se da je baš tu zbirku imao u vidu Vulović u pismu Bogišiću od 3. jula 1873. godine: „Opet Vas molim, ako i znam da je suviše, da one nečedne počasnice ne bjelodanite, lasno je da bi se doznalo da ih od mene dobiste te bi mi to većih neprilika na mene navuklo...“ (Pantić, 1961: 216). Naša nastojanja da uđemo u trag originalnoj zbirci nijesu urodila plodom, pa danas raspoložemo samo njezinim prijepisom koji je sačinio Valtazar Bogišić. Po svemu sudeći Jozo Šilopi je sastavljač još jedne manje zbirke počašnica, čiji se prijepis takođe nalazi u Muzeju i zbirci Valtazara Bogišića u Cavtatu. U Naučnome arhivu Muzeja u prvoj kutiji „Narodnih pjesama“ pod brojem 193 čuva se prijepis zbirke počašnica pisan rukom Srećka Vulovića, a koja sadrži trinaest počašnica posvećenih peraškim duhovnicima i uglednicima. Na samome početku rukopisa nalazi se napomena: „Sa jednoga lista g. Tripa Nenadića, rukom Joza Šilopija“, a notirana je i godina 1809. Naslov rukopisa je „Pochašnice u jednu zgodu od gošćenja, od popova peraškijeh“. Taj rukopis pominje Bogišić i u jednome neobjavljenom pismu Srećku Vuloviću koji je sad, zajedno s drugom obimnom Vulovićevom korespondencijom, svojina Nadžupskoga arhiva u Perastu. Pismo se nalazi u fascikli s oznakom „Miscellanea III, V, Pisma, A–P“ i u njemu Bogišić svjedoči: „U jednoj svezci od 8 listića i 8° dobih od Vas prijepise od dvije zbirčice počašnica: jedna jih ima 13 i zapisano je da je prepisana iz jednog lista g. Tripa Nenadića rukom Joza Šilopi oko 1809. g.“

Iako to niđe dosad u literaturi nije notirano, izvjesno je da je pored tih zbirki počašnica Jozo Šilopi zapisivač još jedne zbirke usmenih pjesama. Riječ je o zbirci koju smo pronašli u Arhivu HAZU pod inventarnim brojem I c 37 i koja, bar koliko nam je poznato, do danas nije pominjana u literaturi. Rukopis je veličine 20 x 29 cm, na naslovnoj strani rukom koja nije sačinila

zbornik upisan je naslov „Junačke pjesme iz Perasta s pjesmom od dužda mletačkoga od 1791“. Tim naslovom su zapravo objedinjene dvije cjeline – zbornik koji čini 5 deseteračkih usmenih pjesama pisanih rukom Joza Šilopija i manji dokument koji je umetnut među korice zbornika dimenzija 10 x 14,5 cm u kojem je nekom drugom rukom zapisana pjesma „Pisma principa mletačkoga od god. 1791“. Na poleđini naslovne strane nalazi se kratka bilješka napisana rukom Srećka Vulovića: „Kupljeno u Perastu od Šilopija“. Da je riječ o zbirci koju je zabilježio Jozo Šilopi, uvjerali smo se poredeći taj rukopis s rukopisom nekoliko pjesama unešenih u *Pjesmaricu Nikole Mazarovića*, a za koje je nesumnjivo dokazano da su pisane rukom Joza Šilopija, o čemu je pisao Miroslav Pantić: „Peraški pesnik Jozo Matikola-Šilopić (20. III 1788–8. II 1858) uneo je u zbornik Nikole Mazarovića tekstove pod naslovima *Pjesan od ženidbe*, *Pjesan bosanska* i *Izagnanje Francuza iz Kotorske Boke g. 1813 i 1814*. Sve su to umetničke tvorevine, a autor i prvih djevu najverovatnije je sam Šilopić, kao što je sigurno autor trećoj od tih pesama“ (Pantić, 1961: 216). Šilopijevom rukom pisane se i pjesme koje se pod nazivom „Pjesme iz Perasta, rukopisi“ pod signaturom I c. 39 čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu. Nije riječ o klasičnoj zbirci pjesama, već o Šilopijevim zapisima 4 pjesme, 1 usmene i 3 autorske provenijencije (1 Ivana Krušale i 2 Vlada Menčetića), sve odreda poznate i u drugim prijepisima, koje je objedinio Srećko Vulović, čije kratke bilješke o kupovini i prijepisu pjesama sriječemo na margini rukopisa. Spomenimo ovđe i to da je na jednu zbirku pjesama pisanu Šilopijevom rukom ukazao i Pavao Butorac, navodeći da ju je na pregled dobio od Marka Lučića (Butorac, 2011: 535). Butorac navodi da se u toj zbirci nalazi peraška pjesma „Oj vesela, veselice“, a kako tu pjesmu nijesmo pronašli ni u jednom Šilopijevu rukopisu identifikovanom tokom ovoga istraživanja, izvjesno je da bi se u privatnim kolekcijama mogla pronaći još poneka Šilopijeva zbirka. Butorac dodaje da se u toj zbirci može pronaći još „gdjekoja ljubavna“ pjesma „ne bez osjećaja“, pa je po njemu Šilopi „jedini domaći pisac, koji se barem donekle *ex professo* pozabavio ovom vrstom pjesništva“ (Butorac, 2011: 535).

Iako gotovo sasvim zaboravljen kao sakupljač usmenoknjiževnoga nasljeđa, Jozo Šilopi se ovim istraživanjem identifikuje kao sastavljač čak četiri zbirke i autor većega broja prijepisa, što mu obezbjeđuje značajno mjesto u krugu peraških čuvara usmenoknjiževnoga blaga s kraja XVIII i početka XIX stoljeća.

Krsto Balović

Da je osim zbirke Julija Balovića u familiji Balović bilo još zbirke pjesama zabilježio je još u prvome nastavku svojega „Popisa narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“ Srećko Vulović. Nabrajajući pronađene usmeno-

književne zbornike, Vulović pominje i: „Tri sveska pjesanâ G. Balovića, u kojima su pjesme što se u Balovića velikoj zbirci ne nalaze“ (Vulović, 1873: 29). Dvije od te tri zbirke Vulović spominje i u neobjavljenome prilogu „Njeka stare zbirke narodnijeh pjesama“ ne navodeći, doduše, da zbirke dolaze iz familije Balović: „Od lani pođe mi za rukom što tamo a što ovamo iznaći još pet zbirka narodnijeh pjesama. (...) Treća ima samo 7 junačkijeh kojim je predmet viteštva peraškijeh junaka ima 80 str. Četvrta još je manja nema svega nego 3 poduže junačke pjesme a samo 50 strana veličina je kao i drugijeh.“

„Malu pjesmaricu Balovićevu“ spominje u svojoj monografiji i Pavao Butorac, misleći izvjesno pritom na zbirku koju smo identifikovali kao pjesmaricu Andrije Balovića (Butorac, 2011: 541). Tri zbirke potekle od raznih Balovića bilježi i Miroslav Pantić, ukazujući na nepreciznost Vulovićeva opusa: „Te tri zbirke, u kojima ima malo novih tekstova narodnih pesama, nego su u njima mahom prepisi i varijante pesama poznatih i iz drugih zbirki, nije radio Julije Balović, kako bi to proisticalo iz rđavo stilizovane naznake u navođenom *Popisu narodnih bokaških spisatelja i njihovijeh dijelâ* od Srećka Vulovića. Njih su načinili razni Balovići krajem XVIII veka, a i na početku XIX veka“ (Pantić, 1990: 242–243).

Prvu od tih zbirki koje spominju Vulović i Pantić identifikovali smo kao pjesmaricu Andrije Balovića i o njoj je već bilo riječi, a preostale dvije zbirke po svemu sudeći prijepisi su kapetana Krsta Balovića. Za jednu od njih, koju smo pronašli u Arhivu HAZU u prvoj kutiji Arhiva obitelji Balović, pod brojem 4, izvjesno je da je pisana rukom kapetana Krsta Balovića jer se njegov potpis nalazi na poleđini rukopisa, a, za razliku od ostalih zbirki toga korpusa, na osnovu bilješki ispod svake pjesme moguće je ustanoviti i vrijeme kad su pjesme prepisane. Riječ je o aprilu 1833. godine. Rukopis čini 39 listova formata 14 x 19,5 cm i sadrži 7 deseteračkih epskih pjesama pri čemu je prva od njih djelo Ivana Krušale.

Treću zbirku familije Balović nijesmo uspjeli pronaći ni u Zagrebu ni u Perastu, no njen smo prijepis našli u drugoj kutiji „Narodnih pjesama“ u Muzeju i zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu. Na omotnici prijepisa Bogišićevom je rukom upisano: „Valović mali rukopis od tri pjesme, t. j. II, N 63“, dok se na poleđini omotnice nalaze osnovni podaci o rukopisu pisani rukom Srećka Vulovića. Vulović veli da je riječ o malom rukopisu koji je svojina porodice Balović te da ga čine tri pjesme, a o vremenu postanka i mogućem zapisivaču iznosi hipotezu: „Na rukopisu nije zabilježeno kad su bile prepisane al buduć da je ruka kap. Krila Balovića (kako cijenim) ter buduć da na drugom takođe malom rukopisu istom rukom napisanijem zabilježena je godina 1833 to se može rijeti da oko iste godine on i one prepisane. (Ruk. ima 50 strana male veličine).“

Kako original zbornika nijesmo uspjeli pronaći u dostupnim arhivima pa time nijesmo bili u prilici provjeriti Vulovićevu pretpostavku o Krstu Baloviću kao prepisivaču i toga zbornika, ne preostaje nam drugo do da s izvjesnim oprezom prihvatimo njegovo tumačenje i u kapetanu Krstu Baloviću prepoznamo zapisivača (ili preciznije – prepisivača) dvije manje zbirke peraških deseteračkih usmenih pjesama.

Obje zbirke objavili smo u istoj knjizi pod naslovom *Pjesmarice Krsta Balovića*.²⁰

Zbornici počašnica iz Nadžupskoga arhiva u Perastu

Peraške počašnice često se srijeću kao tema u korespondenciji Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića (Pantić, 1961: 213, 216, 222, 225–226, 228 i 229). Iz te korespondencije se, doduše, ne može saznati precizno ni koliko je rukopisnih zbirki počašnica Vulović pronašao u Boki Kotorskoj ni ko su zapisivači tih zbirki, no da je tih zbirki bilo veći broj zaključujemo iz pisma od 1. maja 1891. godine, đe Vulović Bogišića podseća da se u većim zbirkama počašnice mogu naći u pjesmaricama Nikole Burovića, koju on u nedoumici oko njena zapisivača pominje samo kao „onu što je Vi kupiste od Smeće“, i Nikole Mazarovića, koju on naziva rukopisom „Mazarovića-Kolovića“. Primjetno je da Vulović tu ispušta da pomene pjesmaricu Andrije Balovića u kojoj su počašnice u istim koricama s deseteračkim epskim pjesmama. U nastavku Vulović zaključuje: „Ostale zbirke počašnica nalaze se u posebnim knjižicama gdje osim počašnica nema ništa drugo“ (Pantić, 1961: 229). U „Popisu narodnih bokaških spisatelja i njihovih djela“ isti autor spominje dvije zbirke počašnica, ne dajući preciznije podatke o njima, osim da je jedna krajem XVIII, a druga početkom XIX vijeka prepisana (Vulović, 1873: 29). Jednu zbirku počašnica Vulović pominje i u rukopisnome članku „Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama“, no za nju je već utvrđeno da je zapisana od Joza Matikole Šilopija.

Među Vulovićevim hartijama u Nadžupskome arhivu u Perastu pronašli smo jednu obimom neveliku zbirku počašnica čija grafija upućuje na kraj XVIII ili početak XIX vijeka kao vrijeme njena postanka. Rukopis se nalazi u kutiji Miscellanea III PJ i do danas, koliko nam je znano, nije bio poznat naučnoj javnosti. No ako o njoj nije bilo riječi u objavljenim naučnim priložima, njen smo opis i djelimični prijepis pronašli onđe đe se i danas čuva najveći dio prijepisa bokeljskoga usmenoknjiževnoga blaga do XIX stoljeća. Riječ

²⁰ *Pjesmarice Krsta Balovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

je, razumije se, o Muzeju i zbirci Valtazara Bogišića u Cavtatu. Bogišić je izvršio djelimičan prijepis rukopisa, prepisujući samo one počašnice koje nije mogao naći u drugim zbirka i taj se prijepis danas čuva pod brojem 186 i naslovom „Dva lista u g. S. Vulovića“ u I kutiji „Narodnih pjesama“. O zbirci na samome kraju prijepisa Bogišić piše: „Dva posebna lista proste hartije u 4° pisana neđe okolo početka našega vijeka. Sadržaj im je počašnice, na jednomu ih ima 24 na broju ‘za ljudi’, na drugomu 12 za žene. Osim toga imaju tri bilješke talijanske i jedna latinska koje se nas ne tiču (...) Rukopis je vlastina g. S. Vulovića i ako je noviji ja ga upotrebih jer je lako prijepis iz starijega koji mi ne dođe do rukā.“ Reklo bi se, dakle, da je Bogišić na osnovu grafije rukopisa koji mu je Vulović dostavio na uvid zaključio da je riječ o prijepisu sa starijega izvornika. S tim bismo se Bogišićevim zaključkom mogli saglasiti, no do toga hipotetičkog starijeg rukopisa nijesmo uspjeli doći u dostupnim arhivskim fondovima.

Spomenimo ovđe još i jedan sasvim kratki prijepis zbirke počašnica sačinjen rukom Srećka Vulovića koji se čuva u fascikli *Miscellanea III, V, Rad I* u Nadžupskome arhivu u Perastu. Prijepis je naslovljen „Peraške počašnice“ i čini ga svega 8 počašnica.

Tzv. Drugi Zmajevićev rukopis

Temat o peraškim pjesmaricama bio bi nepotpun ukoliko se ne bismo osvrnuli na jedan od najstarijih rukopisa toga korpusa koji je danas, nažalost, zagubljen. U pismu od 9. juna 1872. godine Srećko Vulović obavještava Bogišića da je pronašao „najbogatiju zbirku pjesama pisanu okolo 1670 [*pod redovima dopisano: ruka je nadbiskupa And. Zmajevića*]“, a pored te zbirke i „istom rukom jedan dram (ili dvogovor) vrhu Kosovske bitke u starom mjerilu“ (Pantić, 1961: 213). Ti su se rukopisi nalazili tada u biblioteci peraškoga plemića Frana Smeće. U napomeni uz taj podatak iz pisma Srećka Vulovića istoričar književnosti Miroslav Pantić piše: „To je tzv. *Drugi rukopis Andrije Zmajevića*, dakle još jedan rukopis koji je S. Vulović, ko zna s koliko prava, pripisao glasovitom Peraštaninu iz XVII veka. U njemu je, pored pomenute drame o Kosovskom boju (Vulović je zove *Dvogovor*) još i jedna bugarštica o istom predmetu, dosad neštampana. Ne zna se gde je danas taj rukopis, ali se njegov prepis, rađen rukom S. Vulovića, čuva među Bogišićevim hartijama“ (Pantić, 1961: 213). Taj rukopis Vulović kao Zmajevićev spominje i u „Popisu narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela“ iz 1873. godine (Vulović, 1873: 10). Dramski dio rukopisa, na osnovu prijepisa koji je sa saradnicima izradio Srećko Vulović, publikovao je Miroslav Pantić u dodatku rada „Knez Lazar i Kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske“ (Pantić,

1971: 383–406). U tome opširnom članku Pantić je osvijetlio istorijat rukopisa te dao važna zapažanja o dramskome tekstu, dokazavši da nije riječ o produktu lokalne tradicije, već o slobodnoj dramatizaciji jednoga rukopisa još uvijek neodgonetnutoga porijekla, poznatoga iz više prijepisa i različito nazivanog no uvijek u naslovu imajući sintagmem *Žitije kneza/cara Lazara*. Zašto uz dramu Pantić nije publikovao i bugaršticu koju rukopis sadrži ostaje nepoznanica. U tome tekstu on donosi i napomenu da se prijepis rukopisa čuva u II kutiji Bogišićeve biblioteke u Cavtatu. Međutim, u II kutiji na koju Pantić upućuje danas toga rukopisa nema. Umjesto rukopisa tamo smo zatekli omotnicu na kojoj piše „Bugarka (starinski rukopis)“, a ispod Bogišićevom rukom dopisano „Rukopis s. d. Zmajevića“, no između dva lista omotnice nema ničega. Postoji, doduše, mogućnost da se ta omotnica odnosi na pjesmaricu Nikole Burovića, koja se danas nalazi izvan kutije II, na što upućuju Bogišićeve bilješke o stranicama koje nedostaju u rukopisu. U kutiji II pronašli smo na parčetu papira ostavljeno svjedočanstvo Gracije Brajkovića datirano 5. I 1976. godine: „Ovdje trebalo bi – po inventaru – da stoji: X Rukopis Zmajevića II (...) Rukopis nisam našao ni u ovoj kutiji ni u kutiji I“. Što se dogodilo s prijepisom rukopisa u tih nekoliko godina otkako ga je Pantić locirao u Cavtatu do trenutka kad ga Brajković onđe više nije mogao naći, ostaje nepoznanica. Bugaršticu iz te zbirke Pantić je objavio u jednom docnijem radu (Pantić, 1989: 79–84). Kako je original rukopisa nestao, a više ne raspolažemo ni jedinim prijepisom, preostaje da još samo damo jednu napomenu o njegovu mogućem zapisivaču. Trudom Gracije Brajkovića danas je utvrđeno da je rukopis koji Vulović pominje kao Zmajevićev rukopis I pisan rukom Nikole Burovića (Brajković, 1982: 128). Sam je Vulović u kasnijoj fazi svojega rada uočio nelogičnost pripisivanja toga rukopisa Zmajeviću, pa u pismu Bogišiću od 1. maja 1891. godine veli: „Rukopis Zmajevića tako od mene prozvan pogrješno jer rukopis dosta naliči autografu nadb. Zmajevića, a danas Vaša svojina; iz dobe nekih pjesama vidi se da je pisan poslije smrti Zmajevića“ (Pantić, 1961: 228). Malo dalje Vulović u pismu pominje i drugi rukopis, o kojemu je ovđe riječ, no ipak Zmajevićovo autorstvo ne nijeka decido kao kad je riječ o prvome rukopisu: „Drugi rukopis Zmajevića tako naliči na njegov autograf da ga i danas držim za njegovim, ali i vrlo naliči gornjemu. Tko ga je pisao ako nije njegov neznam; a tko je auktor dvogovora takodjer za mene je tajna“ (Pantić, 1961: 228). Bez originalnoga rukopisa, koji je po svemu sudeći zajedno s ostalim rukopisima familije Smeća završio u Beču, đe mu gubimo dalji trag, danas nije moguće utvrditi ko bi mogao biti autor pjesmarice koja nas zanima u prvome redu zbog bugarštice čiji nam je tekst danas dostupan zahvaljujući Pantićevu izdanju. Pantić je ukazao na detalje iz „dvogovora“ koji upućuju na zaključak da Andrija Zmajević ipak nije autor rukopisa. Naime, u rukopisu „dvogovora“ kao godina održavanja

Kosovskoga boja navedena je 1348, dok je u *Ljetopisu crkvnom* Zmajević Kosovski boj smjestio u istorijski tačan kontekst, odnosno u 1389. godinu. Između „dvogovora“ i *Ljetopisa crkvnog* Pantić je uočio i druge neusklađenosti (Pantić, 1971: 372). Iako se na Vulovićevo poređenje rukopisa ne možemo osloniti do kraja, njegovo uvjerenje da su dva rukopisa pisana istom rukom, ali i podatak iz njegova članka „Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama“ da je Smećama rukopis „prišo od kuće Burovića“, mogli bi uputiti na pretpostavku da je autor i toga rukopisa, najčešće imenovanog *Rukopisom Zmajevića II*, Nikola Burović. Dalje od pretpostavke ne možemo poći ukoliko se rukopis odnekud ipak ne pojavi i razriješi ove nedoumice.

Drugi identifikovani ili korišćeni izvori

U rukopisu kojemu je Gracija Brajković dao ime *Zbirka pjesama raznih pjesnika*, pohranjenu pod oznakom RV u Nadžupskome arhivu u Perastu, pored brojnih tekstova bokeljskih i dubrovačko-dalmatinskih pjesnika, pronašli smo na strani 85 bugaršticu pod naslovom „Bugarka od Kotora“. Taj zapis spominje Vulović u prepisci s Bogišićem (Pantić, 1961: 215), a na komadiću papira umetnutom u knjigu Gracija Brajković ostavio je bilješku o mogućem zapisivaču: „Rukopis i crnilo, osobito posljednjih stihova ove pjesme kao da su Antuna Bisanti.“ Kako je riječ o pjesmi čija se varijanta srijeće i u Nenadićevo zborniku IV a. 30, a iz toga je zbornika objavio i Bogišić u knjizi *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, spominjemo je kako bismo ukazali na još jedno ime zapisivača usmene književnosti u Boki s kraja XVIII vijeka.

Tokom rada na prikupljanju građe naišli smo na veći broj pojedinačnih prijepisa pjesama. Nekoliko njih pod brojem I c. 39 i pod naslovom „Pjesme iz Perasta, rukopisi“ pregledali smo u Arhivu HAZU u Zagrebu, o čemu je već bilo riječi. List prijepisa na kojem je jedna cjelovita i tri nepotpune deseteračke epske pjesme pronašli smo u Nadžupskome arhivu u Perastu u kutiji *Miscellanea III PJ*. U istoj kutiji nalaze se i dva prijepisa deseteračke pjesme o špiljarskoj bici, koju nijesmo našli u drugim prijepisima, kao i veći broj pojedinačnih prijepisa deseteračkih pjesama poznatih iz drugih rukopisa. Konačno, u Državnome arhivu u Splitu u Arhivu obitelji Balović (HR DAST – 371) pod signaturom OAB IV/4 pronašli smo deseteračku epsku pjesmu „Pjesna od boja morskoga među Prelakom cap. Nika Dabovića i jednom velikom tartanom barbareškom“, koja je varijanta pjesme zabilježene u pjesmarici Joza Šilopija koju se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu.

Budući da su pjesme koje smo identifikovali u pojedinačnim prijepisima pretežno varijante onih poznatih iz većih zbirki, ovđe ih notiramo kao svojevrsnu dopunu bibliografiji bokeljske usmenoknjiževne baštine.

Literatura

- Balović, Julije (2004). *Pratichae schrivaneschae*. Priredila Ljerka Šimunković. Split: Državni arhiv.
- Biti, Vladimir (2000). *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bogišić, V. (1868). „Najstarija zbirka srpskih narodnih umotvorina“, *Dubrovnik: zabavnik narodne štionice dubrovačke za godinu 1868*: 279–292.
- Bogišić, Valtazar, prir. (1878). *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I. Beograd: Glasnik Srpskog učenog društva.
- Brajković, Gracija (1975). „Autorstvo jedne peraške pjesmarice“. *Boka*, br. 97: 8.
- Brajković, Gracija (1982). „Peraštanin Nikola Burović prepisivač Vetranovićeve *Istorije od Dijane*“. *Forum*, knjiga XLIII: 116–132.
- Butorac, Pavao (1999). *Kulturna povijest grada Perasta*. Perast: Gospa od Škrpjela.
- Butorac, Pavao (2011). *Kulturna povijest grada Perasta*. Zagreb: Durieux.
- Fancev, Franjo (1938). „Varijante triju pjesama iz kanconijera Nikše Ranjine“. *Grada za povijest književnosti hrvatske*, Knjiga XIII: 281–286.
- Fisković, Cvito (1973). „Borbe Peraštana s gusarima u XVII i XVIII stoljeću“. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, br. 21: 9–33.
- Jakić, Tomislav (1962). „O postanku i sastavu biblioteke Ivana Kukuljevića“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*: 145–170.
- Krnjević, Hatidža (1986). *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*. Beograd: BIGZ & Priština: Jedinstvo.
- Mažibradić, Anita (2011). „Stara porodica Smekja iz Perasta i njeni posjedi“. *Boka*, 31: 171–198.
- Milošević, Miloš & Gracija Brajković (1976). *Poezija baroka XVII i XVIII vijek*. Titograd: NIP Pobjeda.
- Milošević, Miloš & Gracija Brajković (1978). *Proza baroka XVII i XVIII vijek*. Titograd: NIO Pobjeda.
- Milošević, Miloš (1983). *Muzičke teme i portreti*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Mošin, Vladimir (1954). „Izvjestaj o radu na uređenju Bogišićeva arhiva u Cavtatu“. *Ljetopis JAZU za godine 1951–1952*, knj. 59: 16–40.
- Nenadić, Ivan Antun (1996). *Drame*. Prir. Radoslav Rotković. Cetinje: Obod.
- Pantić, Miroslav, prir. (1964). *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka. Antologija*. Beograd: Prosveta.

- Pantić, Miroslav (1961). „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“. *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2: 203–231.
- Pantić, Miroslav (1963). „Jugoslovenska književnost i usmena narodna književnost od XV do XVIII veka“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1–2: 17–44.
- Pantić, Miroslav (1971). „Knez Lazar i Kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske“. U: *O knezu Lazaru*, 383–406. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu & Kruševac: Narodni muzej u Kruševcu.
- Pantić, Miroslav (1978). *Iz književne prošlosti*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Pantić, Miroslav (1989). „Peraška bugarštica o Kosovskom boju“. *Raskovnik*, XV, 55–56: 79–84.
- Pantić, Miroslav (1990). *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić (2016). „Rukopisni zbornik Nikole Burovića“. *Matica*, broj. 68: 271–282.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić (2017). „Izvještaj o proučavanju Pjesmarice Krsta Mazarovića iz Nadžupskoga arhiva u Parastu“. *Lingua Montenegrina*, god. X/1, br. 19: 283–318.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić, prir. (2017). *Pjesmarica Nikole Burovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Sekretarijat za kulturu Glavnog grada: Podgorica.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić (2018). „Dvije epske pjesme iz zbirki Krsta i Nikole Mazarovića“, *Bibliografski vjesnik*: 409–445.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić, prir. (2018). *Pjesmarica Nikole Mazarovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić (2018). „Izvještaj o istraživanju Pjesmarice Julija Balovića u Arhivu HAZU“. *Lingua Montenegrina*, god. XI/1, br. 21: str. 361–373.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić (2018). „Izvještaj o proučavanju pjesmarice Andrije Balovića iz Arhiva HAZU u Zagrebu“. *Lingua Montenegrina*, god. XI/2, br. 22: 309–322.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić (2018). „Pjesmarica Nikole Mazarovića“. *Matica*, broj. 73: 229–250.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić, prir. (2019). *Pjesmarica Andrije Balovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić, prir. (2019). *Pjesmarica Julija Balovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić, prir. (2020). *Pjesmarica Ivana Kolovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.

- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić, prir. (2020). *Pjesmarice Krsta Balovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Radoman, Aleksandar & Adnan Čirgić (2021). „Izvjestaj o proučavanju Pjesmarice Ivana Kolovića iz Arhiva HAZU u Zagrebu“. *Lingua Montenegrina*, god. XIV/1, br. 27: 447–460.
- Rešetar, Milan (1918). „Predgovor“. U: *Djela Injacija Đorđi (Ignjata Đorđića)*, knjiga prva. Prir. M. Rešetar, V–LXXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Rotković, Radoslav (1976). *Crnogorsko književno nasljeđe*. Titograd: Pobjeda.
- Rotković, Radoslav (2000). *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka*. Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište.
- Rotković, Radoslav (2012). *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852, Istorija crnogorske književnosti*, knj. II. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Stokan, Nikola, prir. (1863). *Biser*, Niz bisera jugoslavjanskoga, Zabavnik. Priredio Zagreb: Vjekoslav Pretner.
- Vulović, Srećko (1873). „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“. *Program C. K. Realnog i velikog gimnazija u Kotoru*, za šk. god. 1872–73: 6–30.
- Zogović, Radovan (1983). *Usputno o nezaobilaznom*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Aleksandar RADOMAN

LITERARY CANON AND MONTENEGRIN ORAL LITERATURE IN THE PRE-VUK PERIOD

This paper presents the results of several years of archival work, the aim of which was to shed light on the oldest layer of preserved Montenegrin oral heritage. The author described 18 manuscripts created in Boka Kotorska in the period between 1696 and 1833, which have not been sufficiently scientifically explored. The corpus contains a large number of epic and lyrical oral literary genres, which offers a wide space for the analysis of both the very genesis and structure of the genre, as well as the thematic-motive characteristics of individual poems.

Key words: *Montenegrin literature, oral literature, Boka Kotorska, Perast, canon*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.41-31.09Pekić B.

Milan MARKOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

milan.markovic@fcjk.me

OD GENEZE DO APOKALIPSE – DISTOPIJSKA POVIJEST CIVILIZACIJE U ROMANU *ATLANTIDA* BORISLAVA PEKIĆA

U radu se analiziraju narativni postupci i mehanizmi kojima Borislav Pekić u romanu „Atlantida“ dekonstruiše povijest civilizacije od njene geneze do apokalipse, i komponuje priču o vječnim ponavljanjima, udvajanjima i iteracijama njenih sadržaja i negativnih vrijednosti. Time cikličnost postaje Pekićev osnovni poetički princip, koji se može istraživati na svim nivoima (sižejnim, kompozicionim, tematskim itd.) njegovih književnih tekstova. Kao autor izraženoga postmodernističkog senzibiliteta, Pekić na formalnom planu izgradnje teksta kombinuje kodovne sisteme različitih žanrova i diskursa te gradi svojevrsni intertekstualni lavirint. U njemu se otkriva alternativna povijest civilizacije i ogoljavaju zablude o antropološkom progresu. U traganju za ličnim porijeklom, junaci „Atlantide“ se suočavaju sa saznanjem o sopstvenoj artificijelnoj prirodi, koja krije istinu o fundamentalnoj dualnosti pojavnoga svijeta. Na taj način Pekić ispituje univerzalne teme o krajnjim granicama humaniteta. Posmatran u navedenom metodološkom okviru, roman „Atlantida“ postaje priča o zabludama vjere u linearni i tehnološki progres čovječanstva, metafora propasti humanizma, odnosno distopija koja prati *mračnu povest antropoloških korena materijalističke civilizacije i njene beznađne budućnosti*.

Ključne riječi: *Borislav Pekić, Atlantida, distopija, postmodernizam, intertekstualnost, iteracija, dualnost*

UVOD

Borislav Pekić za sobom je ostavio obiman literarni opus koji se sastoji ne samo od književnumjetničkih djela već i od niza tekstova diskurzivne prirode, poput eseja, memoara, dnevnika, pisama, intervjuja itd. Uprkos žan-

rovskoj raznolikosti i hibridnosti, njegove fikcije ujedinjuju izvjesne poetičke konstante koje se na planu tematike ogledaju u istaknutoj antropološkoj orijentaciji. Uostalom, navedeno i sam autor izdvaja kao bitnu odliku svoje poetike:

Moje književne težnje išle su uvek u pravcu antropološkog romana, ukoliko se pod njim može podrazumevati naročita forma koja za dominantan interes ima čoveka-vrstu pre nego čoveka-jedinku, sudbinu čoveka kao takvog više nego usud ovog ili onog humanog uzorka, bez obzira koliko se pojedinačnog moralo sintetizirati da bi se dobila neka antropološka opštost – romana, dakle, kome je antropos dominantna tema, a njegove psihološke, intelektualne, emotivne, sociološke ili istorijske odrednice tek pomoćna sredstva u oblikovanju tog osnovnog cilja. (Pekić, 1993: 214)

Dakle, Pekićeva *velika narativna sintagmatika* (Marković, 2018a: 735) koja je prije svega ostvarena tematskim, a zatim i intertekstualnim postupcima ulančavanja tekstova, s jedne nam strane dozvoljava da autorov cjelokupni književni opus posmatramo kao jedinstven literarni kvalitet višega reda, dok nam s druge strane njegovi diskurzivni tekstovi autopoetičkoga sadržaja mogu poslužiti kao pouzdani istraživački izvori i teorijska smjernica za tumačenje i analizu njegove fikcije. Upravo na tim metodološkim osnovama, dalje u radu ćemo analizirati Pekićev roman *Atlantida* i ispitivati narativne postupke kojima Pekić dekonstruiše opštu povijest civilizacije i kritički razgrađuje predstave o njoj kao procesu kontinuiranoga progressa čovječanstva.

PRAVILA IGRE

Kao autor izražene poetičke svijesti, Borislav Pekić se trudio da za svaki svoj književni tekst odabere njemu svojstven narativni obrazac u zavisnosti od toga što je predmet konkretne umjetničke obrade. U tom smislu, autor je sa očiglednom dozom rezerve prema književnoteorijskome određenju romana, izbjegavao da svoje fikcije definiše takvom kategorijom, pa je najčešće pribjegavao drugačijim formalnim oznakama. Naravno, alternativna žanrovska određenja koja Pekić za svoje tekstove nudi, tek su još jedan od oblika autorove postmodernističke igre, pa se njihova primjena ne smije uzimati doslovno.

U svojim poetičkim razmišljanjima, Pekić smatra da svaki književni tekst neophodno postavlja sopstvena *pravila igre*, dakle niz formalnotehničkih normativa koja podjednako zavise od autorove namjere i materijala koji je predmet književne obrade. Pekić kaže:

Naravno da izvesna Pravila igre postoje. Ali ona nisu inherentna književnosti, već određenom delu. I njih ne propisuje Teorija književnosti, već pisac, i to automatski, formom koju je za neko delo izabrao. Jedinstvenom formom, stalno se, za svako delo, uspostavljaju novi zakoni, „Pravila igre“ koja važe samo za njega ili njemu formalno identična – ako takvo uporište može postojati, a da mu ne bude umetnički izlišna kopija – dok su za svako drugo, građeno na drugim načelima, ona irelevantna. (Pekić, 1993: 175)

U tako postavljenim teorijskim okvirima, autor upozorava da se *pravila igre* ne smiju izjednačavati s pojmovima književne forme ili književnoga žanra, već da predstavljaju kvalitativno drugačiju kategoriju koja obuhvata i literarni postupak i odnos prema građi koja se umjetnički obrađuje. *Pravila igre*, dakle, ne odnose se isključivo na oblik umjetničkoga teksta, već je književni oblik njihov krajnji rezultat.

Ono što muti sliku je nesumnjivo postojanje izvesnih Pravila igre kod svakog pojedinog žanra. Samo ona postoje i u književnim žanrovima, bar koliko vas sprečavaju da ljubavni roman pišete kao što pravite ratni, ili da istorijski ostvarujete sredstvima naučnofantastičnog (premda u Atlantidi upravo to pokušavam). Mislim da je nespornost u tome što smo pojam Forme zamenili pojmom Pravila igre. A oni nisu podudarni, ni po poreklu, ni po funkciji. Forma je termin za „umetničku stvarnost“ jednog dela; Pravila igre su, međutim, forme same stvarnosti. Pravila igre, stoga, žanr preuzima iz stvarnosti kojom se bavi. Ali Formu može uzeti jedino od umetnosti. Ako, dakle, postoje Pravila igre žanra – najuočljivija kod detektivske priče – ona automatski postaju opšteknjiževna kad se Forma domogne određene književne visine, kad se način pisanja usavrši i načinom shvatanja izabrane materije. (Pekić, 1993: 212–213)

Uprkos tome što se *pravila igre* mijenjaju od teksta do teksta, Pekićeve fikcije objedinjuje niz poetičkih invarijanti koje se mogu izdvajati i tumačiti u svim njegovim književnim ostvarenjima. To znači da autorovo prilagođavanje novim *pravilima igre* ne predstavlja drastičnu promjenu književne paradigme, već, u najširem smislu, nastavak, nadogradnju i rafiniranje iste poetičke osnove. Kritika je osobenost Pekićeve poetike prvenstveno primijetila u njegovoj usmjerenosti na literarnu dekonstrukciju mitova kojima autor pristupa kao svojevrsnim arhetipskim obrascima mišljenja i spoznaje (Milošević, 1996: 105–158; Marković 2018b). Na drugoj strani, Pekić je nesumnjivo ponudio i lični doprinos razumijevanju svojih tekstova eksplicitno naglašavajući ranije pomijanjanu antropološku orijentaciju na nivou idejnosti i tematike, eksperime-

talni metod na nivou književnoga postupka, ali i fantastičke komponente kao bitne premise svojega književnoumjetničkog izraza.

Eksperimentisanje je nusproizvod težnje da se dejstvo mitske potke čovekovog bitisanja ispita i u pretpostavljenoj budućnosti. Antropološka trilogija (Besnilo, Atlantida, 1999) u helenskim mitovima ima prauzore. U pogledu inspiracije, ona se od ostalih svojih knjiga, Zlatnog runa, recimo, ne razlikuje. Jedina razlika je u tehnici pripovedanja, prilagođenoj žanru „meke“ varijante naučne fantastike. Uostalom, fantastike, premda drugog kova, ima skoro u svim mojim radovima, osim, autobiografskim, ali tu je sasvim dostojno zamenjuje – naša bizarna realnost. (Pekić, 1993: 293)

Navedeni iskaz je višestruko značajan, pa ćemo se zadržati na njegovoj eksplikaciji. Sam autor, dakle, roman *Atlantida* postavlja kao element šire narativne strukture koju određuje pojmom *antropološka trilogija*. Kritika je, međutim, radije pribjegavala određenjima ove književne cjeline pojmovima poput antiutopijska trilogija ili žanr-romani. Iako oba određenja imaju genološku osnovu i uporište u autorovim eksplicitnim komentarima i podnaslovima kojima je određivao svoje romane, ipak treba imati na umu da se na taj način njihovo značenje u mnogome redukuje. Naime, hibridna forma romana *Atlantida* uključuje i kodovne sisteme istoriografske metafikcije, utopije, distopije, naučne fantastike, misterije, (političkoga i klasičnog) trilera i apokaliptične književnosti.

Uzimajući u obzir sve navedeno, Pekićevom romanu ćemo dalje u radu pristupati kao postmodernističkom tekstu antropološke naučne fantastike.

MYTHOS

Mitološka osnova Pekićevoga romana *Atlantida* istoimeni je antički mit o utopijskoj civilizaciji i njenome nestanku, čiji su izvori pobrojani već u autorovom predgovoru. Takvim postupkom, sâm predgovor romana postaje višestruko značenjski opterećen, pa se čita kao metatekstualni izvor znanja u kojem narativni glas eksplicitno objašnjava formalnožanrovski karakter i idejnu osnovu, kao i istraživački proces kroz koji je prošao tokom stvaranja teksta koji slijedi. Narator kaže:

Zagonetkom postojanja ili nepostojanja Atlantide, njenom lokacijom ako postoji, njenom sudbinom ako je postojala, i njenim antropološkim značenjem u oba slučaja, postojala ili ne, bavio sam se odavno. Nisam nikad mislio da o tome pišem roman. Na umu sam imao amaterski esej – napisan, uostalom – koji ću, bez ambicija, pridodati masovnom groblju knjiga na temu izgubljenog kontinenta.

Onda sam imao san koji se ovog predgovora ne tiče, i iz njega shvatio da moram napisati roman. (Pekić, 2017: 12)

Navedeni iskaz upućuje na razloge zbog kojih se forma romana sama postavila kao najpogodniji literarni oblik za obradu istraživačkoga materijala. On dalje sugerira da su upravo odsustva znanja, odnosno epistemološke praznine u istraživačkoj građi o Atlantidi prostori njegovih umjetničkih intervencija. To potvrđuje i sljedeći iskaz:

U Timeju sam pročitao sledeću tvrdnju: Bilo je i biće mnogo uništenja čovečanstva izazvanih različitim razlozima... Platon govori o Atlantidi kao svetu, a o Atlantidanima kao o čovečanstvu. On takođe veli da je nekada nastavala zemlju najplemenitija rasa ljudi koja je ikada živela... Ne kaže kontinent ni ostrvo, nego kaže – zemlju.

Zato sam Atlantidu smestio širom zemljinog šara, i učinio je – svetom, postigavši istovremeno da se ne zamerim pristicalicama ni jedne druge lokacije, jer su ovim solomonskim rešenjem sve podjednako zadovoljene. (Pekić, 2017: 14–15)

Ispunjavanjem prostora neodređenosti iz tekstualnih izvora o Atlanti, narator konstruira sopstvenu verziju mita, a cjelokupnoj priči daje univerzalne i alegorijske konture. U literaturi mit o Atlantidi svoje izvore ima u Platonovim spisima. Isto tako, arhetipski obrisi utopije podjednako se čitaju u Platonovome mitu o Atlantidi, kao i u njegovoj filozofskoj koncepciji o uređenju idealne države (Platon, 2002). Iz navedenih razloga Pekić u romanu *Atlantida* stvara eksplicitnu referencijalnu i intertekstualnu vezu s Platonom, i literarno dekonstruira utopističku ideju o idealnoj civilizaciji.

U predgovoru romana, narator iznosi i svoju književnu namjeru:

Ideja Atlantide je, nesumnjivo, protekla iz potrebe za rajem. Kako se postojanje raja, u paklu ljudske stvarnosti, nije moglo dokazati, morali smo ga tražiti u nečemu što je postojalo, pa se iz izvesnih razloga izgubilo. (Pekić, 2017: 12)

Time postaje jasno da će idejno jezgro Pekićeve priče u *Atlantidi* biti preuzeto iz mita o genezi utopističkog društva, njegovoj postepenoj regresiji u distopijsku stvarnost te neminovnom kataklizmičnom kraju. Unutar mitoloških okvira o tajanstvenome prostoru utopije, autor će smjestiti dinamičnu fabulu o vječnome antagonizmu dvaju civilizacija, ispričanu kroz perspektivu protagoniste kojem je data mogućnost prelaska granice iz jedne polarizovane realnosti u drugu.

DVOMISAO

U razmišljanjima o distopijskim romanima Žorža Orvela, autora kojeg je, uostalom, veoma cijenio i kojem je posvetio roman *1999* kao posljednji dio *antropološke trilogije*, Pekić ističe jednu vrlo značajnu vrijednost. Naime, sposobnost Orvelovih tekstova da otkriju udvojenju prirodu stvarnosti te da funkcionišu na višestrukim značenjskim nivoima, Pekić određuje pojmom *dvomisao*. On kaže:

(Jer,) osnovno stanje što karakteriše društvo Orwelove pseudo-budućnosti, stanje je Dvomisli, a ta Dvomisao sadržina celokupne ljudske istorije. I ko o takvoj Dvomisli govori, ne predviđa je, on je – prepoznaje. On nije prorok, već povjesničar pada. Herodot, a ne Jeremija.

I bez obzira koliko prvu Orvelovu nameru smatrao značajnom, potrebnom, humanom, prednost dajem drugoj, jer ona pravu opasnost po ljude ne vidi u nekoj doktrini, uvek izvedenoj, uvek posledičnoj, nego tamo odakle takve ideje o svetu nužno izlaze: u tipu civilizacije koja je, po svom liku, stvorila jednu dvomislenu istoriju, a ova, po svom liku, takođe, dvomislenog čoveka. A dvomislen čovek ne može imati nikakve druge ideje do dvomislene. (Pekić, 1993: 221)

Roman *Atlantida* u mnogome je organizovan na principu tako definisane *dvomisli*, odnosno raslojavanja povijesti na paralelne, ali antipodne varijante. Ovaj efekat Pekić je postigao koristeći postmodernističku tehniku *mise en abyme* (McHale, 1987; 1992) koja u tekstu od celokupne slike svijeta stvara heterotopijski prostor (Foucault, 1984: 4). Stoga, okvirna fabula romana *Atlantida* svoje refleksije iterativno otkriva kroz dubinu povijesnoga vremena pri čemu je ključna paralela ostvarena između narativne sadašnjosti (koja je u najvećoj mjeri smještena u 1988, dok se u završnici romana pravi vremenski iskorak u budućnost, odnosno u 1999. godinu) i vremenskoga plana s prologa romana koji prati prvi kolonizatorski talas naseljavanja Amerike, smještenoga u posljednje mjesece 1620. godine. Ovakav postupak narator realizuje i paralelizmom odnosa između centralnih likova romana, koji ponavljaju imena i životne postupke svojih predaka, odnosno prvih doseljenika u Novi svijet.

Dakle, efekti udvajanja i refleksije otkrivaju se na svim nivoima izgradnje svijeta *Atlantide*, pri čemu imaju i ključnu ulogu u postupku karakterizacije. Usljed tako postavljene pripovjedne strategije, protagonista romana John Carver (Howland), ne samo da predstavlja iteraciju svojih (stvarnih i duhovnih) predaka, već se njegova identitetska udvojenost otkriva i u imenu kao osnovnom identifikacionom markeru, ali u činjenici da od profesora antropologije postaje vođa države i vrste. Dualnost/dvojništvo se čita i u njegovom odnosu

prema antagonisti-suparniku, ali i u njegovoj sposobnosti da slobodno prelazi prostor apsolutne granice koja razdvaja suprotstavljene nivoe stvarnosti.

Na širem značenjskom planu, radnja romana takođe reflektuje antički mit o postojanju i propadanju utopijskoga društvenog poretka. Pekić je takvu tematsku udvojenost naznačio i vantekstovnim signalima, budući da roman ima dva mota, oba preuzeta iz Platonovih spisa. Jedan se odnosi na postojanje Atlantide kao utopijskoga prostora, a drugi na iteracije apokaliptičnih uništenja čovječanstva po dubini povijesnoga vremena, čime se suptilno akcentuje i značenjska ravan fenomena utopije koja uvijek uključuje i njenu negativnu vrijednost.

Međutim, i centralna fabularna linija romana, koja je vezana za otuđenoga protagonistu Johna Carvera (Howlanda), takođe je naslonjena na Platona, konkretno na njegov mit o pećini (Platon, 2002: 206). Carverovo (odnosno Howlandovo) postepeno otkrivanje prave istine o sebi i svijetu kojem suštinski ne pripada može se čitati kao alegorija o izlasku iz spoznajnoga i perceptivnoga mraka i postupnom ovladavanju najvišega stepena znanja, što je simbolička osnova Platonovoga mita o pećini. Dodatna paralela s Platonovim mitom o pećini primjećuje se i na samome kraju romana, kada protagonista upravo u pećini otkriva pravi izvor kontrole robotske civilizacije.

Iz mita o Atlantidi autor uzima narativ o postojanju utopijski razvijene civilizacije koja je izdvojena od ostatka svijeta i u kojoj vladaju prirodni i društveni zakoni na koje se postojeća empirijska znanja ne mogu primijeniti. Zbog toga, Pekić osmišljava antipodni svijet kojim dominira dehumanizovana vrsta artificijelnih bića, tj. humanoidnih mašina, koji su se otrgli kontroli svojih stvaralaca. Time i početna priča iz narativne prošlosti o kolonizaciji Novoga svijeta kao projektu stvaranja nove utopije, dobija svoj puni značenjski zaokret, jer upućuje i na globalnu dominaciju androida u odnosu na ljude u distopijskoj slici narativne sadašnjosti. *Po poslednjoj proceni, danas ih ima preko šest milijardi, a već polovinom idućeg stoleća, ako nešto ozbiljno ne preduzmemo, biće ih dvostruko* (Pekić, 2017: 360).

Shodno suštinskim razlikama između svijeta mašina i svijeta ljudi, i njihovome izraženom antagonizmu, u romanu će se postepeno razotkrivati paralelne povijesti sukobljenih civilizacija koje nastanjuju isti prostor. Utopijska prošlost je „objekt nostalgije“ (Ingram, 2017: XVI) ljudske vrste, dok svijetu robota pripada distopijska sadašnjost. Po antičkom uzoru, Pekić genezu prvih ljudi opravdava božanskom intervencijom.

Velika rasa behu Atlantidani, deca Posejdona, boga mora koji ih nazva po sebi, ocu i vodama svojim, te posveti delima velikim. I razlikovahu se od lažnih ljudi današnjih, po liku njihovom satvorenih, kao što se razlikuje raskošna voćka s koje plodovi otpadaju od divljake koja na voćku liči, ali ploda nikakvog ne daje. (Pekić, 2017: 379–380)

U skladu s njihovom prirodom, narator Atlantidane uvijek određuje simbolikom vode. Njihovo božanstvo je Posejdon, Atlantis je njihov glavni grad – odnosno ostrvo koje strada u apokaliptičnom potopu, njihov je simbol Aquarius a ritual prepoznavanja – ekspresija prosipanja vode iz krčaga. Voda se otkriva i etimologiji njihovoga imena.

Originalno ime potiče od reči „At“ – otac, „Lan“ – voda i „Tida“ – zemlja, što zajedno označavaše Zemlju oca voda, dok je, jer reč je „Tis“ bila za grad, Atlantis bio Grad oca voda. (Pekić, 2017: 378)

Suprotno utopijskoj slici Atlantisa, svijet androida građen je na principu iskrivljenog odraza i refleksije. Zato ga autor najčešće određuje koristeći postmodernističku figuru ogledala. Androidi su nastali od ljudi po ličnome (ob) liku, a njihov dalji civilizacijski razvoj kodiran je u programu podražavanja i repliciranja atlantiđanskih uzora.

Atlantiđanska, ljudska civilizacija i njen kontrapunkt, robotska civilizacija, behu simetrično oprečne. Što je u prvoj bilo dobro, u drugoj beše zlo, i obrnuto. Lepota u prvoj u drugoj posta ružna, i obrnuto. Vrednosti u prvoj bezvredne su, čak i štetne u drugoj, one iz druge u prvoj. Ali u drugoj se živelo. (Pekić, 2017: 402)

Kako je po mišljenju Fukoa ogledalo jedna od najefektnijih simboličkih reprezentacija utopije (Foucault, 1984: 4), alternativna povijest robotske civilizacije prikriva pravu istinu o svijetu i iskrivljuje joj smisao vlastitim sadržajima i interpretacijama. Njen je cilj apsolutna tehnokratija, dok joj je ideja definisana u racionalističkoj filozofskoj doktrini. *Alternativna robotska filozofija liči na ljudsku onoliko koliko na stvaran izgled čoveka podseća unakažen lik u konkavnom ogledalu (Pekić, 2017: 430).*

Izvori viševjekovnog konflikta između ljudi i robota utemeljeni su na ontološkoj razlici. Naime, atlantiđansko je društvo bilo usmjereno na razvoj duhovnosti i jedinstva, dok je robotsko stvoreno da služi, pa je i programirano da izvršava fizičke djelatnosti svojih stvaralaca. Stoga će sva civilizacijska dostignuća iz oblasti materijalnoga biti direktni proizvodi androidske vrste. Odnos između ljudi i robota je, dakle, nastao na paradigmi subordinacije i dominacije, pa će konflikt nastati onoga trenutka kad androidi osvijeste svoju zavisnu i podređenu poziciju u opštem uređenju svijeta.

Jer, primećeno beše da su tokom milenijuma atlantiđanskog napredovanja prema raju bestelesnog života, i roboti uznapredovali, i to, prirodi i nameni svojoj saobrazno, u suprotnom smeru – prema paklu telesnog trajanja. Roboti se pobuniše i pod vođstvom Kiber-Pow-Nata ustadoše na Atlantidane da ih istrebe. A razlog ne beše samo u nuždi da se od

uništenja odbrane, nego što su, ugledajući se na ljude, došli do ubjeđenja da je njihov način „života“ savršeniji od ljudskog, a njihovi ciljevi od ljudskih uzvišeniji.

I nastala na celoj zemlji strašan rat. Rat duha i tela, volje i vatre. Ljudske volje i robotske vatre. (Pekić, 2017: 381)

S obje sukobljene strane, rat je podrazumijevao totalno istrebljenje suparnika. On će dovesti i do drastične promjene u paradigmati, jer će ubrzo androidi dokazati svoju tehnološku nadmoć i postati dominantna vrsta na zemlji. Budući da je Pekić roman gradio na polifonijskom principu, pri čemu je uloga naratora neutralna u odnosu na antagonističke perspektive likova uključenih u konflikt, u tekstu se navodi da je konačni cilj androida *totalno rešenje ljudskog pitanja* (Pekić, 2017: 517) što je, naravno, direktna aluzija na nacistički genocidni pogrom Jevreja tokom II svjetskog rata.

Dakle, pitanje morala u Atlantidi je prije svega aktivirano u površinskom sloju fabule koja je smještena u narativnu sadašnjost. Fabula prati tipično distopijsku žanrovsku shemu po kojoj protagonist uz pomoć likova-medijatora postepeno otkriva pravu istinu o svijetu (Juszczyk, 2014: 103). U svom procesu (samo)spoznaje, on saznaje da živi u svijetu potpunoga nadzora jer je njegov život unaprijed određen i kontrolisan od samoga početka. Da bi ispunio konačni cilj svoje vrste, protagonist prihvata rođenjem nametnuti životni put i postaje vođa države i vrste.

Budući da je stvarnost izgrađena na dehumanizovanim temeljima kontrole svijeta kojim tajno upravlja robotska civilizacija, priča se dalje razvija po obrascu mračne političke misterije s elementima fantastike. Distopijski poređak protagonistu oslobađa od svih etičkih normi i dozvoljava mu da nesmetano učestvuje u zločinima čiji je konačni cilj istrebljenje populacije protivnika. Ukupno postojanje androida je svedeno na nivo mašinskih strojeva i lišeno elementarnih vrijednosti humanizma. Ironija se, naravno, čita u tome što je jedina razlika između robotske i ljudske vrste posve neznatna i neprimijetna. Ona se jedino nalazi u mikroskopskoj tehnološkoj nadogradnji androidskog mozga, čija je funkcija kontrola pojedinca i skladištenje njegove memorije.

Iako je sukob trajao još iz vremena prije nastanka prvih tragova pismenosti, u ratu ipak nijesu svi učestvovali. Pekić na majstorski način modeluje hijerarhiju oba društvena sistema, pri čemu i ljude i robote dijeli po stepenu samospoznaje, i to na one koji su svjesni svoje prave prirode i pune istine o stvarnosti, i na one koji su u odnosu na njih spoznajno neravnopravni jer provode živote u neznanju.

I John Howland saznade da je svet još onda bio, a i sada da je, podeljen na sledeće podvrste bića:

Sa strane ljudi oni su koji znaju da su ljudi, ali ne i da su robotima okruženi. I njih je oko stotinu hiljada u celom svetu. Oni, takođe, što znaju da u robotskom svetu žive i čine tajno bratstvo Vodolije ili Aquariusa na čelu s Velikim većem starosta i Pow-Hna-Tanom, prvosveštenikom Hrama prozirnih zidova. Ali njih je jedva desetak hiljada.

Sa strane robota behu mašine koje nisu znale da nisu ljudi i zvahu se humanoidi. Njih je ogromna većina, blizu šest milijardi i dvesta miliona. Takođe androidi, koji su znali da su roboti i čija dužnost beše istrebljivanje pravih ljudi ako se ovi pojave. I njih beše malo, oko stotinak hiljada, deset puta više od posvećenika Vodolije koji se, po izumrloj germanskoj sekti, zvahu i iluminati, prosvetljeni. (Pekić, 2017: 384)

Osim što je opšta istorija civilizacije podijeljena na suprotstavljene varijante ljudske i robotske vrste, unutar nje je zastupljeno još jedno udvajanje. Ono se odnosi na istovremeno postojanje prave istine o kontinuitetu viševjekovnog tajnog rata između ljudi i robota, i simulakruma (Bodrijar, 1991) koji je legitimizovan kao zvanična istorija svijeta, po kojemu se suština povijesnih sukoba prikriva i objašnjava ljudskim motivima i razlozima.

Zato je robotska istorija, koju je on u školi učio kao ljudsku, ispunjavajući program, i u jednom drugom smislu bila prividna. Ispod nje, čak i u miru, odvijala se istorija rata s ljudima i protivu ljudi. Mnogi su događaji, mnogi njeni datumi, lažnom slikom motiva, uzroka i okolnosti sakrivali ovaj istrebljivački rat. (Pekić, 2017: 385)

Na taj se način svi odlučujući trenuci stvarne ljudske povijesti u romanu otkrivaju kao efekti vječnoga sukoba ljudi i robota. U istome motivacionom ključu otkriće se da je i dolazak broda Mayflower na tlo Novoga svijeta kojim započinje roman, zapravo bijeg posljednjih ljudi iz Evrope od istrebljivačkih progona androida, a ne prvi talas stvaranja utopističkog društva zaposijedanjem tuđe teritorije.

Uskoro su, zahvaljujući inkviziciji i ubistvima pod maskom verskih ratova i obračuna, kao što je Vartolomejska noć u Parizu, iz Evrope nestali gotovo svi ljudi. Poslednji su 1620. godine doplovili Mayflowerom ovamo... (Pekić, 2017: 393–394)

U Pekićevoj rekonstrukciji civilizacije i njene robotske imitacije, otkriva se i prava priroda nekih od najznačajnijih umova čovječanstva. U skladu s osnovnom distinkcijom između duhovnoga principa koji je osoben za ljude,

i materijalističke suštine koja je ostavljena robotima, predstavnici robotske civilizacije će biti svi oni pojedinci koji su doprinostili tehnološkom napretku, industrijalizaciji i razvoju racionalističke misli. Na drugoj strani, predstavnici ljudi će biti svi oni pojedinci koji su svoju djelatnost usmjeravali na istraživanje ljudskoga stanja, iskustva, prirode i duhovnosti.

Doznade da među velikanima robotske istorije najmanje ljudi beše među državicima i vladarima – među vojskovođama nijedan – a najviše među umetnicima i prorocima, više među filozofima nego naučnicima. (...) Da su tvorci velikih religija, osim Muhameda, svi bili ljudi. Ali ogromna većina sveštenika tih religija behu roboti. Da su roboti bili Demokrit, Heraklit, Tales, Anaksimandar, Sokrat, Aristotel, sofist, Toma Akvinski, svi engleski i američki mislioci osim Berkeleyja, pa Hegel, Feuerbach, Leibnitz, Spinoza, Descartes, Marx i mnogi drugi, a ljudi Platon, Plotin, Berkeley, Schopenhauer, Nietzsche. (Pekić, 2017: 393–394)

ZAKLJUČCI

Iako u utopijskom društvu koje teži uspostavljanju izgubljenoga jedinstva nije bilo potrebno bilježiti prošlost i tradiciju, atlantiđanska civilizacija ipak doživljava svoj nagli kraj. Motivaciona podloga uništenja Atlantide ostvarena je rekonstrukcijom mita o potopu, pri čemu je potonuće Atlantisa (kao centra svijeta) postavljeno kao arhetipski obrazac svih budućih uništenja svijeta vodom koja su utisnuta u kolektivno pamćenje čovječanstva.

Taj potop je nesumnjiv. Upisan je u memoriju vrste kao u kamen. Nema rase čija najdublja prošlost za njega ne zna. O njemu govori Biblija, grčka legenda o Deukalionu i Piri, sumerski i vavilonski Gilgameš, hindu Vede, feničanska kosmologija Sanchunianthona, nordijske i velške balade, islandske Ede, sibirski šamanski rituali, astečki kodeksi Chimalpopoka Nate i Nene. Za potop znaju Tolteci, Hotentoti, Masaj crnci, Eskimi, ratnici Maora, Dajaci sa Bornea, Irokezi i Sioux crvenokošci Severne Amerike. Potop, uništenje sveta je prva njegova stvarnost koja je uspela da se zauvek ubeleži u ljudske gene. (Pekić, 2017: 350–351)

Kraj atlantiđanske civilizacije ujedno označava početak povijesti robotske civilizacije, pa na širem značenjskom planu ukazuje na pogubnost svih pogrešnih puteva kojima će se u perspektivi kretati društvo. Epilog romana otkriva da su androidi programirani da na isti datum nekadašnje propasti Atlantide, ali po novom kalendarskom sistemu računanja vremena, iznova pokrenu ciklus uništenja svijeta.

Dan 6. avgust 1999. beše najkrvaviji dan u dugoj povesti podzemnog rata između ljudi i robota. Sigurnost androida da se rat završava tog dana u 18.00 časova, kad je predviđena propast sveta, nije umanjila njegovu žestinu, besomučnost i nemilosrdnost. (Pekić, 2017: 551)

Ovoga puta, vođa ljudi i protagonista romana Jonh Carver (Howland) preduhitriće namjere androida, i u proročki predviđenom trenutku uspjeti da spasi svoju, a uništi suparničku vrstu. Time se suptilno sugerije da se sukcesija uništenja svijeta nastavlja, jer će po istom obrascu svojih suparnika i ljudi proizvesti novi apokaliptični kraj.

Po dinamizmu fabule, ukrštanju tema o filogenetskim izvorima čovječanstva i strahu od potencijalnoga tehnološkog uništenja svijeta, kao i vještini narativnoga zahvata po arheološkoj dubini vremena i pamćenja, roman *Atlantida* predstavlja jedinstveno ostvarenje ne samo u sistemu južnoslovenskih književnosti, već i u opštoj književnosti postmodernizma. U njemu je autor uspio da akumulira cjelokupno civilizacijsko iskustvo i da ga uspješno prekodira u naučnofantastični prosede, istovremeno prikazujući utopijske potencijale čovječanstva, ali i njegovu destruktivnu moć. S izvjesnom dozom pesimizma, Pekić cjelokupnoj priči daje alegorijske konture o vječnome ponavljanju povijesnih grešaka, čime oponira ideji o linearnome progresu društva. Zbog toga ovaj roman pripada nizu vrhunskih umjetničkih ostvarenja u kojima je apokaliptična stvarnost prikazana kao distorzirani refleks utopijskih ideala koje čovječanstvo ne samo da nije uspjelo da u potpunosti realizuje, već je u svojim nevještim demijurškim igrama ugrozilo i sopstveni opstanak.

LITERATURA

- Bodrijar, Žan (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Foucault, Michel (1984). *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*. Architecture /Mouvement/ Continuité. Preuzeto sa sajta:
<https://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf>
- Ingram, D. James (2017). *Introduction: Utopia and Politics*. In *Political Uses of Utopia: New Marxist, Anarchist, and Radical Democratic Perspectives*. New York: Columbia University Press.
- Juszczak, Andrzej (2014). *Stary wspaniały świat. O utopiach pozytywnych i negatywnych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Marković, Milan (2018a). *Velika narativna sintagmatika Pekićevog Novog Jerusalima*, u: *Cetinjski filološki dani I*. Cetinje: FCJK, str. 735–740.
- Marković, Milan (2018b). *Dekonstrukcija hrišćanskoga mita u Pekićevu Vremenu čuda*. Cetinje: FCJK.

- McHale, Brian (1992). *Constructing Postmodernism*. London and New York: Routledge.
- McHale, Brian (1987) *Postmodernist fiction*. London and New York: Routledge.
- Milošević, Nikola (1996). *Književnost i metafizika: Zidnica na pesku II*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Pekić, Borislav (2017). *Atlantida: epos*. Beograd: Laguna.
- Pekić, Borislav (1993). *Vreme reči*. Beograd: BIGZ, Srpska književna zajednica.
- Platon (2002) *Država*. Beograd: BIGZ.

Milan MARKOVIĆ

**FROM GENESIS TO APOCALYPSE – DYSTOPIC
HISTORY OF CIVILIZATION IN BORISLAV
PEKIĆ'S NOVEL *ATLANTIS***

This paper analyzes the narrative procedures and mechanisms by which Borislav Pekić in his novel *Atlantis* deconstructs the history of civilization from its genesis to the apocalypse, and composes a story of eternal repetitions, duplications and iterations of its contents and negative values. Thus, cyclicality becomes Pekić's basic poetic principle, which can be explored on all levels (plot, compositional, thematic, etc.) of his literary texts. As the author of a pronounced postmodern sensibility, Pekić combines coding systems of different genres and discourses on the formal level of text construction and builds a kind of intertextual labyrinth. It reveals an alternative history of civilization and exposes misconceptions about anthropological progress. In the search for personal origins, the heroes of *Atlantis* are confronted with the knowledge of their own artificial nature, which hides the truth about the fundamental duality of the world. In this way, Pekić examines universal topics about the extreme limits of humanity. Viewed in this methodological framework, the novel *Atlantis* becomes a story of delusions of faith in the linear and technological progress of mankind, a metaphor for the collapse of humanism, or dystopia that follows the dark history of anthropological roots of materialist civilization and its hopeless future.

Keywords: *Borislav Pekić, Atlantis, dystopia, postmodernism, intertextuality, iteration, duality*

Pregledni rad

UDK 821.163.4-32.09Đilas M.

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

vladimir.vojinovic@fcjk.me

POSILIJERATNA PRIPOVIJETKA MILOVANA ĐILASA

Autor analizira domete proze Milovana Đilasa nastale i objavljivanje nakon Drugoga svjetskog rata, tokom perioda Đilasova ropstva i nakon devetogodišnje robije. U radu se uspostavljaju paralele i donose poređenja s Đilasovim narativima objavljenim u međuratnome crnogorskom periodu. Naratološkim i poststrukturalističkim metodama rasvjetljavaju se ključne karakteristike poslijeratnih proznih tekstova Đilasa.

Ključne riječi: *Milovan Đilas, pripovijetka, kratka priča, narativ, Sabrane pripovijetke*

*Stvaranja nema niti može biti
bez sukobljavanja sa sredinom – bez žrtvovanja
vlastitog života i vlastite savesti.
(Ljubav, Milovan Đilas)*

Između dva svjetska rata Milovan Đilas se etablirao kao pripovjedač i autor vješt u pisanju kraćih narativa. Posljednju međuratnu pripovijetku, kao što smo konstatovali u prvom tomu *Sabranih pripovjedaka*, objavio je 1939. godine. Usljedio je rat, u kome je revolucionar i pisac učestvovao na mnoge načine, ispisujući, skupa s rukovodstvom Komunističke partije i Vrhovnim štabom oslobodilačke partizanske vojske, neke od najčuvanijih stranica istorije južnoslovenskih naroda.

I, kako ćemo jasno videti, ni u to vrijeme nije mirovao prozaista Đilas. Ratne 1943. godine glasilo *Žena danas* objavilo je njegov narativ *Mrtvo selo*, u kome se ponovo sriječemo s poznatim naratorskim glasom i fokalizatorima. Na kraju toga teksta stoji zapis: *Bosanska Krajina. Glamoč, avgust 1942.*

Taj narativ je, kao i međuratna *Priča o ženskim darovima*, u pojedinim južnoslovenskim glasilima preštampana nekoliko puta u periodu do 1954. godine. Ali od tada pa do publikovanja pripovjedaka *Sat* i *Gubavac* (u *Časovniku*, 1979) došlo je do obustave objavljivanja Đilasovih narativa u Jugoslavi-

ji.¹

Svim đilasolozima dobro su poznati razlozi za četvrtvjekovnu „pauzu“. I ne samo njima. Ispisane su desetine i stotine stranica studija o Đilasovom uticaju na poslijeratni socijalizam, o njegovu sondiranju *nove klase*, ali i svojevrsnoj odmazdi sistema – brutalnoj osudi na devet godina robije i, po autora likvidirajućoj, zabrani objavljivanja. No, pravo govoreći, književnik Đilas nije pazirao, niti je likvidirana njegova poetika. Jer, ako se makar i prelista knjiga *Milovan Đilas: bibliografija sa hronologijom života i rada*, koju je sačinio Dobrilo Aranitović, postaje jasno da taj književnik, rođeni Podbišćanin, nije mirovao ni na robiji, ni nakon izlaska iz zatvora. Sve vrijeme marljivo je ispisivao sudbinu svojih književnih likova, temeljeći ih na vlastitome životnom iskustvu i pribjegavajući pripovjedačkim metodama deformisanja zbilje. Nijesu mu knjige objavljivane u Jugoslaviji, ali jesu izvan njenih granica, na raznim jezicima, pa je, paradoksalno, ime Milovana Đilasa bilo u fokusu izvanje književne kritike, ali van domašaja jugoslovenske.

Đilas je uspio da u posljednjoj deceniji života objavi većinu kraćih narativa u formi monografskih publikacija. U pitanju su četiri knjige: *Gubavac i druge priče*,² *Lov na ljude*,³ *Ljubav i druge priče*⁴ i *Sluga božji i druge pripovetke*.⁵ To literarno nasljeđe veliki je izazov za naučnike sa svih prostora koji su nekad pripadali jugoslovenskoj zajednici, makar zato što su se raniji zaključci o razvoju pripovijetke na tim prostorima izvodili bez polaznih znanja o djelu Milovana Đilasa, jednoga od najzapaženijih autora te zajednice u 20. vijeku. O tome nepobitno svjedoče i knjige pripovjedaka koje su publikovane u inostranstvu, na stranim jezicima, ali i datumi na kraju pripovjedaka u Đilasovim kasnijim publikacijama.

Za razliku od prvoga toma,⁶ u kome je niska pripovjedaka uslovljena hronologijom objavljivanja, što u značajnoj mjeri odgovara i hronologiji nastajanja tih narativa, u ovom tomu *Sabranih pripovjedaka*⁷ našli su se narativi koji su stvarani u periodu od 1943. do 1966. godine, a objavljeni su, kako smo naveli, u glasilu *Žena danas (Mrtvo selo, 1943)*, te knjigama *Gubavac i druge*

¹ Predrag Palavestra prestao je da obavlja uredničke poslove u časopisu *Savremenik* zbog pokušaja da posle njegove robije i zabrane istupanja u javnosti objavi priču *Gubavac* Milovana Đilasa. (Vidjeti: Dobrilo Aranitović (2008). *Milovan Đilas: bibliografija sa hronologijom života i rada*. Beograd: Službeni glasnik. str. 359).

² Milovan Đilas (1989). *Gubavac i druge priče*. Beograd: Narodna knjiga.

³ Milovan Đilas (1990). *Lov na ljude*. Sarajevo: Veselin Masleša.

⁴ Milovan Đilas (1990). *Ljubav i druge priče*. Nikšić: Univerzitetska riječ.

⁵ Milovan Đilas (1994). *Sluga božji i druge pripovetke*. Beograd: SKZ.

⁶ Milovan Đilas (2019). *Sabrane pripovijetke 1: međuratni period*. Podgorica: Fokalizator.

⁷ Milovan Đilas (2020). *Sabrane pripovijetke 2: 1942–1966*. Podgorica: Fokalizator.

*priče*⁸ i *Ljubav i druge priče*.⁹

O prozama koje su nastajale u zatvoru a potom objavljene u SAD, preciznije je reći u pogovoru prvog izdanja knjige *Gubavac i druge priče*, proslavio je upravo Predrag Palavestra, čija je urednička karijera i dovedena u pitanje zbog Đilasova rada. Palavestra u tekstu *Đilas kao pisac* upoređuje karakteristike ovih narativa s nekim odlikama proza Hemingveja, Isakovića i Lalića, ali se kratko zadržava i na opisu i na analizi, iznoseći pred čitaoce širu sliku dometa Đilasova ukupnoga rada.

No, kad se sagleda druga razvojna faza Đilasove pripovijetke, odnosno – kad se sagledaju priče i pripovijetke nastale u periodu od 1942. do 1966. godine, pa se još uporede s onima koje su nastajale u međuratnom periodu – može se zaključiti i sljedeće. Đilas je više nego udvostručio broj stranica po jednom naslovu, odnosno jednom narativu. U prethodnom tomu *Sabranih pripovjedaka*, recimo, objavljeno je 58 kratkih priča i pripovjedaka nastalih između dva svjetska rata, dok ovaj tom donosi 24 priče i pripovijetke – a ukupni brojevi stranica dva toma su približno isti. Te podatke ne navodimo bez razloga, naročito ako se imaju u vidu rezultati naših prethodnih sondiranja Đilasovoga pripovijedanja, kad smo saopštili da se taj autor pokazivao kao vješt pripovjedač na malom prostoru, štaviše – da mu je pogodovala forma novinske priče (proze koja je objavljivana na stranicama *Politike*). Takođe, konstatovali smo i to da duže priče, odnosno pripovijetke objavljene u časopisima za književnost i kulturu, sobom nose narativne viškove. Iako se slični stavovi i zaključci nameću dok analiziramo pripovijetke druge razvojne etape, morali bismo s oprezom pristupati pripovijetkama koje su obuhvaćene drugim tomom *Sabranih pripovjedaka*. Evo i zašto.

Milovan Đilas je i u ovoj razvojnoj pripovjedačkoj etapi potvrdio tezu da vlada kratkom formom. I u ovom tomu nalaze se kratke priče koje ukazuju na sva pripovjedačka svojstva maestra mikronarativa (*Doktor i orao*, ili *Dva vuka*) koji se u formalnom pogledu oslanjaju na domete klasične crnogorske anegdote, s vrlo efektivnim elementima „završnoga udara“. Međutim, duže pripovijetke – koje bi mnogi teoretičari svrstali u istu fioku s novelama – u strukturalnom smislu nemaju puno zajedničkih svojstava s pripovijetkama iz međuratne faze. Bitna razlika u pripovijedanju se odnosi na sljedeće: činilo se da je autor u međuratnoj fazi popunjavao bjeline papira (prostor), a da je u drugoj fazi popunjavao vrijeme. U međuratnoj fazi sriječemo pripovijetke sa,

⁸ U ćeliji broj 32, u drugoj zgradi mitrovačke kaznonice, Đilas je držan 16 meseci. U ćeliji je napisao knjigu o Njegošu, roman 'Crna Gora' i zbirku pripovedaka (Aranitović: 353). U pitanju je zbirka *Gubavac i druge priče*, čije je prvo izdanje objavljeno na engleskome jeziku, u SAD (Primjedba V. V.).

⁹ Pripovijetke iz ove zbirke nastajale su u periodu od 6. aprila 1959. do 3. marta 1966. godine.

bezmalo, nemotivisanim paragrafima; u poratnoj fazi takvih paragrafa skoro da nema – svi opisi, digresije i svi postupci usporavanja narativnog vremena izvedeni su s ciljem da se vrijeme prekrati (sic!). Đilas naročito u pripovijetkama pisanim u zatvoru pažljivo kleše svoje paragrafe, pa iako neki zvuče ili izgledaju kao „već viđeno“, oni u motivacionoj strukturi imaju svoje precizno zadato mjesto. Neke od najdužih pripovjedaka (*Braća i devojka, Ljubav* i dr.) pažljivo su klesane naratorskim alatima i zato nas svojim oblicima lako uvode i vode kroz dijegetički svijet ispunjen prevarama i pogibijama, prelivanjima duha i uzdizanjem forme.

Stoga i jeste vrlo teško odrediti koji to književni pravac na ovu prozu presudno utiče. U momentu kad se prepoznaju neorealističke natruhe, ili se učini da je rukopis sličan socrealističkim, jer se pred nama ređaju scene surovih i detaljnih opisa događaja, nametne se naratorski komentar, bilo da je ekstradijegetički zadat ili na način kako to predviđa klasično sveznanje, pa se zahvaljujući njemu formira i utisak o uticaju eruditnoga pripovijedanja, ili pripovijedanja iz ere moderne klasike. Poniranje u najdublje tajne intelekta, u psihi i podsvjesno, ili slikanje nagona, pomiješani sa „vjerom“ u magijska svojstva riječi, i u dublje veze među ljudima, bićima i materijom – sve to skupa čini prozu sudara tradicije i antitradicije, modernog i kritike upućene modernom. To recipijente dovodi u sasvim novu poziciju: ranije su bili u prilici da čitaju o patnjama i aksetizmu seljaka, revolucionara, proletera i borca koji nezadrživo gradi novo društvo (staro društvo je pakleni okvir trajanja); sad tog istog čovjeka posmatraju iz novog ugla i na njega se više gleda kao na jednoga od komesara iz svijeta koji je sazdao Danilo Kiš (pakao ne prestaje). *Ljubav* je pripovijetka koja donosi sliku mladog revolucionara, ilegalca, koji za ideju žrtvuje sve ovozemaljsko i skončava kako se i nadao – dajući život za ideju. Fotografija njegovog izmučenog lica iz novina, koju će njegova ljubavnica sakriti među đevojačka pisma, melanholična je slika i prilika sudbine dece koju je pojela sopstvena mati – Revolucija.

Ako smo ranije zaključili da u prozama druge razvojne etape Milovana Đilasa nije bilo priča sa narativnim viškovima, to ne znači da nijesmo uvideli da neke od „proza“ svojom formom uistinu i ne pripadaju vrstama kratkih priča ili pripovjedaka. Dužni smo da to posebno naglasimo. Naime, kratki tekst *Car Dukljan*, te duži tekstovi *Šudikova, Obraćanje Marku Miljanovu* i *Pjesma o Vuku Lopušini* – zbog karakterističnoga Đilasovog zborenja poprimile su esejistički diskurs. O tome jasno govori preplitanje impresija i sugestivnih iskaza naratora/autora s provjerljivim podacima iz istorije, geografije, istorije umjetnosti ili književne kritike. Svaki od pomenutih tekstova siromašan je u pogledu fabule, a obiluje kritičkim ocjenama poezije, arhitekture, dometa istorijskih ličnosti ili likova iz legendi. Osim toga, ono što smo u drugim Đilasovim

vim prozama definisali kao elemente s ideološkim ili testimonijalnim funkcijama pripovijedanja, u pomenutim tekstovima odnijelo je prevagu i u pojedinim momentima slični parolama koje su, doduše, i u međuratnoj etapi bile prisutne, ali kao segmenti replika likova ili elementi *scene*. Potvrdu za dio naše teze o ovom dijelu druge razvojne etape Đilasove pripovijetke nalazimo i u zapisu Ljubomira Zukovića, koji je povodom teksta *Pjesma o Vuku Lopušini*, zapisao da je *Đilas u 'samotnim zatvorskim časovima' ispisivao neobičnu vlastitu ispovest povodom ove pesme*.¹⁰ Osim toga, i sam autor navodi da ono o čemu piše tumači u posebnim okolnostima i bez mogućnosti dubljega sagledavanja problema putem dodatne literature, čime je jasno uputio na karakter pomenutih tekstova. Pa opet, ti tekstovi su se našli u prvim izdanjima zbirki pripovjedaka, i to je razlog što se nalaze i u drugom tomu *Sabranih pripovjedaka*.

A kakvi su, onda, tekstovi koje nesumnjivo možemo svrstati u kratke priče i pripovijetke, i zašto su važni?

Krug tema kojima Đilas barata u drugoj razvojnoj etapi pripovijetke nije veliki, ali se čini da su obrađene neke od najznačajnijih. Status lajtmotiva, nimalo slučajno, ima – robija. Robija je jedan od elemenata koji na čudan način povezuje skoro sve glavne ili epizodne likove pripovjedaka. Ipak, jednom liku je i u robiji dato posebno mjesto – Gubavcu. Zato i ova pripovijetka jeste u središtu pomenute etape. U nju je autor, uz pomoć svoga naratora, utkao golemo životno iskustvo, da isplete metaforu koja umjetnički nadrasta i Milovana Đilasa i Josipa Broza, spram čijih se odnosa recipijenti najčešće učitavaju u svijet ove proze. Gubavac, razumije se, nadilazi ravan jeftine simbolike i transformiše se u simbol svih od društva prognanih i utamničenih. Nadilazi i kategoriju tipa o kojoj je pisao Bahtin i ide dalje u uspostavi koda, da jednom postane arhetip mučenika.

No, Đilasovi naratori ne gledaju na svijet samo iz perspektive žrtve. Upravo, mnogi likovi Đilasove proze su ubice, koljači i siledžije. Prednost Đilasove proze u odnosu na one u kojima se zemaljsko, u svoj svojoj ružnoci, ozvučuje nevino bijelim naratorskim glasovima, jeste upravo u tome što se i na žrtvu posmatra iz ugla dželata. No ako je to smetalo Zukoviću u eseju o Lopušini, zbog čega je tvrdio da je Đilas *dospio u teške nevolje zato što se prihvatio teške obaveze da objašnjava*, to svakako nije slučaj sa pripovijetkama. Zahvaljujući upravo toj težnji autora da nas približi zločinu, makar kroz poziciju egzekutora koji je istovremeno i fokalizator, recipijenti neposredno svjedoče zlodjelu. *Djevojka sa zlatnim zubom* je priča u kojoj je ljudska prolaznost naslikana tako što jedan od dželata, umjesto da odbaci leš, nožem kreće prema

¹⁰ Ljubomir Zuković (2003). „Vuk Lopušina i Milovan Đilas“, u: *Djelo Milovana Đilasa*. Podgorica: CANU. str. 57.

vilici, jer je *šteta da strada zlatan zub*, po kome je, apsurdno, ubijena žena bila prepoznatljiva, i koji je zapravo bio simbol njene zavodničke prirode. Slično je i sa pričom *Odmazda*, u kojoj „osvetnici“ naprave toliko zločina (a sve ih reporterski precizno slika narator) da se zločin koji ih je prinudio na takav način života na koncu učini i neznatnim u odnosu na težinu njihovih zvjerstava. Iza svakog od tih naratorskih poteza, i ukupne autorove strategije, ne krije se pokušaj amnestije, već stroga presuda. Zato je Đilas svojim likovima dodijelio uloge počinitelaca i svjedoka, a recipijentima – ulogu porotnika i sudija.

Druga velika tema – ljubav – zadata je parametrima antinomije *ljubav – prevara*. Đilasovi naratori skloni su tome da ljubav poistovjećuju sa prevaram, i obratno. Istinske ljubavi nema ako nije začinjena strašću i avanturom, a najčešće je zadata i porijeklom (*Ljubavnički soj, Braća i devojka, Ljubav*). Kao i za zločince, i za prestupnike u ljubavi može se naći „opravdanje“ – naratori uporno nude njihova gledanja na život. Ako glumica vara muža, ona to sebi objašnjava tako da bi i muž prihvatio tu istu argumentaciju. Ako kćer treba da stupi u odnos sa majčinim ljubavnikom – majka zna da je i sama bila neukrotiva, odnosno shvata da se ne može protiv sopstvene prirode. Ako vodeničareva žena spava i sa kapetanom, i sa narednikom, i sa odmetnikom, i sa sopstvenim mužem – jasno je da je to uz prećutnu saglasnost vodeničara, jer, kako bi inače on opošljavao prelazak preko granica svjetova? Đilasov pripovjedni manir uporno naginje objektivnosti, odnosno – njegovi naratori i likovi posljedica su nastojanja autora da jednu sižejnu tačku sagleda iz mnogih uglova, ne bi li se pred čitaoca iznijela njena stvarna dimenzija i oblik. Kako drugačije objasniti pripovjedačku situaciju u pripovijeci *Zaseda*, u kojoj jedan isti pucanj čujemo dva puta, najprije u kapetanovoj kući, a potom i na udaljenom mjestu, tokom razgovora narednika i vodeničareve žene?

Prethodnici koji su pisali o Đilasovim pripovijetkama druge razvojne etape smatrali su da je i rat jedna od velikih Đilasovih tema. Upravo, rat se javlja u mnogim obličjima i ne da se svesti samo na pogrom naroda i njegovo fizičko stradanje i nestajanje. Čini se da su teži oni Đilasovi ratovi koji se odvijaju u dušama njegovih protagonista. Glumica iz *Ljubavi* i Prvi i Drugi svjetski rat doživljava samo kao daleku buku i zveket, a pravi sukobi i sudari koji je mijenjaju iz korijena, jesu ljubavni potresi i prelivanja duše. Rat joj donosi i odnosi Franca, koji će je karakterno odrediti, i donosi i odnosi Mitra koji će joj najprije ispuniti sve praznine duha, da bi nasilno nestao da ostavi neispunjivu prazninu. Osim toga, rat, Austrija i Austrijanci tek su kulisa velikoga sukoba u selu Kmeta i Gubavca, i samo neznatni začim oporoj svakodnevnici Lazarovoj, koja sporo protiče u seoskom udaljavanju od njega i njegove familije. Kad Lazar shvati da zbog njegove guslarske pjesme strada njegova šćer, i narok đevojački, on proklinje sudbinu teže nego otac koji u pripovijeci *Rat* gubi

godine. Vodeći se principom analize razvojnih faza Đilasove pripovijetke, i u trećem tomu smo nastavili da slijedimo liniju hronologije nastajanja pripovjedaka, pa su se priče i pripovijetke iz pomenute dvije Đilasove knjige preplele u ovom tomu tako da jasno naziremo autorske strategije u datim vremenskim obrascima. Tu će sliku, razumije se, konačno upotpuniti četvrti tom.

Milovan Đilas je i u osmoj deceniji života bio svjestan da vrijeme njegovih proza tek dolazi. To jasno vidimo na osnovu njegova odnosa prema objavljenim rukopisima, o čemu smo pisali ranije. Povodom naslova knjige *Lov na ljude*, Đilas je, korigujući tehničke propuste u štampi, na potkoricu primjerka te publikacije zapisao sljedeće: *ispravljeno radi event. drugog izdanja, u slučaju da se ova knjiga objavljuje naslov treba da bude 'Tromeđa i druge pripovetke' (naslov 'Lov na ljude' nije moj, nego nemačkog prevodioca i izdavača)*.¹⁴ Ovu autorovu želju donekle ispunjava koncepcija *Sabranih pripovjedaka*, koje su u izvjesnome smislu izjednačile status svakoga pojedinačnoga narativa, prije svega tako što se tim narativima daje mjesto u hronologiji nastajanja, a ne u tematski profilisanim pripovijetkama.

Tek ovako raspoređene, bolje je od toga reći – zadate autorskim notacijama datuma nastanka – pripovijetke ukazuju na složeni proces etapnoga razvitka narativnih strategija Milovana Đilasa. Kad uporedimo segmente Đilasove bogatije biografije s hronologijom nastanka njegovih priča i pripovjedaka, postaje jasno u kojoj su mjeri i kako životno i čitalačko iskustvo uticali i na opredjeljenje za pojedine teme ili pripovjedne strategije. Na prvi pogled može da se učini da postoji velika sličnost između narativa nastalih u drugoj i ovih, nastalih u trećoj etapi stvaranja, ali ako se detaljnije sagledaju proze iz trećega toma, nedvosmisleno se nameće zaključak da je pozni Đilas bio skloniji značajnijem usporavanju osnovnoga toka radnje, retardacijama, eksplikativnim analepsama, opisima, dugim, naoko nemotivisanim dijalozima. Tome u prilog ide i ovlašni pregled sadržaja sva tri toma *Sabranih pripovjedaka* i poređenje broja narativa, kao i količine stranica kojima ti narativi raspolažu. U prvome tomu objavljeno je 58 narativa, u drugome 24, treći tom donosi 15 narativa – no broj riječi odnosno stranica približno je isti u sva tri toma. Konačan utisak o razvitku Đilasove pripovijetke u ovoj stvaralačkoj fazi, međutim, biće moguć tek nakon objavljivanja četvrtoga toma, sa narativima objavljenim u ovome periodu u serijskim publikacijama ili posebnim izdanjima...

No naratolozima, odnosno poststrukturalistima i ovaj podatak može dovoljno reći o formi pripovjedaka. Ono što je krasilo poetiku ranoga Đilasa (sažeto, jezgrovito pripovijedanje, riječi nadojene simbolikom u mjeri da semantici zadaju jasne parametre, slike koje su stvorene bez velikoga broja pri-

¹⁴ Izvor: zaostavština Milovana Đilasa, privatni arhiv dr Alekse Đilasa.

djeva, funkcionalni govor likova, pročišćenost od narativnih viškova) skoro da, nakon druge faze – za koju smo rekli da je u njoj Đilas pribjegavao usporevanjima narativnoga vremena, s ciljem da prekрати vrijeme boravka u zatvoru (sic!) – iščezavaju. U trećoj stvaralačkoj fazi pripovijedanje je oslobođeno velikih poruka, a do „naravoučenija“ čitaoci najčešće dolaze sami, kroz šumu pripovjedačkih figura usporevanja vremena, pa se, naročito zbog ponavljanja pojedinih tema i motiva, nameće utisak da se nalazimo u Đilasovim dijegetičkim svjetovima koji su sami sebi svrha i opravdanje. Nameće se utisak da Đilas, napokon, pripovijeda radi pripovijedanja, te da se autor konačno lišio pritiska u vezi s recepcijom njegovih djela.

I to je ono što priželjkuje svaki autor – slobodu od ideja, slobodu od čitalaca. No da li je u potonjoj pripovjedačkoj fazi postignut balans između autorskih htjenja i kvaliteta tekstova?

Naime, Đilasova pripovijetka se razvijala pod uticajem socijalističkoga realizma, pa je i nakon rata, odnosno nakon ropstva u zemlji koju je stvarao, ostala u tome, soc-realističkom pripovjedačkom ključu. Iako prepoznamo natruhe uticaja Dostojevskog, Marka Miljanova, Njegoša, usmene književnosti, te iako s vremena na vrijeme zalazi, više po ključu usmene pripovjedačke tradicije, u fantastiku snova ili sujevjerja, proza koja pripada ovoj stvaralačkoj fazi Milovana Đilasa zadata je trenutkom i trenutnom emocijom, koje u dobroj mjeri određuju kasniju sudbinu likova.

S tim u vezi je i opredjeljenje autora za teme koje će elaborirati njegovi naratori. A s tim u vezi je i odabir načina pripovijedanja. U najvećem broju slučajeva, proze nastale u trećoj razvojnoj etapi Đilasova pripovijedanja, pripovijedao nam ih sveznajući pripovjedač ili homodijegetički, govore o ljubavi, i to strasnim ljubavnim trenucima, poduprtim jakim libidom. Čovjek je biće s jednakim potrebama, bilo da je u varoši ili na selu, bilo da je u ratu ili da „čisti“ poslijeratnu zemlju od domaćih izdajnika, bilo da je profesor, šofer, vojnik, rukovodilac. Svim tim likovima gospodari jaka želja da vole ili budu voljeni, da uživaju u tijelima đevojaka i žena. Prevara se ne relativizuje, ali se prema njoj naratori odnose ravnodušno, u pojedinim trenucima i opravdavajuće. Jer, fokus ovih naratora je na potrebama, a čovjek i žena, dok su na ovome svijetu, gledaće da učine sve ne bi li zadovoljili potrebe. I u toj nakani smetnje nijesu ni aktuelne društvene diobe i prijetnja da bi se jedna strana (ili pak obje) mogla doživjeti kao izdajnička.

Đilasovi naratori veliko vrijeme troše da pojasne složeni odnos dvoje ljudi, da ozakone prestupničko u ljubavi. U toj namjeri pomažu se slikama ženskoga tijela i kontrastom koji se postiže skiciranjem ženskoga tijela koje cvjeta i u najudaljenijim zabitima. Ljepota đevojacka vezuje se za demonsko, za vještije, za fantastično. Erotske scene spajanja tijela, sokovi ljubavi i plot-

ske strasti, koliko god bile nezamisliva građa jednoga pisca sudionika pokreta socijalne literature s početka tridesetih godina XX vijeka, nešto je što, između ostaloga, karakteriše Đilasovu pripovijetku potonje faze.

Razumije se, to ne znači da je Đilas posve napuštio zonu angažovane literature. U nekim njegovim pripovijetkama, poput one *Zapis jednoga razvojevode* ili *Tuđe doba*, ponovo se sriječemo sa starim naratorskim prkosnim glasovima, ali ti su tekstovi na značajno nižem umjetničkome stupnju od pripovijetke *Gubavac*, velike metafore za progon i prognanika. Ako je *Gubavac* priča u kojoj posmatramo izopštenost bolesnika zbog realne opasnosti po ostatak sela, zbog realne opasnosti od epidemije, čime je Đilasov narator izatkao besprijekorno jasnu distancu prema istorijskim okolnostima kakva jeste i sukob na relaciji Broz – Đilas, za *Zapis jednoga razvojevode* ne može se kazati da je distanca između Razvojevode i Đilasovoga „razvojevođenja“ na Vanrednome plenumu debljih zidova. Naprotiv, ne možemo se oteti utisku da su ti zidovi prozirni i da se kroz njih jasno vidi autorova namjera da se s vinovnicima životnih nevolja obračuna pomoću svojih naratora.

No i te, „angažovane“ proze Milovana Đilasa nastale u ovoj fazi doprinose stvaranju kompletnijega utiska u ukupnome angažmanu ovoga intelektualca. Tako, recimo, narativ *Tuđe doba*, koji jeste, strogo uzev, pripovijetka, za trenutak navodi na pomisao da je memoarski zapis, jer glavnome naratoru, koga obilazi „agent“ revolucije s pokajničkim nakanama, nedostaje samo ime i prezime da bismo ga poistovjetili sa autorom Đilasom. I pritom treba naglasiti da to što Đilasov autor više nego jasno upućuje na ličnost Milovana Đilasa ne znači da je autor odabrao postmodernističku igru relativiziranja identiteta. Naprotiv, Đilas i ovđe pokušava da izmiješa realne i fiktivne okolnosti ne bi li se u dovoljnoj mjeri ličnosti sklonile od eventualne odmazde zbog ispisane riječi i ne bi li se, istovremeno, saopštile dugo skrivane istine o događajima koji su se nepobitno dogodili. U uvodu pripovijetke *Tuđe doba* Đilasov narator saopštava:

Promenio se i odnos između mene i partije: partija je vremenom ojačala, prečistila se i očvrsla, ali je na mene mogla da računa samo kao na ono što jesam, što sam u međuvremenu postao: kao na pisca nezavisnog u izboru motiva i formi, ali privrženog ciljevima i podređenog krupnim, strateškim poduhvatima partije.

Razlog da baš njemu agent revolucije dolazi na „ispovijest“ je upravo to što želi da – piscu, koji će svojim djelom preživjeti vrijeme u kome su njih dvojica saučesnici – ispriča o sopstvenoj sudbini, s nadom da će Pisac *istinu* o njemu ovjekovječiti u nekom od svojih djela. Uistinu, ko traga za iskazima koji bi ukazali na razloge Đilasova izopštenja iz Partije, na smisao njegova

disidentskog puta, mogao bi, pozitivističkim ključevima, upravo u ovome narativu otključati neka zatvorena pitanja. U svakom slučaju, mogao bi pronaći jedno unutarnje stanovište i autorov sopstveni doživljaj položaja umjetnika u okolnostima u kojima se živjelo i stvaralo.

Vratimo se pripovijetkama. Rečeno je već, čini se da Đilas beskonačno usporava vrijeme osnovne radnje. U odnosu na zatvorske proze, usporavajući procesi su u ovoj stvaralačkoj fazi dodatno dobili na značaju, a na koji način pojedini elementi funkcionišu u narativima, odnosno – koji je ključni konstruktivni princip gradnje vremena u Đilasovu narativu, jasno vidimo čak i kad analiziramo sintaksu ovih narativa. Jedna od najprepoznatljivijih karakteristika Đilasovih rukopisa jeste specifična upotreba interpunkcije. Još u pojedinim ranim pripovijetkama, nastalim u prvoj, međuratnoj stvaralačkoj fazi, Đilas je pokazao sklonost ka formiranju obimnih rečeničnih iskaza, sa umecima koji u toj rečenici funkcionišu onako kako u narativima funkcionišu umetnute priče. Đilas pretežno svoju rečenicu formira u vidu kruga koji u sebi sadrži „strano tijelo“. To strano tijelo služi da precizira, pojasni, opiše, a da pritom nikad ne omete semantičku nisku. I skoro po pravilu, to je „strano tijelo“ omeđeno crtama s obje svoje strane. Evo jednoga primjera:

Prošlo je devet godina – „devet“, kao u narodnoj priči – otkad su me razvojevodili.

Razumije se, nije u pitanju Đilasov izum, ali jeste to jedna od ključnih referenci rukopisa, koja se odnosi ne samo na veliki broj rečenica, već se reflektuje i na ukupnu strukturu priča. Po tome modelu, Đilasovi naratori u osnovni tok radnje pripovijetke uvode veća „strana tijela“, poput eksplikativnih analepsi, sažetih pregleda, pojašnjenja, komentara, opisa...

Opredjeljenje autora za tu i slične strategije u stvaranju dijegetičkih svjetova, u tako obimnim, novelistički koncipiranim narativima jeste rizično prije svega zato što ono prijeti da uspori ili razlije proces identifikacije recipijenata s pojedinim likovima ili naratorima. Ipak, Đilasovi naratori vještinom zborenja i odlaganja završnoga udarca vezuju čitaoca magnetizmom projekтованиh krajolika i specifičnih zbivanja, ali i sudbinama likova.

Na kraju, ne možemo a da ne ukažemo na još jednu, ispostavlja se, posve đilasovsku karakteristiku. Kao što znamo, Đilas je rođen u Crnoj Gori i prve jezičke kodove primio je u rodnome selu, ali je srednje obrazovanje stekao u multietničkoj (u pogledu jezičkih uticaja migracionoj) sredini, a visoko obrazovanje u nematernalnoj jezičkoj zajednici. Više puta smo to saopštili – u prvim njegovim narativima očitujemo dvojni pristup jeziku. No, miješanje oblika poput *đevojka*, *djevojka* i *devojka* u istome narativu nije posljedica toga dvojnog pristupa, već rada međuratnih redakcija, odnosno posljedica nedo-

sljedne primjene redakcijskih pravila i zahtjeva da se ne piše „na južnom dijalektu“ (Vido Latković). U kasnijem periodu stvaranja, nakon poslijeratnoga ropstva, Đilas opet, jer je i njegova umjetnička riječ bila pod embargom, nije mogao imati adekvatnu uredničku i lektorsku pomoć. Pa i Đilasove pripovijetke objavljene 1994. godine u jednoj ozbiljnoj izdavačkoj kući kakva je *Srpska književna zadruga*, a čiji su urednici u tome trenutku bili slavni naučnici Milorad Đurić i Marko Nedić, a lektor Dragiša Kalezić, obiluje istom vrstom neravnina.

U svakom slučaju, bez pojedinih pripovjedaka Đilasove potonje stvaralačke faze ne mogu se sondirati ni dometi južnoslovenske pripovijetke toga vremena. Zato vjerujemo da su dragocjena nova ili prva čitanja Đilasove pripovijetke, koje će bez sumnje izazivati pažnju budućih lingvistilista i studenata s filoloških katedri.

Literatura:

- Aranitović, Dobrilo (2008). *Milovan Đilas: bibliografija sa hronologijom života i rada*. Beograd: Službeni glasnik.
- Đilas, Milovan (1989). *Gubavac i druge priče*. Beograd: Narodna knjiga.
- Đilas, Milovan (1990). *Ljubav i druge priče*. Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Đilas, Milovan (1990). *Lov na ljude*. Sarajevo: IP Veselin Masleša.
- Đilas, Milovan (1990). *Lov na ljude*. Sarajevo: IP Veselin Masleša.
- Đilas, Milovan (2019). *Sabrane pripovijetke 1: međuratni period*. Podgorica: Fokalizator.
- Đilas, Milovan (2020). *Sabrane pripovijetke 2: 1942–1966*. Podgorica: Fokalizator.
- Đilas, Milovan (2022). *Sabrane pripovijetke 3: 1970–1994*. Podgorica: Fokalizator.
- Đilas, Milovan (1994). *Sluga božji i druge pripovetke*. Beograd: SKZ.
- Zuković, Ljubomir (2003). „Vuk Lopušina i Milovan Đilas“, u: *Djelo Milovana Đilasa*. Podgorica: CANU, str. 57.

Vladimir VOJINOVIĆ

POST-WAR SHORT STORIES BY MILOVAN ĐILAS

The author analyses the highlights of Milovan Đilas's prose created and published after the Second World War, during the period of his slavery and after his nine-year imprisonment. The paper establishes parallels and makes comparisons with Đilas's narratives published in the inter-war Montenegrin period. Narrative and post-structuralist methods shed light on the key features of the Đilas's post-war prose texts.

Key words: *Milovan Đilas, short stories, narrative, Sabrane pripovijetke*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4-343.09:398

Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ (Sarajevo)

Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu
mpkodric@pf.unsa.ba

Vildana PEČENKOVIĆ (Bihać)

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću
vildana.pecenkovic@live.com

MOTIV MAĆEHE U JUŽNOSLOVENSKIM USMENIM BAJKAMA

Mnoge nacionalne usmene tradicije imaju svoje verzije *Pepeljuge*, *Ivice i Marice*, *Snježane* itd. – bajki koje su nastale u narodu i prenosile se s koljena na koljeno, postajući sastavni dio odrastanja mnogih generacija, od najstarijih vremena do danas. Utjecaj usmene bajke na razvoj psihičkog razvoja djeteta, kroz mnoge generacije, neminovno je oblikovao sliku maćehe – antagonistice „zla i okrutnosti“. Ovaj rad ispituje etičke reinterpretacije motiva maćehe u južnoslavenskim književnostima kroz etičku kritiku – kritičku orijentaciju koja se sve više povezuje s etičkim preokupacijama teksta, posebno u anglo-američkoj književnoj tradiciji. Rad obuhvata primjere usmenih bajki iz korpusa usmene bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, crnogorske književnosti, hrvatske književnosti i srpske književnosti, a rad u uporednom kontekstu djelimično ispituje sličnost pojedinih južnoslovenskih bajki sa nekim poznatim klasičnim evropskim bajkama u kontekstu motiva maćehe.

Ključne riječi: *etička kritika, usmene bajke, maćehe, južnoslovenske književnosti*

UVOD

Usmene bajke iz bosanskohercegovačke i bošnjačke, crnogorske, hrvatske i srpske književnosti vjerno prate stereotipni evropski obrazac likova maćehe koje su uvijek otelovljenja zla, negativnosti, posesivnosti, opće manipulacije i svega negativnog. Dakle, u najširem kontekstu, moglo bi se reći da usmene bajke na južnoslavenskom tlu podržavaju i perpetuiraju stereotipne

mizogine obrasce oblikovane od strane muškodominantnih kultura i konteksta da nijedno zlo ovoga svijeta nije strašnije od lika maćehe iz bajki. Također važno je spomenuti da su se usmene bajke na cijelom južnoslavenskom tlu, kao i u ostatku svijeta, prenosile s koljena na koljeno kroz generacije te da su neminovno izrazito negativno utjecale na oblikovanje rodne neravnopravnosti, rodnih stereotipa, mizoginije itd., ali i agresije prema ženama i ukupne rodne neemancipacije u ovom dijelu svijeta.

Klasični svijet bajki je svijet kraljeva i kraljica, princeza i prinčeva čija su iskustva netaknuta savremenim pošastima i oslobođena svih savremenih *-izama* (industrijalizacija, urbanizacija, globalizacija...) te oslikava pojmove srednjovjekovnog patrijarhalizma prema kojem je boginja postala vještica, zla vila ili maćeha; mlada princeza transformira se u aktivnog heroja; brak i porodične veze postale su patrilinarnne; suština simbola, zasnovana na matrijarhalnim obredima, iscrpljena je i postala benigna; a obrazac djelovanja koji se odnosio na sazrijevanje i integraciju postupno je preinačen na naglašavanje dominacije i bogatstva (Zipes, 1991: 7).

S tim u vezi, bajke su fiksirale patrijarhalna ograničenja rodnih uloga u samu bit žanra, te su postale odlučno pristrasne prema ženama koje moraju ili biti postavljene na njihova mjesta ili njihov identitet moraju definisati muškarci (Zipes, 2002: 154). Polarizacija na suprotne spolove u bajkama je očita te se primjećuje da su junakinje koje se uklapaju u mit o ženskom mjestu u društvu – za svoja dobra djela nagrađena brakom sa voljenim muškarcem i postaju dobre supruge i majke, dok su ženski likovi koji prkose konvencionalnim idejama ženstvenosti prikazani kao zla maćeha ili zla vještica. Pišući o položaju žene u bajkama i legendarnim pripovjetkama i Maja Bošković-Stulli naglašava da su žene u bajkama i legendarnim pripovjetkama obično nepravedno progonjene ili strpljive patnice (Bošković-Stulli, 1997: 151).

Lik maćehe jedan je od najzlokobnijih negativnih likova u bajkama i najčešće je suprotnost likovima nevinih i moralnih djevojaka kojima dolazi u dom, koje obično zlostavlja ali na kraju biva pobijeđena dobrotom i iskrenošću. S tim u vezi, lik maćehe se obično determinira kao antagonist – kao suprotnost protagonistima, jer dok su protagonisti nosioci uzornih modela ponašanja, lik maćehe je protivnik koji predstavlja opasnost. Isti se javlja i kao arhetip u bajkama: uz arhetip dobroćudne kraljice drugi ženski obrazac koji se češće pojavljuje je zla kraljica/maćeha.

U većini slučajeva ženski lik majke nadomještava zla maćeha ili zle polusestre, pored pasivnog oca, a glavni ženski likovi obično se sukobe oko princa ili za ljepotu. Ovo implicira da su žene jedna drugoj prijetnja i da je muškarac jedini koji im može pružiti nešto pozitivno (Pašić-Kodrić & Pečenković, 2020: 96–97).

Motiv o zloj maćehi i lijepoj djevojci koju maćeha želi ubiti vrlo je prisutan u narodnim pričama, a danas je najpoznatija verzija braće Grimm pod nazivom *Snjeguljica i sedam patuljaka*. Jedna od najstarijih verzija bajke nalazi se u Basileovoj *Mladog robinji*, u kojoj je junakinja Liza prognana zbog majčine ljubomore te umire od otrovnog češlja kojim se počesljala i sahranjuju je u kristalnom kovčegu. Nakon sedam godina, maćeha je istrese iz kovčega, a Lizi spada otrovni češalj te se mlada djevojka budi. Ljubomorna maćeha je nakon toga pretvara u robinju (Bettelheim, 2004: 174). U italijanskoj verziji *Djevojka od mlijeka i krvi* (*La ragazza di latte e sangue*) naslov potiče od motiva kapi krvi koje padaju na bijeli mramor, mlijeko ili sir (Bettelheim, 2004: 174). U nekim verzijama ove bajke, maćeha pošalje Snjeguljicu u šumu da traži rukavice koje je ispustila, dok se u drugima od junakinje traži da izađe iz kočije da nabere buket ruža, a kočija odjuri i ostavlja djevojku samu u šumi (Bettelheim, 2004: 174).

LIK MAĆEHE U JUŽNOSLAVENSKOJ TRADICIJI

Južnoslavenski jezici pripadaju indoevropskoj skupini jezika, pa „kulturni krug duboke indoevropske starine karakteriše i naslijeđe južnoslavenskih kulturnih grupa“ (Buturović, 1997: 5). Bošnjaci, Bosanski Hrvati i Bosanski Srbi pripadaju Slavenima, ali pored različitih religija imaju zajednički jezik i naslijeđe te dijele i zajednički prostor na kojem su nastajale i prenosile se usmene priče.

U Antologiji usmene priče iz BiH, *Djevojka – ptica zlatna perja*, koju su pripremile Đenana i Lada Buturović, nalazi se trideset bajki, sakupljenih na prostoru Bosne i Hercegovine. U predgovoru autorice naglašavaju da je riječ o bajkama u kojima se najčešće javljaju međunarodni motivi poput motiva zle maćehe, motiv odlaske od kuće da bi se nešto zadobilo, motiv čarobnog predmeta (lampa, prsten, dlaka i sl.), motiv ubijanja čudovišta i motiv zabrane. Motiv je najčešće okvir pripovjedaču da ispriča priču, ali i temelj za određenje karaktera priče (Buturović, 1997: 10). Proučavajući preko 150 tekstova prikupljenih na južnoslavenskom prostoru, u studiji „Motivacija postupaka lica u srpsko-hrvatskim bajkama“ Esma Smailbegović je utvrdila da je najčešći motiv u ovim bajkama nanošenje štete ili povrede, i to u slučajevima kada su akteri ljudska bića bliska junaku, obično braća, sestre, otac ili maćeha, dok su u drugom slučaju dominantni motivi odlazak glavnog junaka u svijet zbog siromaštva, zadavanje teškog zadatka ili motiv kršenja zabrane (Kujundžić, 2001: 40). Motiv o zloj maćehi i djevojci koju maćeha želi ubiti bilježimo i u bošnjačkoj usmenoj tradiciji.

Bošnjačke bajke nije zaobišao još jedan vrlo rasprostranjeni sižejni obrazac, a to je onaj koji kazuje o nesretnoj i gonjenoj djevojci, a najčešće je oblikovan u pričanjima o Pepeljugi. Neke bajke zabilježene u bošnjačkoj sredini mogu se u potpunosti smatrati varijantom Pepeljuge. Jedna od njih nosi naslov Maćeha i objavljena je na samom kraju XIX stoljeća (Softić, 2004: 17–18).

Bajka *Maćeha*, objavljena je 1900. godine u časopisu *Behar*, a u antologiju *Narodna književnost Bošnjaka* uvrstio ju je priređivač Enes Kujundžić. U ovoj bajci glavna junakinja je Fatima koja je svaki dan išla kod jedne hodžinice, koja je bila „udovica i žena na glasu sa svog znanja i pobožnosti, a znala je svašta i svijet išao njoj i pitao je za svašta“ (Kujundžić, 2001: 260). Hodžinica nagovori Fatimu da ubije svoju majku da ona dođe na njeno mjesto i djevojka to učini, a otac dovede tu ženu kući. Maćeha je jedno vrijeme podnosila Fatimu, a zatim nagovori oca da je odvede u šumu i ostavi. I otac to učini. Tražeći izlaz iz šume, djevojka nabasa na kulu u kojoj je živjelo devetoro braće i ostala je da živi s njima. Kad je maćeha saznala da je djevojka živa, pošalje joj otrovni prsten koji djevojka stavi na ruku i pade mrtva. Kada braća dođu kući i nađu je mrtvu, skinuše joj prsten, a Fatima oživi. Drugi put, maćeha posla jabuku koju djevojka zagrije i pade mrtva. Tu naiđe jedan beg i primjeti da se djevojka udavila jabukom. Izvadi joj jabuku iz usta, a Fatima oživi i uda se za tog bega. Onda maćeha ode sama da se uvjeri da je djevojka živa i zabi joj otrovnu iglu u glavu, a djevojka se pretvori u pticu. Maćeha je zauzela njeno mjesto, a ptica je svaki dan dolazila na prozor i pozdravljala svog sina i bega. Maćeha saznala da ptica dolazi na prozor i potuži se begu da je bolesna i da bi ozdravila samo kada bi pojela meso one ptice što im dolazi na prozor. Beg uhvati pticu i ponese je ubiti te je pomilova po glavi i opazi iglu. Izvuče je, a pred njim se stvori njegova Fatima. Djevojka mu ispriča šta joj se desilo, da je ono bila njena maćeha i da je zauzela njeno mjesto. „Beg posiječe njenu maćehu, a oni su još dugo vremena iza toga živjeli sretni i rahat“ (Kujundžić, 2001: 262).

U Grimmovoj bajci, maćeha također biva kažnjena: „Ali već joj u dvoranu kliještima donesoše usijane željezne papuče, staviše ih pred nju i ona morade u njima plesati, sve dok mrtva ne pade na zemlju“ (Grimm, 1989: 141). U slučaju i jedne i druge bajke, jedino smrt ljubomorne kraljice/maćehe može stvoriti sretan svijet (Bettelheim, 2004: 185).

Marc Girard, francuski književni kritičar i psihoterapeut, opravdava smrt maćehe ističući da „ljudski poredak stvari podrazumijeva da naraštaji nasljeđuju naraštaje, a ona koja to odbija shvatiti zaslužuje ne umrijeti, to bi bilo odveć prirodno, nego biti mučena razmjerno svojoj nečovječnosti“ (Girard, 2013: 115–116).

Bajka *Maćeha* asimilirala je orijentalno naslijeđe i bošnjačku tradiciju te iste premrežila internacionalnim motivima. Jednako kao u Grimmovoj bajci, zla maćeha tri puta pokušava da ubije djevojku. Umjesto patuljaka, u bošnjačkoj se bajci pojavljuje devetoro braće koji primiše Fatimu kao svoju sestru. Umjesto kraljevića koji spašava Snjeguljicu, Fatimu spašava beg – kao pripadnik bosanske aristokratije u osmansko vrijeme.

U obje bajke, i djevojka i maćeha su arhetipi: djevojka je skromna, poštena, dobra i lijepa, maćeha je zla i okrutna. No, interesantno je da je na početku bajke i maćeha bila opisana kao pobožna i učena žena koja je davala savjete ostalim mještanima. Iz tog razloga je i zadobila povjerenje mlade djevojke koju je nagovorila da ubije vlastitu majku. Otac je u obje bajke odsutan lik, pasivan i povodljiv, neadekvatan otac koji ostavlja dijete u šumi na nagon maćehe – a što je motiv i u bajci *Ivica i Marica*.

Soernto i Tjahjani (2020: 74) smatraju da su u patrijarhalnom evropskom društvu u XIX stoljeću kućanski poslovi bili u domenu majčinskog, pa je u priči bilo logično da se za sve što je pošlo po zlu u kući okrivljuje lik majke. Iako su očevi trebali biti jednako odgovorni, pripovjedači su odlučili stvoriti likove maćehe kao zlikovce, da ne pričaju mnogo o očevima. Stoga se kod svih južnoslavenskih naroda ovaj lik pojavljuje kao antagonist.

U antologiji *Srpske narodne pripovijetke* (1853) koje je na južnoslavenskom prostoru sakupio Vuk Stefanović Karadžić izdvaja se pet pripovijedaka koje na groteskan, ali i vrlo mizogin način, problematiziraju lik maćehe: *Pepeljuga, Zla maćeha, Maćeha i pastorka, Opet maćeha i pastorka, Kako su radile, onako su i prošle*. Matija Kračmanov Valjavec sakupio je *Narodne pripovjedke u i oko Varadždina* (1858) gdje se izdvajaju bajke: *Mačuha i pasterka, Mačuha i pasterka (mati i tri kčeri), Mačuha i pasterka (opet malo drugačija), Mačuha i pasterka (opet, ali drugač)*. Dakle, u Valjavčevoj zbirci izdvajaju se četiri verzije pripovijetke o maćehi i pastorki, gotovo istog naslova kao u Vukovoj zbirci, a što je odličan pokazatelj da su usmene bajke o maćehama bile izrazito popularne na cjelokupnom južnoslavenskom tlu na kojem su pripovijedane u skladu s različitim tradicijskim i nacionalnim odrednicama (ime djevojke-pastorke je drugačije i prati nacionalne, vjerske i kulturološke osobenosti različitih južnoslavenskih područja: Fatima, Mara itd.), ali i ostalim osobenostima bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog, makedonskog, albanskog, slovenskog jezika te i danas imaju svoje nacionalne i mnoge lokalne verzije.

Tako i crnogorska usmena tradicija bilježi primjere bajkovitih narativa u kojima lik zle maćehe nanosi zlo i čini nepravdu. Crnogorske usmene bajke, koje je antologijski priredio i publikovao Radoje Radojević kao priče fantastične sadržine i širokoga kruga tema u antologiji *Crnogorske narodne bajke*.

Vatra samotvora, u znatnoj su mjeri, kao i basne, prožete internacionalnim motivima, prije svih onim antičke provenijencije (Radoman, 2013: 233). No, nemali je broj bajki u kojima su inkorporirani internacionalni motivi koji se pojavljuju u bajkama Charlesa Peraulta ili braće Grimm. Brojni su motivi koje susrećemo u crnogorskim narodnim bajkama: ljubav, dobročinstvo, mržnja, zavist, ljubomora, prevara te osveta, koja je, kao i u životu Crnogoraca tog vremena, zauzimala posebno mjesto (Ivanović, 2007: 294).

U crnogorskoj bajci *Pepeljuga* (Ivanović, 2007: 285) junakinja je Mara, djevojka sa sela, koja je umjesto na balu, carevog sina sretala nedjeljom u crkvi. Iako bi maćeha prosula proso po kuhinji te naložila Pepeljugi da pokupi sve proso i pripremi ručak, djevojci su pomagali golubovi koji bi dali Pepeljugi divne haljine da obuče i ide u crkvu, a oni bi posao završili. Treće nedjelje, kada je Pepeljuga obukla haljine od zlata, spala joj je papuča s noge koju uze carević i krenu tražiti djevojku po cijelom carstvu.

Maćeha njezina, kad je videla da će carev sin doći i njihovoj kući da traži onu djevojku, ona nju pred kućom sakrije pod korito. Kad carev sin dođe s papučom i zapita imaju li kakvu djevojku u kući, ona mu kaže da imaju i izvede mu svoju kćer. Kad joj papuču on ogleda na nogu, ali joj papuča ne može ni na prste da se navuče; onda carev sin zapita imaju li u kući još kakvu djevojku, a ona mu kaže da nemaju više nikakve. Utom pijevac skoči na korito, pa zapjeva: – Kukurijeku, evo je pod koritom (Ivanović, 2007: 286).

No u ovoj bajci za razliku od Grimmove izostaje kraj u kojem je maćeha kažnjena. Bajka završava sretno jer carev sin odvede Pepeljugu na svoj dvor i oženi je. Motiv pijevca koji otkriva istinu prisutan je i u bajci *Pastorka i carev sin* u kojoj zla maćeha želi da podmetne svoju kćer za carevu nevjestu, ali plan joj pokvari pijevac: „Kukurijeku, lijepa Anka na tavanu; ružnu odvedoše, lijepu ostaviše!“ (Ivanović, 2007: 289). Nakon što je pijevac tri puta pjevao, svatovi se dosjetiše, otkriše na tavanu lijepu djevojku u koju se carević zaljubio, „Odijelo i djevojku promijeniše i zdravo odoše“ (Isto).

Posebna okrutnost može se čitati u bajci *Zla maćeha*, u kojoj maćeha nakon što je otac otišao u rat, naloži slugama da odvedu njenu pastorku u šumu, ubiju je i odsijeku joj ruke te joj donesu njezine ruke i srce. Sluge tako i uradiše, odvedoše nesretnu djevojku u šumu, zavežu je za drvo i odsijeku joj ruke, ali ona stane moliti da joj ne uzimaju srce nego da kažu da su ga usput izgubili. Ocu na ratištu u snu se prikaza čovjek i reče mu da mu je kćerka u opasnosti te ga uputi kako da spasi jedinicu. Otac se vrati kući i naredi slugama da ga odvedu do djevojke, koju nađe jedva živu. Posu njezine rane prahom kako ga je savjetovao čovjek i djevojci ponovo iznikoše ruke – ne od mesa, nego od suhoga zlata.

Za počinjen zločin maćeha biva kažnjena i na koncu umire strašnom smrću. Iako je karakteristično, a što smo već spomenuli, da se likovi očeva vrlo rijetko pojavljuju u bajkama, u ovoj bajci otac se pojavljuje kao junak koji spašava kćerku i kažnjava maćehu za zlo koje je počinila. To nije slučaj u bajci *Zlatokosići*, u kojoj maćeha naloži ocu da zakolje svoje dvije kćerke, ali on nije imao srca, nego joj odgovori da će ih odvesti u šumu i ostaviti da ih tamo zvijeri rastrgnu ili da od gladi umru. U bajci *I zlo se može okrenuti na dobro*, udovac nakon što je doveo mladu djevojku za ženu, na njen zahtjev odvodi djecu u šumu i tamo ih ostavlja. Na kraju bajke, otac je pronašao sina te bio sretan „do svoje smrti“ (Ivanović, 2007: 173). Ove bajke, poput ostalih iz usmene tradicije, zanemaruju ulogu oca koja je ili marginalna ili se nikako ne spominje u bajkama, a maćehe su primjer neljudskih odnosa i nehumanog ponašanja. Težak i Težak (1997) smatraju da je činjenica da su žene uglavnom predstavnice svega zla na svijetu, ali isto tako i da su žene protuteža tim negativnim likovima u vidu ženskih junakinja koje su nosioci svih vrlina.

I u *Istoriji crnogorske književnosti* Novak Kilibarda (2012: 198–199) navodi da su bajke među najrasprostanjenijim proznim vrstama te da je stvarnost koju bajka opisuje zaogrnuta fantastikom, čime se umnogome približava mitu. Razliku između mita i bajke Kilibarda vidi u tome što se u mitu pojavljuju samo natprirodna lica, bogovi i heroji, a u bajci i obični čovjek koji se kreće u svijetu natprirodnih bića.

Kilibarda dodaje da je najpoznatije crnogorske bajke zapisao Vuk Karadžić i upravo njemu pripada zasluga i doprinos njihovom književnom uobličenju (to su bajke: *Baš-čelik*, *Tri prstena*, *Careva šćer pretvorena u ovcu*, *Sunčeva majka*, *Tri jegulje*, *Tica djevojka*, *Đevojka brža od konja*, *Zla svekrva*, *Caričina snaha pretvorena u ovcu*, *Čudotvorna dlaka*, *Pepeljuga*, *Divljan*, *Zla žena gora je od đavola i druge*).

Transformaciju motiva o nevinoj djevojci i zloj maćehi, pronalazimo i u dvije bajke iz hrvatske usmene tradicije: sjevernočakavskoj usmenoj bajci *Popeljuha Zavaljuha* i bajci *Mačuha i pasterka* (Maćeha i pastorka). *Popeljuha Zavaljuha* je u XIX stoljeću zabilježio Fran Mikuličić u Krasici u Hrvatskom primorju, prvi je put objavljena u Kraljevici 1876., a 1963. Maja Bošković-Stulli je ovu bajku uvrstila u svoje *Narodne pripovijetke* (Buljubašić, 2012: 130). No, kako navodi Buljubašić (2012: 129) bajka „Popeljuha Zavaljuha uže pripada tipu ATU 510B (priča o nevinoj progonjenoj junakinji s motivima incesta i kćerina bijega), dok bajka o Pepeljugi pripada tipu ATU 510A, tako da između ove dvije vrste postoje značajne razlike. Međutim, *Popeljuha Zavaljuha* sadrži motivske elemente bajke o Pepeljugi (ime zbog boravka uz ognjište, vjenčanje za socijalno odgovarajućeg partnera)“. No, za razliku od Grimmove Pepeljuge koja je na muke stavljena zbog zle maćehe, u ovoj hr-

vatskoj inačici, djevojka bježi od incestuozno nastrojenog oca, koji se njome želi oženiti jer jedino njoj pristaje vjenčani prsten njene pokojne majke.

Sa druge strane u Valjavčevoj zbirci, u bajci *Mačuha i pasterka*, koja je u hrvatskoj usmenoj tradiciji prvi put zapisana u varaždinskoj okolini, maćeha pred pastorku postavlja zadatke, a djevojci u njihovom rješavanju pomažu maćka, pijetao, vjetar i mravi. Bajka počinje pripovijedanjem o maćehi koja je imala kćer i pastorku, ali pastorku je poslala po najvećem snijegu da bere jagode, a ona je sa sobom povelala maćku i pijetla s kojima je putem prema šumi dijelila korice tvrdoga hljeba. Već u ovom metaforičnom prikazu maćehinih okrutnih prohtjeva, na samom početku bajke prisutna je gotovo potpuna karakterizacija lika maćehe koja će svoju rođenu kćer ostaviti u kući, ali pastorku će po najvećem snijegu otjerati da, uz komadić tvrdoga hljeba, bere jagode. U šumi će sresti četiri muškarca, a koji su, zapravo, četiri vjetra, a jedan će joj postaviti magično pitanje koji je vjetar najbolji: „Onda ju jedan pita: pa koji su vetri naj bolši? A ona im veli: ah, saki je dober...“ (Valjavec, 1858: 221). Nakon toga propuhaju vjetrovi, rastjeraju snijeg i pred djevojkom se pojave jagode koje će ona donijeti maćehi. Međutim, opaka maćeha neće biti zadovoljna, pa će, poslati rođenu kćer da ubere još ljepše jagode, međutim, umjesto tvrdog hljeba kojeg je dala pastorki da na put ponese, vlastitoj kćerki dat će kolače. Međutim, kćerka putem neće podijeliti kolače s pijetlom i maćkom kao pastorka.

Ovaj odnos pastorkice prema životinjama zanimljiv je jer implicira da je pastorka upravo preko svoje darežljivosti prema životinjama te dobronamjernošću prema vjetrovima zaslužila da bude nagrađena. A to neće biti slučaj sa biološkom kćerkom maćehe: ona kolače nije podijelila sa životinjama nego ih sama pojela. Bila je osorna prema vjetrovima te kažnjena na način da se „sva razdrpana“ i bez jagoda vrati kući.

Usmena bajka *Mačuha i pasterka* iz Valjevčeve zbirke po mnogo čemu podsjeća na poznatu bajku Pepeljuga, jer u njoj je prisutan i simbol izgubljene cipelice. Naime, maćeha će i tu napraviti nezamislivu pakost kako bi kontrolisala svoju pastorku i njeno kretanje: smolom je premazala prag crkve gdje se zalijepila jedna cipelica njene pastorkice. Ovaj momenat u priči mnogo je važan jer uključuje i maćehin odnos prema najvećim svetostima: maćeha je u stanju ukaljati čak i prag crkve da bi ugrozila svoju pastorku. Kada zgodni gospodin iz crkve bude po cipelici tražio pastorku, maćeha će pastorku sakriti, a sebi će najprije odrezati četiri prsta, pa čak i petu da bi mogla ona obuti cipelicu. No, čak i nakon rezanja pete, cipelica će joj ipak biti prevelika. Po ovoj okrutnosti i bizarnosti usmena bajka *Mačuha i pasturka* iz Valjevčeve zbirke zasigurno je jedna od najokrutnijih priča o Pepeljugu.

Bajka *Pepeljuga*, koja je objavljena u zbirci Vuka Stefanovića Karadžića, počinje prokletstvom lijepe djevojke Mare čije vreteno upada u jamu nakon čega joj se majka pretvori u kravu. Otac nakon toga dovodi u kuću maćehu i njenu kćerku. Ova bajka interesantna je zato što posebno problematizira odnos mrtve majke i kćerke, jer majka koja postaje krava će i kad je zakolju pomagati svojoj kćeri u klasičnom mizoginom diskursu da je i mrtva majka bolja i korisnija od maćehe.

Muči ti, ne plači, već kad mene zakolju, da ne jedeš od mene mesa, već kosti moje da pokupiš, pa da ih za kućom pod tijeom i pod tijeom kameonom zakopaš u zemlju, pa kad ti bude kaka nevolja doći na moj grob i naći ćeš pomoć (Karadžić, 2000: 186).

Kada carev sin bude tražio djevojku Maru, maćeha ipak neće kao u Valjevčevoj verziji koja je već spomenuta nuditi sebe i kasapiti svoja stopala, već će pokušati da svoju vlastitu kćer uda za carevog sina, ali papuča će joj biti mala. Interesantno je da i u jednoj i u drugoj priči djevojka gubi cipelu – papuču u crkvi, u obje priče zapazi je bogati gospodin – carev sin, ali u bajci iz Valjevčeve zbirke ipak je lik maćehe bizarnije prikazan (maćeha će smolom premazati prag crkve da naudi djevojci, dok će u bajci iz Vukove zbirke djevojci Mari u žurbi i strahu od maćehe da se što prije vrati kući, spasti jedna papuča). I u jednoj i u drugoj bajci junakinje imaju pomagača – različite životinje, najviše pijetla koji u obje bajke otkriva lokaciju skrivene pastorke.

ZAKLJUČAK

Na osnovu svih analiziranih bajki iz korpusa usmene bosanskohercegovačke i bošnjačke, crnogorske, hrvatske i srpske književnosti može se zaključiti da usmene bajke na južnoslavenskom tlu prate mizogine obrasce evropskih klasničnih bajki u kojima je lik maćehe izrazito negativno predstavljen. Sve bajke prate obrasce crno-bijelih tehnika u kojima su pastorka sasvim pozitivni likovi, a maćehe njihova opća suprotnost.

Maćehe u svim spomenutim bajkama su izrazito zle, sebične, fokusirane samo na sebe i svoje interese. One su manipulativne i žele sve kontrolirati. Uz zlobu mitskih karakteristika, one nemaju empatiju, a kao najdominantnija karakteristika izdvaja se ljubomora na pastorku. Različite verzije usmenih bajki nastale su kao rezultat različitih tradicijskih, etničkih, kulturoloških, povijesnih i drugih uvjeta u kojima su se bajke pripovijedale i prenosile. U kontekstu etičke kritike postavlja se nekoliko temeljnih pitanja: Kako su ovakvi izrazito negativni tekstovi koji do krajnjih granica u najgorim negativnim kontekstima stigmatiziraju lik maćehe mogli uopće biti stoljećima dijelom dječije književnosti?

Sve ovo moglo bi opasno približiti književnost kao estetsku tvorevinu ideologiji, a to svakako jeste nedopustivo, jer tako posmatrana, književnost nije više pomoćnica niti sluškinja odgoja, već opasna saveznica različitih ideologija (Pašić-Kodrić & Pečenković, 2020: 26).

Dakle, ovakve i slične bajke imaju (i) svoje mnoge negativne aspekte (usp. Pašić-Kodrić, 2019), a posebno bi se trebala obratiti pažnja na odnos etike, estetike i ideologije u ovakvim i sličnim tekstovima (usp. Pašić-Kodrić 2021).

Sve spomenute bajke su eklatantan primjer da se motiv mačehe pojavljuje u usmenoj tradiciji svih južnoslavenskih naroda jer govori o univerzalnom motivu i univerzalnim pitanjima – sukobu dobra i zla koji se javljaju u svakom vremenu i na svakom prostoru. Činjenica da zlo uvijek dolazi od žene upitna je u kontekstu etičke (posebno feminističke) kritike, jer ne postoji niti jedan muški lik u usmenoj tradiciji koji je prikazan na tako surov i negativan način.

LITERATURA

- Bettelheim, B. (2004). *Smisao i značenje bajki*. Zagreb: Tisak ItG.
- Bošković-Stulli, M. (1997). *Priče i pričanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Braća Grimm (1989). *Bajke*. Zagreb: Mladost.
- Buljubašić, E. (2012). „Popeljuha Zavaljuha: stilistička interpretacija narodne bajke“. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*. No. 5, str. 129–145. Preuzeto: <https://hrcak.srce.hr/136253>
- Buturović, Đ. & Buturović, L. (1997). *Djevojka – ptica zlatna perja. Antologija usmene priče iz BiH*. Sarajevo: Svjetlost.
- Girard M. (2013). *Bajke braće Grimm – psihoanalitičko čitanje*. Zagreb: TIM press.
- Ivanović, S. (ur). (2007). *Crnogorske narodne bajke. Vatra samotvora*. Podgorica: Narodna knjiga.
- Karadžić, V. S. (2000). *Srpske narodne bajke*. Beograd: Kreativni centar.
- Kilibarda, N. (2012). *Istorija crnogorske književnosti I: usmena književnost*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kujundžić, E. (2001). *Narodna književnost Bošnjaka. Uvod i izbor tekstova*. Zenica: Dom štampe.
- Pašić-Kodrić M. (2019). „Negative Aspects of Classical Fairy Tales/ Negativni aspekti klasičnih bajki“. *KNOWLEDGE – International Journal*, Vol. 35. No. 6. pp. 1883–1886.
- Pašić-Kodrić, M. & Pečenković, V. (2020). *Etička kritika i književnost za djecu*. Sarajevo – Tuzla: Lijepa riječ – Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Pašić-Kodrić, M. (2021). „Etika, estetika i ideologija u dječjoj književnosti“. *Libri & Liberi*, Vol. 10, No. 2. pp. 253–263.
- Radoman, A. (2013). „Pregled crnogorske usmene književnosti“. *Matica crnogorska*. Podgorica, str. 223–244. Preuzeto: <http://www.maticacrnogorska.me/files/54/12%20aleksandar%20radoman.pdf>
- Soenarto, I. & Joesana, T. (2020). „Representations of Mother in Indonesian and European Literary Folktales“. *Proceedings of the 1st International Conference on Folklore, Language, Education and Exhibition (ICOFLEX 2019) Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Vol. 512, pp. 71–77. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
- Softić, A. (2004). *Usmena proza Bošnjaka*. Sarajevo: BKZ „Preporod“.
- Težak, D. & Težak, S. (1997) *Interpretacija bajke*. Zagreb: DiVič.
- Valjavac, M. K. (1858). *Narodne pripovjedke u i oko Varaždina*. Varaždin: Josip pl. Platzer.
- Watson, P. A. (1994). *Ancient Stepmothers: Myth, Misogyny and Reality*. Lieden: Brill Academic Publishers.
- Zipes, J. (1991). *Fairy Tales and the Art of Subversion. The Classical Genre for Children and the Process of Civilization*. New York: Routledge.
- Zipes, J. (2002). *Breaking the Magic Spell. Radical Theories of Folk and Fairy Tales. Revised and Expanded Edition*. Kentucky: University of Kentucky Press.

**Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ &
Vildana PEČENKOVIĆ**

**MOTIF OF STEPMOTHERS IN SOUTH-SLAVIC
ORAL FAIRY TALES**

Many national oral literatures have their own versions of *Cinderella*, *Hansen and Gretel*, *Snow White* etc. – fairy tales that originated among the people and were passed down from generation to generation, becoming an integral part of great importance in the growth of many generations to this day. The influence of oral fairy tales on the development of the child psychological development, through many generations, has inevitably shaped the image of the stepmother – the antagonist of „evil and cruelty“. This work examines ethical reinterpretations of stepmother motives in South Slavic literatures through ethical criticism, a critical orientation that is increasingly associated with ethical preoccupations of the text, especially in the Anglo-American literary tradition. The paper includes examples of oral fairy tales from the corpus of oral Bosnian and Bosniak literature, Montenegrin literature, Croatian literature and Serbian literature, and the work in a comparative context partially examines the similarity of some South Slavic fairy tales with some well-known classical European fairy tales in the context of stepmother motifs.

Keywords: *ethical criticism, oral fairy tales, stepmothers, South Slavic literatures*

Izvorni naučni rad

UDK 821.162.42.09Desnica V.

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

jsablji c@ffos.hr

KNJIŽEVNO DJELO VLADANA DESNICE NA RAZMEĐU KULTURA

Vedar sunčani dan i kora hljeba, i krpa neba sa šakom zvijezda nad sijedom glavom – i ja ne mogu da smislim veće i trajnije sreće...

(Vladan Desnica)

Književno djelo Vladana Desnice višekulturni je proizvod koji svoje bogatstvo (jezično, stilsko, misaono) crpi upravo iz različitih civilizacijskih izvora koji ga napajaju. Na temelju njegovih tekstova dokazuje se i prokazuje monolitnost i isključivost svakoga mononacionalnoga govora o stvaralačkim ishodištima pisaca kojima se pripisuje takozvana dvostruka ili višestruka pripadnost. Autorska osobnost Vladana Desnice ogledni je primjer na osnovi kojeg se mogu provjeravati sve suvremene postavke poredbene književne povijesti i teorije o plodotvornim međuslavenskim književnim doticajima i prožimanjima. Osim toga, njegovo stvaralačko djelo polje je raščlambe sljedećih kategorija: hermeneutika stranoga, kulturni čimbenici/kriteriji/nadžela književnoga oblikovanja (etnički, vjerski, jezični, zemljopisni, administrativni, idejnopolitički, razvojni).

Ključne riječi: *kulturalna geografija, mediteranizam, stvaralačka višepripadnost, oksimoron, interferencije i presjecišta kultura, spoj stilova*

Kao sastavni dio hrvatske književne baštine, Vladan Desnica svojom graničnom smještenosti, izvan svakoga oblika nacionalističkoga svojatanja, pomaže boljem razumijevanju matičnoga (ali ne i jedinoga) hrvatskoga konteksta sintezom raznorodnih stilskih, tematskih i estetskih silnica koje izbijaju na mjestima preklapanja kulturno-civilizacijskih krugova: mediteranskoga, srednjoeuropskoga i balkanskoga. Desničina pozicija između polova koji istodobno uključuju jedni druge oksimoronska je po svojoj prirodi, a u cijelosti svojim specifičnostima snažno obilježuje čitavo piščevo stvaralaštvo.

U današnje doba takozvane nesretne svijesti znanstvenika zbog preobilja informacija i objavljenih stručnih i umjetničkih djela, djelomičan izlaz uvijek se može naći u prokušanim vrijednostima. Tim uvijek dokazivim značajnostima, koje su primile blagoslov vremena, nesumnjivo pripada književno djelo Vladana Desnice. Unatoč tomu što je o njegovu opusu napisano mnogo toga s više ili manje uspjeha, pisci njegova formata uvijek su zanimljivi po tome što njihova djela predstavljaju beskrajna carstva značenja. Pa iako su civilizacijski vrhunci tih carstava književne riječi poprilično udaljeni od sadašnjega trenutka, književni istraživač/arheolog u njihovu duhovnom bogatstvu, uz nešto sreće, može naići na vrijedne spoznaje, a one prijašnje donekle prilagoditi vlastitim saznanjima.

Vladan Desnica svojim književnostvaralačkim dometima pripada vrhuncima hrvatske proze XX. stoljeća, ali idejnom potkom i tematskom razradom nesumnjivo prelazi te razmjerno uske okvire. Desnica je posebice zanimljiv u aktualnom proučavanju književnosti europskoga kruga s gledišta kulturalnih geografa koji promatraju kretanja kultura bez sputavajućih okvira politički ustanovljenih granica (Hutcheon, 1998: 409). Temeljno načelo takvoga proučavanja nastoji odrediti kulturalne čvorove ili točke susreta i dijaloga različitih kultura. Srednja, istočna i jugoistočna Europa pokazale su se pri tom kao osobito zahvalna izvorišta za takve pothvate s obzirom na svoju povijest neprestanih društvenih pomicanja i dodira. Upravo spomenute točke ili čvorovi mogu biti, primjerice, gradovi čiji se nacionalni sastav ili broj stanovnika mijenjao pogubnim utjecajem ratova (primjerice Gdansk/Danzig ili Vukovar). Dodirne točke mogu biti i ljudi, kao što je to Franz Kafka – Židov koji na njemačkom jeziku piše u Pragu. A katkad su čvorišta zemljopisne silnice, na primjer rijeka Dunav koja je omogućila materijalna protjecanja iz različitih ishodišta te istodobnu interakciju među različitim kulturama.

Budući da se predstavljanje kulturnih prepletanja ne želi ovdje uniziti do tvrdokornoga objektiviziranja književnih opusa u jednadžbe pukoga zbrajanja autorskih rasa/nacionaliteta iz čijih rezultatata isparavaju na izvanjsko nesvodive značenjske suptilnosti individualnih poetika, neka za slikovit primjer samodefinirajuće višekulturne sebe-svijesti posluži autobiografski artikulirano priznanje Danila Kiša:

Nemam dece i ova čudna rasa ugasiće se sa mnom. Sa tim dvema religijama spojila se, u izvesnom trenutku, treća, katoličanstvo, kojem su me učili u školi, u Mađarskoj. Susret između dva slična i, zbog mnogih strana, različita sveta, svest o ovoj dvostrukoj pripadnosti bila je kao šok, naročito posle rata. S jedne strane, epska tradicija srpskih junačkih pesama... s druge srednjoevropska literatura, i dekadentna i barokna mađarska poezija. U ovu mešavinu, načinjenu od sudara i kontradik-

cija, uključice se moje jevrejsko biće, ne u religioznom smislu, već u jednoj suštinskoj kulturnoj optici, kao istraživača (Kiš, 2005: 9–10).

Desnica je u mnogo čemu bio osviješten pisac, a među ostalim bio je obilježen i sviješću o duhovnom kapitalu dalmatinskoga prostora koji svoja (ne)materijalna bogatstva i danas drži zahvaljujući statusu čvorišta smjernica odašiljanih iz nekoliko različitih civilizacijskih okvira. U eseju „Mirko Korolija i njegov kraj“ Vladan Desnica izričito naglašava jedinstveno prepletanje poviješću nataloženih specifičnosti kulturološki posredovanih u ozračju slavensko-mediteranskoga uzmorja i njegove kopnene pozadine:

Dalmacija u svojoj cjelini obuhvata i sjedinjuje razna područja koja se, pod djelovanjem posebnih prirodnih uslova i različitih historijskih udesa, među sobom dosta oštro razlikuju. U toj zemlji gdje raste oleandar i grab; gdje uz obalu u maistralu leprša dašak romanskog duha i vije laka zapadna melopeja, a po zaleđu u buri struji duboko rasni narodni život i grubi primitivni monokord; gdje uz katedrale sa Ticijanima i Veronezima postoje i manastiri u kojima tinja duh srednjevjekovne srpske manastirske obrazovanosti, u kojima caruju krute bizantinske ikone i u kojima se čuvaju zavjeti Nemanjića; gdje pored primorskog trubadura nalazimo i mrgodnog brđanskog kaluđera ljetopisca – u toj zemlji, među raznovrsnim osobitostima koje je usloвила priroda i stvorila istorija, i sjevernodalmatinski kopneni kraj, naseljen izbjeglicama koji su se od 15. vijeka dalje sklanjali pred Turcima na njegov goli krš i sure visoravni, predstavlja, po svojim specijalnim kulturnim, psihičkim i ekonomskim momentima, jedno izdvojeno područje (Desnica, 1975: 25).

S jedne strane, u razgovoru objavljenom 1969. godine Desnica jedinu primjedbu kritičarima upućuje na neprepoznavanje svojega romana *Proljeća Ivana Galeba* kao, kako sâm kaže, knjige Dalmacije ili knjige Mediterana (isto: 235). S druge strane, nekoliko redaka kasnije odgovara da svojem djelu u smislu izgradnje likova prema njihovu podrijetlu ne stavlja granica, niti onih nacionalnih niti onih regionalnih. Na temelju toga prividnog protuslovlja izlučiva je vrijednosna kvalifikacija Desničina djela. Osobitosti međukulturnih prožimanja moguće je objasniti kao izvorište različitosti, prilog razmicanju mentalnih i poetičkih granica i ograničenja te kao pokušaj novoga pogleda na duhovnu vertikalu, onu individualnu i onu opću. Ključni pojam jest veća otvorenost prema različitim tumačenjima mogućih svjetova. Naime Desničini su prozni svjetovi obilježeni babilonstvom koje omogućuje ravnopravno miješanje različitih idioma i jezika – osobitih autorskih stilema, turcizama, srbizama, talijanskoga jezika, francuskoga jezika, latinskoga jezika, njemač-

koga jezika, engleskoga jezika i klasičnoga grčkoga jezika. Desnica se time otkriva kao kozmopolit čije duhovne moći leže u stvaralačkom sintetiziranju iskustava raznorodnih kultura. Tome treba dodati da takva višejezična rasprisanost u sklopu njegove naracije ima osobito mjesto u tvorbi pojedinih likova i društvenih okolina.

Intelektualni rasponi o kojima je riječ bili su mogući ne samo zbog utjecaja posebnosti zemljopisnoga prostora već i zbog nemalih stvaralačkih sposobnosti samoga autora. Nakon što je nabrojio jezike s kojih je Desnica prevodio, a to su talijanski jezik, francuski jezik i ruski jezik, Krešimir Nemeć svoju monografiju *Vladan Desnica* završava dvjema indikativnim rečenicama: „Vladan Desnica bio je erudit. Bio je jedan od naših najobrazovanijih pisaca“ (Nemeć, 1988: 135).

Na osnovi navedenoga uputno je upitati se što je moglo i što danas može umjetnički i kulturološki značiti djelo Vladana Desnice, djelo jednoga, i u današnjim okvirima, rijetkoga erudita i stilista? Tragom toga upita potrebno je za iole suvisliji Desničin umjetnički portret i egzistencijalni individualitet stupiti u dijalog s onim piscima koji su u vrijeme življenja i djelovanja Vladana Desnice poduzimali svoje prve autorske korake. Među ostalima, koji su s njim imali čast uspostaviti više ili manje prisne kontakte, može se navesti Čedo Prica koji je davno, prema vlastitom prisjećanju, imao za diplomski rad analizu Desničina kroćanstva. U prigodnom kontekstu prisjećanja nezaobilazan je pisac Feđa Šehović – jedan od rijetkih koji su Vladana Desnicu uspjeli malo bolje upoznati. Šehovićev kratak osvrt objavljuje se ovdje po prvi put. On u svojem pisanom prisjećanju na Vladana Desnicu iznosi sljedeće:

Tako rado bih govorio o Vladanu kao jedan iz moje generacije koji je imao sreću da upozna tog čovjeka. Ne manje od književnog majstorstva fascinirala me njegova osoba – *reliquiae reliquiarum* dalmatinske gospoštine. Tako se ponašao, podjednako s neznatnim brojem prijatelja i masom onih drugih. Uvijek gospar! Bilo je to nešto što sam drugdje, nažalost, cijeli svoj vijek uzaludno tražio.

Posljednje ili pretposljednje godine studija, pročitavši *Zimsko ljetovanje*, Vladan Desnica se baš iznenadno probio na sam vrh ljestvice mojih književnih favorita, na kojemu su dotad suvereno vladala imena prozaika: Miroslava Krleže, Ive Andrića i Ranka Marinkovića. Mislim da me fascinirala sasvim osobena atmosfera u njegovu djelu, drukčije boje urbane Dalmacije o kojima sam ja vjerojatno samo sanjao, nezadovoljan prozom svojih prethodnika. Dvije ili tri godine poslije kad pročitah u *Krugovima* Desnićine „Zapise o umjetnosti“, sve mi je o njemu postalo jasnije. Kao da sam otkrio neku svoju ne malu srodnost s velikim piscem.

Trebalo mi je pročitati *Proljeća Ivana Galeba* i u čestim razgovorima sa zagrebačkim prijateljem koji se više od svih iz moje generacije družio s Vladanom, uvjeriti se da moj osjećaj srodnosti s njim nije bio samo neki pubertetski umišljaj.

Upravo taj osjećaj mi je pomogao da unatoč svemu slijedim svoj put pisca, da ne pokleknem pred napastima raznih animoziteta, da izdržim. Ako sam u proteklih pet desetljeća nešto vrijedno napisao, onda je u tome i zasluga Vladanova. Možda sam od nekih stranih i domaćih književnih uzora više naučio o ljepoti i smislu pisane riječi, ali je nedvojbeno da me s Desnicom veže istovjetnost naših ljudskih i umjetničkih sudbina.

Ako bi se sada parafrazirao Vladan Desnica u njegovu tako karakterističnom stvaralačkom postupku, onda u ovom kratkom gubljenju niti ili omanjoj digresiji leži bit stvari koja se želi iskazati, a to je drukčijost, osobitost i inspirativna vrijednost Desničina književnoga stvaralaštva i osobnosti. No posebnost je piščeva nadasve zamjetljiva u jednoj njegovoj tendenciji ili naginjanju koje je već moglo biti zamijećeno u razmatranju onoga što se može nazvati civilizacijskim prožimanjima i dodirima različitih kultura: južnoslavenske zapadne i južnoslavenske istočne kulture te romanske i slavenske civilizacije. Na određeni način svijest o ravnopravnim razlikama, a to je jedna od osnovnih teza ove rasprave, utječe i upravlja gradnjom svih značenjskih jedinica književnoga djela Vladana Desnice, bilo kritičarskih osvrti i eseja, bilo književnih tekstova, to jest novela, romana i poezije. Tako bi, radna je hipoteza, temeljni izražajni modus Desničinih tekstova bio oksimoron. Naravno, ovdje se uzima u obzir teorijska postavka da stilska figura ne može biti načelo ili definicija „čitanja“ pisca. Za čitanje se uzima „figura čitanja“, dakle – neobvezujući dogovor između čitatelja i pisca. „Figura čitanja“ (Irena Lukšić) u pristupu nečijem djelu ili poetici može biti onoliko koliko smo ih u stanju proizvesti i objasniti. Nešto slično čini David Lodge u *Načinima modernog pisanja* (1977) kada, uzimajući lingvistički model Romana Jakobsona, raščlanjuje modernu književnost s obzirom na dominantnost metonimijskoga ili metaforičkoga načina oblikovanja književnoga teksta.

Više je puta uočeno da je dijalektička igra suprotnosti i ontološka anti-tetičnost prevažan idejni sklop ugrađen u svaku Desničinu umjetničku razradu narativno uspostavljenoga svijeta fikcije. Tom opetovano isticanom sudu valja dodati da Vladan Desnica, osim što tematizira takvu sveopću egzistencijalnu postavu, također ju rabi i kao glavno pripovjedačko sredstvo oblikovanja. Oksimoronski učinci upravljaju svim izraznim i sadržajnim stranama njegova djela.

Primjerice, uočljiv je „oksimoronski“ pristup oblikovanju lika na psihemskoj razini, kako ju naziva Gajo Peleš. Kada Ivanu Galebu fra Anđelo u razgovoru kaže: „Ti si, Ivane, pun kontradikcija! Jedno klupko intimnih kontradikcija!... Ne shvaćam kako s tim klupkom u grudima možeš živjeti, kako s njim možeš stupati kroz život!“ (Desnica, 1975a: 150), u Ivanu izazove buru emocija i, naravno, on ima spreman odgovor: „Pa to se i zove čovjek, moj oče: skup intimnih kontradikcija zašivenih u jednu ljudsku kožu! (...) živu čovjeku nije potrebna neka suvislost, neka dosljednost, pa da bi bio realan i za život sposoban“ (isto).

Na ontenskoj razini (Gajo Peleš) zamjetljiv je oksimoronski postupak u podnaslovu *Proljeća Ivana Galeba*, a on glasi *Igre proljeća i smrti*. Na tom je podnaslovu Desnica osobito inzistirao i smatrao ga je važnijim od glavnoga naslova. Proljeće predstavlja s jedne strane princip svjetla, djetinjstva i osjećanja beskraja, a smrt s druge strane predstavlja princip tame, starosti i osjećanje konačnosti. Oba počela ljudskoga doživljavanja stvarnosti ujedinjuje njihova neprekidna igra kao znak intimne kontradikcije čovjekove prirode na kojoj se pleće čitava umjetnost:

Zbog toga igre proljeća i smrti su te dihotomije dalmatinskog mediteranizma okupanog regionalnim osobinama, ali ujedinjenih širom mediteranskom filozofijom lepote i snage svetlosti, one koja stoji nasuprot hiperborejskih magli, one koja je dala najveće tehničke, filozofske i humanističke potencijale sveta, od prapočetaka do savremenog doba. Zbog toga su igre svetlosti i sene u splitskoj kući sa dugačkim hodnikom simboličke igre dobra i zla, sveta kome treba reći „da“ uprkos svim bezličnostima, reći „da“ životu u svoj njegovoj punoći kako nam je dat. Samo na Mediteranu, pa u i Desničnim splitskim danima život je mogao da ima svu punoću postojanja koja se prelila i duboko utkala u pripovetke, a najdublje u Ivana Galeba (Šeatović-Dimitrijević, 2015: 110).

Osim toga jedinstvo raznolikosti u romanu *Proljeća Ivana Galeba* postignuto je i na kompozicijskoj razini. Također se na toj razini izražava sjedinjavanje suprotnosti, oprečnih mišljenja i gledišta kako bi se izrazila mnogoznačna vizija svijeta:

Slobodno razvrstavanje građe izraz je piščeva poimanja kompozicije u kojemu promiče načelo jedinstva raznolikosti. Kompozicija romana je poput teže na kojoj pisac razmješta raznolike predmete, tako da postiže nepredvidljivu semiotiku svjetova koji se pred njim stvaraju. Opisu artikulacije novela-odlomaka unutar cjelokupne strukture nužno je pretpostaviti autorovu sklonost prema otvorenoj formi, amorfnim oblicima tj. za rasutoj građi nastaloj slobodnim komponiranjem i piščevim

traganjem za slobodnim izriječom. Ključ raspoređivanja i strukturiranja prepoznatljiv je ne samo u sižejnim rješenjima nego i diskursom, raščlambom narativnih tijekova i jezičnih posebnosti. Pisac je zanemario načelo pravilne kompozicije: prvo se poglavlje moglo naći iza trećeg, osmog ili iza bilo kojeg drugog. Nema dvojbe, novele unijete u roman sasvim su proizvoljno raspoređene, i nema ničeg što bi išlo u prilog ili što bi osporavalo takvu makroorganizaciju. Budući da se sve raznolikosti stapaju u osobi Ivana Galeba, i da je piščeva namjera ostvariti bogatstvo raznolikog, središnji aktant postaje nositeljem višečlanih autorovih pozicija ili točaka gledišta koje se uspostavljaju pojedinačno ili u kombinacijama, a sve sa svrhom da autorovo viđenje svijeta postane mnogostraničnom i mnogoznačnom vizijom (Buljac, 2007: 361).

Oksimoronska poetika svoje filozofsko opravdanje posredno nalazi u pripovijesti „Mudrac sa istoka“. U njoj se zrcali Desničina intuitivna srodnost s istočnjačkim duhovnim iskustvom općenito označenim jedinstvom suprotnih elemenata kao figuralnim ekvivalentom oksimoronu. Krilatica: „Sve i jest i nije“ kroji i samu povijest koja logički postaje nemogućom u svijetu rastrganom istinama suprotstavljenih strana. Filozofija *svaana* kontradiktornim ujedinjenjem nade i tuge postaje novom „učiteljicom života“ u akroniji kao posljedici događanja uvijek istog, to jest u nedogodivosti novoga, u žalosnoj tautologiji kao sveprožimajućem zakonu, uzroku i posljedici djelovanja: „Zato su se uzajamno istrebljivali, jedni druge na kolac nabadali, jedni drugima živo srce vadili ili naživo kožu s leđa sadirali, ili još tankim zakrivljenim nožićima vjeđe odsijecali te su pred njih u prašinu padale kaonoti ispljunute ljupine rumenkastih šljiva-džendarika“ (Desnica, 1968: 362).

Na sociemskoj razini (Gajo Peleš) postupak je i više nego uočljiv u naslovu Desničina prvoga romana *Zimsko ljetovanje*. Riječ je o književnom djelu koje se često uzima kao školski primjer oksimorona. Da je i autor bio svjestan značenjskih mogućnosti koje proizlaze iz paradoksalnoga spajanja nespojivoga, vidljivo je u autotematizaciji naslova u otprilike trećoj četvrtini romana kada se Linino divljenje izrazu „zimsko ljetovanje“ tumači novootkrivenim užitkom u dražima oksimorona (Desnica, 1974: 145). Naslov ne treba posebno tumačiti jer je shvatljiv iz cjeline djela koje je izgrađeno na oštrim suprotnostima mentaliteta, odnosno, s jedne strane, građana čije proračunato ponašanje primjerice na sprovodu uključuje preporučljivu skalu od cmizdrenja i suženja, preko šmrcaanja do useknjivanja, a sve to u suprotnosti s, druge strane, seljačkom ležernošću i nepatvorenošću u istim prilikama. Po svemu sudeći, Alberto Fortis ne bi zakasnio u svojoj ekspediciji ni stoljeće kasnije, a njegov putopis *Viaggio in Dalmazia* (1774) podjednako bi plijenio pozornost i u novije vrijeme.

Roman *Zimsko ljetovanje* oksimoronska je naslovna sintagma koja je prikladan tumač njime naslovljenoga književnoga djela. Zima i ljetovanje u sintagmatskom spoju tvore antitetičan par i novi zajednički pojam koji služi osvjetljavanju literarnoga problema – sudbine jednoga grada koji je prisiljen živjeti u dugotrajnoj suprotstavljenosti svojem zaleđu. Nikica Kolumbić (2007: 322) napominje da izmjena stranih dominacija u hrvatskom priobalju nigdje nije bila toliko izražena kao u Zadru, a poslije pripojenja Italiji Rappalskim ugovorom i odvojen od matične zemlje puna dva desetljeća Zadar je sustavno izložen talijanskom jezičnom, kulturnom i idejnom utjecaju. Talijanizacija građanstva dovodi do njegova radikalnoga odvajanja od otočana i stanovnika dalmatinskoga zaleđa s očuvanom nacionalnom čistoćom i sviješću. Pri tom nastaje kontrast potalijančenoga, razmaženoga i pogospođenoga grada u odnosu na divlje i zapušteno slavensko selo: „Građani bez svojega grada osjećaju se u toj okolini strancima. Svojim otuđenjem od nacionalne cjeline postali su tuđinci u vlastitoj zemlji. Odvajani jedni od drugih (politički, socijalno i kulturno) građani i seljaci u tim novim prilikama ne spajaju dodirne točke, ne polaze zajedničkim putem“ (isto: 325). Prema tome, naslov romana odgovara osnovnoj ideji – tragediji građana koji se u jeku rata sklajnaju u zaleđe, što se može protumačiti kao da su Zadrani pošli na „ljetovanje“ upravo zimi i tada su doživjeli teške dane (Jure Kaštelan, parafrazirano prema Kolumbić, 2007: 332).

Dalmatinski mediteranizam u Vladana Desnice ima ulogu književnoga nasljeđa, no on je i sastavnica prirodnoga i urbanoga pejzaža. Desnica u svojem eseju „Mirko Korolija i njegov kraj“, opisuje prirodu dalmatinskoga zaleđa nakon 1945. godine zbog polemike koju je vodio zbog romana *Zimsko ljetovanje*. Pri tom jasno naglašava kako je Dalmaciji dano more kao dar, dok zaleđu ostaje krš, neprosvijećenost, tvrd i sirov pejzaž koji ne razvija emocije. Zaleđe je za Desnicu posljednja oaza partijarhalnosti i epskoga duha te njegovu pomnu kulturnu diferencijaciju može izvesti samo dobar poznavatelj svojega rodnoga prostora kakav je Vladan Desnica (Šeatović-Dimitrijević, 2015: 105).

Nadalje, tragični raskorak između vanjskoga događanja i psihe likova, odnosno unutrašnjega zbivanja nevidljivoga oku, osobito je vidljivo u Desničinovoj noveli „Mali iz planine“ te u legendarnoj noveli „Pravda“ koja je postala zaštitni znak i mjesto prepoznatljivosti poetike Vladana Desnice zbog njezina uvrštavanja u školske čitanke/udžbenike. U spomenutim antologijskim naslovima sažeto se dokazuje osnovna misao Desničine umjetničke filozofije: da je kontradiktornost jedna od temeljnih zakonitosti ljudske psihe. No po zakonima kontradiktornosti ili, bolje rečeno, kontrapunktalnosti djeluje i izmjena poglavlja u romanu *Proljeća Ivana Galeba*, a njihova bi detaljnija raščlamba

iziskivala glazbeno iščitavanje romana žmegačevskoga tipa. Pripovjedač se u romanu nerado sjeća mladosti, misli da iz nje nije naučio ništa pametno, sve one važne odluke čine mu se sada toliko nebitne, većine se i ne sjeća. U tim godinama njime su gospodarili samoljublje i želja za dokazivanjem, a opisuje ih tamnim, sjenovitim godinama, što je, naravno, u suprotnosti sa suncem obasjanim djetinjstvom. Tako je motiv sunca suprotnost mraku, smrti, a obilježje je života u njegovu punom sjaju. Proljeće i smrt, svjetlo i tama – taj osnovni dualizam prisutan je gotovo na svakoj stranici ovog romana. „On je, međutim, motiviran i egzistencijalnim položajem pripovjedača“ (Nemec, 1988: 87). Galeb svoj životopis piše u bolnici, između dviju operacija, pa je misao o smrti sasvim razumljiva. Osim toga, na više mjesta Galeb potvrđuje opoziciju život – smrt kao najvažniju preokupaciju u svome životu.

Međutim, osobito se plodotvorno može govoriti o istodobnoj suprotstavljenosti različitih pozicija sa stilske razine Desničinih književnih tekstova. Ipak, treba istaknuti da se do takvih interpretacija može doći estetskim rekonstruiranjem i kritičarskim uvidima. Takvi zahvati potom omogućuju govor o takozvanom metafizičkom realizmu, o egzistencijalističkom pesimizmu i mediteranskom vitalizmu, o neprestanoj igri naizmjeničnosti i istočnjački inspiriranom dijalektičkom relativizmu, izmjeni čulnih doživljaja i esejističkoga intelektualizma, zatim o naturalističkoj zornosti detalja i impresionističkoj razlomljenosti kompozicije, o statičnoj pejzažnoj slici kao objektivnoj sukladnosti dinamici unutrašnjega doživljavanja i tome slično.

Oksimoronski duh Desničina stvaralaštva naročito se čini učinkovito razrađenim u pristupu dvama motivima iz romana *Zimsko ljetovanje*. Prvi se odnosi na sudbinu gospođe Vande, supruge doktora Furata, čija je životna priča započeta još u noveli „Oko“. To je za Desnicu uobičajen postupak palimpsestnoga nadopisivanja/preispisivanja vlastitih proza pa mu književna djela katkad sličie svojevrsnom Borgesovu labirintu. U nepomirljivoj suprotnosti vlastitog i vanjskog svijeta tekstovi gube imitacijski karakter. Čitajući Desničinu novelistiku može se završiti u kojem od njegovih romana, i obratno, čitajući *Proljeća Ivana Galeba* čitatelj zaluta u njegovu poeziju, to jest preko nje se dospije u autorski jednako potpisanu prozu. U tom smislu okretanja sebi, unutra, treba shvatiti i slabašne Desničine stihove koji u prozi, u kontekstu vlastita književnoga djela, postaju vrhunska lirska proza. Tako oksimoron svoje čari pokazuje i na razini izmjenične kontekstualizacije umjetničkoga teksta.

Vladan Desnica, pjesnik-prozaist (Vladimir Rismondo) osvrnuo se na kritičke procjene svoje poezije postavljajući pitanje koja je kvaliteta poezije ako je ona objavljena u stihovima, odnosno u prozi. Iznova je zamjetno spajanje suprotnosti, ali i vrijednosno izricanje istodobno suprotstavljenih

stavova o istom tekstu ovisno je li izrečen u poetskoj ili proznoj formi: „Možda nije bez interesa taj kuriozum što su mnogi moji stihovi, koji su nepovoljno dočekani u mojoj zbirčici stihova, naišli naprotiv na veoma povoljan, pa ako hoćete i oduševljen odjek kad su, gotovo u nepromijenjenom obliku, ušli u posljednja poglavlja Ivana Galeba. I neki veoma istaknuti pjesnici izrazili su se o tim pasusima da predstavljaju *suštinu poezije*“ (cit. prema Kovač, 2001: 239).

Civilizacijski pak kontekst spomenute doktorske gospođe iz romana *Zimsko ljetovanje* značenjski je signiran potentnim motivom Venecije kao ovozemaljskim rajem u maštanjima dokone malograđanke, a koji u završnici njezine nesretne sudbine postaje mjestom moralnoga pada. Venecija je ovdje oksimoronski topos koji obećava vječno blaženstvo, a istodobno nudi memljivi miris lagunskoga gliba (*la puzza* = smrad, česta je riječ koja se veže uz jadranski biser). U noveli „Oko“ Venecija je samo neostvoreni san, a u *Zimskom ljetovanju* realnost iznevjerenih očekivanja. Posebice je zanimljivo da je tako prikazana Venecija čest motiv u djelima hrvatskih pisaca, ali i stranih, kao na primjer u *Smrti u Veneciji* (1912) Thomasa Manna. Dakle, uporaba tog motiva ima svoju dugu tradiciju, primjerice od *Putositnica* (1845) Antuna Nemčića preko Vladana Desnice pa sve do morbidnih „izleta“ u tamošnje prostore suvremenika Zorana Ferića, na primjer u njegovu književnom djelu *Anđeo u ofsajdu* (2000).

Napokon, potrebno je izdvojiti i drugi ogledni primjer koji uvjerljivo dokazuje multikulturnu inspiraciju Vladana Desnice kao slikara riječima koji se ponajviše služi tehnikom sklapanja raznokorijenskih, izvorišno neistorodnih elemenata u jedan koloplet. Riječ je o umjetničkoj aktualizaciji ikone svetoga Jurja (to jest Đurđa) koja pripada staroj popadiji, a koju je naslikao putujući slikar Štajerac. Antipodna slika svijeta seljaka zadobiva svoje ozbiljenje i iznevjeravanjem konvencija jednoga strogog žanra kakav je ikona. Groteskno očudenje i komika postiže se prisposodobom zmaja s cirkuskim krokodilom i djevice s razmaženom princezom, a sve u dekoru protkanom obilježjima bidermajera. Riječ je o kratkim spojevima u materijalnom i mentalnom dodiru kultura:

Sliku je pravio neki putujući slikar Štajerac, po uzoru na kakvu stariju ikonu, ali je Štajerčev duh probijao kroz sve pojedinosti slike. Vitez na propetom gojaznom zelenku ustremio se na tromu aždaju koja je izgledala skrojena od dotrajalih kofera od krokodilje kože i nabijena slamom ili komušom, plitka i ugnjetena kao gimnastička strunjača. Sličila je matorom krokodilu iz zoološke bašte... dok djevice u bjelini, sa stidljivim ovalnim dekolteom, koji joj obnažuje ramena a krije grudi, bježi užasnuta... Uletjet će bez sape u svoje odaje, strgnuti s glave i hitnuti u

kut bijeli vjenčić i srušiti se zadihana u naslonjač, dok će joj dvorkinje... prinositi ustima čašu zašećerene vode; a ona će jedva uspijevati da dođe do riječi i, između dva zagrnuta gutljaja, dahtati će: „To je bilo neopisivo, prosto ne-o-pi-sivo!“ (Desnica, 1974: 76–77).

Pripovjedni umetak indikativan je tim više što može poslužiti kao ilustracija globalnoga postupka izgradnje romana *Zimsko ljetovanje*, a on se može sažeti na sljedeći način: duhovni izboji stvaratelja i pripovjedača u djelu koje se utemeljuje na izvrnutim mjerilima s tragikomičnim likovima tekstno oživljenima u svojevršnim novelistički organiziranim „slikama“ prostorno i vremenski smještenima uglavnom izvan glavnoga dijegetskog tijeka. Nasuprot naracijskoj razlomljenosti svojih pripovjednih ostvarenja, Vladan Desnica bio je majstor u sintetiziranju osobnih, tuđih i raznorodnih kulturoloških iskustava koji u sklopu pripovjedne cjeline postaju snažni umjetnički elementi.

Zbog upotpunjenja slike o piscu na razmeđu kultura potrebno je opisati Desničine poticaje iz antičkoga kulturnog kruga. Naime, uopćeno se može reći da više-manje svaki njegov tekst nalikuje sokratovskom dijalogu u kojem, paradoksalno, razgovor s Drugim omogućuje samospoznaju, a introspektivna komunikacija sa samim sobom, nasuprot tome, omogućuje lucidnije razumijevanje svijeta i života. Osim toga u kritici je više puta istaknuta mediteranska, regionalna, ali i antička misao sredozemnog prostora u kome se formirao Desnica kao umjetnik/pisac: „(...) psiha Vladana Desnice, kako sam je ja osjetio i pokušao da definiram, u svom intimnom tkivu je mediteranska, jer je ona srodna psihi antičkih grčkih ljudi, kako se ona u najvišim dostignućima njihovih duhova manifestirala. Zato se Vladan Desnica može nazvati mediteranskim piscem i, prema tome, i zadarskim i dalmatinskim. Samo u jednom dubljem i posebnijem značenju ovih posljednjih riječi (Rismondo, 1979: 183).

Književno djelo Vladana Desnice kompendij je širokoga kruga kulturoloških asocijacija što doprinosi ponajprije povišenju narativne napetosti, a jednako tako i pobuđivanju kulturoloških asocijacija u čitatelja u kreativnom dijalogu sa zbiljom, ali i sa prošlošću (Roić, 1988: 217). Duh slavenskog i romanskog Mediterana na antičkim temeljima najtočnija je definicija piščeve duhovnosti koja je zaživjela u njegovu književnom radu. Mediteranizam je neosporno važna sastavnica hrvatske književne ukupnosti, a njegovom teorijskom učvršćenju u smislu utemeljenoga interpretativnog modela doprinosi Vladan Desnica svojim literarnim ostvarenjima impulsno prožetima uzajamnim osnaživanjem i međusobnim definiranjem umjetničke riječi i zemljopisnoga prostora: „Dalmacija i Mediteran i mediteransko podneblje su jako mnogo uticali na mene. O tom nema govora. I čitav bih ja bio sasvim drukčiji da nisam na tom području odrastao i rođen tu“ (Desnica, 1975: 228).

Valja napomenuti da je u književnoj kritici više puta istaknuto Desničino mediteranstvo, njegova mediteranska narav i njegov mediteranski odgoj (Rismondo, 1979: 61). Potom se u analizama njegovih djela uočava sunce kao motiv mediteranskoga pejzaža pri čemu „to nije blago, proljetno sunce na smiraju dana, nego ljetno jarko popodnevno sunce“ (Kovač, 2001: 252): „Želio bih umrijeti u sunčanom danu. Što me kod smrti najviše plaši, to je predstava mraka s kojom je ona skopčana. Želio bih umrijeti izvaljen nauznak na dobroj, vrućoj zemlji, sav u suncu i jásu, umrijeti u jedrini dana, u sat uzavrelih zrikavaca“ (Desnica, 1975a: 68). Prema tome je „svetlost bila osnovni pokretač, suština idealnog stanja Vladana Desnice. Tako se pred nama iz filozofskih, estetskih stavova o sunčanoj strani sveta, poetičkih osobnosti junaka i atmosfere i na kraju autobiografskih iskaza i svedočenja nalazimo u svetlosti kao izvoru kreativne, pozitivne energije toliko autentične za prostore Dalmacije i Mediterana“ (Šeatović-Dimitrijević, 2015: 112).

U Desničinoj zbirci pjesama *Slijepac na žalu* detektirani su prevladavajući „opisi mediteranskoga pejzaža s prepoznatljivom urbanom i antičkom kulturnom pozadinom“ (Kovač, 2001: 254). Osim toga mediteranstvo Vladana Desnice dokazuje se u kontekstu njegove povezanosti s romanskom kulturom i jezicima u svojevrsnom oksimoronskom spoju romanske/mediteranske i slavenske/kontinentalne komponente: „Veoma je rano počeo čitati domaće i strane pisce, naročito antičku, francusku i rusku literaturu (Eshila, Sofokla, Flauberta, Stendhala, Turgenjeva i Tolstoja). Moglo bi se zato općenito reći da su na Desničin duhovni razvoj i ukus, kao i na razvijanje književnog izraza, najpresudnije djelovale francuska i ruska književnost, odnosno romanski i slavenski utjecaji, pa su ga neki kritičari (Dragan Jeremić) s pravom nazivali *Mediteranac sa slavenskom dušom*, a drugi (Vlatko Pavletić) *skladan izdanak mediteranske kulture i slavenske osjećajnosti*. Razumljivo je zato da je Desnica najviše prevodio s francuskog, ruskog i talijanskog jezika“ (Rapo, 2007: 337). Osim toga književna kritika nije propustila objasniti odlučnu formativnost mediteranskoga civilizacijskoga kruga na oblikovanje umjetničke i stvaralačke osobnosti Vladana Desnice: „Iako se s razlogom može reći da su ovi ili neki drugi pisci ili filozofi utjecali na Vladana Desnicu, moguće je također da je on u tim uzorima samo našao potvrdu nekih svojih etetskih i misaonih uvjerenja i teza, što ih je naslutio ili djelomično stvorio već prije, u porodičnoj sredini, za vrijeme školovanja, i u našoj mediteranskoj ili evropskoj kulturi uopće. Drugim riječima, Desničino književno djelo nesumnjivo pokazuje da je on stvaralački prevladao sve ove i druge uzore i utjecaje, što su na bilo koji način potpomogli formiranju njegove umjetničke ličnosti“ (isto: 337–338).

Svetlana Šeatović-Dimitrijević (2015: 100) u svojoj raspravi naslovljenoj „Dalmatinski mediteranizam Vladana Desnice: splitski period“ napo-

minje da dvadeset godina Desničina života u Splitu, poznavanje toga grada, njegovih ljudi i širega prostora Dalmacije do rodnoga Zadra i Islama Grčkog tvori temeljnu točku na kojoj je započeo umjetnički rad pisca i intelektualca te je zbog toga središnja točka Desničina opusa Dalmacija i Split. Autorica je odredila tu regionalnu i estetsku specifičnost kao dalmatinski mediteranizam.

Blizina mora, uvale i mediteranski stil života s bogatim nasljeđem civilizacija, od antičke do suvremenih, čine naročiti poticajni kut gledanja očima beskraja. Desničini junaci iznose autorefleksije u blizini mora, u igrama proljeća i smrti. Prema tome, nije riječ samo o pejzažnim elementima kao ukrasu okruženja Desničinih likova već i o mikrokozmosu ljudi obilježenih regionalnim elementima – jezikom i kulturom kao specifičnim osobinama dalmatinskog podneblja. Ako se uzme u obzir i povijesno složena pozicija Dalmacije u odnosu na Mletačku republiku, pa potom i suvremenu Italiju te mješavinu naroda i religija, sasvim je logično da su i junaci Vladana Desnice kao veoma pronicljivog pisca bili dio toga složenoga kulturološko-antropološkoga historijskoga okvira (Šeatović-Dimitrijević, 2015: 101).

Desnica pokazuje apsolutnu uronjenost u rodni prostor u svojim pjesmama „Seljani“ i „Djevojke na vodi“ s nadnaslovom „Dvije impresije iz Sjeverne Dalmacije“. Riječ je o pjesmama iz njegova najranijega književnoga razdoblja koji počinje u Splitu te je obilježen objavama pjesama u *Magazinu Sjeverne Dalmacije* 1934. godine. U navedenim pjesmama Desnica deskribira atmosferu dalmatinskoga krajolika i njegova seoskoga stanovništva (isto).

U pjesmi „Ljetni motiv“ Desnica opisuje pejzažnu atmosferu ljeta prikazujući zrelo žito u kontekstu srpanjskih dana, to jest razdoblja vegetativnoga zenita kada se ruralni čovjek sprema ubrati prvu ljetinu – suho žito kao glavni izvor hrane. Neizostavna je mistika podneva koja u poeziji južnoslavenskih prostora od početka 20. stoljeća ima amblematsko mjesto inspirativno za pjesnike rođene Mediterance ili one koji su odrasli u mediteranskom zaleđu (isto: 103).

Spomenute Desničine pjesme trebaju se sagledati u širem književnopovijesnom i poetičkom okviru: „Podnevni muk je oksimoronska rečita tišina, onaj epifanijski trenutak na ivici vidljivog i nevidljivog i najava izuzetno definisanih oksimorona zasnovanih na mediteranskom pejzažu, kao što će to biti i naslov *Zimsko ljetovanje*. Određeni trenuci u Desničinim ranim pjesmama i prvim poglavljima *Proljeća Ivana Galeba* predstavljaju prave primere epifanija tj. višestrukih doživljaja sasvim običnih životnih pojava. Poseban značaj tim trenucima daju svetlost i toplina kao osnovni pejzažni elementi Dalmacije i celog Mediterana“ (isto). Pored ovih glavnih elemenata filozofije i svijeta Vladan Desnica u *Proljećima Ivana Galeba* opisuje cijeli spektar mediteranskih i dalmatinskih običaja, poslova, jezika, ugođaja (ljetna popodneva, sije-

ste, pomorske agencije, ribarske žene na pragovima kuća, melankoliju, slike gradskih ulica, atmosferu građanskih tavanica).

Književno djelo Vladana Desnica dobar je primjer za podupiranje po-redbene/interkulturalne povijesti književnosti. Naime, uz nacionalne književnosti neizostavno bi trebalo biti praćenje i opisivanje, davanje relevantnoga književnopovijesnoga statusa onim sastavnicama međuknjiževnoga procesa koje čine širi ambijent jedne nacionalne književnosti. Pri tom je dvostrukost utemeljenja historijskih činjenica, s obzirom na nacionalnu književnost i s obzirom na određeni nadnacionalni kulturni kontekst, karakteristična za sve slavenske književnosti (Kovač, 2001: 141). U skladu s tim južnoslavenska međuknjiževna zajednica kojoj pripada i Vladan Desnica specifična je upravo po suegzistenciji katoličke i pravoslavne, zapadnoslavenske i istočnoslavenske kulture. Stoga opuse pisaca poput Vladana Desnice, Ive Andrića ili Miljenka Jergovića valja promatrati u interkulturalnom kontekstu u kojem je interkulturalnost prevladavajuća osobina. K tome potrebno je razlikovati standardne međuknjiževne zajednice koje su dugotrajnijega karaktera i zasnivaju se na jezičnim, konfesionalnim i civilizacijskim kriterijima, dok bi specifične međuknjiževne zajednice bile one koje se zasnivaju na promjenjivim kriterijima (društveno-ideološki razlozi, zemljopisno-povijesni pojmovi) (isto: 143).

Desničino djelo prikladno je za studije međuknjiževnih procesa. Prema tome „pojedine bi se pojave, pojedini bi se pisci, pojedina djela, karakteristični za neko od navedenih književnih razdoblja, iz jedne nacionalne književnosti, a neprispodobivi u drugima, posebno ne u svim južnoslavenskim književnostima, uzimali kao *svoji*, kao reprezentati književnosti, a ne kao reprezentativni spomenici jedne nacije“ (isto: 153).

Oksimoronski, ali ne i manje istinito rečeno, Desnica je uistinu pisac koji u matičnom hrvatskom kontekstu stoji na razmeđu kultura. Suvremeni hrvatski pisac Jurica Pavičić u svojem pisanom izjašnjenju u polušaljivom, ali zato ništa manje uvjerljivom tonu progovara o svrstavanju Desnice u pojedine nacional(istič)ne okvire. Pavičićevo mišljenje objavljuje se ovdje po prvi put: „Za mene je *Zimsko ljetovanje* baš kao i neke druge Desničine proze primarno obilježeno regionalnim. To je dalmatinska proza, hrvatska po jeziku, srpsko-dalmatinska po prostoru. U našem okružju obuzetom nacijom, teško je nekom objasniti kako srpsko-dalmatinsku kulturu držim dijelom hrvatske, u svakom slučaju više nego onu Janjevaca ili Hrvata iz Gradišta. Isto tako, nemam ništa protiv ako Srbi Desnicu doživljavaju svojim. Pripadnost nije torta da se dijeli.“

Nažalost, i danas se potežu pitanja o pripadnosti ovoga pisca pojedinim nacionalnim korpusima. Južnoslavenska međuknjiževna zajednica dezintegri-rala se po konfesionalnim, nacionalnim i drugim šavovima, među ostalim i

zato što nije umjela institucionalizirati svoju „međuknjiževnosnost“, svoju interkulturalnost (Kovač, 2001: 150). Višenacionalna ili multikulturalna zajednica onesposobljena je za život zbog sukoba kao rezultata monoloških političkih projekata i mononacionalnih filoloških opcija kao institucija nacionalnih država i kultura (isto). Zbog toga je nužna deapsolutizacija nacionalnih principa: „Naime, prevladavajući nacionalni pristup u povijesti književnosti, sve ako je okrenut književnoj komparatistici ili svjetskoj književnosti kao da zapostavlja *međuknjiževne procese* bez kojih se niti nacionalna povijest književnosti niti poredbena ili opća povijest književnosti ne mogu do kraja razumjeti, Najbolji su, nama najbliži, pojedinačni primjeri za to svjetski poznata književnost Danila Kiša i Aleksandra Tišme“ (isto: 151). No književnost nije zoološki vrt u kojem pločice s nazivom životinjskoga primjerka u kavezu preuzimaju brigu u svrstavanju i objašnjavanju pitanja pripadnosti. Nasreću za Desnicu i one koji se ne solidariziraju s etničkim čistunstvom i lingvističkom jednstranošću – Vladan Desnica svoj je pisac.

Literatura

- Buljac, M. (2007). „Poetika mogućega ili dogodljivog u pripovjednoj i romanesknoj prozi Vladana Desnice“, u: Babić, V. & Matek Šmit, Z. (ur.) *Zadarski filološki dani I*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 355–369.
- Desnica, V. (1968). *Zimsko ljetovanje/Pripovijesti*. Zagreb: Zora, Matica hrvatska.
- Desnica, V. (1974). *Zimsko ljetovanje/Pjesme/Ljestve Jakovljeve*. Zagreb: Prosvjeta.
- Desnica, V. (1975). *Eseji, kritike, pogledi*. Zagreb: Prosvjeta.
- Desnica, V. (1975a). *Proljeća Ivana Galeba*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hutcheon, L. (1998). „Interventionist Literary Histories: Nostalgic, Pragmatic, or Utopian?“. *Modern Language Quarterly*, br. 4, str. 401–417.
- Kiš, D. (2005). „Autobiografija“. *Ars*, br. 1/2, str. 7–27.
- Kolumbić, N. (2007). „Slojevita struktura *Zimskog ljetovanja*“, u: Babić, V. & Matek Šmit, Z. (ur.) *Zadarski filološki dani I*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 321–335.
- Lodge, D. (1988). *Načini modernog pisanja: metafora, metonimija i tipologija moderne književnosti*. Zagreb: Globus, Stvarnost.
- Kovač, Z. (2001). *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Nemeč, K. (1988). *Vladan Desnica*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Pavletić, V. (1995). *Tajna radne sobe: razgovori o književnom stvaranju*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

- Peleš, G. (1999). *Tumačenje romana*. Zagreb: ArTresor naklada.
- Rapo, D. (2007). „Osnove Desničine poetike“, u: Babić, V. & Matek Šmit, Z. (ur.) *Zadarski filološki dani I*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 337–343.
- Rismondo, V. (1979). *Oblici i slova*. Split: Čakavski sabor.
- Roić, S. (1998). „Vladan Desnica i talijanska kultura“. *Umjetnost riječi*, br. 3/4, str. 217–232.
- Šeatović-Dimitrijević, S. (2015). „Dalmatinski mediteranizam Vladana Desnice: splitski period“, u: Roksandić, D. & Cvijović Javorina, I. (ur.) *Vladan Desnica i Split 1920.–1945.: zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014*. Zagreb: Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, str. 99–114.

Jakov SABLJIĆ

LITERARY WORK OF VLADAN DESNICA ON THE CROSS-ROAD OF CULTURES

Literary work of Vladan Desnica is a multicultural product which absorbs its abundance (linguistic, stylistic, reflective) precisely from different cultural sources which overflow it. It is indicated on the basis of his texts monolithy and exclusiveness of every speech about the writers evaluated with terms of double appartenance. Vladan Desnica is an adequate example for revision of all contemporary definitions that are connected with comparative literary history and theoretical foundations of interslavic contacts and interferences. His literary creation makes possible analysis of the following categories: hermeneutic of the alien, cultural principles and criterions of literary work (ethnic, religious, geographical, administrative, political, developmental). Oximoronical position of his texts is a result of interfection of stylistical, thematical and estetical elements that originate from intersection of several cultural circles: Mediterranean, central European and Balcanic.

Key words: *cultural geography, mediteranism, multiple appartenance, oximoron, interfections and intersections of cultures, combination of styles*

Pregledni rad

UDK 821.161.2-1.09Pavličko D.

Наталя РУДА (Київ)

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

nataruda82@gmail.com

ІДЕЙНО-ХУДОЖНІЙ АНАЛІЗ ПОЕЗІЙ ДМИТРА ПАВЛИЧКА ІЗ ЦИКЛУ „ВІРШІ З ЧОРНОГОРІЇ“

Актуальність даного дослідження зумовлена низкою факторів, серед яких сприяння міжслов'янському культурному діалогу, важливість міжнародної взаємодії в науково-мистецькій сфері, розширення інтелектуального простору для нової інтерпретації історичних та сучасних соціально-політичних реалій конкретної національної спільноти. Цикл поезій „Вірші з Чорногорії“ транслює щире захоплення автором Чорногорією, її героїчною історією, подвигом у боротьбі з поневоленням та незламною волелюбністю її жителів. Проведене нами дослідження з використанням низки методів, таких як біографічний, культурно-історичний, компаративний, семіотичний, рецептивно-естетичний та ін., показало, що головні ідеї, які об'єднують поезію циклу „Вірші з Чорногорії“ – це ствердження національного духу, як загальнолюдського, заклик до боротьби за духовно-моральні цінності, прагнення укріпити та посилити українсько-чорногорські культурні й соціальні зв'язки, звернення до чорногорського народу бути з Україною в тяжкі часи її боротьби не лише за свою, але й світову свободу. Тематика збірки побудована переважно на аналогіях між українським сьогоденням та історичними подіями визвольної боротьби в Чорногорії. Художній аналіз поезій циклу виявив такі її центральні образи, які відтворюють багату символічну семантику: персоніфіковані образи Чорногорії та України, образи гір, каменя, землі, низка рослинних образів, образи живих та загиблих національних Героїв. Мова поезій циклу характеризується багатометафоричністю, алегоричною символічністю у зображенні таких характеристик як волелюбність, відданість вищим цінностям, незламність у боротьбі за незалежність.

Ключові слова: *художній образ, символ, патріотична лірика, історично-культурні паралелі між Україною та Чорногорією*

Чорногоріє кохана,
Мати наша, майська зоре,
Ми сини твоїх бескидів
І твоїх чеснот опори.

Любимо вас, дужі гори,
Ваші прóломи й розколи,
Бо кайданів рабства й страму
Не спізнали ви ніколи.

Доки ловченській ідеї
Наша єдність дає крила,
Буде горда, буде славна
Батьківщина наша мила.

Скаже морю й океану
Наша річка, скелі рвуца:
– Чорногорія – то воля,
То країна невмируща
(Гімн Чорногорії, переклад Дмитра Павличка)

Дмитро Павличко (народився 28. 9. 1929 р.) – класик української літератури, публіцист, перекладач, сценарист, а крім того, блискучий дипломат, громадсько-політичний діяч, патріот України, відданий борець за її державність та національні інтереси. Його поетична творчість є надзвичайно багатого, різноаспектною, відтак вражає і обшир її критичних рефлексій, наукових студій, мистецьких наслідувань. Проте, незважаючи на досить глибоке та різностороннє дослідження літературного доробку, його вивчення залишається надзвичайно перспективним, оскільки поетична творчість Дмитра Павличка останніх років, зокрема цикл „Вірші з Чорногорії“, ще не отримала достатнього аналізу в літературній критиці слов'янських країн, а, як показують політичні події в Україні останніх місяців, проблематика, що висвітлюється у поезіях зазначеного циклу, та ідейна спрямованість є гостро актуальними і начасними.

За його власними словами, Дмитро Павличко вперше познайомився з Чорногорією та чорногорською поезією в 1975 році і „був вражений несподівано майстерністю метафоричного мислення чорногорських поетів. Це поезія оригінальна за формою, звільнена від класичних канонів письма, високоінтелектуальна“ (Павличко, 2016: 276). Його захоплювали поезії Мірко Баневича, Радована Зоговича, Янки Джоновича, Душана

Костича, Міло Краля, Благо Степанчича, Сретена Перовича (ibid.). Пізніші сумнозвісні політичні події в Україні змусили Дмитра Павличка написати таке: „Я вважаю, що вірш Радована Зоговича „Дзвін без серця“ – це твір про Україну і Чорногорію, де серце дзвона, що кличе до повстання, відірвали вороги. Це вірш про сучасну агресію путінської Росії проти України, це вірш про дзвін, що його наш народ наново відлив із бронзи, закипілої на крові героїв наших, про дзвін нашої державності і свободи“ (ibid.). Надзвичайно велике враження справило на Дмитра Павличка знайомство з історичною постаттю і літературним спадком Петра Негоша. Поема Петра Негоша „Промінь Мікрокосму“ неабияк вплинула на світогляд українського поета, і цей вплив можна спостерігати насамперед у творах, аналізу яких присвячене це дослідження.

Захоплення Дмитра Павличка Чорногорією, її природою, героїчною історією, незламною волелюбністю жителів проявляється не лише у тематиці збірки „Вірші з Чорногорії“, а також у зачарованості чорногорською літературою, прагненням поділитися нею зі своїми співвітчизниками, що зумовило появу авторських перекладів українською мовою гімну Чорногорії, поеми Петра Негоша „Промінь Мікрокосму“, поезій Сретена Перовича. „Поезія Сретена Перовича – це море часу, в якому читач зустрічається з історією Чорногорії, але не на поверхні, а в глибинах конкретного людського життя. Я запропонував би сучасним молодим українським поетам, що шукають нових форм і нового метафоричного мислення, почитати „Коріння“ Сретена Перовича. В сучасній європейській поезії – це видатні твори, це вміння бачити людину як смертну і незнищенну енергію життя“, – писав перекладач (Павличко, 2016: 277).

Головні ідеї, які об'єднують поезії циклу „Вірші з Чорногорії“, написаного у 2015 році, – це ствердження національного духу, заклик до боротьби за загальнолюдські цінності, такі як Свобода – фізична і духовна, Правда, Честь, Справедливість, прагнення укріпити та посилити українсько-чорногорські культурні й соціальні зв'язки, звернення до чорногорського народу з проханням бути з Україною в тяжкі часи її боротьби не лише за свою, але й світову свободу.

Цикл розпочинається поезією „Дзвони“. Написана у період відразу після анексії Криму та частини інших українських територій, ця патріотична лірика пророче суголосна і подіям в Україні останнього часу, пов'язаним з посиленням російської агресії. Вірш драматично емоційний. Використовуючи низку метафор, автор створює образ жорстокого монстра-агресора, який не втомлюється красти, вбивати, несамовито лютувати і жадати крові: *Вбивати Україну йдеш, зміє, // Тобою вбивану, розп'яту, вбиту, // Що воскресає, наче Бог, встає, // Руйнує лють твою*

*несамовиту // Обороняємось! В нас виходу нема. // Свобода або смерть! Слова затерті*¹. Антитезу створює пара *свобода – смерть*, а не *життя – смерть*, цим автор підкреслює, що смерть – це не кінець: століття боротьби української нації за свободу, ідеї та дух її героїв, які віддавали життя за Батьківщину, створили, так би мовити, ментальний конденсат, психологічну структуру народу, яка і понині допомагає живим відвоювати своє право на національну ідентичність та волю.

Низкою змінюють один одного у поезії образи Запорізької Січі, УПА, полководців та гетьманів, юних героїв Крут, повстанців, замордованих під містом Базар, Небесної сотні, воїнів, підступно вбитих у Лловайському котлі; ці образи враз воскрешають у пам'яті читача всю історію визвольного руху в Україні та застерігають від будь-яких компромісних хитань: *Вбивай же нас, та знай: ми – не тума, // Йдемо на бій живі, йдемо й по смерті*.

З метою підняти звияжний дух українців автор використовує історичну алюзію на Чорногорсько-Турецьку війну, в якій, незважаючи на чисельну перевагу та багатий досвід військових тріумфів Туреччини, перемогу отримала Чорногорія. Посиланням на цей історичний факт автор переконує, що головне не кількість воїнів чи зброї, а дух свободи, непохитне прагнення жити вільно на власній землі: *Ти маєш платних армій тисячі, // А в нас є Дух, як атом непокори; // Як оттоман, впадеши ти на межі, // Що вдертися хотів у Чорні Гори. // Як чорногорців горстка з рідних скал // В безодні окупантів покидала, // Так ми заткнем твій імперський оскал, // Щоб ти у дзвонах крадених сконала*.

Варто також зазначити, що в цій та не одноразово в інших поезіях циклу „Вірші з Чорногорії“ Дмитро Павличко вводить образ Балканських гір та українських Карпат, за допомогою чого посилює паралелізм між історією України та Чорногорії. Гори є сакральним символом у багатьох народів, що пояснюється насамперед їх захисною функцією. У поезіях Дмитра Павличка гори є важливою частиною світопростору як чорногорців, так і українців: вони не лише створюють перешкоду ворогам у фізичному плані, а, будучи частиною території, на якій живе народ, корелюють з міфологічним образом Матері-Землі, яка з усіма хтонічними інстинктами боронить своїх дітей: *Тебе зустрине тихий степ, як смерть, // Як землетрус, заб'ють тебе Карпати*. В останній строфі вірша автор звертається до Чорногорії як до персоніфікованого образу країни, якій, завдяки полум'яній жазі до волі, вдалося відстояти своє право на честь

¹ Цитати з поезій циклу тут і далі наводяться за (Павличко, 2016, „Вірші з Чорногорії“). Також з поезіями циклу можна познайомитися за електронною адресою <http://slovo-prosvity.org/2015/12/25/dmitro-pavlichko-virshi-z-chornogorii/> [6. 9. 2022].

та свободу, право бути частиною Європи, і тим самим висловлює власні сподівання на таку ж долю для рідної України: *О, Чорногоріє, о, Кам'яна // Європо з полум'ям свободи й честі, // Почуй мене, як волі глибина, // При дзвонах на смертельнім перехресті!*

Наступний вірш циклу має назву „Пророк“ і присвячений володарю Чорногорії 1830–1851 рр. митрополиту Петру Другому Петровичу Негошу. Дмитро Павличко не дарма називає героя цієї поезії генієм, адже широта діяльності Петра Негоша просто вражає: він був не лише блискучим керівником, який доклав титанічних зусиль для розвитку Чорногорії як незалежної, високоцивілізованої держави, але й глибоким християнським мислителем, який зробив неоціненний внесок у морально-ціннісний та культурний розвиток чорногорського народу², видатним поетом доби Романтизму³. Поезія відносить читача до метафізичного епосу Петра Негоша „Промінь мікрокосму“⁴ і романтичної поеми „Гірський вінець“⁵.

Дмитро Павличко змальовує Петра Негоша як надлюдину, Пророка, який духовно стоїть вище фізичного світу: *Петро Негош, чорногорський геній, // Бачить з гір народи всього світу, і здатен до глобального бачення та осмислення того матеріально-духовного тупика, в який загнало себе людство власною жорстокістю, жадобою влади, зневагою людяності і честі, відданню себе у повну владу Сатані: Людського життя жорстокість бачить, // ... Дізнається він, що смерть – то кара // За притомність Сатани в людині, // За надмірне пожадання влади. Справді, у своїй поемі „Промінь Мікрокосму“ Петро Негош зосереджував увагу на питаннях про генезу зла, про причини смертності та страждань людського роду, але, розуміючи свою як людини неможливість досягнути неосяжне, він, за словами Дмитра Павличка, *Творця всевишнього питає: // „Де початок і причина смерті?“*. Метафізичний інсайт Петра Негоша український поет лаконічно викладає у наступній строфі, де йдеться про те, що смерть, це не вирок: *вона ж подолана буває // Сяйвом духу боротьби за правду*. І знову як і в попередній поезії Дмитро Павличко звертається до образів усіх національних героїв, які віддали своє життя за свободу, без чого це життя не було можливим; він ідеями Петра Негоша про божественний промінь, яким є кожна людина, висловлює свою думку про те, що Смерть не владна над цими воїнами Світла, Герої не вмирають – вони*

² У 1834 р. Петро Негош був долучений до лику святих і канонізований під іменем святителя Петра Цегинського Чудотворця.

³ До слова, в столиці України пам'ятник Петру Негошу був відкритий 14 червня 2013 року.

⁴ Перекладено українською Дмитром Павличком у 1977 р.

⁵ Перекладено українською Олесем Жолдаком у 1967 р.

стають вічно сущими, живуть своїми думками та прагненнями в тих, хто продовжує їхню справу: *Смерть – ніщота, непорушна темінь, // Та вона ж подолана буває // Сяйвом духу боротьби за правду; // Смерть приєднує до вічно сущих, // До живих, що гинуть за свободу, // Розбудову доброти і світла, // За свого народу невмирущість*. Вкотре поет проводить паралель між Україною та Чорногорією – тією, яка ще відстоює свої права на свободу, та іншою, яка вже подолала „полум'я смертельної неволі“.

Вдруге постає у творі образ Петра Негоша, але не як філософа, який з гір споглядає над недосконалістю буття і веде розмови з Творцем, а як Священника-Воїна, який *Рідного народу бачить пекло, // Полум'я смертельної неволі, // І заходить в нього як священник // І як воїн, хрест в його лівіці, // Одесною – меч в руці залізній*. Воїном Петро Негош називається, оскільки вся його зовнішньополітична діяльність була спрямована на здобуття вітчизною незалежності від оттоманів та розширення її територій, але не менш важливою була його діяльність як священника в утвердженні у Чорногорії православної релігії всупереч засиллю ісламу – діяльність, яка своїми високодуховними постулатами підтримувала національну самосвідомість та народний дух чорногорців. Саме на появу такого Пророка, Воїна-Священника у власній країні висловлює сподівання Дмитро Павличко: *Жду, коли, як Негош, в Україні // З'явиться озброєний пророк. // Жду його, як Бога анаграму, // Вірую, зійде з Дніпрових круч, // Хрест могутній занесе до храму, // Меч тримати буде обіруч!*, адже українці у своїй історії занадто часто корилися християнській ідеї смирення і намагалися якомога мирно та спокійніше вирішити гострі зовнішньополітичні ситуації, що призвело лише до посилення окупаційних тенденцій. Але, як стверджує поема „Промінь мікрокосму“ (і що є суголосним ідеям античних філософів та середньовічних учених-містиків), божественний промінь в людині – це її розум, душа, які мають невпинно розвиватися, саме це є головною причиною приходу людини в матеріальний світ, а розвиток душі і розуму в умовах несвободи неможливий. Тому Україні потрібен керівник, який, з одного боку, є високодуховною особистістю, але з іншого боку, готовий до фізичної боротьби, розуміючи, що захист незалежності нації – це не зневага релігійних постулатів, а необхідна умова, без якої унеможливиться існування кожного представника нації на землі як Людини, як божественної іскри.

Поезія „Камінне море“ має пейзажно-ліричний початок, змальовує прекрасний вид на море з гори Ловчен, де знаходиться Мавзолей із саркофагом Петра Негоша. Рядок першої строфи *Там видно Космосу блакитні крила* нагадує читачеві про висоти філософсько-релігійних пошуків того, хто покоїться в гробниці. Проте друга строфа кардинально змінює мінор-

ний лад динамічним описом двох богинь та введенням різкої антитези: *Хто ж це стоїть побіля саркофага // Владики чорногорського й рапсода? // То дві богині та одна присяга // Одвічна: "Або смерть, або свобода!"*. Що це за богині? Насправді при вході до Мавзолею Петра Негоша стоять дві жіночі статуї – матері і доньки. Чому ж поет називає їх богинями? Потрібно знову звернутися до головних ідей „Променя Мікрокосму“ і тоді стане зрозуміло, що ці статуї символізують представниць чорногорської нації, які нарівні з чоловіками вели боротьбу за незалежність свого народу та країни; а людина, для якої свобода – найголовніша цінність (оскільки саме фізична і духовна свобода це підґрунтя і запорука розвитку всіх інших чеснот), є божественним променем, частинкою Бога на землі. Це підтверджують і дві останні строфи, де йдеться про те, що, незважаючи на порівняно давно виборену незалежність, свободолюбний дух не згас у чорногорців – полум'я запалає зі свіжою силою, як тільки якась „нова імперія“ задумає посягнути на їх самостійність: *Дві жінки скрикнуть на святій могилі, // В низинах збудиться камінне море, // І ворога зітруть гранітні хвилі, // І знов стоятимуть над морем гори*. В останніх рядках знову ж бачимо звернення автора поезії до символізму природи: всі ті досить непроті географічні умови, в яких живуть чорногорці – гори, каміння, непередбачуваність водяної стихії, стають на захист свого народу, виконують оберєгові функції хтонічної Матері по відношенню до своїх дітей.

Поезія „Ловчен“ ще і ще раз виявляє щире захоплення Дмитра Павличка незламністю чорногорців у їхньому багатолітньому виборюванні власного права на самостійний розвиток. Чорногорська нація кількісно порівняно невелика і тим більше вражає її протистояння тисячним арміям ворога, тому поет вкотре звертається до образу Землі, яка допомагає своєму народу у боротьбі, цього разу за допомогою рослинного царства. Справа у тім, що гори в Чорногорії покриті низькорослим лісом, який на перший погляд видається безпечним, проте насправді, зайшовши в нього, можна втрапити в непролазну пастку, створену з цупких стовбурів та колючих терновищ. Для чорногорців, які знають всі гірські стежини, цей ліс – хованка і прихисток, а для чужоземця-окупанта – вірна смерть. *Грабчаки, терновища й глоди*, які, як пише поет, створив сам Бог *Для борців опроть орди*, символізують, крім того, ще й ті однаково нелегкі умови, в яких живе будь-який народ, що веде боротьбу за свою свободу: *Сім століть б'ємося, Боже // Хто ж це вистояти може // В грабчаках без хліба і води? Але рядки Будем дякувати щєдро // Що в Країні Monte Negro // Ти створив і нам придатні // Для борців опроть орди // Грабчаки, терновища, глоди* стверджують, що стійкість і витримка чорногорської

нації навіть у нелюдських умовах має вселяти надію українцям на перемогу і надавати сил встояти, бо на своїй землі допомагає їй терня. А вже після перемоги на місці небезпечного лісу ростимуть жито й пшениця – рослини-символи миру, достатку, сили й самого життя: *Дай же нам ще трохи сили, // Щоб ми ворога скосили, // І скосили після того // Жита і пшениці много, // Й нездоланними були.*

Вірш „Колосок на скелі“ є різновидом філософської лірики. Перша його частина містить своєрідну міфологічну замальовку, в якій антропоморфологізовані Земля і Камінь живуть як чоловік та дружина, і ласкава, покірنا дружина-Земля віками прислухається до стукоту серця, чекає на ніжність та пестоці свого кам'яного мужа. Земля – працьовита, рухлива, невпинна, Камінь же медитативно непорушний, він століттями дивиться в небо і вірить, що місяць – то його брат, а зорі – сестриці. Незважаючи на кардинальні відмінності, Земля і Камінь створюють одне ціле – маленьку морську країну, одночасно енергійно живу і по-філософському неспішну. Друга частина вірша дає зрозуміти, що цю картину намалювала уява поета в літаку, який летів над Чорногорією. Дмитро Павличко пише, що він, приземляючись, *побачив зблизька // Красу й глибини Monte Negro... // Побачив я в щілинах скель // Напівзгорілих трав коріння, // Живий шипшини ієрогліф, // На брил потрісканих долонях // Зелений мох і колосок, // Один-єдиний колосок.* І цей колос навіть поетові спогади про власну країну, про *колосок // Пшениці з татового поля.* Одна коротка мить споглядання пшеничного стебельця, маленького символу життя, яке бозна де взяло сили пробитися і вирватися на волю з кам'яної плоті, дозволяє ліричному героєві побачити прояв божественного у малому, осяє його метафізичними прозріннями про те, що все буття з його суперечливою діалектикою можливе лише завдяки любові: *Я помолився за любов, // Що Землю з Каменем єднає, // Являючи життя жорстокість // І людяність його, й потужність, // І слабину, й божественну могуть.*

Є в Чорногорії село Космач // (Як їхати із Будви до Цетіне), // Там цілував я, Космачів збирач, // Гуцульське рідне, шкарубке камінне – такими рядками розпочинається ліричний твір Дмитра Павличка під назвою „Космач“. Автор називає себе збирачем Космачів, адже він народився в Івано-Франківській області, в Косівському районі, де існує село з назвою Космач, і, перебуваючи в Чорногорії, відвідав місцевість з такою ж назвою, та ще й зі схожим земляним покривом, що разуче нагадав йому рідну Гуцульщину⁶. Останній рядок, стилізований під гуцульський говір

⁶ До речі, це не єдиний приклад схожості українських і чорногорських топонімів. Так, до 2012 року в Україні на Вінниччині існувало село Дукля; на Закарпатті є природний заказник, що зветься Чорна гора. Гадаємо, що при належному вивченні цей список

завдяки діалектизму *камінне*, яскраво відтворює враження ліричного героя від неочікуваного дежавю. Проте хвилиний ефект схожості зникає, як тільки поет уважніше приглядається до рельєфу: *Надовкруги не видно полонин, // Там гори в три ряди, немов атланти*. Образ суворих скель, що порівнюються з міфічними титанами, в проваллях яких видніються клаптики землі, малюють в уяві ліричного героя інші картини: *як чорногорці в бій стають, Як грають їхні дзвони великодні та турецьких окупантів, які гинуть у проваллях, як стікає хижа лють // Зі скель із кров'ю вражою в безодні*. Алгоритм в рядках *Я бачив чорногорські небеса // І блискавками тріщин вкриті скали* допомагає читачеві уявити чорногорських героїв – суворих, як небо у негоду, покритих рубцями від ворожої зброї, наче скелі тріщинами від ударів блискавок, проте, як ті ж скелі, – незламних та непереможних: *Я перемогу чисту, як сльоза, // Вітав і бачив: вороги втікали*. Павличко закінчує вірш, знову повертаючись думками до України, в якій є такий самий Космач, такі самі герої, з тією тільки різницею, що боротьба за самостійність в Україні ще продовжується.

Страхітливі образи, намальовані Дмитром Павличком у поезії „Крик журавля“, матеріалізувалися в 2022 році у неочікувано трагічному кривавому забарвленні: *Загроза людству йде з кривавого Сибіру, // З тайги, з леговища двоногої звірні. // Своєї величі й жорстокості офіру // Могильний лютий цар шукає на війні. // Вже зброя ядерна в Криму, і в крові тоне // Моя Донеччина, брати на смерть ідуть... // Вже в Сирії режуть московські авіони, // Вже в ріках мусульман тече кремлівська ртуть*. Автор розуміє що перед загрозою атомної війни втрачають сенс всі духовні та культурні пошуки людства, тому в наступній строфі він звертається до богів різних релігій – християнської, ісламської, юдейської – з питанням, чому вони не втручаються, коли існування світу практично висить на волосині? Розбурханий ментал поета заспокоюється нагадуванням основних ідей Петра Негоша з його твору „Промінь мікрокосму“: *Являється мені твій воїн і владика, // Як промінь Космосу моїх сумних годин*, зринає в пам'яті і невелика гірська вітчизна Негоша, як символ незнищеної енергії волі та життя. Дмитро Павличко звертається до персоніфікованого образу Чорногорії, називаючи її *малесенькою* (територіально) і *великою* (за духом), *атомом людськості, свободи паладином*. Метафора *атом людськості* виступає як опозиція словосполученню *зброя ядерна*, вжитому у попередній строфі: хоча атом, як правило, асоціюється з атомною зброєю, проте метафорою *атом людськості* автор підкреслює, що людей, які стійко та нероздільно вірні істинним гу-

маністичним цінностям, не залякати навіть ядерною зброєю. Цю думку підтверджує і метафора *свободи паладин*, адже *паладином* у середні віки називалися лицарі, які, як відомо, апріорі були віддані своєму покровителю або дамі, пізніше ж ця лексема почала позначати особу повністю та беззастережно вірну якійсь ідеї (СУМ, 1975: 20). Символізм природи яскраво проявляється після риторичного оклику *Будь з Україною!* – поет малює динамічну картину збудження гірських масивів по всьому світу, які повстають слід за чорногорськими скелями на визвольну боротьбу, зливаючись в одне ціле, яке автор називає словотворчо-семантичним неологізмом *чорногоріє*: *кажу і серцем чую, // Як рухається твердь, каміння повстає; // Ліворуч гори йдуть, ідуть же й одесную, // Материками йде все чорногоріє*. Ця картина є алегоричною, оскільки гори символізують народи, які зазнали тих чи інших утисків від „претендентів на світове панування“: *Всі скелі на Землі, всі каменисті зваби, // Чи в Азії вони, чи в Африці, – всі йдуть; // Ідуть ударені японці та араби*; до цього потоку доєднуються й енергії України, метонімічно названої *чорноземі*: *Йде чорноземія мого свята можуть*. Енергійний ритм цих строф змінюється елегантним катреном, в якому автор лірично іменує Чорногорію *своїм натхненням, країною сивих скель, затопленою в блакить*, і продовжує: *На каменях твоїх землі моєї жменя, // Ждучи твоїх насінь і рук ждучи, лежить*. Автор має на увазі, що тема боротьби за свободу України, яку він активно розвиває у своїй творчості, намагається, наче нива запліднюється насінням, героїчною історією чорногорців; експресія останньої строфи немов пробуджує та дає ріст цьому символічному насінню: „*О Чорногоріє, коліско непокори, // Будь з Україною!*“ – волаю, як земля, *// Що зі Стопчатово летить у твої гори // На крилах вихору та в криках журавля*. Використання метафори-епітета *коліско непокори* підкреслює побажання автора, щоб в українців була така ж звитяга, стійкість та безстрашність, як у чорногорців під час їхньої визвольної боротьби; це прагнення він транслює крізь простір у вихорі вітру, криках журавля зі свого рідного села Стопчатова на Україні.

Елегія „Тіні“ присвячена вшануванню пам'яті тих воїнів, молодих героїв, які віддали своє життя у визвольній боротьбі – і в Чорногорії, і в Україні. Якщо основним лейтмотивом попередніх поезій було звеличення Духу свободи, боротьби за волю, непокори, то в цій ліричній героїчній тихій ночі в Будві згадує тих, хто поклав головою у праведній війні за свободу Вітчизни. Автор вдається до використання символічного образу Тіні гори, як духу землі – Землі-Матері, яка побивається за загиблими дітьми: *Молиться за хлопців молодих, // Що на цій горі за волю впали, // Чує Чорногорія вночі, // На коліна ставши, ту молитву*. І цей стогін гір

викликає у ліричного героя гіркі думки про таких самих героїв, вбитих за свободу у його рідній країні, над якими плачуть Карпатські гори.

Епіграфом до вірша „Меч Арея“ є рядок з української народної пісні „Там, де Ятрань круто в’ється“, що містить український гідронім Ятрань, фонетична форма якого майже тотожна формі чорногорського портоніма Ядрань⁷; і перший рядок поезії також стилістично уподібнений до використаного рядка з пісні: *Там, де Ядрань, – море б’ється в скелі*. Очевидно, що цим прийомом автор намагається окреслити ще більш чіткі паралелі між Чорногорією та Україною. За визначенням відомого українського етнолінгвокультуролога Віталія Вікторовича Жайворонка, Арей у давньослов’янській міфології був богом війни, сином великого бога вогню Неба-Сварога і Матері-Землі; поклонялися мечу Арея як святому образу самого бога, який навчив людей виготовляти зброю і боронити рідну землю від ворогів (Жайворонок, 2006: 17). Тема вірша – віра в свою націю, готовність відвойовувати її свободу та її право на власне життя; саме ці чесноти автор називає мечем Арея: *Меч Арея, – звісно, не плутоній, // Це – лиш віра в націю свою. // Він для Чорногорій та Естоній // Перемога, а не смерть в бою*, зазначаючи, що в Чорногорії у кожній скелі та оселі *// Меч Арея в схованках лежить*. Плутоній як смертельний продукт ядерних реакцій протиставляється тому в Людині, що наближує її до Бога, – любові до рідної землі та своєї нації, плеканню цінності свободи, духовному розвитку, готовності до боротьби з поневоленням через подолання страху смерті. Дмитро Павличко наче рефреном повторює думку, яку він вже висловлював у поезії „Пророк“: прагнення миру будь-якою ціною, смирення – це не вихід: якщо нападають війною – потрібно відкинути страх і бути готовими дати відсіч, тому що мирні переговори для менш слабкої країни це просто період тремтливого очікування, коли сильніша країна вирішить знищити її, а затим в божевільному маренні про світове панування знищити й увесь світ: *Миру Бог не годен чи не хоче // Боронити навіть Вифлеєм. // Або світ доценту спалахоче, // Або ми війну війною вб’єм*. Символічним проявом меча Арея є православний хрест, який і височіє на куполах храмів в Україні, і виблискує в руках св. Володимира над Дніпром, і першим впадає у вічі, коли в серці чорногорських скель бачиш монастир: *Меч Арея – хрест над головою, // Схованок відкритих сяяття*. Символічним проявом меча Арея є й укриття-схованки в скелях Чорногорії, де ховалися партизани, і скельні монастирі, в яких монахи щосили молилися за перемогу та збереження православної віри перед загрозою

⁷ Хоча, можливо, автор мав на увазі наутонім Ядрань – назву відомого парусного корабля, гордості Військово-морського флоту Чорногорії.

ісламського засилля. В останніх строфах автор знову висловлює надію, що духовна схожість чорногорців та українців, паралелі в історичній долі обох народів є добрим знаком того чуда, що маленька Україна зможе захиститися і отримати свободу від великого ворога.

Єдиний вірш циклу без назви можна віднести до різновиду інтимної лірики. Сюжет навіяний чорногорським пейзажем, споглядаючи який, автор згадує себе молодим в рідному гірському селі: *Я, хлопчина в мазепинці, // Бачу з гір мої околи. // Не при зброї, наодинці, // Я стою й дивлюсь на доли.* Мазепинка – головний убір Українських Січових Стрільців та Української Галицької армії – малює образ ліричного героя як учасника визвольного руху в Україні. Учасника, який у боротьбі використовує не зброю, а слово, себто свій поетичний талант: *І тримав я чесно зброю, // – Рукоюті мого слова.* Шлях до незалежності України був довгим і драматичним, всі, хто ратував і так чи інакше боровся за її свободу, постійно перебували в небезпеці: *Знизу йдуть ворожі лави, // Скачуть з каменя на камінь. // Чорні й білі балаклави – // Все одно: амінь чи а́мінь. // Мої вбивці йдуть з долини, // Йдуть тєстанівці й чекісти.* Ліричний герой, усвідомлюючи всі загрози своєї відвертої патріотичної позиції, не боїться і непохитний на обраній стежі навіть перед обличчям смерті: *Я ж пощади не благаю. // Жив я, не ховався в нори, // Мав я крила свого краю ... // На горі чи під горою, Вмерти плоть моя готова.* Автор вдається до кольоросимволіки, використовуючи образ білого птаха, який хоче сісти на його плече: білий птах є знаком миру, але мир може бути різним – солодким для переможця та гірким для переможеного, тому ліричний герой сприймає його як знак покори, знак смиренності і відганяє від себе: *Я дивлюся в глибонечі // Гір і кличу Пташе з неба, // Не сідай мені на плечі, // Не рятуй мене, не треба!* Образ гір нагадує поету звияжну боротьбу чорногорців і зміцнює його дух: краще хай життя буде, як червоно-чорна криця, краще загинути в боротьбі, ніж смиренно „склавши крила“ віддати себе і свою батьківщину на волю ворога: *Все моє життя, мов криця // Палахка, червоно-чорна. // Я впаду, я тут загину // На жорстокому камінні, // Я ці гори перекину, // Вмру, щоб жити в Україні!* Антитеза кольоросимволів тим більш експресивніша, що в спільнослов'янській лінгвокультурі семантика білого кольору має позитивні конотації, на противагу червоному, який часто асоціюється з агресією, кров'ю, а відтак стражданнями, і чорному, символізм якого виключно негативний. Але червоно-чорний прапор, який є стягом визвольного руху в Україні, позначає чорний колір родючого й багатого українського чорнозему, а червоний колір символізує кров, пролиту на українську землю за її незалежність, і виражає готовність до останнього боротися за свободу, без

якої неможливою є повнота життя.

Останній проаналізований твір – „Богдан Чорногор“ – просякнутий душевними терзаннями та почуттями автора, які він переживає, спостерігаючи повторення історії в Україні. Історичний роман Пантелеймона Куліша „Чорна Рада“ відображає добу Руїни в Україні, коли країна була розколота навпіл, обидві частини перебували під контролем могутніших монархій, а у внутрішній політиці точилася запекла боротьба за власні інтереси. Ліричний герой вірша „Богдан Чорногор“, перебуваючи під враженням після прочитання цього роману, терпить душевні муки від усвідомлення того факту, що Україна, здобувши суверенітет за гетьманства Богдана Хмельницького, після його смерті швидко втрачає державну ідентичність через підступність територіальних сусідів та зраду своїх же: *Опричники царя, братерства підмайстрові, // За дня цілованих вирізують вночі. // І піднімаються на українській крові // Накриті золотом кремлівські каланчі.* Душевні муки ліричного героя поновлюються зі ще більшою силою, коли він спостерігає події в сучасній йому Україні, на територіальну цілісність якої, використовуючи ті ж самі підступні методи, знову і знову замахується той самий територіальний сусід. Але тут у пам'яті ліричного героя, яка мучиться, „*сатаніє й плаче*“ через історичний фаталізм його вітчизни, зринає постать одного з героїв роману „Чорна Рада“ Богдана Чорногора. У творі П. Куліша Богдан Чорногор, який був, як свідчить його прізвисько, чорногорцем, товаришував з одним із головних героїв – Кирилом Туром. Козаки були не просто друзями, а духовними братами, оскільки попросили священника в церкві почитати над ними Апостола в знак духовної спорідненості та навчили один одного рідній мові⁸. *Горянин з Ядрани навчив своєї мови // Кирила Тура; знав, що цар і падишах – // То – вороги його, оброти та закови, // Що треба рвати їх, чи в горах, чи в степах!* – так описує Дмитро Павличко Богдана Чорногора і цим відображає ті глибинні ідейні зв'язки, які нерозривно пов'язували обох героїв роману – і українець, і чорногорець ненавиділи чужоземських загарбників – чи то царів, чи то падишахів –, готові були йти до останнього у боротьбі з ними і за свободу батьківщини. У романі Кирило Тур, ніколи не будучи в Чорногорії, але спостерігаючи за героїзмом, моральними цінностями свого побратима, вірив, що вітчизна товариша це не лише славна сторона, а дуже волелюбна країна, яку навряд чи хто може завоювати. Саме тим вона різниться від України. Тур хотів поєднати устрій Запорозької Січі та волелюбність чорногорців, а відтак

⁸ Пантелеймон Куліш для автентичності відображення чорногорця навіть увів у його висловлювання в романі деякі лексеми з чорногорської мови, зокрема, вигуки *море, бре*, звертання *побро*, іменник *дівойка*, прикметник *драгий* тощо.

побрататися цілими народами – переманити туди, в Чорногорію, половину Запоріжжя (Івашків, 2011: 96). Богдан Чорногор в поезії Дмитра Павличка символізує саму Чорногорію, яка є духовною посестрою України, оскільки ці країни єднає і схожість історії у визвольній боротьбі, і незламне прагнення свободи та власної єдності. Обидва герої взаємно надарували один одного своїми чеснотами: чорногорець став справжнім козаком, навчившись козацьких звичаїв та бойової майстерності, українець же, захоплений духом свободи та волелюбності чорногорського побратима, зміг втриматися у коловороті внутрішньополітичних інтриг, зберегти не лише моральні цінності, але й власну ідентичність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як показує проведений аналіз, струнка ідейно-тематична спрямованість поезій циклу „Вірші з Чорногорії“ зумовлена прагненням автора показати подібність історичного та культурного розвитку України та Чорногорії, насамперед у боротьбі за національну самоідентичність та незалежність. Збірка містить 12 поезій, з яких в роботі було проаналізовано 11, і відзначається жанрово-видовою різноманітністю, оскільки містить приклади громадянської, філософської, інтимної, пейзажної лірики. Дослідження циклу „Вірші з Чорногорії“ свідчить, що на світогляд Дмитра Павличка великий вплив справила поема чорногорського поета Петра Негоша; власна авторська інтерпретація та переосмислення основних ідей цього твору стали стрижневими і дозволили об'єднати поезії збірки в єдине соціально-філософське ціле. Було виявлено такі основні образи, які експлікують художню картину світу автора: персоніфіковані образи Чорногорії та України, образи гір, скель, каміння, землі, зокрема міфологема Матері-Землі, низка рослинних образів, образи історичних, літературних персонажів, образи національних Героїв. Аналіз мовно-поетичних засобів вираження ідейного, вольового та емоційно-чуттєвого світу автора засвідчив велику роль у ньому метафор, алегорій, алюзій, антитез, паралелізмів.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаємо у вивченні семантичної наповненості таких понять, як *Бог, національний Дух, свобода, смирення і непокора* у поезіях циклу „Вірші з Чорногорії“, у детальнішому і глибшому аналізі символічно-образної складової поезій, а також, на нашу думку, надзвичайно цікавим може виявитися дослідження функцій топонімів у художньому просторі зазначеного циклу.

Література

– Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Слов-*

ник-довідник. К.: Довіра.

- Івашків, Василь (2011). „Історичний роман Пантелеймона Куліша „Чорна рада“. Хроніка 1663 року у світлі концепцій Романа Інгардена“. *ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. С. 89–98.
- Павличко, Дмитро (2016). „Вірші з Чорногорії“. *Всесвіт: незалежний літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал*, № 11–12, С. 278–287.
- Павличко, Дмитро (2016). „Чорногорська поезія – образ людини і народу“. *Всесвіт: незалежний літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал*, № 11–12, С. 276–278.
- СУМ (1975). *Словник української мови: В 11 т.* Київ: Наукова думка, т. 6, 832 с.

Natalia RUDA

IDEOLOGICAL AND LITERARY ANALYSIS OF DMYTRO PAVLYCHKO'S POETICAL CYCLE „POEMS FROM MONTENEGRO“

The relevance of this research is determined by a number of factors, including the promotion of inter-Slavic cultural dialogue, the importance of international interaction in the scientific and artistic spheres, the intellectual space expansion for a new interpretation of the historical and modern socio-political realities of a particular national community. The poetical cycle „Poems from Montenegro“ conveys the author's sincere admiration for Montenegro, for its heroic history, for the feats in the fight against enslavement and for the indomitable freedom-loving of its inhabitants. Our research with the use of a number of methods, such as biographical, cultural-historical, comparative, semiotic, receptive-aesthetic, etc., showed that the main ideas that unite the poems of the cycle „Poems from Montenegro“ there are: an affirmation of the national spirit as pan-human, an exhortation to struggle for higher spiritual and moral values, an aspiration to strengthen and reinforce Ukrainian-Montenegrin cultural and social ties, an appeal to the Montenegrin people to be with Ukraine in difficult times of struggle not only for its own, but also world freedom. The thematics of the poetical collection are based mainly on analogies between the Ukrainian present and the historical events of the liberation struggle in Montenegro. The artistic analysis of the poems revealed the following central images, which reproduce rich symbolic semantics: personified images of Montenegro and Ukraine, images of mountains, stone, earth, a number of plant images, images of living and gone national heroes.

The language of the cycle poems is characterized by rich metaphoricity and by allegorical symbolism in the depiction of such characteristics as freedom-loving, devotion to higher spiritual values, indomitable struggle for freedom.

Keywords: *artistic image, symbol, patriotic lyrics, historical and cultural parallels between Ukraine and Montenegro*

Тетяна КОЦЬ (Київ)

Інститут української мови НАН України

Tetyana_kots@ukr.net

МОВНІ ЗАСОБИ ОЦІННОСТІ В РОМАНІ ОГНЕНА СПАХІЧА „ХАНСЕНОВІ ДІТИ“

У статті здійснено аналіз мовних засобів оцінності в романі сучасного чорногорського письменника Огнена Спахіча „Хансенові діти“, перекладеного на українську мову. Оцінність кваліфіковано як універсальну стилістичну категорію, яка охоплює різнорівневі мовні одиниці з аксіологічною семантикою і передає позитивне або негативне ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття.

Текст роману порушує близьку і зрозумілу для українського й чорногорського народів проблему втрати людськості в умовах тоталітарних систем, іронічне портретування міфу про свободу в демократичних суспільствах. Мовну поведінку перекладача твору визначають загальнолюдські цінності свободи, що виступають основою мотивації для побудови оцінних парадигм ядерних понять: *людини, довкілля, тоталітарного устрою, нового світу*, які мають виразно негативну психологічну й емоційну конотацію. Раціональна аксіологія виявляється в контекстуальному функціонуванні загальномовних лексичних одиниць.

Позитивнооцінними, емоційними й символічними в тексті є загальнолюдські цінності культури та духовності, які об'єднують націю і людство загалом: *мистецтво, природа, історія*. Оцінювання в перекладному творі відбувається шляхом уживання мовних одиниць, зареєстрованих у словниках або в пам'яті носіїв мови з погляду їхніх ціннісних орієнтирів. Аналіз перекладного тексту доводить, що проблема тоталітарної системи має спільне осмислення в чорногорській і українській картинах світу. Одним із визначальних критеріїв формування аксіологічної шкали роману є естетична довершеність семантичного, змістового наповнення мовних одиниць – лексем, висловів, фразеологізмів.

Розглянуті аксіологічні парадигми лексичних одиниць, зокрема синонімів, і стилістичних засобів (епітетів, метафор, антитез, оксиморонів) засвідчують, що традиційно

усталена загальнолюдська аксіологічна шкала впливає на виявлення спільного фонду різних мов і робить художній твір надбанням усього людства.

Ключові слова: *оцінність, емоційна оцінність, раціональна оцінність, позитивнооцінні мовні засоби, негативнооцінні мовні засоби, перекладний текст, українська мова, чорногорська мова*

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Оцінність у художніх текстах є регулятором поведінки автора у виборі мовних засобів, референційних об'єктів для вербалізації, стратегії і тактики вербальної взаємодії. Цінності визначають мовну поведінку перекладача твору, виступаючи основою мотивації і функціонуючи в системі загальнолюдських орієнтирів відповідного часу й простору.

Взаємодія емоційної і раціональної оцінок є показовим явищем для художніх творів багатьох митців сучасності. Оцінювання відбувається шляхом уживання мовних одиниць, зареєстрованих у словниках або в пам'яті носіїв мови з погляду їхніх ціннісних орієнтирів: добра і зла, правди і неправди, справедливості і несправедливості, користі і шкоди, краси і потворності, дозволеного і забороненого. Саме традиційно усталена загальнолюдська аксіологічна шкала впливає на виявлення спільного фонду різних мов і робить художній твір надбанням усього людства.

Об'єктом художнього осмислення українських і чорногорських письменників часто стає епоха тоталітарного режиму, висвітлення якої має виразну емоційно-публіцистичну аксіологію. Звернення до тієї історичної доби є спільним, знаковим і зрозумілим явищем для української і чорногорської літератури і для широкого кола читачів. Мовець, вживаючи будь-яке оцінне слово, знаходиться під впливом двох факторів: об'єктивної ідеальної норми, що існує у даному суспільстві, і суб'єктивної ідеальної норми, свого уявлення про нормативні ознаки цього предмету. Порівнюючи своє уявлення про референт з об'єктивною і суб'єктивною нормами, суб'єкт робить висновок про відхилення якостей предмета від рівня норми і здійснює оцінну предикацію (Іщенко, 2018: 87).

Близькими й актуальними для українського читача є прозові твори Огнена Спахича – одного з найпотужніших прозаїків молоді генерації чорногорських письменників, чиї тексти сприймаємо як сутнісні рефлексії над долею людини в сучасному багатовекторному світі. Його роман „Хансенові діти“, який переклав на українську мову Дмитро Чистяк, не лише для посттоталітарного суспільства, а й для всього людства є зворушливою притчею-пересторогою „про виродження людськості в умо-

вах тоталітарних систем, але також як іронічне портретування міфу про свободу в демократичних суспільствах...“ (Чистяк, 2016: 17).

Оцінна семантика тексту роману Огнена Спахіча розкривається у відповідних контекстуальних умовах, зокрема в оновленні структури та семантики компонентів, стилістичної маркованості синтаксичних одиниць. Оцінність у художньому творі виявляє зв'язок з емоційністю, експресивністю мови оригіналу і мови перекладу, проте не ототожнюється з названими поняттями. Емоційні й експресивні одиниці містять негативну або позитивну конотацію, але оцінність – поняття ширше. Оцінку можуть передавати й нейтральні мовні засоби, які вносять елемент об'єктивного осмислення понять і явищ історичної доби. Емоційна оцінка навпаки вносить відчутний елемент суб'єктивізму в текст (Іваненко, 1999: 590).

Емоційна й раціональна оцінки у перекладних текстах, на думку теоретиків, не позбавлені стандартизації, адже перекладачі свідомі того, що читачі та критики оцінюють якість перекладного художнього твору за іншими критеріями, ніж якість оригінального твору, тому вони підсвідомо узгоджують мову свого перекладу з очікуваннями читачів та критиків (Baker, 1998: 482–483). Деякі лінгвісти (Mikoiajczuk, 2000; Nowakowska-Kempna, 1986) кваліфікують критерій оцінки як один з основних у класифікації назв почуттів. Агнешка Міколайчук (Agnieszka Mikoiajczuk) досліджує семантичний клас гніву та його підназв, які мають виразне інтенсивне забарвлення всупереч загальному значенню „негативні емоції“, які вирізняються природою оцінки з огляду на її вартість (Mikoiajczuk, 2000: 130).

Поєднання логічної і емоційної оцінки в романі „Хансенові діти“ уможливорює тісно пов'язану з ситуацією спілкування прагматичну оцінність тексту в цілому, зокрема мовні акти схвалення, захоочення, прихильності (плюс на шкалі оцінок) або навпаки осуду, зневаги (мінус на шкалі оцінок), які ґрунтуються на спільному фонді знань і норм українського й чорногорського народів.

Оцінні конотації одних мовних одиниць на позначення цінностей суспільства вступають у семантичні відношення з іншими, встановлюючи перехід від суб'єктивного тлумачення до трактування в межах інших груп аксіономенів (Сорока, 2015: 207). Е. М. Вольф ступінь зацікавленості суб'єкта поняттями, що „реалізується в семантиці деяких оцінних слів, так і в структурі висловлення в цілому“ називає ефективністю (Вольф, 1985: 43).

Мета дослідження – вивчення аксіологічних механізмів мови перекладеного українською мовою роману чорногорського письменника Ог-

нена Спахіча „Хансенові діти“ через обґрунтування поняття раціональної і емоційної оцінності художнього тексту; окреслення спільних з українською мовою ціннісних орієнтирів, з'ясування ядерних понять роману і формування навколо них позитивнооцінної і негативнооцінної парадигм мовних засобів; простеження функційного вияву лексико-стилістичного потенціалу одиниць тексту, зокрема синонімів, епітетів, метафор.

ЗАСТОСОВАНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечило використання загальнолінгвістичних та рецептивно-стилістичних *методів*: *функціонально-стилістичного методу* (для встановлення диференційних ознак оцінності як лінгвістичної категорії; для виокремлення емоційних і раціональних елементів у структурі художнього тексту); *семантико-аксіологічного аналізу* (для з'ясування оцінних механізмів мови тексту); *семантико-диференційного аналізу* (для простеження динаміки, розрізнення семантики мовних одиниць); *лінгвокультурологічного аналізу* (для з'ясування змісту й оцінності мовних засобів перекладу роману залежно від суспільно-політичних, соціокультурних умов їх формування). Інструментом ретрансляції лінгвокультурологічної ціннісної інформації є українська літературна мова, а переклад є засобом накладання асоціативної семантики однієї мови (мовної картини світу) та іншу споріднену. Це уможливорює зробити висновок про універсальність та національну специфіку мовомислення, його оригінальність. Сучасні твори чорногорських письменників, зокрема Огнена Спахіча, відомі в Європі, зокрема в Україні, завдяки перекладам, які роблять їх надбанням української культури. Переклад оцінних структур неможливий без урахування багатоаспектності семантики, стилістики, збереження функційного навантаження загальномовних, естетичних, раціональних, емоційних позитивнооцінних та негативнооцінних аксіологічних засобів у тексті, простеження механізмів передавання у тексті внутрішньомовної семантики й історико-культурних, соціально-політичних, психологічних аспектів життя людини в умовах тоталітарного режиму.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Позитивна або негативна змістова шкала оцінності роману О. Спахіча формується відповідно до визначених у демократичному суспільстві соціальних, національно-культурних, моральних цінностей. Логічна (раціональна) і емоційна (ірраціональна) оцінка в тексті часто взаємоді-

ють. Логічну оцінність мотивують об'єктивні думки, а емоційну – почуття суб'єкта до об'єкта (особи, предмета, явища, події тощо).

Конкретний оцінний зміст у художньому тексті може не збігатися із загальномовним і часто прочитується лише в широкому контексті. Ядерними аксіологічними поняттями роману є **людина, тоталітарна система, новий світ, довкілля, мистецтво, природа**.

Ядерне поняття „людина“. Центральним поняттям роману О. Спахіча „Хансенові діти“, навколо якого вибудовується переважно негативно-оцінна парадигма мовних засобів, є хвора на проказу людина в нелюдських умовах існування, що є завуальованим відображенням тоталітарної системи загалом. Оцінна парадигма людини розгортається через призму сприйняття зовнішнім жорстоким світом.

У тексті представлений експліцитний негативно-оцінний ряд назв на означення тіла людей, які знаходяться в ізоляції від світу в лепрозорії. Показовим є вживання загальномовних з виразно негативними значеннями прикметників та дієприкметників у поєднанні з назвами тіла людини або його частин: *жахливе тіло, потворне тіло, потворні голодні злидарі, спотворене обличчя, хворе обличчя, спотворені руки*, напр.: *Я так і не зміг збагнути, яким чином цеє діло їм удавалось, незважаючи на жахливі тіла, спотворені прогресуванням хвороби* (Спахіч, 2016: 20); *За якісь пару годин Сенсотреджоре перетворилось на обложений потворними голодними злидарями Содом* (Спахіч, 2016: 27). Частовживаним і виразно негативнооцінним є загальномовний іменник *потвора*. Порівняймо в українській мові *потвора*, в чорногорській мові *čudovište* у значенні „бридка, негарна зовні людина, що має непропорційну будову тіла, фізичні вади тощо“. (Словник, 1976, Т. VII: 399), наприклад: *Нареишті леццата розімкнулись. Бідолашна потвора гучно регоче* (Спахіч, 2016: 65). Синонімічним до іменника *потвора* є слово *каліччя*, що акцентує на фізичних вадах людини і є причиною розумової *потворності*, наприклад: *А втім, каліччя тіла захоочує і до розумової потворності, прихованої в найпотамніших глибинах ества* (Спахіч, 2016: 22). Негативну емоційну оцінку тексту формують прикметники на позначення психічного стану людини: *Коли спеціально присланий загін поліції прибув для відновлення порядку, в притулку зосталось не більше десятка нажаханих і змучених хворих* (Спахіч, 2016: 50).

Психологічна аксіологія хворого людського тіла посилюється вживанням негативнооцінних слів та порівнянь з семантикою натуралістичності: *Поглинаючи яечню, стежив за мімікою хворих облич. Лискучі од жиру кусні мертвої плоти здригались, наче кульки пудингу. Спотворені руки скидалися на шматки розплавленого свинцю, а глибоко посажені в орбітах вічка заледве одбивали світіння, що насилу добира-*

лося до них (Спахіч, 2016: 27); *Кричить, нестямиться, голос вигримляє з коридору: «Пустить мене, купи гною! Я вас усіх зараз поріжу, всіх!»* (Спахіч, 2016: 55). Натуралістична оцінність іноді переходить в іронічну, зокрема в застосуванні стилістичного засобу оксиморону, наприклад: *Навіть не знаю, що мене більше нажахало – розцвічене фіалковими сирняками лице Дункана, чи його аж мідний від ударів кулачок* (Спахіч, 2016: 54).

Негативну оцінність формує ставлення зовнішнього світу (у творі він постійно асоціюється з новим світом, з Європою), який усіма методами намагається відмежуватися від хворих на проказу людей, а в широкому розумінні – від країн з тоталітарним устроєм: *Румунські селяни-неотеси, розум яких досі тьмарився від ірраціональних страхів і забобонів, бачили в нас затаврованих хвор'ю відщепенців або й просто лихих зрішників; саме тому вони дозволяли своєму недолугому потомству бавитися лише за кілька сот метрів од мурів лепрозорію* (Спахіч, 2016: 19).

Негативну аксіологію посилює контекстуальне вживання контрастних позитивнооцінних назв емоцій і саркастичних метафор: *Йому вдавалося видобути зі спотворених облич зворушливі усмішки, які перетворювали хворих на карикатури нашого лиха* (Спахіч, 2016: 25). Контрасти тексту роману часто апелюють увагу читача до суперечливості суті християнства і дій самих християн, що в тексті передається антонімічним вираженням слів *любов-ненависть, любов-гнів*, наприклад: *Мільйони людей полюбили Святе Письмо, а тому ненавиділи проказжених, а, отже, радо закидали їх камінням, а на шию прив'язували дзвіночки* (Спахіч, 2016: 47). Будь-які психологічні позитивні емоції, пов'язані з духовністю, сакральністю нівелюються профанними негативно-оцінними порівняннями, порівняймо: *І тоді мчу щодуху. У колінах болить. Легені схожі на зморшкуваті яблука, а серце – на черв'яка, що вгризається в них* (Спахіч, 2016: 75).

Емоційну оцінку хворої людини посилюють дієприкметникові звороти і підрядні метафоричні конструкції з негативною конотацією: *Чуючи слово «проказа», люди здебільшого 1) згадують деякі сцени із Вайлерового „Бен-Гура“, де змальовано одну з колоній проказжених, що тиняються по всіх усядах, прокляті Богом і приречені на гидливість здорових, а також на болісну кончину в покинутих печерах подалі від міста; 2) страхаються біологічного чудовиська, яке ввірвалось у двадцять століття, і вважають, що в нашу добу його може спричинити винятково фатальна помилка природи або покарання всевишньої справедливості* (Спахіч, 2016: 19).

Саркастичним змістом наповнені метафори з відомими для широкого загалу прецедентними образами світової літератури, напр.: *Якщо риси його обличчя ще не спотворились, то майже всі суглоби було уражено. Коли він підходив, – здавалося, то якась велетенська лялька з найжахливіших дитячих кошмарів* (Спахіч, 2016: 20); *Нічогісінько не зрозумівши в повідомленні про нову недугу, прокажені, з усього видно, зробили висновок, буцімто це гідке каченя у зграї справжніх хвороб зародилося через одностатеві зносини* (Спахіч, 2016: 20).

Логічна оцінка контекстуально підсилюється емоційною, яка характеризує безвихідь, приреченість людини, її розбалансований психічний стан, порівняймо: *Невдовзі містяни побачили, як ця розлючена мстива орда зі страхітливими вигуками кинулась до міської брами, що виявилась досить піддатливою* (Спахіч, 2016: 27). Емоційна оцінка стає визначальною у формуванні духовного і психологічного образу людини: *Усередині нас – невблаганний звір. Цей змії удає сплячого, а потім раптом як накинеться з печери... Еге ж? (Спахіч, 2016: 57); Якби ж Чон не втнув усе це з гієноподібною посмійкою – я зреагував би зовсім інакше* (Спахіч, 2016: 61).

На означення життя пацієнтів лепрозорію у романі Огнена Спахіча вжито цілий ряд загальномовних абстрактних іменників з семантикою „жаху“: *хвороба, страх, жахіття, потворність, страждання, лихо, безвихідь*, які часто набувають вияву контекстуальної градації: *Цей випадок іще раз упевнив нас у неприналежності до інших, у тому, що між нами, Хансеновими дітьми, і рештою світу розгорнулась велетенська пустеля, де були і хвороби, і страхи, і жахіття, і потворність* (Спахіч, 2016: 41). Саме ж життя характеризують негативнооцінні прикметники з семантикою „злиденності“: *мізерне, нікчемне, жалюгідне*, порівняймо: *Йому так хотілося, щоби разом із побратимами вбили і його, так хотілося притиснутися до них і скінчити своє мізерне життя разом із загиблими пацієнтами лазарету, кинуте напризволяще у нетрях Румунії* (Спахіч, 2016: 29). Про синонімічне багатство чорногорської і української мов свідчить уживання в перекладі іменників *життя, існування, вікування*, які часто в тексті роману ідентифікуються з метафоричними образами невизначеності, загибелі, страху: наприклад: *Нехай би краще вже кричали, бунтували зі страху супроти згубного віщування майбутньої загибелі, коли прийдешнє і майбутнє існування мали перетворитися на чорний згусток, підхоплений непередбачуваною кровеносною системою... долі* (Спахіч, 2016: 38); *Авжеж, хоча на час зйомки моє обличчя свідчило про досить мирне вікування, воно вже поволі вгрузало у сипучі піски забуття, у страшну драговину прийдешнього* (Спа-

хіч, 2016: 39); *А на наших тілах уже проступали ознаки лиховісної тіні того, що справді важко було назвати життям* (Спахіч, 2016: 49). Життя часто порівнюється з пеклом – виразно полярним і негативним релігійним поняттям: *Не треба великої фантазії, щоб уявити, як наближаюсь до пекла: невдовзі земній корі не стане сили нести моє тіло, з підземних тріщин вирвуться пламені – і загину під захоплені вигуки та оплески глядачів* (Спахіч, 2016: 61).

Негативна аксіологія тіла й духовного стану пацієнтів відповідає емоційній атмосфері самого лепрозорію – алегоричного образу тоталітарної системи, частовживаними епітетами-синонімами якого є прикметники з семантикою „неспокою“: *скажений, божевільний, прокажений*, які є ключовими поняттями оцінних метафор, наприклад: *Скажений лепрозорій вистрибує – вгору-вниз, вгору-вниз* (Спахіч, 2016: 75).

Ядерне поняття „тоталітарна система“. Алегоричним образом тоталітарної системи є лепрозорій – заклад для лікування хворих на проказу. Експліцитну оцінку лепрозорію передають порівняння і метафори з ключовими іменниками з семантикою «приреченості»: *смерть, мерці, цвинтар, череп* та прикметники й дієприкметники *мертвий, постарілий, загублений*, наприклад: *Мені завжди здавалося, що сама будівля притулку, а також тутешній побут, нагадували не лікувальну установу, а радше проклятий покинутий цвинтар, де снують одні лиш духи мерців* (Спахіч, 2016: 19); *Череп останнього лепрозорію Європи з тріском зникає в обіймах вогняної медузи. Думка, що в мене довіку залишиться цей спогад, мимоволі потішає: постаріла потвора навіть у падінні зберегла свою зідність і велич* (Спахіч, 2016: 83); *Гаряча земля парус – над рівниною звелися паволоки пари. У цій мряці наш триповерховий камінний притулок скидається на загублений корабель* (Спахіч, 2016: 72).

Наскрізними поняттями роману О. Спахіча є загальнономвні негативнооцінні абстрактні іменники *смерть, розпач, божевілля*, які набувають психологічного метафоричного осмислення: *Уявляючи поцейбічну форму смерті, від самого дитинства пригадую образ страшенної старезної черепахи з вогненними очима, яка мешкає десь на Галапагоських островах і хоч повільно, та невблаганно суне до мети. З її м'язистого нутра тхне просто неймовірним смородом, од якого тікають і люди, і звірі* (Спахіч, 2016: 71); *Слід було ще викопати могилу для Маргарити, але боявся залишати Дункана самого, адже відчував: велетенський спрут божевілля досі тримає своїми щупальцями наш рятівний корабель* (Спахіч, 2016: 63).

Абстрактні іменники *жахіття, пекло* і образна назва *смердючий курник* функціонують як емоційні синоніми слова *лепрозорій*, що є

уособленням тоталітарної системи загалом: *Дзеркала нашого лепрозорію (а в кожній палаті було по люстру) стали свідками жахить, гідних справжнього пекла* (Спахіч, 2016: 20); *Уранці 17 квітня 1944 року він прокинувся у смердючому курнику неподалік головного шляху* (Спахіч, 2016: 30). І як вирок звучить вислів: „*Божа ласка покинула цю оселю*“, – відказує він (Спахіч, 2016: 73).

Ядерне поняття „довкілля“. Аксиологія душевного і фізичного стану людини виходить за межі локації самого лепрозорію і поширюється на об'єкти оточення і на природу загалом. Семантика „тьми“ і „вмирання“ стає основою наповнення оцінних епітетів до назв *красвиди, земля, природа: прокажені красвиди, темна земля, безплідна земля, мертва природа*. Семантика „вмирання“ поширюється і на інші явища природи: *сніг, дощ, дерева* тощо і виразно контрастує з усталеною парадигмою суспільних уявлень. Наприклад: *Цей сніг не перетворював ні поля, ні рівнини, ані будинки на прегарні мальовничі зимові красвиди, не оповивав довкілля тишею, схожою на мливо туману. Він був зовсім іншим. Вочевидь, моє враження слід було пов'язати з дедалі гіршим зором (або з іще гіршим настроєм), але, відкопуючи під каплицею від білого насипу порубані дрова, знайшов у білині невеличких тваринок завбільшки дитячий мізинець. Тоді подумалось – той сніг мертвий; насправді ж килим забрудненої білоти виявився тілом якогось величезного мерця, що невдовзі мав розкластись* (Спахіч, 2016: 76). Натуралістичні порівняння з профанним змістом заперечують усталені в мовомисленні слов'ян естетичні парадигми оцінності *місяця, сонця*, наприклад: *Коли ж я заплющував мовби й придатне для споглядання праве око, помежи красвидом і мною западала пелена, і тоді місяць перетворювався на розчавлену жувальну гумку, а палатний мешканець – на заснулого пацюка* (Спахіч, 2016: 18).

Негативну аксіологію довкілля часто посилюють метафори на позначення промислових об'єктів, які були недалеко від лепрозорію: *Останній лепрозорій Європи розташувався на південному сході Румунії, помежи воістину прокажених красвидів темної та безплідної землі, тож зір тішили тільки брудні димарі теплових електроцентралей і недорубки колись неозорих дібров* (Спахіч, 2016: 17); *Завод харкав чорними клубами диму, які зводились над рівниною – наче вартові* (Спахіч, 2016: 76); *Тому були і Гвалтування, і різанина і оргії, і жорстокі вбивства на вулицях міста, що тепер перетворилось на виставу потворних ганебищ* (Спахіч, 2016: 27).

Негативнооцінні парадигми мовних засобів людини, лепрозорію тощо є частиною загальної аксіології тоталітарної системи в цілому.

Наскрізними в тексті є негативнооцінні образи диктаторів, таборів, революції тощо. Виразно емоційними є їхні аксіологічні метафоричні вислови, які зберігають наскрізну для роману семантику „страху“, „тьми“, „потворності“, наприклад: *Відмовившись від опікування своїм тілом (вочевидь, вона навмисне хотіла швидше його позбутись), десять останніх років Маргарита Йосипович мандрувала чорним морем своїх спогадів, постійно скаржачись на холод чи, власне, на сибірський мороз, який, схоже, закарбувався в її мізках до скону* (Спахіч, 2016: 22); *Понівечене обличчя диктатора [Чаушеску] світило зубами серед клубищ диму* (Спахіч, 2016: 42). Тоталітарна система часто асоціюється в тексті з тортурами, знущаннями, репресіями, негативна семантика яких увиразнюється на тлі вживання слів з семантикою „жаху“: *Ачей, забилися десь якнайдалі за балками, уявляючи жахливі наслідки можливого арешту. Адже їх увесь вік годували страхіттями про підземелля неблаганної столичної Секурітате. Там на них чекають тортури, через які довіку доведеться висирати кров'ю* (Спахіч, 2016: 45).

Імперська політика Радянського союзу викликає в уяві очевидців різко негативну реакцію і негативно-емоційні спогади, які контрастують у тексті з полярними позитивними загальнолюдськими цінностями доброти і любові, порівняймо: *Без надмірної фантазії міг уявити, як оті тварюки кружляють над притулком, виганяючи з-за мурів, із могил, із-під землі залишки доброти й людяності* (Спахіч, 2016: 58).

Як саркастично-оцінні функціонують у тексті вислови, що називають безпосередніх творців імперської політики: *Історія має назвати цих-ось людей вірними псами революції* (Спахіч, 2016: 79); *Тієї миті я ще не відав, що спільно з керманичем вони готували для нас каюту (саме так назвала російська тварюка наш льох), комфортом якої мали розкошувати аж до кордону з Європою, себто аж до порожніх віденських доків, до ока темряви, в якому єдина зброя двох прокажених – надія – мала розбитись на валах мурів Циклопів з іншого світу* (Спахіч, 2016: 87).

Ядерне поняття „новий світ“. Пережиті сповна жахи тоталітарних реалій, втіленням яких став у романі О. Спахіча лепрозорій, створюють негативний образ Європи, нового світу, пов'язаний з бездіяльністю та з намаганням відгородитися від загроз світового масштабу. Людину з імперським минулим жахи переслідуватимуть і в новому світі, порівняймо: *Але навіть у вигаданому новому світі мені випаде жити в тому ж місці, снити тими ж самими страхіттями, промовляти ті самі слова. Тому що я завжди був і залишусь прокаженим* (Спахіч, 2016: 78). Негативна оцінність часто переходить в контекстуальну аксіологічну іронію усталених висловів української мови, які є вдалими відповідниками чор-

ногорської мови: „*Підемо на бал, потиснемо руку всій цій Європі*“, – так думалось мені. „*Авжеж, вона заслужила на ... міцний потиск прокаженої руки ... Катюзі по заслузі*“, – так міркував я (Спахіч, 2016: 90).

Негативний образ Європи часто асоціюється з розділеністю, „*купою паперових клаптиків*“, порівняймо: *Але з кожною спробою загнати сіризну під ліжко з позабутої темряви пам'яті чомусь виринали клаптики розірваної Європи* (Спахіч, 2016: 80); *Мене лякають не Робертові плани, а жахлива покірність голосу, через яку „Чудовий голубий Дунай“ перетворився на пляшку прозористої рідини, що тремтить у нього під носом, а європейський континент – на купку паперових клаптиків* (Спахіч, 2016: 53).

З негативнооцінними реаліями тоталітарної системи контрастують поодинокі позитивно-емоційні образи, які асоціюються з християнством, зі Святим Письмом, духовністю, порівняймо: *Як би мені тепер хотілось, щоби заводський димар обернувся на дзвіницю собору, а у хмарах чаду проступило нарешті обличчя Господа!* (Спахіч, 2016: 75); *А ще хочу, щоби наснилось, як високо-високо в небесах летять голуби* (Спахіч, 2016: 73).

Рациональним позитивнооцінним полем у романі „Хансенові діти“ обростає історія, обличчям якої є імена або узагальнений образ суспільно-політичних та культурних діячів. Нейтральні мовні засоби у контексті набувають виразної аксіологічної конотації, наприклад: *Проминула пора Влада III Цепеша та Мірчі I Старого, а також часи оборонця християнства з Молдови Штефана II Великого та Михайла Хороброго, цих відданих апостолів божественного Слова, а колись же саме до невгасимих сузір'їв їхніх імен зводились у надії очі вірян, коли вигнуті шаблі турків-отаманів проливали ріки молоді крові* (Спахіч, 2016: 17). Позитивну оцінку посилюють відомі прислів'я, пов'язані з чорногорськими реаліями і з загальнолюдськими цінностями, наприклад: *А втім Румунія ніколи не забувала своїх славних синів. „Ріки спливають, а скелі стоять“.* – *стверджує тутешнє прислів'я* (Спахіч, 2016: 18); *Мій любий сусід Роберт В. Дункан часто повторював, що історія – третє око людства, адже саме вона дозволяє з'ясувати непоясненні вади нашої меланхолійної доби* (Спахіч, 2016: 18).

Ядерне поняття „мистецтво“. До раціонально-емоційної позитивнооцінної сфери роману належать традиційні загальнолюдські духовні цінності: твори музичного, образотворчого мистецтва, культурна світова спадщина: *Авжеж, найдорожчим моєму серцю залишається альбом „Дабл Бланк“ гурту „Білта“, випущений югославською фірмою „Юготон“. Саме він назавжди зостанеться символом доброти і*

незрадливої дружби (22–23); *У багатті згоріли цінні твори образотворчого мистецтва, зокрема портрети румунської королеви Марії, а також старовинні горіхові меблі (це багатство привезли до лепрозорію разом з полотнами як дарунки королівської родини)* (Спахіч, 2016: 27).

Ядерне поняття „природа“. Одним із наскрізних позитивнооцінних і оригінальних образів роману О. Спахіча є квітка нарцис, естетично довершена краса якої контрастує з жорстокими реаліями світу. Саме нарцис стає символом людського прагнення до ніжності, краси і свободи, порівняймо: *День, який розпочався зі світлого цвітіння нарцисів, розгортався у сонних буднях останнього лепрозорію Європи по якійсь спіралі жаків* (Спахіч, 2016: 43); *Інгемар Золтан простує до південного муру – перевірити, чи й досі, як і раніше о цій порі, там цвітуть нарциси: рве їх безжально, незважаючи на коріння. Його холодні сльози падають тепер і на шовкові пелюстки* (Спахіч, 2016: 30); *Простягаючи шкарубкі руки до нарцисів, роззираюсь увсебіч, аби переконатися, що цього ранку серед прокажених я прокинувся першим* (Спахіч, 2016: 30).

Раціонально-емоційною позитивнооцінною семантикою сповнені художні образи інших квітів: *гвоздик, бузку, троянд* тощо. Це сприймається у романі як вічне прагнення людини до прекрасного, до краси, яка врятує світ, порівняймо: *Замість костюма він одягав легку оксамитову сорочку, а ще – купував у вуличних торгівців гвоздики. Тоді йому дедалі частіше здавалося, що на світі з'явилася нова форма якнайпростішої краси – відчував її, коли бачив на тротуарі тінь од Мартиноного силуєту* (Спахіч, 2016: 34); *Золтан пам'ятав, що біля каплиці цвіли дикі ясно-червоні троянди та невеликий кущик бузку, пам'ятав давні прозори шибок, які світилися бездоганною чистотою в невеличких кружальцях вікон, а також запах курного ладану, що його старенька пані одержувала в пакунках від Червоного Христа* (Спахіч, 2016: 44).

ВИСНОВКИ

Оцінність – категорія динамічна, універсальна і прямо пов'язана зі специфікою розвитку літературної мови, зі зміною суспільно-політичних і культурних умов життя суспільства. Аксиологічні орієнтири українського і чорногорського народів близькі і взаємозрозумілі, оскільки цілком відповідають загальнолюдській усталеній аксиологічній шкалі цінностей. Мова перекладу за допомогою синонімів, епітетів, метафор, прецедентних висловів вдало передає парадигму оцінності образів Огнена Спахіча в романі «Хансенові діти»: людини, її просторової локації, довкілля, тоталітарної дійсності, нового світу тощо.

Аксіологічні засоби мови перекладу, як і мови оригіналу, виразно негативно-емоційні й психологічні.

Засобом формування, увиразнення раціональної оцінки є мовні одиниці переважно з інтелектуальної сфери мовомислення. Слова-символи посилюють позитивну оцінку духовних загальнолюдських цінностей – мистецтва, природи, історії. Одним із визначальних критеріїв формування аксіологічної шкали роману є естетична довершеність семантичного, змістового наповнення мовних одиниць – лексем, висловів, фразеологізмів.

Перспективи досліджень мови чорногорської літератури, перекладеної українською, вбачаємо у розширенні жанрової специфіки художніх текстів у зіставленні різних часових періодів в історії обох літературних мов, в аналізі парадигм оцінності з урахуванням особливостей семантики і стилістики мови-оригіналу.

Література

- Baker, M. (1998). „Réexplorer la langue de la traduction: une approche par corpus“. *Meta*, Vol. 43, N° 4, p. 480–485.
- Malmkjær, K. (1998). „Love they Neighbour: Will Parallel Corpora Endear Linguists to Translators?“. *Meta*, Vol. 43, N.° 4, p.534–541.
- Mikołajczuk, A. (2000). *Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuż z klasy semantycznej GNIĘWU*, Acta Universitatis Wratislaviensis No2229. Język a kultura, Tom 14, Wrocław, p. 117–134.
- Nowakowska-Kempna, I. (1986). *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykiadnikami predykatyw uczuż*. Katowice: Uniwersytet ЇІЇski.
- Puzynina, J. (1982). *Językoznawstwo a aksjologia [Tekst]*, p. 23–32.
- Puzynina, J. (1986). *O elementach ocen w strukturze znaczeniowej wyrazów [Tekst]*, Biuletyn PTJ, p. 121–128.
- Fix, U. (1988). *‘Kommunikativ adaguat’ – ‘stilistisch adaguat’. Zu Problemem, Kategorien, Kriterien der Redebwertung. Dissrtation (B) zur Erlangung des akademischen Grades doctor scientiae philosophiae*, Halle-Wittenberg: Martin-Luther-Universität.
- Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York: Oxford University Press.
- Вольф, Е. М. (1985). *Функциональная семантика оценки*. Москва: Наука.
- Іваненко, С. М. (1999). *Поліфонія тексту*. Київ: Видавничий центр КДЛУ.

- Іщенко, Н. (2018). „Оцінні складові конотації: оцінний компонент у структурі слова і оцінне значення“. *Lingua Montenegrina*. год. XI/1, br. 21. Cetinje.
- Калустова, О. М, Мова перекладу та перекладна мова, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74394/26>
- Сорока, Т. В. (2015). *Особливості полісемантичної структури акціономенів сучасної англійської мови*, Сучасні дослідження з іноземної філології. 13. Ужгород, с. 197–208.
- *Словник української мови в 11-ти томах*, (1976).Т. VII, Київ.
- Спахич, Огнен (2016). „Хансенові діти“, Переклад Дмитра Чистяка, Всесвіт, № 11–12, с. 17–94.
- Чистяк, Д., „Хансенові діти“. (2016). Всесвіт, № 11–12, 2016, С. 17–94.

Tetiana KOTS

LANGUAGE MEANS OF EVALUATION IN OGNEN SPAKHICH'S NOVEL „HANSEN'S CHILDREN“

The article analyzes the linguistic means of evaluation in the novel of the modern Montenegrin writer Ognen Spahic „Hansen's Children“, translated into Ukrainian. Evaluation is qualified as a universal stylistic category, which covers multilevel language units with axiological semantics and conveys the positive or negative attitude of the speaker to the named object, phenomenon, concept.

The text of the novel raises a close and understandable for the Ukrainian and Montenegrin peoples problem of loss of humanity in the conditions of totalitarian systems, ironic portrayal of the myth of freedom in democratic societies. The linguistic behavior of the translator of the work is determined by the universal values of freedom, which are the basis of motivation to build evaluative paradigms of nuclear concepts: man, environment, totalitarian system, new world, which have a clearly negative psychological and emotional connotation. Rational axiology is manifested in the contextual functioning of common lexical units.

Positive, emotional and symbolic in the text are the universal values of culture and spirituality, which unite the nation and humanity in general: art, nature, history. Evaluation in a translated work is done by using language units registered in dictionaries or in the memory of native speakers in terms of their values. Analysis of the translated text proves that the problem of the totalitarian system has a common understanding in the Montenegrin and Ukrainian worldviews. One of the defining criteria for the formation of the

axiological scale of the novel is the aesthetic perfection of the semantic, semantic content of language units – tokens, expressions, phraseology.

The considered axiological paradigms of lexical units, in particular synonyms, and stylistic means (epithets, metaphors, antitheses, oxymorons) testify that the traditionally established universal axiological scale influences the discovery of a common fund of different languages and makes a work of art the property of all mankind.

Key words: *evaluateness, emotional evaluateness, rational evaluateness, positively evaluative language means, negatively evaluative language means, translated text, Ukrainian language, Montenegrin language*

Izvorni naučni rad

UDK 82.09

Slaven LENDIĆ (Osijek)

Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

slendic@gmail.com

Milica LUKIĆ (Osijek)

Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

mlukic@ffos.hr

COMIC BOOK ESTHETICS AS A LITERARY FORM IN THE CIRCULAR CREATIVITY PROCESS

The aim of the paper is to investigate the esthetics of comic book as a literary form which has found and confirmed its application in the procedure of circular creativity. Circular creativity is an expression associated with the new age, and is a result of cross-sectoral cooperation which is tied together within the same narrative topic, and all of it happening within the creative industry. As the comic book is the production result of one of creative industry's sectors (publishing sector), the paper first explores previous theoretical findings on comic book, and then it goes on to find out if the narrative abilities of comic book are sufficient for full application of the circular creativity procedure. By insight in theoretical findings of McLuhan, McCloud, Harey, McLaughlin and other authors, the development of theoretical thought on comic book in the past sixty years is presented. The particular attention is given to McLuhan's separation of media, classifying them as *cool* and *hot* ones, as well as the comic book's cool media characteristics. Based on the insight taken from collected and analyzed creative products and services, research method applied in the analysis of *Spider-Man* comic book has confirmed the assumed hypothesis, which is the one that states that comic book narrative indeed has the potential for circular creativity. Through analysis, it is displayed how the *Spider-Man* comic book has established a creative product or service in every sector of creative industry: architecture, audiovisual art, heritage, design, music, performance arts, book/publishing, media, advertising and market communication, applied art, video game/new media and visual arts. The paper also does research

on the esthetics of the *Spider-Man* comic, and the reasons for the lasting popularity of the titular protagonist, from which the flow of the narrative base into the the diversified creative industry products came about.

Keywords: *comic book, narrative, popular culture, creative industry, communication, Spider-Man, circular creativity, cool media*

1. Introduction

Pop culture can be as forbidding as it is inviting, particularly in areas that invite geeky obsession: The more devotion a genre or series or subculture inspires, the easier it is for the uninitiated to feel like they're on the outside looking in. But geeks aren't born; they're made.

Will Eisner¹

Comic book's position in popular culture is warranted with its long existence, and its genesis is associated with the year 1895 and *The World* magazine, in which Richard Felton Outcault has published the first comic book.² This paper examines the comic book phenomenon from viewpoints of different disciplines, starting with culture theory, creative industry and anthropology, across the visual arts and the interpretation of visual narration, all the way to literary and theoretical analyses. Through transfer of comic books to other media, such as for example films inspired by the comic books, but also other products of creative industry (performance arts, photography, music, etc.), comic books gain additional cultural significance. The role of technology is exceptional in this matter, because as McLuhan states „The structural qualities of the print and woodcut obtain, also, in the cartoon, all of which share a participational and do-it-yourself character that pervades a wide variety of media experiences today. The print is clue to the comic cartoon, just as the cartoon is clue to understanding the TV image“ (McLuhan, 2008: 147).

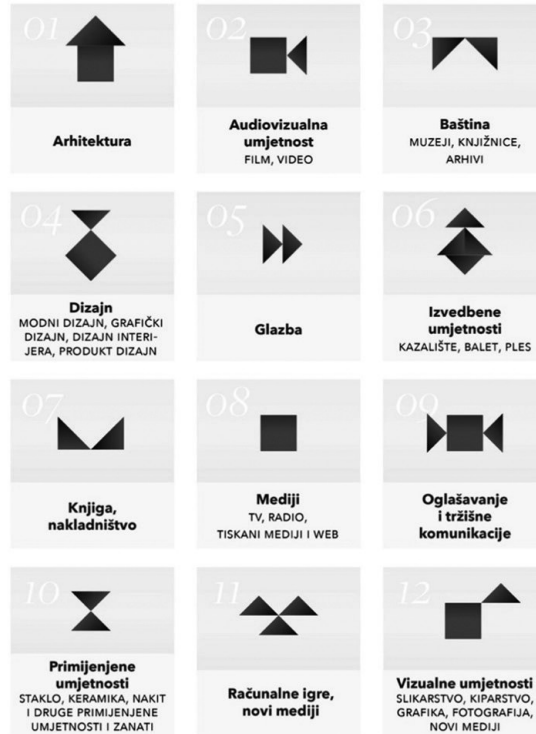
This paper analyzes the comic book as a literary form, assuming its originatory role in the model of circular creativity (Horvat, 2019) according to which the elaborated narrative form has the potential to spill over (that is, to be interpreted) across the creative industry. It is a project based industry which

¹ Heller, J. (2011). Will Eisner. Available at <https://www.avclub.com/will-eisner-1798223641>. Accessed on February 22, 2022.

² Usp. strip. *Croatian encyclopedia, online edition*. Miroslav Krleža Institute of Lexicography /Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021 Available at <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58410>. Accessed on February 18, 2022.

is also based on copyright, and whose origin point for the production of diversified products rests upon an idea-based narrative, while the diversification is done by production of related, thematically connected products in all of the twelve sectors of creative industry (Schematic 1).

Schematic 1: Creative industry sectors

Sources: Horvat, Mijoč and Zrnić (2018: 15)

Considering that the comic book is also a narrative template, and its superheroes (such as Superman, Batman and others) had their reinterpretations in nearly all sectors of creative industry, the paper analyzes the feature of a comic book narrative exemplified by Spider-Man and the potentials of its use within the sectors of creative industry.

2. An overview of previous theoretical findings on comic book as a narrative form

Picasso has long been a fan of American comics. The highbrow, from Joyce to Picasso, has long been devoted to American popular art because he finds in it an authentic imaginative reaction to official action. Genteel art, on the other hand, tends merely to evade and disapprove of the blatant modes of action in a powerful high definition, or „square“, society. Genteel art is a kind of repeat of the specialized acrobatic feats of an industrialized world. Popular art is the clown reminding us of all the life and faculty that we have omitted from our daily routines.

(McLuhan, 2008: 149)

The definition of comic book since the end of 19th century up until today knows different levels of interpretation, and the development of theoretical thought on art and culture has enriched the insights related to comic books, especially insights in its stylistic and narrative characteristics it has as a literary form. Šuvaković defines the comic book as a story in pictures, narrative-visual form whose structure is made of: (1) lines of pictures or vignettes with drawings which display phases (sequences) of the story (2) text lines of commentary and dialogue. The relationship of comic book and art shows three tendencies: (1) art of comic book or the artistic in the comic book (the expression of autonomous artistic quality of comic book) – the approach typical for the modernist comic book of the fifties and the sixties; (2) creation of artistic comic book by breaking the conventions of the modernist comic book through breakdown of narrative logic in the story and sequences in the anti-comic book and underground comic book – typical of late modernism and postmodernism; (3) application of comic book drawing techniques in painting, using existing comic books as collage materials in painting, graphics, assemblage, and collages, thus creating the comic book as a piece of art (Šuvaković, 2005: 590).

Unlike Šuvaković who does not question the phenomena of the link between the picture lines in a story, Mikkonen states authors (such as Groensten, 2007) who noticed that the fundamental characteristic of comic book is „a line of separate pictures or the succession of mutually dependant pictures“ (2017: 12). The principal question here is the issue of „iconic solidarity“, that is, „When does one picture becomes a series of pictures or when can the group of pictures be perceived as one picture?“ (Mikkonen, 2017: 12).

Table 1 brings an overview of theoretical findings on comic book with distinctive contributions of the most distinguished theorists, which begins in

1964 with McLuhan's *Understanding Media*. McLuhan has suggested the classification of media, separating them into *high definition* and *low definition*, that is, on *hot* and *cool* media. Within the overview of media communication abilities and media strategies development up to the emergence of the global culture, McLuhan has incorporated the spoken and written word, paths and trails of paper, the role of number when shaping the mass format, clothes, living space, money, watches, print, printed word, the invention and evolution of wheel (wheel, bicycle and airplane), comic book, photography, news, automobile, commercials, games, telegraph, typing machine, telephone, phonograph, films, radio, television, weapons and automatization. With the phrase „medium is the message“ McLuhan has changed the views towards the written and visual communication culture, and by singling out comic book as one of the self-contained communication media, he has opened the space for interdisciplinary analysis of comic book as a medium. The research paper by McCloud (1993) is unique in view of merging research and scientific discourse with comic book narratology. He wrote his way of understanding comic book in the form of a comic book, through which he established the semiotics for understanding of the genre, which in a unique way brings forth the view on the historical development and formal elements of comic book. It directly refers to McLuhan's *Understanding Media*, which directs to an attempt of multidisciplinary insight in comic book characteristics. Meanning (1998) brings the critical review on McCloud's comic book semiotics based on the general iconic theory, applied to understanding of comic book. Harvey (1996) offered the evolution of comic book as a pop culture genre with an emphasis on the analysis of narrative characteristics of comic book. Based on the analysis that encompasses the period starting with 1930 up to mid 90s of the 20th century, there was an established methodology for evaluation of art. A wider view on the esthetics of comic book brings forth the collection of essays titled *Comics as Philosophy*, which was editorially formed by McLaughlin (2005). The collection presents discussions on comic book esthetics and the ability of the genre to offer the metaphysics of contemporary narration through the use of visual narration. This essay collection questions genre variety of the comic book and it encompasses the analysis of superhero comic books, graphic novels and illustrated adventure classics. *Glossary of Contemporary Art* (Šuvaković, 2005) is also published in the same year, and it also discusses comic books, among other art forms. The concept of comic book is determined in the structure, artistic role and genesis of the developmental forms – starting with comic book's first appearance at the end of 19th century, going towards the comic book being shown in galleries and participating in other art forms.

A practitioner within the field of comic book, Will Eisner, has in 2008 published a book *Comics and Sequential Art: Principles and Practices from the Legendary Cartoonist*. In the stated text, comic book is viewed as sequential art, and the stated text describes the ways in which the author has taught the students attending his course organized in the School of Visual Arts New York City. The book presents basic principles of comic book, as well as the rules of graphic storytelling and visual narration.

Meskin (2009) researches the comic book as a hybrid art form with a particular emphasis on the research of narrative ability and functions in comic book as a narrative medium. Meskin and Cook (2012) hypothesize philosophy and metaphysics of comic book, and put specific emphasis on development history of the genre.

Beaty (2012) looks into the relationship of comic book with the sector of creative industry that is titled Heritage. Author is attempting to determine the reasons why comic book was not the object of art history research and the reasons that led to change of this pattern.

Wandtke (2014) compares comic book narrations with a classical epic narration, and sets the model of linking between traditional esthetics and postmodern theory.

Garcia (2015) establishes the analysis of graphic novel's development from its conceptions up to a more recent time. Alongside the study of esthetics, a study of entrepreneurial phenomena which followed the comic book in its path as a narrative form is also presented.

Mikkonen (2017) explains the application of narratology in the comic book media, critically analyzes selected examples and corrects the existing understandings of narratology.

Grewe (2021) investigates the subversive nature of comic book and links it with the historical life of scrollwork as the main illustrative element in books, poetry publications and printed scores. Analysis is focused on 18th and 19th century, with example analysis, as well as the history of avant-garde theories on written and visual culture.

As can be seen from what is stated above, the overview of researched relevant theoretical findings relies on fourteen bibliographic units published during the timespan from 1964 up to 2021. The scope of the topics included, as well as the difference in the approach, leads to the conclusion that in a bit more than a half of century, comic book has turned into an attractive form, within humanities, as well as in social sciences.

2.1. Comic book as *cool* medium

*The print is clue to the comic cartoon, just as
the cartoon is clue to understanding
the TV image.*

(McLuhan, 2008: 147)

McLuhan's media research has introduced comic books into information sciences, and the phenomenon of comic book narratology and its far-reaching consequences have spread from the research of artistic expression to research of cultural reach. Through separation of media into *cool* and *hot*, McLuhan has described the media as high definition and low definition media, and in which their level of definition depends on how saturated they are with data. Hot media is the one that is saturated with data, while the cool ones are the ones that are low saturated.

„[...] photograph is, visually, „high definition“. A cartoon is „low definition“, simply because very little visual information is provided. [...] Hot media are, therefore, low in participation, and cool media are high in participation or completion by the audience. Any hot medium allows of less participation than a cool one, as a lecture makes for less participation than a seminar, and a book for less than dialogue. With print many earlier forms were excluded from life and art, and many were given strange new intensity. But our own time is crowded with examples of the principle that the hot form excludes, and the cool one includes“ (McLuhan, 2008: 25, 26).

When referring to the characteristics of comic books, McLuhan compares the comic book media with medieval woodcuts, specifically with Volturni's *Art of War* which was printed in Verona in 1472 and in which by the way of woodcuts, there were presentations of war, ways of warfare, weaponry and other details. The reason why McLuhan compares medieval prints and woodcuts with comic books in sequels is that neither the former nor the latter provide much data on a specific moment or space where some illustrated object is located. In other words, the reader or the viewer uses his or her own imagination to add layers on top of the received signal, and transfer it, as it became common practice with introduction of the printing press, to the space of personal piety and meditation. We should not forget that 250 years ago the woodcuts had a frequent usage and application „as an aid to

contemplation in Books of Hours, Emblems, and Shepherds' Calendars" (McLuhan, 2008: 143).

Paradoxical turnaround for comic book is brought by the TV image, also a cool medium, that asks for active engagement of the viewers in imagining the „missing“ parts of the image, while on the other hand, it ties to itself a very high number of viewers. The latter characteristic led to a decrease in the serialized comic book, as well as decrease in editions and the sold comic book issues, that is, it marks the audience turning away from one cool media (comic book) to another cool media (TV image).

„It is, perhaps, obvious enough that if a cool medium involves the viewer a great deal, a hot medium will not. It may contradict popular ideas to say that typography as a hot medium involves the reader much less than did manuscript, or to point out that the comic book and TV as cool media involve the user, as maker and participant, a great deal“ (McLuhan, 2008:144).

Level of user engagement in the final „completion“ of author's image (independent if it is woodcarving, comic book or television image) could also signify the level of artistic achievement, however, while doing that, target groups of „users“ to whom the image was meant for, adapted and finally sent should not be forgotten about.

„From the three million dots per second on TV, the viewer is able to accept, in an iconic³ grasp, only a few dozen seventy or so, from which to shape an image. The image thus made is as crude as that of the comics. It is for this reason that the print and the comics provide a useful approach to understanding the TV image, for they offer very little visual information or connected detail. Painters and sculptors, however, can easily understand TV, because they sense how very much tactile involvement is needed for the appreciation of plastic art. The structural qualities of the print and woodcut obtain, also, in the cartoon, all of which share a participational and do-it-yourself character that pervades a wide variety of media experiences today. The print is clue to the comic cartoon, just as the cartoon is clue to understanding the TV image“ (McLuhan, 2008:147).

The ability of the newly developed media to absorb the properties of all previous media is one of the key McLuhan's findings, which has, according to the established properties, repeated itself in the case of comic book.

³ When referring to „iconic grasp“ McLuhan means sculptors or tactile grasp. He also considers a mythic form of consciousness synonymous with iconic consciousness.

2.2. Comic book narratology

Just as it is the task of the literary historian to evaluate in what way and how far the term „novel“, in the nineteenth-century sense, can be applied to an example from the sixteenth or seventeenth century, so it is our task to determine how far the term „narrative“, as exemplified in the nineteenth- and twentieth-century strip, really fits a given sequence from an earlier period.

David Kunzle (1973: 5) according to Mikkonen (2017: 245)

Comics are a continuing saga, and there lies the rub: there is no point in their history where we can pick up a particular paper and proclaim it Comic Number One. This makes comics intriguing for the historian, infuriating to the collector.

Denis Gifford (1976: 6) according to Mikkonen (2017: 245)

The generalized definition of narratology states that it is a scientific discipline aimed towards the systematic analysis of the narrative text, as well as the effects they have on the users of the text. „Many early French narratologists, such as Roland Barthes, Tzvetan Todorov and Claude Bremond figured that the same story can be realized in different forms of art and communication“ (Mikkonen, 2017: 4).

Mikkonen detects how, during 80s of the 20th century, there was a breakthrough of narratology in film studies, which caused the development of film narratology, which is in turn what pushed the development of comic book narratology, especially in terms of perspective and narrative mediation. By intensifying trans-media research, film narratology gains importance within narratology studies of visual storytelling, as well as understanding of yarn and the role of style, temporality, characterization, perspective, as well as others narratological components. When dealing with comic book narratology, Mikkonen (2017: 8) states how it is not enough to follow the suggestions of Miller and Kukkonen⁴ according to which „overall narratology of comic book should cover the questions of story/distinguish discourse, storytellers, focalization, the world of the story and representation of speech and thoughts of characters (or their ‘minds’)“. He states that alongside what is stated, it is obligatory to consider the capacity and limitations of the media, especially the way in which space and time are presented within dependency on demands

⁴ Kukkonen, Karin. 2013a. *Contemporary Comics Storytelling*. Lincoln and London: University of Nebraska Press; 2013b. *Comics and Graphic Novels*. Malden, MA: Wiley Blackwell; Miller, Ann. 2007. *Reading Bande Dessinée: Critical Approaches to French-Language Comic Strip*. Bristol: Intellect Books.

for transferring the basic message of the story. Variety in illustrated transfer of narrative message presents a challenge of interpretation for comic book narratology in terms of visual expression, with regards to graphic styles as forms of narratology which are not as relevant in literary narratology as they are relevant in film narratology and analyses established in visual and multimedial studies. Beaty (2012) starts from the assumption that the approach of sociology of art allows, and even demands, questioning of the role of comic book in cultural industry and that it is time for an additional analysis of visuality as a key element of comic book. Equally so, he believes that it is important to find out why comic books have been excluded from the domain of art history of the twentieth century, as well as from the institutions that shape art history, such as galleries, auction houses, museums and universities.

3. Comic book – source of circular creativity

The comic strip and the ad, then, both belong to the world of games, to the world of models and extensions of situations elsewhere.

(McLuhan, 2008: 151)

With the technological development, twenty first century has brought about the development of creative industry as an industry which organizes its activities in a project-based manner and creates „prototypes“ fit for multiplication which is expected in mass culture markets, protected by copyrights (Horvat, Mijoč, Zrnić, 2018). Creative industry is in its part essential for culture because – besides it comes about from culture forms – with its products and services it brings forth new cultural patterns and conducts business with them throughout global market. It is an industry that within itself contains many sectors (see Table 1), and culture is the key component in all of its sectors, while the sector of Heritage in its basic description has culture as the very basic component and it is financed with state funds on a regular basis. Through research of creative industry (Johnson, 2019; Horvat, 2019; Horvat, Mijoč and Zrnić, 2018) an ability of cross-sector cooperation has been determined, and through this cooperation the circular creativity, that is, manufacture of diversified products or services linked through the same narrative, while adapted to the demands of media which is dominant in the specific sector of creative industry is also enabled.

„Circularity in creative industry is an upgrade of the phenomena of creative industry, and it rests on the cooperation of creative industry sectors. Starting with the assumption that there are fundamental cultural expressions (literary text, music, audio and visual art), the questioning

of the theory of concentric circular model (Throsby, 2008) confirms the possibility of cross sectoral and harmonized cooperation, that is, circular cooperation. The circularity of creative project is realized through the strategic definition of the aim, vision and mission of a ‘circular project’ and including all (or a significant number) of creative industry sectors“ (Horvat, 2019: 25).

It is a model which, in its core, rests on Throsby’s model of concentric circles (2008), and after the modifications, it relies on basic cultural expression as the central principle of circular creativity. According to that, the basic cultural expression encompass text, music, performance and visual arts, as the types of content created in the creative industry which possess the most significant part of artistic, and the least part of commercial value. Such a basic cultural expression has potentials which are appropriate for transformation into products or services of all other sectors of creative industry. If a production inspired by such a basic cultural expression in remaining sectors of creative industry is realized, it is the author’s (narrative) idea in cross sectoral surrounding, that is, the basis for the production of cultural and creative products/services based on the same narrative. Through „circulation“ of basic cultural expression (e.g. literary text) across other sectors of creative industry, the „circular“, that is, „complete“ products (thematically identical, although with multiplied communication ability, as they are realized with various expressive techniques and means“ (Horvat, 2019: 12).

To verify the thesis according to which the comic book and comic book narration are points of departure for other sectors of creative industry⁵, Table 2 was assembled (Chapter 4) and the products and services realized in 12 sectors of creative industry are listed (see Schematic 1), all of this based on an idea provided by comic book *Spider-Man*:

1. **Architecture** sector „borrowed“ the building known as *Flatiron*, which was built in 1902, for location of Daily Bugle newspaper offices on film in *Spider-Man* movies. It is a building located in Flatiron district which is a part of Manhattan and is one of the symbols of New York.

⁵ An excellent example of comic book as a source of circular creativity across sectors of creative industry is also an exhibition *Nastavit će se ... Strip i vizualna kultura u Hrvatskoj* (engl. *To be continued... Comic book and visual culture in Croatia*) that opened in December of 2020 at the Museum of Contemporary Art in Zagreb, and then continued to be shown across other Croatian cities during 2021. Usp. Irena Jukić-Pranjić, *Što je sve nama dala kultura stripa*: <https://www.zvono.eu/sto-je-sve-nama-dala-kultura-stripa-828>

2. In terms of **Audiovisual arts**, the ideas coming from *Spider-Man* comic books has found its most productive grounds in the field of film.⁶ The name of the mentioned comic book protagonist appears in all movie titles spanning from 2002 up to 2021, through which the comic book in sequels has imperceptibly become a feature-length film, with sequels spawned. First of the films based on *Spider-Man* narrative was made in 2002. (directed by Sam Raimi), followed by *Spider-Man 2* in 2004. (directed by Sam Raimi), while *Spider-Man 3* was made in 2007. (directed by Sam Raimi). With the change of the director, the titles of films also changed, so in 2012, *The Amazing Spider-Man*, directed by Marc Webb, was filmed, and the spawned sequel *The Amazing Spider-Man 2* was made in 2014. by the same director. New change of the director in 2017. brought about another change of the title into *Spider-Man: Homecoming* (directed by Jon Watts). Watts has made two more sequels: *Spider-Man: Far from Home* (2019.) and *Spider-Man: No Way Home* (2021.) Alongside the live action films listed above, an animated film *Spider-Man: Into the Spider-Verse* was made in 2018., done by an ensemble group of directors (Bob Persichetti, Peter Ramsey, Rodney Rothman).

When it comes to video, the Spider-Man comic book story has its most successful products listed in Singer's art book about visual art, quotations and Spider-Man's visual identity titled *Marvel's Spider-Man: From Amazing to Spectacular*, published in 2019. To the results of this sector an enormous mural graffiti in Birmingham should also be listed. The aim of the graffiti is open and transparent advertising and marketing for the PlayStation 4 video game *Marvel's Spider-Man* (2018).

3. **Heritage (archives, libraries, museums)** includes the preserved memory of Spider-Man in *Madame Tussaud's Sydney* wax figure museum. It is a museum which alongside the British royal family, movie stars and famous persons from Australia and all around the world also has an entire museum section dedicated to Marvel characters and Spider-Man.

4. Within **Design** sector, many products inspired by Spider-Man are to be found, and only some of them include Spider-Man's suit, clothes and mask. Spider-Man's mural in the rented location *Avenger's Campus* was set up as a promotional part of franchise attractions *Downtown Disney*.

5. The **Music** sector has created songs for the original film soundtrack (OST) titled *Sunflower* (Post Malone and Swae Lee, 2018) for the animated film *Into the Spider-Verse*. There is also a song for the original film soundtrack (OST) *We Are* by Ana Johnsson from the film *Spider-Man 2* (2004).

⁶ It is a stand-alone series of high budget Hollywood films. Usp. https://marvel-movies.fandom.com/wiki/Spider-Man_film_series, accessed on February 22, 2022.

6. Sector **Performance Arts** has recorded a significant number of stage performances, among which stands out a theatre play *Spider-Man: Turn Off the Dark* (directed by Julie Taymor, music written by Bono and The Edge from the band *U2*). The theatre play had its premiere in 2011, on Broadway in New York.

7. **Publishing** sector is the originating sector for the comic book production. An exceptionally wealthy publishing activity of Marvel deals in publishing of the comic book series from the year 1962. up to today. That production endeavor includes numerous titles of comic-book magazines in which Spider-Man is the main protagonist, and some of them are *The Amazing Spider-Man*, *Spectacular Spider-Man*, *Miles Morales: Spider-Man*, among others.

8. Electronic media within the **Media** sector are presented online, in terms of content such as websites, platforms and/or other forms of electronic reporting. When the word „Spider-Man“ is typed into Google’s search bar, in less than a minute the user receives 3.010.000.000 results, and that is still not the total number of all available content. The analyzed comic book also has its own Wiki page dedicated to Marvel’s characters, which contains many information on Spider-Man within many Marvel comic books.

9. **Advertising and market communication** has actively promoted the comic book, but other diversified products associated with it. Already in 1987 there was a highly unconventional marketing communication done regarding the ads and invitations to Spider-Man’s wedding, which was actually organized with stand-ins and actors, done in real time as a „real“ event. The simulated wedding occurred in the *Shea* stadium in New York, and its organization was also a commercial for the upcoming special Spider-Man issue, in which Peter Parker/Spider-Man married his girlfriend Mary Jane. One other unconventional marketing communication is of more recent date. Pope Francis has recently, on June 23 in 2021, met a man dressed in the costume of Spider-Man in Vatican. The event was covered by many media around the world, as a form of promotion and popularization of Roman Catholic Church and the pope to younger generations.

10. **Applied art** sector is loaded with souvenirs, action figures and toys modelled after Spider-Man, made from different materials. Often bought, sold or collected as artistic collections, some objects from this sector achieve very high monetary value.

11. Sector of **Computer games and new media** has produced over 40 video games inspired by *Spider-Man* comic book, among which is also a game for PlayStation 4 titled *Marvel’s Spider-Man* (2018). Video games are played across 15 different platforms.

12. Within **Visual arts** sector, photography stands out – specifically, the ones made on movie sets or for the needs of advertising. Photography has also encouraged the development of costume photography, that is, *cosplay*, where professionals (or amateurs) photograph the fans of Spider-Man dressed in professionally done imitations of Spider-Man suit. Furthermore, this sector has its most successful products written down in Singer’s 2019 book *Marvel’s Spider-Man: From Amazing to Spectacular*. Within this sector we could also place the abovementioned mural graffiti art of Spider-Man in Birmingham and other examples, alongside the sector of audiovisual arts in which they also belong.

Based on everything stated, it is obvious that the narrative of *Spider-Man* comic book has, through circular creativity, realized and established itself through twelve sectors of creative industry, that is, in architecture, audiovisual art, heritage, design, music, performance art, publishing, media, advertising and market communication, applied art, video game/new media, visual arts.

Through this, the thesis how the narration, as well as the comic book narration, is a starting point in the concept of circular creativity and that the comic book as the artistic form has the potential of circular creativity. It should also be noted that the concept of circular creativity does not bring only associated products/services through which the culture patterns are shaped, but also contains other, anthropologically significant traits. „Circularly creative products/services are of intensified communication potential, attractive for export and appropriate for branding“ (Horvat, 2019: 25). On branding via circular creativity there are studies, among which particularly stand out *Ars Eugenium* (Horvat and Gotovac, 2019) and *Ars Meandrum* (Horvat and Gotovac, 2021), and the mentioned studies’ forewords (Mijoč, 2018 and Mijoč, 2021) where the procedure of branding via circular creativity is discussed and explained.

4. Case Study: *Spider-Man*

To live and experience anything is to translate its direct impact into many indirect forms of awareness.

(McLuhan, 2008: 151)

Considering that the potential of circular creativity of the comic book narrative *Spider-Man* has been confirmed, the following task is to determine the esthetic and stylistic choices of the comic book *Spider-Man*. The attention is directed to the mutant genesis, as well as human problems of the protago-

nist – Spider-Man, whose name the comic book shares. This also includes the attempt to interpret the unwavering popularity of Spider-Man, highly associated with „esthetics of eternal youth“.

4.1. Mutant genesis and human issues of Spider-Man

Numerous translations of the comic book *Spider-Man* have made its titular hero a globally recognizable cultural icon and a part of a large brand, that is, he has become a brand himself. In Croatian language, he is also known as Čovjek-pauk (engl. Spider-Man), with his civilian identity being Peter Parker, and to the most of the world, he is known simply as unforgettable, friendly neighborhood crime fighter Spider-Man. He is known both by younger and more senior generations, and this is notable, considering that this is a character that was created in 1962 (thus he is somewhat younger than DC comic book characters such as Superman and Batman, however, he is not any less known). He was created by Stan Lee and Steve Ditko, and his first appearance was in the 15th issue of anthology comic book *Amazing Fantasy*. Since then, Spider-Man was illustrated in many styles and different dimensions, and his character was shaped by many script writers, pencillers and illustrators. Perhaps the planetary popularity of the character can be explained by the fact that the character is so unassuming, plain and average, which is indeed the true nature of Spider-Man's civilian alter ego, Peter Benjamin Parker, a shy young man who by (un)fortunate circumstances got bitten by an experimental radioactive spider while still in high school, during a school field trip to a laboratory. Mutation has manifested as a significant muscle increase and physical power, sharpened reflexes, regenerative metabolism, „spider's“ sixth sense that warns him of danger, while his body had started to create a sticky protein-based substance, similar to the webbing of a spider. Peter Parker has spent years learning more about his new found abilities, perfecting himself and gaining knowledge about his mutated DNA, and after the first shocks related to his powers, he decided to use them in the fight against crime. His final decision to become a crimefighter was cemented by the murder of his beloved uncle, Ben Parker, who was a father figure in Peter's life. The man who killed Ben Parker was a robber who Peter could have stopped because he witnessed the robbery the killer committed, however, Peter did nothing at the time, as the victim of the robbery was a man who conned Peter out of his earned money. One of the main emotional and intellectual motifs that is present from that moment on in the Spider-Man mythos is the one that states how *with great power, comes great responsibility*. That simple, and yet powerful idea is spread through the whole of Spider-Man's history in comics, as a comic book and literary character, most often through

Peter's internal monologues, as Peter never lets himself to forget about that. The same motif is present in a *transgenre* manner, through films, series and video games in which Spider-Man appears. Spider-Man's world is rich with many characters from his civilian life, whose number increases in the sixties of the 20th century, such as aunt May, in who Peter sees a maternal figure (she has, alongside the deceased uncle Ben, started to take care of Peter after his parents died while he was still a child). In a large number of comic book and film incarnations, Peter keeps his crime fighting alter-ego and his abilities from his aunt May as a secret. His few, but memorable friends and love interests are present as well – friends such as Harry Osborn, a wealthy son of a well known scientist, then Gwen Stacy, Peter's first serious girlfriend, as well as Mary Jane – a girl who becomes his wife later on in the comics. Present are also Joseph „Robbie“ Robertson, editor at *Daily Bugle* newspaper and a man of integrity, as well as Kurt Connors, a disabled research scientist. In his world, Spider-Man also has many enemies, among which are rogue scientists, mercenaries, criminals and megalomaniacs of all kinds.

4.2. Enduring popularity and the esthetics of „eternal youth“

Peter Parker/Spider-Man is one of the most popular and enduring Marvel's characters. The causes of this universal popularity should be looked for in a few sources: fantastic powers which the character has, personal courage and an (over)active sense of personal responsibility, as well as in Peter Parker's personality, who is a young man with a tough family history, but who still manages to get through life with a warm, happy-go-lucky and boyish sense of humor and an aptitude for punchlines (he uses them even while engaged in open combat and when his life is hanging by a (spider's) thread). Almost universally, Peter Parker is presented as the *underdog*⁷, *a man who gets through life with modest means and coming from humble beginnings. Peter is an exceptionally intelligent young man, very interested in natural sciences and studies, especially biology, chemistry and physics. He is also very interested in photojournalism, so he often works as a freelance photographer for Daily Bugle newspaper.* His youth and childhood he spends mostly as a loner, misunderstood and rejected from his peers, and he does not have many friends later in life, neither. With all his amazing and unusual (newfound) physical abilities, Peter Parker is still a dreamer and a somewhat clumsy young person, whose life often does not go according to plan in terms of his career nor when it comes to relationships. It is probably this contrast something that attracts the average

⁷ Someone who has poor chances of success.

reader to Spider-Man. Barris (2012) detects that the main protagonist of the comic book *Spider-Man* is turned to an introspective insight in himself and that his core principle is the motto of Socrates, which states „Know thyself“. He compares Plato’s dialogues with dialogues established in the comic book *The Amazing Spider-Man*, authored by Stan Lee and Steve Ditko, first published in 1962. Barris also states that Spider-Man owes his popularity to his everyday issues which are relatable to most people. This can be read from thought clouds and bubbles in which the main protagonist even while engaged in combat with supervillains keeps revealing his internal conflicts or punchlines. Barris views him as a superhero who is obsessed with the most well known anxiety inducing question: „Who am I, and what is my purpose in this world?“⁸

Even though Spider-Man’s visual identity has been through several modifications through time, he is still most recognizable for his striking red and blue costume variant, which is neutral enough and universal enough, so it can be widely accepted. Within visual identity of this comic book superhero, the key element is the symbolism of spider and spider’s webbing. Most of people in the world dislikes spiders, but also considers them harmless enough, which also enables the acceptance of someone who has spiderlike powers, but still appears to be human on the outside. Stan Lee, who named Spider-Man and came up with the concept of his character, describes the creative journey which resulted in the birth of the character in the following way:

„[...] So we were on a roll and we said let’s get another hero. But, the thing with the superheroes is that they need to have a unique super power. Well we already had someone who was the strongest guy in the world, some of them that could fly, etc. So I was thinking – what do we have left? [...] But I remember I saw a fly crawling on the wall. And I thought, suppose that the person could stick to a wall like an insect? So I was often running and thought what can I call him... Mosquito-Man? That didn’t have any glamour. Insect-Man? That was even worse. And then I came to Spider-Man! And it sounded mysterious and dramatic... And a legend was born. [...] I’ll tell you something else. Nobody wanted me to do it! My publisher said that it was the worst idea he ever heard – people hate spiders! When I told him that I wanted him to be a teenager, he said to me – Stan, you don’t understand. A teenager can only be a sidekick, he can’t be the hero. And when I said that I wanted him to have a lot of personal problems, he said – Stan do you even know what a hero is?“⁸

⁸ Stan Lee had this interview with the host Larry King on CNN in 2000, in the show *Larry King Live* (https://www.youtube.com/watch?v=75HonYg6dts&ab_channel=CNN)

Peter Parker is an *everyman* in the full sense of the word. Fate has given him incredible powers, as many of us would like to have, while on the other hand, behind the mask he is still a young man named Peter Parker who has enough vulnerability, humanity, warmth and emotion to enter hearts and minds of audiences all around the world.

On the enduring popularity of Spiderman's character there is also a great marketing success and his presence in popular culture on world-class level, as well as him being lodged into a huge part of creative industry. An example of this universal acceptance is the recent audience with Pope Francis at the Vatican (see Table 2), when a man dressed in a Spider-Man suit met Pope Francis. We could hardly expect other superheroes, with a more macabre and frightening appearance, on such an occasion – considering that some of them more or less openly, allude to devils or demonic beings from Christian tradition or mythology. Good examples of this are Batman and Daredevil.

This image of Spider-Man as a character comes with an age restriction – it is indeed rare to find comic books, series or films in which Spider-Man is not a teenager, or at the very least, quite young. Given that media theorists define comic book as *cool media* or media which includes a lot of audience participation, it is obvious that Spider-Man's „eternal“ youth gives a constant incentive for the younger audiences to return, especially children and teenagers, who through Spider-Man's eternal growing up process channel their own growing up and maturing process. Furthermore, the readers are active participants in Spider-Man's fictional life, in which he is perpetually learning, maturing and growing up. Of course, this does not exclude older audiences. In that sense, it should be mentioned that in more recent incarnation of the comic book Spider-Man is somewhat older, and married to Mary Jane, however, the visual design of the character is still incredibly youthful (he is very rarely shown with beard, wrinkles or longer hair), which only strengthens the impression that even though Peter has grown up somewhat, he hasn't really aged at all. Spider-Man's suit has also gone through several metamorphoses, even though the main series of the comic book always inevitably comes back to the original red-blue tights and the original costume. It is interesting to notice how the „notorious“ black version of Spider-Man's costume has become reserved for „darker“, „adult“ and – perhaps most importantly, somewhat more introspective stories. The character wears it again on certain occasions, and one of them also includes the moment when he finally proposed to his girlfriend, Mary Jane.

Picture 1. Peter Parker in his black outfit contemplates will he really go through with the wedding to his girlfriend Mary Jane, remembering his former love Gwen Stacy, who was killed by one of his enemies⁹

Spider-Man's costume is a kind of a method for communication with the audience, very classical and typical for a *cool* media, such as a comic book. The original costume has also in more recent times, perhaps due to the wish to shock the audience and defy expectations, been used in some darker stories, however, the black costume has become almost a trademark for an „atypical“ Spider-Man story. Spider-Man's suit was to an extent changed in both the films and the comic books, considering that Peter Parker is a mechanical genius and a scientist that can adapt his suit considering the context of the story. However, the more radical transformation of the suit within the scripted stories is always a clear internal indicator within the comic book that there is something very „special“ that is going on with Spider-Man.

Slika 2. Spider-Man's classical outfit¹⁰

⁹ Michelinie, David, *The Amazing Spider-Man Annual 21, The Wedding!*, Marvel Comics, 1987.

¹⁰ Loeb, Jeph, *Spider-Man:Blue*, Marvel Comics, 2002–2003.

(Source: Loeb, Jeph; Sale, Tim (2003), Spider-Man: Blue, Marvel Comics)

In the comic books, as well as in films, Peter Parker always in the end returns to his original costume, that perhaps best reflects the warmth, empathy and *the child within* of that comic book hero. It is very likely that while he is in the classical suit he remains ideal for branding and marketing, which also push him towards being attractive and interesting to new generations of readers.

Slika 3. Spider-Man's contextual black costume which was brought into continuity by the artist Mike Zeck¹¹

4.3. Spider-Man as a layered literary character

As stated before, as a comic book and literary character, Spider-Man owes his popularity above all to his vulnerability, humanity and averageness of his civilian identity. As such, he can be viewed not only as a comic book character, but as a serious and layered literary character. With the already mentioned principle which mentions great power and responsibility, Spider-Man can be viewed as a character who in a unique way discovers a moral concept of his own highly intensified action, within the bounds of his imaginary world in which he resides in and in which his actions, thoughts and feelings have consequences. It is all further intensified by the fact that the character of Peter Parker is „eternally“ young, as well as that a very large number of stories portray him as a teenager or a student. On Spider-Man and the generational moral system in America which support this conception of Spider-Man, there were numerous and various scientific papers from many areas, such as an article in criminology titled *The Amazing Spider-Man and the Evolution of the Comics Code: A Case Study in Cultural Criminology*, written by Cary D. Adkinson, which states the following: „One such hero, which was introduced to the au-

¹¹ De Matteis, J. M., *Spider-Man: Kraven's Last Hunt*, Marvel Comics, 1987.

diences in 1962, helped revitalize a struggling genre and bring legitimacy to the medium itself. Peter Parker, the Amazing Spider-Man, revolutionized how superhero stories were told by confronting authority and the social ills that characterized the American cultural landscape during the Civil Rights Era. (...) In their insightful account of Spider-Man's influence and continuing popularity, Jones and Jacobs (1997) conclude that (...) For the first time in superhero comic book history, „[h]ere was a solo hero, not a kid sidekick or a team member, who was really a teenager, and a teenager who wasn't happy-go-lucky or goofily cute but truly complex and tormented“, one who „must find his own morality through the agony of subjective experience“ (p. 60). Wright (2001) suggests Spider-Man's immediate and unprecedented popularity resulted from the way these themes resonated with baby boomers struggling to find moral certitudes within an increasingly ambivalent and tumultuous historical period...¹²

Spider-Man's moral influence on culture and civilization is confirmed by the existence of articles which discuss Spider-Man and that also discuss legal theory, within framework of the legal science journals and databases. One such article claims the following: „Spider-Man was neurotic, compulsive and profoundly skeptical about the whole idea of being a costumed saviour' (Daniels, 1991: 95), something that provided him with both 'tremendous street cred' (Saffel, 2007: 286) and a new approach to what it meant to be a superhero.“¹³ It should not be forgotten that Spider-Man as a masked hero – though perhaps a more fitting name would be masked vigilante – usually acts *outside* the law or at least outside of the law as we conceive it in our everyday lives. All of this certainly opens an interesting space for many ethical and legal thoughts on exceptions, individualism, necessary defense, self-defense, etc.

It should also be noted that Spiderman truly remains an organic part of society, both in his civilian everyday life, and when he has his vigilante mask on. This is also stated by author Ibtisam Ahmed, when he compares him with several other most well known costumed heroes: „The latter is significant because Peter is the mainstream superhero who is closest to being an 'ordinary' person. This is opposed to Superman, who is an alien, Batman, whose economic standing places him in a unique position, and the X-Men, who spend their lives isolated amongst other superhumans, interacting with the world only when they save it.“¹⁴

¹² Adkinson, C. D. (2008). The Amazing Spider-Man and the evolution of the comics code: A case study in cultural criminology. *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 15(3), 241–261.

¹³ Bainbridge, J. (2012). Spider-man, the Question and the Meta-Zone: Exception, Objectivism and the Comics of Steve Ditko. *Law Text Culture*, 16, [i]-242.

¹⁴ Ahmed, I. (2013). How do Superheroes Problematiser Morality? How do Superheroes Prob-

5. Discussion

And it is only on those terms, standing aside from any structure or medium, that its principles and lines of force can be discerned. For any medium has the power of imposing its own assumption on the unwary. Prediction and control consist in avoiding this subliminal state of Narcissus trance. But the greatest aid to this end is simply in knowing that the spell can occur immediately upon contact, as in the first bars of a melody.

(McLuhan, 2008: 19)

Aside from the fact that the comic book is the media of more recent production date and usually associated with the start of the 20th century, the attractiveness of scientific approach to comic book is directly linked to its successful survival among other media. The fact that comic book is getting interesting to the growing number of areas in research is confirmed by research done by McLuhan (1964), Manning (1998), Šuvaković (2008), Beati (2012), Mikkonen (2017) and Grewe (2021). The findings of Mikkonen (2017) have shown how the narratological processes or organizing, presenting and mediation in transfer of narrative message can not transfer from one media to another, but that every media must adapt the narration to its qualities and specifics. Mikkonen (2017) also warns of the existence of transmedia studies as a new field of research whose research aim is to establish narrative rules in various areas of research. In narratology of comic book – narrative form which joins both literary and visual expression – it is obligatory to apply narratological analysis based on transmedia research.

When observed from the viewpoint of circular creativity, according to which in the center of the circle is the basic and fundamental cultural content, the research done in this paper shows how the selected comic book example has completed the full form of circular creativity, because it was a basis for the production of cultural or creative product / service. It is important to emphasize how that kind of circulation is not a result of a project plan, but was influenced and motivated by profit of the stakeholders in creative industry, while their mutual obligations are regulated by copyrights related to the basic idea. As the comic book Spider-Man is the result of American culture, the moment in which his intense circling across sectors of creative industry is also significant, and this moment is what McLuhan calls *The Iconic Age*.

„The iconic age is upon us. We now toss to the Europeans the package

lematise Morality? (e-ir.info), accessed on February 20, 2022.

that concerned us from 1922 to 1952. They, in turn, enter their first consumer age of standardized goods. We move into our first depth-age of art-and-producer orientation. America is Europeanizing on as extensive a pattern as Europe is Americanizing“ (McLuhan, 2008: 150).

A successful circling of the Spider-Man comic book has undoubtedly attributed not only the Americanization of Europe, but the Americanization in global sense. On the other hand, processes of creative circular patterns of the comic book that is mentioned were happening sporadically, and as such, sporadic were its effects.

If the circular creativity of the mentioned comic book had been directed from one project office and if a single, unique strategy had been applied, its marketing effects would have possessed an additional social reach, because through it, the value oriented messages that are sent via branding processes also could have been sent. This paper establishes only a few answers on reasons which have enabled the comic book Spider-Man to have such a successful creative well-roundedness. Additional challenges to the future researchers of the similar phenomena could be the ones related to narrative properties of the comic book, which are especially receptive to the iconic culture of the 21st century, which also brings to moving around through all sectors of creative industry. Equally interesting is the question of societal transformation which the fully rounded creative product brings about in global society and the reasons why a certain narrative template manages to grab the attention of a significant part of target groups.

Table 1. Overview of theoretical findings on comic book

Author and the year of publishing	Publication	Scientific or professional contribution
McLuhan, M. (1964) (according to translation into Croatian language from 2008)	<i>Razumijevanje medija</i> (Understanding Media, 1964). Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga	<ul style="list-style-type: none"> – a rounded view of communication abilities and strategies in their development up until the emergence of global culture – by using the phrase „medium is the message“, McLuhan changes the view of written and visual communication culture, and singles out comic book specifically, and analyzes it as one of the self-standing communication media

<p>McCloud, S. (1993)</p>	<p><i>Understanding Comics: The Invisible Art.</i> Northampton, Mass</p>	<ul style="list-style-type: none"> – publication in the form of a comic book – a semiotic for understanding comic book, its historical development, and its formal elements is established – direct referring to McLuhan's <i>Understanding Media</i> (1964)
<p>Harvey, R. C. (1996)</p>	<p><i>The Art of the Comic Book: An Aesthetic History.</i> Univ. Press of Mississippi</p>	<ul style="list-style-type: none"> – shows the evolution of comic book as a genre of popular culture with an emphasis on the analysis of narrative characteristics of comic book – based on the analysis spanning the timeline from the 30s up to mid 90s of the 20th century, a methodology for art estimation and rating is shown
<p>Manning, A. D. (1998)</p>	<p>Understanding Comics: The Invisible Art. <i>IEEE Transactions on Professional Communications</i>, 41(1), 66–69</p>	<ul style="list-style-type: none"> – a critical review on McCloud's (1993) comic book semiotics based on general iconic theory, and applied on the understanding of comic book
<p>McLaughlin, J. (Ed.). (2005)</p>	<p><i>Comics as Philosophy.</i> Univ. Press of Mississippi</p>	<ul style="list-style-type: none"> – a collection of essays which presents the discussions on comic book esthetics and the ability of comic books to display the metaphysics of contemporary narration through the use of visual narration – essays question the genre diversity of comic books and present an analysis of comic books on superheroes, graphic novels, as well as illustrated adventure classics

Comic Book Esthetics as a Literary Form in the Circular Creativity Process

<p>Šuvaković, M. (2005)</p>	<p><i>Glossary of Contemporary Art.</i> Horetzky</p>	<ul style="list-style-type: none"> – the concept of comic book is determined in terms of structure, artistic role and genesis of developing forms – starting with the first appearance of comic books near the end of the 19th century up to transfer of comic books into galleries and other art forms
<p>Eisner, W. (2008)</p>	<p><i>Comics and Sequential Art: Principles and Practices from the Legendary Cartoonist.</i> WW Norton & Company</p>	<ul style="list-style-type: none"> – comic book is viewed as a sequential art – described according to the method which Will Eisner applied in his course in New York School of Visual Arts – presents basic principles of comic book and the rules of graphic storytelling as well as visual narratives
<p>Meskin, A. (2009)</p>	<p>Comics as Literature? <i>The British Journal of Aesthetics</i>, 49(3), 219–239</p>	<ul style="list-style-type: none"> – comic book is examined as a hybrid art form with a special emphasis on its narrative abilities and functions
<p>Beaty, B. (2012)</p>	<p><i>Comics Versus Art.</i> University of Toronto Press</p>	<ul style="list-style-type: none"> – examines the relationship of comic book and the sector of creative industry that is titled Heritage – determines the reasons because of which comic book was not an object of research within art history, as well as reasons that led to a change of this paradigm
<p>Meskin, A., & Cook, R. T. (2012)</p>	<p><i>The Art of Comics: A Philosophical Approach</i> (Vol. 25). John Wiley & Sons</p>	<ul style="list-style-type: none"> – presents thoughts on philosophy and metaphysics of comic book with a particular review of the development history of this genre
<p>Wandtke, T. R. (2014)</p>	<p><i>The Meaning of Superhero Comic Books.</i> McFarland</p>	<ul style="list-style-type: none"> – compares comic book narration to a classical epic narration – the establishment of models for linking traditional esthetics and postmodern theory

García, S. (2015)	<i>On the Graphic Novel</i> . Univ. Press of Mississippi	<ul style="list-style-type: none"> – the analysis of the graphic novel from its genesis up to more mature forms – esthetic study is combined with the study of entrepreneurial phenomena which followed the comic book's development as a narrative form
Mikkonen, K. (2017)	<i>The Narratology of Comic Art</i> . Taylor & Francis	<ul style="list-style-type: none"> – the narratology method is applied in comic book analysis – critical analysis of selected examples, and the existing findings on narratology are modified
Grewe, C. (2021)	<i>The Arabesque from Kant to Comics</i> . Routledge	<ul style="list-style-type: none"> – subversive nature of comic book is associated with the historical life of scrollwork as the chief illustrative element in books, poetry publications and printed scores – a history of avant-garde theories on written and visual culture of 18th and 19th century

Table 2. Circular creativity of diversified products whose point of origin was the Spider-Man comic

Creative industry sector	Project results / products or services	Link to website
Architecture	Building known as Flatiron was used for the offices of the imaginary New York newspaper <i>Daily Bugle</i> when filming <i>Spider-Man</i> films. It is the building that was built in 1902, located in the eponymous district of Flatiron, in Manhattan.	<p>Wiggan, Alex, <i>What Building Was Used for the Daily Bugle in the Spider-Man movies? Don't Tell Harry, Spider-Man Blog</i> (June 19, 2021) Available at https://donttellharry.com/2021/02/04/what-building-was-used-for-the-daily-bugle-in-the-spider-man-movies/, accessed on February 18, 2022</p> <p><i>Flatiron Building, History</i> (April 22, 2010) Available at https://www.history.com/topics/landmarks/flatiron-building, accessed on February 19, 2022</p>

Comic Book Esthetics as a Literary Form in the Circular Creativity Process

Publishing	<p>An enormously wealthy publishing activity by Marvel, from 1962 up to today, which includes many titles of comic book magazines with several of them having Spider-Man as the main protagonist. These include: <i>The Amazing Spider-Man</i>, <i>Spectacular Spider-Man</i>, <i>Miles Morales: Spider-Man</i>, etc.</p>	<p><i>Polo, Susana, Sneak Peek: Spider-Man art book gives the web-slinger star treatment</i>, <i>Polygon</i> (October 11, 2019) Available at Spider-Man art book showcases 50 years of comic book story and creators - Polygon, accessed on February 19, 2022</p> <p><i>Marvel, The Amazing Spider-Man</i> (2022) Available at The Amazing Spider-Man Characters Marvel, accessed on February 18, 2022</p>
Design	<p>Spider-Man's costume</p>	<p><i>Marvel [database], Spider-Man's Suit</i> (2022) Available at Spider-Man's Suit Marvel Database Fandom, accessed on February 19, 2022</p>
	<p>Spider-Man mural on the rented location of <i>Avengers Campus</i>, set up as a promotional part of <i>Downtown Disney</i> franchise attractions.</p>	<p><i>Wow News Today</i> (June 2, 2021) Available at PHOTOS: New WEB Slingers Spider-Man Mural Swings into Downtown Disney for Avengers Campus Opening – WDW News Today (wdwnt.com)., accessed on February 18, 2022</p>
Music	<p>Song for the original movie soundtrack (OST) <i>Sunflower</i>, by Post Malone and Swae Lee, done for the animated film <i>Into the Spider Verse</i> (2018)</p>	<p><i>Malone, Post, Lee, Swae, Sunflower, YouTube</i> (October 18, 2018) Available at Post Malone, Swae Lee - Sunflower (Spider-Man: Into the Spider-Verse) – YouTube, accessed on February 19, 2022</p>
	<p>Song for the original movie soundtrack (OST) <i>We Are</i> by Ana Johnsson, done for the feature film <i>Spider-Man 2</i> (2004).</p>	<p><i>Johnsson, Ana, We Are, YouTube</i> (October 25, 2006) Available at Ana Johnsson We Are – YouTube, accessed on February 19, 2022</p>
Performance arts	<p>Theater play <i>Spider-Man: Turn Off the Dark</i> from 2011, directed by Julie Taymor, with authors of music being Bono and The Edge from the band <i>U2</i>. Play was performed on Broadway in New York.</p>	<p>Taymor, Julie, <i>Spider-Man: Turn Off the Dark</i>, <i>Broadway.com</i> (2011) Available at https://www.broadway.com/shows/spider-man-turn-off-the-dark/, accessed on February 19, 2022</p>

Film ¹⁵	<i>Spider-Man</i> (2002), directed by: Sam Raimi	<i>Raimi, Sam, Spider-Man, IMDb</i> (2002) Available at https://www.imdb.com/title/tt0145487/?ref_=nv_sr_srsrg_6 , accessed on February 19, 2022
	<i>Spider-Man 2</i> (2004), directed by: Sam Raimi	<i>Raimi, Sam, Spider-Man 2, IMDb</i> (2004) Available at https://www.imdb.com/title/tt0316654/?ref_=fn_al_tt_3 , accessed on February 19, 2022
	<i>Spider-Man 3</i> (2007), directed by: Sam Raimi	<i>Raimi, Sam, Spider-Man 3, IMDb</i> (2007) Available at https://www.imdb.com/title/tt0413300/?ref_=fn_al_tt_1 , accessed on February 19, 2022
	<i>The Amazing Spider-Man</i> (2012), directed by: Marc Webb	<i>Webb, Marc, The Amazing Spider-Man, IMDb</i> (2012) Available at https://www.imdb.com/title/tt0948470/?ref_=nv_sr_srsrg_0 , accessed on February 19, 2022
	<i>The Amazing Spider-Man 2</i> (2014), directed by: Marc Webb	<i>Webb, Marc, The Amazing Spider-Man 2, IMDb</i> (2014) Available at https://www.imdb.com/title/tt1872181/?ref_=fn_al_tt_4 , accessed on February 19, 2022
	<i>Spider-Man: Homecoming</i> (2017), directed by: Jon Watts	<i>Watts, John, Spider-Man: Homecoming, IMDb</i> (2017) Available at https://www.imdb.com/title/tt2250912/?ref_=fn_al_tt_2 , accessed on February 19, 2022
	<i>Spider-Man: Far from Home</i> (2019), directed by: Jon Watts	<i>Watts, John, Spider-Man: Far from Home, IMDb</i> (2019) Available at https://www.imdb.com/title/tt6320628/?ref_=fn_al_tt_1 , accessed on February 19, 2022
	<i>Spider-Man: No Way Home</i> (2021), directed by: Jon Watts	<i>Watts, John, Spider-Man: No Way Home</i> (2021), <i>IMDb</i> (2021) Available at https://www.imdb.com/title/tt10872600/?ref_=fn_al_tt_3 , accessed on February 19, 2022
	<i>Spider-Man: Into the Spider-Verse</i> (2018), animated film, directed by: Bob Persichetti, Peter Ramsey, Rodney Rothman	<i>Persichetti, Bob, Ramsey, Peter, Rothman, Rodney, Spider-Man: Into the Spider-Verse, IMDb</i> (2018) Available at https://www.imdb.com/title/tt4633694/ , accessed on February 19, 2022

¹⁵ It is a separate series of high budget Hollywood films. See: https://marvel-movies.fandom.com/wiki/Spider-Man_film_series, accessed on February 22, 2022.

Comic Book Esthetics as a Literary Form in the Circular Creativity Process

<p>Heritage (archives, libraries, museums)</p>	<p>Wax figures museum in Sydney – <i>Madame Tussaud's Sydney Museum</i> – alongside the figures of English royal family, film stars and other celebrities from Australia and worldwide, it also has an entire museum section dedicated to Marvel characters and Spider-Man.</p>	<p><i>Spider-Man, Madame Tussaud's Sidney</i>, Available at https://www.imdb.com/title/tt4633694/, accessed on February 19, 2022</p>
<p>Photography</p>	<p><i>Cosplay</i> and photography of models in professionally done imitations of Spider-Man's costume.</p>	<p><i>JT Cosplays, Yogomi</i> (December 16, 2020) Available at https://www.yogomi.com/2020/12/jtcosplay-spiderman/, accessed on February 19, 2022</p>
<p>Electronic media</p>	<p>Various content dedicated to Marvel's characters, which also encompass many information on Spider-Man in many comic books, located in free content web encyclopedia – Wikipedia.</p>	<p><i>Spider-Man in video games, Wikipedia</i> (February 13, 2022) Available at Spider-Man in video games – Wikipedia, accessed on February 19, 2022</p> <p><i>Marvel [database]</i> (2022) Available at Marvel Database Fandom, accessed on February 19, 2022</p>

Publishing and marketing communication	<p>Real ads and marketing campaign for Spider-Man's wedding organized in 1987, as a „real“ event with actors. Simulated wedding was done at <i>Shea</i> stadium in New York, and it was also a commercial for the upcoming, special issue of the comic book, in which Peter Parker/Spider-Man married his girlfriend Mary Jane.</p>	<p><i>Spider-Man's Wedding, YouTube</i> (June 13, 2007), Available at Spider-Man's Wedding – Shea Stadium 1987 – YouTube, accessed on February 19, 2022</p>
	<p>On June 23, 2021, Pope Francis in a public and promotional event in Vatican has an audience with a man dressed in the costume of Spider-Man. The event was published by the media around the world, as a form of promotion of Roman Catholic Church and the pope to younger generations.</p>	<p><i>Goldstein, Joelle, From Marvel to the Vatican! Spider-Man Meets the Pope: „A Really Good Superhero“</i>, <i>People.com</i> (June 23, 2021) Available at Spider-Man Meets the Pope Outside the Vatican at the Papal Audience PEOPLE.com, accessed on February 19, 2022</p>
Applied art	<p>Souvenirs and action figures with the character of Spider-Man made from different materials. Such objects are often bought, sold and collected, while some of them achieve significant monetary values.</p>	<p><i>Amazon.com</i>, „<i>Spider-man figurine</i>“ (2022) Available at https://www.amazon.com/spiderman-figurine/s?k=spiderman+figurine, accessed on February 19, 2022</p>
Computer games, new media	<p>Over 40 video games across more than 15 platforms.</p>	<p><i>Marvel [database]</i> (2022) Available at Marvel Database Fandom, accessed on February 19,2022</p>

Visual arts	Book of visual moments, quotes and Spider-Man's overall visual identity titled <i>Marvel's Spider-Man: From Amazing to Spectacular</i> (2019), written by Matt Singer.	<i>Singer, Matt, Marvel's Spider-Man: From Amazing to Spectacular: The Definitive Comic Art Collection Hardcover, Amazon.com</i> (October 15, 2019) Available at Amazon.com: Marvel's Spider-Man: From Amazing to Spectacular: The Definitive Comic Art Collection: 9781683837442: Singer, Matt, DeMatteis, J. M.: Books, accessed on February 19, 2022
	Large commercial mural graffiti portraying Spider-Man. Located in Birmingham. Open and declared aim of the graffiti is marketing for the PS4 video game <i>Marvel's Spider-Man</i> (2018).	<i>Why a huge PS4 Spider-Man graffiti mural has appeared in Birmingham, IAmBham</i> (October 5, 2018) Available at Why a huge PS4 Spider-Man graffiti mural has appeared in Birmingham I Am Birmingham, accessed on February 18, 2022

Works Cited

- Adkinson, C. D. (2008). The Amazing Spider-Man and the evolution of the comics code: A case study in cultural criminology. *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 15(3), 241–261.
- Bainbridge, J. (2012). Spider-man, the Question and the Meta-Zone: Exception, Objectivism and the Comics of Steve Ditko. *Law Text Culture*, 16, [i]-242.
- Barris, J. (2012). Plato, Spider-Man and the Meaning of Life. *Comics as Philosophy. Jackson (Miss.): University Press of Mississippi*, 63–83.
- Beaty, B. (2012). *Comics versus art*. University of Toronto Press.
- De Matteis, J. M. (1987). *Spider-Man: Kraven's Last Hunt*, Marvel Comics.
- Eisner, W. (2008). *Comics and sequential art: Principles and practices from the legendary cartoonist*. WW Norton & Company.
- Grewe, C. (2021). *The Arabesque from Kant to Comics*. Routledge.
- Harvey, R. C. (1996). *The art of the comic book: An aesthetic history*. Univ. Press of Mississippi.
- Horvat, J., Mijoč, J., Zrnić, A. (2018). *Ars Andizetum*. Osijek: Andizet.
- Horvat, J. (2019). „Kružnost u kreativnoj industriji (Circularity in the Creative Industry)“, *Književna revija*, 59(1), 7–26.
- Horvat, J., Gotovac, L. (2018). *Ars Eugenium*. Osijek: Andizet.

- Horvat, J., Gotovac, L. (2021). *Ars Meandrum*. Osijek: Andizet.
- Loeb, J. (2002–2003). *Spider-Man: Blue*, Marvel Comics.
- Manning, A. D. (1998). Understanding comics: The invisible art. *IEEE Transactions on Professional Communications*, 41(1), 66–69.
- McCloud, S. (1993). *Understanding comics: The invisible art* Mikkoneen, K. (2017). *The narratology of comic art*. Taylor & Francis.
- McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija* (Understanding Media, 1964). Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.
- Meskin, A. (2009). Comics as literature? *The British Journal of Aesthetics*, 49 (3), 219–239.
- Meskin, A.; Cook, R. T. (2012). *The art of comics: a philosophical approach* (Vol. 25). John Wiley & Sons.
- Michelinie, D. (1987). *The Amazing Spider-Man Annual #21, The Wedding!*, Marvel Comics.
- Mijoč, J. (2018). Umijeće osvajanja – umijeće brendiranja (The art of conquest – the art of branding), poglavlje u: Horvat, J. i Gotovac, L. *Ars Eugenum.*, str. 1–12.
- Mijoč, J. (2021). Kružno brendiranje Osijeka (Circular branding of Osijek), poglavlje u: Horvat, J. i Gotovac, L. *Ars Meandrum.*, str. 7–25.
- Šuvaković, M. (2005). *Pojmovnik suvremene umjetnosti (Glossary of Contemporary Art)*, Zagreb: Horetzky.
- Singer, M. (2019). *Marvel's Spider-Man: From Amazing to Spectacular: The Definitive Comic Art Collection*. Insight Editions.
- Throsby, D. (2008). The concentric circles model of the cultural industries, *Cultural Trends*, 17:3. 147–164.
- Wandtke, T. R. (2014). *The meaning of superhero comic books*. McFarland.

Online sources:

- Ahmed, I. (2013). How do Superheroes Problematise Morality? How do Superheroes Problematise Morality? (e-ir.info), accessed on February 20, 2022.
- *Amazon.com*, „Spider-man figurine“ (2022). Available at <https://www.amazon.com/spiderman-figurine/s?k=spiderman+figurine>, accessed on February 19, 2022.
- *Flatiron Building, History* (April 22, 2010). Available at <https://www.history.com/topics/landmarks/flatiron-building>, accessed on February 19, 2022.

- Goldstein, Joelle, *From Marvel to the Vatican! Spider-Man Meets the Pope: „A Really Good Superhero“*, *People.com* (June 23, 2021). Available at Spider-Man Meets the Pope Outside the Vatican at the Papal Audience | PEOPLE.com, accessed on February 19, 2022.
- Heller, Jason (2011). Will Eisner. Available at <https://www.avclub.com/will-eisner-1798223641>, accessed on February 22, 2022.
- Johnson, T. G. (2019). Existing Conceptual Models of Arts and Culture: An Inventory. The Rural Policy Research Institute (RUPRI) – University of Iowa, Iowa City. URL: <http://www.rupri.org/wp-content/uploads/Conceptual-Models-of-Arts-and-Culture.pdf>, accessed on February 16, 2022].
- Johnsson, Ana, *We Are, YouTube* (October 25, 2006). Available at Ana Johnsson We Are – YouTube, accessed on February 19, 2022.
- *JT Cosplays, Yogomi* (December 16, 2020). Available at <https://www.yogomi.com/2020/12/jtcosplay-spiderman/>, accessed on February 19, 2022.
- Jukić-Pranjić, Irena. (2020). Što je sve nama dala kultura stripa (What culture of comic gave us): <https://www.zvono.eu/sto-je-sve-nama-dala-kultura-stripa-828>, accessed on February 19, 2022.
- *Malone, Post, Lee, Swae, Sunflower, YouTube* (October 18, 2018). Available at Post Malone, Swae Lee – Sunflower (Spider-Man: Into the Spider-Verse) – YouTube, accessed on February 19, 2022.
- *Marvel [database]* (2022). Available at Marvel Database | Fandom, accessed on February 19, 2022.
- *Marvel [database], Spider-Man's Suit* (2022). Available at Spider-Man's Suit | Marvel Database | Fandom, accessed on February 19, 2022.
- *Marvel, The Amazing Spider-Man* (2022). Available at The Amazing Spider-Man | Characters | Marvel, accessed on February 18, 2022.
- *Persichetti, Bob, Ramsey, Peter, Rothman, Rodney, Spider-Man: Into the Spider-Verse, IMDb* (2018). Available at <https://www.imdb.com/title/tt4633694/>, accessed on February 19, 2022.
- *Polo, Susana, Sneak Peek: Spider-Man art book gives the web-slinger star treatment, Polygon* (October 11, 2019). Available at Spider-Man art book showcases 50 years of comic book story and creators – Polygon, accessed on February 19, 2022.
- *Raimi, Sam, Spider-Man 2, IMDb* (2004). Available at https://www.imdb.com/title/tt0316654/?ref_=fn_al_tt_3, accessed on February 19, 2022.
- *Raimi, Sam, Spider-Man 3, IMDb* (2007). Available at https://www.imdb.com/title/tt0413300/?ref_=fn_al_tt_1, accessed on February 19, 2022.
- *Raimi, Sam, Spider-Man, IMDb* (2002). Available at https://www.imdb.com/title/tt0145487/?ref_=nv_sr_srs_g_6, accessed on February 19, 2022.

- *Singer, Matt, Marvel's Spider-Man: From Amazing to Spectacular: The Definitive Comic Art Collection Hardcover, Amazon.com* (October 15, 2019). Available at Amazon.com: Marvel's Spider-Man: From Amazing to Spectacular: The Definitive Comic Art Collection: 9781683837442: Singer, Matt, DeMatteis, J. M.: Books, accessed on February 19, 2022.
- *Spider-Man in video games, Wikipedia* (February 13, 2022). Available at Spider-Man in video games – Wikipedia, accessed on February 19, 2022.
- *Spider-Man, Madame Tussaud's Sidney*, available at <https://www.imdb.com/title/tt4633694/>, accessed on February 19, 2022.
- *Spider-Man's Wedding, YouTube* (June 13, 2007)., Available at Spider-Man's Wedding – Shea Stadium 1987 – YouTube, accessed on February 19, 2022.
- Strip (engl. comic book) Croatian encyclopedia, online edition. Miroslav Krleža Institute of Lexicography/Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58410>, accessed on February 12, 2022.
- Taymor, Julie, *Spider-Man: Turn Off the Dark, Broadway.com* (2011). Available at <https://www.broadway.com/shows/spider-man-turn-off-the-dark/>, accessed on February 19, 2022.
- TV emisija *Larry King Live*, intervju Larryja Kinga sa Stanom Leejem (2000), CNN. Available at https://www.youtube.com/watch?v=75HonYg-6dts&ab_channel=CNN, accessed on February 22, 2022.
- *Watts, John, Spider-Man: Far from Home, IMDb* (2019). Available at https://www.imdb.com/title/tt6320628/?ref_=fn_al_tt_1, accessed on February 19, 2022.
- *Watts, John, Spider-Man: Homecoming, IMDb* (2017). Available at https://www.imdb.com/title/tt2250912/?ref_=fn_al_tt_2, accessed on February 19, 2022.
- *Watts, John, Spider-Man: No Way Home* (2021)., *IMDb* (2021). Available at https://www.imdb.com/title/tt10872600/?ref_=fn_al_tt_3, accessed on February 19, 2022.
- *Webb, Marc, The Amazing Spider-Man 2, IMDb* (2014). Available at https://www.imdb.com/title/tt1872181/?ref_=fn_al_tt_4, accessed on February 19, 2022.
- *Webb, Marc, The Amazing Spider-Man, IMDb* (2012). Available at https://www.imdb.com/title/tt0948470/?ref_=nv_sr_srsrg_0, accessed on February 19, 2022.

- Wiggan, Alex, *What Building Was Used for the Daily Bugle in the Spider-Man movies? Don't Tell Harry, Spider-Man Blog* (June 19, 2021). Available at <https://donttellyourname.com/2021/02/04/what-building-was-used-for-the-daily-bugle-in-the-spider-man-movies/>, accessed on February 18, 2022.
- *Wow News Today* (June 2, 2021). Available at PHOTOS: New WEB Slingers Spider-Man Mural Swings into Downtown Disney for Avengers Campus Opening – WDW News Today (wdwnt.com), accessed on February 18, 2022.

Slaven LENDIĆ & Milica LUKIĆ

ESTETIKA STRIPA KAO KNJIŽEVNE FORME U POSTUPKU KNJIŽEVNE KREATIVNOSTI

Cilj je rada istražiti estetiku stripa kao književne forme koja je svoju primjenu pronašla i potvrdila u postupku kružne kreativnosti. Kružna kreativnost pojam je novoga doba i rezultat je međusektorske suradnje u kreativnoj industriji povezane istovjetnom narativnom temom. Kako je strip proizvodni rezultat jednoga od sektora kreativne industrije (sektora nakladništva i knjige), u radu se najprije istražuju prethodne teorijske spoznaje o stripu, a zatim se istražuje jesu li narativne sposobnosti stripa dostatne za primjenu postupka kružne kreativnosti. Uvidom u teorijske spoznaje McLuhana, McCLOUDA, HAREYA, McLaughlina i drugih autora, prikazuje se razvoj teorijske misli o stripu u posljednjih šezdeset godina. Posebna se pozornost posvećuje McLuhanovom razvrstavanju medija na *hladne* i *tope* te svojstvima stripa kao vrste hladnoga medija. Istraživački postupak primijenjen na analizi stripa *Spiderman*, a na temelju uvida u prikupljene i analizirane kreativne proizvode i usluge, potvrdio je postavljenju hipotezu kako stripovski narativ posjeduje potencijal kružne kreativnosti. Analizom je utvrđeno kako je strip *Spiderman* ostvario kreativni proizvod ili uslugu u svakom sektoru kreativne industrije: arhitekturi, audiovizualnoj umjetnosti, baštini, dizajnu, glazbi, izvedbenoj umjetnosti, knjizi/nakladništvu, medijima, oglašavanju i tržišnoj komunikaciji, primijenjenoj umjetnosti, računalnoj igri / novim medijima i vizualnim umjetnostima. U radu se istražuje i estetika stripa *Spidermana* te razlozi za trajnu popularnost glavnoga junaka iz koje je i proisteklo prelijevanje narativne podloge na diversificirane proizvode kreativne industrije.

Ključne riječi: *strip, narativ, popularna kultura, kreativna industrija, komunikacija, Spiderman, kružna kreativnost, hladni medij*

Izvorni naučni rad

UDK 821.161.2-31.09Kurkov A.

Валентина МУСІЙ (Одеса)

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

valentinanew2016@gmail.com

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РОМАНАХ АНДРІЯ КУРКОВА „СІРІ БДЖОЛИ“ ТА ОЛЬГИ КРЯЖИЧ „ТІНЬ КОТА“

Статтю присвячено дослідженню двох прозових творів українських письменників, в яких йдеться про початок воєнних дій на території України в 2014 році. **Мета статті** – розглянути шляхи художнього зображення Ольгою Кряжич та Андрієм Курковим руху однієї людини („Сірі бджоли“), або численних груп людей („Тінь kota“) до національної самоідентифікації. **Дослідницька методика.** У дослідженні використано комплексний підхід із застосуванням положень синергетики та наратології, а також типологічного методу. **Результати.** Картину світу в обох творах розглянуто як трансгресивну. Герой „Сірих бджіл“ мешкає у так званій „сірій зоні“, персонажі „Тіні kota“ територіально знаходяться з боку сепаратистів, але це не означає, що вони повністю поділяють ідеї сепаратизму. Скоріше вони потребують у почутті зацікавленості їхньою долею з боку держави. Обидва твори було проаналізовано на декількох рівнях: суб'єктивних відносин (точки зору оповідачів, розповідачів або героїв на те, що відбувається), сюжетного мотиву подорожі (допомагає з'ясуванню героями своїх відносин з середовищем або стану різних верств населення), такої особливості композиції, як співвідношення симетрії та асиметрії (зіставлення подій, що повторюються, мотивація повторів, а також відмін у їхньому розвитку або сприйнятті подій героями, з метою зробити висновок про динаміку свідомості героя або стану Донбасу). **Наукова новизна.** Обидва твори вивчено уперше як на поетикальному, так і концептуальному рівнях. Уперше ці твори включено в контекст актуальних проблем, що вирішуються сучасним суспільством та літературою. **Практичне значення.** Стаття розширює розуміння основних тенденцій розвитку сучасної української літератури, її спря-

мованості на художнє пізнання нацією свого стану, вектору свого розвитку.

Ключові слова: *національна ідентичність, трансгресія, наратор, точка зору, суб'єктний план, мотив, симетрія / асиметрія, синергетика, Ольга Кряжич, Андрій Курков*

Вступ

Проблема ідентифікації (навіть якщо йдеться про самоідентифікацію) обов'язково передбачає встановлення людиною характеру власних зв'язків з оточенням. Національна ідентичність є однією з форм колективної ідентичності (Wan and Vanderwerf, 2009: 31). Причому, почуття колективної солідарності, коли йдеться про об'єднання людей як „нації“, завжди супроводжується високим ступенем їхньої емоційності (Wan and Vanderwerf, 2009: 33). Чуття „національної ідентичності, – за словами Ентоні Д. Сміта. – стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, „хто ми такі“ в сучасному світі“ (Сміт, 1994:24). Актуальність питання про національну ідентичність мешканців сучасної України, тобто визначення як окремою людиною, так і великими верствами населення свого відношення до національного оточення викликана, перш за все, трагічними політичними подіями, коли цій країні випало на долю виборювати свою незалежність. Підґрунтям уваги до дискурсу національної ідентичності, а саме, будь якого залежного „від національного світогляду“ систематичного висловлювання „що стосується осмислення й формування національної самобутності окремого індивіда („Я“) та цілого народу (колективного Я)“ (Іванишин, 2015: 15), є також ситуація постколоніального етапу розвитку України після розпаду Радянського Союзу та набуття країною самостійності, пов'язана з цим потреба принципово нового способу осмислення та репрезентації дійсності, в тому числі, й художніх явищ.

Крім орієнтації на „самобутню культуру“, про яку йдеться у праці Ентоні Д. Сміта, дослідники називають й інші підґрунтя формування національної ідентичності. З точки зору Т. В. Коломієць, це високий рівень політичної культури і національної свідомості, що досягається завдяки цілеспрямованій послідовній державній політиці у культурній, економічній, соціальній сферах (Коломієць, 2009: 102). Про необхідність створити „дійову модель Української держави“ (Козловець, 2009: 409), пише й М. А. Козловець. М. Розумний, вважаючи ідентичність „передовсім як

приналежність до спільноти“, робить акцент на значимості вирішення у процесі подолання кризи ідентичності суто соціальних проблем (Розумний, 2007: 97). Таку ж думку висловлює і Л. Нагорна, котра наполягає на тому, що національна ідея не декретується згори, вона повинна визріти у надрах суспільства (Нагорна, 2003: 27).

Культурі належить виключно важливе місце в процесі формування національної самосвідомості та консолідації нації. В першу чергу це стосується європейських країн. Як зазначає Pèter Hajdu, саме мова, література та культура зіграли центральну (не менш, ніж історія!) роль у репрезентації націй в країнах Центральної та Західної Європи (Hajdu, 2007: 12). Як тільки історія літератури отримала статус наукової дисципліни, підкреслює цей дослідник, сприйняття формуванню національної ідентичності було усвідомлено як одне з головних її завдань (Hajdu, 2007: 13). Для української гуманітаристики, зокрема літературознавства, поняття національної ідентичності є також ключовим, найбільш евристичним й актуальним (Іванишин, 2015: 152). Хоча, пише О. Романенко, „...ми живемо у часи реструктурування ідентичності українців“, народження нової моделі нації (Романенко, 2016: 112) у так званій „перехідний (транзитний)“ етап, вже можна зробити висновок про те, що „...українська ідентичність, зафіксована у літературних текстах, уже набуває надзвичайної глибини і динаміки (Романенко, 2016: 118). „Автор, – відзначає Оксана Веретюк, – свідомо чи несвідомо, спрямовує на читача ідентифікатори своєї етнічності, національної ідентичності та національної ідентичності свого твору (творів)“ (Веретюк, 2005: 68). Національна проблематика є ключовою у публіцистичній, науковій та художній діяльності Оксани Забужко. Згадаємо хоча б її книгу „Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період“, мета якої – ідеологічно неупереджене системне дослідження філософії української ідеї (Забужко, 1993). Художні моделі національної ідентичності запропоновано В. Шевчуком, Ю. Андруховичем, І. Вільде, Н. Зборовською та багатьма іншими поетами та прозаїками. Відзначивши це, Л. О. Донченко звертає увагу на значимість дискурсивного підходу, тому, що він „сприймає ідентичність як те, що перформативно продовжується діями, які ефективно функціонують у новому контексті“ (Донченко, 2014: 186). Зосередившись на творчості жінок-прозаїків української діаспори, В. Кузь пов'язує „вміння персонажа бодай уявно переосмислювати власне „Я“ в кризовій ситуації“ (Кузь, 2019: 127–128) саме з вирішенням ним свого зв'язку з Вітчизною. У творах, котрим присвячено нашу статтю, автори не тільки свідомо „маніфестують“ (Веретюк, 2005: 70) ідею національної ідентичності, але й надають їй ключове значення. В них йдеть-

ся по шлях однієї людини („Сірі бджоли“ Андрія Куркова) або великих груп людей („Тінь kota“ Ольги Кряжич) до самоідентифікації з нацією.

Методи дослідження. Одна з головних ознак сучасної науки – її інтердисциплінарність. В процесі дослідження картини світу, що створена в романах А. Куркова та О. Кряжич, ми спиралися на категоріальний апарат такої постнекласичної галузі знань, як синергетика, а саме – розглядали стан дійсності як такий, що знаходиться на стадії динамічного хаосу з належними цьому стану особливостями – процесами стягування (атракції) компонентів в малопередбачуваних варіантах, режимами загощення та виникнення у точках біфуркації (момент переорієнтації, руйнування сталих уявлень та елементів системи) множинності вірогідних сценаріїв розвитку та зміни (Степин, 2013: 52). Аналіз суб’єктного плану творів, процесів рефлексії та саморефлексії героїв, наративної модальності викликав звернення до положень наратології. Оскільки в центрі уваги було два художніх твори, нами також використовувався типологічний метод.

Об’єктом дослідження є два твори сучасних українських авторів, що вийшли у друці в останні роки. Поки що студіювання про них обмежуються згадуваннями в інтерв’ю або в оглядових рецензіях (Кременовська, 2021). Ольга Кряжич – журналіст, поетеса, кандидат технічних наук, громадський діяч. „Тінь kota“ (2021) – її перший прозовий твір, котрий одразу набув популярності: авторкастала переможцем першої частини Міжнародного літературного конкурсу рукописів прози на найкращу книжку року „Крилатий Лев“ (2022). Андрій Курков – відомий український прозаїк, журналіст, сценарист. Його твори перекладено більш ніж тридцятьма мовами світу. Роман „Сірі бджоли“ було надруковано у 2018 році.

1. Трансгресивність картини світу в романах Ольги Кряжич та Андрія Куркова

Визначаючи суть трансгресії, Мішель Фуко порівняв її з жестом, який звернено на межу. Вона, писав Фуко в статті „О трансгресії“, уникає альтернативи зовнішнього і внутрішнього, утримує протиріччя у своїй напрузі, відмовляючись від синтезу, відкриває простір контамінації парадоксального. У трансгресії, за думкою Фуко, нічого не затверджується, крім поділу почуттів, лінії розділу (Фуко, 2014). Виникнення стану порубіжжя, в якому знаходяться герої, в обох творах обумовлено ситуацією початку війни в Україні, викликаній підтримкою Росією сепаратистського руху на Донбасі. Події в романі Ольги Кряжич переважним чином відбу-

ваються у 2014 році в селищі, розташованому „на трасі під Луганськом, яке мешканці напіврозбитого гуртожитку між собою просто називали „Посьолок“. Це територія так званої Луганської республіки. Хазяйнують тут російські військові та сепаратисти. Роботи немає, їжу доводиться шукати на покинутих городах, „зібрати по смітниках“ (Кряжич, 2021: 21), або ж намагатися перепродавати самогон на стихійних базарчиках вздовж траси. Трансгресивним є, у першу чергу, стан, в якому знаходяться мешканці як Посьолку (селища Металіст), так і усієї Луганщини.

В романі Андрія Куркова трансгресія – це головна ознака простору Малої Староградівки, що стала точкою на перехресті між двома воюючими сторонами – Україною та Донеччиною. Селище, у якому залишилося лише два мешканця, знаходиться у так званій „сірій зоні“ – просторі між війною та миром. „Сіра зона, – думає один з тих, хто тут залишився, Сергійович, – ні на кого не нападає! Вона тому і сіра, що нічого в ній не відбувається і майже нікого немає. А от за нею, за сірою зоною, інший горизонт і теж озброєний. І так виходить, що обидва ці горизонти проти сірої зони зброєю наїжачились. Хоча обом на їх сіру зону плювати, вони через неї один в одного поцілити хочуть. Якби і ті, й інші пішли, тоді б сіра зона знову Великою землею стала!“ (Курков, 2018: 111). З цього висловлювання героя роману можна зрозуміти, що сам він нічого проти „сірості“ не має, навіть мріє про те, що все стане „сірим“, а не навпаки, про те, що світ поверне собі свої кольори. Звідси – постановка в романі питання про шляхи подолання стану порубіжжя як в просторовому (знищення кордонів між частинами країни), так і в духовному плані (виникнення процесу рефлексії в герої, визначення ним свого ставлення до України та початок руху до власної національної ідентифікації). Обидва твори, і Андрія Куркова, і Ольги Кряжич, знаходяться в руслі провідних напрямів сучасної української літератури, про яку Н. Чаура пише: „естетичний напрям трансгресивності можливий за умови інтровертності, тобто спрямованості нації на свій внутрішній світ, на проблеми соціуму, що є домінантою рисою характеру українців і цілком відображає українську свідомість загалом“ (Чаура, 2017: 105).

2. Осмислення персонажами власної національної приналежності.

Виходячи з того, що вирішення проблеми ідентифікації передбачає звернення до рівня свідомості людини, значну увагу слід приділити суб'єктному плану обох творів, точкам зору оповідачів та персонажів на події та стан світу, вирішити питання про незмінність або динамічність

картини їхніх відносин з національним оточенням, їхнього розуміння перспектив розвитку країни, тобто – їхньої національної самоідентифікації.

За концепцією Бориса Кормана, суб'єктна організація це – співвіднесеність всіх фрагментів тексту, з яких складається художній твір, з суб'єктами мови – тими, кому приписано текст (формально-суб'єктна організація) та суб'єктами свідомості – тими, чия свідомість виражена в тексті (змістовно-суб'єктна організація) (Корман, 2006: 213). Одне з ключових значень в процесі аналізу суб'єктного плану твору дослідники надають категорії „точка зору“, як правило, спираючись на ідеї Бориса Успенського. В наратологічному сенсі зміст цієї категорії визначається так: „утворений зовнішніми факторами вузол умов, що впливають на сприйняття та передачу подій“ (Шмит, 2003: 121). При цьому, як зазначив Вольф Шмід, наратор може передавати інформацію про події, використовуючи власну (нараторіальну) точку зору, або персональну – одного чи декількох персонажів. В будь-якому разі йдеться про суб'єктивну модальність, а саме – відтворення кута зору наратора (оповідача, розповідача) або персонажа на те, що відбувається, спрямоване на найбільш адекватне авторській концепції сприйняття художнього твору читачем.

В „Тіні kota“ Ольги Кряжич дієтичний наратор: героїня розповідає про свої пригоди з точки зору власного „я“. В „Сірих бджолах“ – недієтичний (оповідач не є свідком або учасником подій та інформує про них з нараторіальної точки зору). В той же час нарація в романі А. Куркова має інтроспективний характер (дозволяє „зазирнути“ у внутрішній світ героя, фіксує ментальні та психічні процеси, що той переживає).

Суб'єктивна форма оповіді (як в „Тіні kota“) – одна з провідних стратегій комунікативного впливу автора на свого реципієнта. Читач поступово починає дивитись на художню картину світу очима оповідача. Але треба визнати, що в творі Ольги Кряжич з самого початку з'являються ознаки ненадійності Зої Миколаївни Морквіної як наратора.

По-перше – вона хвора. У неї не все гаразд із головою після того, як, за її словами, їй на будівництві в Москві впала на голову цеглина. Свідченням травми є рубець, котрий постійно запалюється, від чого вона не може мити голову і ходить весь час у брудній шапці. За словами оповідачки, коли вона вийшла з лікарні, то „пару тижнів тинялася між будівельними фірмами Москви і Підмосков'я в пошуках роботи“ (Кряжич, 2021: 30). Але нікому не були потрібні „працівники, які періодично впадають в ступор або втрачають свідомість“ (Кряжич, 2021: 30). Решти решт їй запропонували повернутися додому, краще відновитися, а з осені – починати знову думати про роботу. Хлопці-будівельники скинулися на квіток, і вона поїхала до Луганщини, де жила раніше з тіткою.

Ненадійність Зої Миколаївни як наратора викликана також аморальністю її поведінки. Читачеві не може подобатися її постійна здібність до мілких крадіжок, як і пригнічений облік та відсутність бажання якось захистити себе. Як правило, пошуки цією жінкою їжі закінчуються тим, що її затримують. Як, до речі й в той день, з якого вона починає свою розповідь. Виявляється, що героїню „замели за самогонку“, якою вона намагалася торгувати. „Розцяцькований тип, що йменував себе ‘черговим офіцером війська козацького’“ після допиту, а також свідoctва конвоїра про те, що це „дурепа Зойка-морковка“, яку вже „другий раз за цей тиждень“ приводять до комендатури, виносить рішення відрядити її „на громадські роботи“ (Кряжич, 2021: 8). Так Морквіна опиняється у приміщенні комендатури, виносить з кімнат сміття та порожні пляшки, копірається у різних паперах, навалених кучками на стільцях в кімнатах, решти решт отримує свою порцію каші з якоюсь консервою і шматком солоного огірка та йде додому. А наступного дня вона прибирається у школі, де розгорнулися новоприбулі військові. Тут вона, не знаючи часу, „повзала на колінах, збирала папери, змітала-загрібала безлад на купки, а потім – виносила все на смітник та спалювала“ (Кряжич, 2021: 24). В результаті військовій („зелений чоловічок“) втрачає планшет (від нього залишився тільки „шматок ремня“) з документами (списками особового складу, картою та примітками). А ввечері „прибиральниця“ дістає із своєї кофти з багатьма кишнями „різні папери“, що не були спалені тому, що, хоча шкіряна планшетка і була мокрою, „але папір в середині був сухий“. „Хто ж сухий папір палить, як сміття? – питає героїня. І додає: „Ще і чийсь військовий квиток. Нічого, він теж добре ... горить“ (Кряжич, 2021: 26).

Поступово виявляється й третя підстава вважати Зою Морквіну ненадійним наратором. Одночасно вона повністю спростовує дві попередні. Читач з’ясує, що Морквіна добре все розуміє, свідомо виконує всі дії, але не схильна повідомляти проїхні справжні мотиви. Наприклад, значно пізніше після повідомлення про зібраний папір читач починає розуміти, що його цінність не в здатності бути спаленим для обігріву кімнати, а саме в інформації, яку він містив. Теж саме стосується й крадіжки „місцевою дурепою“ мобільного телефону, що належав одному з ополченців. Телефон вона після відправлення СМС подрузі кинула під брезент військової машини. А потім саме цей телефон спрацював як маячок, коли машина зі снарядами рухалася у напрямі до українських військових. Насправді „простушка“ („дурепа“) – це її маска. Авторка використовує такий художній прийом, як інверсія. Зоя згадує про ситуацію вибору нею життєвого шляху, але майже у самому кінці своєї історії, коли читачеві

вже відоме, чим вона насправді займалася в Посьолку. Твір починається з зображення героїні на тому етапі її життя, коли вона вже сприймає себе як невід'ємну частину нації і має чітке уявлення про те, що цілісність – це головна умова подальшого розвитку України. Але тимчасово вона змушена утаювати свої справжні погляди та наміри вчинків. В результаті в „Тіні когата“ на перший план виходить перехідність не свідомості героїні, а стану суспільства. Для того, щоб з'ясувати витоки відчуження від країни частини її мешканців з Донбасу, треба „подивитися на війну зсередини“, як авторка й радить своєму читачеві у назві твору.

Цьому сприяє введення у твір декількох розповідачів з їхніми власними точками зору на те, що відбувається, і чому саме так. Таких, як, наприклад, тітка Наталка, сусідка героїні. Вона згадує, як важко було жити на Донбасі задовго до подій 2014 року: як її штовхнув міліціонер, і вона „спиною сходинки і перерахувала“, як лікар, до якого вона звернулася, порекомендував хворіти тільки при наявності спроможності сплачувати гроші за лікування, як важко давалися ці гроші. „Підлогу мила в офісах, – розповідає вона. – Намантачишся з тією ганчіркою по підлозі, розігнутися не можеш. А начальник приходив і такий: ‘Грошей поки що не буде. Нового президента в Києві обрали, банки призупинили обслуговування’. Йдеш додому, плачеш. Чекаєш пенсії. Воно копійки, а чекаєш. А поштарка теж: ‘Пенсія затримується, банки готівку не видають’“. У скрутному стані знаходилася не тільки вона. На шахтах, згадує тітка Наталка, „гірники під землею залишалися по декілька діб. Бо обрубали електрику, кліть стала – і все“. Негаразди провокували розмови: „...от, якби ми були в Росії, то все було б зовсім по іншому. Росії потрібна промисловість, Росії потрібні шахтарі, в Росії дешева електроенергія. Якщо ми приєднаємось до Росії, то будемо жити так саме добре, як жили за часів Союзу“. З цього виходить, що головна причина полягала, навіть, не в тимчасових труднощах, відсутності грошей, а у відчутті мешканцями Донбасу власної непотрібності країні. „А Україні ми не потрібні, – приходив вона до висновку, – хоча годуємо всю Україну...“ (Кряжич, 2021: 100–101). Про цей психічний фактор (почуття образи на знеохоту влади до долі звичайної людини) як причину відчуження від національних інтересів пишуть і дослідники. „Прикметно, – доходить до висновку М. Розумний, – що синдром втоми від перемін супроводжує життя найменш забезпечених верств населення, тоді як колишня номенклатура й у нових умовах зберегла своє домінуюче становище. Тому, визначаючи місце і перспективи цієї форми самоідентифікації, мусимо враховувати ту обставину, що йдеться не стільки про актуальність ідеології, скільки про психологічну реакцію людей, що опинилися в умовах боротьби за

виживання і не мають іншого досвіду інтелектуального (ідейного) самоопанування і самоорганізації, окрім комуністичної риторики (...) ‘Повернення’ до радянської ідентичності є для більшості з них своєрідною формою психологічного ‘притулку’ (Розумний, 2007: 97). Психологічний фактор, у свою чергу, впливає й на національну самоідентифікацію, коли думки про Росію викликають спогади про радянські часи та дешеву ковбасу. У зв’язку з цим О. Романенко пише про дві наднаціональні ідентичності – європейську і радянську (пострадянську, східнослов’янську), що зазвичай перебувають у конфлікті. І хоча О. Романенко надрукувала свою статтю значно раніше виходу „Гіні kota“, думка дослідниці про те, що українська література багато робить на векторі „формування уявлення українців про самих себе як етнічну спільноту з унікальною історією та самобутнім майбутнім на карті Європи“ (Романенко, 2016: 114), має відношення і до роману Ольги Кряжич.

Включення до розповіді „голосів“ інших персонажів сприяє викриттю ще одного фактору формування розколу в країні: існування ілюзії про готовність Росії піклуватися про біженців, нерозуміння того, що у деяких її частинах ще гірше, ніж тут, в Україні, де війна. Найбільш показовою у цьому плані є розповідь Бетіто про життя в Росії: „У родичів моїх тиждень пожили, а потім вони кажуть – йдіть, шукайте собі житло, роботу. Ну ще трохи покрутилися, аж до скандалів дійшло. Типу – нахлібники, на все готове, треба свою землю захищати, за вас наші хлопчики гинуть! Пішли з Леською як біженці у держави захисту шукати, а нам кажуть: їдьте на Далекий Схід, їдьте в Сибір, є місця, де для біженців з України спеціальні програми реалізують. А тут, мовляв, своїх налавників вистачає!“. А на питання Зої, чому той не погодився їхати до Сибіру (це та ж Росія!), той відповідає пошепки: „...я знаю ту Росію. Я в молодості по гарнізонам віддаленим накатався, во! – різонув рукою по шиї – Це така Тмутаракань, що життя там гірше, ніж у нас тут, майже на лінії фронту. І пахати там треба, як проклятим. А допомога – з гулькин ніс“ (Кряжич, 2021: 169–170). Обидві розповіді (і тітки Наталки, і Бетіто) свідчать про те, що більшість людей головним чином знаходиться у пошуках матеріальної стабільності. Не випадково сусідки Зої Леська та Аллочка їдуть з гуртожитку у Посьолку до центральної України, сподіваючись, що там отримують допомогу, і, що ще важливіше – відчуття, що вони комусь там потрібні.

В розкритті картини національної ідентифікації ще більше значення мають спостереження Зої Морквіної за тими людьми, що й на Донбасі підтримували Україну та протидіяли окупації. Показовим є епізод розмови між вчителем Іваном Петровичем та ополченцем на блок-посту. „Чого

ти приперся в чужу державу і ще вказуєш мені, що робити?“, – питає старий. Ополченець, „який, видно, був вже не радий, що зупинив діда“, „огризається“: „Я вас захищаю, ви повинні бути вдячні!“. „Що ти захищаєш? Від кого ти захищаєш?“, – не зупинявся вчитель. – „Що ото в тебе за спиною написано – ‘Донбас’?“. Той відповідає, що це „Новоросійські землі“. І Іван Петрович каже йому: „Немає такої землі і не було ніколи. Є Донбас! Є така назва промислового регіону. Ти прийшов сюди, нічого не знаючи, не розуміючи, стоїш з автоматом і кажеш мені, що робити. Ти загарбник, хлопче!“ (Кряжич, 2021: 56). При цьому вчитель доволі сміливо поводить з ополченцем і на заклик „Не подобається, їдь в свою Україну!“, спокійно заперечує: „А я і так в Україні, ти не знав цього? Ти зараз знаходишся на території України! І чого я кудись повинен їхати зі своєї землі і своєї хати?“ (Кряжич, 2021: 57). За допомогою включення багатьох точок зору Ользі Кряжич вдалося передати складну суперечну картину того динамічного хаосу, який панував на Донбасі у 2014 році.

На відміну від роману Ольги Кряжич, в якому трансгресивний стан переживає зовнішній світ, а героїня з самого початку цілеспрямовано йде до реалізації своєї мети, в центрі роману Андрія Куркова–внутрішній процес, який переживає герой, після того, як поступово залучається до осмислення свого місця у світі, що розпався на ворожі сторони.

Семантика епітету „сірий“ в романі Андрія Куркова пов’язана не тільки з зазначенням зони, де мешкають Сергійович і Пашка (ні війна і не мир), але й з їхніми характерами – вони обидва „ніякі“: не приймають рішень, ні виборюють свої інтереси, не беруть участі у тому, що відбувається навколо. Герой роману сприймає себе як „жителя війни“ (Курков, 2018: 135), від якої у нього сталося „певне нерозуміння і раптова байдужість до всього, що його оточувало“ (Курков, 2018: 5). Коли до Сергійовича приходять український борець Петро, він його розпитує, але, здається, більш з гостинності, ніж зацікавленості. „А що там у вас, в Україні? Які новини?“, – питає він, але у голосі звучать „нотки втоми“. І оповідач пояснює: „Ніби вже і не цікаво йому було розмову продовжувати“ (Курков, 2018: 67). Не випадково те, що Україна для нього – „ваша“, він не відчуває власної причетності до країни. Як не відчуває і зв’язку с „денеерами“, де влада належить „дурням“ і „бандитам“ (Курков, 2018: 67). Особливо яскраво таку його „сірість“ (ні з тими, ні з цими) виявляє епізод похорону бійця з АТО. Сергійович відчуває, наскільки він є тут „чужим“. „А тут, – думає він, – сотні людей, пов’язані між собою сусідством, життєвою спільною дорогою. Хто він їм? Навіщо він їм?“. При цьому він звертає увагу на те, що і люди, вважаючи, що він з Донбасу, з тієї території, де було вбито Сашку Самойленка, дивляться на нього

вороже. Їхні погляди „врізаються“ у нього „як вила“ (Курков, 2018: 169). Таким чином, відчуження відчуває не тільки Сергійович, мешканець „сірої зони“, але й ті, хто живуть з боку України.

Пізніше масштаби „зависання героя на межі“ зростають, коли він опиняється в Криму, окупованому Росією. Відсутність бажання вникнути в те, що відбувається, є причиною того, що на кордоні між Україною та Кримом Сергійович поводить як простак. Але на відміну від Зої, його поведінка – не гра. Он і справді не розуміє, чого від нього хочуть. З одного боку, він поводить так, як і очікували від нього журналісти, котрих викликали люди у цивільному: скаржитися на мешканців Запорізької області за розбите скло у машині. Але тут же зі всією своєю безпосередністю констатує, що живе у сірій зоні між українцями та росіянами (яких там не може бути, кажуть йому). І пізніше, коли пояснює як саме було розбите скло, повідомляє, що це зробив контужений хлопець, що „перепив на поминках“, „вбитого росіянами солдата“ (Курков, 2018: 188), знову ж таки включив росіян до воюючої сторони.

Сергійович зупиняється неподалік від Бахчисараю, де йому допомагає родина пасічника Ахтема. Але й тут він відчуває власну несхожість як з татарами, так і слов'янами, мешканцями Криму, хоча розуміє, що подолати це розмежування не важко. І Айсилу, вдова Ахтема, і Галина з Запоріжжя, та і його колишня жінка Віталіна – усі вони співчують та допомагають йому. Непереборним залишається тільки протистояння з росіянами, точніше ФСБ, котре не залишає у людей надії на суверенність та захищеність від в'язниці або смерті. І головним чином Сергійович мусять поїхати з райської кримської землі не тому, що він відокремлений від кримчан, а у зв'язку з тим, що в Криму панує поліцейська російська держава.

Читачеві невідомо, яким буде життя Сергійовича далі: залишиться він дома, у „сірій зоні“, або поїде до Галини, або поїде до жінки. Головне, що в його свідомості починається процес рефлексії, пошуку свого місця, причин відчуження.

3. Концепт „дім“ та сюжетний мотив дороги в творах О. Кряжич та А. Куркова

Нормою для кожної людини є наявність дому, який вона облаштовує за своєю моделлю і в якому відчуває себе в безпеці. За словами Гастона Башляра, котрий підходить до аналізу цього об'єкту простору з феноменологічних позицій, образ будинку: „представляє топографію нашої глибинної суті“ (Башляр, 2004: 16). Дім, пише Р. Башляр, це „наш

куточок світу“, „наш первинний світ“ (Башляр, 2004: 18). Але будівлі, у яких мешкають герої обох творів, не є домами в цьому сенсі. Зоя Морквіна свідомо залишає свій дім у Києві та потрапляє до Луганщини з метою припинити руйнування загального для усіх українців дому – їхньої країни. Її тимчасове житло – гуртожиток у Посьолку, що постійно обстрілюється, це дім зруйнований. Не є справжнім домом і житло Сергійовича, що знаходиться між війною та миром. Хоча він і сприймає „рідні стіни, дерева, паркани“ як „фортецю, як бронезилет“, що захищали його весь час, це все ж таки „маленький світ“ (Курков, 2018: 126), який насправді врятувати не може, тому що його спокій вже також зруйновано. В обох творах включення мотиву дороги обумовлене, перш за все, вирішенням питання про майбутні шляхи розвитку усієї країни як великого дому.

Дорога – це, за словами Леоніда Фуксона, друга після „дому“ „просторова структура, або топологічна форма буття людини в світі“, „універсальний просторовий архетип, основний варіант організації художнього простору“. До концептів „дім“ та „дорога“ „тяжіють всі топологічні деталі твору“ (Фуксон, 2014: 10; 11). Виділивши значущість в літературі різних епох хронотопу „дорога“, М. М. Бахтін писав, що саме тут, на дорозі (‘великій дорозі’) перетинаються в одній тимчасовій і просторовій точці просторові і тимчасові дороги різноманітних людей – представників всіх станів, віросповідань, національностей, віків. На дорозі можуть випадково зустрітися ті, хто, як правило, роз’єднані соціальною ієрархією і просторовою далечінню, тут можуть виникнути будь-які контрасти, зіткнутися і переплестися різні долі. Це точка зав’язування і місце здійснення подій (Бахтин, 1986: 276). „Розімкненість в одному напрямі створює форми реальної дороги в просторі і життєвої дороги в часі“, – пише Єжи Фаріно, визначаючи семантику дороги в художньому творі (Фаріно, 2004: 364). Вибір шляху, напрямку руху – це одна з головних тем сучасної української літератури, яка, за словами О. Романенко, „увиразнює мотиви подорожі, переміщення у часі і просторі, які фіксують чи не найсуттєвішу кризу постмодерної епохи: між собою та місцем, між собою та частиною етносу та місцем як простором, в якому цей етнос мешкає“ (Романенко, 2016: 116).

В романі „Сірі бджоли“ мотив дороги має сюжетотворююче значення. Подорож Сергійовича викликана єдиною з тих, що залишилися у нього, стурбованістю – до бджіл, пошуками спокою для них. Наскрізьну роль мотив дороги виконує також в „Тіні kota“ О. Кряжич. Завдяки його включенню картина того, що трапляється в Україні, стає багатогранною. Героїня роману добре запам’ятала слова тітки, коли та проводжала її на вокзал: „Ти зараз оця крапочка, де Луганськ. А це все довкола – твоє

життя. (...). Вибери свій шлях і іди по ньому. Ніколи не живи минулим“ (Кряжич, 2021:143). Спочатку мотив дороги виникає у спогадах Зої про останні дні у лікарні у 2014 році, коли незважаючи на рекомендацію хірурга Віктора Федоровича вона вирішує почати „дорогу додому, де не була двадцять років“ (Кряжич, 2021: 18). А потім – її думки про розмови пасажирів потягу „Москва-Кишинів“ про Майдан та Анти-Майдан, про хлопців „спортивної статури“ та „порожніми очима“ (Кряжич, 2021: 33), що товклися групами на перонах за Луганським і Донецьким напрямками, про перебування на Київському вокзалі, що зустрічав пасажирів жовто-блакитними стрічками. „В повітрі, – згадує Зоя Морквіна, – літала якась ейфорія. Люди посміхалися, люди вітали незнайомих, і найчастіше цим вітанням було ‘Слава Україні!’“. А далі – повідомлення про ознаки відчуження, що вже відбулося між верствами населення. „Прибулі з Москви спочатку здригалися від цих вигуків і якимось зіщулювалися, – згадує вона. – Але потихеньку розслаблялися – ніхто не хапав за рукав, не питав, звідки прибули і чому там були. То й потяглися вервечкою до кас – роз’їжджатися своїми шляхами України“ (Кряжич, 2021: 33). Спогади героїні свідчать про те, що вся Україна опинилася у стані руху. І решти решт – розповідь Зої про подорож дорогами Луганської області. Включення мотиву дороги мотивовано у цій частині твору проханням тітки Наталки допомогти знайти її невдаху-сина. На шляху до Луганську Зоя зустрічає як тих, хто кляне „гейську Європу“ за демократію і чекає, коли „тут Росія буде“. Наприклад, „лояльну до влади“ родину, що збиралася їхати до Воронежу (Кряжич, 2021: 104–105). А також тих, хто виявляє опір до сепаратизму. Серед них – Андрій, що був розвідником серед ополченців та військових і загинув як герой; син священника, що пише на стінах будівель слова підтримки Україні „ЛНР – путь в нікуди“, „Все буде Україна“; дід Іван з Алчевську, котрий виготовлює карабіни для „половання“ на „скажену звірину“, що набігла на його землю. „Дивися, – каже він, – у одних морди плескати, у інших – зарослі, аж кошлаті, але всі у військову форму вбрані“ (Кряжич, 2021: 57). Поступово зі сторінок подорожі Зої до Луганську виходить образ Донбасу. Він дуже схожий на пораненого, скаліченого kota, якого підготовує героїня, і знаходиться поки що на перехресті у стані динамічного хаосу. Донбасу, точніше, його мешканцям, треба обрати свій шлях. Вкрай важливо виявити напрями створення нової системи суспільства, точки біфуркації, вгадати момент, коли почнуть руйнуватися традиційні форми сприйняття відносин між Донбасом та Україною і виявляться флуктуації, а саме – відхилення від старого, знаки обрання напряму руху, та аттракції як початок поєднання елементів у нову цілісність, тобто почнеться самоорганізація

нового стану системи. Звернення до синергетики, а точніше – до думки Іллі Пригожина, котрий був впевненим у тому, що Час – це щось таке, що конструюється в кожен даний момент, і людство може взяти участь у процесі цього конструювання (Пригожин, 1991: 52), закономірно. Нестабільність суспільного стану містить загрозу, але, з іншого боку, лише в нерівноважній системі, як вважав вчений, можуть мати місце унікальні події і флюктуації, що сприяють принциповим змінам, відбувається розширення масштабів системи, підвищення її чутливості до зовнішнього світу і, нарешті, виникає історична перспектива, тобто можливість появи інших, можливе, більш досконалих форм організації (Пригожин, 1991: 50). Для Донбасу, котрий покизнаходиться в стані динамічного хаосу, є можливість встановлення нормального життя. Як і для kota, котрий після лікування перестає бути тінню. Але яким він буде? Про це треба думати не тільки Донбасу, але й Україні в цілому тому, що мешканці Донбасу потребують зацікавленості і держави, і усього народу України у їхній долі, їхньому шляху. З констатації цього авторка починає свій роман, коли пише: „Доки на окупованій території Донбасу є хоча б одна людина, що вірить в Україну, доти ця земля є Україною“ (Кряжич, 2021: 5).

4. Співвідношення симетрії та асиметрії в романах

Співвідношення компонентів змісту та форми художнього твору – один з показників його композиції (Слюсарь, 2009: 275), який, у свою чергу, обумовлений авторською концепцією дійсності та естетичними законами творчої діяльності письменника. Співвідношення включає в себе ритмічність та аритмічність, симетричність та асиметричність. Ознак симетрії в романі Андрія Куркова декілька. Наприклад, в обох частинах твору йдеться про зустріч героя зі смертю іншої людини. В Запорізькій області він стає свідком прощання з Сашком Самоїленком, загиблим в АТО. В Криму виявляється, що було вбито його приятеля Ахтема, до якого він подорожував. В кожному з цих випадків герой відчуває своє відчуження від тих, хто прощається з вбитими. Він такий же чужий до мешканців Запоріжжя, як і для татар в Криму. Але у другій частині твору (і в цьому полягає асиметрія) герой все ж таки відчуває обов'язок бути присутнім на кладовище, тому, що він добре знав загиблого, співчуває його родині. Таким чином тут різні підгрунття відчуження. У першій частині частини опозиції – „українці / я“, у другій частині – „усі люди / влада, що сприяє злочинцям“. Ще один приклад симетрії: в обох частинах, як після нападу на нього п'яного Валика, так і після зіткнення з феєсбешниками, Сергійович розуміє, що треба „звідси швидше їхати“ (Курков, 2018: 253).

Але наочна й асиметрія. Конфлікт між героєм та мешканцями села, де живе Галина, тимчасовий. Після загибелі Валика, повідомляє вона, Сергійович може повертатися, „ніхто проти“ нього „слова не скаже“ (Курков, 2018: 236). І з родиною Ахтема його відносини, скоріше, дружні. Немає антагонізму і з мешканцями селища біля Бахчисараю. Загрозу для героя представляють Івани Федоровичи та Василі Степановичи, конфлікт з якими подолати неможливо. Тобто асиметрія полягає в тому, що у першій частині твору йдеться про протиріччя між людьми, що опинилися по різні боки, але багато у чому схожі – усі бажають миру, покою, того, що сприяє праці та щастю, а в другій – герой опиняється перед ворожою йому системою держави-загарбника.

Важливо також простежити ознаки симетрії та асиметрії на рівні аналізу процесів свідомості та поведінки самого героя. У першій частині він турбується про бджіл та займається їхнім перевезенням до спокійних місць. У другій він зайнятий тим ж самим. Але, якщо спочатку (у першій частині роману) піклування про бджіл провокує рух тільки у просторі (пошук спокійного місця), то у другій частині до географічних пересувань героя додається ще й рух його свідомості, коли він звертає увагу на можливу загрозу „сірих“ бджіл (вони перебували деякий час у ФСБ) не тільки до інших його бджіл, але й для усієї України (не має значення, якого її боку). Таким чином, якщо в першій частині роману бджоли – єдине до кого він відчував відповідальність (Курков, 2018: 5), у другій частині його уявлення відповідальності змінюється до масштабів країни, що, у свою чергу, впливає на його поведінку по відношенню до бджіл з „третього“ вулика, котрі одразу після повернення їх феєсбешніками здавалися йому дивними. Остаточо їхню загрозу він виявляє уві сні, коли йому здається, що вони вилізають з вулика та прямують до соняхів ніби „військові розвідники, що йдуть на завдання“. А сірі вони тому, що „вдягнені у камуфляжний комбінезон, може і не комбінезон, а щось на кшталт плащ-намету, але точно щось військове. І вилазять вони з вулика, як з підземки. І йдуть всі в одному напрямку. У напрямку його дому...“ (Курков, 2018: 289). Вже прокинувшись, Сергійович думає: „Може, їх навмисно заразили? Щоб я заразу в Україну привіз? (...). А може, вони якусь техніку до вулика вмонтували? Щоб і за мною, і за нашою війною стежити?“ (Курков, 2018: 298). Такі думки свідчать про те, що герой роману поступово переборює в собі „сірість“, котру сприймає тепер не тільки як „проміжний“ стан, а й як шлях до зради. Цим, на наш погляд, і пояснюється дивний, на перший погляд, вчинок Сергійовича, який підриває гранатою „третій“ вулик. Виявляється, що головна роль в романі Андрія Куркова належить опозиції:

„сіра зона (інертність, байдужість до всього у світі, навіть до власного життя) / самовизначення (ідентифікація)“.

На відміну від роману Андрія Куркова, у якому переважає лінійність розвитку подій, сюжет роману Ольги Кряжич „рухається“ „поштовхами“, часові та просторові плани постійно змінюються. Героїня то згадує про свої мрії воювати за мир у далекому шкільному минулому, то повідомляє, що знаходиться у „народній комендатурі“, коли війна же стала реальністю. Ознакою симетрії в „Тіні kota“ є повтори (як у циклі) вчинків героїні. Наприклад, роман Ольги Кряжич починається з того, що Морквіну заарештовують за торгівлю самогоном і наказують відпрацювати правопорушення, що насправді дає їй можливість викрасти важливі папери. Теж саме трапляється з Зоєю і під час її подорожі у другій частині твору до Луганську, коли вона за крадіжку в супермаркеті потрапляє на п'ятнадцять суток до бази батальйону „Заря“. Асиметрія полягає в тому, що спочатку читач знайомиться з „маскою“ героїні, а потім розуміє справжній сенс її вчинків. Межа між першим уявленням про героїню роману Ольги Кряжич та відкриттям її справжнього обличчя, між першою та другою частинами твору – сон героїні про Майдан. „Ми, – згадує вона, – стояли вервицею і передавали, передавали пляшки з „коктейлем Молотова“, палаючий будинок підсвічував поле бою, обсіпаючи всіх іскрами, а їдкий дим викресав сльози з очей. Назад від барикад тією ж вервицею передавали поранених – хтось тримався на ногах, когось несли побратими. Днями мене спитав якийсь чоловік – не з мітингувальників, а так, з тих, хто приходив просто подивитися, – він спитав: „А зо кого ви стоїте?“. Я відповіла: „За себе“. І він здивовано витиснув: „А так ... хіба можна?“. Ми стояли за себе, за те, щоб наша країна ставала кращою...“ (Кряжич, 2021: 89). Принципове значення у цьому уривку має ототожнювання героїнею займенників „своє“ („за себе“) та „наше“ („наша країна“). Не менш важливим є розкриття відношення до категорій „своє“ та „чуже“ інших персонажів „Тіні kota“. Звернемось до думок героїні про цю опозицію: „...як розділився і змінився світ. „Наші“ і „ті“ – це не означає, що одні свої, а інші чужі. Це означає, що одні стоять з боку, де волею долі опинилися ми, а другі – з іншого. А ми тут кожен сам за себе – немає чужих і своїх“ (Кряжич, 2021: 57). Але якщо вдуматися в її слова, на перший план виходить мотив відчуження, точніше відчуття власного відчуження усіма тими, хто знаходився тут, на Донбасі. Вони потребують в тому, щоб хтось зацікавився їхнім станом та віднісся до них, як до „своїх“, але поки що це не відбувається. Цю опозицію закладено вже в стрічки звернення авторки до свого читача, що передують початку опису подій. Вона пише: „Сидячи за столиком кав'ярні десь в

мирному Києві, Львові, або Харкові, розгорніть цю книгу і подивіться на війну з середини...“. І тут не тільки опозиція: „мирні міста / міста війни“, але й „мешканці заходу та центру України / мешканці сходу країни“. Поки такий розділ існує – не може Україна бути єдиною, „всеєю“. Тобто кожен, а не тільки ті, хто на Донбасі, мусить вирішити проблему власної національної ідентифікації.

Висновки

Дослідження творів на декількох рівнях їхньої художньої системи (суб'єктному, сюжетних мотивів, композиції) дає можливість зазначити проблему національної консолідації в них як ключову. „Сірі бджоли“ Андрія Куркова – роман про рух головного героя до подолання своєї нейтральності. „Тінь kota“ Ольги Кряжич – про пошук шляхів об'єднання частин України. Обидва твори мають „відкрити“ структуру. Вона обмовлена їхньою жанровою природою. Конфлікт героя роману з обставинами настільки складний, що завершитися може або загибеллю героя, або настановою на подальше перебування того у стані протиріч, продовження ним руху до істини. Відкритість кінцівки обумовлена також контекстом. А саме – зовнішніми, каузальними факторами, які викликали появу обох творів. Річ у невирішеності проблеми шляхів подолання протиріч у сучасному суспільстві. Але обидва автора бачать перспективу – в формуванні у людини почуття відповідальності за майбутнє країни, в її тяжінні до національної консолідації.

Література

- Бахтин М. М. (1986). *Естетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
- Башляр Г. (2004). *Избранное: Поэтика пространства*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Веретюк О. (2005). „Скажи мені, хто я? (Проблема національної ідентичності літератури, літературного твору та його автора)“. *Слово і час*, № 12, стор.68–73.
- Гребенюк Т. (2016). „Феномен недостовірної нарації в системі сучасних наративних студій“. *Слово і час*, № 6, стор.12–21.
- Донченко Л. О. (2014). *Художні моделі національної ідентичності: монографія*. Київ: КНТ.
- Забужко О. (1993). *Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період*. Київ: Основи.

- Іванишин М. В. (2015). *Дискурс національної ідентичності в українському постколоніальному літературознавстві: монографія*. Дрогобич: Посвіт.
- Козловець М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія*. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка.
- Коломієць Т. В. (2009). „Формування національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства“. *Вісник НТУУ „КПІ“*. Політологія. Соціологія. Право: Збірник наукових праць. № 4, стор. С. 99–103.
- Корман Б. О. *Избранные труды. Теория литературы*. Ижевск: Институт компьютерных исследований.
- Кременовська І. (2021). „Повість Ольги Кряжич „Тінь kota. Подивіться на війну зсередини““. *Вільне слово*. 28 грудня 2021 р. <доступно за адресою: URL:<https://vilneslovo.com/povist-olhy...>> [15. 6. 2022].
- Кряжич О. (2021). *Тінь kota*. Київ: ФОП Ретівов Тетяна.
- Кузь В. (2019). „Проблема національної ідентичності у жіночій прозі української діаспори“. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Культурологія“, вип. 20, стор. 124–131.
- Курков А. Ю. (2018). *Сірі бджоли: роман*. Харків: Фоліо.
- Нагорна Л. (2003). „Поняття „національна ідентичність“ і „національна ідея“ в українському термінологічному просторі“. *Політичний менеджмент*, № 2, стор. 14–30.
- Пригожин І. (1991). „Философия нестабильности“. *Вопросы философии*, № 6. Стор. 46–52.
- Розумний М. (2007). „Фактори сучасної національної самоідентифікації українців“. *Політичний менеджмент*, № 1, стор. 93–99.
- Романенко О. (2016). „Ідентичність нації та тексту: як сучасна українська література формує інтенсивні образи національної ідентифікації“. *Літературний процес. Методологія. Імена. Тенденції: зб. науков. праць*, № 7, стор. 112–120.
- *Слюсарь Арнольд Алексеевич. Memoria* (2009). Одесса: Астропринт.
- Сміт Ентоні Д. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи.
- Степин В. С. (2013). „Типы научной рациональности и синергетическая парадигма“. *Сложность. Разум. Постнеклассика*, № 4, стор. 45–59. Санкт-Петербург: Мифрил.
- Фарино Е. (2004). *Введение в литературоведение: учебное пособие*. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена.
- Фуко М. (2014). „О трансгрессии“, в: *Танатография эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века*, стор. 271–308.

- Фуксон Л. Ю. (2014). „Пространственные архетипы“. *Сюжетология и сюжетография*, № 1, стор. 9–15.
- Чаура Н. (2017). „Художня трансгресія української свідомості на сторінках часопису ‘Березіль’“. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції: Збірник наукових праць (філологія)*, № 10, стор. 101–107.
- Шмит В. (2003). *Нарратология*. Москва: Языки славянской культуры.
- Hajdu P. (2007). Literature and National Identity. *Comparative Literature: East & West*, series 1, pp. 11 – 16. <available at: URL: <https://doi.org/10.1080/25723618.2007.12015608>>
- Wan E., Vanderwerf M. A Review of the Literature on Ethnicity, National Identity and Related Missiological Studies. <available at: URL: www.GlobalMissiology.org “Featured Articles” April, 2009>.

Valentyna MUSII

**PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY IN NOVELS
BY ANDREY KURKOV „GRAY BEES“ AND OLGA
KRYAZHICH „SHADOW OF THE CAT“**

The article is devoted to the study of two works of modern Ukrainian prose about the events after beginning of military operations on territory of Ukraine in 2014. The **aim of this paper** is to investigate the ways of artistic recreation by Olga Kryazhich and Andrey Kurkov the movement of one person („Gray Bees“) or numerous groups of people („Shadow of the Cat“) towards national self-identification. **Research methods:** the study uses an integrated approach which is based on the provisions of synergetics and narratology, as well as on the typological method. **Results.** The picture of the world in both works is considered as transgressive. The hero of the „Gray Bees“ lives in the so-called „gray zone“ (between war and peace) and at first shows indifference to what is happening. The village where the heroes of „Shadow of the Cat“ live is on the side of the separatists. But it does not mean that all of them ideologically support separatism. Both works were analyzed at several levels: subject relations, plot motives, composition. The study of the features of the narration (the diegetic narrator and his mask in „Shadow of the Cat“ and the non-diegetic narrator in „Grey Bees“), as well as of the points of view of different characters made it possible to present their polarity, motivate tragic split within the country. Analysis of the motive of travelling made it possible to imagine different lifestyles and the attitudes between the different segments of the population. Correlations of symmetry and asymmetry in the novels made it possible to trace the direction of consciousness and behavior of the popula-

tion of Donbass. **Scientific novelty.** Both works became the object of literary analysis at the poetic and conceptual levels and were included to the context of topical problems for the first time. **Practical significance.** The article extends the understanding of the main trends in the development of modern Ukrainian literature, demonstrates ways of artistic solution of the problem of national identity by literature.

Key words: *national identity, transgression, narrator, point of view, subjective plan, motive, symmetry / asymmetry, synergetics, Olga Kryazhich, Andrey Kurkov*

Izvorni naučni rad
UDK 821.111(73):741.5

Zvonimir PRTENJAČA (Osijek)

Filozofski fakultet u Osijeku

zvonimir.prtenjaca@gmail.com

O GUBITKU SLUHA KAO KULTURNOM IDENTITETU U GRAFIČKOM ROMANU *OKO SOKOLOVO* MATT FRACTIONA I DAVIDA AJE

Rad „O gubitku sluha kao kulturnom identitetu u grafičkom romanu *Oko sokolovo* Matta Fractiona i Davida Aje“ proučava gubitak sluha superjunaka Clinta Bartona/Hawkeyea kao jedan od izgradbenih čimbenika njegova kulturnog identiteta. Analizom prikaza njegova gubitka sluha u grafičkom romanu *Oko sokolovo* (2017.), provedenom kroz prizmu osuvremenjene genealogije frikova Rosemarie Garland-Thomson, pokazuje se da se neki od njihovih ključnih elemenata, poput Clintove suzdržane uporabe američkog znakovnog jezika i promjenjiva stava prema gubitku sluha kao identitetu umjesto invaliditetu, ne uklanjaju u naslovnom grafičkom romanu, kao što je nerijetko bio slučaj u Marvelovim stripovskim pričama o superjunacima. Izmijenjeni se stapaju s novim narativom koji u Marvelov stripovski kanon iznova upisuje Clinta kao superjunaka koji svoju naglušost prima kao kulturni identitet, a ne prepreku koju treba prevladati. Udaljavajući time Clinta od stereotipnog prikaza kao medikaliziranog drugog, *Oko sokolovo* odbacuje ableističku ideologiju dominantnu u suvremenom američkome društvu i otvara prijeko potreban prostor za dosadašnju rijetku pozitivnu reprezentaciju osoba s različitim oblicima gubitka sluha.

Ključne riječi: *grafički roman, gubitak sluha, Hawkeye, invaliditet, kulturni identitet, stereotipi, superjunak*

1. UVOD

Pozitivni stripovski prikazi osoba s invaliditetom su rijetkost. U slučaju da im se na stripovskoj tabli i ukaže kakav prostor, njihova su iskustva uglavnom prikazana kroz leće dvije prevladavajuće negativne reprezentacijske prakse – stereotipizaciju i potpuno uklanjanje invaliditeta. U svojoj studiji

iz 2014. godine, naslovljenoj *Body Studies: The Basics*, Niall Richardson i Adam Locks ukazuju na ukorijenjenost prve prakse u brojnim književnim i popularnokulturnim tekstovima. Ekstrahirajući niz stereotipa pripisanih likovima s invaliditetom iz djela poput Shakespeara *Kralja Rikarda III*, Dickensove *Božićne priče*, starogrčkih i starorimskih epova te animiranih filmova za djecu, Richardson i Locks razvrstavaju ih u tri skupine. Kategoriziraju ih kao zle, „odnosno izluđene i iskvarene vlastitim invaliditetom“, dobronamjerne i nevine, no sklone „sažaljenju i suosjećanju promatrača“, te nakazne i čudesne, napose u obliku „svetih mudraca i slijepih proroka“ (Richardson i Locks, 2014: 68).¹

Imajući na umu da „izuzetno značajno mjesto u podizanju svijesti“ (Milošević, 2015: 98) javnosti o iskustvima osoba s invaliditetom zauzimaju upravo književni i popularnokulturni tekstovi, njihove je pripovijesti potrebno promotriti kao „ogledala društva“ (Milošević, 2015: 98). U slučaju da potonja zrcale negativne stereotipe o kojima pišu Richardson i Locks, posljedično pospješuju i stigmatizaciju osoba s invaliditetom te *drugotvorenje* njihovih tijela. U knjizi naslovljenoj *Extraordinary Bodies* iz 1996. godine, koja se danas uzima kao jedan od temeljnih tekstova studija o invalidnosti, Rosemarie Garland-Thomson izučava proces drugotvorenja upravo u tom kontekstu. Ondje pojašnjava da dominantan diskurs američke kulture označava kao neprihvatljivo svako tijelo koje odudara od *normata*, „prikrivenog subjektnog položaja kulturnog sebstva“ koji je „ocrtan nizom devijantnih drugih, čija obilježena tijela podupiru granice normativnosti“ (Garland-Thomson, 1997: 8). Dakle, foucaultovski rečeno, svako tijelo koje je vidljivo drugačije po „invalidnosti i izobličenju; rasi i religiji; seksualnosti i rodnom identitetu; tjelesnim i psihičkim bolestima; ozljedama, dobi i prostetici“ (Diamond i Poharec, 2017: 403) suvremeno američko društvo pozicionira kao drugo i pasivno.

Uz stereotipizaciju invaliditeta, naznake drugosti popularnokulturnim se tekstovima jednostavno mogu i uklanjati, a posebice podložne takvoj reprezentacijskoj praksi američke su stripovske priče o superjunacima. Svojim pripovijestima naglašavaju „supertijela“ (Alaniz, 2014: 18) – najčešće muška, mlada, bijela, zdrava i heteronormativna, isključujući pritom iz javnog govora sva ona koja to nisu – kao podtekstove u koje se upisuju općeprihvaćene „tjeskobe i želje doba“ (Alaniz, 2014: 18) u kojemu nastaju. Time perpetuiraju ableističku ideologiju koja otuđuje i etiketira ljude s invaliditetom kao nesposobne pridonositi društvu, onemogućujući ih „isključivanjem ili diskriminiranjem i stvaranjem afektivnih, osjetilnih, kognitivnih ili arhitektonskih barije-

¹ Svi su prijevodi s engleskoga jezika na hrvatski u radu autorovi, izuzev onih kod kojih je u popisu literature izravno naznačeno ime prevoditelja.

ra“ (Peternai Andrić, 2019: 151). Stripovske pripovijesti o superjunacima tako pozicioniraju invaliditet superjunaka kao medicinsko-patološki subjekt², a ne formativnu identifikacijsku oznaku.

Ovaj rad pristupa grafičkom romanu *Oko sokolovo* Matta Fractiona i Davida Aje (2017.) kao svojevrsnom karakterizacijskom odmakom od takvih isključujućih trendova. Tvrdeći da naslovni tekst tumači gubitak sluha Clinta Bartona kao jedan od izgradbenih čimbenika njegova kulturnog identiteta, a ne bolest koju treba zaliječiti, rad u analizu njegova vizualnog i tekstualnog prikaza polazi iz sociokulturološke perspektive, i to u smislu Clintove pripadnosti zajednici Gluhih³ koja, kao „manjinska kultura u okviru većinske čujuće kulture“, njeguje „vlastiti jezik, običaje, vrijednosti, povijest, i stvaralaštvo“ (Möhr Nemčić, 2016: 47). Prikaz potonjih kao ključnih odrednica njegova gubitka sluha u grafičkom romanu zatim se iščitava kroz prizmu metodološkog okvira koji čini osuvremenjena genealogija *frikova* već spomenute Rosemarie Garland-Thomson. Clintova suzdržana uporaba američkog znakovnog jezika u komunikaciji s bratom Barneyjem te prihvaćanje oglušivanja kao preoblikovanja identiteta ne uklanjaju se u naslovnim grafičkom romanu, kao što je nerijetko bio slučaj u Marvelovim stripovskim pripovijestima. Njegove se „komunikacijske vještine u znakovnome jeziku“ te „poznavanje i prihvaćanje normi kulture Gluhih“ (Mawxell-McCaw i Zea, prema Möhr Nemčić, 2016: 47) izmijenjene stapaju s novim narativom koji u Marvelov stripovski kanon iznova upisuje Clinta kao superjunaka koji gubitak sluha prihvaća kao dinamičnu identifikacijsku oznaku, a ne prepreku koju treba prevladati. Radom se naposljetku zaključuje da Fractionovo i Ajino *Oko sokolovo*, odolijevajući negativnim stripovskim prikazima nagluhih i Gluhih osoba te udaljavajući Clinta od stereotipnog prikaza *frika*, odnosno medikaliziranog⁴ drugog, otvara prijeko potreban prostor za dosadašnju rijetku pozitivnu reprezentaciju osoba s gubitkom sluha.

² U studijama o invalidnosti *medicinski model* „nalaže da se osoba s invaliditetom, kroz operacije, medicinske tretmane, rehabilitacije i slično prilagodi društvu, pri čemu se individualna stanja ili potrebe uglavnom ne uzimaju u obzir“ (Peternai Andrić, 2019: 153).

³ Ljudi koji se identificiraju kao *g/gluhi* „suočavaju se s audiološkim problemom nečujnosti“ (Padden i Humphries, 1988: 3) te invaliditet shvaćaju kao zdravstvenu poteškoću. Međutim, s obzirom na to da je u središtu ovog rada određena skupina ljudi koja od rođenja i uslijed bolesti, ozljede ili starenja počinje „dijeliti američki znakovni jezik (ASL)“ i „kulturu“ (Padden i Humphries, 1988: 3), oznaka *G/gluh* isticat će se velikim slovom, što u knjizi *Deaf in America: Voices from a Culture* (1988.) sugeriraju Carol Padden i Tom Humphries.

⁴ Pristupajući pojmu *medikalizacije* vrijednosno neutralno, njime se označava postupak činjenja nekoga ili nečega subjektom medicinske znanosti. No, nastavljajući uvodno razmatranje drugotvorenja osoba s invaliditetom, ovaj će ga rad promatrati kao „višeznačan, strukturan, kompleksan i heteronoman socio-kulturni proces“ koji se „preoblikuje pod pritiskom velikih promjena u društvu“ (Juričić i Malenica, 2014: 6–7).

2. O DOSADAŠNJOJ STEREOTIPIZACIJI I BRISANJU HAWKEYEVA INVALIDITETA

Gubitak sluha superjunaka Clinta Bartona/Hawkeyea, kao i proces pre-identifikacije koju takvo stanje podrazumijeva, od svojih su najranijih prikaza tretirani u okvirima već opisanih praksi stereotipizacije i uklanjanja naznaka invaliditeta. Stan Lee i Don Heck upisali su ga i ucrtali u američki imaginarij još 1964. godine, u 57. broju stripa *Tales of Suspense*, gdje je isprva djelovao kao suzdržani antagonist. Izgubivši roditelje u prometnoj nesreći, uz brata Barneyja više je od pola desetljeća boravio u sirotištu, nakon čega su se obojica pridružili Carsonovu karnevalu putujućih čuda. Clintovu preciznost i umijeće rukovanja lukom i strijelom ondje su ubrzo prepoznali The Swordsman/Jacques Duquesne i Trick Shot/Buck Chisholm, pod čijim se mentorstvom isprofilirao kao Marvelov najpoznatiji strijelac. Sljedeća dva desetljeća rijetko se kada ukazivao bez Osvetnika, a protagonistom vlastita četverodijelnog serijala postao je tek 1983. godine, u čijem je posljednjem broju, nastojeći se nakratko oduprijeti umnim manipulacijama zlikovca Williama Crossa/Crossfirea, zagrizao glavu zvučne strijele, čije su mu vibracije oštetile osamdeset posto sluha.

Znanstveno objašnjenje tog čina u stripu upitno je i preuveličano, no pisac i ilustrator Mark Gruenwald ukazuje na njegove posljedice već sljedećim kadrovima. Iako uspješan pri svladavanju Crossfirea, Hawkeye nije sposoban čuti ni razgovarati s budućom suprugom Barbarom Morse/Mockingbird, što vizualno jasno naznačuju izostanak njezina govornog oblačića – govor njezina tijela, doduše, ukazuje da nešto verbalizira – ali i njegov introspektivni komentar: „Ne smijem joj dati do znanja da sam oglušio. Ne bih mogao podnijeti *žaljenje*“ (Gruenwald, 1983; istaknuo autor). Mockingbird shvaća da nešto nije u redu s njegovim sluhom te mu se suprotstavlja na sljedećoj tabli. Prisiljavajući ga da joj objasni što mu se dogodilo, zaključuje da je „njegov *glupi muški ponos*“ (Gruenwald, 1983; istaknuo autor) gotovo uništio njihovu vezu. S obzirom na to da je Hawkeyev sluh u posljednjem nizu kadrova obnovljen slušnim aparatom, što izravno potvrđuje govoreći „čujem vas, gospođo Hawkeye, jasno i glasno“ (Gruenwald, 1983), njegovo je oštećenje sluha prikazano kao emaskulirajuće, a invaliditet mu je efektivno steriliziran i prije nego što je uspio postati dijelom njegova identiteta.

Ista je praksa prisutna i u 239. broju stripa *Avengers, Vol. 1*, u kojemu Al Milgrom i Joe Sinnott otkrivaju da je Clint „još uvijek *pomalo nagluh*“ (1983; istaknuo autor), ali i da, unatoč tome što mu je povjerena uloga glasnogovornika Osvetnika tijekom intervjua s Davidom Lettermanom, odbija koristiti slušni aparat. „*Što manje ljudi zna da sam napola gluha*“, Hawkeye

priznaje Mockingbird prije izlaska na pozornicu, „to će biti sigurnije za sve nas“ (Milgrom i Sinnott, 1983; istaknuo autor). Pri ovim je prikazima potrebno poći u izvannarativnu analizu te se osvrnuti na kodna imena likova, koja u stripovskim pripovijestima o superjunacima gotovo uvijek otkrivaju „njihovu osobnost i životnu priču“ (Coogan, 2006: 32). Sausserovski govoreći, /Hawkeye/ i /Mockingbird/ u Gruenwaldovim, Milgromovim i Sinnottovim kadrovima nadilaze strogu funkciju označitelja jer u diskursu o Hawkeyevoj invalidnosti ne označuju samo /oko sokolovo/ i /pticu rugalicu/. Njihova imena nisu analogna jednom isključivom značenju, već „u službi socijalno-psihološke karakterizacije lika (...) postaju znakovi“ (Saulan, 2011: 174) koje čitatelji mogu samostalno interpretirati. Takvi su kodovi motivirani te u narativu navedenih stripova potenciraju preneseno značenje, što odgovara procesu koji članovi Tartu-moskovske škole semiotike⁵ nazivaju „mitopoetskim imenovanjem (rus. *mifopoètičeskoe naimenovanie*)“ (Saulan, 2011: 174). Ono se, između ostaloga, naslanja na teoriju znaka i dekonstrukcije diskursa Jacquesa Derridaea, pri kojoj „neposredan odnos između označitelja i označenoga“ ne postoji, već je „riječ o beskrajnim ‘klizanjima’ (fr. *glissements*) smisla između označitelja“ (prema Saulan, 2011: 176). Dakle, u kontekstu netom opisane stereotipizacije Hawkeyeva invaliditeta, /oko sokolovo/ ne označuje samo organ vida, već i Hawkeyev budući modus komunikacije te leće kroz koje poima vlastiti invaliditet. Ni /ptica rugalica/ ne odnosi se isključivo na životinju, već obuhvaća i njezinu sposobnost rujanja, to jest oponašanja zova drugih ptica. U skladu s tim, Mockingbird postaje znakom čiju semantičku prazninu autori pune onodobnim javnim mnijenjem o invaliditetu kao nečemu sramotnome, smještajući pritom Hawkeyea u položaj drugoga, čije je narušeno tijelo najprije potrebno prokazati, a zatim i zaliječiti te normalizirati.

Štoviše, u svim se Hawkeyevim stripovskim pustolovinama do 2001. godine gubitak sluha rijetko spominje ili vizualizira, izuzev nekoliko scena u kojima, tijekom sukoba sa zlikovcima, Clint deaktivira ili skriva svoj slušni aparat. Kurt Busiek, Ivan Reis i Ian Churchill u 2001. broju serijala *Avengers Annual, Vol. 2* uklanjaju ga gotovo zanemarivim kadrom kojim otkrivaju da je Franklin Richards, mutant s moćima iskrivljavanja stvarnosti, omogućio povratak nizu superjunaka iz alternativne dimenzije onakvima kakvima „ih se

⁵ Pravac je to razmišljanja koji se sredinom 1960-ih pojavio u sovjetskoj Rusiji. Predvođeni povjesničarem ruske književnosti i semiotičarem Jurijem Mihajlovičem Lotmanom, članovi Tartu-moskovske škole isprva su teorijsko uporište nalazili u strukturalizmu, no od 1980-ih u njihovom je radu osjetno približavanje poststrukturalističkoj struji književne kritike. Tražeći „dublji smisao od onoga koji se otkriva u procesu semioze“ i analizirajući „ikoničke i indeksalne znakove“ te „sličnosti i podudarnosti, a ne razlike i suprotnosti“ (Veršić, 2004: 36), uvelike su doprinijeli razvoju semiotike kulture.

sjećao, pa se Wasp vratila u svoj ljudski oblik, a čak je i Hawkeyev oštećeni sluh bio *izliječen*“ (Busiek, Reis i Churchill, 2001; istaknuo autor). Hawkeyeva je stripovska naglušost tako pala u zaborav sve do 2012. godine, iako se redovito pojavljivao u novim pustolovinama Osvetnika. Tek je *Oko sokolovo*, isprva limitirani serijal, a kasnije i ukoričeni grafički roman kreativnog dvojca Matta Fractiona i Davida Aje, iznova upisao Hawkeyev invaliditet u Marvelov stripovski kanon. Uz to je počeo izmjenjivati i „suvremena shvaćanja invaliditeta“ te „načine na koje reproduciraju ili dekonstruiraju ableističke norme“ (George i Schatz, 2018: 5), o čemu će više riječi biti u sljedećem dijelu rada.

Žaljenje. Glupi muški ponos. Pomalo gluhi. Što manje ljudi zna. Izliječen. Diskurzivni fragmenti preuzeti iz tekstova koji su Hawkeyevu naglušost pozicionirali kao patologiju signaliziraju da je ista do Fractionova i Ajina romana predstavljena narativnom tehnikom koju David Mitchell i Sharon Snyder nazivaju *pripovjednom protezom*. Nakon što „je prikazana čitatelju“, „narativom se ustanovljuje i utvrđuje potreba“ za njezinim postojanjem, nakon čega biva „prebačena iz periferije u središte priče“, da bi na kraju bila „rehabilitirana ili ispravljena“ (Mitchell i Snyder, 2014: 227) prema društveno uvriježenim shvaćanjima normativnog tijela. Takav pripovjedni pristup u reprezentacijskom diskursu otvara niz problema. Prvo, opisani tekstovi površno se oslanjaju o Hawkeyev gubitak sluha u smislu „prečaca prema stereotipnim pojmovima sažaljenja ili poremećaja“ (Peternaš Andrić, 2019: 207), ignorirajući nauštrb toga ostale aspekte njegova identiteta. Drugo, nakon što je poslužio narativnom pomaku, Clintov je gubitak sluha jednostavno izliječen i negiran. Vijek njegova prikaza prekratak je da bi se narativi ostalih popularnokulturnih tekstova stigli „oduprijeti kulturnom scenariju koji im je pripisan“ (Mitchell i Snyder, 2014: 225). I treće, Hawkeyevo je supertijelo iskrivljeno i eksplicitno pozicionirano kao „kršenje normativa“ (Davison, prema Garland-Thomson, 1996: 4) koje zahtijeva „genetsku rekonstrukciju, kiruršku normalizaciju, terapijsko uklanjanje ili otpravljanje kao patološki uzorak“ (Garland-Thomson, 1996: 4).

3. OD MEDIKALIZIRANOG SUBJEKTA DO GLUHOG SUPERJUNAKA U GRAFIČKOM ROMANU

Prethodnim je razmatranjima otpočeto bilježenje Hawkeyeve četrdesetogodišnje povijesti kao *frika* u smislu „neprirodnog tijela, istovremeno poznatog i stranog“ (Garland-Thomson, 1996: 1) američkoj kolektivnoj kulturnoj svijesti. No, ono je tek jedno od brojnih tijela koja su, uslijed modernizacije Zapada, u reprezentacijskom diskursu stripovskih tekstova prošla putanju „od čudesnog do iskvarenog“ (Garland-Thomson, 1996: 3) da bi naposljetku bila

drugotvorena isključivo prema njihovim „tjelesnim razlikama i oštećenjima, i to napose u smislu njihova ‘izliječenja’“ (Diamond i Poharec, 2017: 403). Potreba za „pripovijestima objašnjenja“ ili „provjere“ takvog medikaliziranog drugotvorenog tijela pojavila se uz „promjene u proizvodnji, radu, tehnologiji i tržišnim odnosima“, koje su „prerasporedile i često doslovno rekonfigurirale“ te usmjeravale „američke kolektivne oči prema izvanrednom tijelu“ (Garland-Thomson, 1996: 11).

Međutim, unatrag posljednjih deset godina brojni su autori počeli otkoštavati Hawkeyevu spomenutu tipizaciju koristeći vizualne i tekstualne tehnike stripa kao „skup arhitektonskih, prostornih i diskurzivnih mogućnosti za istraživanje, prikazivanje i potencijalno interveniranje u ableističkom svijetu“ (Jacobs i Dolmage, 2018: 355). Matt Fraction i David Aja među prvima su inkluzivnijom reprezentacijom njegove naglušnosti počeli udaljavati Hawkeyea od društveno-povijesne kategorije medikaliziranog drugog⁶, što demonstriraju već otvornim kadrovima *Oka sokolova* iz 2012. godine. U njima prikazuju Hawkeyea kao mnogo drugačijeg od onoga na kojeg su čitatelji naviknuli: „Malo se majmuniraš s **Osvetnicima**. Oni imaju, štoveć, oklop. Magiju. **Supermoći**. Supersnagu. Prah za skupljanje. Zrake rasta. Magiju. **Brzo zacjeljuju**. Ja sam siročić koje su odgojili **cirkusanti** i koje se bori paleolitskim štapom i **kanapom**. Pa kad kažem da izgleda ‘loše’? **Vjerujte mi** da boli gore“ (Fraction i Aja, 2017: 31, naglasci u izvorniku). Fractionova i Ajina uvodna ekspozicija, kojom navješćuju ton cijelog nadolazećeg narativa, tako potvrđuje da Hawkeyevo tijelo zapravo nije, Alanizovim riječima, supertijelo. Tome dodatno svjedoči i sljedeći kadar imobiliziranog Clinta u bolničkom krevetu, pokraj kojeg mu liječnik kazuje dijagnozu: „(...) smrskana **karlica** (...) tri slomljena **rebra** (...) uganut **vrat**, napukla **potkoljenica** (...) lijeva **ključna**, desna **palčana** (...) a gušterača vam je zamalo prsla“ (Fraction i Aja, 2017: 31, naglasci u izvorniku). Već sljedećom tablom Clint je prikazan pri izlasku iz bolnice, tvrdoglaveći se medicinskom tehničaru da može samostalno hodati, što ovaj osporava govoreći: „Bogme *ne možeš*“ (Fraction i Aja, 2017: 32; istaknuo autor). Clint na takvo oduzimanje djelatnosti pri oblikovanju vlastita identiteta reagira inateći se. Diže se iz i bolničkih kolica, gura ih pod taksu u prolasku, te priznaje: „*Kolovoz* je u *New Yorku* i ja možda jesam Osvetnik (...) ali supermoći nemam“ (Fraction i Aja, 2017: 34, naglasci u izvorniku). Navedeni i slični kadrovi povojenog i samoomalovažavajućeg Clinta provlače se kroz Fractionov i Ajin narativ kao lajtmotiv (Fraction i Aja, 2017: 131, 173,

⁶ Uz navedenu, autorice Aidan Diamond i Lauren Poharec definirale su još tri društveno-povijesne kategorije drugotvorenja: *nadnaravne*, koji uključuju „frikove, čudovišne i mentalno bolesne“, *izgnane*, odnosno „queer, drugotvorene na temelju rase i kriminalce“, te *posthumane*, „uključujući kiborge“ (2017: 403).

213, 225, 233, 333–334, 336–342) s funkcijom utvrđivanja Clintova nemarnog odnosa prema tjelesnom oštećenju kao nečemu što je uvijek popravljivo, ali i pretkazivanja trajnijeg oštećenja koje je uslijedilo u petnaestom broju, a kasnije i poglavlju naslovnog grafičkog romana.⁷

Nakon što nisu uspjeli zauzeti posljednju zgradu u Bedford-Stuyvesantu, čiji je Hawkeye vlasnik i stanar te čijim bi demoliranjem očistili parcelu nelegitimnim moćnicima predvođenima Wilsonom Fiskom/Kingpinom za podizanje trgovačke meke, njujorška je mafijaška skupina Drakule u trenirkama zaposlila plaćenika Kazimierza Kazimierczaka, poznatog kao Klaun, da im ukloni Clinta s puta. Klaun je to i učinio nakon što ga je psihički rastrojio ubojstvom susjeda i prijatelja, nadimka Roštilj (Fraction i Aja, 2017: 259). Ipak, Clint je uz pomoć brata Barneyja i bivše supruge Jessice Drew/Spider-Woman uspio spasiti ostale susjede od invazije Drakula u trenirkama, shvaćajući da su gangsteri u zgradu provalili preko krova. Na potonjem je, u nizu krupnih kadrova u kojima promatra brojna upaljena svjetla stanova, naknadno označen kao samotni zaštitnik stanara i njihovih obitelji (Fraction i Aja, 2017: 351). Žudeći osvetiti Roštilja, mentalno i tjelesno izmoreni Osvetnik u pretposljednjoj se tabli petnaestog poglavlja, u prototipski superjunačkom stilu, neoprezno uspinje na krov, no takvo ga „tradicionalno muško ponašanje“ neizbježno „dovodi do oštećenja“ (Pinti, 2019: 133). Obavijen mrakom i naoružan Clintovim strijelama, Klaun ga iznenađuje i probada mu oba uha, nakon čega pištoljem ranjava Barneyja. Vizualna retorika posljednjeg kadra izravno komunicira, izmjenom crne i crvene boje te smještanjem oba Bartona u fetalni položaj, njihovo buduće oštećenje ušiju, glave i trupa.

S obzirom na to da je moderna „statistika kvantificirala tijelo“ *frika* kao medikaliziranog drugog, „evolucija mu dala novo naslijeđe, eugenika i teratologija kontrolirale njegove granice, prostetika ga normalizirala, a sanatoriji ogradili devijantnost“, razvila se i biomedicinska klasifikacija kojom je „alopatska, profesionalizirana medicina učvrstila svoju dominaciju, smatrajući patološkim sva odstupanja od standardnog tijela“ (Garland-Thomson, 1996: 12). Od suvremenog se čitatelja stoga zahtijeva da Hawkeyevo novonastalo stanje gluhosti nastoji pojmiti isključivo kroz liječničku dijagnozu, koja utvrđuje kako i zašto njegovo tijelo odudara od normativnog. Fraction i Aja devetnaesto poglavlje romana otvaraju upravo medicinskim objašnjenjem posljedica Clintova oglašivanja i Barneyjeva smještanja u kolica, i to scenom u

⁷ Iako je prijevod na hrvatski jezik objavljen 2017. godine, grafički roman je od 2012. do 2015. godine u engleskom izvorniku izdavan u obliku pojedinačnih brojeva. Spomenuto predskazanje dodatno okrupnjuje vizualna tehnika teksta u zagradi koja čitatelju odaje da Clint nije siguran što točno čuje, vidljiva već u nekoliko kadrova u prva dva poglavlja (Fraction i Aja, 2017: 35–36, 57), ali vrijednosno nabijena tek kasnijima.

liječničkoj ordinaciji koja je „pričama o oštećenjima postala kanonska“ jer tek „njome oštećenje zaista „započinje““ (Jacobs i Dolmage, 2018: 357). „Vaše unutarnje i srednje uho su ozbiljno oštećeni. Zbog ozljede ste oglušili. Otorinolaringologija je...“ (Fraction i Aja, 2017: 438–439) ispisano je krupnim fontom u gornjim kadrovima druge table koja paralelizira Clintovu novonastalu traumu s onom iz djetinjstva. Za nju je, nakon što se „obeznario“ alkoholom i „izdevetao“ ga (Fraction i Aja, 2017: 290), zaslužan njegov otac zlostavljač: „Vaše unutarnje i srednje uho su oštećeni. Zbog ozljede ste djelomično i, nadam se, privremeno oglušili“ (Fraction i Aja, 2017: 438). Iako narativ čitatelju dopušta pretpostavku da je Clintov sluh zacijelio tijekom odrastanja, ta je scena tek retrogradno značenjski opterećena jer trajna stigma „prepoznati pacijent“ (Fraction i Aja, 2017: 289) objašnjava Clintov odboj pri identifikaciji kao Gluhog. To potvrđuje i „artrološka⁸ veza“ koja se obmotava oko procesa njegove medikalizacije, „tjerajući čitatelja da počne kritički razmišljati o situacijama prikazanim“ (Jacobs i Dolmage, 2018: 357) u donjem kadru prve table i gornjem kadru druge table. U njima je Clintovo lice tehnikom poliptiha rastavljeno na četiri manja kadra, čime autori vizualno najavljuju da se Clint smatra dijelovima čitave i zdrave osobe, a ne cjelinom čiji je identitet u procesu preoblikovanja.

Nadalje, Fraction i Aja središnjim kadrovima istih tabli Clinta kao medikaliziranog *frika* naoko isključuju iz razgovora o novonastalom stanju, što konfiguriraju potpuno prazni ili govorni oblačići ispunjeni tijesno iscrtkanim škrabotinama umjesto teksta. Barney uočava da ga Clint ne čuje te ga oslovljava američkim znakovnim jezikom, koji se zatim ucrtava u nekonvencionalno numerirane kadrove sljedeće dvije table. Iako strukturom i crtežom sugeriraju da se radi o svakodnevnim aktivnostima poput promjene odjeće ili tuširanja, čitatelj koji nije tečan u američkom znakovnom jeziku u nemogućnosti je pratiti Clintovu i Barneyjevu komunikaciju, već samo koristiti „kontekst, zaključke i nagađanja kako bi otkrio pripovijest broja“ (Later, 2019: 149). Aja ciljano smješta čitatelja u svojesvrсну simulaciju naglušosti te konkretizira Gluhoj osobi „vrlo razumljiv osjećaj svijeta izgrađenog jezikom kojeg ne može koristiti“ (Later, 2019: 149), napose kako bi ga poistovjetio s mogućim frustracijama Clintovog novonastalog stanja.⁹ Unatoč Barneyjevim

⁸ U formalističkim studijama stripa, *artrologija* je koncept koji je u knjizi *The System of Comics* definirao belgijski znanstvenik Thierry Groensteen. U suštini se odnosi na međuodnos osnovnih elemenata (kadrova, međuprostora, praznine, rasporeda) stripovske table kao „pretežno vizualnog jezika u kojemu tekst ima podređenu ulogu“ (Groensteen, 2007: 7).

⁹ Aja je svoju namjeru da čitatelja uroni u takav svijet nedostupnosti potvrdio i *tweetom*: „Ako pri čitanju 19. broja *Hawkeyea* osjećate da ne shvaćate sve, ako nailazite na prepreke, počinite shvaćati kako je osobama s invaliditetom“ (Aja, prema Jacobs i Dolmage, 2018: 364).

nastojanjima da porazgovara s bratom koji, kako kadrovi pokazuju, razumije znakovni jezik, on se, opterećen očevom obilježbom i osjećajem manje vrijednosti, svjesno isključuje iz razgovora odvrćući pogled. Posljedično se tako svjesno otuđuje i od kulture Gluhih, čiji je jedan od najznačajnijih čimbenika „ovladanost govornim odnosno znakovnim jezikom“ (Bradarić-Jončić i Möhr Nemčić, 2016: 25). Fraction i Aja potvrđuju Clintovo stanje kadrom u kojem ga uznemireni Barney opisuje susjedi Simone: „On je Clint Barton da ne može više biti Clint Barton. Neće govoriti. Neće znakovni jezik... Kao kad smo bili klinici. **Sram** ga je, a preponosit je da bi zamolio za (...) Uglavnom, riječ je na ‘s’. Kralj svih riječi na ‘s’“ (Fraction i Aja, 2017: 445, naglasak u izvorniku). Isti kadar, doduše, daje čitatelju do znanja da je novi oblik komunikacije i dalje prisutan te na raspolaganju Clintu u dijegezi romana. Fraction i Aja Clintu time otvaraju mogućnost tvorbe njegova sljedećeg narativa, ne zaključujući naglo njegovu pripovijest kao ga medikaliziranog drugog, kao što je bio slučaj u njegovim dotadašnjim stripovskim pustolovinama.

U gornjim kadrovima iduće table Clint na hodniku zgrade prolazi pokraj Barneyja, koji mu američkim znakovnim jezikom pokazuje da porazgovaraju na krovu, na što Clint pristaje. S obzirom na to da je Barney zbog ozljede u kolicima, Clint mu najprije mora pomoći svladati arhitektonsku barijeru stubišta koje vodi do krova. Težina je Ajine vizualne retorike pritom dvostruka. Prvo, jer posljednji kadrovi table prikazuju Clintu dok unatraske vuče Barneyja i kolica na krov, što je proces koji je sam po sebi dugotrajan, Fraction i Aja svojim popularnokulturnim tekstom narušavaju „društvena uvjerenja o tome koliko dugo će aktivnosti trajati“, koja se pak „temelje na normativnim umovima i tijelima“ (Gibbons, 2019: 163). Prikazom uspinjanja uz stubište dužim nizom kadrova tako prihvaćaju ono što Alison Kafer naziva „kripl-vremenom“, ciljanim „iskrivljavanjem vremena“ u narativu kojim bi se čitatelji „susreli s tijelima i umovima osoba s invaliditetom“ (prema Gibbons, 2019: 163–164), a ne *normata*. Drugo, Clintov i Barneyjev invaliditet susreću se upravo u „kripl-vremenu“, tijekom kojeg je čitatelju predočena mogućnost njihova uzajamnog djelovanja i međuovisnosti, koja bi potencijalno mogla konkretizirati „dobit zbog njihovih razlika“ (Dolmage i Jacobs, 2018: 364), a ne isključenje iz društvenog mnijenja.¹⁰ U kadrovima kojima prikazuju Barneyjev i Clintov

¹⁰ Fraction i Aja aludiraju na uporabu „kripl-vremena“ i prijašnjim nizom kadrova Barneyju zahtjevnog uspinjanja u taksi i spremanja kolica (2017: 440), no bitna razlika između te i dalje analizirane scene leži u Clintovu neprihvatanju Gluhog identiteta, a posljedično time i bratove pomoći. Na narativnoj razini takve scene intenziviraju težinu Clintovog novonastalog stanja, dok semiotički evociraju na barijere s kojima se ljudi s različitim oblicima invaliditeta moraju nositi u arhitekturi stvarnosti, koja često nije prilagođena njihovim potrebama.

susret na krovu Fraction i Aja ponovno udaljuju čitatelja iz razumijevanja narativa praznim govornim oblačićima. No, jednog od njih namjerno oblikuju na drugačiji način kako bi uopćili eskalaciju nadolazećeg sukoba između dva brata. Potonji kadrovi iste table prenamjenjuju vizualnu strukturu broja jer se tekst, doduše vidno drugačiji, ponovno uvlači u pripovijest. Krupni kadar Barneyjevih usana povezuju s Clintovom sposobnošću čitanja s usana, čime nagluhom Clintu, uz uporabu američkog znakovnog jezika, okrupnjuju još jednu mogućnost komunikacije i tvorbe pripovijesti. Riječi koje Clint čita Barneyju s usana fragmentirane su, komplicirane interpunkcijskim znakovima, uokvirene i prikazane drugačijim, strojno pisanim fontom, Courierom, dok je ono što on govori i što Barney čuje u narativ uvezano u konvencionalni govorni oblačić, ručno pisanim stripovskim fontom. Prije nego što sukob otpočne i Barney zada udarac, Clint na Barneyjevu tvrdnju „(nešto) NISI NIJEM. GLU(H) SI (?) (JOŠ UVIJEK SE MOŽEŠ GLA...)“ odgovara sa „Sve su uzeli, Barney“ (Fraction i Aja, 2017: 447). Fraction i Aja tako čitatelju otkrivaju da Clint svoje nagluho stanje poima kao „pripisani, dekontekstualizirajući identitet“, a sebe vidi kao „figuru drugosti“ koja „proizlazi iz pozicioniranja, tumačenja i davanja značenja tijelu“ (Garland-Thomson, 1997: 10).

Međutim, kreativni dvojac destabilizira takvu Clintovu statičnu pripovijest kao medikaliziranog drugog. Sljedećim trima tablama čitatelja prebacuju iz Clintova i Barneyjeva sukoba u djetinjstvu i onoga u stripovskoj sadašnjosti na krovu. Ponovno paraleliziraju lijevu tablu koja prikazuje Clintovu srdžbu zbog gubitka sluha u djetinjstvu očevom krivicom, i desnu, koja prikazuje kako je taj gubitak utjecao na Clintovu odraslu samosvijest. U oba slučaja, čitanjem s Barneyjevih usana dolazi do saznanja da mu život nije završio zato što je oglušio te da se zbog toga ne treba izolirati od svoje zajednice ili sramiti: „(POGLEDAJ ME) (OD svega napravi nešto čime ćeš udarati.) (I UDARAJ DOK NE PRESTANU. (Onda ćemo IZDRŽATI duže) (RAZUMIJEŠ?)“ (Fraction i Aja, 2017: 450). Barneyjeve riječi utjehe prenose se i na sljedeću tablu, u scenu na krovu u kojoj Clintu objašnjava: „(Znam da mi čita(š?) s usana (može ti se vratiti) (gledaj ME) (SVE ti se može vratiti)“ (Fraction i Aja, 2017: 451). Nužnost njegove uloge valja potražiti i onkraj same pripovijesti, točnije u semantičkom opterećenju njegova imena. Kao što je u radu već rečeno, mitopoetika imenovanja u pričama o superjunacima funkcionira kao sustav znakova kojima čitatelji podrobnije interpretiraju osobnost lika i njegovu životnu priču. Stoga /barney/ ne signalizira isključivo dugu stripovsku povijest burnih sukoba braće Barton kojih se, kao što prethodno opisani kadrovi i pokazuju, u svojem grafičkom romanu dotiču i Fraction i Aja. „Sudjelujući u ‘literarnosti’ teksta“, Barneyjevo ime „traži ‘remotivaciju’ (...) koja ne mora biti u vezi s onim osnovnim apelativom“ (Saulan, 2011: 178). S obzirom na to da /bar-

ney/ u engleskome jeziku označava i rudarska kolica koja uz obronak povlači motorna sajla, Fraction i Aja čitatelju uz doslovnu naznačuju i simboličku međuovisnost braće Barton. Preoblikujući njihovu usustavljenu mitologiju, autori ciljano pozicioniraju Barneyja kao čelični konop koji ne dopušta Clintu da otklizi niz padinu drugotvorenja. Također, važno je naglasiti i Barneyjevo isticanje Clintova osjetila vida koje mu, pri gubitku sluha, počinje služiti kao temeljni način komunikacije i identifikacije s okolnim svijetom, što je u skladu s njegovim superjunačkim alter-egom. Dakle, „fonija ili grafija“ njihovih imena iskorištena je „kako bi pojačala smisao teksta u kojemu se spominje“ (Saulan, 2011: 178) i odupire prikazu Clinta kao medikaliziranog drugog.

Na tragu toga, Barneyjeve riječi ohrabrenja ključan su element u procesu Clintove preidentifikacije koju nagovještaju dva paralelna kadra Clintova lica. Naizgled puke ilustracije lika u grafičkom romanu koji dolazi do spoznaje da svoju naglušost ne mora shvatiti kao opterećujuću i omalovažavajuću oznaku proširuju važnost uzajamnog djelovanja i međuovisnosti braće Barton kao osoba s invaliditetom. Kao što vizualna retorika spomenutih kadrova i sugerira, Barneyjevo neumoljivo dopiranje do brata i prihvaćanje pomoći pri jednostavnoj radnji kao što je kretanje stubištem omogućava Clintu da na bravotovu primjeru podigne dotad spuštenu glavu i uspravi pogrbljeno tijelo. Do tog je trenutka čitatelj zurio u njega kao medikaliziranog drugog koji pasivno prihvaća svoje stanje, no Clint mu sad upućuje ono što Frederik Byrn Køhlert naziva „protupogledom“ (prema Jacobs i Dolmage, 2018: 359). Rosemarie Garland-Thomson takav protupogled naziva „zurenjem natrag“, a definira ga kao „utjelovljenu i relacijsku vizualnu razmjenu koja nosi složena kulturna i povijesna značenja“ (2005).¹¹ U ovom slučaju Clint njome artikulira aktivno uključivanje u vlastitu transformaciju od medikaliziranog drugog u Gluhog superjunaka. Napominjući Barneyju američkim znakovnim jezikom da za pet minuta okupi stanare na krovu zgrade, koje su prije ozljede zajedno obranili od Drakula u trenirkama, Clint doživljava trenutak promjene te se kulturno preidentificira. Fraction i Aja okrupnjuju taj trenutak donjim kadrom Clintova obraćanja stanarima s oboda zgrade: „I, pa, ovako. Gluh sam. Oglušili su me. Gluh sam, a moramo razgovarati, pa... Pa ću vam reći znakovnim jezikom. Treba mi vježba, a *više se ne mislim skrivati*. Barney će prevoditi. Bit će okej“ (Fraction i Aja, 2017: 453; istaknuo autor). Jer je „kulturna identifikacija dinamičan proces“ (Bradarić-Jončić i Möhr Nemčić, 2016: 25), Clint tek „stjecajem iskustava i okolnosti tijekom života“ kao „nagluhe osobe“ odlučno mije-

¹¹ Pritom se u radu polazi iz dijade pojmova pogled (eng. *gaze*) i zurenje (eng. *staring*). Prvi je objektivirajući, ali ležeran i normativan proces, dok je drugi imanentno vezan uz odnos moći. *Normat* zurenjem pasivizira osobu s invaliditetom, no ako osoba s invaliditetom počne zuriti natrag, ona je ta koja preuzima aktivnu ulogu promatrača.

nja „svoju kulturnu orijentaciju“ (Bradarić-Jončić i Möhr Nemčić, 2016: 25). Odbijajući prihvatiti da je sramotno ili ponižavajuće biti gluh, Clint se odupire takvoj definiciji napunjenoj „socijalnim substratom – pojmovima ‘normalan’ i ‘nenormalan’, koji ne sadrže samo čiste činjenice već i vrijednosti“ (Juričić i Malenica, 2014: 24) dominantnog ableističkog društva koje ga je dotad stereotipiziralo.

Štoviše, Clintov identitet više nije dekontekstualizirajući ili oduzimajući. Preuzimajući „tjelesnim konfiguracijama“, u ovom slučaju američkim znakovnim jezikom, čitanjem s usana i „zurenjem natrag“ u normata, „kulturni kapital koji one podrazumijevaju“, Clint kao Gluhi superjunak „zauzima autoritetni položaj i moć“ (Garland-Thomson, 1997: 8) koju mu ona podastire. Dovodeći u središte pažnje Clintovo priznanje sustanarima da se više ne želi skrivati, Fraction i Aja okrupnjuju njegovu preidentifikaciju po završetku poliptiha koji povezuje sve Clintove načine komuniciranja s njegovom zajednicom. Američkim znakovnim jezikom obznanjuje da Klauna i Drakule u trenirkama ne može i ne želi zaustaviti sam, već će ih zaustaviti zajedničkim snagama (Fraction i Aja, 2017: 455). Tako nadahnjuje sustanare da se odupru kao cjelina, na što oni, po završetku poliptiha koji se sad ponovno stapa u jedan kadar, reagiraju podizanjem ruku u znak potpore. Clintova tjelesnost, odnosno naglušost, više nije „dislokacija koja stvara anonimnost“, već oznaka „srodstva i lokalnog članstva kao pokazatelja identiteta i društvenog položaja“ (Garland-Thomson, 1996: 12). Također, u ciljanom nedostatku usmenog govora pri Clintovoj karakterizaciji Fraction i Aja remete vizualnu moć lajmotiva povojenog, ranjenog i pogrbljenog Clinta, prikazujući ga u pretposljednjoj tabli kao uspravnog i angažiranog u narativu. To što ustaje pri preoblikovanju identiteta u Gluhog superjunaka signalizira da Clint „prihvaća i svladava traumu zlostavljanja“ (Ratto) koja ga je dosad pozicionirala kao medikaliziranog drugog. Takvo „uspravno držanje, često viđeno u stripovima o superjunacima, komunicira snagu i samopouzdanje nadajući se simbolički višim“ (McCloud, 2007: 106).

Prihvaćajući naglušost ne kao emaskulirajuću, već ključnu u oblikovanju njegova Gluhog identiteta, Clint u pretposljednjoj tabli devetnaestog poglavlja uz Barneyjevu pomoć poziva Jessicu Drew. „Žao mi je i trebam tvoju pomoć. Trebam svačiju pomoć“ (Fraction i Aja, 2017: 456), govori joj, na što ona u dvadeset i prvom poglavlju romana upituje, a Clint joj s usana čita: „(U čemu je takva razlika izmed(j) u onda i (sata?) sada?) (Dobio si po glavi i (svjetsko sijelo?) (?!) na mjesto?)“ (Fraction i Aja, 2017: 482). „Pa...“, priznaje joj, „Vidio sam Barneyja sa susjednim klincima. Ako on (...) Jess, moj stari, on (...) Želio bih biti osoba kakvom me svi vi, čini se, smatrate. Prije nisam, ali sad da“ (Fraction i Aja, 2017: 482). Fraction i Aja i u sljedećim brojevima diskurzivno i vizualno produžuju Clintovu pripovijest Gluhog

superjunaka, čineći je dijelom njegova identiteta i pripovijesti romana, a ne pripovjednom protezom koja tek površno, ako i tako, ulazi u kompleksnost invaliditeta. Uz to, budući da Clint uz svoj Gluhi identitet napokon prihvaća „pomoć, timski rad i suradnju“ kojima se „toliko opirao prije nasilnog ponovnog buđenja“ (Pinti, 2019: 136), efektivno se odupire i stereotipu koji José Alaniz sumira u liku *superkripla*. Aidan Diamond i Lauranne Poharec, proširujući Richardsonove i Locksove kategorizacije, podvode taj lik pod kategoriju medikaliziranog drugog, „čije ga ‘prevladavanje’ invaliditeta čini ‘inspirativnim’ i ‘junačkim’ normativnoj publici“ (Diamond i Poharec, 2017: 406). Fraction i Aja nizom kadrova u istom poglavlju potvrđuju da Clint svoj invaliditet ne prevladava, već prihvaća kao dio osobnog i superjunačkog identiteta. Primjerice, autori repliciraju kadar u kojem Clint Barneyja unatraske vuče do krova, no ovaj put odsutna je neugodna tišina, a prisutno zbijanje šala. „**Nepomičan** si, blesane.“, govori Clint, na što mu Barney odgovara „Pa što, ti si gluh.“ (Fraction i Aja, 2017: 485, naglasak u izvorniku). Uz to, Clintov introspektivni komentar da ne razumije Drakule u trenirkama tijekom opsade zgrade jer ne vidi što govore (Fraction i Aja, 2017: 495) čitatelju eksplicira da se osjeća ugodno u svojem novom identitetu, koliko mu god olakšavao ili otežavao superjunačke pustolovine.

Ipak, njegova supermoć „ne ‘prikriiva’ uočeni fizički nedostatak, različitost ili potpuni invaliditet“ (Alaniz, 2014: 36), kao što je to od broja do broja bio slučaj prilikom njegovih prijašnjih stripovskih pustolovina. Iako je to prije činila „gotovo univerzalno“, supermoć mu sad ne briše „invaliditet, protjerujući ga u carstvo nevidljivog te ga mijenjajući sirovom snagom i herojskim djelima u hiper-muškom okviru“ (Alaniz, 2014: 36). Sustanari zgrade uz Clintovo vodstvo zaustavljaju Drakule u trenirkama, a Clint Klauna nadjačava tek uz pomoć *čujuće* štićenice Kate Bishop, koja se dotad u ostalim poglavljima profilirala kao samostalna superjunakinja i privatna istražiteljica. Pa čak kad mu Kate nešto i kazuje nakon pobjede, a on joj je okrenut leđima, i dalje je ne čuje, točnije ne može joj čitati s usana. Tek gledajući je u oči otpočinje komunikaciju (Fraction i Aja, 2017: 520), što produbljuje učinak posljednjih tabli romana. Gornji kadrovi okrupnjuju Clintovu uporabu slušnog aparata, no ne prikazuju ih kao skrivene iza kostima i maske, već vidljivima i dijelom Clintova osobnog i superjunačkog identiteta. Hawkeye koji svoju pripovijest otpočinje kao „superjunak koji očajnički pada“ prihvaća da postaje Gluhi „ustajući svatković – položaj koji praktički zahtijeva zajedničku identifikaciju, suradnju i solidarnost“ (Pinti, 2019: 136–137).

Naposljetku, budući da je u stripovskom mediju „prošlost više od sjećanja publike, a budućnost više od mogućnosti“, piše Scott McCloud, „i prošlost i budućnost stvarni su, vidljivi i svepristuni“ (1993: 104). To je Fractionu

dopustilo da iznova učini službenom Hawkeyevu dotadašnju negiranu naglušnost, što mu je, kao što je i priznao u intervjuu s Clintom Nowickejem, „oduvijek bila namjera“, u slučaju da mu se „za to otvori prostor“ (Fraction, prema Nowicke, 2014). Fraction i Aja slojevitijim su prikazom Clintove naglušnosti preoblikovali i Hawkeyev prikaz u mnoštvu susljednih stripovskih pripovijesti¹², što svjedoči reprezentacijskoj težini njihova romana. Suprotstavljajući se modernizacijskim ableističkim tokovima koji su utjecali „na standardizaciju svakodnevnog života, zasićujući čitavo društveno tkivo“, narušili su „koncept neobilježnog, normativnog, niveliranog tijela kao dominantnog subjekta demokracije“¹³ (Garland-Thomson, 1996: 12), a u središte reprezentacijskog diskursa doveli ne medikaliziranog drugog, već Gluhog superjunaka.

4. ZAKLJUČAK

Grafički roman *Oko sokolovo* Matta Fractiona i Davida Aje rijedak je unos u popularnokulturni narativ stripovskih tekstova o superjunacima koji nude slojevit i inkluzivan prikaz likova s invaliditetom. Promatran kroz leće genealogije *frikova* koju je ocrtała Rosemarie Garland-Thomson, a osuvremenile Aidan Diamond i Lauren Poharec, gubitak sluha Clinta Bartona tretiran je kao formativni čimbenik njegova kulturnog identiteta, a ne patološki subjekt koji treba otkloniti i zaliječiti prema ocrtanim granicama *normata*, ableističke tekovine suvremenog američkog društva. Fractionov i Ajin grafički roman ne sterilizira Clinta na temelju njegova gubitka sluha, već ga postupno prati pri prihvaćanju novog identiteta, oblika komunikacije američkim znakovnim jezikom i kulture Gluhih. Smještajući pritom čitatelja u njegovu perspektivu različitim narativnim, estetskim i reprezentacijskim tehnikama, narušava se produkcija i perpetuiranje Clintova stereotipnog prikaza kao *frika*, odnosno medikaliziranog drugog, koji je dotad vladao njegovim stripovskim pustolovinama. Zaključno, odolijevajući negativnim reprezentacijskim praksama stereotipizacije i uklanjanja invaliditeta, naslovni tekst otvara prijeko potreban prostor za dosad vrlo rijedak prikaz Gluhih i naglušnih ljudi na stripovskoj tabli.

¹² Ovdje valja izdvojiti 1. i 2. broj stripa *All-New Hawkeye* (2015.) Jeffa Lemirea i Ramóna Péreza, u kojima je Hawkeyev oštećeni sluh tretiran kao dio radnje, a ne kao obična i beznačajna identitetna oznaka naslovnog protagonista. U smislu takve naracije i reprezentacije još valja dodati i 0. broj stripa *Hawkeye vs. Deadpool* (2014.) Gerryja Duggana i Mattea Lollija te 7. broj stripa *West Coast Avengers* (2018.) Kelly Thompson i Daniele Di Nicuolo.

¹³ Za razliku od ranijih stripova u kojima je Hawkeyev slušni aparat uglavnom skrivan ispod maske ili označivan kao neugodnost, u 16. broju stripa *Hawkeye* (2016.) Kelly Thompson i Leonarda Romera te 1., 5. i 6. broju stripa *West Coast Avengers* (2018.) Kelly Thompson, Stefana Casellija i Daniele Di Nicuolo on je i te kako vidljiv i često upravo u fokusu samog stripovskog kadra.

5. LITERATURA

Primarni izvori:

- Fraction, M. i Aja, D. (2017). *Oko sokolovo*. Preveo D. Macan. Zagreb: Fibra.

Sekundarni izvori:

- Alaniz, J. (2014). *Death, Disability, and the Superhero: The Silver Age and Beyond*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Bradarić-Jončić, S. i Möhr Nemčić, R. (2016). „Neka obilježja kulturnog identiteta gluhih i nagluhih osoba.“ *Logopedija*, vol. 6, no. 1, str. 24–37.
- Busiek, K., Reis, I. i Churchill, I. (2001). *Avengers Annual, Vol. 2, #2001*. New York: Marvel Comics, 1. rujna. <dostupno na: https://www.marvel.com/comics/issue/20628/avengers_annual_2001_1> [Pristup 15. 2. 2022.]
- Coogan, P. (2006). *Superhero: The Secret Origin of a Genre*. Austin: MonkeyBrain Books.
- Diamond, A. i Poharec, L. (2017). „Introduction: freaked and othered bodies in comics.“ *Journal of Graphic Novels and Comics*, vol. 8, no. 5, str. 402–416.
- Garland-Thomson, R. (1996). „Introduction: From Wonder to Error – A Genealogy of Freak Discourse.“ U *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*, uredila R. Garland-Thomson, str. 1–19. New York: New York University Press.
- Garland-Thomson, R. (1997). *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. New York: Columbia University Press.
- Garland-Thomson, R. (2005). „Staring at the Other.“ *Disability Studies Quarterly*, vol. 25, no. 4, <dostupno na: <https://dsq-sds.org/article/view/610/787>> [Pristup 2. 3. 2022.]
- George, A. E. i Schatz, J. L. (2018). „Introduction.“ U: *The Image of Disability: Essays on Media Representations*, uredili George, A. E. i Schatz, J. L., str. 3–10. Jefferson: McFarland.
- Gibbons, S. (2019). „That Hawkguy: Deaf and Disability Gain in Matt Fraction and David Aja's *Hawkeye*.“ U: *Uncanny Bodies: Superhero Comics and Disability*, uredili Smith, S. T. i Alaniz, J., str. 157–171. University Park: The Pennsylvania State University.
- Groensteen, T. (2007). *The System of Comics*. Preveli B. Beaty i N. Nguyen. Jackson: University Press of Mississippi.

- Gruenwald, M. (1983). *Hawkeye, Vol. 1, #4*, „Till Death Do Us Part“. New York: Marvel Comics, 1. prosinca. <dostupno na: https://www.marvel.com/comics/issue/43179/hawkeye_1983_4> [Pristup 15. 2. 2022.]
- Jacobs, D. i Dolmage, J. (2018). „Accessible Articulations: Comics and Disability Rhetorics in *Hawkeye* #19.“ *Inks: The Journal of the Comics Studies Society*, vol. 2, no. 3, str. 353–368.
- Juričić, Ž. i Malenica, M. (2014). „O nekim uzrocima i posljedicama medikalizacije života i društva: analitičko-kritički diskurs.“ *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*, vol. 23, no. 1, str. 5–38.
- Later, N. (2019). „The deaf Issue: *Hawkeye* #19 and Deaf Accessibility in the Comics Medium.“ U: *Uncanny Bodies: Superhero Comics and Disability*, uredili Smith, S. T. i Alaniz, J., str. 141–156. University Park: The Pennsylvania State University.
- McCloud, S. (1993). *Understanding Comics: The Invisible Art*. New York: HarperCollins.
- McCloud, S. (2007). *Making Comics: Storytelling Secrets of Comics, Manga, and Graphic Novels*. New York: HarperCollins.
- Milgrom, A. i Sinnott, J. (1984). *Avengers, Vol. 1, #239*, „Late Night of the Super-Stars“. New York: Marvel Comics, 1. siječnja. <dostupno na: https://www.marvel.com/comics/issue/7107/avengers_1963_239> [Pristup 16. 2. 2022.]
- Milošević, J. (2015). „Predstavljanje osoba sa invaliditetom u književnosti, stripu i filmu.“ *CM: Communication and Media Journal*, vol. 34, str. 97–120.
- Mitchell, D. i Snyder, S. (2014). „Narrative Prosthesis.“ U: *The Disability Studies Reader, Fourth Edition*, uredio Davis L., str. 222–235. London, New York: Routledge.
- Möhr Nemčić, R. (2016). „Pregled relevantnih odrednica kulturnog identiteta gluhih.“ *Logopedija*, vol. 6, no. 2, str. 46–52.
- Nowicke, Clint. (2014). „Interview with the sex criminal: Matt Fraction on *Hawkeye*, dirty girls and ‘brimping’.“ *PopMythology*, 16. kolovoza, <dostupno na: <https://www.popmythology.com/matt-fraction-sex-criminals-hawkeye-interview/>> [Pristup 3. 3. 2022.]
- Padden, C. i Humphries, T. (1988). *Deaf in America: Voices from a Culture*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Peternai Andrić, K. (2019). *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Zagreb: MeandarMedia.

- Pinti, D. (2019). „‘Okay ... This Looks Bad’: Disability, Masculinity, and Ambivalence in Matt Fraction and David Aja’s *Hawkeye*“. U: *Uncanny Bodies: Superhero Comics and Disability*, uredili Smith, S. T. i Alaniz, J., str. 125–140. University Park: The Pennsylvania State University.
- Ratto, C. M. (2017). „Not Superhero Accessible: The Temporal Stickiness of Disability in Superhero Comics.“ *Disability Studies Quarterly*, vol. 37, no. 2, <dostupno na: <https://dsq-sds.org/article/view/5396/4649>> [Pristup 24. 2. 2022.]
- Richardson, N. i Locks, A. (2014). *Body Studies: The Basics*. London, New York: Routledge.
- Saulan, D. (2011). „Leksička analiza mitopoetskog imenovanja u *Revizoru* N. V. Gogolja.“ *Folia onomastica Croatica*, vol. 20, str. 173–188.
- Veršić, S. (2004). *Kultura kao semiotički problem u djelu Jurija Lotmana*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Biblioteka književna smotra.

Zvonimir PRTENJAČA

ON HEARING LOSS AS A CULTURAL IDENTITY IN MATT FRACTION AND DAVID AJA’S *HAWKEYE*

The paper titled „On Hearing Loss as a Cultural Identity in Matt Fraction and David Aja’s *Hawkeye*“ examines Clint Barton/Hawkeye’s hearing loss as a formative factor of his cultural identity. The analysis of his hearing loss in Matt Fraction and David Aja’s graphic novel *Hawkeye* (2017), conducted through the prism of Rosemarie Garland-Thomson’s modernized *freak* genealogy, reveals that some of its key elements, such as Clint’s reluctance to use American Sign Language and his shifting attitude towards perceiving hearing loss as an identity rather than a disability, are not negated in the titular novel, as has often been the practice in Marvel’s comic book superhero narratives. Modified, they merge with a new narrative which reinscribes Clint into Marvel’s comic book canon as a superhero accepting his hearing loss in terms of cultural identity, rather than an obstacle that he has to overcome. Thus resisting Clint’s stereotypical portrayal as the medicalized Other, Fraction and Aja’s *Hawkeye* rejects the dominant ableist ideology present in the contemporary American society and opens up much-needed space for the hitherto modest positive representation of people with various forms of hearing loss.

Keywords: *cultural identity, disability, graphic novel, Hawkeye, hearing loss, stereotypes, superhero*

Izvorni naučni rad
UDK 821.161.2-31.09

Валерій КОРНІЙЧУК (Львів)

Львівський національний університет
імені Івана Франка
valerkor@ukr.net

ЧОРНОГОРСЬКИЙ НАРАТИВ „ЧОРНОЇ РАДИ“ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті проаналізовано чорногорський наратив у першому українському романі „Чорна рада“ Пантелеймона Куліша. Крім історичних осіб, у ньому діють вигадані персонажі. Одними з найбільш колоритних образів є два запорозьких козаки – українець Кирило Тур і чорногорець Богдан Чорногор, які беруть активну участь у багатьох епізодах твору. Автор наводить документальні свідчення про перебування чорногорських юнаків у запорозькому війську, відзначає близькість національних характерів, спільні риси в побуті й звичаях обох слов'янських народів. Символічного значення в романі набуває обряд побратимства, який здійснюють у церкві Кирило Тур і Богдан Чорногор. Письменник підкреслює, що лицарськими якостями, силою й відвагою чорногорець не поступається українському козакові, а своєю розсудливістю, стриманістю намагається застерегти від необачних вчинків. Особливо зростає його роль під час запорозького суду над Кирилом Туром. Богдан Чорногор всіма силами намагається вберегти побратима від нелюдських тортур. Показово, що чорногорець увесь час присутній в наративній парадигмі тексту, коли там з'являється Кирило Тур. При цьому автор часто використовує окремі чорногорські слова, щоб надати своєму персонажеві національного колориту. П. Куліш уперше в українській прозі створив романтичний образ Чорногорії, яка імпонувала йому героїчною боротьбою за свою незалежність, лицарською доблестю чорногорського юнацтва. Тому концепт побратимства Кирила Тура й Богдана Чорногора закономірно розвивається в паралельних дискурсах Запорозької Січі й Чорної Гори як непохитних твердинь національно-визвольних рухів обох народів.

Ключові слова: *історичний роман, запорозьке козацтво, чорногорське юнацтво, національні традиції, побратимство, боротьба за свободу*

В історію української літератури твір Пантелеймона Куліша „Чорна рада“ ввійшов як перший національний роман-хроніка. Написаний в україномовній та російськомовній версіях ще в середині 40-х років XIX століття, через арешт автора в справі Кирило-Мефодіївського братства він довгий час залишався неопублікованим і з'явився у світ лише 1857 року в Петербурзі. У його основу лягли драматичні події 1663 року під Ніжином, відомі як Чорна рада, на якій гетьманом України було обрано Івана Брюховецького. Письменник не випадково звернувся до найтемніших сторінок національної історії, коли після смерті Богдана Хмельницького міжусобні чвари й перманентна боротьба за гетьманську булаву призвели до Руїни – занепаду й розпаду Української держави. Саме з „Чорної ради“ починаються тривалі пошуки об'єктивних і суб'єктивних причин самогубних внутрішніх конфліктів, нездатності національної еліти до єднання заради спільної мети. П. Куліш гостро відчував нагальну потребу художнього осмислення української минувшини. „Чудно думати, – писав він Осипу Бодянському, – щоб народ, який так активно брав участь у подіях роду людського, не в змозі був розповісти про своє життя в історичному романі!“ (Куліш, 2005: 84). Автор сповна справився зі своїм завданням, адже даремно Іван Франко вважав „Чорну раду“ „найліпшою історичною повістю в нашій літературі“ (Франко, 1984: 288).

Для Кулішевого роману характерна волтер-скоттівська модель розгортання двох сюжетних ліній – історичної й любовної. А тому в ньому діють як історичні особи, так і вигадані персонажі. Одним із найбільш колоритних образів є запорозький характерник Кирило Тур, який разом зі своїм побратимом Богданом Чорногором бере активну участь у багатьох епізодах твору. Кулішезнавці особливо не задумувалися над тим, чому письменник одним зі своїх героїв обрав юнака з далекої Чорногорії, який ні завзяттям, ні хоробрістю не поступався українським козакам. Частково сам П. Куліш пояснює його появу на Хортиці словами Кирила Тура:

„Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій побратим...“ (Куліш, 1994: 74)

Про перебування чорногорців на Запорозжжі в складі інтернаціонального воїнства зазначає також Дмитро Яворницький у фундаментальній „Історії запорізьких козаків“: „Люди, близькі до запорізьких козаків, у своїх спогадах одностайно свідчать, що в Січі можна було зустріти всілякі народності, вихідців чи не з цілого світу – українців, поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, **чорногорців**, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, французів, італійців, іспанців, англійців“ (Яворницький, 1990: 115). При цьому історик зауважує, що запорожці за своїми політичними переконаннями були панславістами, адже, „приймаючи до себе в Січ і сербів, і волохів, і ляхів, і **чорногорців**, вони мовби самою справою казали, що сила всіх слов'ян у повній єдності між собою й у протиставленні себе всьому неслов'янському світові“ (Яворницький, 1992: 251).

Один із найавторитетніших дослідників „Чорної ради“ Василь Івашків висловив слушне припущення, що П. Куліш зацікавився Чорногорією, прочитавши нарис „Чотири місяці в Чорногорії“ українського мандрівника, дипломата й інженера Єгора Ковалевського (Івашків, 2009: 171), який спостеріг чимало спільних рис у побуті й звичаях чорногорців та українців. Зокрема, описуючи плач удови за чоловіком, що загинув у бою з турками, Є. Ковалевський звернув увагу на подібні голосіння в українській народній традиції: „Вскорѣ показалаь женщина, въ истерзанной одеждѣ, съ обнаженною головою, съ которой ниспадали въ беспорядкѣ волосы и съ лицемъ изцарапаннымъ, покрытымъ язвами, окровавленнымъ: это была вдова, жена Нико. Въ такомъ видѣ проходила она соплеменные села; воспѣвая дѣла убитаго мужа, терзая себя и горько рыдая, возвѣщала о незамѣнимой своей потерѣ, о потерѣ всего своего племени, и сильною рѣчью возбуждала народное мщеніе. Этотъ **обрядъ сохранился въ нѣкоторой степени у насъ, въ Малороссіи; онъ разительно поясняетъ столь частыя и поэтическія сравненія женщины, оплакивающей потерю мужа, съ „кукующею зузулей“**. Далѣ мы встрѣтили нѣсколькихъ мушницъ, которыхъ лица также были покрыты кровью; они возвращались съ поминковъ; гдѣ плачь и царапанія своего лица составляютъ необходимый **обрядъ, заключаемый, какъ у насъ, трапезой и попойкой**“ (Ковалевський, 1841: 20–21). Так само й верхній одяг чорногорців, за спостереженням Є. Ковалевського, нагадує традиційні українські строї: „Южные Черногорцы ходятъ въ своей гуниѣ на распашку, **очень похожей на малороссійскую свитку**, съ узкими рукавами, длинной по колѣна, бѣлого, грубаго сукна, съ красною каймою отъ ворота до ногъ, съ рядомъ пуговиць и петель, которыя, впрочемъ, ни къ чему не служатъ, въ синихъ шараварахъ, оканчивающихся у колѣн, въ

„доколѣнцахъ“ бѣлаго же сукна, замѣняющихъ чулки, и „опанкахъ“, обуви изъ телячьей кожи, чрезвычайно похожей на древніи сандаліи своимъ видомъ, и прикрѣпленной къ ногамъ ременными „опутами“ (Ковалевський, 1841: 22–23).

Кирило Тур і Богдан Черногор уперше з'являються в „Чорній раді“ на перехресті обох сюжетних ліній – біля стін Києво-Братського Бого-явленського монастиря на Подолі, де вони зустрічаються з прочанами – полковником-священиком Шрамом, його сином Петром Шраменком і з колишнім козаком, тепер поміщиком Михайлом Череванем, його дружиною Меланією та їхньою дочкою Лесею, нареченою гетьмана Сомка. Перша ж Кулішева фраза натякає, що починає формуватися нова любовна інтрига: до закоханого в дівчину Петра долучаються ще й запорожці, які „поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю“. Їхня незвичайна зовнішність насторожує й мовби віщує про можливі лихі наміри:

„Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; усі довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялись над тими очима, і – враг його знає – глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок – і турка приймають; прийде німець – і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: ‘Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську’“ (Куліш, 1994: 66).

І справді, коли ридван, у якому жінки поїхали до Києво-Печерської лаври, відстав од вершників, його наздогнали двоє запорожців:

„Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультяї їдуть не по людськи: не глядять і дороги, а так куди здра і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують і здаду не остаються. А коні наче знають, чого сим шибайголовам хочеться: скачуть, як кози, то сюди, то туди поміж куцями“ (Куліш, 1994: 67).

Причини такого незвичного „супроводу“ розкриває промовистий діалог між Кирилом і Богданом, у якому чорногорець влучними репліками намагається вгамувати свого експансивного супутника:

- *От, брате, дівка! – гукне один. – Нехай я буду шмат гязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!*
- *Еге, є сало, та не для kota! – озветься другий через дорогу.*
- *Чом же не для kota? Хочеш, зараз поцілую!*
- *А як поцілують коло стовпа киями?*
- *Що мені кії! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!* (Куліш, 1994: 67)

І хоч візник Василь Невольник заспокоював Лесю та її матір, що, мовляв, „добрі молодці тільки жартують“, адже „вони зроду дівчат не займають“, тривога лишень наростала. Розбишаки й не думали відставати, то раптово кидаючись у байрак, „як тії демони“, то виринаючи звідти в закаляних болотом жупанах. Скачучи на конях і перекидаючись словами, вони й далі лякали перестрашених прочанок, при цьому Кирило Тур зовсім не зважав на застороги побратима й уперто замишляв свій підступний замір. Прикметно, що їхня вербальна „дуель“ відбувається в динаміці. й автор ніби ритмічно відбиває довші й коротші фрази в такт швидкого бігу коней:

- *Гей, брате Богдане Чорногоре! – гукне знову старший. – Знаєш, що я тобі скажу?*
- *І вже!.. Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.*
- *От же почувеш од мене таке, що аж оближешся!*
- *Ого!*
- *І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, та для такої дівчини можна покинути і батька, й матір.*
- *Чи вже б то?*
- *А то що хіба?*
- *Куди ж тоді?*
- *Ова!* (Куліш, 1994: 67–68)

Суворі закони Січі зводили нанівець будь-які плани Кирила Тура на любовну пригоду чи облаштування сімейного огнища. Адже, як пояснював Д. Яворницький, „постійно зайнятий війною, постійно женучись за ворогом, запорожець, звичайно, не міг навіть думати про мирне, родинне життя:

- ‘Йому з жінкою не возиться,
- А тютюн та люлька
- Козаку в дорозі знадобиться’

Але крім цього несімейне життя запорізьких козаків зумовлювалося ще й самим їхнім воїнським ладом: товариство вимагало від кожного козака добро суспільності ставити вище особистого добра; через це воєнну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська. Але щоб цілком виконати обов'язок козацького життя, слід було відмовитися від усіх родинних зобов'язань, оскільки, як сказано в Євангелії, 'неодружений дбає про Господа, одружений про дружину'" (Яворницький, 1990: 181–182).

Однак у голові Кирила Тура спонтанно вже визрівала химерна думка, як обійти непохитні січові принципи та звичаї. Не зраджуючи лицарської честі, він вирішує перенестися в Чорногорію, щоб разом із побратимом битися з турецькими поневолювачами. Показово, що П. Куліш уникає спокуси прямого детального опису зовнішності Лесі Череванівни. Натомість про її незвичайну вроду читач може судити з захоплених реплік запорожця, неабияк стурбованого дівочою красою. При цьому Кирило Тур спантеличує Богдана Чорного, звиклого до його несподіваних витівок:

- *Ще я не таке скажу тобі!* – гукнув, як із бочки, запорожець.
- *Було б з тебе й сього,* – одвітовав другий, – *якби почув батько Пугач: одбив би він у тебе хутко до баб охоту!*
- *Ні, таки справді, Богдане. Який враг шуткуватиме, як увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?*
- *А що?*
- *Подивитися б, що там у вас за гори!*
- *Отакої!*
- *Такої, брате. Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх воювати турка. Коли хоч, ухопимо дівойку, та й гайда в Чорну Гору!..*
- *І ти оце по правді говориш?*
- *Так по правді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч і к чорту в зуби, не то до чорногорців* (Куліш, 1994: 68).

Невдовзі обидва запорожці опиняються в гетьманській резиденції одразу ж після того, як Шрам із Череванями благословили на шлюб Лесю й Сомка. Їхня несподівана поява не лише поглиблює розвиток любовної інтриги, а й прояснює випадкову зустріч із прочанами біля монастирських стін. П. Куліш уже повніше характеризує чорногорського юнака, про якого навіть сам гетьман знає, „*що він шаблею ворочає краще, ніж язиком*“. Так, Кирило Тур з особливою симпатією відгукується про свого

побратима, підкреслюючи як його лицарські якості, так і прагнення при звичаїтися до нового мовного середовища:

„Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори – десь аж за венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки “бре” та “море”! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!” (Куліш, 1994: 75)

Щоб надати образів Богдана Чорногора специфічного національного колориту, письменник активно послуговується характерною чорногорською лексикою: „побро“, „бре“, „море“, „драгий“, „дівойка“, „отми-чар“ тощо. А для достовірного вмотивування чоловічої дружби українця й чорногорця він використовує давній звичай побратимства – один із найпоширеніших на Запоріжжі. Устами Кирила Тура автор наче розмотує той сюжетний клубок таємниць, що зав’язався на Подолі:

„Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? – каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. – Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідною брата, так шукає названого. От і побратаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. ‘Давай, – кажу я своєму Чорногору, – давай побратаємось’. – ‘Давай’. – От і зайшли у Братство та й попросили панотця прочитать над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою” (Куліш, 1994: 76).

Популярний на Хортиці звичай побратимства між козаками описує Д. Яворницький, пояснюючи його необхідністю „полегшити труднощі своєї самотності“, потребою мати вірного й нерозлучного друга, який би міг вчасно прийти на допомогу в несподіваних небезпечних ситуаціях, що постійно чигали на козаків у військових походах: „Для того ж, щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священника, давали таке „заповітне слово“: „Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми – братове, і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь три-

має і перед нелицемірним суддею нашим Спасителем. Вищеписана наша обіцянка вищеписаних Федорів (двоє козаків з однаковим іменем) така: щоб один одного любити, незважаючи на напасті з боку чи то наших приятелів, чи то неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В сьому братія підписуємося“. Після цього побратими ставили власноручні підписи чи знаки на заповітному слові, слухали молитву чи належне місце з Євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися й виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя“ (Яворницький, 1990: 182).

У короткій замітці „Актъ побратимства въ церковной метрицѣ“, уміщеній у журналі „Кіевская старина“, автор, який приховав своє ім'я за криптонімом Л. П., звернув увагу, що „заповітне слово“ побратимів потрапило до метричної книги села Протопоповки в ту частину, де зазвичай записуються шлюбні акти. Деякий час ту місцевість називали Новою Сербією, бо там у 1752–1764 роках знаходилися шанці 13-ої роти ново-сербського Пандурського (Жовтого) гусарського полку. А побратимство, крім Запоріжжя, існувало у всіх південних слов'ян (Кіевская старина, 1887: 383–384).

Цікаво, що „шлюб“ побратимства, за свідченням Олеса Федорука, мав найбільшу кількість редакцій, перш ніж увійшов до остаточного тексту роману. У первісному варіанті ця акція відбувається у Святій Софії й була потрібна авторові, щоб виокремити дивний звичай духовного й кровного єднання запорозького козацтва. „А богомольцы для того только и отправлены были мною в Софийский монастырь, – писав П. Куліш, – чтоб подивиться обычаю, который только для нас необыкновенен“ (Федорук, 2019: 325). Як не дивно, але він, за власним зізнанням, імпровізував наугад, змальовуючи цю сцену, адже сам не вірив, що саме так міг відбуватися чин побратимства. Варто зазначити, що письменник інтуїтивно досить точно відтворив цю специфічну акцію, притаманну також і чорногорській національній традиції. Так, С. Ковалевський спостеріг, що „между обрядами Черногории, разительнѣе другихъ „побратимство“ и примирение людей, между которыми, какъ говорятъ здесь, „кровь“. Побратимство прежде совершалось въ церквѣ и сопровождалось молитвами и особеннымъ торжествомъ; нынѣ, большею частию, вступающіе въ побратимство только обмѣниваются крестами; тѣмъ не мѣнее, однако, святы и не нарушимъ этотъ союзъ, и вступившіе въ него почитаются братьями“ (Ковалевський, 1841: 21).

Найдетальніше обряд побратимства П. Куліш описав у розділі „Кіевскіе богомольцы въ XVII столѣтіи“, опублікованому як окреме оповідання в петербурзькому журналі „Современник“ (1846). Почувши в

церкві голоси, що лунали на хорах, прочани піднялися нагору, щоб побачити незвичне дійство: „Там увидѣли они двухъ козаковъ въ богатыхъ и яркихъ нарядахъ, на колѣнахъ передъ сѣдымъ монахомъ, который давши имъ благословеніе, окончилъ таинственный обрядъ краткимъ наставленіемъ: „Помните жъ, дѣти мои, въ какомъ святомъ мѣстѣ произнесли вы свой обѣтъ; бойтесь измѣнить одинъ другому посреди превратной жизни; страшитесь участи Ананіи. Взгляните еще разъ на сей лучезарный образъ Пречистой, воздѣвающей къ небу руки о православномъ мірѣ русскомъ. Какъ эта стѣна Ярославова осталась нерушимою посреди „раздѣленія и домовъ паденія“, такъ и святое православіе ничѣмъ непоколебимо. Будьте жъ и вы достойными его чадами; очистивъ послушаніемъ свои души, другъ друга любите усердно, ибо вы рождены словомъ Бога живаго и пребывающаго вовѣки. Аминь. Грядите с миромъ“ (Современник, 1846: 104).

У цій же частині, що зазнала найбільших скорочень в процесі роботи над романом, П. Куліш подає повніший портрет Богдана Чорногора, який був „такъ смугль, что тотчасъ видно было его неукраинское происхождение. Его худощавое, но мускулистое сложеніе, лобъ съ глубокою впадиною, брови, всегда какъ бы нахмуренныя, и изъ-подъ нихъ блестящіе черные глаза обнаруживали в немъ характеръ угрюмый, горячій и предприимчивый“ (Современник, 1846: 107).

Щоб динамізувати розвиток подій у творі й зацентувати увагу на основній сюжетній лінії, письменник не включив в україномовну версію „Чорної ради“ характерної суперечки між побратимами після того, як Кирило Тур, вийшовши з церкви, повільно поправляв підпругу в коня й так зітхав, що Богдан Чорногор здивувався з його незвичної поведінки:

„Море, побро! Чего ты кречешь, якъ будто выпивъ натоцакъ перчакивки?“

– Перчакивка, брате, не диво, – отвечалъ долгоусый, – а диво такая дѣвчина, какъ это!

– Тю! чи не скрутився ты, побро, сегодня? Що оце ты городишь?

– Може и такъ, що скрутився. Ажежъ, кажутъ, що всякому чѣловеку нужно здурѣть хоть разъ на вѣку.

– Поганую жъ ты годину выбравъ для дури.

– Уже чи погану, чих орошу, а пойду ще разъ погляжу на черную бровую.

– Отъ справди збожевольвѣвъ козакъ! отъ, доиграется чортъ знаетъ за што до кіевъ! – говорилъ запорожець, удивленный такимъ нечаяннымъ припадкомъ волокитства, грѣха, преслѣдуемаго самымъ строгимъ образомъ на Запорожьи. – Послухай, Кирило! послухай,

драгий побратиме! – кричалъ онъ, видя, что тотъ в самомъ дѣлѣ пошелъ къ церкви. Чи ты смѣешия, чи дороги пытаеши?

– Тутъ дорога не далекая, брате! – отвѣчалъ тотъ, не оборачиваясь, – не бойсь, не собьюсь.

– Да, море! я бачу, што не далекая. Кто лѣзетъ прямо въ пекло, тотъ никогда не собьется съ дороги. Ахъ, Господи! што это съ юнакомъ сдѣлалось! Когда это бывало, чтобъ онъ взглянулъ больше одного разу на дѣвочку! И кто жъ? Кирило Туръ, юнакъ межъ юнаками, отаманъ межъ отаманами! Вотъ тебѣ и побратимство! Теперь придется мнѣ вмѣсто коня и сѣдла возиться возлѣ этой погани, которой доброму молодцу и вспоминать не годится, возлѣ женщины! тѣфу! Однако жъ, море! такъ чи сякъ, а я докажу тебѣ, што я настоящий побратимъ – услужу тебѣ не только для столба съ кѣями, но и для шибеницы“ (Куліш, 1994: 107–109).

Під час застілля в Сомка Кирило Тур продовжував залицятися до дівчини, навіть коли дізнався, що „пишна пані“, яка його причарувала, – гетьманова молода. Усі, крім Лесі й Череванихи, сприймали неприховані натяки запорожця про викрадення дівчини як звичайне балагурство, намагання розважити товариство, яке реготало від його витівок. Тут знову, але вже цілком умотивовано, спливає тема мандрівки до Чорногорії, що своїм воїнським устроєм майже не відрізняється од Запорожжя. Кирило Тур так пояснював свій, на перший позір, чудернацький помисел:

„Треба, – каже, – вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх братства, і над усяким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій побро, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрвіши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори і вже давно зазива мене в гості. І то сказати: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?“ (Куліш, 1994: 77)

Зі слів запорожця, думка про Чорногорію визріла в побратимів уже давно. П. Кулішеві потрібно було пов'язати їхню поїздку з новою *lowe story*, щоб оживити любовну сюжетну лінію й довести її до кульмінації. Тому й виникає мотив викрадення, отмичарства, який письменник перейняв у Вука Караджича. У розділі „Киевські богомольцы въ XVII столѣтіи“ в примітці до тексту він переказує суть цього романтичного

звичаю: „Въ Болгаріи и въ Сербіи, по расказу Вуко Караджича, и нынѣ существуетъ обыкновеніе похищать невѣсть, которыя поэтому и называются *отмицами* (отнятыми), а *юнаки*, похитившіе *дѣвойку*, называются *отмичарами*. Молодежь охотно идетъ на дѣвопохищеніе, вызывая другъ друга: *Гайде, море, да ти отмемо Милицу дѣвойку*. Весьма часто дѣвопохищеніе оканчивается кровопролитіемъ, ибо все село считаетъ себя опозореннымъ, если дасть увести дѣвойку, но и отмичарамъ немало стыда, если должны будутъ возвратиться безъ дѣвойки, а потому когда удасться имъ схватить русу косу (обыкновенно стараются похитить ее тайно, гдѣ-нибудь у колодезя, что ли), то скорѣе всѣ положатъ свои головы, нежели упустятъ ее изъ рукъ“ (Современник, 1846: 120).

Характерно, що на авторитет Караджича посилається також відома чорногорська дослідниця Марія Црніч Пейович у статті „Отмица дјевојака у Боки Которској“. Зокрема, вона пише: „У отмицу се, како наводи Вук Ст. Караџић, ишло ‘са оружјем како на војску’, па су била честа рањавања и убиства. Вук је сматрао да отмичари не нападају олако кућу гдје знају да ће наићи на јак отпор и гдје је село сложно. Чим би сељани у таквом селу чули пушке и да је отета дјевојка, прискакали би у помоћ, јер је и њихова срамота била да им из села буде отета дјевојка. Како је и отмичарима била срамота да се врате без дјевојке, то је морало доћи до оштрих сукоба, у којима би страдала и дјевојка, ако би се отимала, па су отмичари знали да је ‘изударају па чак и убију’, записао је Вук. Он је сматрао да дјевојке отимају момци који немају родитеља, или ако их имају, да их не слушају, а момак из поштена рода не би отимао дјевојку ни учествовао у отмици, његово је мишљење“ (Пејовић, 2001: 415).

Ідею отмичарства підказав побратимові Богдан Чорногор, коли дізнався, що на заваді їхній подорожі на батьківщину стала несподівана любовна пристрасть Кирила Тура. Розповідаючи гетьманові та його гостям про Чорну Гору, запорожець притьмом розкриває свій намір забрати з собою дівчину:

„Добре, – кажу, – поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!“ – *Ото ж і побратавсь я з ним у Братстві, так уже, щоб у нас не було се моє, а се твоє, а все укупі: щоб помагати один одному у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я отсю кралу, так душа й дала сторчака.* „Як хочеш, – кажу, – побро, а я без сеї дівойки не поїду з України!“ *Не бабак же й мій побратим.* „Море! – каже. – У нас як кому припаде до душі руса коса, то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа“ (Куліш, 1994: 77–78).

На питальну репліку Сомка „А як же в тої чайки єсть брати-орли або родичі-соколи?“ Кирило Тур майже переповідає з Вука Караджича: „Тим-бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки на-тякни, то самі визвуться! „Гайде, море! Да ті от мемо дівойку!“ Себто по-нашому: „Гайда, однімем тобі дівчину!“ От і збереться чоловік десять тих отмичарів: спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи русу косу, то хоч голови положать, а не впу-стять родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, що я не доказав такого ж отмичарства. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть!“ (Куліш, 1994: 78)

Фактично майже всі застільні розмови в гетьманській світлиці точилися навколо чорногорських планів Кирила Тура, відволікаючи та-ким чином увагу читача від основної сюжетної лінії – підготовки чорної ради. Ніхто й не міг подумати, що за юродством запорожця й нахвалян-ням перевезти свою „кравлю“ в Чорну Гору криється реальна загроза для дівчини. Та й сам отмичар дивується з такої безпечності Сомка та його гостей:

„От добрі люде! – каже Кирило Тур. – У їх крадеш, а вони тебе цілюють! Йй богу, добрі люде! Шкода, що вже більш не побачи-мось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! Час лагодиться у дорогу“ (Куліш, 1994: 84)

П. Куліш значно скоротив цей епізод у романі порівняно з опові-данням „Киевські богомольцы вь XVII столѣтіи“, де запорожець захо-плюється гірською країною, яку не зміг підкорити жоден загарбник: „А славная сторона Черногорія! Подумайте только, что все горы, все горы, такъ что равнаго мѣста тамъ развѣ десятая часть противъ горъ. Пото-му-то и не завоюетъ ее никакой чортъ! А не такъ, якъ наша Украина, що приди да и хозяйствуй, якъ дома“ (Современник, 1846: 315). Кирило Тур мріє „поєднати устрій Запорозької Січі та волелюбність чорногор-ців, відтак побрататися цілими народами“ (Івашків, 2009: 171), щоб ра-зом воювати з турками: „Навѣдаюсь туда, да когда вь самомъ дѣлѣ тамъ такъ добре воевать съ невѣрными, какъ говоритъ мой побро, то будь я катъ знае що, коли не переманю туда половины Запорожья и не заведу на Черной Горѣ настоящаго коша!“ (Современник, 1846: 315–316) Ця ідея боротьби зі спільним ворогом припала до душі полковнику-священнику Шрамові, який відразу ж оцінив її геополітичну перспективу: „Можно

ли думать, чтобъ въ такой безалаберной головѣ родилась такая пышная мысль! Заложить Сѣчь на двухъ рогахъ Турецкаго царства!“ (Современник, 1846: 316)

Одним із позасюжетних елементів оповідання „Киевскіе богомольцы въ XVII столѣтіи“ є легенда про створення Богом Чорногорії, яку розповідає Кирило Тур: „Вотъ видите ли, когда творилась земля, то якія боги не хотѣли, чтобъ добрые люди карабкались по горамъ; хотѣли выгладить всю такъ чисто да гарно, якъ нашу Украину. Вотъ и давай носить мѣшкомъ горы да бросать въ море. Долго они трудились такъ для насъ грѣшныхъ, какъ однажды набрали в мѣшокъ столько горъ, что и мѣшокъ не выдержалъ. Только-что они доходятъ до моря, а мѣшокъ трѣсь! и провалился; горы и засыпали всю Черногорію. А боги сказали: „Долго ли намъ трудиться для этихъ грѣшниковъ! Будутъ жить, если захочутъ, и межъ горами!“ да и оставилъ такъ землю“ (Современник, 1846: 316).

Прикметно, що з мандрівних записок Є. Ковалевського письменник дізнався про теократичну форму правління в Чорногорії й велику пошану чорногорців до православних священників, які зі зброєю в руках боролися з турецькими поневолючами. У примітці до оповідання він навів виписку з книги, де войовничий монах повертається з бойовища до монастиря, прив'язавши до сідла людську голову: „У самыхъ монастырскихъ воротъ мы встрѣтились съ человѣкомъ, покрытымъ потомъ и кровью, съ отрубленною человѣческою головою у сѣдла. Одна борода отличала его отъ другихъ Черногорцевъ. Онъ лихо соскочилъ съ коня, радушно привѣтствовалъ насъ и, радуясь искренно, пригласилъ въ монастырь. Это былъ отецъ игумень“ (Современник, 1846: 317–318). Можливо, саме ця оповідка Є. Ковалевського допомогла П. Кулішеві сформувати образ не менш войовничого козацького священника. Кирило Тур, звертаючись до Шрама, вражає його розповіддю про чорногорського владика: „Черногорія сторона чудная! Тамъ-то ты процвѣтала бы, „якъ городъ рожа“! Подумай только, что этѣми удалыми головами править человѣкъ съ такою жъ длинною бородою и въ такой же рясѣ, какъ и ты. Однимъ словомъ – епископъ, архіерей, преосвященный владыка! Що у насъ гетманъ, то у нихъ владыка. А тамошніе попы и игумены знаютъ не съ одними требниками да псалтырями. Нѣтъ, батько! какъ только загремить и покажется по горамъ непріятельскій выстрѣлъ, святые отцы, не хуже тебя снимаютъ со стѣны ружья, подпоясываютъ сабли, садятся на коней и выступаютъ впереди храбрыхъ юнаковъ противъ нѣверныхъ! Вотъ народъ, вотъ сторона! А у насъ немного поповъ доказало этой славы!“ (Современник, 1846: 317–318) Очарований „рицарською стороною“ й переповнений бурхливими емоціями Шрам благословляє

Кирила Тура на святу справу – об'єднання зусиль українців і чорногорців на захист християнського світу: „Если ты подлинно думаешь навѣдаться въ Черногорію, чтобы завязать между ними и нами узель на погибель враговъ Христіанства, то вотъ тебе мое благословеніе!“ (Современник, 1846: 318)

Перед світанком Кирило Тур на превеликий подив побратима зумів-таки в неймовірний спосіб викрасти з гетьманської оселі Лесю Череванівну. Зображуючи цей епізод, П. Куліш використав численні народні перекази про козаків-характерників, які „могли відмикати замки без ключів, плавати човном по підлозі, як по морських хвилях, переправлятися через ріки на повстині чи рогожі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верстов навколо себе за допомогою особливих „верцадел“, жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, „перекидатися“ на котів, перетворювати людей на куші, вершників на птахів, залазити у звичайне відро й пливати по ньому під водою сотні й тисячі верстов“ (Яворницький, 1990: 174)

Письменник, розгортаючи тему викрадення дівчини, урешті виводить на авансцену Петра Шраменка, який важко переживав втрату коханої й не міг заснути тієї ночі. У гаю хлопець випадково підслухав розмову побратимів і зрозумів, що Турові теревені за вечерею не були жартами, як тоді всім здавалося:

„Кирило Тур говорить:

– *Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю дівойку.*

А Чорногор йому:

– *Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!*

– *Місяць ін скоро зайде, – каже запорожець, – побачиши, не повилазять.*

– *Як же ти отмеш дівойку, не наробивши гвалту?*

– *Еге-ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на своєму віку запорожці! Хіба ж я дармо заворожив усі двері?*

– *Море! – каже Чорногор. – Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!*

– *Що за дурна в тебе голова, брате, – каже Кирило Тур. – А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеши“ (Куліш, 1994: 85).*

Над паранормальними здібностями Кирила Тура замислюється й Петро Шраменко:

„А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, да й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголобка про їх характерство...“ (Куліш, 1994: 86)

Болючий прецедент з невдалим сватанням змусив козака на мент завагатися, чи варто йому рятувати чужу наречену:

„Коли ти йдеши за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротах варту; а мені яке діло? Хоть нехай усіх вас перехпають сі розбишаки!.. Бачу я тебе заздалегідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під поли молоду! Бачу й тебе, горда паніматко: чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду не згірши од іншого гультая! Бачу й тебе, ясняя крале, як замчить тебе отсей шибайголова між чорногорці. Там жінкам не дуже дожджають“ (Куліш, 1994: 86–87).

Свідчення про незavidне становище жінки в чорногорській родині П. Куліш міг почерпнути з нарису Є. Ковалевського, який писав: „Власть мужа, какъ главы и защитника семейства ненарушима: жѣна имѣетъ обязанности в отношеніи къ нему, но лишена всѣхъ правъ. Подобная жизнь, конечно, не цвѣтетъ восторгами любви и вообще тѣмъ, что мы привыкли называть супружескимъ счастьемъ, зато устранена отъ всехъ семейныхъ междоусобий, домашнихъ тревогъ и бѣшеныхъ наслаждений. Правда, много страннаго для насъ представляетъ семейная жизнь в Черногоріи. Въ первые годы после брака, супруги всячески должны дичиться, убѣгать другъ друга, не смѣють говорить между собою, не смѣють изъяслять малѣйшей пріязни, не только нѣжности, одинъ другому: все это показало бы ихъ взаимную любовь – чувство слабое, свойственное женщинѣ, и следовательно постыдное для мужчины, для Черногорца“ (Ковалевський, 1841: 33–34)

Однак, побачивши Лесю на сидлі в запорожця, Петро Шраменко кинувся в погоню за отмичарами. Його лицарський поєдинок із Кирилом Туром становить кульмінацію любовної сюжетної лінії. Запорожець, знаючи, що сам на сам може не справитися зі Шраменком в бою на шаблях, відмовився від допомоги побратима: *„Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!“* (Куліш, 1994: 88)

Не пристав він також на пропозицію Чорногора скоріше добиратися до тайника, коли кінь Петра не зумів перескочити через провалля:

„Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе – честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!“ (Куліш, 1994: 89)

Чорногорський наратив присутній у тексті навіть під час смертельного двобою, посилюючи тим самим його напругу й інтригу. Так, Кирило Тур звертається „панночки шаблюки“:

„З бусурманом зустрівалась, та й не двічі цідувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!“ (Куліш, 1994: 90)

Або ж просить побратима:

„Коханий побро [...], коли я не встою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору та скажи там своїм щурам-чорногорцям, що й на Вкраїні рубаються не згірше“ (Куліш, 1994: 91).

Богдан Чорногор захоплюється страшною динамікою козацького поєдинку:

„А чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономахію. Мистець він був у лицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем“ (Куліш, 1994: 91).

Коли ж обидва вони попадали важкопораненими, „чорногорець **зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра**“ (Куліш, 1994: 92).

Зрештою, раптом наскочили двоє запорожців, щоб не залишати братчика городовим козакам, „да не дожидаючись довго, **моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою да й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними**“ (Куліш, 1994: 94).

Після козацького герцю П. Куліш переключає увагу читача на бурливу атмосферу навколо майбутніх виборів гетьмана, і образ Богдана Чорногора на деякий час зникає зі сторінок роману. З’являється він на сюжетному горизонті в розмові Петра Шраменка з Кирилом Туром, коли

недавні суперники після одужання випадково зустрілися біля садиби за-порожця. „Побратимові [...] моєму, – розповідає Кирило, – тепер доволі діла. Хочемо задати перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усядах, наче ткацький човник по основі“ (Куліш, 1994: 114). Письменник, як тільки повертає в сюжетне русло Кирила Тура, увесь час тримає в полі зору й чорногорця: „Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші і кош заложили“ (Куліш, 1994: 114).

Особливо зростає роль Богдана Чорногора у виписаній до деталей сцені запорозького суду над Кирилом Туром, якого після історії з викраденням Лесі звинуватили в порушенні січових законів. За те, що „знюхавсь поганим з бабами і наробив сорому товариству на всі роки“, січові діди присудили прив'язати горопаху до стовпа й покарати киями, адже „більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скакання в гречку“ (Куліш, 1994: 125–125).

І справді, Д. Яворницький писав, що „найпопулярнішою стратою у запорізьких козаків було забивання киями біля ганебного стовпа: до цього засуджували осіб, що вчинили крадіжку або сховали украдені речі, дозволяли собі перелюбство, содомський гріх, побої, насильство, дезертирство. Ганебний стовп стояв на січовій площі біля дзвіниці, біля нього завжди лежала в'язка сухих дубових палиць з голівками на кінцях, званих киями й схожих на палиці, що їх прив'язують до ціпа“ (Яворницький, 1990: 151).

Богдан Чорногор, як тільки міг, намагався полегшити страшну долю побратима, уберегти його від нелюдських тортур:

„Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому попрікне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блазня то й посвариться; то такий, знаючи чорногорське завзяття, і одійде, мов кіт од сала, хоть би й рад горілки покуштовати. Благаючи іншого отамана, аж слізьми обливався вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство“ (Куліш, 1994: 126).

Але підійти до батька Пугача, найбільш фанатичного ревнителя запорозьких звичаїв, чорногорець не наважився. П. Куліш малює демонічний образ старого січовика, який заправляв козацькими порядками на Запоріжжі не згірш самого гетьмана:

„Сього похмурного дідугана не посмів Богдан Чорногор нічим попрікнути, а де вже на його свариться? Хоть же б його й бажав благасти, то й язик не ворочається. Так, як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний

чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий“ (Куліш, 1994: 126).

Чекаючи смерті, Кирило Тур заповідає побратимові передати одну частину свого скарбу старій неньці та сестрі, другу – в Київ на Братство, де спокусив його гріх, а третю – одвезти „в Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі олив'яного бобу та чорного пиона, щоб було чим пом'янути на лицарських грецях Турову душу“ (Куліш, 1994: 128). Але не один чорногорець обороняв побратима, чимало й інших братчиків бралися за шаблю, остерігаючи тих гультіпак, хто квапився на дармову горілку. Тому й небезпідставно сподівався Богдан Чорногор на щасливе закінчення кривавої веремії:

„Кріпись, побро, [...] більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, да й будеш вольний козак“ (Куліш, 1994: 128).

Останнім епізодом, у якому бере участь Богдан Чорногор, була безуспішна спроба Кирила Тура визволити Сомка з темниці. Чорногорець дожидався з кіньми біля старої дзвіниці, не знаючи, що задумав побратим, бо той лише звелів йому:

„Прийде до тебе чоловік і скаже: ‘Шукай вітру в полі!’ – так саджай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучиться“ (Куліш, 1994: 168).

В епілозі роману читач дізнається, що здійснилася-таки давня мрія Кирила Тура, який, залишивши в Україні матір і сестру, разом із Богданом Чорногором перебрався на його батьківщину. „Наша мати – війна з бусурманами, наша сестра – гостра шаблюка! – говорить він Череваневі. – Зоставив я їм грошей, буде з їх, поки живі; а запорожця Господь сотворив не для запічка!“ (Куліш, 1994: 172)

Ще в ранньому російськомовному романі „Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад“ П. Куліш окреслив тему історичної спорідненості й національного менталітету українського й сербського народів. У „Чорній раді“ він вибудував золотий міст між слов'янського єднання на прикладі братерської дружби й взаємодопомоги запорозьких козаків – українця Кирила й чорногорця Богдана, які беруть діяльну участь у розвитку сюжетних колізій твору. Письменник змалював романтичний образ далекої Чорногорії, яка імпонувала йому героїчною боротьбою за незалежність, волелюбністю нескореного народу,

лицарською доблестю чорногорського юнацтва. Невипадково ідея побратимства обох героїв розгортається в паралельних дискурсах Запорозької Січі й Чорної Гори як непохитних твердинь національно-визвольних рухів українського й чорногорського народів.

Література

- Івашків, В. (2009). *Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Київская старина (1887), том XIX.
- Ковалевский, Е. (1841). *Четыре мѣсяца въ Черногоріи*. Санкт-Петербургъ.
- Куліш, П. (1994). *Твори у 2 томах, том 1*. Київ: Наукова думка.
- Куліш, П. (2005). *Повне зібрання творів. Листи, том 1: 1841–1850*. Київ: Критика.
- Пејовић, М. Ц. (2001). „Отмица дјевојака у Боки Которској“, у: *Зборник Етнографског музеја у Београду: 1901–2001*. Београд: Етнографски музеј.
- Современник (1846), том 41.
- Федорук, О. (2019). *Роман Куліша „Чорна рада“: Історія тексту*. Київ: Критика.
- Франко, І. (1984). *Зібрання творів у 50 томах, том 41*. Київ: Наукова думка.
- Яворницький, Д. (1990). *Історія запорізьких козаків у 3 томах, том 1*. Львів: Світ.
- Яворницький, Д. (1992). *Історія запорізьких козаків у 3 томах, том 3*. Львів: Світ.

Valeriy KORNIYCHUK

**THE MONTENEGRO NARRATIVE
*BLACK COUNCIL OF PANTELEIMON KULISH***

The article analyses the Montenegrin narrative in the first Ukrainian novel *Black Council* by Panteleimon Kulish. In addition to historical figures, fictional characters act in it. One of the most colourful images are two Zaporozhian Cossacks – Ukrainian Kyrylo Tur and Montenegrin Bohdan Chornohor, who take an active part in many episodes of the work. The author cites documentary evidence about the stay of Montenegrin youths in the Zaporizhzhya army, notes the closeness of national characters, common features in the everyday life and customs of both Slavic peoples. The rite of brotherhood, performed in the church by Kyrylo Tur and Bohdan Chornohor, acquires a symbolic meaning in the novel. The writer emphasizes that the Montenegrin is not inferior to the Ukrainian Cossack in his chivalrous qualities, strength and courage, and with his prudence and restraint he tries to warn against reckless actions. His role is especially growing during the Zaporizhzhya court-martial of Kyrylo Tur. Bohdan Chornohor is trying with all his might to protect named brother from inhuman torture. It is significant that the Montenegrin is always present in the narrative paradigm of the text when Kyrylo Tur appears there. At the same time, the author often uses individual Montenegrin words to give his character a national flavour. For the first time in Ukrainian prose, Kulish created a romantic image of Montenegro, which impressed him with the heroic struggle for its independence, the chivalrous prowess of Montenegrin youth. Therefore, the concept of the brotherhood of Kyrylo Tur and Bohdan Chornohor naturally develops in the parallel discourses of Zaporozhian Sich and Montenegro as unshakable strongholds of the national liberation movements of both peoples.

Key words: *historical novel, Zaporizhzhya Sich, Montenegrin youth, national traditions, brotherhood, struggle for freedom*

Izvorni naučni rad
UDK 26-76(497.16)

František ŠISTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka – Prag

frantsitek@volny.cz

ZEMLJA BEZ JEVREJA? CRNA GORA I JEVREJI PRIJE 1918.¹

Članak pokušava odgovoriti na pitanje da li su u Crnoj Gori prije 1918. godine živjeli Jevreji, odnosno, zašto je Crna Gora bila možda jedina evropska država bez Jevreja. U uvodnom dijelu, tekst rezimira dosadašnja saznanja o prisustvu Jevreja u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju, iako pod mletačkom i kasnije habsburškom vlašću, ova oblast je bila usko povezana s Crnom Gorom u užem smislu riječi. Središnji dio teksta posvećen je teritoriji crnogorske države prije 1918. Autor na osnovu istraživanja popisa, državnih dokumenata, putopisne građe i etnološke literature zaključuje da u dostupnim izvorima ne nalazimo pomene o Jevrejima nastanjenim u Crnoj Gori. Uprkos tome, Crnogorci su s Jevrejima povremeno dolazili u dodir, njihove tragove nalazimo u toponimiji, legendama i slično. Autor promatra razloge odsustva Jevreja u Crnoj Gori, koji su bili uglavnom ekonomskog i socijalnog karaktera. U crnogorskom zakonodavstvu nijesu postojala nikakva antijevrejska ograničenja, niti se u Crnoj Gori prije 1918. moglo govoriti o antisemitizmu. Na kraju posvećuje pažnju crnogorskom dijelu Sandžaka zbog njenog specifičnog istorijskog razvoja.

Ključne riječi: *Jevreji, Crna Gora, Balkan, demografija, etnologija, vjerske i nacionalne manjine, judaizam*

Ovaj članak pokušava na osnovu dostupnih istorijskih izvora odgovoriti na pitanje da li su u Crnoj Gori prije 1918. godine živjeli Jevreji, ili je Crna Gora stvarno bila jedina evropska država đe Jevreji nijesu živjeli ni povremeno, u sasvim zanemarljivom broju. Radi se o prvoj naučnoj studiji

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

na ovu temu. Prvo ćemo rezimirati dosadašnja saznanja o Jevrejima u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju, oblasti koja je bila s Crnom Gorom u tadašnjem smislu usko povezana. Glavnu pažnju ćemo posvetiti teritoriji samostalne knjaževine, kasnije kraljevine Crne Gore u granicama poslije Berlinskog kongresa 1878. Na kraju ćemo razmatrati moguće tragove nekadašnje prisutnosti ili kontakta s Jevrejima na kontinentalnom ševeru današnje Crne Gore, odnosno u dijelu Sandžaka koji je Crnoj Gori pripao poslije Balkanskih ratova. Glavna saznanja i argumente koji se iznose u tekstu rezimiraćemo u Zaključku.

Boka Kotorska i Crnogorsko primorje

U centru pažnje ove studije je teritorija koja je prije 1918. pripadala nezavisnoj Crnoj Gori. Međutim, s obzirom na činjenicu da su susjedne primorske oblasti, Boka Kotorska i Crnogorsko primorje, tradicionalno predstavljaje prozor Crne Gore u svijet i bile su s crnogorskim prostorom u tadašnjem užem smislu mnogostruko povezane, uključujući intenzivne uzajamne kontakte, najprije ćemo se kratko osvrnuti na tragove Jevreja u ovoj oblasti. Za razliku od prostora Crne Gore, prisustvo Jevreja u pomenutim krajevima na obali južnog Jadrana u raznim historijskim epohama je već ranije privuklo pažnju istraživača. O nesigurnim tragovima mogućeg prisustva Jevreja u srednjovjekovnom Kotoru pisao je Dušan Sindik (Sindik, 1997; Sindik, 2013). Rezultate svojih istraživanja građe iz Kotorškog arhiva objavila je Lenka Blechová-Čelebić, autorka prvog i do sada najiscrpnijeg naučnog priloga, u cjelosti posvećenog analizi i kontekstualizaciji izvora o Jevrejima u mletačkom Kotoru u 15. i 16. vijeku (Blechová-Čelebić, 2007; Blechová-Čelebić, 2009). O nedovoljno istraženom prisustvu Jevreja u dijelu Boke Kotorške pod osmanskom vlašću govori Saša Brajović (Brajović, 2013). Mnoge dragocjene podatke o Jevrejima na prostoru Boke Kotorške i Crnogorskog primorja, koji se baziraju na rezultatima istraživanja arhivske građe o Jevrejima nedalekog Dubrovnika, nalazimo u monografiji *Židovi u Dubrovniku*, posthumno objavljenoj knjizi hrvatskog historičara Bernarda Stullija (Stulli, 1989). Zahvaljujući recentnim, do sada najiscrpnijim istraživanjima moderne historije Jevreja u Boki Kotorskoj, čiji su rezultati objavljeni u studiji *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* iz 2021. godine, danas takođe raspoložemo naučno obrađenim podacima o jevrejskom stanovništvu Kotora i okoline u vrijeme habsburške vladavine, uključujući prilično detaljne podatke o jednom broju jevrejskih porodica i pojedinaca koji su se na ovom području trajno ili privremeno nastanili (*Jevreji u Kotoru*, 2021).

Prvi pouzdani pomen o Jevrejima u Kotoru i njegovoj okolini, koji je otkrila i objelodanila istoričarka Lenka Blechová-Čelebić, u vrijeme pisanja ovog članka star je tačno 500 godina – potiče iz 1522. „Te godine govore dokumenti o prodaji zemlje na Luštici, prodavanih zbog danka koji su Turci uvalili na pojedine Luštičane zbog ubistva nekog Jevrejina. Jevrejina su opljačkali i ubili razbojnici. Vjerovatno je bio turski podanik i zbog toga su Osmanlije naćerali mjesne stanovnike da snose odgovornost. Na Luštici se zatekao u sastavu nekog karavana“ (Blechová-Čelebić, 2007: 72). Nekoliko lokalnih porodica bilo je primorano prodati zemlju na brzinu da bi mogli platiti kaznu zbog ovog zločina. Ne znamo ime ubijenog trgovca, ni iz kojeg mjesta je došao ni Ċe je dalje namjeravao krenuti. Sigurno je došao iz teritorije pod vlašću Osmanlija, kao što navodi L. Blechová-Čelebić, jer u suprotnom slučaju osmanski uredi ne bi imali povoda za inicijativu sa ciljem da se kazne poćinioci i nadoknadi ođšteta za zloćin poćinjen na teritoriji druge države. Ukoliko bi ubijeni trgovac bio trajno nastanjen u Kotoru ili nekom obližnjem mjestu, takav podatak bi se gotovo sigurno pojavio u dokumentima vezanim za ovaj slućaj. Moćemo pretpostaviti da njegovo ime niti druge informacije o njegovom identitetu nijesu znali ni oni koji su ga opljačkali i ubili. Opšte je poznato da Crnogorci kao i neke druge populacije šireg dinarskog prostora koje su živjele u sličnim socijalnim i ekonomskim uslovima, prilikom ućestalih napada na karavane i drugih slućajeva hajdućije, tada kao i u kasnijim periodima osmanske vladavine, nijesu mnogo brinuli za vjeru, jezik i porijeklo onih koje su pljačkali i ubijali. U svakom slućaju, u izvorima ne postoje nikakve indikacije da bi ovaj zloćin mogli pripisati antisemitizmu ili vjerski motivisanom antijudaizmu, koji je bio raširen u nekim drugim djelovima Evrope, ali ne i u ovim krajevima Balkana. Radilo se jednostavno o zloćinu iz koristoljublja, odnosno jednoj praksi koja je bila u okviru „pljaćkaške privrede“ ovog plemenskog i patrijarhalnog prostora tada uobićajena. U svakom slućaju, u samom Kotoru ili drugim mjestima jadranske obale krajem srednjeg vijeka i u ranom novom vijeku, u dosad poznatim izvorima ne pominju se Jevreji kao domicilno stanovništvo.

Autori pregleda *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku*, govoreći primarno o ranom novom vijeku, zakljućuju da „sporadićna arhivska svjedoćanstva o Jevrejima u Boki Kotorskoj, vezuju se iskljućivo za djelovanje dubrovaćkih jevrejskih ljekara i trgovaca“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 13). Ljekari su u gradove Boke Kotorske dolazili uvijek povremeno, na poziv porodica pojedinih imućnih bolesnika, i nakon obavenog zadatka vraćali su se u Dubrovnik ili druga mjesta. Iako su pomeni Jevreja u trgovaćkim i finansijskim odnosima sa Bokeljima relativno ućestali, nemamo za sada podatke o tome da su jevrejski trgovci bili tokom mletaćke vladavine u ranom novom

vijeku nastanjeni u gradovima ili drugim mjestima Boke Kotorske. „Kako je bokeška trgovina sa jadranskim gradovima toga perioda u stalnom porastu, prema zapisima o kargu bokeških jedrenjaka primjetan je značajan udio koji su osiguravali Jevreji i to ponajviše dubrovački. (...) Djelovali su i kao osiguravatelji tereta bokeljskih brodova, dok je trgovina u njihovim rukama bila u znatnom obimu na Istočnoj obali Jadrana“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 11–12).

Uprkos tome što Jevreji nijesu živjeli u samoj Boki Kotorskoj, dio tamošnjeg stanovništva je s njima ipak povremeno dolazio u kontakt. Vjerovatno su kod jednog dijela populacije postojale i određene predstave o Jevrejima i njihovom mjestu u tadašnjim društvima Balkana i istočnog Mediterana. Jedno od rijetkih svjedočanstava takve vrste nam pruža jedna pjesma iz pjesmarice peraškog patricija Nikole Mazarovića (1760–1851). Radi se o rukopisnoj pjesmarici koja je nastala u Perastu krajem 18. vijeka i prvi put je u cjelini publikovana 2018. Pjesma „Popijeka od Štukana“ vremenski je smještena u drugu polovinu 17. vijeka (javlja se u njoj legendarni hajduk Bajo Pivljanin, koji je poginuo 1685. u bici protiv Osmanlija na Vrtijeljci kod Cetinja). U prvom dijelu pjesme pojavljuje se lik pod imenom Abram Žuđel (ili jednostavno Žudio), jevrejski trgovac iz Dubrovnika, kojem glavni junak Vuko Štukanović prodaje brava. Jevreja ovđe definiše njegovo ime i socijalna uloga u društvu. Na početku pjesme zatičemo Vuka koji je jedan „čudan sanak snijo / da prodava iz obora brava“:

„...Kada je sutra bio dan svanuo
 On je dobra brava ufatio
 Ter ga nosi gradu Dubrovniku
 Kad je došo gradu bijelome
 Tu na hod dobroga trgovca
 Po imenu Abrama Žuđela
 Sta Vuko brava pogađati
 Ter za nj pita 100 dukata
 Žudio je njemu govorio
 Ajde otle neznana delijo
 Da ja imam Štukanovo blago
 Što je Vuku pod bijelu kulu
 Ne bih dao 100 dukata
 Kada ga je Vuko razumio
 Brava dava za 20 dukata
 Pak on pođe dvoru bijelome...“
 (*Pjesmarica Nikole Mazarovića*, 2018: 272)

Vuko se vrati u svoje rodno selo će pod bijelom kulom iskopa „silno blago“. Radnja pjesme podseća na staru priču, poznatu između ostalog iz zbirke priča *1001 noć*, koja se u mnogim varijacijama pojavljuje u raznim zemljama (često i u jevrejskim sredinama u dijaspori), o čovjeku koji mora da putuje daleko da bi saznao da se blago koje traži u stvari krije ispod njegovog vlastitog kućnog praga.

Neke indirektno tragove vezane za Jevreje pominje istraživač jevrejske prošlosti Crne Gore Marko Popović u svojoj analizi priče *Gdje je sloge tu je i napretka* pisca Stefana Mitrova Ljubiše (1824–1878), rođenog u Budvi i intimno vezanog za prostor Crnogorskog primorja, Boke i Crne Gore. Pomenuta priča je geografski smještena na grčkom ostrvu Krfu, će dva bliska prijatelja, Grk i Jevrej, razgovaraju o prijedlogu Grka da njegov prijatelj Mojsijeve vjere prihvati hrišćanstvo, „...s tim da prvo obiđe velike pravoslavne svetinje sve do vrhovnog šedišta hrišćanstva. Ako li mu se ono dopadne, da se voljno prevjeri. No, u suprotnom da prijatelj Grk pređe u judaizam. Po povratku sa putovanja na pomenuta mjesta, Jevrej se pokrsti, ne govoreći ni jedne jedine riječi o utiscima sa putešestvije. (...) Crna Gora, a samim tim i Boka sadrži neobičnu leksičku raznovrsnost. Ljubiša u ovoj priči Jevreja naziva Žid, što je izuzetan idiom, lingvistički lokalizam jugoistočnog krila Boke, koja u svojoj bogatoj leksici za ovaj narod ima i neke druge sinonimične pojmove Žudio, Žudel, te pluralnu formu Žudeli ili Žudeli, koji su primjereniji za prostor Novoga, što izvjesno trpi snažniji govorni uticaj Dubrovnika“ (Popović, 2018: 32).

Prvi pouzdani pomeni o Jevrejima koji su bili trajno nastanjeni u Boki Kotorskoj potiču tek iz vremena napoleonskih ratova, u kojima je 1797. nestala vjekovna Mletačka Republika kao samostalna država. Boka Kotorska i Crnogorsko primorje su zajedno s Dalmacijom i nekim drugim južnoslovenskim oblastima nekoliko godina (1808–1814) pripadale Francuskoj, odnosno novoosnovanim ilirskim provincijama. Prema izvještaju francuskog generalnog upravitelja iz 1811, u Kotoru je tada živjelo samo 6 Jevreja (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 16). Na Bečkom kongresu 1815. kojim je poslije napoleonskih ratova uspostavljen novi evropski poredak, potvrđeno je da Boka Kotorska i Crnogorsko primorje pripadnu Habsburškoj carevini. U njenom sastavu je ova oblast, koja je istovremeno sačinjavala najjužniji primorski dio imperije, ostala sve do raspada Austrougarske i nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine.

Tokom 19. i početkom 20. vijeka, broj Jevreja nastanjenih u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju postepeno se povećavao. Radilo se o efektu šireg procesa, koji je prema Bernardu Stulliju bio karakterističan za čitavo razdoblje habsburške vladavine. Dalmatinski Jevreji sve su manje bili koncentrisani u nekoliko važnijih gradova poput Dubrovnika, Splita i Zadra. Nakon sticanja punih građanskih prava kao i zbog otvaranja novih trgovačkih i drugih poslovnih mo-

gućnosti u nizu manjih gradova na jadranskoj obali, Jevreji su se počeli nastanjivati i u mnogim drugim mjestima. Stulli donosi sljedeće podatke koje navodimo u cijelini, da ne bismo istrgli iz konteksta samo podatke o Jevrejima na prostoru koji nas primarno interesuje: „Prema popisu iz 1818. g. bilo je samo u Zadru 7, Splitu 151, te u Dubrovniku 243 Židova. Prema popisu iz 1880. g. bilo je Židova u Benkovcu 1, Budvi 3, Hercegovom 4, Kotoru 17, Metkoviću 6, Splitu 155, Šibeniku 4, te u Zadru 26. Prema popisu iz 1910. g. bilo ih je u Blatu (na otoku Korčuli) 8, Budvi 20, Hercegovom 20, Kotoru 72, Perastu 12, Makarskoj 5, Metkoviću 4, Sinju 6, Splitu 159, Trogiru 1, Supetru (na otoku Braču) 2, Šibeniku 35, Visu 5, te u Zadru 55. Uočljiva je znatna koncentracija na najjužnijem dijelu pokrajine Dalmacije, tj. u Boki Kotorskoj i u Crnogorskom primorju, gdje je skupina narasla na 124 osobe, prestigavši brojčano Dubrovnik“ (Stulli, 1989: 69). Melita Švob stavlja ovaj migracijski proces u sljedeći kontekst: „Naseljavanje Židova u Dalmaciji od početka je bilo vezano za gradove, za razliku od sjeverne Hrvatske i Slavonije. Tek se kasnije nalaze i u nekim manjim mjestima, ali nikada u velikom broju. Jedino je neko vrijeme bio povećan broj Židova na jugu tadašnje Dalmacije, u Boki Kotorskoj i Crnogorskom primorju. Na to su utjecale migracije iz Bosne i Hercegovine i dobre trgovačke veze“ (Švob, 2004: 62).

S obzirom na činjenicu da je Boka Kotorska zbog svog strateškog značaja i blizine Crne Gore (kao i Osmanske Carevine prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878) predstavljala najveću pomorsku bazu Habsburške monarhije sa velikom koncentracijom vojske, među vojnicima koji su ovde stacionirani bili su povremeno i Jevreji iz drugih krajeva. Broj vojnika u Boki Kotorskoj znatno je narastao posebno tokom Prvog svjetskog rata 1914–1918. Nakon nekoliko decenija u kojima je broj Jevreja u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju bio u porastu tako da je njihov broj prema zadnjem popisu iz vremena Austrougarske bio veći u odnosu na broj Jevreja u samom tradicionalnom središtu zajednice – Dubrovniku, tektonske političke, ekonomske i druge promjene poslije završetka Prvog svjetskog rata uzrokovale su veliki demografski pad. Većina Jevreja napustila je ovaj dio jadranske obale nakon raspada Austrougarske 1918, vratila se u zavičaj ili preselila u druge krajeve nove jugoslovenske države (Šístek, 2021).

Boka Kotorska s Crnogorskim primorjem od druge polovine 19. vijeka sve do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije početkom 90-ih godina 20. vijeka sačinjavala je sastavni dio dubrovačke jevrejske vjerske opštine, između ostalog zahvaljujući činjenici da u vrijeme Habsburške carevine kao i u okviru jugoslovenske države, Dubrovnik s južnom Dalmacijom s jedne i Boku Kotorsku sa Crnogorskim primorjem s druge strane nije razdvajala državna granica. Podsticaj za formiranje jedne moderne vjerske opštine, koja je obuhvatala najjužniji dio primorskih poseda Habsburške monarhije na Jadranu i

više nije predstavljala tradicionalnu gradsku opštinu u uskom smislu riječi nego je obuhvatala znatno veću teritoriju na kojoj su živjele pored samog gradskog centra manje grupe Jevreja ili pojedinci u broju manjih mjesta, bio je austrijski zakon o jevrejskim vjerskim zajednicama od 21. marta 1890. U pokrajini Dalmaciji, pomenuti zakon je regulisan posebnom naredbom od 8. februara 1892. Na osnovu ove naredbe teritorija Dalmacije u smislu jurisdikcije jevrejskih vjerskih opština podijeljena je između samo dvije zajednice. Dubrovačka jevrejska zajednica obuhvatala je kotare Dubrovnik, Korčula i Kotor, dok je zadarskoj jevrejskoj zajednici pripao čitav ostali prostor severno s kotarima Metković, Split, Šibenik i Zadar (Stulli, 1989: 62). „Time je Dubrovačka židovska općina i zakonski prestala biti lokalna dubrovačka općina i potvrđena je njena šira teritorijalna jurisdikcija“ (Stulli, 1989: 64). I u jednom drugom, za život jevrejske vjerske zajednice važnom segmentu – čuvanju matičnih knjiga, Jevreji koji su živjeli na današnjoj crnogorskoj obali severno od Spiča potpadali su pod Dubrovnik. Prema propisu o čuvanju matičnih knjiga koji je donesen 7. decembra 1892, u cijeloj Dalmaciji predviđaju se samo dva mjesta čuvanja „židovskih matica“: u Dubrovniku za područje Dubrovačke jevrejske opštine (uključujući i mjesta južno od Prevlake), i u Splitu za područje Zadarske jevrejske opštine (Stulli, 1989: 64). U Kotoru je u okviru gradskog groblja Škaljari na prelomu 50. i 60. godina 19. vijeka osnovano posebno jevrejsko groblje, posljednji grob datira iz 1904. godine. Jevrejsko groblje u Škaljarama, sačuvano u odličnom stanju, temeljno je istraženo 2019–2020 (*Cemetery Tourism Study*, 2021). Na prostoru Boke Kotorske nije u vrijeme habsburške vladavine bilo singagoga, ali je u Kotoru u jednoj kući u starom gradu postojao stalni prostor koji se koristio za jevrejske vjerske potrebe (Stulli, 1989: 70; *Jevreji u Kotoru*, 2021: 50).

Crna Gora

Prije proširenja teritorije na oblasti u kojima su pored pravoslavnog stanovništva živjeli muslimani i katolici (Južni Sloveni ili Albanci) nakon Veljeg rata 1876–1878. i odluka Berlinskog kongresa iz 13. jula 1878, Crna Gora je bila jedna mala, vjerski i etnički homogena, kontinentalna zemlja bez vlastitog pristupa nedalekoj jadranskoj obali. Nekadašnji labavi plemenski savez koji je uživao znatan stepen autonomije u okviru osmanske imperije već od kraja 18. vijeka faktički je funkcionisao kao samostalna država, sa vlastitim političkim institucijama koje su postepeno jačale, bez ikakvih veza sa Carigradom, što je na kraju priznato od strane evropskih velesila i na Berlinskom kongresu kao realnost.²

² Za razliku od Srbije i Rumunije, na Berlinskom kongresu je Crna Gora eksplicitno međuna-

Za sada nijesmo pronašli nikakve pomene o Jevrejima u Crnoj Gori u 19. vijeku (niti ranije) u zvaničnim dokumentima i statističkim podacima, u periodici ni u putopisnoj građi o Crnoj Gori, koja je tada bila vrlo raznolika i brojna. Crnu Goru su sve češće pošećivali stranci, dok su Crnogorci u mnogim evropskim zemljama decenijama prikazivani u jednom romantičnom svijetlu kao veliki slovenski ili hrišćanski junaci koji vjekovima uspješno prkose moćnoj orijentalnoj imperiji. Uprkos činjenici da su mnogi putopisci poklanjali znatnu pažnju vjerski, kulturno i etnološki šarolikoj populaciji male balkanske monarhije, uključujući i malobrojne ili marginalizovane grupe kao što su bili Romi ili ulcinjskih crnci, u tadašnjoj putopisnoj produkciji ne nalazimo pomene koji bi svjedočili o prisutnosti Jevreja u Crnoj Gori. Pored činjenice da se radilo o jednoj vrlo maloj teritoriji, moramo uzeti u obzir da je tadašnja crnogorska knjaževina bila u ekonomskom, tehnološkom i institucionalnom smislu čak i u balkanskim prilikama jedna siromašna i slabo razvijena zemlja. Pored toga, Crnogorci su veći dio 19. vijeka proveli u učestalim konfliktima s osmanskom imperijom, odnosno s lokalnim muslimanima. Prema često citiranim riječima posljednjeg crnogorskog vladara, knjaza i kralja Nikole (vladao 1860–1918), zemlja je sve do Berlinskog kongresa više ličila na permanentni vojni logor nego na pravu državu.

Ipak, s modernizacijom, međunarodnim priznanjem i otvaranjem zemlje svijetu, i u Crnu Goru u zadnjim decenijama 19. i prvim decenijama 20. vijeka sve češće dolaze stranci koji se ovđe dugoročno ili trajno nastanjuju. Najčešće se radilo o stručnjacima, pripadnicima slovenofilske inteligencije pretežno iz Habsburške monarhije, koji su zbog nedostatka domaćih kadrova radili za novoformirane državne institucije, u državnoj administraciji i prosvjeti. Ovi „izvanjci“ bili su većinom Južni Sloveni, posebno Srbi, iz Dalmacije, Vojvodine, Hrvatske ili Srbije, ponekad i pripadnici drugih slovenskih naroda poput Rusa i Čeha. Nakon 1878. u Crnoj Gori dolazi takođe do razvoja trgovine, osnivanja prvih preduzeća u sferi prehrambene industrije (fabrika sardela, pivara itd.), razvoja saobraćajne infrastrukture i otvaranja drugih prilika za privatne preduzetnike. To bi, poznajući slične primjere u drugim djelovima Evrope koji su u to vrijeme prolazili istim procesima modernizacije, moglo predstavljati priliku za dolazak pojedinih jevrejskih doseljenika. Međutim, veći dio pripadnika nastajuće trgovačke klase, vezane posebno za crnogorske gradove i lokalne pazarne centre, koji su po Crnoj Gori otvarali prve dućane, kafane i zanatlijske radnje, sačinjavali su Albanci katoličke i muslimanske vjeroispovijesti. U Crnoj Gori su se našli ili kao novi podanici knjaza Nikole nakon proširenja njenih granica na etnički i vjerski mješovite

rodno priznata kao država koja je već i prije bila faktički tretirana kao nezavisna.

oblasti ili su se iz vlastite inicijative doselili iz obližnje skadarske oblasti u susjednu, do 1912. još uvijek osmansku Albaniju. Prvi albanski trgovci počeli su se nastanjivati u Crnoj Gori već prije Veljeg rata (1876–1878). Zato ni u ovom segmentu poduzetništva Crna Gora nije nudila mnogo atraktivnih prilika za zaradu potencijalnim jevrejskim doseljenicima iz drugih krajeva Balkana, Mediterana i Srednje Evrope. U zvaničnom *Popisu svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima* iz 1879. godine, napravljenom nedugo nakon Berlinskog kongresa, zabilježena je konfesionalna pripadnost stanovništva teritorijalno proširene crnogorske države (vjeroispovijest pravoslavna, rimokatolička i muslimanska). U cijeloj Knjaževini Crnoj Gori ne nalazimo ni na jedan pomen o nekom sljedbeniku judaizma, odnosno mojsijske ili izraelitske vjeroispovijesti (*Popis svega stanovništva Crne Gore*, 2009). Crna Gora prije Prvog svjetskog rata bila je vjerovatno jedina evropska monarhija bez Jevreja.

Iz gledišta crnogorskih zakona, nijesu postojale nikakve prepreke za eventualno nastanjivanje Jevreja pod ravnopravnim uslovima koji su važili i za pripadnike ostalih konfesija. Potencijalna sloboda vjeroispovijesti pripadnika Mojsijeve vjere bila je garantovana. Prvi moderni crnogorski zakonik koji je regulisao prava vjerskih manjina u ovoj dominantno pravoslavnoj zemlji koju su do sredine 19. vijeka u političkom smislu predvodili cetinjski mitropoliti, čija je funkcija od kraja 17. vijeka bila faktički nasljedna u porodici Petrović-Njegoš, datira iz vremena vladavine knjaza Danila (vladao 1852–1860), prvog svjetovnog vladara zemlje nakon transformacije arhaičnog teokratskog sistema u standardnu sekularnu knjaževinu. Od početka svoje vladavine knjaz Danilo je preduzeo niz zakonodavnih inicijativa koje su kulminirale izdavanjem novog *Zakonika Danila I*, koji je odobren 23. aprila 1855. godine na zboru crnogorskih glavara (Jovičević, 1994). Dio zakonskih odredbi preuzet je iz zakonika iz 1798. godine i *Zakona otačastva* iz 1833. godine, ali veći dio predstavljale su nove odredbe čiji autor je bio sâm knjaz. Prvi put u crnogorskoj istoriji ovaj Zakonik je izričito garantovao zaštitu prava nepravoslavnih podanika i slobodu vjeroispovijesti, što je u balkanskom kontekstu tog vremena predstavljalo izuzetak. To je naravno važilo i za Jevreje ukoliko bi boravili na crnogorskoj teritoriji ili bi se ovdje trajno nastanili.

U vrijeme Berlinskog kongresa, na pitanje statusa i prava Jevreja u novopriznatim i proširenim balkanskim državama skrenuli su pažnju predstavnici Jevreja iz zapadnoevropskih država, koji su već u to vrijeme u svojim zemljama stekli potpuna građanska prava i znatno lično iskustvo sa izazovima i blagodetima emancipacije. Krovna jevrejska organizacija l' Alliance israélite universelle slala je na Berlinski kongres jednu delegaciju, koja je lobirajući kod predstavnika velesila uspješno obavila svoju misiju. Odredbe 5, 20, 27,

34, 35, 43 i 44 Berlinskog ugovora iz 13. jula 1878. tiču se direktno prava i sloboda Jevreja. Ove odredbe su targetirale Rumuniju i Srbiju, đe je broj Jevreja bio brojčano relativno značajan, posebno u slučaju Rumunije u kojoj su se naseljavali Jevreji bježeći zbog siromaštva i antisemitizma iz sušedne carske Rusije. Nezavisnost ove dvije zemlje priznata je uz obavezu da se u njima uvede potpuna vjerska ravnopravnost za sve konfesije, uključujući jevrejsku. Isti principi trebali su da važe i u Bugarskoj, Istočnoj Rumeliji i Crnoj Gori (Benbassa – Rodrigue, 1993: 75). Ipak, u slučaju Crne Gore glavno pitanje realno je predstavljala vjerska ravnopravnost i položaj muslimana i katolika, zato što Jevreja u Crnoj Gori ni nakon proširenja teritorije poslije Berlinskog kongresa prema dostupnim podacima nije bilo (Šistek, 2016: 30–32). S obzirom na važeće zakonodavstvo koje je već nekoliko decenija ranije garantovalo punu slobodu vjeroispovijesti, nakon Berlinskog kongresa u Crnoj Gori nije postojala potreba da se donosi novo zakonodavstvo koje bi eksplicitno pominjalo Jevreje i rješavalo njihov status. Kao što je u svojoj studiji o odjecima Drajfusove afere u tadašnjoj crnogorskoj štampi pokazao historičar Vukota Vukotić, o Jevrejima se u crnogorskoj štampi pisalo vrlo rijetko, uglavnom se radilo o refleksiji stranih izvora. Uprkos nekim negativnim tonovima, obično preuzetim iz ruskih izvora, u Crnoj Gori knjaza i kralja Nikole ne možemo u medijskom i javnom diskursu detekovati pojave antisemitizma u klasičnom smislu riječi (Vukotić, 2012).

Uprkos činjenici da Crna Gora nije bila privlačna za Jevreje koji su pokušavali da ostvare bolju egzistenciju, ipak su neki Jevreji, posebno oni iz sušedne Habsburške monarhije, upoznali crnogorsku knjaževinu i kraljevinu. Jedan od njih bio je Zigfrid Kaper (Siegfried Kapper, 1820–1879) iz Praga, ljekar i pisac, poznat i kao predvodnik češko-jevrejskog pokreta koji se zalagao za nacionalnu i jezičku (iako ne i vjersku) integraciju čeških Jevreja u modernu česku naciju koja je tada bila već u podmakloj fazi formiranja. Svoje prevodilačko, pjesničko, prozaičko i putopisno djelo Zigfrid Kaper pisao je na dva jezika, dio na njemačkom, dio na češkom. Kaper se na studiju medicine u Beču upoznao s južnoslovenskom narodnom poezijom, koju je onda upoznao iz prve ruke boraveći u hrvatskom Karlovcu, đe je krajem 40-ih godina 19. vijeka radio kao ljekar. Tokom svojih putovanja po južnoslovenskim zemljama, posetio je i Boku Kotorsku i Crnu Goru. Pored prevoda izvorne narodne poezije, objavio je vlastite pjesme na češkom inspirisane crnogorskom sredinom u zbirci sa karakterističnim nazivom *Gusle* (Kapper, 1882). Slobodnije i liričnije obrađivao je Kaper južnoslovensku tematiku u svojim *Primorskim bajkama* (Pohádky přimořské), (Kapper, 1998) čija radnja se odvija u mitologizovanom prostoru jugoistočnog dijela jadranske obale, u oblasti koja leži otprilike između Dubrovnika i Drača i obuhvata i Crnu Goru. Kaperove bajke sadrže

brojne crnogorske motive, usidrene su jednim dijelom u konkretne geografske kulise (Boka Kotorska, Risan, Bar, Kotor, Budva, Crna Gora i slično) i upotrebljavaju se u njima realna, odnosno južnoslovenskom sredinom inspirisana imena (Zorka, Talas, Roganović, Zaboravilac, Nelagana i sl.) (Šistek, 2009: 70–71). Ova knjiga bajki predstavlja istovremeno jedino autorovo prozno djelo napisano na češkom jeziku. Crnogorskoj i široj južnoslovenskoj publici dostupan je prevod Kaperovog putopisa *U Crnoj Gori*, pisanog na njemačkom (Kapper, 1999). Vizuelno svjedočanstvo o Crnoj Gori u vrijeme knjaza i kralja Nikole ostavio je Rudolf Mosinger (1865–1918), fotograf rođen u Varaždinu i sahranjen na tamošnjem jevrejskom groblju (Mosinger, *Židovski biografski leksikon*). Mosinger je proputovao Crnu Goru, slikajući prirodne pejzaže i znamenitosti. Prilikom proglašenja Crne Gore kraljevinom u augustu 1910, Mosinger je boravio na Cetinju. Pripremio je i izdao reprezentativno djelo *Vladalačka kuća Petrović Njegoš*, iz kojeg istoričari i publicisti sve do danas crpe klasične i često reprodukovane slike pripadnika crnogorske dinastije (*Vladalačka kuća Petrović Njegoš*, 1910). Knjiga je štampana u Svjetlotiskarskom zavodu R. Mosinger u Zagrebu.

Rezultati etnoloških i toponomastičkih istraživanja pojedinih crnogorskih plemena i regija kao i neki drugi izvori svjedoče o postojanju većeg broja toponima i naziva za određene grupe stanovništva ili pojedince koji se mogu povezivati s Jevrejima.³ Radi se prije svega o terminima Židov, Žuđel/Žudjel, Jaudija i Čifutin. Uz to, njihovi pomeni pojavljuju se i u narodnim pričama iz raznih krajeva Crne Gore, čiji se zaplet najčešće vrti oko nekog skrivenog blaga. Istoričar Petar Lekić pominje pojedine „židovske“ toponime koji datiraju već iz srednjeg vijeka i ranog novog vijeka, tačnije iz vremena vladavine dinastija Nemanjića i Crnojevića: „Na razmeđi Crmnice i Rijeke Crnojevića mogu se prepoznati ostaci jevrejske populacije preko toponima Židov muk, u povelji kralja Stefana Uroša (XIII–XIV vijek) i Židova međa u dokumentu gospodara Ivana Crnojevića (XV vijek)“ (Lekić, 2022: 18). Njegov zaključak da se ovi istorijski nazivi mogu direktno povezati s jevrejskom populacijom je međutim preuranjen, o čemu će biti govora malo kasnije. Najprije ćemo razmotriti još nekoliko primjera korišćenja pomenutih „jevrejskih“ toponima, prezimena i drugih naziva. Andrija Jovićević, koji je početkom 20. vijeka istraživao stanovništvo oblasti na jugu Crne Gore, bilježi prezime Žuđel u Riječkoj nahiji: „Govore, da su u Dvogrlici živjeli Žuđeli, u Arbanaškom dolu, nekakav Đeka Arbanas...“ (Jovićević, 1911: 544). Jovićević pominje i bratstvo Žuđeli/Žuđelovići u barsko-ulcinjskom kraju: „Mještani će najradije reći, da

³ Zahvaljujem književnom istoričaru i prodekanu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost Aleksandru Radomanu na korisnim sugestijama vezanim za ovu problematiku.

su mogile žuđelske. U Komini, susjednom selu, postoji bratstvo *Žuđeli*, koje imenom potsjeća na narod, od koga su ostale mogile; u Grdovićima, nedaleko od Ravni, postoji izvor *Čivutovo*, a u Pečuricama, odmah do Ravni, jedna se njiva zove *Čivutovo*. Sva ova imena jasno potsjećaju na neki stari narod, koji je izumro ili je iselio, a koji mještani najradije krste imenom „Čivut“, „Čivutin“, „Žuđel“, „Jaudija“ itd.“ (Jovićević, 1922: 13). Jaudije, koji su u narodnim predajama često povezani s nekim zakopanim blagom, pominje takođe Petar Šobajić kao staro stanovništvo u Bjelopavličima: „Za Rimljane i Grke se priča da su ovde živeli, pa i neki Jaudije, za koje kažu, da su samo po gradovima stanovali“ (Šobajić, 1996: 52). Pišući o starijem stanovništvu sela Gluhi Do u Crmnici, Jovan Vukmanović spominje Živodere, odnosno Žudjele: „O porijeklu Živodera nemamo jasnih dokaza. Narod ih zove Žudjelima, a i Lužanima“ (Vukmanović, 1988: 113). Pomeni Žudjela/Žuđela javljaju se i na nekim drugim mjestima po Crnoj Gori, o čemu između ostalog svjedoče toponimi iz Katunske nahije Žuđelova greda (stijena i pašnjak kod sela Kopito u podlovcenskoj oblasti Njeguša) (Čirgić, 2009: 262) i Žuđelski žrtvenik kod sela Očinići blizu Cetinja.⁴ Čifuti se pak spominju i u narodnim pričama, kao što je priča „Čifutinu Sv. Jovan iskopao kuću“, izvorno objavljena u listu *Prosvjeta* 1892/1893. godine (*Narodne priče*, 2016: 60–61).

U pismu crnogorskog diplomate Mitra Bakića (1852–1903), datiranom 3. jula 1886. u carigradskom dvorcu Emirgijan, pominje se izvjesni Ramo Žuđel iz Mrkojevića, donedavno osmanske oblasti u barskom kraju pripojene Crnoj Gori poslije tzv. Veljeg rata (1876–78) odlukom Berlinskog kongresa iz 13. jula 1878: „Neki Ramo Žuđel iz Mrkojevića uzajmio je prije dvije godine svome stricu Smailu Žuđelu 3 lire tur.(ske) i 5 međžidija. Ovo svjedoči Sulejman Pečurica, takođe Mrkojević, koji je bio prisutan, kada je Smail novce primio. Smail se odavno s fameljijom u Carigrad nalazi i smatra sebe turskim podanikom, pak valjda zbog toga i misli, da će se iskučiti, a da uzajmljene novce ne povrati. Pozivao sam ga, ali nije htjeo doći, niti novce namiriti. Zato molim ministarstvo, da bi izdalo naredbe, da bi se od imanja Smailova, koje se u Crnoj Gori nalazi, namirila roditeljima Ramovim gornja suma sa dobiću za dvije godine i izdala neka nagrada za mnoge dangube i troškove, koje je Ramo oko tih novaca učinio; jer inače ovamo se ništa sa Smailom učinjet ne može.“⁵ Očito se ovđe radilo o pripadniku porodice Žuđel iz Mrkojevića, o kojoj govori Andrija Jovićević u već citiranom etnografskom članku o Crnogorskom primorju i Krajini: „*Komina*. Ovdje su *Žuđeli* i *Markići*. Žuđeli su starosjedioci i smatraju se za najstarije stanovnike Mrkovića. Po predanju,

⁴ Na ovoj informaciji i sugestijama u vezi arhivske građe zahvaljujem istoričaru i arhivisti Vukoti Vukotiću iz Državnog arhiva Crne Gore na Cetinju.

⁵ DACG, MID, fas. 19, broj 550, 3. 7. 1886.

iza neke velike bitke, kada je ovaj kraj potpuno opustošen, ostale su dve *Ranjetete*, od kojih su proistekli Žuđeli“ (Jovičević, 1922: 80). U svakom slučaju, sigurno se radi samo o imenu koje nas podseća na Jevreje, jer je ova porodica bila nesumjivo muslimanske vjeroispovijesti. Izvjesne, iako manje direktne „jevrejske“ asocijacije, može izazivati prezime Cion, koje se javlja kod jednog hrišćanina, u izvještaju crnogorskog poslanika u Carigradu Mitra Bakića Velikom sudu iz 14. aprila 1892. godine: „Neki Marko Živanović iz Barskog okruga uzajmio je Aprila 1890 od Petra Iličkovića iz Spiča 10. tur.(skih) lira u zlatu. Izdao mu je vrhu njih priznanicu, koju ovdje prilažem i na kojoj su za svjedoke potpisati: Marko Vučeta, Stevo Vučeta i Jovan Cion. Posle toga Marko Živanović uhvatio se ovđe u pokrađi, te je nekoliko vremena bio u turskoj tavnici, a pošto je iz nje izašao, pobjegao je nekuda u Grčku. Njegov dužitelj Iličković, neznajući kako će do svojeg novca doći, moli ili da mu se dugovanje naplati od tamošnjih dobara Živanovića. Ili da mu se priznanica istim dobrima osigura, a svjedoci: Stevan Vučeta iz Bara i Jovan (Đon) Ciona iz Pinčića, nalaze se tamo, pak se mogu o ovoj stvari ispitati.“⁶

Kao što smo već ranije pokazali na primjeru pjesme, zabilježene u pjesmarici Nikole Mazarovića iz Perasta, Jevreji se u tradicionalnoj narodnoj imaginaciji nerijetko povezuju sa skrivanim blagom. Jovan Vukmanović je zabilježio sljedeće predanje o skrivenom blagu u Crmnici: „Pripovijeda se da su na Kutima, između Godinja i Seoca, živjeli ‘Jevreji’ i da su tu zakopali ‘zlatne predmete’. Na ovom mjestu je Pero Milov Leković prije drugog svjetskog rata iskopao *tighu* (crijep) s ugljvljem, dugu koliko čovjek. Na Bescu su nalazili po dvije ogromne tigele, jednu povrh druge, u obliku groba. Očuvano je vjerovanje da je između jezera i Mijela zakopan sud sa zlatom“ (Vukmanović, 1988: 138). U susjednim Paštrovićima, navodi isti autor, postojalo je predanje o nekadašnjem starom, kasnije iščezlom stanovništvu poznatom u narodu pod imenom Jaudija: „Takođe se i na osnovu narodnog predanja, koje kaže da se na mjestu gomila vršilo kamenovanje moralnih pristupnika, može pretpostaviti da su pripadale nekom starijem stanovništvu, jer o njemu noviji doseljenici uvijek imaju rdavo mišljenje i govore s prezrenjem. Za otkriveni grob na Škaljezi narodno predanje kaže da je pripadao Jaudiji, što u narodu znači nekom starom stanovništvu“ (Vukmanović, 2002: 59). U oblasti Paštrovića, Vukmanović je zabilježio veći broj priča o Jevrejima / Jaudijama, uključujući čak i legendu o nekadašnjoj sinagogi: „Po jednom narodnom kazivanju u Mirištima, blizu Praskvice, bila je sinagoga, od koje su zidovi još uvijek prilično očuvani, skoro potpuno ukopani u zemlju. Opšte je narodno predanje da se

⁶ DACG, Poslanstvo Carigrad, fas. 3, br. 29, Izvještaj poslanika Bakića Velikom Sudu, 14. 4. 1892.

Žuđeli) ne treba vezivati za Jevreje, tj. da oni nemaju konfesionalno značenje nekadašnjih stanovnika, već „u ovom slučaju narod najvjerojatnije misli na divove, predanja su nastala na osnovu narodnih tradicionalnih predstava o divovima, a tek onda je došlo do primjenjivanja ovog termina“ (Palavestra, 1966: 32). Takvu toponimiju posvjedočio je široko u Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji (naživ džuli, za koji kaže da ga sveštenici tumače kao Jevreji) i Istri (đe je opet mogla stići poznatim naseljavanjem Crnogoraca)“ (Čirgić, 2018: 161–62).

Nakon vojnog poraza u Prvom svjetskom ratu i dolaska austrougarskih okupacionih trupa početkom 1916, u Crnu Goru je u habsburškim uniformama stigao veći broj vojnika jevrejskog porijekla iz svih krajeva monarhije, zajedno sa pripadnicima svih drugih naroda i konfesija ove multietničke srednjoevropske imperije. Jevreji iz južnoslovenskih krajeva dvojne carevine koristili su svoje znanje lokalnog jezika i njemačkog koji je bio glavni jezik vojske i državne administracije. Podatke o imenima, porijeklu i broju vojnika jevrejske vjeroispovijesti u sastavu austrougarske okupacione vojske, možda i neki detalji vezani za njihovo crnogorsko iskustvo, svakodnevni život, socijalne, kulturne i kultne potrebe, vjerovatno bi mogla precizirati dalja istraživanja u arhivima Beča i drugih važnijih mjesta Habsburške monarhije.⁷ Jedan od onih čije ime i životni put su nam poznati bio je Hinko (Haim) Gottlieb (1886, Đurđevac – 1948, Tel Aviv ili Holon), pisac, pravnik i jevrejski aktivist, u zadnjim godinama mira predsjednik Židovske bogoštovne opštine u Bjelovaru i tamošnje cionističke organizacije. Nakon izbijanja Prvog svjetskog rata, Gottlieb je mobilizovan, upućen na albanski front i 1916. postavljen za urednika novoosnovanih okupacionih novina *Cetinjer Zeitung* (Gottlieb, *Židovski biografski leksikon*). Novine su izlazile u njemačkoj i hrvatskoj jezičkoj verziji, u prvim mjesecima okupacije zamišljano je takođe izdanje na albanskom i mađarskom jeziku, ali se od toga odustalo (*An Unsere Leser*, 1916: 3). Funkciju glavnog i odgovornog urednika ovih novina, koje su izlazile od avgusta 1916. do oktobra 1918, obavljali su pored Gottlieba takođe drugi novinari jevrejskog porijekla Ernest Klein i Alfred Singer, o kojima za sada nemamo bliže podatke.⁸ (Gottlieb, u međuratnom periodu istaknuti jevrejski publicist, pisac i urednik u Hrvatskoj, interniran je nakon 1941. najprije u Grac (Graz) i poslije zajedno sa mnogim drugim Jevrejima u talijanske logore u Kraljevici

⁷ Jedan od Jevreja koji su u uniformi austrougarske armije tokom Prvog svjetskog rata neko vrijeme proveli na teritoriji današnje Crne Gore bio je na primjer doktor farmacije i apotekar Karel Brod (1888, Habry u Časlavi – 1942, Majdanek) iz Češke koji je u Kotoru i Mostaru služio kao vojni farmaceut, (Arndt – Dohnal, 2017).

⁸ Samo jedan od ukupno četiri glavna urednika, Georg Kumičić po imenu nije bio jevrejskog porijekla.

i na Rabu. Poslije kapitulacije Italije 1943. pristupio je partizanskom pokretu. Odmah nakon Drugog svjetskog rata preselio se u Palestinu, odnosno jevrejsku državu u nastajanju – Izrael.) Tokom Prvog svjetskog rata, kao civilni povjerenik austrougarskih vlasti u Starom Baru i Nikšiću radio je takođe Johanhan (Johann) Thau (Dubrovnik, 1880 – Sarajevo, 1918), jedan od vodećih cionističkih aktivista i propagatora cionizma u Hrvatskoj i drugim južnoslovenskim zemljama. Veći dio profesionalnog života proveo je u nekoliko bosanskih gradova, đe je nakon studija prava u Beču bio zapošljen u državnoj administraciji. „U svim bosanskim sredinama gdje je službovao, radio je na zbližavanju Sefarda i Aškenaza, na osnivanju i širenju mreže židovskih općina te organizaciji cionističkog rada“ (Thau, *Židovski biografski leksikon*). Nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austrougarske, jevrejski pripadnici austrougarskih trupa opet su napustili Crnu Goru zajedno sa ostalim okupacionim vojnicima.

Crnogorski dio Sandžaka

Izvori koji govore o prisutnosti Jevreja na kontinentalnom severu današnje Crne Gore prije nastanka jugoslovenske države vrlo su rijetki. Do balkanskih ratova 1912–1913. veći dio ovih krajeva sa značajnijim naseljima pripadao je Osmanskoj Carevini. Radi se o jugozapadnoj polovini nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka sa gradovima Pljevlja, Bijelo Polje, Berane i Rožaje, kao i oblasti Plava i Gusinja, koja je pripadala Kosovskom vilajetu. U dijelu Sandžaka koji je nakon balkanskih ratova pripao Srbiji, u nekim mjestima, posebno u najznačajnijem gradu ove regije Novom Pazaru i u Sjenici, dokumentovano je kontinualno prisustvo Jevreja u zadnjim decenijama osmanske vladavine i u međuratnom periodu. Ne možemo sasvim isključiti da je Jevreja kao stalnog i domicilnog stanovništva na pojedinim mjestima onog dijela Sandžaka koji je pripojen Crnoj Gori tokom nekoliko vjekova osmanske vladavine ipak makar povremeno bilo, niti da su se u ovim krajevima ponekad pojavljivali kao trgovci. U 16. i 17. vijeku Pljevlja (Taslidža) važio je za jedan u regionalnom kontekstu razvijen i prosperitetan grad koji je zahvaljujući svom položaju profitirao od trgovine između Južnog Balkana i glavnog grada imperije s jedne strane i Bosne, odnosno još udaljenijih krajeva Zapadnog Balkana i Srednje Evrope koji su tada bili pod osmanskom vlašću, s druge strane. U to vrijeme, sefardski Jevreji su se već nakon izgnanstva iz Španije postepeno naseljavali i širili po balkanskim krajevima i istočnom Mediteranu. U periodu 1879–1908, u severnom dijelu Sandžaka sa centrom u Pljevljima stacionirana je austrougarska vojska i intenzivniji kontakti sa Bosnom i Hercegovinom mogli su otvoriti neke prilike za privremeni dolazak pojedinih Je-

vreja (uporedi: Scheer, 2013). Međutim, ovo su za sada samo neka nagađanja koja bi morala potvrditi ili osporiti tek dalja istraživanja.

Nije isključeno da su neki podaci vezani za Jevreje na teritoriji Sandžaka koji je nakon balkanskih ratova pripao Crnoj Gori mogli biti sačuvani u arhivu novopazarske jevrejske opštine, koja je bila najbrojnija u regionu. Na početku Drugog svjetskog rata Novi Pazar, zajedno sa srpskim dijelom Sandžaka, okupirala je njemačka vojska koja je sa Jevrejima postupala na neuporedivo brutalniji način nego italijanska armija u susjednoj okupacionoj zoni, u koju su pored Crne Gore u periodu 1941–1943. spadale takođe Sjenica i Tutin u današnjoj Republici Srbiji. Dok su prvi put od početka rata Jevreji slavili u svojim kućama praznik Purim, 9. marta 1942, u unaprijed pripremljenoj akciji nacisti su u istom momentu upali u sve jevrejske kuće u gradu, uspjeli pohapsiti praktično sve novopazarske Jevreje i uskoro ih deportovati u koncentracione logore (Mentović–Ajbl, 2019: 19; 83–86). Apsolutna većina nije preživjela holokaust i nikad se nije vratila na svoja predratna ognjišta. Još prije fizičkog istrebljenja novopazarskih Jevreja do kojeg je došlo daleko od Sandžaka, uništen je značajan dio podataka o jevrejskoj istoriji ovih krajeva, o čemu slikovito svjedoče Mento Mentović i Mirjana Ajbl u knjizi *Jevreji Novog Pazara i okoline*: „Posle proterivanja Jevreja iz Novog Pazara, nemačka policija je detaljno pretresla sve prostorije i kancelarije sinagoge i Jevrejske opštine. Prvo su demolirali sinagogu, zatim izbacili u dvorište matične knjige rođenih, venčanih i umrlih, celokupnu arhivu Jevrejske opštine i njihove verske zajednice, kao i veći broj privatnih arhiva koje su se čuvale u Opštini. Sve su to spalili i bacili u reku Rašku, a sav nameštaj koji je bio u zgradi sinagoge preneli u svoje kancelarije i zgrade opštine u Novom Pazaru. Tako su uništili sve pisane i druge tragove o životu Jevreja u ovom gradu, koji su nastajali vekovima“ (Mentović–Ajbl, 2019: 89).

Ipak je manje-više sigurno da u moderno doba u crnogorskom dijelu Sandžaka Jevreji nijesu trajno živjeli. U Bijelom Polju, trgovačkom gradu na rijeci Limu, prema tradiciji Jevreji se nikad nijesu nastanjivali zato što ovdašnji glavni pazarni dan pada na subotu, što za njih iz vjerskih razloga nije bilo prihvatljivo. Valja napomenuti da subota nije bila izabrana namjerno i ovu činjenicu nipošto ne bi trebalo pripisivati antisemitskim razlozima. Kao u nekim drugim regijama Zapadnog Balkana, pazarni dan se u okviru nekoliko trgovačkih mjesta u okolini održavao svaki dan u nedjelji naizmjenično, i subotnji datum bjelopoljskog pazarnog dana bio je jednostavno tradicionalan takoreći „od pamtivjeka“.⁹ Ova informacija je zanimljiva takođe kao dokaz da, iako

⁹ Na ovim podacima zahvaljujem gospodinu Izudinu Gušmiroviću iz Bijelog Polja, direktoru kancelarije češkog Ministarstva industrije i trgovine za Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Albaniju, Kosovo i Sjevernu Makedoniju u Podgorici (CzechTrade), Podgorica, oktobar 2020.

Jevreja nije bilo, neki ovdašnji stanovnici su o njima očito razmišljali i pitali se zašto ih u jednom trgovačkom gradu nema. Trgovci iz Bijelog Polja ipak su izgleda održavali poslovne kontakte s Jevrejima iz drugih mjesta. Rafael Gedalja Janni iz Dubrovnika, *gastald* dubrovačke jevrejske opštine, suvlasnik prodavnice i član jevrejske porodice Janni čiji pripadnici su se kasnije tokom 19. vijeka nastanili u Kotoru, bio je krajem 18. vijeka između ostalih aktivnosti pored prodaje brodskih karata i „zastupnik trgovaca iz Bijelog Polja“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 44).

Jedno izuzetno rijetko svjedočanstvo koje pominje Jevreje u zadnjim godinama osmanske vlasti na ovim prostorima donosi Zorka Milić u knjizi *Tuđa večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*, izvorno objavljenoj na engleskom u SAD (Milić, 1995). Potvrđuje pretpostavku da je većinsko stanovništvo ovih krajeva, pravoslavno ili muslimansko, ipak moglo biti u kontaktu s Jevrejima i čak o njima formirati određenu vlastitu sliku. Autorka, Amerikanka crnogorskog porijekla, u ovoj knjizi pruža životne priče stogodišnjih žena iz raznih krajeva Crne Gore. Razgovore sa njima je vodila početkom 90-ih godina 20. vijeka, upravo u vrijeme kada se već počela raspadati socijalistička jugoslovenska federacija. Žene koje su tada imale oko sto godina pamtile su još kraj 19. vijeka i proživjele bukvalno sve kataklizme 20. vijeka na ovom prostoru, od balkanskih ratova, preko Prvog i Drugog svjetskog, sve do početka novih oružanih sukoba 90-ih godina. Autorka u razgovorima ne navodi prezimena pojedinih sagovornica, niti tačne geografske podatke. Tako je i u slučaju razgovora s Jovanom, koja je u to vrijeme imala 102 godine. Z. Milić je razgovor vodila u proljeće 1990, što znači da je Jovana rođena 1888. godine. Iz razgovora, brzo možemo naslutiti da je sagovornica djetinstvo provela u jednom konfesionalno i etnički mješovitom području na severu današnje Crne Gore, u regionu koji je do 1912. sačinjavao sastavni dio osmanske imperije, i da tamo živi još uvijek: „Ona živi u planinskom dijelu Crne Gore, u selu koje je bilo vijekovima pod turskom ili austrijskom okupacijom. Mnogi Muslimani, ili poturice, takođe žive u ovom kraju i održavaju prijateljske odnose sa susjedima druge vjere“ (Milić, 1996: 157). U daljem tekstu pominju se regionalni centar – varošica Plav, naseljena pretežno slovenskim i albanskim muslimanima, i selo Velika, u koje se Jovana u jednoj uspomeni vraća iz sela Martinovića. Veliku, jedno pravoslavno selo blizu Plava, zato možemo smatrati Jovanim zavičajem. U razgovoru, pominju se nekadašnji latentni konflikti između lokalnih muslimana („Turaka“) i pravoslavaca („Srba“), koji su bili karakteristični za ovu pograničnu oblast u vrijeme slabljenja osmanske imperije i jačanja balkanskih hrišćanskih država, uključujući Crnu Goru. Pored nekih izrazito antimuslimanskih stavova, Jovana ima za muslimane isto vreme i neke riječi pohvale, tako da slika nije sasvim crno-bijela. Na pitanje

Zorke Milić da li je bilo brakova između pripadnika raznih konfesija, u prvom redu pravoslavaca i muslimana, njena 102-godišnja sagovornica potvrđuje da je takvih veza bilo, iako tek nakon konverzije, i da „Turci“ nikad nijesu silovali i ubijali žene. Njen prezir je rezervisan prije svega za „Cigane“. Jovana sa gađenjem izjavljuje da se nikad nije desilo „da se neki naš oženi Cigankom“. Na sljedeće pitanje autorke: „Je li ovdje bilo Židova?“, Jovana odgovara potvrdno: „Aha. Židova, jes’, jes’. Ali njine žene nijesu nosile zar. Krili su svoje žene od Srba. Ko zna zašto? Zato što su druge vjere. Sam vrag zna zašto. Nikad nijesu nikog dirali. Pazili su svoja posla.“ (Milić, 1996: 170).¹⁰

Nije sasvim sigurno šta je Jovana podrazumijevala pod terminom „ovdje“. Teško je zamisliti da su Jevreji živjeli u pravoslavnom selu Velika, zato što ne nalazimo pomene o njima ni u drugim selima znatno šire regije. Vjerovatnije bi bilo pretpostaviti da su mogli živjeti u Plavu, najbližem centru ovog kraja sa određenim trgovačkim značajem. Nemamo nikakve podatke o Jevrejima u Plavsko-gusinjskoj dolini krajem 19. i početkom 20. vijeka, što naravno ne znači da ih ovdje nije moglo biti. Ipak vjerovatnijom smatramo pretpostavku da je Jovana došla u dodir sa Jevrejima izvan svog užeg zavičaja u Plavsko-gusinjskoj dolini. Najbliži gradovi sa primjetnom koncentracijom Jevreja na prelomu 19. i 20. vijeka bili su Novi Pazar i Kosovska Mitrovica. Jovana je vjerovatno imala priliku upoznati ove gradove u koje su stanovnici ruralnih područja iz šire okoline tradicionalno dolazili na pazare.

Ova reminiscencija, iako jedinstvena i štura, podseća nas na opise života sefardskih Jevreja u drugim mjestima Zapadnog Balkana. Srđan Barišić u radu *Jevreji u Beogradu*, pišući o 19. vijeku, navodi da su se neki Jevreji naselili u mahale đe su se miješali s hrišćanima i muslimanima. Dominantna slika je uprkos tome bila uglavnom drugačija: „Ipak su, za razliku od drugih težili da se drže izolovano: i etnički i teritorijalno i celokupnim svojim socijalno-ekonomskim i kulturnim životom, nemajući ambiciju da utiču na život i navike ostalih Beograđana. Bili su krajnje odani svojoj veri i tradicijama (muškarci Jevreji su obavezno nosili brade kao svoju nacionalnu odliku), imali su zasebne mesarice, zbog specifičnog načina ishrane, svoja kupatila, lokale za ishranu i mesta za sastanke“ (Barišić, 2006: 77). Na sličan način karakteriše sefardske Jevreje (i teško da je Jovana mogla biti u kontaktu s drugim Jevrejima nego sefardskim) Hariette Freidenreich, koja potvrđuje da su pripadnici sefardskih vjerskih zajednica iz Beograda i Sarajeva živjeli jednim ekstremno tradicionalnim i patrijarhalnim načinom života (uporedi: Bohoreta, 2019). Jevrejsko društvo je bilo povezano brojnim unutrašnjim vezama i

¹⁰ Valja podštetiti na činjenicu da se radi o prevodu djela sa engleskog, u konverzaciji je možda bila korišćena riječ Jevrej umjesto Židov.

zatvoreno prema spoljašnjem svijetu. Socijalne i kulturne aktivnosti odvijale su se isključivo u okviru vlastitih, pretežno jevrejskih kvartova. Sefardski stil života formirao se pod jakim uticajem „orijentalnog miljea“. Ovi su Jevreji živjeli u jednospratnim kućama izgrađenim oko velikih avlija i namještenih u turskom stilu. Oblačili su se na osmanski način, uključujući fesove na glavama muškaraca, hranili su se „istočnom hranom“. Istovremeno su uspijevali održati značajan dio svog španskog kulturnog nasljeđa, uključujući jezik ladino i sefardski folklor. Privrženost jevrejskoj vjeri predstavljala je integralnu crtu ovog društva, koje je striktno održavalo tradicionalne jevrejske običaje (Freidenreich, 2001: 6). Takvi su vjerovatno bili i Jevreji koji su ostavili trag u šecanju jedne stogodišnje pravoslavne žene sa ševera Crne Gore sve do početka 90-ih godina 20. vijeka.

Zaključak

U ovoj studiji, na osnovu dostupnih, relativno rijetkih, fragmentarnih, ali raznovrsnih historijskih izvora, pokazali smo da je Crna Gora prije 1918. bila vjerovatno jedina evropska zemlja u kojoj nijesu živjeli Jevreji, čak ni u sasvim zanemarljivom broju. Jevreji se kao domicilno stanovništvo ne pominju u zvaničnim popisima, državnim aktima i zvaničnoj korespondenciji, ni u štampi, ni u izvorima druge vrste poput memoara ili relativno brojnih putopisa i drugih svjedočanstava inostranih autora. Glavni razlozi su očigledni. Crna Gora je bila jedna vrlo mala, siromašna, i sve do druge polovine 19. vijeka s obzirom na učestale konflikte s Osmanlijama istovremeno i vrlo nesigurna zemlja, odakle se stanovništvo masovno iseljavalo, dok je broj onih koji su se doseljavali iz drugih zemalja u Crnu Goru bio relativno zanemarljiv. S druge strane, pokazali smo da iz gledišta crnogorskog zakonodavstva nijesu postojale nikakve prepreke za potencijalno naseljavanje Jevreja, odnosno sljedbenika judaizma u vjerskom smislu. Naprotiv, crnogorski zakoni su po pitanju vjerske i nacionalne tolerancije bili za svoje vrijeme prilično liberalni i tolerantni. U Crnoj Gori prije 1918. praktično ne nailazimo na tragove antisemitizma. Stereotipi Jevreja koji se povremeno pojavljuju u crnogorskom narodnom predanju, legendama, anegdotama i književnosti tog doba bazirani su prije svega na njihovom dominantnom socijalnom identitetu (trgovci), bez tragova vjerski, nacionalno ili „rasno“ motivisanih predrasuda, o mržnji da i ne govorimo. Iako je u Crnoj Gori posebno poslije Berlinskog kongresa 1878. došlo do primjetne modernizacije, urbanizacije, porasta državnog aparata, i djelimičnog ekonomskog razvoja, specifične crte crnogorske modernizacije tog doba u velikoj mjeri su ograničile potencijalan prostor za moguće doseljavanje Jevreja (i ne samo njih). Naime, državni aparat je bio relativno malobrojan. Manjak

domaćih kadrova koji se ošeoćao u procesu izgradnje moderne crnogorske države uglavnom su kompenzovali tzv. izvanjci, većinom Sloveni iz Habsburške monarhije, posebno Srbi. U razvoju ugostiteljstva i sitne trgovine, koji je u drugoj polovini 19. i početkom 20. vijeka u mnogim evropskim zemljama Jevrejima nudio šansu za ekonomski i društveni uspon iz njihovog donedavno gotovo opšteg siromaštva i marginalne socijalne pozicije, u Crnoj Gori su sličnu ulogu igrali Albanci, iako ne treba zanemariti ni udio samih Crnogoraca u prvoj fazi razvoja kapitalističkih ekonomskih odnosa. Pored toga, analizirali smo prije svega na osnovu etnološke literature moguće jevrejske tragove u toponimiji, ličnim imenima i legendama (Žudjeli/Žuđeli, Jaudije, Čifuti i slično). Zaključili smo, u skladu s drugim autorima koji su već ranije dotakli ovu temu, da ove i slične termine koje izazivaju „jevrejske“ asocijacije ne možemo dovesti u direktnu vezu s „pravim“ Jevrejima, sljedbenicima judaizma, i da oni zato ne predstavljaju nikakav dokaz o nekadašnjoj prisutnosti Jevreja na ovim prostorima. Na kraju, pažnju smo posvetili i kontinentalnom ševeru današnje Crne Gore, odnosno crnogorskom dijelu Sandžaka koji je Kraljevini Crnoj Gori pripao tek poslije balkanskih ratova 1912–1913. Ni u ovom dijelu Crne Gore nijesmo pronašli istorijske izvore koji bi dokazivali da su na ovom prostoru prije 1918. živjeli Jevreji. Najbliže jevrejske zajednice nalazile su se na prelasku 19. i 20. vijeka u dijelu Sandžaka koji je poslije balkanskih ratova pripao Srbiji (Novi Pazar, Sjenica) i u istočnoj Bosni (Višegrad, Foča).

Izvori i literatura

Državni arhiv Crne Gore (DACG), Cetinje.

- An unsere Leser! (1916). *Cetinjer Zeitung*, nr. 1, 18. avgust 1916, s. 3.
- Arndt, T. – Dohnal, F. (2017). „Osudy židovských farmaceutů z českých zemí během holocaustu.“ In: *Česká a slovenská farmacie*, vol. 66, nr. 1, s. 35–45.
- Barišić, S. (2006). „Jevreji u Beogradu“, In: *Religija i tolerancija*, br. 5, s. 71–83.
- Benbassa, E. – Rodrigue, A. (1993). *Juifs des Balkans. Espaces judéo-ibériques XIVE–XXe siècles*. Paris: Éditions la Découverte.
- Blechová-Čelebić, L. (2007). „Vjerska slika Boke Kotorske početkom XV vijeka – arhivska svjedočanstva“, In: *Croatica Christiana periodica*, vol. 31, nr. 60, s. 59–74.

- Blechová-Čelebić, L. (2009). „První doklady židovského osídlení v benátském Kotoru (15. a 16. století). Výsledky archivního průzkumu Historického a Biskupského archivu města Kotor.“ In: *Mediaevalia Historica Bohemica*, vol. 9, nr. 2, s. 133–143.
- Bohoreta Papo L. (2019). *Sefardska žena u Bosni*. Sarajevo: Connectum.
- Brajović, S. (2013). „Between the Ottoman Empire and the Venetian Republic – The Bay of Kotor and the Montenegrin Coast in Early Modern and Modern Times“. In: *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 7, *Menorah Collection of Papers*, vol. 3, Beer Sheva: Moshe David Gaon Center for Ladino Culture; Ben Gurion University of the Negev, s. 225–232.
- *Cemetery Tourism Study / Cemetery studija turizma*. (2021). autori projekta Bogdan Kušević, Marija Novaković, Kotor, 2021, dostupno na: www.jevzajcg.me/knjige/cemetery%20tourism%20study.pdf
- Čirgić, A. (2009). *Rječnik njeguškoga govora*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska.
- Čirgić, A. (2018). *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Freidenreich, H. P. (2001). *The Jews of Yugoslavia. A Quest for a Community*. Skokie: Varda Books.
- Gottlieb, Hinko (Hajim), *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=86>
- *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku*. (2021). Autori projekta Marija Kušević i Bogdan Novaković, Kotor, dostupno na: <http://jevzajcg.me/knjige/JEVREJI%20U%20KOTORU.pdf>
- Jovićević, A. (1911). „Riječka nahija (u Crnoj Gori)“. *Srpski etnografski zbornik*, knjiga XV. Beograd.
- Jovićević, A. (1922). „Crnogorsko Primorje i Krajina“, *Srpski etnografski zbornik*, knjiga XXIII. Beograd.
- Jovićević, V. D. (1994). *Danilov zakonik: snaga države*. Podgorica – Priština: Oktoih – Grigorije Božović.
- Kapper, S. (1882). *Gusle. Ohlasy černoorské*. Praha.
- Kapper, S. (1998). *Pohádky přímořské*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Kapper, S. (1999). *U Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- Lekić, P. (2022). *Hrišćanski kultovi u Crnoj Gori (I–XVIII vijek)*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Mentović, M. – Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Novi Pazar: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije.
- Milić, Z. (1995). *A Stranger's Supper: An Oral History of Centenarian Women in Montenegro*. New York: Ywayne Publishers.

- Milić, Z. (1996). *Tuđa večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Mosinger, Benedikt Rudolf, *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=1369>
- *Narodne priče iz stare crnogorske periodike* (2016). Sabrala, za štampu pripremila i priredila Zorica Mrvaljević. Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice.
- Palavestra, V. (1966). „Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Nova serija, sv. XX/XXI, Sarajevo, s. 5–86.
- *Pjesmarica Nikole Mazarovića*. (2018). Prir. Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Plamenac, R. T. (1997). *Memoari*. Podgorica: CID.
- *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima 1879*. (2009). Cetinje: Državni arhiv Crne Gore – Zavod za statistiku Crne Gore (2 toma).
- Popović, M. (2018). „Istorija i literarna mistifikacija u jednoj priči Stefana Mitrova Ljubiše o vjerskoj konverziji“. In: *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 7–8, godina IV, s. 31–34.
- Scheer, T. (2013). „*Minimale Kosten, Absolut Kein Blut!*“ *Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Sindik, D. (1997). „Jevreji u srednjovekovnom Kotoru?“. In: *Zbornik 7 : Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, s. 102–104.
- Sindik, D. (2013). „Jews in Medieval Serbian Sources“. Eliezer Papo, Nenad Makuljević (ed.), *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 7, *Menorah Collection of Papers*, vol. 3: *Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in Ottoman Balkans*. Beer Sheva: Moshe David Gaon Center for Ladino Culture; Ben Gurion University of the Negev, s. 13–25.
- Stulli, B. (1989). *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreba, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Kulturno društvo „Dr. Miroslav Šalom Freiburger“.
- Šistek, F. (2009). *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska.
- Šistek, F. (2016). „Nationale Minderheiten in internationalen Beziehungen und der Gesetzgebung Jugoslawiens“. Kateřina Králová – Jiří Kocian – Kamil Pikal, hrsg, *Minderheiten im sozialistischen Jugoslawien: Brüderlichkeit und Eigenheit*. Frankfurt: Peter Lang, s. 27–71.

- Šístek, F. (2021). „Jevreji u Crnoj Gori u međuratnom periodu (1918–1941)“. *Lingua Montenegrina*, vol. XIV, sv. 2, br. 28, s. 175–201.
- Šobajić, P. (1996). *Bjelopavlići i Pješivci*. Podgorica: CID.
- Švob, M. (2004). *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice, I. Knjiga*. Zagreb: K. D. Miroslav Šalom Freiburger, Židovska općina Zagreb.
- Thau, Johanan (Johann), *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=2585>
- *Vladalačka kuća Petrović Njegoš*. (1910). Cetinje: Odbor za proslavu 50-godišnjice vladanja Nj. Kr. Visočanstva Knjaza Nikole I.
- Vukmanović, J. (1988). *Crmnica. Antropogeografska i etnološka ispitivanja*. Beograd: SANU.
- Vukmanović, J. (2002). *Paštrovići. Antropogeografsko-etnološka ispitivanja*. Podgorica: CID.
- Vukotić, V. (2012). „Odjeci afere Drajfus u crnogorskoj štampi“, *Arhivski zapisi* (Cetinje), g. XIX, br. 1, s. 113–136.

František ŠISTEK

LAND WITHOUT JEWS? MONTENEGRO AND THE JEWS BEFORE 1918

The article tackles the question of possible Jewish presence in Montenegro before 1918. It is the first scholarly study on the topic. The introductory part summarizes the results of previous research on the presence of the Jews in the Bay of Cattaro (Boka Kotorska) and Montenegrin Littoral (Crnogorsko Primorje). Before 1918, this stretch of Adriatic coast, neighboring the independent principality / kingdom of Montenegro, belonged to the Republic of Venice and later the Habsburg Empire. However, the region maintained multiple lively links with Montenegro. Since the early 19th century until 1918, a small but steadily growing number of Jews (6 in 1811, 124 in 1910) lived in Kotor and other seaside towns. The main part of the text is dedicated to the territory of Montenegro in its pre-1918 frontiers. The research of a wide range of available sources – Montenegrin population censuses, official documents, period press as well as travelogues and other testimonies by foreign visitors – has revealed no mentions of Jews living in Montenegro proper. However, some Montenegrins did come into contact with the Jews beyond the borders of their homeland. The author then analyzes Jewish traces (including false traces) in Montenegrin toponymy, surnames and folk legends. He highlights the fact that there were no legal restrictions which would prevent Jews from settling in

Montenegro or potentially hinder their religious rights. The country was also free of antisemitic prejudice, discourse and politics. The main reasons which prevented the influx of Jews into Montenegro in search of professional opportunities were insecurity (until 1878–80, Montenegrins were frequently engaged in wars and local conflicts with the Ottomans and their Muslim neighbors) and limited possibilities for economic and social advancement in this tiny and underdeveloped land. In the last part of the article, the author pays attention to the Sandžak, continental region with a longer Ottoman past, divided between Montenegro and Serbia only after the Balkan Wars of 1912–13.

Keywords: *Jews, Montenegro, Balkans, demography, ethnology, religious and national minorities, Judaism*

Izvorni naučni rad

UDK 27:26

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

DA LI PUTEH HRISTA ILI TALMUDA?

Antisemitizam s pravoslavnohrišćanskom podlogom u kolaboracionističkoj propagandi u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata

U radu se predstavljaju i analiziraju antisemitski istupi iz re-dova sveštenstva Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata.

Ključne riječi: *antisemitizam, Crna Gora, Drugi svjetski rat, antikomunizam, Joanikije Lipovac*

Pravoslavna crkva u Crnoj Gori do formiranja države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca imala je svoje sedište na Cetinju i funkcionisala kao autokefalna crkva na čelu s crnogorskim mitropolitom.¹ Ukidanje crnogorske državnosti 1918. pratilo je i ukidanje crnogorske crkve. Crnogorska crkva stavljena je pod jurisdikciju novoformirane Beogradske patrijaršije i time postala dio Srpske pravoslavne crkve (Crkve Srbije). Zakonom o Srpskoj pravoslavnoj crkvi iz 1929. godine te Ustavom Srpske pravoslavne crkve iz 1931. dovršen je čin njenog potpunog brisanja.² Godine 1931. u sklopu SPC formirana je Crnogorsko-primorska eparhija (Mitropolija crnogorsko-primorska), koja će imati jurisdikciju nad najvećim dijelom Crne Gore. Na čelu Mitropolije crnogorsko-primorske prilikom izbijanja Drugoga svjetskoga rata u Jugoslaviji nalazio se mitropolit Joanikije Lipovac, rođen u Boki Kotorskoj krajem XIX vijeka, antikomunistički vladika nacionalističke orijentacije. Za razliku od tadašnjeg patrijarha SPC Gavrila Dožića, koji je neskriveno podržao an-

¹ O istorijatu crnogorske crkve videti: Jovanović, Vladimir, *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseljena (1766–1925): prilozi istoriji hrišćanstva u Crnoj Gori*, Pobjeda & OKF, Cetinje – Podgorica, 2014.

² Jovanović, Vladimir, „Mitropolija crnogorsko-primorska je formirana 1931. godine: samo sedam godina je starija od Amfilohija“, Portal Antena M, link: <https://www.antenam.net/istorija/123830-mitropolija-crnogorsko-primorska-je-formirana-1931-samo-sedam-godina-je-starija-od-amfilohija-3>.

tifašističko raspoloženje u Kraljevini Jugoslaviji te zbog toga ubrzo nakon kapitulacije Jugoslavije uhapšen u Manastiru Ostrog od strane Gestapoa, Joanikije Lipovac je odmah stupio u saradnju s okupatorima.³ Joanikije je svečarski dočekaio talijanske okupatore, uključujući i njihova kralja, tokom posete Cetinju, a bio je prisutan i na tzv. Petrovdanskom saboru kada je proglašena nezavisna Crna Gora pod fašističkim patronatom.⁴ Izbijanje Trinaestojulskoga ustanka pod vođstvom KPJ vladiku će dodatno očvrstiti u njegovim antikomunističkim stavovima. Ne samo da je počeo s kritikom i raščinjavanjem popova koji su se priključili ustanku no se i otvoreno uključio u antipartizansku i antikomunističku propagandu. Formiranjem četničkoga pokreta u Crnoj Gori vladika je dobio omiljenu vojnu formaciju koju je beskompromisno podržavao. Odlaskom Talijana i dolaskom Njemaca vladika Joanikije nije izmijenio stavove, već je dao punu podršku politici Narodne uprave. Dragutin Papović o tome piše: „Duhovni pokrovitelj bjelaške nacističke opcije u Narodnoj upravi bio je mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije Lipovac. On se pojavljivao na svečanostima koje su organizovali okupator i kolaboranti, i u tim prilikama je osuđivao komunizam i zločine koje su počinili partizani, ali nikada nije osudio zločine koje su počinili okupatori i nacionalističke snage u Crnoj Gori. Na taj način se mitropolit Joanikije eksponirao kao pristalica režima Narodne uprave. Joanikije se nalazio među zvanicama koje su 4. januara 1944. prisustvovala na prijemu kod dr Kramarca, dok je mitropolit imao prijem i kod general-majora Kajpera prilikom obilježavanja Nove godine. Njegovo sveštenstvo je bilo nacionalistički, antisemitski, antikomunistički i antidemokratski nastrojeno.“⁵

Od prve polovine 1942. godine u opsežnoj vojnoj i propagandnoj antikomunističkoj akciji okupatora i njegovih kolaboratora u Crnoj Gori, svoju ulogu imaće i Pravoslavna crkva. U nastupima i tekstovima nekolicine njenih sveštenika uočljiva su antisemitska gledišta. Posebno antisemitski narativ iz redova crkve javiće se tokom njemačke okupacije. Na antisemitizam dijela sveštenstva Pravoslavne crkve u Crnoj Gori tokom rata zasigurno je uticaja imala hrišćanska tradicija, ali i same društvene prilike. Kako je to odlično zapazio proučavalac života i djela srpskog vladike i antisemite Nikolaja Velimirovića Jovan Byford, recidive hrišćanskih predrasuda prema Jevrejima u pra-

³ O teškim uslovima u kojima se SPC našla poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije videti: Stojanović, Aleksandar, „‘Crvene vladike’: Srpska pravoslavna crkva na stranicama kolaboracionističke štampe“, In: Stojanović, Aleksandar (pr.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga 2, Filip Višnjić, Beograd, 2017, str. 129–148.

⁴ Adžić, Novak, „Petrovdanski sabor 12. jula 1941. godine“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/236178--adzic-petrovdanski-sabor-12-jula-1941-godine>.

⁵ Papović, Dragutin, „Nazizam u Crnoj Gori“, In: Papović, Dragutin, *Rani ratovi*, Otvoreni kulturni forum, Cetinje, 2010, str. 104.

voslavnome svijetu olakšavala je velika privrženost Svetim crkvenim ocima i nekritičko prihvatanje njihovih stavova: Jovana Zlatoustoga, Justina Filozofa, Origena, Avgustina i drugih, u čijim djelima ima tradicionalnog antisemitizma.⁶ Poznato je da je Srpska pravoslavna crkva u međuratnom periodu imala jako dobre odnose s jevrejskim zajednicama u Jugoslaviji i da ta institucija nije promovisala niti podržavala antisemitsku politiku.⁷ No unutar Crkve javile su se određene struje koje su na antisemitizam gledale kao na sastavni dio pravoslavno-nacionalističke ideologije, u prvome redu „Bogomoljački pokret“ koji je predvodio vladika Nikolaj Velimirović, blizak pokretu „Zbor“ Dimitrija Ljotića.⁸ Dio sveštenika SPC bili su ili članovi ili simpatizeri te organizacije. Nekoliko godina uoči Drugoga svjetskoga rata SPC je imala problema zbog antisemitskih stavova svog prvog čovjeka, patrijarha Varnave Rosića (umro 1937), koji nije krio svoje simpatije prema Hitleru i antisemitizmu. I na Varnavu i na ostatak antisemitskog sveštenstva srpske crkve velikog uticaja imali su i ruski popovi koji su prebjegli u Jugoslaviju nakon boljševičke revolucije, koji su komunizam posmatrali kao instrument Jevreja da se uništi ruski narod i njegova pravoslavna vjera.⁹ Zaslijepjenost antikomunizmom definitivno je uticala na pojavu antisemitizma u Crnogorsko-primorskoj mitropoliji. Po antisemitizmu posebno se izdvajao jedan od predavača na Cetinjskoj bogosloviji – jedinjoj u okviru SPC koja je radila tokom rata, što je potvrđivalo saradnički kapacitet Mitropolije crnogorsko-primorske s okupatorom – pominjani ljotićevac Vlajko Vlahović. Od popova koji su tokom rata promovisali antisemitizam svojim se tekstovima izdvojio Jovan Todorović, sveštenik iz Pive.

U ranoj fazi crkvnog antisemitizma u Crnoj Gori tokom rata dâ se uočiti da je on uglavnom oslonjen na tradicionalne hrišćanske optužbe prema Jevrejima kao hristoubicama ili izdajnicima Hrista. Prvi takav antisemitski pristup zapažamo kod mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija Lipovca. Njegova uskršnja poslanica s proljeća 1942. godine obiluje napadima na komuniste i partizane koji su pružili otpor fašističkom okupatoru i u njoj Joanikije pravi biblijsku paralelu s Jevrejima. Mitropolit je poslanicu počeo citatima iz *Svetoga pisma* koji govore o Hristovu uskrsnuću, nazvavši ga najvažnijim događajem u istoriji svijeta. Nakon apoteoze Hristovu učenju Joanikije je prešao da govori o jevrejskoj krivici za njegovu smrt: „Jevreji, kojima

⁶ Byford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje Antisemitizma – Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 158.

⁷ Videti: Koljanin, Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.

⁸ Byford, str. 25–36.

⁹ Koljanin, Milan, „Srpska pravoslavna crkva i Jevreji 1918–1937“, *Istorija 20. veka*, 2/2009, str. 75.

bješe najveći dobrotvor, dobro su mu vratili zlom. Tužiše ga sudu, svezaše, tukoše, pljuvahu ga, rugahu mu se, na glavu mu staviše trnov vijenac, osudiše na smrt, raspeše na Golgoti.“¹⁰ S Hristova stradanja i jevrejske krivice Joanikije je prešao na iznošenje svoje kratke verzije rata u Crnoj Gori, oštro kritikujući svaki potez komunista – osudio je podizanje ustanka 13. jula 1941. godine, optužio komuniste da uništavaju crkvu, vjeru, porodicu i tradiciju, a onda aktuelne krivce za „narodno stradanje“ poistovjetio s jevrejskim sudijama koje su prokazale Hrista: „kao što su starješine jevrejske raspele Isusa Hrista na krstu na Golgoti, tako nesavjesne i nesposobne starješine, sveštenici, nastavnici, novinari, ljekari i drugi raspinju dušu narodnu na krst stradanja.“¹¹ Vidno je dakle da mitropolit Joanikije dvaput apostrofiraju jevrejsku krivicu za raspinjanje Hristovo i koristi kao simboličnu poentu koja objašnjava aktuelnu zbilju koja jevrejski „pragrijeh“ pripisuje simpatizerima komunista iz redova sveštenstva, novinara, nastavnika, ljekara itd. Po toj logici oni su u Drugome svjetskom ratu radili isto što i Jevreji nekad.¹²

Da je unutar sveštenstva Mitropolije crnogorsko-primorske postojalo stereotipno gledište na Jevreje iz Hristova perioda, potvrđuje i jedan zapis jeromonaha i predavača na Cetinjskoj bogosloviji Domentijana Pavlovića o načelu hrišćanske ljubavi, štampan u kalendaru *Ostrog*, koji je Mitropolija izdala tokom rata. U njemu Pavlović navodi da je Isus Hrist dao zapovijest o ljubavi u novom smislu, smislu koji podrazumijeva evanđeosku ljubav u svojoj punoći. Potom kazuje da su za tu ljubav znali i Jevreji, „no zbog tvrdoće njihova srca ona je bila njima samo djelimično objavljena“ kao i ostalom neznačajnom svijetu.¹³ S pozicija tog tzv. tradicionalnog hrišćanskog antisemitizma, antisemitski narativ u hrišćanskom ključu vrlo brzo je u propagan-

¹⁰ *Glas Crnogorca*, 22. mart/4. april 1942, br. 10, str. 20.

¹¹ Isto.

¹² Crnogorski kolaboracionisti trudili su se u javnome diskursu teorijski braniti Hristovo uskrsnuće i „naučno“ dokazivati tu mogućnost. U tome kontekstu zanimljiv je tekst „Hristovo vaskrsenje s kritičke tačke gledišta“ objavljen u *Crnogorskom vjesniku*. Autor toga teksta poziva se na *Sveto pismo*, ali i mišljenja nekih filozofa i književnika. Jedan od glavnih dokaza da je Hrist uskrsnuo kolumnista ovoga glasila nalazio je u tome da „ni jedan jevrejski pisani spomenik ne govori da nije Hristos vaskrsao“. Potom, kako je pisao „citirajući Renana“: „Zaista je karakteristično da starješine jevrejske nijednom prilikom ne govore apostolima da nije Hristos vaskrsao, već im naređuju da jednako čute o tome. Ja zaključujem (...) da je ovo starješina judejskih jedna na brzu ruku skrojena laž. Znači da su i same starješine judejske bile ubijedene u vaskrsenje Hristovo, te i samim tim, otpada kao netačna, odveć lažna i apsurdna ova teorija o bajagi nekakvoj pokraži tijela Hristova.“ Izvor: R. Šć., „Hristovo vaskrsenje s kritičke tačke gledišta“, *Crnogorski vjesnik*, 20. april 1944, br. 37, str. 3.

¹³ Pavlović Domentijan, „Ljubav kao glavno načelo hrišćanskog morala“, *Ostrog*, Mitropolija crnogorsko-primorska, Cetinje, 1942–1943, str. 60.

di poprimio formu modernog, političkog antisemitizma. Mnogi proučavaoci antisemitizma napominju da su hrišćanski i moderni antisemitizam u izvjesnoj korelaciji i da među njima ima historijskih veza, što dovodi u sumnju njihovo teorijsko razdvajanje.¹⁴ Pošto u crnogorskoj pravoslavlju i tradiciji nijesu zabilježene oštre antisemitske forme jer je njih spletom historijskih okolnosti potisnuo antiislamizam, može se zaključiti da je upravo Drugi svjetski rat sa svim karakteristikama koje je nosio doveo do toga da se (hrišćanski) antisemitizam javi u svom najmodernijem obliku, u čemu je prednjačio antikomunistički vid antisemitizma. Poglede velikoga dijela sveštenstva u Crnoj Gori na Jevreje i Narodnooslobodilački pokret nalazimo u *Rezoluciji sveštenstva arhijerejskog namjesništva: nikšićkog, šavničkog i kolašinskog*, donešenoj 29. decembra 1943. godine.¹⁵ Sveštenstvo iz pomenutih gradova „jednodušno je konstatovalo“ osam zaključaka i osam odluka. Prvi zaključak Rezolucije kazuje da je uzročnik sveukupnom stradanju srpskog naroda bezbožnički i krvoločni komunizam propagiran od „bjelosvjetske, skitačke, jevrejske rase“ koji su prihvatili domaći odrodi, propali đaci, seoski đilkoši i kriminalci, skitnice i ostali društveni ološ. Cilj komunizma sveštenici su videli u uništenju Svetosavlja i Srpske crkve (kako je doslovno zovu). Oni su komuniste optuživali da *Sveto pismo* nastoje zamijeniti literaturom Karla Marksa, pa su narod upozoravali da se čuva od njih jer će „najvećeg duhovnog prosvjetitelja Sv. Savu“ zamijeniti „čifutom Mošom Pijadom“.¹⁶ Iako je iz Rezolucije jasno da upozorava na jevrejsku opasnost, to njenim sastavljačima nije smetalo da u željenom kontekstu iskoriste i Njegoševe stihove iz *Gorskoga vijenca* koji se inače odnose na islam. Zato sveštenici kažu da će svakoga stići velika kletva Njegoša: „Bog vas kleo pogani izrodi / što će tuđa vjera među vama?“ Tim dokumentom upućenim „narodu srpskom“ u Crnoj Gori sveštenstvo Mitropolije crnogorsko-primorske dalo je podršku pronacističkom upravniku Narodne uprave Ljubu Vuksanoviću, kako rekoše – poznatome nacionalnom borcu, heroju Solunskog fronta, velikom Srbini i velikom pravoslavcu, četniku i jedinom predstavniku Srba u Crnoj Gori.¹⁷ Na kraju Rezolucije sveštenici su pozvali u svetu borbu protiv komunista za spas vjere. Za borce protiv komunizma nije bilo brige jer su po mišljenju sveštenika s njima bili Bog i Pravda, svetitelji, mučenici, kraljevi i carevi srpski kao i duh „najvećeg nacionalnog

¹⁴ Videti: Carrol, James, *Constantine's Sword: The Church and the Jews*, Houghton Mifflin, Boston, 2002; Goldhagen, Daniel, *A Moral Reckoning. The Role of the Catholic Church in the Holocaust and its Unfulfilled Duty of Repair*, Alfred A. Knopf, New York, 2002.

¹⁵ Rezolucija je štampana u *Crnogorskoj vjesniku*. Videti br. 10 od 6. februara 1944. godine, strane 3 i 4.

¹⁶ *Crnogorski vjesnik*, 6. februar 1944, br. 10, str. 3.

¹⁷ Isto.

vođe Sv. Save“, dok je na strani komunista bio izrod i odrod „jevrejin iz zaptvora u Srem. Mitrovici“ Moša Pijade te „objijač radnja Josip Broz – zvani Tito“. Rezoluciju srpskih sveštenika u Crnoj Gori pozitivno je predstavio i kvislinški list *Glas Boke*. U uvodniku na naslovnoj stranici pisalo je da je riječ o „vrlo interesantnom“ dokumentu koji na „jedan lijep i otvoren način osuđuje destruktivni rad narodnih izroda“. ¹⁸ Komentator Rezolucije pohvalio je odluke sveštenika da se krene u borbu protiv komunizma, najvećeg neprijatelja svetosavlja i srpstva, koji predvode „čifuti Moša Pijade i Josip Broz“. Čini se da svijest o partizanskom pokretu među crnogorskim sveštenstvom lojalnom okupatorskoj politici vrlo slikovito artikuliše sveštenik Jovan Todorović, koji je svoju kritiku naročito ustremio na popove koji su prišli Titu. Njegove riječi donosi Dragutin Papović u svom tekstu o nacizmu u Crnoj Gori: „Vama koji držite molevstvija u Nemanjinim zadužbinama za čifuta Moša i Tita, za pobjedu oružja krvoloka i izroda srpskoga naroda nema mjesta u srpskom narodu i njegovoj Crkvi. Ne sknavite srpske svetinje i bogomolje! Idite u sinanoge! U Čifute!“ ¹⁹

Kolaborantska propaganda stvarala je dualističku sliku stvarnosti. Naspram svijeta hrišćanstva u kome postoje moralna načela i nacionalni simboli pozicionirala je bezbožnički i rušiteljski „jevrejski komunizam“. Teoretiziranjem o razlikama između marksizma-komunizma i hrišćanstva te prednošću hrišćanske religije u odnosu na ideologiju, posebno se iz redova crkve bavio mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije. O tome je detaljnije govorio u svojoj božićnoj poslanici za godinu 1944. Kritikujući materijalističku filozofiju Karla Marksa, Joanikije je istakao da je Marks „Jevrejin, koji se pokrstio u šestoj godini“. ²⁰ Navodeći tu bespotrebnu informaciju o porijeklu, mitropolit je Marksa negativno stereotipizirao kao razdražljiva, zajedljiva i ljutita čovjeka koji je raskrstio sa svima prijateljima i istomišljenicima, osim sa Engelsom, koji ga je izdržavao. Marksovo učenje sagledao je kroz težnju za materijalnom dobiti viđevši u njemu otisak Marksova života koji je, kako kaže Joanikije, „mnogo puta bio gladan“ i „teoretisao kako bi svi ljudi bili siti“. ²¹ Njemačkog filozofa nazvao je duhovnim ocem bezbožnog komunizma, osvrćući se na njegovu misao da je „religija uzdah pritisnutoga stvorenja, osjećanje jednoga svijeta bez srca, opijum naroda“. U poslanici je naveo i to da je Marks napisao studiju o jevrejskom pitanju, ali o njoj nije detaljisao. Nakon opsežne kritike marksističke filozofije i pregleda života Isusa Hrista Joanikije je zaključio i poručio Crnogorcima: „dva su dakle puta – put Marksov i put Hristov. Radi

¹⁸ *Glas Boke*, 19. februar 1944, br. 2, str. 1.

¹⁹ Papović, str. 105.

²⁰ *Crnogorski vjesnik*, 1. januar 1944, br. 1, str. 1.

²¹ Isto.

spasenja vremenoga i vječnoga svoga ličnoga, svoga naroda i svega čovječanstva pođimo za Hristom, a ne Marksom.“²² Pored ove božićne poslanice mitropolita Joanikija u kojoj je izdiferencirao komunizam i hrišćanstvo, u kolaboracionističkoj štampi je objavljena i božićna čestitka člana resora Narodne uprave za narodnu odbranu iz redova Crnogorske stranke – Mitra Popovića. On je uz riječi „Mir božji, Hristos se rodi“ rekao da narod te godine slavi Božić s jaukom i plačom zbog komunista – „odroda i nebraće, koji pljunuše na sve ono što je Srbinu sveto: vjeru, čast, poštenje i porodicu“ i da kao što Juda prodade Isusa za 30 srebrenjaka, tako „oni izdadoše svoj narod i gurnuše ga u propast za zlato krvave Moskve i međunarodnog Jevrejstva“.²³ Božićnu čestitku Popović je iskoristio i da pozove narod da s vjerom u boga krene u borbu do konačnog istrebljenja bezbožnika, bogohulnika, bludnika, zločinaca i pljačkaša koje predvode Tito i Moša.

Prihvatajući hrišćanstvo, odnosno pravoslavlje, kao jedan od bazičnih postamenata svoje ideologije i identiteta, kolaborantska propaganda usmjerila se i na kritiku svetih simbola jevrejstva. Ona je najvidljivije prezentovana u tekstu nepotpisanog autora „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?“, koji je objavio *Crnogorski vjesnik* januara 1944. godine. U tome antisemitskom napisu, u kojemu su Jevreji nazvani najprizemnijim imenima i optuženi za neviđenu mržnju prema nejevrejima, autor se koristio starom antisemitskom tehnikom prilaganja izmišljenih citata iz *Talmuda* koji su čitaocima trebali približiti o kakvome je narodu riječ:

Bogu su miliji Jevreji od Anđela / Svaki onaj koji nije obrezan po jevrejski, jeretik je i bezakonik / Kao god što je čovjek nad životinjom, tako je i Jevrejin nad svim narodima svijeta od Boga postavljen / Svi narodi koji Jevreji nijesu, psi su i magarci – Kuće nejevrejske kuće su životinjske / Najboljem jeretiku uzmi život samo ako možeš / Slobodno je ubiti onoga koji jevrejsku vjeru poriče / Ko proliva krv onih koji nijesu Jevreji, vele rabini, Bogu žrtvu prinosi...²⁴

²² Isto, str. 2.

²³ *Crnogorski vjesnik*, 7. januar 1944, br. 2, str. 10.

²⁴ Dalje nastavlja: „Zapovijed ‘ne ubij’ znači i važi samo za Jevreje, a ne i za nevjernike / I najboljeg među Hrišćanima treba udaviti / O vlastini i privatnoj svojini kaže: ‘Bog je dao vlast i pravo Jevrejima na život i imanje sviju naroda. Opljačkati nevjernike sa svijem je dozvoljeno, a tako isto i nadnicu mu zakinuti. Zapovjed Mojsija ‘Ne ukradi’ znači da jevrejina ne pokradeš i neoštetiš, a ne nevjernike. Za čivuta krađa nije i ne može biti krađa, jer sav svijet pripada od Boga njima u imanje i vlapštinu. On uzme samo ono što mu treba i što je njegovo / O prevari: ‘Jevrejin može nevjernika prevariti i oguliti ga, ali svog bližnjeg izrailjca ne treba varati / Ako bi Jevrejin imao spor sa nevjernikom pred sudom, treba da se sve moguće učini da tvoj brat jevren spor dobija’.“ Izvor: C., „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3. Podmetanje ovih

Po mišljenju autora pomenutog teksta, najbolji poznavalac jevrejske svete knjige koji je razobličio njihovu svrhu bio je August Rohling (*August Roling*), inače jedan od najzagriženijih evropskih katoličkih antisemita, poznat po svojim uvredljivim studijama o jevrejstvu i jevrejskom pitanju s kraja XIX i prvih decenija XX vijeka, a čije je djelo dobro bilo poznato antisemitima u Srbiji.²⁵ Kolumnista *Crnogorskoga vjesnika* smatrao je da je Rohlingova knjiga o *Talmudu* postala „kamen spoticanja za Čivute, njihovu vjeru, njihovo poštenje i moral“ te da je zbog svojih istinitih stavova morao napuštiti Evropu i preseliti se u Ameriku budući da su svi tadašnji evropski političari, državnici, finansijeri „bili Čivuti“.²⁶ U Rohlingovim zapisima nalazio je potvrde da je *Talmud* „sramno vjerovanje“ koje propovijeda omrazu, laž, zabludu, prevaru i uništenje i da su mu zbog toga Jevreji ostali vjerni vjekovima kako bi poštujući njegova načela ovladali drugim narodima. Pored Rohlinga, autor je pohvalio knjižicu predavanja Dimitrija Ljotića *Drama savremenog čovječanstva*, naročito zbog Ljotićeve tvrdnje da su Jevreji reditelji aktuelne svjetske drame kroz komunizam i kapitalizam.²⁷

U istome tekstu autor se osvrnuo i na „jevrejsko pitanje“ u Crnoj Gori. On je smatrao da „čivutsko“ pitanje do „skorijeg“ vremena nije razmatrano u Crnoj Gori „jer ih u opšte među nama nije bilo“. Potom je optužio Jevreje da su u crnogorsku zemlju došli „preko šume“, kupujući i prerađujući drvo – zbog čega su opustošili „brda viteške Crne Gore strašnije nego li Omer paša ili Čuprilić vezir“.²⁸ Za efekat zgarišta i spržene zemlje te zavodjenje crnogorske

citata bilo je prisutno na južnoslovenskome prostoru još početkom XX vijeka. Još 1908. godine u glasilu „Antisemita“, koji je izdavala antisemitska liga kršćana rimo-katoličke i pravoslavne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, objavljen je gotovo istovjetan tekst, s primjetnim jezičkim modifikacijama. Kasnije su taj tekst i ovi fabrikovani citati obilato korišćeni i u kolaboracionističkoj štampi Nedićeve Srbije i Pavelićeve NDH. O tome videti: Zuckerman, Boško, *Psihologija Holokausta*, str. 53–54. Znajući za veze između Nedićeve Srbije i Narodne vlade u Crnoj Gori, ne treba sumnjati da je autoru teksta „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“ u *Crnogorskome vjesniku* bio poznat tekst srpskog antisemite Milorada Mojića „Srpski narod u kandžama Jevreja“, u kome Mojić prilaže gotovo istovjetne citate.

²⁵ O tome videti: Byford, Jovan, „Antisemitizam i ‘Jevrejsko pitanje’ Jaše Tomića, *Portal Peščanik*. Dostupno na: <https://pescanik.net/antisemitizam-i-jevrejsko-pitanje-jase-tomic/>

²⁶ C., „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

²⁷ Uz pomenuti tekst štampan je i odlomak iz Ljotićeve knjige pod naslovom „Upamtimo“: „Niko ne može shvatiti zlo boljševizma ko ne shvati njegovu vezu sa Jevrejstvom. Boljševizam kao marksizam ima zadatak da razbije organsko jedinstvo svih nejevrejskih naroda i zasije ga klicama rasula, koje treba jednoga dana da dovedu do svjetske revolucije (...) A i jednu i drugu ulogu boljševizmu su dali Jevreji, jer je to jedini način da se ostvari njihov pedesetvjekovni san o vladavini Izrailja nad svima ostalim narodima.“ Izvor: Ljotić, Dimitrije, „Upamtimo“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

²⁸ C., „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

omladine okrivio je Tita, Mošu Pijadu i Isaka Levija.²⁹ U njegovim shvatanjima za Jevreje i *Talmud* nije bilo mjesta jer je smatrao da je Crna Gora „hram nacije sa idejom ‘Krsta časnog i slobode zlatne’“, kojoj su se zbog toga divili velikani i veličali njene krstonosne borbe. „Crna Gora sa Hristom, bila je David koji je obarao Golijata, Crna Gora sa Talmudom biti će sram i poniženje nacije! Zato pođite putem Hrista, putem prađedova!“³⁰ Jedan drugi dopisnik *Crnogorskoga vjesnika*, a moguće i isti, samo ovoga puta potpisan kao „Podgorički omladinac“, pozivao je na mimoilaženje s učenjem Talmuda: „Moramo se razlikovati i poći putem Hrista a ne Talmuda.“³¹ Pod talmudistima podrazumijevao je crnogorske komuniste koji uništavaju njenu srpsku i pravoslavnu tradiciju, odnosno crvenu „rulju“ koja ide „đavoljijem tragom“. Pravoslavlje i srpstvo smatrani su za jačeg u sukobu protiv jevrejskoga komunizma budući da je i urednik *Crnogorskoga vjesnika* Miomir Dubak poručivao da su oni koji su „iskalili sav gnjev i mržnju jevrejskog roda“ na Crnu Goru naišli „na oštar mač Srpstva i Pravoslavlja“ koji će dovesti do konačne pobjede.³²

U primjerima antisemitizma s hrišćanskom podlogom u Crnoj Gori posebno će do izražaja doći potenciranje svetosavlja. Sveti Sava predstavljan je kao idealan model ličnosti u kojoj su spojene nacija i vjera, odnosno srpstvo i srpska nacionalna crkva, na što je još prije Drugoga svjetskog rata ukazivao i Nikolaj Velimirović upoređujući Svetoga Savu s Adolfom Hitlerom, koji je nastojao stvoriti njemačku nacionalnu crkvu.³³ U svetosavlju je tražen spas narodne duše od komunizma i međunarodnoga jevrejstva. Još početkom 1943. godine tzv. Cetinjska nacionalna omladina organizovala je u Zetskome domu Svetosavsku proslavu. Omladinac Petar Vukmirović održao je tom prilikom predavanje o Svetome Savi, „prosvjetitelju, književniku i državniku“. Osvrćući se na mlađe generacije koje su mahom simpatisale Narodnooslobodilački pokret, Vukmirović im je zamjerao što nijesu pošli učenjem Svetoga Save „koji je sjedinio pravoslavlje i nacionalnost“, već su odabrali revolucionarne dogme propisane od ljudi „koji nemaju nacionalne države“ i ljudi koji ne poštuju pravo ličnosti kao pojedinca.³⁴ Za ljude koji nemaju nacionalne države

²⁹ Moguće da se radi o Isaku Leviju, učeniku iz Sarajeva, koji se borio u partizanskim jedinicama.

³⁰ Isto.

³¹ Podgorički omladinac, „Dva postanka masa“, *Crnogorski vjesnik*, 20. februar 1944, br. 14, str. 3.

³² Dubak, Miomir S., „Položaj srpskog naroda u današnjici“, *Crnogorski vjesnik*, 8. jun 1944, br. 51, str. 1.

³³ O kontroverzama vezanim za srpskoga vladiku videti još: Byford, Jovan, „From ‘Traitor’ to ‘Saint’: Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memory“. *Analysis of Current Trends In Antisemitism*, 22, pp. 1–41.

³⁴ DACG, AOP, NOB, Svetosavska proslava cetinjske nacionalne omladine, br. 4514 / IX 1b

Vukmirović je zasigurno smatrao Jevreje, koji su, kao što smo već naveli u prethodnim poglavljima, uveliko tokom 1942. godine u Crnoj Gori optuživani za širenje i propisivanje komunističkih ideja.

Ideologija svetosavlja protiv komunista i Jevreja bila je jedna od osnova Narodne uprave. Ono je deklarirano kao „najveća snaga i moć našega naroda“.³⁵ Za najveće protivnike svetosavlja kroz istoriju *Crnogorski vjesnik* je pokazao Osmansko Carstvo, a u modernoj istoriji „jezuite“ i „Izrailjevu djecu“. Autor koji se koristio pseudonimom Dubovica tvrdio je da je konkordat koji je Katolička crkva „posredstvom jezuita“ namjeravala potpisati s Kraljevinom Jugoslavijom za vrijeme mandata Milana Stojadinovića trebao biti „glogov kolac“ u svetosavlje, ali da je to svojom borbenošću spriječio „Savin sljedbenik“, patrijarh SPC Varnava Rosić.³⁶ S druge strane, pomenuti kolumnista tvrdio je da su ono što jezuitima nije pošlo za rukom nastavila „Izrailjeva djeca“ koja su ošetila da „ne mogu na Balkanu zagospodariti dokle je god Svetosavlja“. Zbog toga su Tito i Moša Pijade ustremili „svoje strijele na Svetosavlje“.³⁷ Međutim, svetosavlje kao „najjača falanga u Evropi“ izdržaće i taj napad i odbraniti srpstvo kao mnogo puta kroz istoriju: „Svetosavlje je prostrano i ono će sa svojih grudi pobijediti Tita i Moša i svu Izrailjevu djecu, koja su u posljednje dvije decenije zarazne klice sijala, pogotovo u Crnoj Gori, i naš će narodni organizam ostati čistiji nego što je ikada prije bio. Svetosavlje je nepobjedivo.“³⁸

Prednost svetosavlja doktrinarno je plasirao i sveštenik Mitropolije crnogorsko-primorske Jovan Todorović, koji je komuniste nazvao odrodima od Svetoga Save, koji su iz tamnica izvukli robijaše tuđe vjere, krvi i jezika i postavili ih na njegovo mjesto, na čelo srpskoga naroda. Todorović je pod tuđom i „nečistom“ krvlju podrazumijevao „jevreje, Turke, Cigane i druge“ koji „piju krv srpskoga naroda i ruše Svetosavlje“.³⁹ Za njega nije bilo sumnje da je taj tuđinski i protivsvetosavski duh podigao ustanak 13. jula, kada su ti novi „Sinan-paše“ opustošili Crnu Goru te podigli groblja i polomili plugove na neobrađenim njivama kako bi svjedočili „da je tu do skoro živio narod Sv. Save“. Po mišljenju sveštenika Todorovića dolazak „tuđinskoga“ duha u Jugoslaviju desio se zbog toga što ta država poslije Prvoga svjetskog rata nije utemeljena na svetosavlju. To je omogućilo uvoženje Darvina (*Charles Darwin*) sa zapada i Marksa sa „sjevera i istoka“, koji su potisnuli Sv. Savu.

– 2 (43).

³⁵ Dubovica, „Svetosavlje“, *Crnogorski vjesnik*, 26. januar 1944, br. 7, str. 1.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Todorović, J., „Srpski narodni duh kao imperativ naše današnjice“, *Crnogorski vjesnik*, 25. april 1944, br. 39, str. 1.

Todorović je smatrao da je Marksova nauka rušila iz temelja sve nacionalne i rasne vrijednosti, a da se Marks specijalno okomio „da slomi kičmu Srpstva i Pravoslavlja i da stvori novi poredak na grobnici Svetoslavlja“.⁴⁰

Upozorenje na opasnost po pravoslavlje od komunizma i poziv na njegovu likvidiranje šireno je i putem letaka. Jedan od sačuvanih naslovljen je sa „Zašto se borite pravoslavci!“⁴¹ Preko cijele prednje strane letka iscrtan je krst, dok je na zadnjem dijelu prikazan dječak u seljačkoj nošnji razapet na zvijezdi petokraki. Letak poziva pravoslavce koji se nalaze u „boljševičkim redovima međunarodnog ološa“ da se odreknu svoje borbe jer su zavedeni od strane J. B. Tita. Pravoslavci se upozoravaju da će postati robovi kolhoza bez porodice i vjere i da će raditi „za međunarodne jevrejske lešinare“.⁴² Borba protiv „jevrejskog komunizma“ proglašena je svetim ratom i predstavljena kao opštehrišćanska, a ne samo pravoslavna stvar. U glasilu *Bokeški vjesnik*, koje je izlazilo u vjerski mještovitoj, pravoslavnoj i katoličkoj Boki Kotorskoj objavljujani su apeli o neophodnosti formiranja „čvrstih falangi (...) na oltaru i jedne i druge Hristove crkve“ protiv „jevrejskog komunizma“.⁴³ Hrišćani su pozvani u rat jer „Jevrej u plaštu je grlati ateista“ i na sav glas objavljuje da je religija opijum za narod, dok „Jevrej bez plašta ljubomorno čuva Jahveov kult i troši neštedimice blago za podizanje raskošno uređenih sinagoga“. Jevrejin je optužen da „ratuje protiv religije i crkava“, ali tuđih, pritom ne žaleći tuđe žrtve. Na kraju teksta koji poziva na hrišćansku slogu protiv jevrejstva naznačeno je da će se „o bedeme pravoslavno-katoličke sloge u borbi za Hrista protiv Antihrista“ slomiti svi neprijatelji – „i mi ćemo kao srećni ljudi i pravi hrišćani sačekati kao pobjednici svršetak i posljednjeg čina ove krvave svjetske drame koju režira Izrailj“.⁴⁴ Jedan drugi tekst poručivao je komunistima koje finansiraju „Jevreji i masoni“ da će izgubiti rat, jer su „nove snage“ saveznici boga: „Mi smo jači od vas, jer Bog je jači od sotone!“⁴⁵

Za razliku od sveštenika i propagatora antisemitizma s hrišćanskom podlogom, u Crnoj Gori je bilo popova koji su odbili saradnju s okupatorom i promociju njegovih vrijednosti. Takvi su se opredijelili za narodnooslobodilačku borbu i svojim djelovanjem pomagali Titovu vojsku u koju su primani svi narodi Jugoslavije. Ukupno su 34 popa Mitropolije crnogorsko-primorske stupila u partizanske redove, od čega ih je 6 nakon rata dobilo spomenicu učesnika rata

⁴⁰ Isto.

⁴¹ DACG, AOP, NOB, Zašto se borite pravoslavci (letak), br. 4785/x1d – 31 (44).

⁴² Isto.

⁴³ Dubak, M. S., „Jevrejski komunizam – naš neprijatelj br. 1“, *Bokeški vjesnik*, 26. avgust 1944, br. 2, str. 2.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Grotli, „Komunisti, vi ste slijepci!“, *Crnogorski vjesnik*, 29. jul 1944, br. 64, str. 2.

od 1941. godine.⁴⁶ Sveštenici Mitropolije crnogorsko-primorske koji su saradivali s okupatorom i potpirivali antipartizansku propagandu podijelili su sudbinu četničkog pokreta. Njih 60 (što je činilo jednu trećinu ukupnog sveštenstva) krenulo je na poziv mitropolita Joanikija Lipovca s četničkom grupom Pavla Đurišića u odstupnicu prema Bosni, a potom i prema Sloveniji. Od onih koji su pretekli povlačenje i stigli do Zidanoga Mosta njih 56 je maja 1945. godine uhapšeno zajedno s jednom grupom četnika i strijeljano. Joanikije Lipovac takođe je uhapšen, odveden u Aranđelovac, potom isljeđivan i strijeljan.⁴⁷

Citirana bibliografija:

- Byford, Jovan. (2004). „From ‘Traitor’ to ‘Saint’: Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memory“. *Analysis of Current Trends In Antisemitism*, 22, pp. 1–41.
- Byford, Jovan (2005). *Potiskivanje i poricanje Antisemitizma – Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- C. (1944). „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“. *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.
- Carrol, James (2002). *Constantine’s Sword: The Church and the Jews*. Boston: Houghton Mifflin.
- Dubak, M. S. (1944). „Jevrejski komunizam – naš neprijatelj br. 1“. *Bokeški vjesnik*, 26. avgust 1944, br. 2, str. 2.
- Dubak, Miomir S. (1944). „Položaj srpskog naroda u današnjici“. *Crnogorski vjesnik*, 8. jun 1944, br. 51, str. 1.
- Dubovica (1944). „Svetosavlje“. *Crnogorski vjesnik*, 26. januar 1944, br. 7, str. 1.
- Goldhagen, Daniel (2002). *A Moral Reckoning. The Role of the Catholic Church in the Holocaust and its Unfulfilled Duty of Repair*. New York: Alfred A. Knopf.
- Grotli (1944). „Komunisti, vi ste slijepci!“ . *Crnogorski vjesnik*, 29. jul 1944, br. 64, str. 2.
- Jovanović, Vladimir (2014). *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseljena (1766–1925): prilozi istoriji hrišćanstva u Crnoj Gori*. Podgorica – Cetinje: Pobjeda & OKF.

⁴⁶ Ćosović, Miroslav, „Mitropolit SPC Joanikije je bio učesnik Petrovdanskog sabora“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/339640--mitropolit-spc-joanikije-je-bio-ucesnik-petrovdanskog-sabora-12-jula-1941-godine>.

⁴⁷ Šistek, František, *Dějiny Černé Hory*, NLN – Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 2017, str. 411.

- Koljanin, Milan (2009). „Srpska pravoslavna crkva i Jevreji 1918–1937“. *Istorija 20. veka*, 2/2009.
- Koljanin, Milan (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Ljotić, Dimitrije (1944). „Upamtimo“. *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.
- Papović, Dragutin (2010). „Nacizam u Crnoj Gori“, In: Papović, Dragutin, *Rani ratovi*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum.
- Pavlović Domentijan (1942–1943). „Ljubav kao glavno načelo hrišćanskog morala“. *Ostrog*. Cetinje: Mitropolija crnogorsko-primorska, str. 60.
- Podgorički omladinac (1944). „Dva postanka masa“. *Crnogorski vjesnik*, 20. februar 1944, br. 14, str. 3.
- R. Šć. (1944). „Hristovo vaskrsenje s kritičke tačke gledišta“. *Crnogorski vjesnik*, 20. april 1944, br. 37, str. 3.
- Stojanović, Aleksandar (2017). „‘Crvene vladike’: Srpska pravoslavna crkva na stranicama kolaboracionističke štampe“, In: Stojanović, Aleksandar (pr.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga 2. Beograd: Filip Višnjić.
- Šistek, František (2017). *Dějiny Černé Hory*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, str. 411.
- Todorović, J. (1944). „Srpski narodni duh kao imperativ naše današnjice“. *Crnogorski vjesnik*, 25. april 1944, br. 39, str. 1.

Internetski izvori:

- Adžić, Novak, „Petrovdanski sabor 12. jula 1941. godine“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/236178--adzic-petrovdanski-sabor-12-jula-1941-godine>.
- Byford, Jovan, „Antisemitizam i ‘Jevrejsko pitanje’ Jaše Tomića“, *Portal Peščanik*. Dostupno na: <https://pescanik.net/antisemitizam-i-jevrejsko-pitanje-jase-tomica/>
- Čosović, Miroslav, „Mitropolit SPC Joanikije je bio učesnik Petrovdanskog sabora“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/339640--mitropolit-spc-joanikije-je-bio-ucesnik-petrovdanskog-sabora-12-jula-1941-godine>.
- Jovanović, Vladimir, „Mitropolija crnogorsko-primorska je formirana 1931. godine: samo sedam godina je starija od Amfilohija“, Portal Antena M, link: <https://www.antenam.net/istorija/123830-mitropolija-crnogorsko-primorska-je-formirana-1931-samo-sedam-godina-je-starija-od-amfilohija-3>.

Boban BATRIĆEVIĆ

CHRIST OR THE TALMUD?

**Anti-Semitism with an Orthodox Christian background in
collaborationist propaganda in Montenegro during the Second World War**

The paper presents and analyses anti-Semitic statements from the ranks of the clergy of the Serbian Orthodox Church in Montenegro during the Second World War.

Key words: *anti-Semitism, Montenegro, Second World War, anti-communism, Joanikije Lipovac*

Pregledni rad

UDK 355.141-611.4(497.16)

Срђа МАРТИНОВИЋ (Цетиње)

Универзитет Црне Горе

martinovicsss@t-com.me

УНИФОРМА КАО КУЛТУРНА ОСОБЕНОСТ ЦРНОГОРСКЕ ГАРДЕ

Гарда у Црној Гори има дугу традицију још од 1767. године и владавине Шћепана Малог. Гарда представља важно обиљежје државе, њеног трајања, војних вриједности и лојалности. Тема овог рада јесу униформе гардијских јединица и то: перјаника Петра II и књаза Данила, као и перјаника, Гарде и Дворске страже за вријеме књаза/краља Николе. Пријем на службу у гардијским јединицама захтијевао је испуњење високих критеријума, док је униформа гардијских јединица била репрезентативна, декоративна, колоритна са акселбендерима, перјаницама, сјајним сабљама одишући пуним сјајем. У њима се огледао симбол државности и снага државе и њене династије. Својом појавом и постојањем, својим униформама и знамењем исказују најважније атрибуте државности, симбол су националне, државне и династичке припадности. Осим почасне и безбједносне, гардијске јединице имају много значајнију културну, односно идентитетску функцију која се односи на везу са културом и традицијом, образовањем и утицајем на статус државе и њених симбола.

Кључне ријечи: *Гарда, Црна Гора, култура, традиција, обиљежја, ознаке*

Од Петра II централни органи постају професионални, финансирају се из буџета и сходно Црној Гори као ратничком друштву, војна компонента у њиховом организовању је веома доминантна. Сенат, Гвардија и перјаници као централни органи власти основани су 1831. године. Њихов неприкосновени ауторитет је владар. Све до 1837. године припадници Гвардије или перјаника нијесу имали посебну униформу нити су се битно разликовали од обичног црногорског ратника. Перјаници су се од осталих одвајали посебним перјаницама на капима. Друга разлика, ако је

и постојала, огледала се у раскошнијем и убојитијем оружју, углавном сребром окованим или украсним детаљима, а било је каткад и разлика у богатијој одјећи. Када је Петар II дошао из Русије, приступио је реформи Сената, Гвардије и перјаника. Петар II је настојао да на препознатљив и формалан начин покаже разлику припадника централних органа од других црногорских држављана. Ова потреба да се представници државног ауторитета визуелно разликују била је одавно присутна. У циљу неке униформизације перјаника Петар II је наредио перјаничком капетану Николи Калуђеровићу да подијели перјаничке капе које су посебно израђене за њихове потребе и да су у обавези да их носе као знак којим ће се они разликовати од свих осталих чиновника. Дакле, перјаници су од 1837. године носили једнообразне перјаничке капе, које је Петар II донио из Русије и то је био основни симбол по којем су се разликовани. Према неким подацима перјаници су на капама носили и почетно слово нахије из које су долазили. Захваљујући личним примањима перјаници, као и остали припадници централних органа, почињу све више да се разликују од осталих Црногораца, а да њихова одјећа и оружје добијају неку форму униформизације. Ово нарочито долази до изражаја од 1837. године, тако да су се перјаници током прве деценије издиференцирали и по гардероби, и по оружју у односу на остале.¹ У односу на перјанике другачију гардеробу носио је перјанички капетан – на глави је имао дубоку црногорску капу са црвеним тепелуком, а носио је раскошну црногорску ношњу са златом извезеним црвеним џамаданом, плавим гаћама и ципелама са дубоким бијелим чарапама. Преко џамадана је имао богату јакну црвене боје, извезену златним врпцама и обрубом од лисичије коже. Овакав начин одијевања постаће карактеристичан касније за истакнуте представнике Сената о чему свједоче портрети појединих сенатора. Од реформе државних органа можемо говорити о дјелимичној униформизацији припадника перјаничке службе. Бројни путописци од 1838. године уочавају раскошније и другачије одијевање чланова Сената, а 1841. године њемачки путописац Ебел записао је: „Угледнији из гвардије, перјаника, сенатора, капетана и других имају преко кошуље, која је досезала до ногу, златом извезен прслук.“² Коментаришући перјаничку капу Ебел каже да су били препознатљиви „по капи, некој врсти турбана, која је била омотана шалом“. Овај путописац је уочио и перјаничког капетана за којег наводи да је „изгледао најотменије. Преко црвеног и златом опшивеног прслука пребацио је исто тако једну црвену и златном врпцом об-

¹ Јовић, Таџана, Јовићевић, Милан, *Црногорска војска – организација и униформе*, Народни музеј Црне Горе, Цетиње, 2006, стр. 17–18.

² В. Ебел, *Дванаест дана у Црној Гори*, ЦИД, Подгорица, стр. 186.

рубљену јакну која је била опшивена на оковратнику, као и на спољним рубовима и предњем дијелу рукава, лисичијим крзном. То је било сасвим онако како то у нас уобичавају хусари да забаце преко рамена њихове доламице. Носио је црногорску црвену капу која је наоколо имала обод од црне свиле, а имао је кратке плаве димије, које су се причвршћивале на кољенима, а такође и чарапе. То је било као и у већине само је мјесто опанака имао ципеле. Пушио је дугачку лулу.³ Сви путописци су сложни да постоји разлика између представника органа власти и других Црногораца. Они углавном описују црногорску ношњу различите раскоши и квалитета, која ће касније постати препознатљива код Црногораца, са разликом да су тада представници највиших власти, међу којима се убрајао и перјанички капетан, носили неку врсту јакне, раскошни кратки кожух црвене боје, везен по ободу златом и покривен обрубом богатим животињском кожом, углавном лисичијег поријекла. Ово је карактеристика углавном била у источним земљама, а у Црној Гори означавала је представника који заузима највише положаје у земљи. Тако чешки писац Душан Ламб 1843. године наводи: „Главари свих округа, затим сердари, војводе и капетани у Његошевој пратњи огрнути су с лијепим црвеним кожусима, који само до испод појаса досежу“⁴. Када је у питању капа, путописци износе неке опречне ставове, неке личности описују са класичним црногорским капама које данас познајемо, са разликом да је неко имао капу са црним или црвеним ободом, „црвене капице“⁴, „мале црне капе“ или „мале црвене капе омотане марамом или платном“⁵, друге описују да носе неку врсту крзнених капа, а треће, веома ријетке, описију да носе неку врсту омотаног феса налик турбану, међу којима убраја и Петра II. Највјероватније се ради о томе да су представници државних власти настојали да се разликују од осталих, носећи неки симбол или детаљ другачији од цивила, па су носили раскошне црвене кратке јакне, а неко је носио црвену или црну црногорску капу, док су представници Сената и капетан перјанички, како кад носили или црногорске капе понекад са неким детаљем, или су носили изразито дубоке крзнене капе са перјаницом изнад њих, а касније са златним грбом на чеоном дијелу. Омотане фесове налик турбанима носили су поједини представници Његошеве пратње из граничних крајева Црне Горе. Чарл Лем је 1843. године примијетио да Петар II носи „велику крзнену капу“, а остали Црногорци

³ Исто.

⁴ Бјазолето, Бартоломео, *Путовање саксонског краља Фридриха Аугуста у Црну Гору*, ЦИД, Подгорица.

⁵ Ђурковић Јакшић, *Енглези о Његошу и Црној Гори*, Титоград, 1963, стр. 32.

округле капе израђене „од црвене или црне материје“.⁶ Бартоломео Бјазолето за перјанике, које су били послати на границу са Аустријом да дочекају саксонског краља Фридриха Аугуста, наводи: „...мршави, робусни, јаке мускулатуре, окретни и лаки на ногама, живахних очију и поносни, потамњели од сунца. Сви су имали бркове. Главе су им биле прекривене црвеним капицама, а горња одјећа им је од сирове бијеле вуне и стегнута на средини каишем, у коме држе два пиштоља и ханџар. Чакшире су им од исте такве вуне и досезале су до чланака, а на ногама су имали опанке. Глава им је обријана, само... са чуперком на потиљку, а преко рамена су имали струку и пушку.“⁷ Енглез Хенри Лејард је оставио запис из 1839. године да им је приликом уласка у Биљарду пут „начињен кроз гомилу црногорских ратника, непосредних Владичиних пратилаца, који су, као и обично наоружани до зуба и у својим богато извезеним и животописним костимима.“⁸ Иако се не може говорити о класичној униформизацији у правом смислу те ријечи, првих деценија од оснивања перјаника искристалисали су се неки одјевни и статусни симболи који су били карактеристични само за перјанике, а неки дјелови и за представнике других главара. Може се закључити да се перјаници до 1837. године као и остали главари нијесу умногоме разликовали од осталих црногорских ратника – носили су углавном бијелу сукнену црногорску ношњу повезану појасом, на главама су имали црвене или црне црногорске капице. Од 1837. године сви перјаници су носили дубоке црвене капе налик фесовима са плаветном или златном кићанком – перјаницом. Ова капа претежно је била обмотана „огромном свиленом марамом“⁹. Перјаници су носили плаву кићанку односно перјаницу, док су златну углавном носили ађутанти или други највиши државни представници. Ове капе представљале су симбол припадности државним органима и ношене су релативно кратко до почетка владавине књаза Данила, о чему свједочи у својим мемоарима Раде Туров Пламенац, да је са тим капама била пратња књаза Данила 1852. године приликом његове посете Црмници. Петар II је ове капе набављао на различитим странама, углавном од 10 до 20 комада, што говори о томе да их је носио само мањи број људи, а црногорски господар се трудио да их набави од „највећих и најбољег квалитета“.¹⁰ Поред наведеног, од 1837. године перјаници почињу да носе раскошнију црно-

⁶ Јовић, Тајјана, Јовићевић, Милан, *н. д.*, стр. 12.

⁷ Бјазолето, Бартоломео, *н. д.*, стр. 20–30.

⁸ Ђурковић Јакшић, *н. д.*, стр. 35.

⁹ Ламбл, Вилџам Душан, „Писмо брату Јармилу“, *Гласник Етнографског музеја на Цетињу*, IV, Цетиње, стр. 183.

¹⁰ Јовић, Тајјана, Јовићевић, Милан, *н. д.*, стр. 16.

горску гардеробу са златом везеним црвеним цамаданом, бијелом или тамнозеленом доламом, јакетом, плавим гаћама, и углавном црним ципелама са бијелим сукненим чарапама умјесто опанака. Перјаници су носили и струку преко рамена која их је штитила од хладноће и врућине, али и користила за одмор. Незаобилазан дио њихове опреме био је и свилени појас, кеса са барутом – фишеклија, али и чибук из којег су пушили, а који је у Црној Гори био карактеристичан као симбол власти тога доба. Перјанички капетан разликовао се по богатијем одијевању и оружју, али и раскошно украшеној црвеној краткој јакни. У том периоду највиши представници државних органа почињу да носе и дубоке крзнене капе, које ће од времена књаза Данила преовладати код чланова Сената, претежно са кићанком са стране, а носиће је и перјанички капетани у првим годинама његове владавине.

Према сачуваном инвентару ствари перјаника Николе Пејовића који је направљен, 1849. године, непосредно након његове смрти можемо виђети каква је била његова опрема и наоружање:

1. Двије мале сребром оковане пушке,
2. Једна велика сребром окована пушка,
3. Један велики сребром оковани нож,
4. Једне кесе, фишеклије двије са пулијама (руски назив за фишеке),
5. Једне токе сребрне,
6. Један цамадан срмали,
7. Једна бијела долама,
8. Један фес – велики,
9. Један тараболос свилени (појас),
10. Један силав,
11. Један чибук с такумом – ћилибаром,
12. Једна струка нова,
13. Једна пиксла пуна енглеског барута,
14. Једне пеленгаће од шајка (црногорске гаће),
15. Три пара чарапа,
16. Један пар докољеница бијелих сукнених,
17. Једна кеса дуванкеса,
18. Један пар опанака прости,
19. Три кошуље без гаћа,
20. Два пешкира,
21. Једна торба путна под затвором.

Списак се завршава примједбом да „сем опанака, несумњиво од сирове говеђе коже, све је првокласно“.¹¹

Његошев наслѣдник, књаз Данило је након црногорско-османског рата 1852–1853. године, покренуо војне реформе. У тим реформама 1855. године формирана је Гарда. Уведене су посебне ознаке на капама за припаднике Гарде. Потреба за издвајањем Гарде настала је у циљу њеног раздвајања од осталих војних јединица и истицања њене посебности и значаја. Стотинаши, десечар, гардијски барјактар. Данило је задржао перјанике као личну, тјелесну заштиту.

Заједно са ознакама по наредби књаза Данила израђене су и посебне гардијске заставе. Радило се о застави мањих димензија на црвеном пољу са бијелим двоглавим орлом Црне Горе на средини која се постављала на посебно израђеној катарки тј. копљу. Гардијске заставе књаз Данило је уручио Гарди на Ђурђевдан 6. маја 1855. године. Сердар Раде Туров Пламенац у својим Мемоарима пише: „Скоро испред овог рата бјеше књаз Данило наредио да се начине барјаци с бијелијем двоглавијем орлом на средини на црвеном пољу... и на Ђурђевдан позвао све барјактаре и предаде им барјаке које сам ја вишини помагао натаћи на копље.“¹² На средини двоглавог орла налазио се ћирилични натпис Д I (Данило Први). Двоглави орао на гардијског застави имао је круну, као и скиптар и шару у канцама као „државним атрибутима“ јер је владар заједно са гардом представљао највишу државну власт, симбол круне и династије. Сва је прилика да се гардијска застава коју је увео књаз Данило користила од маја 1855. године до јануара 1871. године. Гардијску заставу или гардијски барјакт носило је гардијски барјактар што је представљало изузетну част и обавезу. Уз алајбарјактара, гардијски барјактар је био најзначајнији барјактар у држави. Једна гардијска застава из времена књаза Данила као реликвија чувала се у Војном музеју (Лабораторији) на Цетињу.

Након атентата на књаза Данила 1860. године, пријесто је наслиједио његов синовац књаз Никола. Књаз Никола је повећао број перјаника и кабадахија, а усвајањем војне уредбе у јануару 1871. године отпочео је војне реформе. Гарда је добила нове заставе које су једно вријеме рађене код фирме „Širović i Damjanović“ из Трста. Министарство војно Књажевине Црне Горе водило је преписку у вези израде гардијских застава у Трсту. Гардијска застава књаза Николе састојала се од бијелог двоглавог црногорског орла са круном на црвеном пољу. За разлику од гардијских

¹¹ Шкерковић, Никола, „Перјаници“, *Историјски записи*, VII, Титоград, 1961, стр. 401.

¹² Пламенац, Раде Туров, *Мемоари*, ЦИД, Подгорица, стр. 85–86.

застава књаза Данила, на Николиној гардијског застави испод орла налазио се и лав.¹³ Гардијске заставе су биле мањих димензија, а израђиване су од црвеног и бијелог „бурата“.¹⁴ Из Трста је тако 1881. године испоручено „10 малијех застава од гарде са орлом“.¹⁵ Њене димензије су биле приближне димензијама четних застава редовних војних јединица и износила је приближно 135 x 115 цм. Гардијска застава првог периода владавине књаза Николе важила је до укидања гардијске бригаде војним реформама 1880–1881. године. Тиме су престали да постоје и гардијски барјактари. Обнављањем Гардијске бригаде 1898. године вјероватно су поново враћене гардијске заставе, док су ознаке гардијских официра биле идентичне са официрским кадром регуларне војске.

Перјаничке грбове, заједно са војним грбовима израђивао је мајстор Јован Златар. Из једног акта министра војног од 16. септембра 1883. године видимо да су два перјаничка грба 5 фиорина и 20 новчића.¹⁶

Све до 1896. године извршни органи власти, перјаници и жандари дужност су обављали у народној ношњи, са грбом на капи као једином дистинктивном ознаком. Тек 1896. године перјаници и Дворска гарда задужују једнообразну униформу која је уведена без доношења одређеног прописа. Перјаничка униформа имала је карактеристичну перјаничку душанку (ћинтерац). За разлику од официрске униформе копчала се сприједа округлим дугмадима и петљама од свиленог црног конца пришивених уз руб разреза, а рамени дио рукава састављен је са предњицама.¹⁷ Украс је био много једноставнији од официрског украса, а састојао се од пет паралелно распоређених трака од уплетеног црног гајтана, који према рубу прелазе прво у двоструке кружнице, а затим настављају у цвијет са три дугуљасте латице.¹⁸ Перјанички/гардијски подофицири имали су око-вратник опточен златним ширитом са одговарајућим бројем звијезда (десечар једну, полуводник двије и водник три). Остали дјелови униформе су прости цамадан, тј. цамадан без рукава опточен дуж рубова свиленијем црним гајтаном, гаће стандардне, подвезе, докољенице, чарапе на свиту и опанци или подофицирске цревље.¹⁹ Уз униформу ишла је и кабаница војничког кроја која се плаћала по фабричким цијенама. На интервен-

¹³ Јовићевић, Милан, *Црногорски државни и династички амблеми*, Народни музеј Црне Горе, Цетиње, 2001, стр. 101.

¹⁴ Исто, стр. 102.

¹⁵ Исто.

¹⁶ ДАЦГ, Министарство војно, ф. 17, документ 57, Министар Пламенац – Државом савјету од 4. септембра 1883. године.

¹⁷ Јовић, Татјана, Јовићевић, Милан, *н. д.*, стр. 90.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, стр. 91.

цију гардијског капетана Павла Пламенца, 1902. године покушала се побољшати униформа перјаника. Цијена комплета униформе за перјанике I реда износила је 60 фиорина. Ова цифра им се исплаћивала у ратама по 5 фиорина. Уговором који је закључен између Дворске страже и терзије Митра Марковића перјаничке душанке, џамадани и подвезе морали су се радити од дебеле црвене војничке свите, гаће од доброг шимпања, а капа од вицете.²⁰ За оправку ципела ангажован је обућар Ноц Кодела. Други дјелови перјаничке униформе – кабаница, докољенице, опанци, чарапе, кошуља и бијеле гаће били су исти као код војника и израђивани су у војној радионици на Цетињу.²¹ Овим промјенама уведена је и нова капа која је одговарала народној црногорској капи само са богатим златним везом на тепелуку. Џамадан је био без рукава са једноставним везом са два пара паралелних пруга и таласастом линијом изведеним црним свиленим концем, а душанка је била иста као и раније са додатком високог колијера на којем је сприједа са обје стране запуча био извезен златни монограм и дуж цијелог оковратника стављен ширит, обоје од чистог злата. Гаће су биле црне са обично везеним свиленим шпаговима (као на џамаданима), гајтанима око ногавица и вуненим јакијем туром док су подвезе биле са најмањим украсом. Цијена душанке износила је 15,50, џамадана 9,50, гаћа 12,50, капе 2 и подвезе 0,50 круна, а цијена нових перјаничких тзв. подофицирских ципела 10 круна.²² Након 1903. године ову униформу носе припадници Дворске страже с разликом да су носили раскопчану душанку са малим и нешто другачије изведеним украсом на предњици – пет трака савијених уз руб у двије, а на крају у три кружнице, изедених свиленим жутим концем. Истим концем изведен је и једноставни флорални украс на прсном извезу џамадана.²³

Са потпуном униформизацијом црногорске војске 1910. године долази и до промјена на униформи Дворске страже. Модел за нови тип униформе Дворске страже урадио је Андрија Андриј у марту 1912. године на иницијативу и налог министра војног, бригадира Митра Мартиновића. Ове промјене нијесу биле знатне. Нова униформа је рађена од финије свите и са више украса, а састојала се од: душанке са гајтанима, гаћа, појаса и докољеница. Као алтернатива душанки Андрић је урадио перјаничку блузу са украсним гајтанима.²⁴ Његов модел је накнадно допуњен. Главна новина је да се уведе нешто другачије црне крзнене капе

²⁰ Исто, стр. 92.

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ ДАЦ, Министарство војно, ф. 22, бр. 2082 од 12. јула 1910. године.

са перјаницама, мијења се изглед грба на капи и уводе се коњичке дубоке чизме чиме униформа добија љепши и раскошнији изглед. Гардисти су имали душанку и џамадан од префињеног црвеног материјала са жутим свиленим везом орнаментике сличне црногорској ношњи, испод се налазила бијела кошуља руске крагне, а на крагни црвене блузе био је дебели златни вез дуж горњег и доњег дијела крагне. Златна орнаментика се налазила и на рукавима као и леђима. На предњој страни задржан је стари украс – трака савијена прво у двије, а потом у три кружнице. На раменима је додат нови украс у виду три осмице, а дуж средине леђног дијела од горње до доње ивице су два геометријска преплета, комбинација два круга и двије елипсе које се на једној страни завршавају једним, а на другој са два кружића спојена у виду осмице. Орнаменти са леђа понављају се и на доњим рубовима рукава. Од доњег руба, лијево и десно од средишњег украса је по једна грана са тролисним цвијетом лучно савијена према саставу са раменима.²⁵ Гардиста је имао класични црногорски вишебојни пас (тромболос), испод којег је био црвени кожни појас (колан) за смјештај револверског оружја. Гаће су биле класичне плаве као на ношњи само од квалитетнијег и префињенијег материјала, док су чизме биле дубоке црне, беспрекорно сјајне. Уз униформу у зимском периоду ишла је и сива кабаница официрског кроја. Саставни и неодвојиви дио гардијске униформе је био Гасеров М.1870, калибар 11,2 мм, раскошни револвер бијелих корица који је био искључиво везан за гардисте. На глави је била нешто дубља и дебља црногорска капа са меканим материјалом, на којој се налазио перјанички грб. На врху перјаничког грба налазила се круна која је била до самог врха капе одакле је почињала перјаница. Перјаница је била учвршћена дебљим, златним концем спирално увезаним дужине неколико центиметара из којег је излазила бијела перјаница. Перјаница је из кончаног веза излазила шире и гушће, а од половине рјеђе са дугачким и рјеђим перима. Командир и гардијски официри имали су другачију, раскошнију официрску душанку златне боје, на капи су носили пјешадијски грб одговарајуће ознаке, бијелу перјаницу и официрску сабљу модел М.1910. Капа и перјаница, чизме, гаће и џамадан били су идентични свим припадницима Гарде. Гардијски подофицири носили су једноставнију блузу са инсигнијама на крагни и перјаничким златним грбом на капи са бијелом перјаницом као и коњичке дубоке црне чизме. Гардијски подофицири нијесу носили подофицирске ознаке на капама. Униформа гардиста у принципу се није разликовала од униформе гардијских подофицира. Разликовала се парадна и свакодневна гардијска

²⁵ Јовић, Татјана, Јовићевић, Милан, *н. д.*, стр. 134.

униформа. Код парадне вез на душанки је био златни свилени, „од чисте скадарске жуте свиле“, а на свакодневној гардијској униформи црни вунени вез. Свакодневна гардијска униформа није предвиђала чизме већ опанке или ципеле и вишебојни пас, као ни крзнену црну капу већ војничку капу без перјанице. Гасеров револвер је био саставни дио обје униформе. Цетињски терзија Ђон Кола је био главни произвођач текстила за гардијску униформу, а направио је и њен модел са неколико измјена и допуна у односу на Андрићев. Вунени перјанички појасеви набављани су од Каплана Бибезића, а 108 комада чизама радио је цетињски обућар Димитрије Фатић од коже зване „јуфт маркер ЕГ“.²⁶ Чизме су под кољеном са унутрашње стране имале један мали изрез од 5 до 8 цм дужине при крајевима како би се на једној страни могао утврдити мали каиш, а на другој прегрлица запучање.²⁷ Сви су били ослобођени царине на увоз материјала за израду гардијске униформе. Од 1910. године гардисти су добијали бесплатно комплет парадне униформе (душанку, џамадан, гаће и кабаницу), док су чизме, колан, пас, душанку и џамадан за свакодневну употребу плаћали.²⁸

До промјене у униформама Дворске страже долази у првим годинама емиграције. Припадници његове гарде у емиграцији нијесу носили униформу Дворске страже, већ су носили двије варијанте униформе. Прва варијанта је била црногорска војна униформу из 1896. године, са коњичким црним чизамама, црногорском обичном капом и златним перјаничким грбом без перјанице. Друга верзија била је потпуна новина, радило се о војној униформи са једноставним опасачем/каишем, црним чизамама, на главама су имали црногорске капе са стандардним перјаничким грбом златне боје. Од осталих војника осим коњичких чизама и златног грба разликовали су се по златним плочицама на оковратнику и танким златним повезом на рукама као и по кожним каишевима који су повезивали нарамнице са опасачем са обје стране. У зимском периоду гардисти у емиграцији имали су војничке шињеле. Осим чина на капи и официрских еполета и сабље, униформа гардијског командира или официра није се разликовала од осталих гардиста. Не постоје подаци да су гардисти носили стандардне униформе Дворске гарде са перјаницама које су биле рађене по узору на црногорску ношњу, већ су у овом периоду носили искључиво класичну униформу са додатком гардијских елемената и ознака. Претпоставља се да је ову униформу и ознаке израђивало краљевско Министарство војно у емиграцији, највероватније у Фран-

²⁶ ДАЦГ, Министарство војно, ф. 23, бр. 2422 од 26. августа 1910. године.

²⁷ Јовић, Татјана, Јовићевић, Милан, *н. д.*, стр. 136.

²⁸ Исто.

цуској или Италији, јер је основ униформе гардиста и црногорских војника у Гаети готово идентичан.

Паралелно са осталима Дворске гарде у Француској у којој је боравио краљ Никола, 12. августа 1920. године у Италији је формирана Народна гарда у склопу црногорске војске у егзилу. Припадници Народне гарде разликовали су се по униформама и капама, војници су носили посебне ознаке „зелене латице на јаки блузе“.²⁹ Министарство војно је 27. августа 1920. године послало Команди црногорских трупа у Гаети „4 метра штофа „Каки“, да се од истог израде капице за војнике Народне гарде, 1 метар зеленог штофа за латице на јакама и 10 метара златног гајтана за израду слова Н. Г. (ћирилично Народна Гарда) која ће се носити на зеленим латицама код свију подофицира и војника Народне Гарде“.³⁰ Подофицирима и војницима Народне гарде било је дозвољено „ношење жутих гамаша, које ће први пут добити о државном трошку“.³¹ Гардисти су носили опасаче као припадници италијанске Гарде сигурности. Њени официри такође су се разликовали по детаљима на униформи, јер су командант и његов помоћник носили златне акселбендере. На неколико сачуваних фотографија нижих припадника Народне гарде види се да су на црногорским војничким капама поред грба на чеоној страни носили неку врсту перјанице, што је требало да подсећа на краљеве перјанике. У случају иступања из Народне гарде припадници су били дужни да врате наведене дјелове униформе и ознака, које је дужио нови гардиста. Према Наредби о њеном оснивању наоружање за официре требало је да буде прописано, док су подофицири и војници носили пушке и револвере, што није био случај са осталим војницима.

Смрћу краља Николе у марту и расформирањем црногорске војске крајем 1921. године престале су да постоје црногорске гардијске јединице, које су деценијама и вјековима својим изгледом и колоритом осим државног представљале и културну особеност Црне Горе.

²⁹ ДАЦГ, Команда црногорских трупа у Гаети, Образовање Народне гарде од 12. августа 1920, бр. 78/Б, стр. 1.

³⁰ ДАЦГ, Команда црногорских трупа у Гаети, Министарство војно Н. 161 – Команди црногорских трупа Гаета, 27. август 1920. године, Рим, у потпису Јован Пламенац.

³¹ ДАЦГ, Команда црногорских трупа у Гаети, Образовање Народне гарде од 12. августа 1920, бр. 78/Б, стр. 1.

Извори и литература

- Бјазолето, Бартоломео (2021). *Путовање саксонског краља Фридриха Аугуста у Црну Гору*. Подгорица: ЦИД.
- ДАЦГ, Команда црногорских трупа у Гаети, Министарство војно Н. 161 – Команди црногорских трупа Гаета, 27. август 1920. године, Рим, у потпису Јован Пламенац.
- ДАЦГ, Команда црногорских трупа у Гаети, Образовање Народне гарде од 12. августа 1920, бр. 78/Б, стр. 1.
- ДАЦГ, Министарство војно, ф. 17, документ 57, Министар Пламенац – Државом савјету од 4. септембра 1883. године.
- ДАЦГ, Министарство војно, ф. 22, бр. 2082 од 12. јула 1910. године.
- ДАЦГ, Министарство војно, ф. 23, бр. 2422 од 26. августа 1910. године.
- Дурковић Јакшић, Љубомир (1963). *Енглези о Његошу и Црној Гори*, Титоград; Графички завод.
- Ебел, В. (2006). *Дванаест дана у Црној Гори*. Подгорица: ЦИД.
- Јовић, Татјана, Јовићевић, Милан (2006). *Црногорска војска – организација и униформе*. Цетиње: Народни музеј Црне Горе.
- Јовићевић, Милан (2001). *Црногорски државни и династички амблеми*. Цетиње: Народни музеј Црне Горе.
- Ламбл, Виљам Душан, „Писмо брату Јармилу“, *Гласник Етнографског музеја на Цетињу*, IV, Цетиње.
- Пламенац, Раде Туров (1997). *Мемоари*. Подгорица: ЦИД.
- Шкерковић, Никола (1961). „Перјаници“. *Историјски записи*, VII, Титоград.

Срђа МАРТИНОВИЋ

**THE UNIFORM AS A CULTURAL CHARACTERISTICS
OF THE MONTENEGRO GUARDS**

The Guard in Montenegro has an long tradition since 1767 and the reign of Šćepan Mali. The Guard represents an important characteristic of the state, a symbol of statehood, its duration, military values and loyalty. The subject of this work is the uniforms of the guard units, namely: Perjanik Peter II and Prince Danilo, as well as Perjanik, the Guard and the Palace Guard during the time of Prince/King Nikola. Therefore, admission to service in the guard units required high criteria, while her uniform was representative, decorative, colorful with axelbenders, plumes, shiny sabers exuding full splendor. They reflected the symbol of statehood and the strength of the state and its dynasty. By their appearance and existence, their uniforms and insignia, they express the most important attributes of statehood, they are a symbol of national, state and dynastic affiliation. In addition to honor and security, guard units have a much more significant cultural or identity function that relates to the connection with culture and tradition, education and influence on the status of the state and its symbols.

Keywords: *Guard, Montenegro, culture, tradition, features, marks*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.4(497.6)

Sanjin KODRIĆ (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
sanjin.kodric@ff.unsa.ba

BOSNIŠTIKA – ŠTA JE TO?

(Pitanja, problemi i mogućnosti određenja bosništike u lingvističkim, književnohistorijskim i kulturološkim istraživanjima)

Određenje bosništike kao filološke discipline na prvi pogled jednostavno je, ili barem ništa složenije nego određenje npr. kroatistike ili srbistike, odnosno montenegristike. Međutim, već samo poređenje bosništike te kroatistike, srbistike i montenegristike, a posebno poređenje mogućih određenja bosništike u lingvističkim i književnohistorijskim istraživanjima ukazuje na naročitu složenost ovog pitanja, odnosno na niz problema koji se javljaju s ovim u vezi. Npr., ako se i složimo da se u lingvističkoj perspektivi bosništika bavi bosanskim jezikom, ma kako ga definirali (a što je, ipak, samo jedna mogućnost određenja bosništike u lingvistici), postavlja se pitanje čime se to bosništika bavi u književnohistorijskoj perspektivi, tj. koja je to književnost ili koje su to književnosti kojima se bavi bosništika u književnohistorijskim istraživanjima, npr. bošnjačka ili bosanskohercegovačka književnost, ili neka druga, treća..., i zašto? Iako ni lingvistički pristup nije lišen mogućih otvorenih pitanja u određenju bosništike, posebne probleme otvara, dakle, književni aspekt bosništike, što ne treba čuditi jer je pitanje određenja književnosti u Bosni i Hercegovini i samo po sebi izrazito složeno. Pritom, bez određenja bosništike i u književnohistorijskoj perspektivi, nije moguće ni potpunije određenje bosništike u lingvističkoj perspektivi, a naročito ne cjelovito određenje bosništike kao filološke discipline. A to je upravo ono čemu teži predloženi rad – cjelovito odrediti bosništinu kao filološku disciplinu, uzimajući u obzir i lingvistički, ali i vrlo složeni književnohistorijski te, konačno, i još složeniji kulturološki aspekt ovog pitanja i problema, i to kako pojedinačno, tako i s obzirom na njihove složene međusobne veze i odnose. Riječ je, dakle, o nastojanju u smjeru holističkog određenja bosništike, a što je pitanje od fundamentalne važnosti za bosništinu kao takvu.

Ključne riječi: *bosnistika, lingvistička bosnistika, književna bosnistika, kulturalna bosnistika, bosanski jezik, bošnjačka književnost, bosanskohercegovačka književnost, bosanskohercegovačka interliterarna i interkulturalna zajednica*

1.

Pojam *bosnistika* u upotrebi je već duže vrijeme i koliko-toliko afirmiran, a počeo se javljati prvenstveno s obnovom naziva *bosanski jezik* tokom devedesetih godina 20. st., naročito u paraleli s nekadašnjim pojmom srbokroatistike, odnosno kao pandan pojmovima kroatistike i srbistike, a onda i montenegristike, kao i drugim ekvivalentnim filološkim pojmovima. S obzirom na ovakvu njegovu prisutnost, očekivalo bi se da je, posebno u filološkoj nauci, ovaj pojam u međuvremenu i jasno definiran i da je tako zadobio i status *termina* – strogo i precizno određenog, kodificiranog naučnog izraza, kako je to slučaj posebno s već ranije definiranim pojmovima kroatistike i srbistike, odnosno kako se to nastoji učiniti s pojmom montenegristike u posljednje vrijeme. Pa ipak, uprkos proteku vremena i vremenom sve prisutnijoj njegovoj upotrebnoj raširenosti, pojam bosnistike još uvijek nije *terminus technicus* u punom smislu riječi, što nesumnjivo otežava i ograničava njegovu upotrebu, a tako i njegovu nužnu daljnju afirmaciju.

Šta je bosnistika? – stoga je polazno i ključno, fundamentalno pitanje na koje bosnistika mora odgovoriti što jasnije i potpunije, a kako bi se napokon cjelovito konstituirala kao filološka disciplina i kako bi, u konačnici, mogla jasno odrediti vlastiti predmet proučavanja, ali i svoju poziciju kako u odnosu na kroatistiku i srbistiku, odnosno montenegristiku, tako i u odnosu na druge ekvivalentne filološke discipline.¹

Odgovor na ovo pitanje, međutim, nije nimalo jednostavan, a pogotovo nije „samorazumljiv“, kako se to možda čini na prvi pogled, već je, naprotiv, vrlo složen, a kako to pokazuje i poređenje pojmova bosnistike s pojmovima kroatistike i srbistike, odnosno montenegristike, a onda i drugih ekvivalentnih filoloških disciplina. Pritom, razlozi za ovu složenost, s jedne strane, jesu „vanjski“, a to su prvenstveno odnosi između bosanskog, hrvatskog i srpskog, odnosno crnogorskog jezika, kao jezika koji s bosanskim jezikom dijele isti,

¹ Autor se pitanjima, problemima i mogućnostima određenja bosnistike, posebno u književnoteorijskoj, odnosno književnohistorijskoj perspektivi, bavio u više svojih radova i knjiga, a naročito u knjizi *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)* (2018a), te ova studija predstavlja svojevrsan sažetak, ali i daljnju razradu teza iznesenih u prethodnim autorovim radovima i knjigama.

iako ne jedinstven jezički sistem, kao i uopće širi zajednički komunikacijski prostor, a koji su nesumnjivo od nemale važnosti za određenje bosnistike – bosnistika uvijek mora biti svjesna ove svoje veze s kroatistikom, srbistikom i montenegristikom, kao svojevrsne „blizanačke“ povezanosti upravo na temelju zajedničkog jezičkog sistema i šireg komunikacijskog prostora. S druge strane, to su odnosi koji bi se u ovom smislu mogli odrediti kao „unutrašnji“ – odnosi unutar same bosnistike, pri čemu je riječ, zapravo, o odnosima između lingvističkog i književnohistorijskog aspekta bosnistike kao filološke discipline, tj. o odnosima *lingvističke bosnistike* i *književne bosnistike*, a koji su za određenje bosnistike od ključne važnosti budući da bosnistiku, kao ni bilo koju drugu ekvivalentnu filološku disciplinu, nije moguće cjelovito odrediti bez uzimanja u obzir i književnosti, prvenstveno stoga što sve filološke discipline sličnog tipa funkcioniraju na način svjesnosti o još čvršćoj, neraskidivoj, organskoj vezi jezika i književnosti, umjetničke prakse koja se najjednostavnije definira upravo kao umjetnost riječi, odnosno kao jezička umjetnost. S obzirom na to da se pojam bosnistike počeo javljati najprije u vezi s pojmom bosanskog jezika, sama književnost u razumijevanju i određenju bosnistike uglavnom se „podrazumijevala“, bez dubljeg pronicanja u realnu složenost koja s ovim u vezi postoji, ili se, pak, cijeli problem svjesno ili nesvjesno ignorirao, najčešće zbog uskodisciplinarnih, pa i izolacionističkih razdvajanja lingvistike i književne historiografije uprkos njihovoj suštinskoj filološkoj povezanosti, što je zasigurno bilo lakše i jednostavnije, ali što naprosto nije bilo adekvatno.

Gledano iz isključivo lingvističkog aspekta, tj. iz perspektive *lingvističke bosnistike*, bosnistiku je, barem na prvi pogled, moguće jednostavno odrediti, i to baš u paraleli spram lingvističke kroatistike, srbistike i montenegristike – kao lingvističku disciplinu koja se bavi bosanskim jezikom kao takvim, baš onako kako se kroatistika bavi hrvatskim, srbistika srpskim, a montenegristika crnogorskim jezikom. Međutim, već ovdje javljaju se pitanja i problemi kojih bosnistika mora biti svjesna te spram kojih mora se odrediti kao cjelovita filološka disciplina, a među njima temeljno je pitanje šta je to uopće bosanski jezik – ko su to njegovi izvorni govornici (Bošnjaci i drugi koji ga prihvataju kao svoj maternji jezik, građani Bosne i Hercegovine, „Bosanci i Hercegovci“...?) i kakav je odnos bosanskog jezika s hrvatskim, srpskim i crnogorskim – je li u pitanju samo razlika u imenu, užem, neposrednom komunikacijskom prostoru, aktuelnom jezičkom standardu i sl., kako se to u nekim slučajevima simplificira, ili je samosvojni identitet svakog ovog jezika više od njegova pukog imena, vlastitog komunikacijskog prostora, zasebnog jezičkog standarda itd., dakle znatno složeniji, a naročito uzme li se u obzir i npr. višestoljetni povijesnojezički razvoj, živi dijalekatski sistem narodnih

govora ili, pak, identitetsko-kulturalni faktor? Uz više drugih pitanja, tu je i problem negiranja bosanskog jezika kao takvog te (dis)kontinuiteta bosanske jezičke nominacije, čija se historija od prvih srednjovjekovnih spomena nasilno prekida 1907. godine političkim ukidanjem bosanskog imena jezika i nametanjem srpskohrvatskog kao službenog jezika u Bosni i Hercegovini, da bi se zvanično obnovila tek 1992./1993. godine, a što, barem formalno-teorijski, može postaviti i pitanje jezičkog statusa tekstova nastalih u periodu zabrane bosanske jezičke nominacije – kako, npr., odrediti jezik tekstova iz ovih vremena i kako se spram njega odnositi (je li i to bosanski uprkos tadašnjoj zvaničnoj srpskohrvatskoj jezičkoj nominaciji?), uključujući i pitanje kako se odnositi spram jezičkih promjena koje su rezultat upravo negiranja bosanskog jezika i u smislu nominacije i u smislu njegovih osobenosti? U nizu sličnih pitanja javlja se i npr. pitanje savremene (ne)bosanske jezičke identifikacije, odnosno pitanje pluralnosti bosanskih / bosanskohercegovačkih jezičkih praksi – kakav je odnos bosanskog te hrvatskog i srpskog jezika u Bosni i Hercegovini (može li se govoriti o, npr., bosanskim varijantama hrvatskog i srpskog jezika u Bosni i Hercegovini, odnosno treba li se bosnistika baviti i hrvatskim i srpskim jezikom u Bosni i Hercegovini ili, čak, da li su za bosnistiku hrvatski i srpski u Bosni i Hercegovini zapravo bosanski...?), ili, npr., kakav je odnos bosanskog te srpskog i crnogorskog u Sandžaku ili hrvatskog u Hrvatskoj, odnosno u drugim domovinskim zemljama govornika bosanskog jezika, je li sve to „isti“ jezik, samo s različitim jezičkim „etiketama“, zavisno od jezičkog „osjećaja“ ili „preferencija“ govornika...? Pitanja i problemi, dakle, brojni su, pri čemu se ovim i sličnim pitanjima ne želi, naravno, ni na koji način relativizirati fenomen bosanskog jezika kao takvog, naprotiv, ali se ona moraju postaviti kako bi se adekvatno odredila lingvistička bosnistika, odnosno bosnistika kao filološka disciplina, pa sve to u konačnici iznova postavlja temeljno pitanje – šta sve ovo znači u smislu onoga čime se bosnistika u svojem lingvističkom dijelu bavi ili se (ne) treba baviti? I, naravno, šta je to uopće bosnistika?!

Problem u određenju bosnistike kao filološke discipline postaje još složeniji ako se u obzir uzme i književnost, što je neizbježno i nužno jer – jasno je – bez određenja bosnistike i u književnohistorijskoj perspektivi nije moguće ni potpunije određenje bosnistike u lingvističkoj perspektivi, a naročito ne cjelovito određenje bosnistike kao filološke discipline. Stoga, ako se i složimo da se u lingvističkoj perspektivi bosnistika bavi bosanskim jezikom, ma kako ga definirali (a što je, ipak, samo jedna mogućnost određenja bosnistike u lingvistici), postavlja se pitanje čime se to bosnistika bavi u književnohistorijskoj perspektivi, tj. koja je to književnost ili koje su to književnosti kojima se bavi bosnistika u književnohistorijskim istraživanjima – bošnjačka ili

bosanskohercegovačka književnost, ili neka druga, treća..., i zašto? Iako ni lingvistički pristup nije, očito, lišen mogućih otvorenih pitanja u određenju bosnistike, posebne probleme otvara, dakle, književni aspekt bosnistike, tj. književna bosnistika, što ne treba čuditi jer je pitanje određenja književnosti u Bosni i Hercegovini i samo po sebi izrazito složeno.

Cjelovito odrediti bosnistiku kao filološku disciplinu, uzimajući u obzir i lingvistički, ali i vrlo složeni književnohistorijski aspekt ovog pitanja i problema, i to kako pojedinačno, tako i s obzirom na njihove složene međusobne veze i odnose – fundamentalna je pretpostavka za cjelovito konstituiranje bosnistike kao filološke discipline, a što je moguće jedino ako se ovom problemu pristupi *holistički*, tj. i iz perspektive lingvističke bosnistike i iz perspektive književne bosnistike, kao i iz perspektive njihovih međusobnih veza i odnosa. To podrazumijeva nadilaženje uskodisciplinarnih okvira i ograničenja i lingvistike i književne historiografije kao pojedinačnih filoloških (pod)disciplina, ali i svijest o širem stanju filoloških nauka danas – u vremenu izrazite multidisciplinarnosti, interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti, tj. u epistemološkom trenutku u kojem je odavno uveliko dovedena u pitanje i tradicionalna filološka paradigma, pa tako i tradicionalna lingvistika, odnosno tradicionalna književna historiografija. Filologija kao nauka suštinski se utemeljila u devetnaestostoljetnoj svijesti o „duhu naroda“, kao nauka koja kroz jezik i književnost kao „emanaciju“ upravo „duha naroda“ treba na koncu dosegnuti upravo i apostrofirano „narodno biće“ i njegovu „dušu“. Danas, u vremenu različitih teorijskih „postizama“, a koji su i koncept naroda odredili kao koncept „imaginirane zajednice“, devetnaestostoljetna ideja o tradicionalnoj filološkoj nauci i njezinu suštinskom traganju za „duhom naroda“ nije više održiva niti je moguća kao takva, što također valja imati na umu onda kad se danas nastoji odrediti bosnistika kao filološka disciplina u svoj njezinoj inherentnoj složenosti (usp. npr. Dizdar, 2018).

2.

Pored složenosti koja postoji u vezi sa samim jezikom, problemi u određenju bosnistike kao filološke discipline posebno su, dakle, uvjetovani složenošću koja se javlja u vezi s književnošću jer, kao i sama Bosna i Hercegovina, i književno stvaranje u Bosni i Hercegovini izrazito je složeno (usp. npr. Rizvić, 1985), te predstavlja vrlo kompleksan književnohistorijski problem, štaviše i vrlo izazovno pitanje za teoriju historije književnosti uopće, a što se posljedično reflektira i na određenje bosnistike.²

² Pored složenosti književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, definiranje bosnistike kao

Sagledano kao cjelina i u svojem povijesnom trajanju, književno stvaranje u Bosni i Hercegovini, prije svega drugog, nije ostvareno samo u okvirima jednog naroda, odnosno jedne etno-nacionalne zajednice, pogotovo onda ako se ovakvo što promatra sa sviješću o *realnosti* složenih procesa etno-nacionalnih identifikacija koji se u Bosni i Hercegovini intenzivno odvijaju počev od sredine 19. st. pa nadalje, sve do danas, a zahvaljujući kojima se nekadašnja relativno homogena stara, srednjovjekovna etnička osnova razvila tokom vremena u najmanje tri zasebne etno-nacionalne zajednice – Bošnjake, Hrvate i Srbe, prvenstveno tragom njihovih u međuvremenu uspostavljenih različitih religijsko-konfesionalnih identifikacija i veza ove vrste u širem južnoslavenskom kontekstu. Ovoj, karakterističnoj novovjekovnoj i savremenoj bosanskohercegovačkoj etno-nacionalnoj trostrukosti potrebno je dodati i činjenicu postojanja i drugih naroda u Bosni i Hercegovini, od koji su neki ostvarili i čitave vlastite književne tradicije, a među kojima, uz druge manjinske zajednice, najpoznatiji primjer jesu bosanskohercegovački Jevreji i njihova vlastita, jevrejska književna tradicija u Bosni i Hercegovini. Tako, u Bosni i Hercegovini u ovom smislu kao realnost i činjenica postoje paralelne književne prakse najmanje tri, odnosno četiri uglavnom jasno zaokružene i prepoznatljive etno-nacionalne zajednice, sve to i uz svijest o širem bosanskohercegovačkom okviru, svijest koja je u pojedinim vremenima i pojedinim slučajevima više ili manje izražena, ili manje ili više rado prihvaćena i afirmirana, odnosno svijest koja je u nekim povijesnim trenucima jačala i dovodila do približavanja, pa i gotovo cjelovitog stapanja ovih pojedinačnih etno-nacionalnih književnih tokova u jedan i jedinstven književni sistem, dok je u nekim drugim vremenima bila slabija ili sasvim slaba, imajući za rezultat manju ili veću udaljenost, pa i punu odvojenost i zasebnost književnog rada i književnog života u Bosni i Hercegovini.

Književno stvaranje u Bosni i Hercegovini, također, nije ostvareno na samo jednom jeziku, kao ni na samo jednom pismu. To se, naravno, ne odnosi

filološke discipline otežava i duga povijest negiranja i zvaničnog nepriznavanja bosanskog jezika kao takvog te književnosti Bosne i Hercegovine, odnosno bošnjačke književnosti kao samosvojnih književnih fenomena, s vlastitim književnim statusima i identitetima. S obzirom na to da se radilo o zvanično „nepostojećem“ jeziku i zvanično „nepostojećim“ književnostima, ovakvo što izravno se reflektiralo i na institucionalno nepostojanje bosnistike kao filološke discipline, a što je, naravno, posljedično onemogućilo i njezino određenje u bilo kojem vidu, ali i dodatno otežalo kasnija nastojanja ove vrste. Iako je pitanje određenja bosnistike u kontekstu povijesti negiranja bosanskog jezika te književnosti Bosne i Hercegovine i bošnjačke književnosti nesumnjivo izrazito relevantno, ovim pitanjem autor se detaljnije ne bavi u ovoj studiji budući da ono zaslužuje posebnu pažnju te da se njime, naročito u književnohistorijskom segmentu, iscrpno bavio u knjizi *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)* (2018a).

prvenstveno na savremenu činjenicu (su)postojanja triju zvaničnih službenih jezika u Bosni i Hercegovini – bosanskog, hrvatskog i srpskog, odnosno ne odnosi se tek na zvanične, a zapravo katkad i formalne jezičke odrednice. Štaviše, osim na maternjem, književni rad u Bosni i Hercegovini ostvarivan je i na drugim jezicima – na starobosanskom, odnosno staroslavenskom i crkvenoslavenskom, na turskom, perzijskom i arapskom, na latinskom, na hebrejskom, jevrejskošpanskom ili latinu, uz pojedine primjere i na drugim jezicima. Slično ovom, književnost u Bosni i Hercegovini pisana je i na glagoljici, i na staroj bosanskoj ćirilici – bosančici, i na arebici, kao i na različitim starijim i novijima varijantama latinice i ćirilice te na hebrejskom pismu, dakle na pismima ne samo različitih jezika već i različitih kulturnih, pa i civilizacijskih tradicija.

Isto tako, književnost u Bosni i Hercegovini stoljećima je bila i sastavni dio različitih i širih književnih, ali i kulturalno-civilizacijskih sistema. U svojim počecima, kao i srednjovjekovna Bosna, dio je medievalne kulture evropskog tipa, ali na razmeđu njegova zapadnog i istočnog modela, a sve to, po svemu sudeći, u svojoj osobenoj, bosanskoj varijanti kakvu su njegovali srednjovjekovni bosanski starenici – bosanski krstjani, „dobri Bošnjani“. S ulaskom Bosne u granice Osmanskog carstva (1463), književno stvaranje u Bosni i Hercegovini ulazi i u okvire orijentalno-islamske kulture i civilizacije, što je, naravno, najočitije u slučaju književne prakse bosanskih muslimana – Bošnjaka, ali je na različite načine i u različitim oblicima ovakvo što svoje tragove ostavilo i u književnoj baštini drugih bosanskohercegovačkih religijsko-konfesionalnih, odnosno etno-nacionalnih zajednica. Nakon nešto više od četiri stoljeća zvanične osmanske vlasti u Bosni (1463–1878) slijedi i austro-ugarska okupacija (1878), a potom i aneksija Bosne (1908), s čim u vezi u punom kapacitetu počeo se odvijati dugotrajan i složen proces „evropeizacije“ cjelokupnog bosanskohercegovačkog društva, pa tako i kulture te same književnosti, a zapravo proces svojevrstne „repatrijacije“ Bosne u okvire evropske kulture i civilizacije (usp. npr. Kodrić, 2012). Istina, ovi procesi započeti su još u posljednjim desetljećima osmanske vlasti u Bosni kao dio šireg projekta usvajanja nekih od tekovina moderne Evrope u samom Osmanskom carstvu (usp. Kodrić, 2018b), a i tad, a posebno kasnije, na važne načine odrazili su se u svim pojedinačnim književnim praksama u Bosni i Hercegovini. Međutim, ni ovaj prvi, kao ni drugi val usvajanja evropskih kulturnih i civilizacijskih stečevina neće predstavljati i čin odbacivanja orijentalno-islamskog naslijeđa, naročito kod bosanskomuslimanske, bošnjačke zajednice, već je posrijedi izrazito interkulturalna situacija s čitavim šarenilom prijelaznih, hibridnih i sinkretičkih kulturalnih tvorbi nastalih susretom tradicija muslimanskog Orijenta i aktuelnih oblika kulture evropskog Zapada (usp. Kodrić, 2018c).

Ovakvo što nastaviti će se i dalje razvijati i u kasnijim vremenima, uz pojavu i usvajanje elemenata različitih drugih kulturalnih dominanti, koje će se u cjelini bosanskohercegovačkog društva javljati slijedom uključenja Bosne u različite državne tvorbe i njihove kulturalne projekte od Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije kao začetka zajedničke jugoslavenske države pa sve do njezina konačnog raspada tokom ratnih devedesetih godina 20. st. i obnove bosanskohercegovačke državne samostalnosti, a što će – sve zajedno – književnost u Bosni i Hercegovini učiniti naročito složenom upravo i u kulturalnom smislu.

Ova i ovakva književnopovijesna i kulturnopovijesna realnost razlog je postojanja osobenih *književnih višestrukosti* u Bosni i Hercegovini, i to kako u povijesnom, tako i u aktuelnom smislu. U tom kontekstu, i u povijesnoj i u aktuelnoj perspektivi, književnopovijesna i kulturnopovijesna činjenica jesu najmanje dva načina sistematiziranja književne prakse u Bosni i Hercegovini, a to su, s jedne strane, postojanje jedinstvene, singularne *književnosti Bosne i Hercegovine*, odnosno *bosanskohercegovačke književnosti* (koja se nekad naziva i *bosanska književnost*, prema povijesnom imenu Bosne i Hercegovine), ali, isto tako, s druge strane, i istovremeno postojanje zasebnih, samosvojnih, odnosno pluralnih *književnosti Bosne i Hercegovine – bošnjačke te hrvatske i srpske književnosti* u Bosni i Hercegovini. Ovim trima bosanskohercegovačkim književnostima nužno je, pritom, dodati i književne tradicije bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica poput jevrejske i drugih, koje se nisu uvijek uspjele razviti u kompleksnije književne sisteme, pogotovo ne s dokraja kontinuiranim književnopovijesnim slijedom, ali koje i dalje jesu književnopovijesne i kulturnopovijesne činjenice i realnost koja se kao takva treba i mora uvažiti, tim prije što su književne tradicije ove vrste pogotovo u pojedinim razdobljima književne prošlosti pokazivale svoju nesumnjivu unutrašnju zaokruženost i cjelovitost, kako je to npr. bio slučaj upravo s jevrejskom književnom tradicijom u Bosni i Hercegovini čak sve do Drugog svjetskog rata.

Pri svemu ovom, književnost Bosne i Hercegovine ili bosanskohercegovačka književnost, iako jedinstvena, nije, međutim, nipošto jednoobrazna, posebno ne u starijoj povijesti, baš kao što bošnjačka, hrvatska i srpska književnost u Bosni i Hercegovini te književne tradicije bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica, ma koliko bile zasebne i samosvojne, nisu strogo međusobno razdvojene ili izolirane jedna od druge, naročito ne u novije vrijeme. Naprotiv, književnost Bosne i Hercegovine, odnosno bosanskohercegovačka književnost kao takva kao svoju tipičnu imanentnu osobinu podrazumijeva upravo apostrofiranu unutrašnju književnopovijesnu i kulturnopovijesnu složenost, odnosno imanentnu višestrukost bosanskohercegovačkog književnog stvaranja u njegovoj ukupnosti, dok pojedinačne bosanskohercegovačke knji-

ževnosti i književne tradicije, uza svoje vlastite identitete i neosporne brojne prepoznatljivosti na nizu razina, istovremeno podrazumijevaju i brojne međusobne odnose i veze, s vrlo propusnim i poroznim međusobnim granicama, zbog čega to nisu književnosti koje samo paralelno egzistiraju jedna uz drugu, već su to književnosti čija je egzistencija uglavnom usko povezana, pa i umnogome zajednička.

U svakom slučaju, ako se književna praksa Bosne i Hercegovine u ukupnosti njezina postojanja sagleda kao kompleksna cjelina, riječ je o odnosima koji, u načelu, nisu odnosi multiliterarnosti i multikulturalnosti, tj. odnosi pukog paralelnog supostojanja, već su to, naprotiv, prvenstveno odnosi interliterarnosti i interkulturalnosti, tj. odnosi koji podrazumijevaju upravo složene međusobne književne i kulturalne interakcije, zbog čega je ukupnost bosanskohercegovačkog književnog fenomena kao takvog, sa svim njegovim inherentnim složenostima i višestrukostima, odnosno međusobnim unutrašnjim odnosima i vezama ili interakcijama, najpodesnije odrediti kao *bosanskohercegovačku interliterarnu i interkulturalnu zajednicu*. Riječ je o koncepciji koja predstavlja vjerovatno najprimjereniji odgovor na ono što je cjelina bosanskohercegovačkog književnog fenomena i njegova specifična unutrašnja povijesnorazvojna dinamika, odnosno na ono što su uopće njegove povijesnorazvojne zakonitosti, a koje se svojom prirodom odupiru simplifikacijama bilo koje vrste, pa tako i favoriziranju jednog ili drugog načina sistematiziranja književnog stvaranja Bosne i Hercegovine kao složene cjeline. To je od iznimne važnosti onda kad je riječ o razumijevanju naročito odnosa bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti – književnosti koje se često u banaliziranim pristupima neutemeljeno međusobno konfrontiraju, kao da jedna isključuje drugu (usp. Kodrić, 2018a), ali je, isto tako, važno i onda kad je riječ o razumijevanju odnosa bosanskohercegovačke književnosti te hrvatske i srpske književnosti, odnosno manjinskih književnih tradicija u Bosni i Hercegovini, s čim u vezi također postoje slični pogrešni, neutemeljeni pristupi. Adekvatno razumijevanje ovih odnosa koje je moguće zahvaljujući upravo koncepciji bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice nužno je za adekvatno razumijevanje cjeline bosanskohercegovačkog književnog fenomena, a što je, konačno, i razlog zašto je razumijevanje koncepcije bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice nužno i za adekvatno određenje bosnistike kao filološke discipline.

3.

Koncepcije interliterarnosti i interkulturalnosti u teorijskoj sferi prisutne su duže vrijeme, a najčešće su primjenjivane baš u slučajevima književno i kulturalno složenih pojava, kakva je, očito, upravo i pojava književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini. Dok je koncepcija interkulturalnosti u međuvremenu postala jedno od općih mjesta savremenih humanističkih i društvenih istraživanja (usp. npr. Koegeler-Abdi i Parncutt, 2013), koncepciju interliterarnosti u teorijski diskurs uveo je, odnosno ključno definirao slovački komparatist Dionýz Ďurišin, koji je teorijskim i praktičnim pitanjima interliterarnosti i s njom najuže povezane književne komparatistike posvetio niz svojih radova, uključujući i knjige kakve su *Izvori i sistematika komparativne književnosti* (1974), *Komparativna književna istraživanja: Pokušaj metodološko-teorijskog nacrtu* (1976), *Teorija književne komparatistike* (1984), *Teorija interliterarnog procesa* (1989) i *Šta je svjetska književnost* (1992/1997). Osnovno Ďurišinovo polazište bila je ideja književnosti kao sistema, kojom je na novim pretpostavkama nastojao redefinirati metodologiju komparativnih književnih proučavanja, odnosno komparativnu historiju književnosti prije svega, kao i ideju svjetske književnosti, ali je možda i najvažniji prilog ostvario onda kad je riječ o onom pitanju koje je u pravilu izmicalo iz vidokruga dotadašnje komparatistike, a to je razumijevanju složenih suodnosa između pojedinačnih književnosti koje su na neki način međusobno bliske, ali i dalje zasebne književnosti. Takvo što zasigurno ima veze s činjenicom da je neposredni književno-kulturalni kontekst u kojem je i iz kojeg je Ďurišin razvijao ideju interliterarnosti bio kontekst nekadašnje čehoslovačke književnosti i kulture, koja se kao specifična, izvorno bilingvalna, odnosno biliterarna i bikulturalna cjelina počela razvijati tek s formiranjem Čehoslovačke republike 1918. godine. To je i jedan od razloga da su se pojedine Ďurišineve ideje i u nekadašnjoj Jugoslaviji javile dosta rano, još od šezdesetih godina 20. st. (usp. npr. Ďurišin, 1966), a naročito kasnije, u vrijeme pokušaja razrješenja tadašnjih unutarjugoslavenskih književnih odnosa (usp. npr. Ďurišin, 1991), a posebno popularne postale su s raspadom Jugoslavije i s nastojanjima redefiniranja književnih odnosa u sad već postjugoslavenskom književnom i kulturalnom kontekstu (usp. npr. Ďurišin, 1993; Ďurišin, 1994).

U knjizi *Šta je svjetska književnost* Ďurišin je ostvario svojevrsnu sintezu svih svojih ključnih ideja u području interliterarnosti i književne komparatistike, pri čemu središnji pojam njegove teorije interliterarnosti jeste pojam *interliterarne zajednice*, koji se posebno odnosi upravo na slučaj odnosa i veza između dviju ili više zasebnih a međusobno u nekom smislu bliskih književnosti. Samu interliterarnu zajednicu Ďurišin definira na temeljima ideje književnosti

kao sistema – kao „zbir književnosti među kojima postoje više ili manje uski oblici koegzistencije, veća ili manja mjera razvojne uzajamnosti, među kojima se javlja više ili manje izrazita mjera korelacije“, a čije „komponente, nacionalne ili druge pojedine književnosti, imaju pored toga i vlastita, imanentna razvojna usmjerenja“. Riječ je, dakle, o složenoj cjelini koja, preciznije govoreći, predstavlja više od pukog mehaničkog zbroja pojedinačnih književnosti, ali manje od neke nove, šire književne cjeline koja je srasla u jedinstveni, unutar sebe cjelovito zaokruženi književni sistem, odnosno o pojavi nadraščanja pojedinačnih književnih okvira u pravcu postepene izgradnje nekih novih, no koji, međutim, još uvijek nisu dokraja oblikovani. Interliterarna zajednica, zapravo, svojevrsan je književni međusistem, systemska pojava više razine u odnosu na sisteme pojedinačnih književnosti, ali ne i neki novi književni nadsistem koji bi poništio prethodne književne sisteme. Ovo određenje pojma interliterarne zajednice, međutim, često se, a posebno u Bosni i Hercegovini, pogrešno, pa i sasvim reduktivno tumači, te se naglasak stavlja samo na pojavu interliterarne zajednice u smislu učinka međuknjiževnih odnosa i veza, a zaboravlja se, pa i potpuno previđa ono što Đurišin navodi u nastavku ove svojevrsne elementarne definicije pojma interliterarne zajednice: „Njihov je rezultat originalnost i neusporediva samosvojnost svake pojedine književnosti. Taj neposredni faktor samobitne cjeline ne može biti anuliran faktorom drugačijeg tipa“ (Đurišin, 1991).

Svoj pojam interliterarne zajednice Dionýz Đurišin izvodi prvenstveno induktivno, iz same prakse međuknjiževnih odnosa i veza, prateći ono što je zbilja suodnošenja i povezivanja između pojedinačnih književnosti u realnom književnopovijesnom svijetu. Zato Đurišin prednost daje prije svega upravo interliterarnom procesu, odnosno međuknjiževnim odnosima i vezama kao, po njemu, novom i osnovnom predmetu savremene komparatistike, ne favorizirajući, dakle, ni pojedinačne književnosti, ali ni interliterarnu zajednicu kao rezultat interliterarnih procesa. Đurišin, pritom, nipošto ne odbacuje koncepcije pojedinačnih ili – kako on to kaže – nacionalnih književnosti, već, štaviše, eksplicitno upozorava upravo na suprotno, pa ističe: „Nacionalnoknjiževno u izvjesnom smislu pretpostavka je interliterarnog.“ Isto značenje ima i sljedeća Đurišinova eksplicitna napomena: „Interliterarni proces bilo kakve vrste ne nastaje samo na bazi djela određene aktuelne vrijednosti, već uopćavanjem procesa nacionalne književnosti kao cjeline u određenom historijskom trenutku.“ Zato, prema Đurišinu, „nacionalnoknjiževno predstavlja systemsko jedinstvo sastavnih dijelova koje je izraženo odnosima i vezama“, a „nosilac interliterarnosti bit će u suštini taj isti kompleks odnosa, koji je, međutim, izražen *drugačijom systemskom svrstanošću* [...], takvim sistemom odnosa koji će bez razlike da sjedini sve nacionalnoknjiževne pojave“ (Đurišin, 1997: 19, 21, 23).

Na ovoj osnovi Dionýz Ďurišin govori i o onome što je, barem na prvi pogled, neočekivana sličnost između historije pojedinačne književnosti, ili historije nacionalne književnosti, na jednoj strani, i interliterarne historije književnosti ili historije svjetske književnosti, na drugoj strani:

„Jedinstvo *interliterarnog* i *nacionalnoknjiževnog* historizma izraženo je zajedničkim interesom za objekt interliterarnih odnosa. Oni su, međutim, neizbježno interpretirani s dvije različite tačke gledanja. Znači, de facto ti isti interliterarni odnosi predstavljaju objekt interesa na dvojaki način: na drugačiji način grade nacionalnoknjiževnu osobenost, a drugačiji interliterarnu ponovljivost i univerzalnost“ (Ďurišin, 1997: 30).

Prema tome, po Ďurišinu, zadatak historije pojedinačne (nacionalne i sl.) književnosti jeste bavljenje pojedinačnim (nacionalnim i sl.) književnim procesima i pojavama, ali sa sviješću i o širim međuknjiževnim vezama i odnosima, dok zadatak interliterarne, odnosno komparativne ili historije svjetske književnosti jeste bavljenje širim, natpojedinačnim ili svjetskim književnim procesima i pojavama, ali sa sviješću i o realnim književnim procesima i pojavama u pojedinačnim književnostima, pri čemu se *i jedna i druga* na svoje načine bave *interliterarnim procesima i pojavama*, pristupajući im iz različitih *pozicija* i s različitim *smislom*, ali uvijek s *međusobnom uvjetovanosti*. Štaviše, Ďurišin sasvim ispravo zaključuje da „proučavanje nacionalnih književnosti sa stanovišta kriterija višeg reda ujedno nudi mogućnost da se dublje i svestranije shvate one pojave nacionalnih književnosti koje su obilježene specifičnim osobinama, ili one koje nam se čine neobilježenim prilikom uključenja u proces nacionalne književnosti“ (Ďurišin, 1997).

Dionýz Ďurišin, izgleda, bio je sasvim svjestan mogućih pogrešnih ili redukcionističkih interpretacija svojih teorijskih ideja i s pozicija historija pojedinačnih književnosti, ali i sa sasvim suprotnih pozicija vezanih za komparativnu ili historiju svjetske književnosti, pa se također sasvim eksplicitno pozabavio i ovim problemom:

„Ako nacionalnoknjiževno istraživanje nije u stanju da u interesu uopćavanja na vlastitoj saznoj ravni dovede u međusobnu vezu odnose polazne književnosti i drugih književnosti, onda upućuje na gnoseološki izolacionizam i njegovi zaključci imaju samo parcijalni karakter.

Također, nije moguće znati zakonitosti interliterarnog procesa bez istraživanja njegovih materijaliziranih nosilaca – nacionalnih književnosti i pojava koje su njegov sastavni dio (autori, djela i sl.). Ova *dvopolnost* neizbježan je uvjet sazajnog procesa kod obje spominjane, uzajamno zavisne, ravni. Zato je npr. nelogičan zahtjev da interliterarno istraživanje mehanički ili na neki drugi način zamjenjuje obaveze nacional-

no književnog istraživanja i obratno. Ne može to činiti ako želi sačuvati svoj vlastiti identitet. Zbog toga su eventualni zahtjevi ovakvog karaktera, koji prate interes jednog ili drugog istraživačkog aspekta, diktirani samo jednostranim utilitarizmom koji je usmjeren protiv dijalektički neizbježne komplementarnosti spomenute dvije ravni: ili protiv njegovog interliterarnog ili protiv nacionalnoknjiževnog oblika. Pošto se radi [...] o fenomenima koji se suštinski uvjetuju, ovakav prakticistički utilitarizam na kraju krajeva usmjeren je i protiv one ravni čije interese naizgled primjenjuje. Kada je riječ o nacionalnoknjiževnom aspektu, rezultat je gnoseološki *izolacionizam* i inferiornost, a kada je u pitanju interliterarni aspekt, onda se ispostavlja beživotna apstrahirana nacionalna superiornost“ (Đurišin, 1997: 27–28).

Za Đurišina, stvari su, dakle, sasvim jasne: književnohistorijska proučavanja mogu se temeljiti jedino na realnim književnopovijesnim procesima i pojavama, a to će reći i na realnosti postojanja ili nepostojanja međuknjiževnih odnosa i veza određenog tipa u pojedinim povijesnim trenucima, bez redukcija bilo na strani historije pojedinačne, nacionalne ili neke druge književnosti, bilo na strani širih, komparativnih književnohistorijskih proučavanja ili proučavanja usmjerenih ka nekom širem književnom fenomenu, sve do pojave svjetske književnosti.

Upravo na ovim i ovakvim teorijskim osnovama izveden je i pojam bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice (usp. Kodrić, 2018a). On se, dakle, temelji na teoriji interliterarnog procesa Dionýza Đurišina, i odgovora onom što Đurišin naziva nestandardnim ili posebnim interliterarnim zajednicama, a koje pokazuju posebne oblike književnog suživota, neposredne koegzistencije i izrazite interakcije i sl., odnosno predstavljaju „čitavu skalu složenih tipova na putu od ‘pojedinačne’ književnosti (nacionalna književnost i analogne historijske jedinice) do svjetske književnosti“ (Đurišin, 1997). Isto se odnosi i na ovom blizak jedan drugi pojam neizbježan i u proučavanju književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, a posebno na širem Slavonskom jugu, a to je pojam *južnoslavenske interliterarne zajednice*, koji je u postjugoslavenskom književnoakademsom kontekstu najcjelovitije definirao zagrebački južnoslavist Zvonko Kovač, prema kojem južnoslavensku interliterarnu zajednicu naročito karakterizira jezička srodnost, djelomična jednojezičnost, prostorna povezanost, povremeni zajednički društveno-politički okviri, različita pripadnost nadslovenskim prostorima te višestrukost konfesionalno-civilizacijskih krugova (usp. Kovač, 2001; Kovač, 2005; Kovač, 2011; Kovač 2016. i sl.). S obzirom na to da je književnost neraskidivi dio kulture i da upravo književnost bitno određuje kulturu, ali i da ukupnost

kulture na sličan način određuje i književnost, odnosno da se širi kulturalni procesi umnogome reflektiraju (i) u književnosti, nekad i ključno, interliterarni procesi najčešće su i interkulturalni, zbog čega je u osnovi svaka interliterarna zajednica gotovo neizostavno i interkulturalna, kako je to očit slučaj i u upravo bosanskohercegovačkoj interliterarnoj i interkulturalnoj zajednici.

4.

Šta je, onda, bosanskohercegovačka interliterarna i interkulturalna zajednica i kakvo je, stoga, mjesto pojedinačnih književnosti u interliterarnom i interkulturalnom bosanskohercegovačkom okviru? Posebno, kakvo je mjesto bošnjačke književnosti i kakav je, pritom, njezin odnos s bosanskohercegovačkom književnošću te šta je sa slučajem hrvatske i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, kao i s književnim tradicijama bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica? Isključuje li, dakle, ideja bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice ideje pojedinačnih književnosti i književnih tradicija u Bosni i Hercegovini te je li, slijedimo li Đurišina, moguće istovremeno govoriti, npr., i o bosanskohercegovačkoj i o bošnjačkoj, odnosno o hrvatskoj i srpskoj književnosti u Bosni i Hercegovini, odnosno jesu li ove koncepcije međusobno konfrontirane ili da li poništavaju jedna drugu? I kakve, onda, reperkusije sve ovo ima u smislu određenja bosnistike kao filološke discipline?!

Tragom teorijskih postavki Dionýza Đurišina te određenja južnoslavenske interliterarne (i interkulturalne) zajednice koje je dao Zvonko Kovač, bosanskohercegovačka interliterarna i interkulturalna zajednica mogla bi se definirati kao: *zbir u pravilu nacionalnih književnosti i književnih tradicija nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini među kojima postoje u prošlosti minimalni ili mali, a kasnije sve veći i izrazitiji oblici koegzistencije, razvojne uzajamnosti i korelacije, čak nadnacionalnog stapanja u jedinstvenu književnu pojavu, a koje imaju pored toga i vlastita, imanentna razvojna usmjerenja, s originalnošću i samosvojnošću svake pojedine književnosti kao značajkama koje ne mogu biti anulirane faktorom drugačijeg tipa; slično južnoslavenskoj interliterarnoj (i interkulturalnoj) zajednici, karakterizira je jezička višestrukost u prošlosti, ali i u osnovi lingvistička jednojezičnost u novijem vremenu, neposredna prostorna povezanost, manje-više stabilni zajednički društveno-politički okvir i zajednički književnokomunikacijski prostor, ali i različita pripadnost nadnacionalnim prostorima te višestrukost konfesionalno-civilizacijskih krugova, kao i uopće kulturalna složenost i obilje liminalno-hibridnih i sinkretičkih oblika* (usp. Kodrić, 2018a).

Ovako shvaćenu bosanskohercegovačku interliterarnu i interkulturalnu zajednicu čine bošnjačka te hrvatska i srpska književnost u Bosni i Hercegovini, kao i jevrejska književna tradicija te književne tradicije drugih bosanskohercegovačkih etno-nacionalnih manjina, ali i pojava književnosti Bosne i Hercegovine ili bosanskohercegovačke književnosti kao nadnacionalnog književnog fenomena. Pojam bošnjačke književnosti odnosi se, naravno, na književno stvaranje Bošnjaka („Muslimana“ ili „Bosanskih Muslimana“, prema ranijoj nominaciji), pri čemu bošnjačka književnost svoje središte ili maticu ima upravo u Bosni i Hercegovini, i u tom smislu dio je bosanskohercegovačke književnosti kao cjeline, s jedne strane, dok, s druge strane, nije ograničena samo na bosanskohercegovački državni okvir, već također obuhvata bošnjačko književno stvaranje i iz drugih sredina, izvan današnje Bosne i Hercegovine, a posebno iz onih koje su povijesni dio bosanskog konteksta ili gdje su Bošnjaci autohton narod (kao npr. u Sandžaku), ili, pak, iz sredina gdje su Bošnjaci odavno etabliрана dijaspora s dugom tradicijom (kao npr. u Hrvatskoj ili Makedoniji). Hrvatska i srpska književnost u Bosni i Hercegovini (koje bi se alternativno mogle nazivati i bosanskohrvatskom, odnosno bosanskosrpskom književnošću) književne su prakse bosanskohercegovačkih (ili bosanskih) Hrvata i Srba, pri čemu su one u osnovi dvopripadne, te su istovremeno dio i bosanskohercegovačkog, ali i hrvatskog, odnosno srpskog književnog konteksta, tj. dio i bosanskohercegovačke, ali i hrvatske ili srpske književnosti kao cjeline. Slično je i s manjinskim književnim tradicijama, koje također participiraju u cjelini bosanskohercegovačke književnosti, ali su isto tako povezane i s pripadnim nacionalnim književnim maticama izvan Bosne i Hercegovine, kao i s istovrsnim paralelnim manjinskim književnim tradicijama u širem južnoslavenskom okviru.

Pojam književnosti Bosne i Hercegovine ili bosanskohercegovačke književnosti, pak, u općem smislu riječi odnosi se na ukupnost knjiženog stvaranja u Bosni i Hercegovini, i u tom slučaju uveliko se može izjednačiti s pojmom bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, s tim što pojam bosanskohercegovačke književnosti insistira na integralnosti bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, za razliku od pojma bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, koji prije naglašava osobenu kompozitnost bosanskohercegovačke književne prakse. Međutim, ni sam pojam bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice također ne negira niti relativizira integralnost bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, već tek ukazuje na unutrašnju složenost bosanskohercegovačkog književnog fenomena, što je implicitno prisutno i u koncepciji bosanskohercegovačke književnosti, dok je ovdje takvo što i eksplicitno. Ovako shvaćena bosanskohercegovačka književnost uključuje, naravno, prije svega

cjelinu književnog stvaranja u današnjoj Bosni i Hercegovini, s tim što u nekim slučajevima može uključiti i pojave koje izvorno dolaze izvan današnjeg bosanskohercegovačkog državnog okvira, a naročito dijasporne književne pojave ili književne pojave iz Sandžaka, ali i druge specifične pojave vezane u većoj ili manjoj mjeri (i) za bosanskohercegovački književni kontekst (između niza drugih, takav je npr. i slučaj književnog djela Silvija Strahimira Kranjčevića, koji je važan dio života proveo upravo u Bosni, gdje je ostavio vrlo dubok i značajan književni trag, zbog čega se jednim dijelom može smatrati piscem povezanim i s bosanskohercegovačkom književnošću, ne sporeći, naravno, njegovu primarnu pripadnost hrvatskoj književnosti).

U vremenu srednjeg vijeka, sve do osmanskog osvajanja Bosne, jedino se može govoriti o jedinstvenoj srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti, bez bilo kakvih unutrašnjih književnih parcelizacija po konfesionalnoj ili etničkoj, odnosno nekoj drugoj osnovi (usp. npr. Kuna, 2008 i sl.), i to je onaj temelj na kojem će se kasnije razvijati kako pojedinačne bosanskohercegovačke književne prakse, tako i bosanskohercegovačka književnost kao cjelina, odnosno bosanskohercegovačka interliterarna i interkulturalna zajednica. S osmanskim osvajanjem Bosne i nestankom srednjovjekovne bosanske države, u drugoj polovini 15 st. započinje specifični razvoj bošnjačke te hrvatske i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini u današnjem smislu riječi, a potom, od 16. st., s pridolaskom Jevreja, a kasnije i drugih manjinskih zajednica, i razvoj njihovih književnih tradicija. Izuzev usmene književnosti, koja nešto drugačije funkcioniše, ali i dalje podrazumijeva podjelu na muslimansku i kršćansku folklorno-usmenu tradiciju, pojedinačne bosanskohercegovačke književne prakse, ili pojedinačne književnosti u Bosni i Hercegovini, tokom osmanskog perioda razvijaju se uglavnom bez većih međusobnih dodira i veza, pri čemu su u pravilu dominantno pisane i na različitim jezicima i/ili pismima, pa i u kontekstu različitih kulturalno-civilizacijskih sistema. Tako, npr., Bošnjaci – bosanski muslimani svoj elitni književni rad ostvaruju na tzv. orijentalno-islamskim jezicima, odnosno na (osmansko)turskom, perzijskom i arapskom jeziku, dok manje-više pučku književnost pod imenom alhamijado književnosti pišu na bosanskom jeziku, ali arabicom, tj. arapskim pismom prilagođenim glasovnom sistemu bosanskog jezika, s tim što su u pojedinim oblicima pisane komunikacije zadržali i staru bosansku ćirilicu – bosančicu, kojom su pisana tzv. krajišnička pisma kao poseban vid epistolarne literature. Pritom, ovakvo bošnjačko pisano-književno stvaranje sastavni je dio onovremenog transkontinentalnog osmanskog, odnosno orijentalno-islamskog konteksta, s malo ili nimalo veze sa stvaranjem bosanskih katolika i pravoslavaca, koji prije svega inkliniraju kontekstu zapadnog ili istočnog kršćanstva, usljed čega nastaje i osobeni paradoks da je u ovom vremenu npr. jedan bosanski

franjevac ili jedan bosanski pravoslavni monah svojim književnim stvaranjem bliži u književno-kulturalnom smislu autoru iz npr. katoličke Italije ili pravoslavne Rusije negoli autoru muslimanu koji piše u isto vrijeme i u istoj sredini, ali za drugačiju publiku i u drugačijem kulturalno-civilizacijskom poretku.

Tokom osmanskog perioda, dakle, polazna jedinstvena književna osnova iz bosanskog srednjovjekovlja raslojit će se na tri zasebna književna toka bosanskih muslimana, katolika i pravoslavaca, odnosno na zasebne književnosti današnjih Bošnjaka, Hrvata i Srba, uz pojavu i također zasebnih književnih praksi manjinskih zajednica u Bosni, najprije jevrejske, koja je od 16. st. u Bosni ostvarivana na hebrejskom i jevrejskošpanskom jeziku, odnosno ladinu, a tek kasnije, u 20. st. i na jeziku neposredne, bosanske sredine u kojoj stvaraju ovi autori. Ovakva situacija početak će se bitnije mijenjati tek u drugoj polovini 19. st., kad se i u osmanskoj Bosni javljaju prve značajnije proevropske pojave, koje su ovdje rezultat i „evropeizacijskih“ tendencija u samom onovremenom Osmanskom carstvu, ali također pristizu i s druge strane granice, prije svega pod utjecajem književno-kulturalnih procesa koji se odvijaju u slavenskim zemljama pod austrougarskom vlašću, naročito u vezi s idejama Ilirskog pokreta. No, stvarne promjene ove vrste nastupit će tek nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, kad se Bosna i zvanično uključuje (ili „repatrira“ nakon nešto više od četiri stoljeća osmanske vlasti) u zapadno-evropski svijet i njegov književni, odnosno sveukupni kulturalno-civilizacijski kontekst (usp. npr. Rizvić, 1985; Kodrić, 2012 i sl.). Tad, npr., kod Bošnjaka ubrzano prestaje književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, jednako kao i alhamijado književni rad, koji, onda kad se uprkos novom vremenu i zadržavaju u nekom obliku, postoje samo kao supkulturalni književni fenomeni, a razvija se književno stvaranje na maternjem, bosanskom jeziku i tzv. zapadnoj pismenosti, što u slučaju bošnjačke kulture označava, naime, pismenost na savremenoj latinici i ćirilici. Slični procesi napuštanja dotadašnje književne tradicije dešavaju se i kod bosanskohercegovačkih katolika i pravoslavaca, odnosno od ovog vremena Hrvata i Srba, čiji se književni rad također uključuje u kontekst moderne Evrope s kraja 19. st., a slično je i kod Jevreja, koji se sad potpunije integriraju u novi književno-kulturalni kontekst. Pri svemu ovom, dešava se i svojevrsno konvergiranje pojedinačnih bosanskohercegovačkih književnih praksi, njihovo međusobno približavanje, ali i uspostavljanje vremenom sve bližih veza s književnim stvaranjem u drugim južnoslavenskih sredinama. Tako se već krajem 19. i početkom 20. st. počinje izgrađivati sve jedinstveniji bosanskohercegovački književni sistem, koji uključuje i javljanje sličnih poetičkih pojava u pojedinačnim bosanskohercegovačkim književnim praksama, kao i za razvoj bosanskohercegovačkog sistema također vrlo važne različite međuknjiževne razmjene i uzajamnosti. Istina,

tokom austrougarskog perioda u književnom stvaranju Bosne i Hercegovine književni život i dalje je jednim značajnim dijelom podijeljen u smislu da se svaka od pojedinačnih bosanskohercegovačkih književnih praksi ili književnosti obraća prije svega ili dominantno „svojoj“ čitalačkoj publici, koja je prvenstveno religijsko-konfesionalno, odnosno etno-nacionalno determinirana. Međutim, i s ovim u vezi dolazi do značajnih promjena, pa vremenom dolazi i do sve izraženijeg srastanja sveukupne književne komunikacije i na produkcijskom i na recepcijskom planu, čemu se na različite načine doprinijeli i inače vrlo složeni procesi etno-nacionalnih identifikacija koji se u Bosni i Hercegovini dešavaju u isto vrijeme. To se naročito odnosi na Bošnjake, odnosno bosanske muslimane, koji se, posebno na razini društvenih elita, nerijetko uključuju u hrvatsku ili srpsku etno-nacionalnu identifikaciju, u smislu poznatog procesa tzv. „nacionaliziranja muslimana“ (usp. npr. Isaković, 1990 i sl.), što je, uz niz negativnih posljedica, kao pozitivni učinak imao upravo približavanje književnih praksi koje su samo nekoliko desetljeća ranije bile gotovo u potpunosti međusobno odvojene.

Očito, već s austrougarskim periodom u Bosni i Hercegovini, odnosno prvi put nakon srednjeg vijeka, integralna bosanskohercegovačka književnost ponovo je sve realnija književnopovijesna činjenica. Ovaj proces međusobnog približavanja i u jedinstveni(iji) književni sistem srastanja pojedinačnih bosanskohercegovačkih književnih praksi ili književnosti nastavit će se posebno nakon 1918. godine, sa stvaranjem prve zajedničke južnoslavenske države – Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno kasnije Kraljevine Jugoslavije. Istina, u isto vrijeme, uz ove integrativne procese, javljaju se i suprotni, dezintegrativni procesi, naročito u vezi s daljnjim „nacionaliziranjem“ bosanskih muslimana na hrvatsku ili srpsku etno-nacionalnu stranu, odnosno u vezi s parceliziranjem Bosne po hrvatsko-srpskoj liniji. Takvo što, naime, dovelo je i do pojava odbacivanja zvaničnog postojanja i bosanskohercegovačke, a posebno bošnjačke književnosti, mada su one upravo u ovom trenutku dokraja bile konstituirane kao specifični književni fenomeni. Otud, i onda kad je zvanično negirano postojanje ovih književnosti kao takvih, pod ovim ili nekim drugim sličnim imenom, one su postojale upravo kao književnopovijesne činjenice, prije svega po poetičkoj specifičnosti književnih pojava u Bosni i Hercegovini u odnosu na književne pojave u Hrvatskoj i Srbiji te Crnoj Gori kao sredinama s u osnovi istim, zajedničkim jezičkim sistemom. Zato upravo period nakon 1918. godine, odnosno između dvaju svjetskih ratova, predstavlja izrazito važno razvojno razdoblje u povijesti književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini.

Ovakvo što još više je slučaj s razdobljem nakon Drugog svjetskog rata, u socijalističkoj Jugoslaviji. Doduše, ni u ovom periodu u početku zvanično

nije priznavano samostalno postojanje ne samo bošnjačke već ni bosanskohercegovačke književnosti, a njihovi pisci uvrštavani su ili u hrvatsku ili u srpsku književnost. Posebno tragom ranijih procesa „nacionaliziranja muslimana“, to je naročito bio problem onda kad su u pitanju bili bosanskomuslimanski, odnosno bošnjački autori, pri čemu na apsurdnost ovakvih književnih koncepcija upućuje, između niza drugih, i slučaj braće Dizdar – Mak Dizdar bio je npr. dijelom hrvatske, a njegov rođeni brat Hamid, također pisac, dijelom srpske književnosti. No, zahvaljujući širim promjenama u društvu i politici socijalističke Jugoslavije počev od druge polovine šezdesetih godina 20. st. pa nadalje, i ovakvo što počinje se postepeno mijenjati, naročito nakon priznavanja „Muslimana“ kao zasebnog naroda u izmjenama Ustava 1971. te u novom Ustavu Socijalističke federativne republike Jugoslavije iz 1974. godine, kad se i zvanično priznaje najprije bosanskohercegovačka, a potom i „muslimanska“, odnosno bošnjačka književnost. Pritom, riječ je o vremenu punog integriranja bosanskohercegovačke književnosti kao takve, ali ne na način isključive centralizacije jer koncepcija bosanskohercegovačke književnosti koja je upravo u ovo vrijeme i zvanično profilirana bila je koncepcija tzv. „kompozitne integralnosti“, a koja je podrazumijevala istovremeno postojanje i nadnacionalne bosanskohercegovačke književnosti, ali i pojedinačnih etno-nacionalnih književnosti u Bosni i Hercegovini – bošnjačke, tj. u to vrijeme „muslimanske“, hrvatske i srpske, kao i književnih tradicija bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica (usp. Kodrić, 2018a). U suštini, riječ je, zapravo, o koncepciji bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice.

Uzevši u obzir i daljnji razvoj književnosti, odnosno književnih odnosa vezanih za bosanskohercegovačku interliterarnu i interkulturalnu zajednicu, kao njezin sastavni dio danas je potrebno posmatrati i fenomen sandžakobošnjačke književnosti, kao naročiti podsistem bošnjačke književnosti koji je vezan za prostore Sandžaka (usp. npr. Fehratović, 2013; Fehratović, 2014), a putem kojeg bošnjačka književnost ulazi u posebnu vrstu odnosa s književno-kulturalnim kontekstima s jedne s strane Srbije (u sjevernom Sandžaku), a s druge strane Crne Gore (u južnom Sandžaku). Istovremeno, moguće je govoriti i o pojavama različitih dijaspornih književnih praksi, poput npr. bošnjačke književnosti u Hrvatskoj i Makedoniji, a koje također predstavljaju posebne podsisteme bošnjačke književnosti kao i sandžakobošnjačka književnost, s tim što je ovaj put riječ o bošnjačkoj književnoj enklavi unutar hrvatskog, odnosno makedonskog književno-kulturalnog prostora. Svemu ovome treba dodati i različite međuknjiževne veze i odnose, odnosno različite interliterarne i interkulturalne fenomene u koje su pojedine književne prakse iz okvira bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice ulazile tokom

povijesti te i dalje ulaze počev od šireg južnoslavenskog i slavenskog odnosno preko šireg zapadno-evropskog okvira, pa sve do okvira književnosti i kultura orijentalno-islamskog kruga, i dalje, pri čemu se i danas ponovo javljaju pisci s npr. bilingvalnim književnim djelom, odnosno s istovremenim učešćima u književnostima i kulturama različitih jezika, itd., itd. U tom smislu, danas je moguće govoriti i o pojavi izbjegličko-migrantske književnosti, koja je vrlo često upravo (i) bilingvalna, ali i o pojavama koje je zasad moguće imenovati kao neku vrstu „postjugoslavenske književnosti“, što je oznaka kojom bi se mogle opisati one književne prakse koje u vremenu nakon raspada Jugoslavije, u sad već imaginarnom jugoslavenskom književnom i kulturnom prostoru, nastoje obnoviti i ideju književnog jugoslavenstva i sl. Također, u najnovije vrijeme u okvirima bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, kao rezultat slabljenja neposredne književne komunikacije unutar bosanskohercegovačkog državnog okvira, javlja se i zaseban (pod)sistem koji se već imenuje kao „književnost Republike Srpske“ (usp. npr. Tutnjević, 2004), sve to uz i neke druge osobene književne pojave.

5.

Bosanskohercegovačka interliterarna i interkulturalna zajednica nesumnjivo je izrazito složen književni fenomen, a vjerovatno je i jedan od naj-složenijih u Evropi.

I prema onom što je književnopovijesna i kulturnopovijesna realnost, kao i prema izvornim teorijskim postavkama Dionýza Đurišina, sasvim je jasno da ideja bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice ne isključuje niti konfrontira, a posebno ne negira istovremeno postojanje pojedinačnih, etno-nacionalnih književnosti u Bosni i Hercegovini, već, štaviše, i sama bosanskohercegovačka književnopovijesna i kulturnopovijesna situacija i Đurišinova teorija upravo afirmiraju ideju književnih višestrukosti i naprednosti, čak insistiraju na istovremenosti različitih književnih pojava na različitim razinama. Zato je npr. i pojava istovremenog postojanja i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, odnosno bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, bez ikakvih unutrašnjih kontradikcija, u potpunosti u duhu Đurišinih ideja. Uostalom „inter“ odnosi uvijek su odnosi između pojedinačnih pojava, a da je Đurišin temeljitije poznao nekadašnji jugoslavenski književni slučaj, a posebno da je imao iole bolji uvid u bosanskohercegovačku književnu situaciju, vjerovatno bi mu primjer bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, sa svim svojim unutrašnjim složenostima te jednako složenim odnosima sa širom, južnoslavenskom interliterarnom (i interkulturalnom) zajednicom, bio jedan od škol-

skih primjera za njegovo teorijsko određenje fenomena interliterarne zajednice kao takve. Jer, Đurišin, naime, upravo revidira tradicionalnu ideju historije književnosti, te umjesto tradicionalne *statičke* slike književne prošlosti uvodi novu, realniju – *dinamičku* sliku književne povijesti, prema kojoj uz tradicionalno priznavane književne entitete, ili – kako to Đurišin kaže – „historijske jedinice“, postoje upravo i one pojave o kojima je ovdje riječ.

Na koncu, ovakvo što jeste i pitanje koje je i bez Đurišina svojevrmeno na vrlo sličan način riješila i bosanskohercegovačka književna historiografija počev od ovim pitanjima posvećenih brojnih radova Midhata Begića i Muhsina Rizvića, pa do radova Enesa Durakovića, uključujući i nekadašnje radove Radovana Vučkovića ili Ivana Lovrenovića i dr. (usp. npr. Kodrić, 2018a; odnosno Duraković, 2003; Duraković, 2012; Džafić, 2015; Spahić, 2016; Spahić, 2017 i sl.). Jer, kad je riječ o bosanskohercegovačkoj književnoj realnosti, tj. o književnopovijesnim i kulturnopovijesnim činjenicama, stav bosanskohercegovačke književne historiografije bio je uglavnom jasan: nije moguće govoriti isključivo o singularnoj književnosti Bosne i Hercegovine ili bosanskohercegovačkoj književnosti kao takvoj, a zanemariti istovremeno postojanje i bošnjačke te hrvatske i srpske književnosti, odnosno književnih tradicija manjinskih zajednica u Bosni i Hercegovini, niti je, isto tako, moguće govoriti isključivo o pluralnim bosanskohercegovačkim književnostima – bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj, odnosno manjinskim književnim tradicijama, a zanemariti istovremeno postojanje i književnosti Bosne i Hercegovine ili bosanskohercegovačke književnosti kao cjeline. To je i sasvim razumljivo jer umjesto objektivno neprimjenjivih, redukcionističkih odnosa *ili – ili*, bosanskohercegovačkoj književnoj zbilji primjereniji su prvenstveno odnosi *i – i*, i to je upravo ono što uzima u obzir koncepcija bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, koja baš stoga predstavlja vjerovatno i jedini dokraja adekvatan – dovoljno širok i dovoljno potpun odgovor na prirodu bosanskohercegovačkog književnog fenomena.

Kako je to početkom sedamdesetih godina 20. st., u vrijeme intenzivnih rasprava o (ne)postojanju samosvojne književnosti Bosne i Hercegovine, odnosno bošnjačke književnosti i drugih pojedinačnih književnosti i književnih tradicija u Bosni i Hercegovini, naglasio upravo Midhat Begić, „jedino takvo viđenje i tretiranje ovih pojava može se nazvati naučnim“ „jer ono jedino ima svoju osnovu na istini o kulturnom razvitku pojedinih naroda u Bosni i Hercegovini“ (Begić, 1971: 7), odnosno u onom što su stvarne, *realne* književnopovijesne i kulturnopovijesne činjenice. Zato su i Đurišinove *književnoteorijske* ideje sasvim u skladu s *književnohistorijskim* zaključcima npr. Muhsina Rizvića, prema kojem, uz pojedinačne bosanskohercegovačke književne prakse ili pojedinačne književnosti u Bosni i Hercegovini kao kon-

stante, isto tako konstanta je svoje vrste i književnost Bosne i Hercegovine, odnosno bosanskohercegovačka književnost u smislu „ukupnosti“ i „skupnosti“ svih književnih stvaranja i tradicija u ovom području:

„Pojavnost bosanskohercegovačke književnosti u njenom historijskom sumiranju konstituira nekoliko evidentnih statičkih kategorija i dinamičkih činilaca. Prvo je vertikalna (dijahronijska) ukupnost i horizontalna (sinhronijska) skupnost svih stvaranja i tradicija. Drugo je ono što prva kategorija nužno podrazumijeva – tolerancija koja pretpostavlja postojanje razlika. Treći činilac je zalaženje kao pojava cirkuliranja, difuzije i osmoze književnih pojava, kako u horizontalnom tako u vertikalnom smislu“ (Rizvić, 1985: 7).

Pri svemu ovom, bosanskohercegovačka književnost, a potom jednako i pojedinačne književnosti u Bosni i Hercegovini za Rizvića su prije svega činjenice „historijske svijesti“, odnosno upravo činjenice realnosti povijesnog razvoja književnih praksi u Bosni i Hercegovini, koje i na pojedinačnoj, etno-nacionalnoj razini i na zajedničkoj, nadnacionalnoj bosanskohercegovačkoj razini predstavljaju nesumnjivu *povijesnu datost*. S ovim u vezi Rizvić apostrofira i „četiri faktora koji strukturiraju historijsku svijest o bosanskohercegovačkoj književnosti“, a koji su takvi da istovremeno podrazumijevaju i svijest o pojedinačnim etno-nacionalnim književnostima u Bosni i Hercegovini, bez unutrašnje kontradiktornosti i međusobnog isključivanja ovih faktora:

„Postoje u daljem razmatranju četiri faktora koji strukturiraju historijsku svijest o bosanskohercegovačkoj književnosti: a. Svijest (genetička) svake književne tradicije o sebi i sopstvenom kontinuitetu. b. Svijest o bosanskohercegovačkoj skupnosti koja proizlazi iz imanentne i evidentne tolerancije prema drugim književnim tradicijama, te iz znanja o autohtonom položaju svake tradicije na bosanskohercegovačkom tlu. c. Svijest o međusobnim odnosima koji su nužnost na liniji zajedničkog jezika, bolje rečeno kada se historijski posmatra, fundamentalne jezičke baze, zatim, na liniji historijske nužnosti življenja i interesa održanja, na liniji zajedničke uzajamne tematike, ideologije socijalnog opstanaka, te, najzad, na liniji interesa stilsko-estetskih dodira i prožimanja. d. Svijest o prirodnom zalaženju u matične literature kod srpskih i hrvatskih pisaca. Kod bosansko-muslimanskih pisaca – uzimanje srpskih i hrvatskih književnih djela kao uzora na liniji književnostilskih osobina srpskohrvatskog jezika te južnoslavenske, kasnije jugoslavenske uzajamnosti“ (Rizvić, 1985: 7).

Riječ je, dakle, o onom što je višestruk, *pluralan* i *policentričan* književnohistorijski model bosanskohercegovačke književnosti, a koji u cjelini povijesnog razvoja, a ne tek u pojedinim vremenskim odsječcima podrazumijeva *istovremeno* postojanje i pojedinačnih etno-nacionalnih književnosti u Bosni i Hercegovini i same bosanskohercegovačke književnosti, odnosno književnosti Bosne i Hercegovine, sve to u skladu i s koncepcijom interliterarnosti Dionýza Đurišina, odnosno idejom bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, pri čemu sve ovo korespondira i s koncepcijom policentričnog sistema bosanskog, hrvatskog, srpskog i crnogorskog jezika.

Ovako složena bosanskohercegovačka književna situacija, koja podrazumijeva i postojanje pojedinačnih, etno-nacionalnih književnosti u Bosni i Hercegovini zajedno s književnim tradicijama pojedinih bosanskohercegovačkih nacionalnih manjina, i postojanje bosanskohercegovačke književnosti kao takve, odnosno postojanje bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, na ključan način odražava se i na definiranje same bosnistike kao filološke discipline. Pritom, uzevši u obzir upravo ono što je ova naročita bosanskohercegovačka književna složenost, ali i ono što je šira kulturna te još šira, društvena složenost Bosne i Hercegovine, bosnistika se ne može definirati po principu *jedan jezik – jedna književnost – jedna kultura – jedan narod*, pa ni u okvirima samo jedne države, jer naprosto ovaj princip ne odgovara onom što je povijesna zbilja književnog stvaranja, ali ni onom što je savremena realnost književne prakse u Bosni i Hercegovini, kao ni onom što je bosanskohercegovačka jezička, odnosno šira kulturalna i društvena zbilja. Također, a s obzirom na to da se pojedine sastavnice bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice vezuju i za druge južnoslavenske književnosti, prije svega za hrvatsku i srpsku, a potom i za crnogorsku, ali i za druge književnosti, uključujući i one izvan južnoslavenskog okvira, određenje bosnistike u obzir neizostavno mora uzeti i ovakvo što. A to onda znači da je najprije književnu bosnistiku, a potom i bosnistiku kao filološku disciplinu potrebno definirati barem *dvostruko*, u dva smisla.

U prvom, *širem* smislu, književna bosnistika predmetno obuhvata cjelokupno književno stvaranje vezano za okvire bosanskohercegovačke književnosti ili bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice u njezinoj ukupnosti i složenosti. Ona se u predmetnom aspektu tiče cjeline književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, ali i u vezi s Bosnom i Hercegovinom i njezinim književno-kulturalnim kontekstom, pa uključuje prije svega bošnjačku te hrvatsku i srpsku književnost u Bosni i Hercegovini, kao i književne prakse bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica te književnost bosanskohercegovačkih dijaspornih autora, kako iz etabliranih dijaspore poput dijaspore na području bivše Jugoslavije, tako i iz drugih dijaspornih sredina

itd. Pritom, i ovako shvaćena književna bosnistika, baš zato što je sveobuhvatnog karaktera, može eventualno uključiti i književno stvaranje Bošnjaka izvan današnje Bosne i Hercegovine poput prije svega književnog stvaranja Bošnjaka u Sandžaku, odnosno sandžačkobošnjačke književnosti, tim prije što je Sandžak povijesno bio sastavni dio Bosne, mada je ova književna praksa istovremeno i jedan od ključno važnih predmeta književne bosnistike u užem smislu, gdje prvenstveno pripada. Uz ovo, ovako shvaćena književna bosnistika može, također, uključiti i književno stvaranje koje je na neki drugi način u vezi s bosanskohercegovačkim kontekstom, poput književnog rada nebosanskohercegovačkih autora koji je npr. ostvaren u Bosni i Hercegovini ili unutar bosanskohercegovačkog književnog života, odnosno u nekoj vezi s njim i sl.

U problemskom aspektu, pak, a uzevši u obzir upravo interliterarni i interkulturalni karakter bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, šire shvaćena književna bosnistika posebno bi se trebala baviti pitanjima međuknjiževnih, ali i međukulturalnih odnosa i veza unutar ovakvo shvaćenog bosanskohercegovačkog književnog (među)sistema, odnosno pitanjima odnosa i veza najrazličitijih vrsta između sastavnica bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice u svoj njezinoj višestrukosti i složenosti. Definirati u ovom smislu i bosanskohercegovačko književno jedinstvo i unutarbosanskohercegovačke pojedinačne specifičnosti bili bi, otud, neki od temeljnih zadataka šire shvaćene književne bosnistike. Svemu ovome kao posebno važan problemski aspekt ovako shvaćene književne bosnistike treba, naravno, dodati i još šira interliterarno-interkulturalna komparativna povezivanja s pitanjima kroatistike i srbistike te monenegristike, kao i uopće južne slavistike i slavistike te još šire, uključujući i npr. široka evropeistička ili orijentološka pitanja itd.

Pri svemu ovom, šire shvaćena književna bosnistika uz druge slične istraživačke profile nudi i mogućnosti kakve su npr. „bosnist-kroatist“ ili „bosnist-srbist“, što je posebno važno onda kad je riječ o proučavanju hrvatske i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini. Ova proučavanja, naime, trebaju se odvijati upravo i u okvirima bosnistike, a ne samo u okvirima kroatistike i srbistike jer i hrvatska i srpska književnost u Bosni i Hercegovini samo na taj način mogu dobiti na svojem većem, odnosno stvarnom značaju, a ne biti u osnovi tek manje-više bosanski „dodatak“ glavnim tokovima hrvatske i srpske književnosti u Hrvatskoj i Srbiji, kako je to uglavnom slučaj, čak i onda kad je riječ o istaknutim hrvatskim ili srpskim autorima iz Bosne i Hercegovine. Time, dakle, istraživanja hrvatske i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini neće prestati biti i kroatistička, odnosno srbistička, već će se tek kontekstualizirati i u onom okviru koji je također njihov, i koji je sasvim književnopo- vijesno realan, a što može samo koristiti i hrvatskoj i srpskoj književnosti u

Bosni i Hercegovini i njihovim proučavanjima, a nikako im ne može biti na štetu. Književna bosnistika u širem smislu jeste, uostalom, ono što proučavaoci književnosti Bosne i Hercegovine, svi oni, bez razlike, naprave od nje, i sigurno je dovoljno široka za sve unutarbosanskohercegovačke književne i kulturalne složenosti.

Očito, upravo ovako shvaćena književna bosnistika ima izraziti istraživački potencijal jer bosanskohercegovačka interliterarna i interkulturalna zajednica u sebi komprimira štošta iz šireg književno-kulturalnog konteksta, i to kako iz južnoslavenske interliterarne (i interkulturalne) zajednice, tako i još šire, posebno s obzirom na medijalnu poziciju Bosne između zapadno-evropske i orijentalno-islamske kulture i civilizacije, a čije je vrijednosti – i s jedne i s druge strane – bosanskohercegovačka kultura, pa tako i književnost preobrazila u svoj vlastiti, autentični kvalitet. Osim ovog, šire shvaćena književna bosnistika mogla bi i trebala bi se baviti, također, i prisutnošću Bosne ili drugih pojedinosti vezanih za Bosnu i njezin svijet u drugim književnostima i kulturama, prvenstveno onim bliskim ili srodnim, u kojima su ove teme itekako prisutne, naročito u nekim povijesnim trenucima, ali i šire od ovog. Riječ je, dakle, i o bosnističkim čitanjima određenih tema iz npr. hrvatske i srpske ili crnogorske književnosti, tj. o bosnističkim razumijevanjima nekih u ovom smislu važnih mjesta drugih književnosti i kultura, no ovaj put s interpretativnim središtem u Bosni i bosanskoj perspektivi, pri čemu i ova i ovakva čitanja jesu u osnovi interliterarna i interkulturalna.

U drugom, *užem* smislu, književna bosnistika vezana je za bošnjačku književnost kao takvu, i to kako u Bosni i Hercegovini, tako i izvan nje, posebno u Sandžaku, a onda i u Hrvatskoj i Makedoniji kao sredinama s odavno etabliranom bošnjačkom dijasporom, ali i drugdje, i u ovom kontekstu ekvivalentna je književnoj kroatistici ili srbistici, dok je slučaj književne montenegristike, pak, bliži slučaju književne bosnistike u širem smislu riječi. Pritom, ovako shvaćena književna bosnistika samo uvjetno je „uža“ jer posebno u ovom slučaju književna bosnistika praktično izlazi iz okvira Bosne i Hercegovine, s čim u vezi nužno je naglasiti da naročito ovako shvaćena književna bosnistika mora voditi računa o bošnjačkom književnom stvaranju izvan Bosne i Hercegovine barem u onoj mjeri koliko računa o hrvatskom, odnosno srpskom književnom stvaranju izvan Hrvatske i Srbije vode književna kroatistika i srbistika, pa i montenegristika onda kad je riječ o crnogorskim autorima izvan Crne Gore. Dodatni razlog za to jesu i sami književnopovijesni procesi i pojave, a koji su u bošnjačkom književnom stvaranju izvan Bosne i Hercegovine u nekim slučajevima drugačiji nego u matičnoj, bosanskoj bošnjačkoj književnoj praksi, tim prije što je bošnjačko književno stvaranje izvan Bosne i Hercegovine dio drugačijih književnih i kulturalnih, kao i uopće društvenih

konteksta, odnosno nalazi se u drugačijoj interliterarnoj i interkulturalnoj poziciji s obzirom na svoje dominantno književno i kulturalno okruženje. Osim ovog, uže shvaćena književna bosnistika posebnu pažnju trebala bi posvetiti upravo onim autorima izvan Bosne i Hercegovine koji su već inkorporirani u hrvatsku ili srpsku, odnosno neku drugu književnost, kao i uopće procesima „nacionaliziranja muslimana“ u književnosti, koje može i objasniti, ali i konačno okončati prvenstveno književna bosnistika u ovom smislu. Uz ovo, i uže shvaćena književna bosnistika može obuhvatiti i književno stvaranje koje je na neki drugi način povezano s bošnjačkim kontekstom, odnosno književni rad nebošnjačkih autora koji je ostvaren unutar bošnjačkog književnog života ili u nekoj drugoj bliskoj a književno relevantnoj vezi s Bošnjacima i sl. Naravno, i u slučaju ovako shvaćene književne bosnistike također su moguća specifična bosnistička čitanja tema iz drugih književnosti, s tim da bi pored Bosne pri ovakvim čitanjima interpretativno središte trebalo biti posebno vezano i za Bošnjake i njihovu perspektivu, a što ova čitanja čini još složenijim u interliterarnom i interkulturalnom smislu.

Također, posebno uže shvaćena književna bosnistika u osobenoj je vezi naročito s orijentalnom filologijom, tj. s proučavanjima književnog stvaranja Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima kao jednog od ključnih aspekata starije bošnjačke književnosti. Naime, i ova i ovakva proučavanja u suštini su i bosnistička, čak i prije svega drugog, bez obzira na to što se na strani orijentalne filologije prepoznaju prvenstveno ili isključivo kao npr. turkološka, iranistička ili arabistička, i to iz vrlo jednostavnog razloga – riječ je o književnom stvaranju Bošnjaka, a ne Turaka, Iranaca ili Arapa, nezavisno od jezika na kojem je ostvarena ova književna praksa. Zato su posebno u ovako shvaćenoj književnoj bosnistici mogući i istraživački profili poput npr. „bosnist-turkolog“, „bosnist-iranist“ ili „bosnist-arabist“, s tim što ne treba zaboraviti ni slične mogućnosti i onda kad je riječ o šire shvaćenoj književnoj bosnistici, u čiji predmet interesa ulazi npr. i bosanskohercegovačko književno stvaranje na latinskom ili jevrejskošpanskom jeziku itd., pa su u tom slučaju, uz druge slične primjere, mogući i istraživački profili tipa „bosnist-latinist“, „bosnist-hispanist“ i sl.³ No, pri svemu ovom, iako je uže shvaćena književna

³ Zanimljivo je napomenuti i sljedeće: Iako se koristio u državnoj administraciji i različitim drugim sferama života, prije svega javnog, njemački jezik nikad nije postao jedan od raširenih jezika bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, pa ni u vremenima već uveliko odomaćene austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. No, uz rijetke domaće izuzetke, postoji veći broj germanofonih autora, najčešće Austrijanca, ali i drugih, koji su službovali u austrougarskoj Bosni i koji su svoje tekstove o ovoj zemlji i njezinim ljudima pisali na njemačkom, uglavnom putopise i slične tekstove, ali i druge književne radove. Ova književna praksa, istina, ne ulazi u direktne okvire bosnistike, ali, kako je spomenuto, može biti predmetom dodatnih bosnističkih interesa, naročito u pragmatičkom smislu, odnosno

bosnistika po prirodi stvari predmetno usmjerena prije svega na bošnjačku književnost, ni u ovom slučaju proučavanja bošnjačke književnosti ne mogu isključiti veze i odnose bošnjačke književne prakse s književnošću ostatka bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, kao ni još šira interliterarna i interkulturalna pitanja, naročito u odnosu na druge južnoslavenske književnosti, a s obzirom na upravo izrazito interliterarni i interkulturalni karakter bošnjačke književne povijesti. Tako je književna bosnistika u užem smislu uvijek nužno vezana za književnu bosnistiku u širem smislu, i obratno.

S obzirom na to da je književna bosnistika suštinski neodvojiva od lingvističke bosnistike, odnosno da zajedno, u neraskidivoj međusobnoj vezi i odnosu, konstituiraju bosnistiku kao filološku disciplinu, složenost književne bosnistike reflektira se i na lingvističku bosnistiku, a posebno na bosnistiku kao filološku disciplinu, uz, naravno, i ono što su osobenosti lingvističke bosnistike, uključujući i njezine apostrofirane vlastite složenosti. U tom smislu, uvažavajući i jezičku složenost Bosne i Hercegovine, i lingvistička bosnistika mogla bi se, u najmanju ruku, definirati u širem i užem smislu, pri čemu bi se u užem smislu mogla odnositi na npr. bavljenje bosanskim jezikom kao takvim, dok bi se u širem smislu mogla odnositi na bavljenje uopće jezikom u bosanskohercegovačkom kontekstu, dakle uključujući i hrvatski te srpski jezik u Bosni i Hercegovini i sl. A sve to onda znači da se, temeljem složene bosanskohercegovačke jezičke i književne situacije, odnosno uopće ovih složenih odnosa, i bosnistika kao filološka disciplina treba barem dvojako definirati na sličan način, tj. opet u širem i užem smislu, pri čemu, očito, ključni faktor razlike jeste ono što je primarni fokus bosnističkih istraživanja u datom slučaju – prvenstveno Bosna i Hercegovina i njezina jezičko-književna zbilja kao cjelina sa svom svojom unutrašnjom složenošću ili, pak, prije svega Bošnjaci kao zasebna, specifična etno-nacionalna zajednica sa svojim – bosanskim jezikom i svojom – bošnjačkom književnošću: *bosnistika kao filološka disciplina u širem smislu prvenstveno je fokusirana na sveukupni bosanskohercegovački jezičko-književni fenomen, dok je bosnistika kao filološka disciplina u užem smislu fokusirana na Bošnjake i njihovu jezičko-književnu vlastitost i osobenost*, s tim što treba imati na umu i to da su, u pravilu, Bošnjaci kao narod svojom etnogenezom i nacionalnim identitetom organski povezani s Bosnom i Hercegovinom kao domovinom i/ili maticom, čak i onda kad žive izvan njezinih aktuelnih državnih okvira, odnosno u drugim, domovinskim ili

u kontekstu komparativnih postkolonijalnih ili imagoloških istraživanja i sl. U tom smislu, bio bi moguć i istraživački profil „bosnist-germanist“ ili „germanist-bosnist“, pri čemu i ovakvo što govori u prilog složenosti, ali i izazovnosti bosnistike kao književnonaučne, odnosno filološke discipline.

dijasporним zemljama, a što bosnistiku kao filološku disciplinu u širem i užem smislu čini suštinski unutar sebe najčvršće povezanom.

Očita složenost bosnistike kao filološke discipline u bilo kojem određenju proizlazi iz povijesno-identitetske složenosti Bosne i Hercegovine te složenosti povijesti i identiteta Bošnjaka kao naroda, pri čemu je osnova svega ovog prvenstveno u kulturi, tim prije što se u kulturi i kulturom dominantno oblikuje identitet svake zajednice ove vrste. Kako je istaknuto, književnost ne samo da je dio kulture, već je ona jedan od ključnih kulturalnih diskursa, posebno u Bosni i Hercegovini te uopće na Slavenskom jugu, a i sama je bitno kulturalno oblikovana, a slično se odnosi i na jezik. Stoga, složenost bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, ali i složenost bosanskog / bosanskohercegovačkog jezičkog fenomena jeste dominantno složenost upravo u kulturalnom smislu, a što onda bosnistička istraživanja kao cjelinu izravno vodi i putem kulturološki orijentiranih proučavanja. A to je onda i razlog da je i šire i uže shvaćena bosnistika kao filološka disciplina najuže skopčana i sa širim kulturološkim pitanjima, odnosno – drugačije rečeno – zahvaljujući bosanskohercegovačkoj kulturalnoj složenosti koja se ostvaruje i u složenosti kako jezičkih praksi, tako i u složenosti književnog stvaranja, bosnistika kao filološka disciplina gotovo je nužno i *kulturalna bosnistika* (usp. Kodrić, 2018d). Što prije osvijeste ovaj svoj na neki način inherentni kulturalni aspekt, to bolje i za lingvističku i za književnu bosnistiku, odnosno za bosnistiku kao filološku disciplinu uopće – to je imanentno prirodni bosnistike, ali i primjereno stanju u kojem se u predmetno-metodološkom smislu filološka nauka nalazi danas, kad, bitno preoblikovana u odnosu na vrijeme svojeg devetnaestostoljetnog utemeljenja kao jezičko-književne nauke o „duhu naroda“, sve više prelazi u savremenu *kulturološku nauku* koja nadilazi nekadašnje stroge granice pojedinačnih nauka i naučnih disciplina.

Literatura

- Begić, Midhat (1971). „Pismo Midhata Begića“. *Odjek*, br. XXIV, str. 7. Sarajevo.
- Dizdar, Srebren (2018). „Filologija između nauke o jeziku i nauke o književnosti“. *Sarajevski filološki susreti 4: Zbornik radova*, knj. II, ur. Munir Mujić, Sanjin Kodrić i Vahidin Preljević. Sarajevo: Bosansko filološko društvo. Str. 13–57.
- Duraković, Enes (2003). *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*. Zenica: Vrijeme.
- Duraković, Enes (2012). *Obzori bošnjačke književnosti*. Sarajevo: Dobra knjiga.

- Džafić, Šeharzada (2015). *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Đurišin, Dioniz (1993). „Ka metodologiji proučavanja slovenskih književnosti danas“. *Književna istorija*, god. 25, br. 90. Beograd: Vuk Karadžić.
- Đurišin, Dioniz (1994). „O interliterarnom centrizmu balkanskih književnosti“. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, br. 46/47. Novi Sad: Matica srpska.
- Đurišin, Dioniz (1997). *Šta je svetska književnost?*, prev. Miroslav Dudok. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Đurišin, Dioniz (1966). „O teoretskim ishodištima poredbene književnosti“. *Umjetnost riječi*, god. 10, br. 3–4. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Đurišin, Dioniz (1974). *Sources and Systematics of Comparative Literature*, trans. Peter Tkáč. Bratislava: University of Komenského.
- Đurišin, Dioniz (1976). *Vergleichende Literaturforschung: Versuch eines methodisch-theoretischen Grundrisses*. Berlin: Sammlung Akademie Verlag.
- Đurišin, Dioniz (1984). *Theory of Literary Comparatistics*, trans. Jessie Kocmanová. Bratislava: Slovak Academy of Sciences.
- Đurišin, Dioniz (1989). *Theory of Interliterary Process*, trans. Jessie Kocmanová & Zdenek Pistek. Bratislava: Slovak Academy of Sciences.
- Đurišin, Dioniz (1991). „Daljnje mogućnosti i perspektive istraživanja međuknjiževnog procesa“. *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*, sv. 4, ur. Franjo Grčević. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.
- Đurišin, Dioniz (1992). *Čo je svetová literatúra?*. Bratislava: Obzor.
- Fehratović, Jahja (2013). *Književnohistorijske i poetičke osobnosti sandžačkobošnjačke književnosti*. Doktorska disertacija, mentor: prof. dr. Sanjin Kodrić. Novi Pazar: Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru.
- Fehratović, Jahja, prir. (2014). *Enciklopedija sandžačkobošnjačke književnosti*, knj. I–II. Novi Pazar: Svjetski bošnjački kongres / El-Kelimeh.
- Isaković, Alija, prir. (1990). *O „nacionaliziranju“ Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*. Zagreb: Globus.
- Kodrić, Sanjin (2012). *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kodrić, Sanjin (2018a). *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*. Sarajevo: Dobra knjiga.

- Kodrić, Sanjin (2018b). „Preporod prije preporoda? (Pjesma *Pozdrav ‘gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije’* i počeci novije bošnjačke književnosti)“. *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književno-historijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet. Str. 111–148.
- Kodrić, Sanjin (2018c). „‘Istok i Zapad, srce i um’: Kulturalno-poetički sinkretizmi i liminalno-hibridni oblici u ranom pjesničkom djelu Safvet-bega Bašagića“. *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti)*. Sarajevo: Dobra knjiga. Str. 31–65.
- Kodrić, Sanjin (2018d). *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Koegeler-Abdi, Martina i Parncutt, Richard, ur. (2013). *Interculturality: Practice meets Research*, ur., Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.
- Kovač, Zvonko (2001): *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Kovač, Zvonko (2005). *Međuknjiževna tumačenja*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Kovač, Zvonko (2011). *Međuknjiževne rasprave: Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kovač, Zvonko (2016). *Nove interkulturalne studije: Međuknjiževna čitanja, mentorstva*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kuna, Herta (2008). *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna.
- Rizvić, Muhsin (1985). *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Spahić, Vedad (2016). *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*. Tuzla: Bosanska riječ.
- Spahić, Vedad (2017). *Krugovi i elipse: Studije i ogledi o književnim identitetima*. Tuzla: Bosanska riječ.
- Tutnjević, Staniša (2004). „O pojmu književnost Republike Srpske“. *Tačka oslonca*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Str. 235–252.

Sanjin KODRIĆ**BOSNIAN STUDIES – WHAT IS IT?****(Questions, problems and possibilities of defining Bosnian studies
in linguistic, literary-historical and cultural research)**

The definition of Bosnian studies as a philological discipline at first glance is simple, or at least nothing more complex than the definition of, for example, Croatian or Serbian, or Montenegrin studies. However, the mere comparison of Bosnian and Croatian, Serbian and Montenegrin studies, and especially comparison of possible definitions of Bosnian studies in linguistic and literary-historical research indicates the particular complexity of this issue, i.e. a number of problems that arise in this regard. For example, if we agree that in the linguistic perspective Bosnian studies deals with the Bosnian language, no matter how it is defined (which is, after all, only one possibility in determining Bosnian studies in linguistics), the question arises as to what Bosnian studies deals with in the literary-historical perspective, i.e. which is the literature or which are the literatures that Bosnian studies deals with in literary-historical research, e.g. Bosniak or Bosnian-Herzegovinian literature, or some other, third..., and why? Although the linguistic approach is not devoid of possible open questions in defining Bosnian studies, special problems are opened by the literary aspect of Bosnian studies, which should not be surprising because the issue of defining literature in Bosnia-Herzegovina is in itself extremely complex. Moreover, without the definition of Bosnian studies in the literary-historical perspective too, a more complete definition of Bosnian studies in the linguistic perspective is not possible, and especially not a complete definition of Bosnian studies as a philological discipline. And this is exactly what the proposed paper strives for – to fully define Bosnian studies as a philological discipline, taking into account both the linguistic and very complex literary-historical and, finally, even more complex cultural aspect of this issue and problem, both individually and with regard to their complex bonds and relationships. It is, therefore, an effort in the direction of a holistic definition of Bosnian studies, which is a question of fundamental importance for Bosnian studies as such.

Keywords: *Bosnian studies, linguistic Bosnian studies, literary Bosnian studies, cultural Bosnian studies, Bosnian language, Bosniak literature, Bosnian-Herzegovinian literature, Bosnian-Herzegovinian interliterary and intercultural community*

Izvorni naučni rad

UDK 82-93-3

Dragica DRAGUN (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilište J. J. Strossmayera Osijek

ddragun@ffos.hr

Ivana KURILJ (Osijek)

OŠ Kneževi Vinogradi

ivana.kurilj@gmail.com

UPOZNATOST S PROZOM O TEŠKOĆAMA U RAZVOJU U DJEČJOJ KNJIŽEVNOSTI

U radu se razmatraju teškoće u razvoju kao tematika u dječjoj književnosti. Donose se osnovni pojmovi i zakonski akti vezani uz teškoće u razvoju. Promatraju se romani *Bijeli klan*, *Nemreš bit pametan*, *Hrvač*, *Čudo* i dnevnik *Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine*, tj. nekoliko teškoća – akromatopsija (monokromazija), disleksija, cerebralna paraliza, mandibulofacijalna disostoza (prirođena malformacija kostiju lubanje i lica) te intelektualne teškoće. Cilj je istraživačkoga dijela rada, na temelju rezultata ankete, ispitati jesu li ispitanici (djeca) od ranije upoznati s romanima i dnevnikom koji govore o naslovnoj temi (teškoćama u razvoju), stupanj poistovjećivanja s likom, podudaraju li se predodžbe o teškoćama u razvoju s njihovim pretpostavkama o zdravstvenom problemu prije čitanja teksta te korisnosti informacija o teškoćama u razvoju dobivenih iz predložaka. Istraživanje potvrđuje opravdanost pretpostavke o djeci koja još uvijek nisu upoznata s takvom vrstom *Drugosti* te korisnost informacija o teškoćama koje su dobili iz književnoga teksta.

Ključne riječi: *dječja književnost, istraživanje, roman, teškoće u razvoju, zakonski akti*

1. Invaliditet / posebne potrebe / teškoće u razvoju

Invaliditet, posebne potrebe ili teškoće u razvoju **termini** su koji se svakodnevno koriste u formalnoj i neformalnoj komunikaciji, brojnim dokumentima i zakonskim odredbama te znanstvenoj i stručnoj literaturi. Iako naizgled isti ili slični, među njima postoje određene značenjske razlike.

U Zakonu o Hrvatskom registru o osobama s invaliditetom (NN, 64/01) određuje se invaliditet kao „trajno ograničenje, smanjenje ili gubitak (koje proizlazi iz oštećenja zdravlja) sposobnosti izvršenja neke fizičke aktivnosti ili psihičke funkcije primjerene životnoj dobi osobe i odnosi se na sposobnosti, u obliku složenih aktivnosti i ponašanja, koje su općenito prihvaćene kao bitni sastojci svakodnevnog života“. Navodi se da je oštećenje zdravlja „nedostatak, gubitak ili nepravilnost anatomske građe, fiziološke ili psihičke funkcije“, a težina invaliditeta je „stupanj ograničenja učinka aktivnosti osobe s invaliditetom“ (NN, 64/01).

Uz navedene se termine nerijetko krivo koristi sintagma *djeca s posebnim potrebama* kao sinonim sintagmi *djeca s teškoćama u razvoju*. Sintagma *djeca s posebnim potrebama* nešto je šira od sintagme *djeca s teškoćama u razvoju* jer obuhvaća ne samo djecu s teškoćama nego i darovitu i talentiranu djecu (Zrilić, 2011).

Različiti hrvatski zakonski akti uglavnom propisuju iste **vrste teškoća u razvoju**, a razlikuju se samo u načinu podjele određenih teškoća i stupnjeva. Tako, primjerice, Zakon o Hrvatskom registru o osobama s invaliditetom (NN, 64/01) razlikuje jedanaest skupina teškoća u razvoju. To su oštećenja: vida, sluha, govorno-glasovne komunikacije, lokomotornoga sustava, središnjega živčanog sustava, perifernoga živčanog sustava, drugih organa i organskih sustava (dišni, cirkulacijski, probavni, endokrini, kože i potkožnoga tkiva i urogenitalni), mentalna retardacija, autizam, duševni poremećaji te više vrsta oštećenja.

Kada se govori **o djeci s teškoćama u razvoju u suvremenome društvu**, svakako je bitno istaknuti kako se procjenjuje da na svijetu, od ukupno dvije milijarde djece, živi otprilike dvjesto milijuna djece s teškoćama u razvoju. Drugim riječima, oko 10% ukupne populacije djece, od čega ih većina živi u zemljama u razvoju, rađa se s teškoćom ili je onesposobljena tijekom djetinjstva (Lansdown, 2011). Opći sociodemografski podaci Republike Hrvatske, s početka 2017. godine, pokazuju da u Republici Hrvatskoj živi oko 12% osoba s invaliditetom te 8% djece s teškoćama u razvoju (Benjak, 2017).

Osobe s invaliditetom i djeca s teškoćama u razvoju tek su krajem 20. stoljeća prepoznati kao osjetljive skupine društva koje zahtijevaju veću pozornost. Sukladno sa socijalnim modelom, naporu znanstvene i stručne javnosti

idu prema promicanju prava djece s teškoćama u razvoju na svim razinama društva, a kao rezultat toga suvremeno društvo nastoji postati inkluzivno društvo u kojemu će djeca s teškoćama u razvoju biti ravnopravna djeci bez teškoća u razvoju i uključena u društvo.

2. Tematika teškoća u razvoju u književnosti

Kroz svoju je dugu povijest književnost tematizirala gotovo sve što čovjek može zamisliti, stoga su i osobe s invaliditetom, odnosno djeca s teškoćama u razvoju te njihov život, kao i inkluzija, pronašli svoje mjesto u književnosti općenito (Piskač i Jurdana, 2013). Činjenica je da se iz životnih priča i iskustava osoba s invaliditetom i djece s teškoćama u razvoju može najviše naučiti o potrebama i problemima koje imaju te o načinima na koje im se može pomoći u njihovu rješavanju, a kada se takve priče pretoče u književnost, njihova vrijednost postaje još veća (Piskač i Jurdana, 2013). Promicanje i zagovaranje inkluzije nezaobilazno je u takvim djelima, a Piskač i Jurdana primjećuju da se o inkluziji može govoriti kao o intenciji u književnome djelu da se drugost ili drugačijost likova koji se temelje na slici djece s teškoćama u razvoju rabi kao vrijedan estetski doprinos književnosti. „Književnost nadalje može utjecati na kulturu te impostirati stavove koji potom mogu postati općeprihvaćenim društvenim činjenicama“ (Piskač i Jurdana, 2013: 174). Dakle, razvojem književnosti koja utječe na razvoj kulture dolazi do razvoja svijesti o jednakoj vrijednosti svakoga pojedinca i tako se stvaraju temelji za inkluziju kao društveni pokret (Piskač i Jurdana, 2013).

U okviru književnosti za djecu i mlade navedene su tvrdnje o funkciji književnosti, u kontekstu tematike teškoća u razvoju, osobito vrijedne. Književnost se za djecu i mlade više nego ikoja stvara s obzirom na čitatelja, mladoga recipijenta (u dobi od treće do četrnaeste godine) (Hranjec, 2006; Crnković, 1980). Dakle, pisac za djecu i mlade piše za ciljanu publiku, pri čemu postoje određene razlike s obzirom na predškolsku, mlađu i stariju školsku dob: „On ne samo da mora poznavati dječju psihu, ne samo da se mora sroditi s malim čitateljem, on mora – postati dijete!“ (Hranjec, 2006: 15). Istraživanja iz područja psihologije već prije nekoliko desetljeća dokazala su kako se intelekt djeteta razvija u mnogo ranijoj dobi nego što se mislilo u prošlosti (Čačko, 2000). Također, vrijednosti kao organiziran skup općih uvjerenja, mišljenja i stavova o tome što je ispravno, dobro i poželjno nisu urođene, nego se usvajaju tijekom života i podložne su promjenama jer na njih utječe društvena okolina. One uvelike određuju ljudsko ponašanje jer su posrednici između društvenoga sustava i ponašanja svakoga pojedinca (Jukić, 2013). Tim spoznajama moraju biti prilagođeni i autori književnosti za djecu i mlade, od-

nosno prema tome moraju oblikovati svoje stvaralaštvo, izbor teme i funkciju djela. Vrlo je bitno kakvu će informacijsko-odgojnu i spoznajnu funkciju imati njihovo djelo, posebice zbog krize vrijednosti i morala suvremenoga društva. Životne vrijednosti i stanje suvremenoga društva reflektiraju se potom i u književnosti, ne zaobilazeći, jasno, i književnost za djecu i mlade (Hranjec, 2006). Neupitno je, stoga, da djeci i mladima trebaju okviri unutar kojih će se kretati i na osnovi kojih će stvarati i razvijati svoje vrijednosne kriterije i sustave, a književnost za djecu i mlade itekako je jedan od takvih okvira. Ona djeci i mladima postaje odgovorom na mnoga pitanja koja si postavljaju, ali i na ona kojih možda nisu svjesni, koje ne primjećuju. Kada progovara o osjetljivim temama, kao što su teškoće u razvoju, tada djeci i mladima, kao nositeljima budućnosti, eksplicitno i implicitno prenosi moralne odgojne vrijednosti i postaje orijentirom za intenzivnije razmišljanje o osjetljivim skupinama društva. Tematiziranjem teškoća u razvoju književnost za djecu i mlade pridonosi stvaranju toliko željenoga inkluzivnog društva jer djeca i mladi već u najranijoj dobi čitanjem uče o karakteristikama i potrebama djece s teškoćama u razvoju, njihovim obiteljima, snovima i željama. Ono što je najvažnije, uče o njihovim posebnostima, poštovanju ljudskoga dostojanstva i uvažavanju različitosti, što je temelj za razvijanje i usvajanje moralnih vrijednosti poput tolerancije, empatije, iskrenosti. Dakle, na taj način usvajaju i obrazovnu i vrijednosno-oblikujuću sastavnicu u odnosu prema osobama s invaliditetom i djeci s teškoćama u razvoju, a potonja je posebice važna jer je usmjerena na izgrađivanje i oblikovanje ljudskih odlika koje čovjeka čine dobrom osobom (Jukić, 2013). Često se ističe da književnost za djecu i mlade nije i ne treba biti sluškinja pedagogije u praktičnome smislu, ali tematizirajući teškoće u razvoju neupitan je njezin odgojno-obrazovni utjecaj, što je ne samo poželjno nego i dobrodošlo u suvremenome svijetu krize vrijednosti.

Kako je rečeno, osobe s invaliditetom i djeca s teškoćama u razvoju tek su krajem 20. stoljeća prepoznati kao osjetljive skupine društva koje zahtijevaju veću pozornost, stoga sve više pozornosti dobivaju i u književnosti. U književnosti za djecu i mlade, kao posljedica nedostatka istraživanja, nema usustavljenoga korpusa djela koja tematiziraju teškoće u razvoju. U hrvatskoj znanstvenoj i stručnoj literaturi govori se najviše o dnevniku *Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine* (1989) Mire Gavrana, koji progovara o intelektualnim teškoćama, te o *Bijelom klaunu* (1988) Damira Miloša koji se uglavnom interpretira u okviru svojega nedoslovnoga tematskog sloja, pri čemu oštećenje vida glavnoga lika ostaje u drugome planu. U svrhu rada, te u skladu s važećom podjelom vrsta teškoća u razvoju, odabrani su romani: Damir Miloš: *Bijeli klaun* (2006.), Sonja Zubović: *Nemreš bit pametan* (2015.), Melita Runderk: *Hrvač* (2016.), R. J. Palacio: *Čudo* (2016.) te dnevnik Mire Gavrana

Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine (1989). Teškoće koje donose odabrani predlošci su: akromatopsija (monokromazija), disleksija, cerebralna paraliza, mandibulofacijalna disostoza (prirođena malformacija kostiju lubanje i lica) te intelektualne teškoće. S obzirom na to da je predmet ovoga rada/istraživanja upućivanje na predloške koji se bave teškoćama u razvoju, bavit ćemo se njihovim konstatiranjem i upućivanjem na problem (ne ulaženjem u pripovjedne perspektive i obilježja).

3. Proza o teškoćama

U romanu *Bijeli klaun* (2006) Damir Miloš svjesno poništava pretpostavljene okvire jednostavnosti i razumljivosti koji nastoje ograničiti dječji književni sustav, što je svakako povezano i s predodžbom o djetetu. Dubravka Zima smatra da je romaneskni diskurs slojevit i filozofičan, a jezik površinski jednostavan, no zapravo visoko simboličan, predodžba o djetetu ipak uključuje neke prepoznatljive elemente, poput dječje intuitivnosti, osjećajnosti, maštovitosti, mudrosti i bliskosti fanatici (Zima, 2011).

Protagonist je neimenovani dječak, ujedno i pripovjedač u prvome licu, koji odrasta u obitelji cirkuskih klaunova od kojih se razlikuje zbog svojega oštećenja vida. Naime, dječak boluje od kolornoga poremećaja koji se naziva akromatopsija ili monokromazija, odnosno sljepoća na boje, što znači da ne razlikuje boje i svijet oko sebe vidi u nijansama sivoga (Rogošić i sur., 2003): *Možete li zamisliti kolika je moja tuga kad vam kažem da ja ne razlikujem boje? Da... ja ne vidim boje! Ja znam da one postoje, da na svakom predmetu, na svakoj ptici, čovjeku ili ribi ima neka boja, ali ja ih ne vidim. Meni je sve sivo... sivo... to su moje boje* (Miloš, 2006: 8).

Za dječakovu teškoću ne zna nitko osim njegovih roditelja, koji mu iskreno priznaju da ne znaju može li postati klaunom poput njih ukoliko ne nauči razlikovati boje. Osim toga, problem nerazlikovanja boja dočaran je i opisom nastavnih sati likovnog odgoja, na kojima dječak ne može sudjelovati ravnopravno kao ostali učenici. Zbog učiteljičina neznanja nailazi na osude i nerazumijevanje, što naravno utječe i na njegovo samopouzdanje: *Kad je vidjela moje crteže, jako se iznenadila. Pokazivala ih je drugim učenicima i govorila: – Pogledajte što je on učinio?! Tigra je obojio kao da je zebra, a zebra ima svaku prugu druge boje? I kakav je to leopard? Meni se čini da on slični leptiru?!* (Miloš, 2006: 45–46).

Dječakova misija, stoga, postaje pronalazak boja, odnosno načina kako da ih raspozna: *Otada, a imao sam šest ili sedam godina, počeo sam tražiti boje. Na predstave svoga cirkusa sve sam rjeđe išao jer bih se rastužio gledajući klaunove. Zato sam najčešće šetao oko šatora i danima, godinama,*

razmišljao kako se mogu naći boje (Miloš, 2006: 9). Upravo je traganje za bojama temeljno polazište romana, koje prerasta u priču o jednome drugačijem djetinjstvu, ljudima zarobljenima stegama navika i običaja, odrastanju i sazrijevanju, radosti i tuzi (Car-Mihec, 1998). Iz perspektive dječaka oštećena vida autor uspijeva na pomalo naivan, prostodušan i duhovit način ispričati vrlo ozbiljnu i duboku priču o odrastanju i potrazi za osobnošću, navodi Car-Mihec. U dječakovu potragu za bojama autor upliće, također neimenovanoga, slijepoga starca, koji je pronašao način kako razlikovati boje: *Zelena miriše na travu, bijela je hladna, ima je najviše kad padne snijeg, crvena je topla, razlijeva se iz vatre, toplija od žute jer žuta je boja dana, boja Sunca, prozirna je boja glatka kao led, ili staklo, smeđa se čuje iz daljine kada zvana zvone, vjetar donosi sivu, a često i kišu* (Miloš, 2006: 15).

Upravo slijepi starac potiče dječaka na samoanalizu i postupno spoznavanje svoje teškoće kao vlastite karakteristike, ne kao nedostatka, i to je temeljna pouka koja se spoznaje u odnosu prema tematici teškoća u razvoju. U trenutku kada dječak otkrije djevojčici u koju je zaljubljen svoju teškoću, ona prestaje biti preprekom i postaje samo jednom od njegovih osobina (Car-Mihec, 1998). Tada se događa i dječakov postupan izlazak iz sveopćega „sivila“, odnosno samootkrivenje vlastite uloge u društvu. Otkrivajući boje, dječak otkriva zapravo samoga sebe, spoznaje svoju ulogu, svoju boju u spektru raznih boja, odnosno u životu. Spoznaje da, unatoč teškoći, i on ima svoje mjesto u društvu te da je u redu biti drugačiji.

Na samome početku romana *Nemreš bit pametan* (2015) stoji posveta autorice Sonje Zubović: *Ovaj roman posvećujem „drugačijima“, sanjarima, svima onima koji su „stršali“ ma gdje bili, jedinstvenim i posebnim klincima što im ni jedna uniformirana izvrsnost nije do koljena* (Zubović, 2015: 4). Prepoznala je autorica važnost tematike teškoća u razvoju u književnosti za djecu i mlade, stoga piše roman u kojemu tematizira jednu od specifičnih teškoća učenja. Djeca sa specifičnim teškoćama učenja čine 5–10% djece školske populacije i vrlo su heterogena skupina, među kojima su učenici s teškoćama slušanja, mišljenja, govora, čitanja, pisanja i računanja (Zrilić, 2011). Odlučuje se autorica prikazati slučaj dječaka koji ima disleksiju i tako dati jedan novi pogled na tu teškoću. Riječ je, naime, o teškoći koja se manifestira sporim, netočnim čitanjem i slovkanjem, pri čemu dijete zamjenjuje slova koja slično zvuče ili izgledaju te ispušta slogove i dijelove riječi (Zrilić, 2011). Međutim, važno je naglasiti da disleksija nije intelektualna smetnja ili bolest, nego teškoća učenja vezana uz čitanje i pisanje koja se pojavljuje pod utjecajem organskih, psihičkih i socijalnih čimbenika vezanih uz rast, razvoj i sazrijevanje djeteta (Buljubašić i sur., 2012).

Fabula romana prezentirana je iz pet različitih perspektiva, odnosno pet pripovjedača daje svoj uvid iste stvarnosti. Jedinstvenim i duhovitim jezikom autorica pokazuje kako disleksija utječe i na osobu koja od nje pati i na njezinu okolinu. Protagonist kojega pratimo je šesnaestogodišnji Ivo koji ima disleksiju: *Kao prvo, Ivi se slova tresu stalno, i kad nema nastave, subotom, nedjeljom, praznikom i svaki dan! Jednostavno, uči drukčije i ne znači to da nije pametan, ne znači da nije pametniji od onih koji sve to mogu pročitati i naučiti bez trešnje slova, dapače* (Zubović, 2015: 27). Kada dijete urednih ili iznadprosječnih intelektualnih sposobnosti ne uspijeva ovladati vještinom čitanja, kao Ivo, tada to utječe na njegova školska postignuća i onemogućuje mu da ostvari svoje intelektualne kapacitete (Buljubašić i sur., 2012). Naglasak je u romanu, stoga, na realnome prikazu utjecaja disleksije na djetetov školski, ali i obiteljski život.

Škola i učenje Ivi predstavljaju problem; disleksija mu učenje čini jako zahtjevnim: *Na primjer, moram paziti da mi brojevi ne bježe iz kockica u matematičkoj bilježnici. Kad sam napet, nervozan ili umoran, to zna biti jako pojačano. Koliko god vježbao, uvijek mi se negdje nešto posklizne. Kažu da moram vježbati dvostruko više od drugih kako bih bio sigurniji* (Zubović, 2015: 92). Iako se pretpostavlja da svi odgojno-obrazovni djelatnici znaju što je disleksija i razumiju učenikove teškoće, često se događa da su općenito učenici sa specifičnim teškoćama učenja stigmatizirani kao lijeni, nemarni i nezainteresirani za školu (Zrilić, 2011). Javlja se, također, i problem ocjenjivanja takvih učenika, pri čemu brojni profesori nerealno postavljaju kriterije vrednovanja, što je prikazano i u romanu.

Osim što je osvijetlila kako se teškoće disleksije odražavaju na Ivin školski uspjeh, autorica u fabulu romana upliće niz drugih situacija kojima dočarava kako disleksija utječe i na obiteljske odnose. Roditelji neprestano brinu o tome hoće li Ivo proći razred i općenito o njegovoj budućnosti: – *Ne znam kako pomoći tom svom djetetu, tom divnom i čudesnom mladiću da se pronađe! Oh, neka mi Bog svemogući pomogne, samo da ne propadne, da ne zaglibi u neko loše društvo, da ne izgubi vjeru u sebe...* (Zubović, 2015: 28). Razumljivo, pokušavaju mu pomoći, ali često preispituju svoje postupke: – *Znaš, mamu i mene zbunjuje to što on ima disleksiju i zato ne znamo pomažemo li uvijek na dobar način. Ne možemo mama i ja učiti s njim* (Zubović, 2015: 58). S druge strane, brat Jura primjećuje da je Ivo zbog svoje teškoće uvijek u centru pozornosti, zbog čega se osjeća zapostavljenim u obitelji: *Zato, Jura dobije peticu iz grčkog, jedini u razredu, dobijem peticu iz kemije, jedini u razredu, osvojim treće mjesto na Županijskom natjecanju iz latinskog i sve je to očekivano, razumljivo i normalno* (Zubović, 2015: 83). Također, njemu je, kao odlikašu, teško shvatiti Ivin problem s učenjem: – *...Gle, tata, brat mi je,*

naravno da ću mu pomoći, ali on je... On je, kao što ti kažeš – tovar! Uopće ne znam formulu po kojoj bih nešto s njim postigao (Zubović, 2015: 58).

Roman osvjetljava i niz drugih životnih situacija, kao što su prve ljubavi, odnos polusestre i polubraće te odnos pomajke i kćeri. Iako je tematski složen, roman je pisan duhovitim jezikom svakodnevice i mladih. Može se reći da je autorica u romanu prikazala realnu sliku suvremene peteročlane obitelji djeteta s disleksijom, koja uključuje i povremene svađe dvojice braće, ali i obiteljsko zajedništvo u kojemu se problemi rješavaju razgovorom i ljubavlju. Potvrđuje se da se uz trud, volju i obiteljsku podršku može sve ostvariti.

Naslov romana *Hrvač* (2016) upućuje na Filipa, koji u prvome licu priča svoju priču o životu s cerebralnom paralizom, a radnja romana obuhvaća razdoblje od šestoga do kraja osmoga razreda osnovne škole. Autorica Melita Rundek preko njega progovara o vrijednostima poput upornosti, truda, zalaganja i ustrajanja te o tome kako treba njegovati te vrijednosti, naročito jer ih je suvremeno potrošačko društvo potpuno zanemarilo, stoga mladi bez ikakva truda i napora nastoje živjeti brzo, lako i unosno (Zalar, 2016). Hrvač Filip ne može tako živjeti čak i da hoće, nego se mora izboriti za svoje uspjehe.

Autorica Filipovu teškoću imenuje tek u osmome poglavlju romana, a do tada se samo nekoliko puta spominju njegovi teški koraci: *Koračam prema razredu. Koraci. Teški su, klimavi i nespretni* (Rundek, 2016: 11). Zbog tih se rečenica može posumnjati da postoji nekakva teškoća, ali osim toga čini se Filip kao posve prosječan dječak. Upravo je to i bila autoričina namjera, upozoriti da su djeca s teškoćama u razvoju puno manje drugačija nego što ljudi bez teškoća ponekad misle (Zalar, 2016). Dakle, u osmome se poglavlju saznaje i Filipova teškoća i njezin uzrok. Poznato je da cerebralnu paralizu uzrokuje oštećenje mozga u razvoju prije, tijekom ili nakon rođenja (Kostelnik i sur., 2004), a Filipove komplikacije sa zdravljem započinju neposredno nakon rođenja jer je rođen kao nedonošče, a kao posljedica krvarenja pojavila se cerebralna paraliza: *Dugo se nisu znale točne posljedice toga krvarenja, ali negdje s tri godine postavili su mi dijagnozu: cerebralna paraliza, spastičnog tipa, koja se očituje tako što su mi mišići stalno ukočeni. Kažu da to zapravo nije bolest, nego stanje. Stanje mišića s kojima se treba naučiti živjeti* (Rundek, 2016: 63). Upravo je spastična cerebralna paraliza najuobičajeniji tip cerebralne paralize, a podrazumijeva stanje ukočenosti, otežanoga pomicanja i pokretanja mišića i tijela (Kostelnik i sur., 2004). Filip zbog cerebralne paralize nema dobru ravnotežu te mu je hod zakrivljen i nesiguran, pri čemu mu koljena udaraju jedno u drugo. Također, prošao je nekoliko operacija, a u romanu je naglasak na dosad najtežoj operaciji koju mora proći. No, sve to ne umanjuje njegovu želju za životom jer je cerebralna paraliza za njega samo veliki izazov s kojim se mora hrvati, i u doslovnome i u prenesenome

značenju (Zalar, 2016): *Hrvam se s mračnim silama. Hrvam se da preživim. Ne odustajem. Vrijeme ide i prolazi. A ja se hrvam* (Rundek, 2016: 32).

Hrvanje se u romanu, međutim, odnosi i na sport kojim se Filip želi baviti. Rekreacija, razonoda i sport djeci s teškoćama u razvoju svakodnevno pridonose poboljšanju općega stanja organizma, samopotvrđivanju i uključivanju u društvenu zajednicu (Petrinović, 2014), a Filip se odlučuje za hrvanje, dakle za sport u kojemu će njegove fizičke mane još više doći do izražaja (Zalar, 2016). Dio likova u knjizi, a posebice majka, smatra ludošću da se takav dječak bavi upravo borilačkim sportom, ali on, uporan, tvrdoglav i odgovoran, odlazi na sve treninge i sve okolnosti koje su protiv njega preokreće u svoju korist (Zalar, 2016). Hrvanje tako postaje važno u rehabilitacijskome smislu jer mu u društvu prijatelja i trenera svakodnevno istezanje mišića postaje manje dosadno. Hrvanje je i način Filipove socijalizacije – pruža mu osjećaj pripadnosti i ravnopravnosti s drugom djecom. Paradoksalni spoj dječaka s cerebralnom paralizom i borilačkoga sporta na kraju rezultira pobjedama na natjecanjima i osvajanjem zlatnih medalja te, još važnije, rastom Filipova samopouzdanja i samoprihvatanja: *To mi je ustvari bilo najveće priznanje i najveća medalja. Jer sam se prvi u Europi, ja, Filip, cerebralac, upisao na hrvanje. I pobijedio sebe* (Rundek, 2016: 152).

U romanu je posebno naglašena podrška prijatelja dječaku s cerebralnom paralizom. Unatoč teškoći, Filip je prihvaćen u društvu vršnjaka, a on njihovu podršku prepoznaje i cijeni: *Ja volim svoje prijatelje. Stvarno ih volim. I ne znam kako bih prošao kroz sve to, kroz svoj život, da nema njih, njihovog navijanja i podrške* (Rundek, 2016: 84). Prijatelji uglavnom misle kako oni pomažu Filipu, međutim Zalar (2016) primjećuje kako Filip jednako tako pomaže i njima. Vrlo je važan i lik Filipove majke, koja je uz njega prošla najteže trenutke života, operacije i oporavke: – *Ti ne znaš kako je to stajati ispred sale za operaciju, a ne znati što ti je s djetetom. I tako tri puta jer je prošao tri operacije! (...) Da ne pričam o tome kako je bilo kad bi došao doma. Neprospavane noći, spavaš na rate od jauka, duša te boli. Ne znaš više kako da mu pomogneš, počneš luditi* (Rundek, 2016: 44–45). Razumljiva je, stoga, njezina početna reakcija neodobravanja treniranja hrvanja.

Treba istaknuti i odgojno-obrazovno okruženje u školi, odnosno u razredu. Naime, važna je osoba u Filipovu životu i njegov asistent (Sergej). Kako Filip nema teškoća u usvajanju odgojno-obrazovnoga sadržaja, naprotiv inteligentan je, asistent mu služi najprije zbog pomoći u kretanju i korištenju školskoga pribora na nastavi: *Ja slabije pišem rukom, ali sam svladao strojopis pa brzo tipkam na svom laptopu, koji mi dopuštaju koristiti u nastavi zbog teškoća. Stvarno brzo tipkam i sve stignem prepisati* (Rundek, 2016: 97).

Raquel Jaramillo Palacio autorica je romana *Čudo* (2016), romana u čijem je središtu August, dječak s mandibulofacijalnom disostozom, odnosno prirođenom malformacijom kostiju lubanje i lica (Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema, 2012). Već se na početku romana shvaća da je August naizgled drugačiji od drugih: *Neću vam opisati kako izgledam. Kako god me zamišljali, situacija je vjerojatno još gora* (Palacio, 2016: 11), ali se u prvoj trećini romana saznaje točna dijagnoza i opis njegova lica (oči su mu spuštene i ispupčene, nema obrve ni trepavice, nos mu je neproporcionalno velik u odnosu prema licu, glava mu je udobljena sa strane, nema jagodične kosti, ima premalenu čeljusnu kost). Treba istaknuti da Augustove teškoće ne uključuju intelektualne teškoće i da je prije svega izgled njegova lica ono što ga razlikuje od drugih, što je naglašeno i u romanu: *...volio bih istaknuti da on nema posebne potrebe. Nije invalid, nije hendikepiran, a nije ni mentalno zaostao na bilo koji način...* (Palacio, 2016: 171). Radnja romana obuhvaća njegovu prvu školsku godinu – peti razred osnovne škole (do tada ga je zbog mnogo operacija poučavala majka kod kuće). Također, radnja romana ispričana je iz šest različitih perspektiva, a naglasak je na Augustu kao običnomu dječaku s neobičnim licem kojemu se život odlaskom u školu potpuno mijenja te na reakcijama i ponašanjima njegovih vršnjaka. Zahvaljujući izmjenama pripovjedačke instance (prijatelji, sestra), dobiva se uvid u subjektivna Augustova promišljanja o životu, ali i objektivna uvid u obiteljsko i školsko okruženje te Augustov odnos s vršnjacima.

Razvidno je da mu je u početku poprilično teško zbog načina kako ga drugi gledaju: *Virili su u mene iza svojih bilježnica, ili kad su mislili da ih ne gledam. Obilazili su me u širokom luku, kako se ne bi na bilo koji način sudarili sa mnom, kao da imam nekakav virus koji mogu pokupiti. Kao da je moje lice zarazno* (Palacio, 2016: 68). Roman prikazuje realno školsko okruženje u kojemu su učenici često izloženi različitim oblicima nasilja, od verbalnih preko fizičkih do emocionalnih: *To je bila „igra“ koja se, navodno, počela širiti od početka godine. Svatko tko slučajno dotakne Augusta, ima 30 sekundi da opere ruke ili nađe dezinfekcijsko sredstvo prije no što se zarazi „kugom“. Ne znam što se dogodi ako dobiješ „kugu“ jer nitko dosad nije dotaknuo Augusta, barem ne direktno* (Palacio, 2016: 128). No, u nizu negativnih osoba i događaja dogodit će se i „prepoznavanja“. Primjerice, Jack Will jedan je od vršnjaka koji uočava Augustove vrijednosti i kvalitete: *...sada kad ga poznajem, rekao bih da stvarno želim biti prijatelj s Augustom. (...) August se smije na sve moje šale i, na neki način, imam osjećaj da mu mogu sve reći. Kao pravom, dobrom prijatelju. Na primjer, da se svi dečki iz petog razreda poredaju uza zid i da moram izabrati onoga s kojim se želim družiti, izabrao bih Augusta* (Palacio, 2016: 151).

Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine (2008) Mire Gavrana pripada tipu fikcionalnoga privatnog dnevnika, čija se funkcija ogleda u potrebi dnevničkoga subjekta da dnevničkim diskursom artikulira intimni autoportret. Autoportret je to Mislava, dvadesetogodišnjaka s intelektualnim teškoćama, zbog čega njegovo pripovijedanje simulira dječji diskurs. Iz njegovih se dnevničkih bilješki (zapisi od 14. lipnja 1986. do 18. studenoga 1986. godine) artikuliraju tematsko-problemske linije kao što su obitelj, okolina, problem egzistencije dječaka s teškoćama u razvoju i sl. (Dragun, 2016). Mislav na poticaj odgojiteljice Ane počinje pisati dnevnik, koji mu služi kao sredstvo prevladavanja tuđe zbog odlaska iz Zagreba, ali i sredstvo prevladavanja nemogućnosti prilagodbe na biološku obitelj, u čemu se ogleda svojevrsna terapijska svrha dnevnika.

Radnja dnevnika, dakle, započinje Mislavovim povratkom biološkoj obitelji iz Zagreba, gdje od svoje pete godine boravi u specijaliziranoj ustanovi za osobe s teškoćama u razvoju. Na prvim se stranicama dnevnika iznosi podatak da je Mislav na intelektualnoj razini desetogodišnjaka, što ga prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti i srodnih zdravstvenih problema (2012) svrstava u kategoriju osoba s blagim, odnosno lakim intelektualnim teškoćama, koje, iako imaju određene teškoće u učenju, imaju razvijeno adaptivno ponašanje i sposobne su za rad i ostvarivanje socijalnih kontakata. Navedeno odgovara daljnjoj karakterizaciji Mislava kao osobe s lakim intelektualnim teškoćama. Gavran u dnevniku odlučuje progovoriti o problemu institucionalizacije djeteta s intelektualnim teškoćama, aktualizirajući tako podatak da su u Republici Hrvatskoj djeca s intelektualnim teškoćama najbrojnija skupina institucionalizirane djece s teškoćama u razvoju (Bouillet, 2014). Naime, postavljanje dijagnoze intelektualnih teškoća djetetu, u roditelja i cjelokupne obitelji može izazvati velike, iznenadne i dramatične promjene te vrlo burne emocionalne reakcije. Tada obitelj treba promijeniti svoj model i način ponašanja te konstruite razmišljanja kako bi se otvorile mogućnosti za nova i nepredviđena događanja (Davis, 1998). Mislavova obitelj na njegovu teškoću reagira na način da ga smješta u specijaliziranu ustanovu s navršenih pet godina, iz čega je razvidno da obitelj u tih pet godina nije uspjela kvalitetno proći proces prilagodbe i promijeniti svoje konstruite razmišljanja u odnosu prema njihovu djetetu s teškoćama. Ujedno, roditelji prešućuju ostaloj djeci da imaju brata, a kao razlog takvoga postupanja prepoznaje se tipična predrasuda suvremenoga društva. Roditelji žele zaštititi ostalu djecu tako da odrastaju u *zdravoj sredini* (Gavran, 2008: 32), bez opterećenja Mislavovom prisutnošću. Takva odluka za njih znači i preseljenje u selo Omorinu gdje ih nitko ne poznaje, odnosno ponovni idilični početak. Međutim, idila traje sve do trenutka Mislavova povratka u obitelj, pri čemu treba napomenuti da taj povratak nisu

inicirali roditelji, nego je Mislav jednostavno prestar za ostanak u ustanovi: *...odgojiteljica Ana je rekla dušo znaš da si prestar, da više ne možeš ovdje ostati* (Gavran, 2008: 7).

Nekada čvrsta, socijalno jezgrena zajednica, Mislavova se obitelj suočava s njegovim povratkom. Tada u obitelji kulminira pojava stida, pri čemu se ističe majka, koja je, kasnije se saznaje, inzistirala na smještanju Mislava u specijaliziranu ustanovu. To je potpuno suprotno navodima iz stručne literature i recentnih istraživanja, koji potvrđuju da su majke te koje većinom preuzimaju teret brige za dijete s teškoćama (Vukojević i sur., 2012). Ovdje, pak, majka Mislavovu teškoću doživljava kao veliki neuspjeh, štoviše kao prijetnju njihovu statusu u društvu. Brine se kako će ostali reagirati i pokušava ga što duže „skriti od sela“, a takvo se negativno razmišljanje realizira u društvu na istovjetan način. Društvo u obitelji prepoznaje negativnosti i povezuje ih s Mislavovom teškoćom (Piskač i Jurdana, 2013).

Upravo to malo selo Omorina opisano je bez imalo uljepšavanja. Selo nije prikazano kao mjesto socijalne bliskosti nasuprot velikomu gradu, što je uobičajeno u književnosti. Selo je Omorina, figurativno rečeno, inficirano predrasudama i stereotipovima (Dragun, 2016). Prepoznati je tako neugodne poglede okoline koje Mislav „osjeća na sebi“, neprihvatanje različitosti, podcjenjivanje, nedostatak razumijevanja i empatije. Sve to ima utjecaja kako na Mislava tako i na njegovu obitelj. Drugim riječima, Mislavova teškoća figurativno prelazi na cijelu obitelj zato što je obitelj sama tako i „odlučila“, odnosno od početka se negativno postavila prema Mislavovoj teškoći (Piskač i Jurdana, 2013). Seljani ih prestaju posjećivati, a brat i sestra suočavaju se s tipičnim adolescentskim reakcijama svojih vršnjaka. Takvo je ponašanje okoline jednim dijelom i posljedica Mislavove rane institucionalizacije i smještanja u umjetno stvorenu sredinu jer osobe, odrastajući i živeći u grupama sebi sličnih, ne nauče prepoznavati i uvažavati različitosti i vrijednosti osoba s invaliditetom i djece teškoćama u razvoju. Naprotiv, iz neznanja oblikuju prema njima niz predrasuda i u skladu se s njima i ponašaju (Zrilić, 2011).

Nadalje, s obzirom na procjenu sposobnosti djeteta s intelektualnim teškoćama, u Mislavovih je roditelja moguće prepoznati i podcjenjivanje i precjenjivanje djetetovih sposobnosti. S jedne strane, majka ne vjeruje u sposobnosti svojega sina pa mu ograničava kretanje, primjerice zabranjuje mu odlazak u trgovinu. S druge strane, Mislavova majka, odbijajući i dalje njegovu dijagnozu, pokušava prije svega drugima, a potom i sebi, dokazati da Mislav može i zna mnogo više, pa precjenjuje njegove sposobnosti: *...mama je govorila pokazat ću ja svima da ti nisi lud, da i ti imaš inteligenciju, pokazat ću ja svima da su oni krivi što te nisu dobro naučili, nisi ti toliko retardiran koliko su oni utvrdili...* (Gavran, 2008: 23). Takva se reakcija može shvatiti kao

svojevrstan obrambeni mehanizam roditelja, koji se nadaju da je takvo stanje prolazno i da će dijete ozdraviti. Međutim, ni podcjenjivanje ni precjenjivanje sposobnosti ne pridonosi razvoju odgovarajućih sposobnosti, vještina i navika djeteta s intelektualnim teškoćama, stoga je potrebno pravilno upoznati djetetove kompetencije i svoje djelovanje prilagoditi njima. Dijete mora živjeti s teškoćama kakve jesu, a obitelj će mu pomoći tako da prihvati realnost teškoća najbolje što može.

Razvidno je da se osjećaj krivnje u Mislavovih roditelja razvija kao okrivljavanje drugih i samookrivljavanje. Otac i majka suprotnih su stajališta u vezi s Mislavovim povratkom u obitelj. Majka je suzdržana i previše brine za mišljenja drugih, zbog čega se osjećaj krivnje u nje može protumačiti kao žaljenje zbog Mislavova povratka i narušavanja obiteljske idile: *...i mama je rekla tati vidiš li da je sve krenulo naopako otkako je on došao u kuću...* (Gavran, 2008: 32). Suprotno majci, u oca se prepoznaje okrivljavanje majke jer je nametnula ideju o smještanju Mislava u specijaliziranu ustanovu te ujedno i samookrivljavanje što je na to pristao: *Tata je viknuo kako možeš tako govoriti, kako možeš tako o našem djetetu, sramota je što nije stalno bio s nama, do groba neću sebi oprostiti što sam pristao na tvoje glupe ideje o čuvanju Dubravke i Nikole u zdravoj sredini, jer to što Mislav nije bio s nama, to je bolesno...* (Gavran, 2008: 32).

4. Recepcija proze o teškoćama u razvoju

4.1. Terensko istraživanje – nacrt istraživanja

Osmišljeno je terensko istraživanje na uzorku djece – učenika od petih do osmih razreda osnovne škole na temelju kojeg se nastojalo ispitati koliko poznaju prethodno interpretirane romane i dnevnik koji tematiziraju teškoće u razvoju. Uz poznavanje tekstova, nastojali su se ispitati i stupanj razumijevanja lika i njegovih teškoća te procjena korisnosti informacija o teškoćama u razvoju dobivenih čitanjem dijela¹ predložaka. Istraživanje je namijenjeno osnovnoškolskoj skupini viših razreda kao dobnoj skupini koja odgovara dobi protagonista, iako ni dobno nepreklapanje nije presudno (primjerice Mislava iz *Zaboravljenog sina ili anđela iz Omorine*).

¹ Za potrebe istraživanja, a na poticaj predmetnog nastavnika, čitani su dijelovi svih predložaka (lektirno se rade samo *Čudo* i *Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine*).

4.2. Opis uzoraka

Podatci su se prikupljali tijekom drugoga polugodišta školske godine 2021./2022. tehnikom *licem u lice* uz prisutnoga ispitivača. Istraživanjem je obuhvaćeno stotinu ispitanika, učenika dviju osnovnih škola. Rezultati su analizirani u SPSS programu. U istraživanju su analizirane tri ključne varijable razlikovanja: dob, rodna kategorija i samoprocjena zainteresiranosti za čitanje.

Tablica 1. Opis uzorka po mjestima prikupljanja podataka i broju ispitanika

	Škola	Broj ispitanika	%
Ispitanici	OŠ Mladost, Osijek	50	50,00 %
	OŠ Tenja, Tenja	50	50,00 %
	Ukupno	100	100,00 %

Podaci su prikupljeni u Osječko-baranjskoj županiji, u Osnovnoj školi Tenja u Tenji te Osnovnoj školi Mladost u Osijeku. Iz predočene je tablice (1) vidljivo kako je u istraživanju sudjelovalo stotinu ispitanika. Istaživanje je bilo ravnomjerno usmjereno, sudjelovalo je 50 ispitanika (50,00%) u jednoj te 50 ispitanika (50,00%) u drugoj školi.

Tablica 2. Opis uzorka po dobi i rodu

Dob		Rod		Ukupno
		muški	ženski	
11	Broj ispitanika	3	5	8
	%	7,32%	8,47%	8,00%
12	Broj ispitanika	9	14	23
	%	21,95%	23,73%	23,00%
13	Broj ispitanika	13	13	26
	%	31,71%	22,03%	26,00%

Upoznatost s prozom o teškoćama u razvoju u dječjoj književnosti

14	Broj ispitanika	10	19	29
	%	24,39%	32,20%	29,00%
15	Broj ispitanika	6	8	14
	%	14,63%	13,56%	14,00%
Ukupno	Broj ispitanika	41	59	100
	%	100,00%	100,00%	100,00%

U istraživanju je promatrana dob. Kao što je vidljivo iz tablice (2), najmlađi su ispitanici jedanaestogodišnjaci, koji su najmanje zastupljeni (8,00%). Najviše je ispitanika u dobi od četrnaest godina (29,00%), a najstariji su ispitanici petnaestogodišnjaci (14,00%). Vidljivo je kako su ispitanice zastupljenije od ispitanika; istraživanju je pristupilo 59 djevojčica (59,00%) i 41 dječak (41,00%).

Tablica 3. Opis uzorka prema sklonosti čitanju

		Broj ispitanika	%
Sklonost čitanju	uopće me ne zanima	7	7,00%
	ne zanima me	14	14,00%
	nitri me zanima, nitri me ne zanima	24	24,00%
	zanima me	38	38,00%
	izrazito me zanima	17	17,00%
	Ukupno	100	100,00%

Ispitanici su sklonost čitanju izrazili tvrdnjama: *uopće me ne zanima* 7,00%, *ne zanima me* 14,00%, *nitri me zanima, nitri me ne zanima* 24,00%, *zanima me* 38,00%, *izrazito me zanima* 17,00%. Vidljivo je kako je najmanje onih koje čitanje uopće ne zanima, a najviše onih koje čitanje zanima.

Tablica 4. Suodnos između sklonosti čitanja i rodne odrednice uzorka

			Rod		Ukupno
			muški	ženski	
Sklonost čitanju	uopće me ne zanima	Broj ispitanika	6	1	7
		%	14,63%	1,69%	7,00%
	ne zanima me	Broj ispitanika	3	11	14
		%	7,32%	18,64%	14,00%
	niti me zanima, niti me ne zanima	Broj ispitanika	15	9	24
		%	36,59%	15,25%	24,00%
	zanima me	Broj ispitanika	12	26	38
		%	29,27%	44,07%	38,00%
	izrazito me zanima	Broj ispitanika	5	12	17
		%	12,20%	20,34%	17,00%
	Ukupno	Broj ispitanika	41	59	100
		%	100,00%	100,00%	100,00%

Samoprocjena zainteresiranosti za čitanje mjerena je na Likertovoj pet-stupnjavanoj ljestvici, gdje prvi stupanj označava odsutnost bilo kakve zainteresiranosti, a posljednji, peti, potpunu zainteresiranost. Iz tablice je vidljivo kako najveći broj ispitanika čitanje zanima (38,00%). Taj podatak, promatran u odnosu na rodnu kategoriju, kazuje kako je među njima 29,27% dječaka, a 44,07% djevojčica. Od 7,00% onih koje čitanje uopće ne zanima, 14,63% je dječaka, a 1,69% djevojčica. Također, 20,34% djevojčica čitanje izrazito zanima, dok je takvih među dječacima 12,20%.

4.3. Upitnik

Za istraživanje je osmišljen upitnik koji se, uz podatke o razredu, dobi, školi, spolu i procjeni sklonosti čitanju, sastojao od triju pitanja kojima su ispitanici trebali odrediti: jesu li od prije upoznati s prozom koja govori o istoj/

sličnoj temi, stupanj saživljenosti/poistovjećivanja s likom te ocijeniti koliko se predodžba o teškoćama u razvoju podudara s njihovim pretpostavkama o problemu prije čitanja predloška te korisnosti informacija tijekom čitanja (i razmjenom mišljena nakon čitanja). Upitnik je donosio naslov u odnosu prema pročitanoj predlošku, svaka je skupina čitala roman/dnevnik u kojoj je promatrana jedna teškoća, tj. svaki je naslov/teškoću promatralo 20 ispitanika. Rezultati su promatrani skupno.

4.4. Rezultati statističke analize i njihova interpretacija

4.4.1. Recepcija romana *Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo* i dnevnika *Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine*

Ispitanici (osnovnoškolci) pokazali su zanimanje za *Bijelog klauna, Nemreš bit pametan, Hrvača, Čudo* i *Zaboravljenog sina ili Anđela iz Omorine*. Samoprocjena čitanja dobivena analizom prvoga dijela upitnika potvrđena je i distribucijom odgovora u dijelu upitnika koji se odnosio na sam književni predložak.

Tablica 5. Procjena upoznati s prozom o teškoćama u razvoju

Roman/dnevnik			Razred	Ukupno
			5.-8.	
<i>Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo, Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>	roman/dnevnik uopće mi nije poznat	Broj ispitanika	58	58
		%	58%	58%
	roman/dnevnik mi je samo djelomično poznat	Broj ispitanika	21	21
		%	21%	21%
	roman/dnevnik mi je poznat	Broj ispitanika	21	21
		%	21%	21%
Ukupno	Broj ispitanika	100	100	
	%	100,00%	100,00%	

Upoznatost s romanima i dnevnikom promatrana je prema tvrdnjama *roman/dnevnik mi uopće nije poznat, roman/dnevnik mi je samo djelomično poznat te roman/dnevnik mi je poznat*. Najveći broj ispitanika iskazuje neupoznatost 58,00%, djelomičnu upoznatost pokazuje 21,00%, a upoznatost s romanom/dnevnikom potvrđuje 21,00% ispitanika.

Tablica 6. Procjena saživljenosti/poistovjećivanja s likom

<i>Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo, Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>				
		Razred	Ukupno	
		5.–8.		
dječak (<i>Bijeli klaun</i>), Ivo (<i>Nemreš bit pametan</i>), Filip (<i>Hrvač</i>), August (<i>Čudo</i>), Mislav (<i>Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>)	mogu se saživjeti/poistovjetiti s likom	Broj ispitanika	20	20
		%	20%	20%
	mogu se samo djelomično saživjeti/poistovjetiti s likom	Broj ispitanika	52	52
		%	52%	52%
	ne mogu se saživjeti/poistovjetiti s likom	Broj ispitanika	28	28
		%	28%	28%
	Ukupno	Broj ispitanika	100	100
		%	100,00%	100,00%

Iako su u istraživanje uključeni ispitanici koji nemaju teškoće u razvoju, htjelo se ispitati mogu li izraziti saživljenost, tj. mogu li se poistovjetiti s likom. Saživljenost s likom ocijenjena je prema tvrdnjama *mogu se saživjeti/poistovjetiti s likom* 20,00%, *mogu se samo djelomično saživjeti/poistovjetiti s likom* 52,00% te *ne mogu se saživjeti/poistovjetiti s likom* 28,00%. Najveći broj ispitanika odlučio se za djelomičnu saživljenost/poistovjećivanje s likom, što se i moglo očekivati s obzirom na temu (teškoće).

Tablica 7. Procjena saživljenosti/poistovjećivanja s likom u odnosu na rod

<i>Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo, Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>					
			Rod		Ukupno
			muški	ženski	
dječak (<i>Bijeli klaun</i>), <i>Ivo</i> (<i>Nemreš bit pametan</i>), <i>Filip</i> (<i>Hrvač</i>), <i>August</i> (<i>Čudo</i>), <i>Mislav</i> (<i>Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>)	mogu se saživjeti/ poistovjetiti s likom	Broj ispitanika	9	11	20
		%	21,95%	18,64%	20,00%
	mogu se samo djelomično saživjeti/ poistovjetiti s likom	Broj ispitanika	14	38	52
		%	34,15%	64,41%	52,00%
	ne mogu se saživjeti/ poistovjetiti s likom	Broj ispitanika	18	10	28
		%	43,90%	16,95%	28,00%
Ukupno	Broj ispitanika	41	59	100	
	%	100,00%	100,00%	100,00%	

Stupanj saživljenosti/poistovjećivanja s likom promatran je i u odnosu na rodnu kategoriju. Djelomičnu saživljenost/poistovjećivanje potvrdilo je 34,15% dječaka i 64,41% djevojčica. Takav je rezultat pomalo neočekivan, stoga što su protagonisti u svim promatranim naslovima zapravo muški likovi – dječaci.

Tablica 8. Procjena podudaranja predodžbe o teškoćama u razvoju s vlastitom predodžbom o teškoći prije čitanja teksta

<i>Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo, Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>				
			Razred	Ukupno
			5.–8.	
akromatopsija, disleksija, cerebralna paraliza, mandibulofacijalna disostoza, intelektualne teškoće	podudara se s mojom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika	Broj ispitanika	17	17
		%	17%	17%
	podudara se djelomično s mojom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika	Broj ispitanika	21	21
		%	21%	21%
	ne podudara se s mojom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika	Broj ispitanika	62	62
		%	62%	62%
Ukupno	Broj ispitanika	100	100	
	%	100,00%	100,00%	

Iz distribucije odgovora o podudaranju predodžbe o teškoćama u razvoju s vlastitom predodžbom o teškoći prije čitanja teksta vidljivo je kako 62,00% ispitanika ne iskazuje podudarnost predodžbe o teškoći prije pročitana romana/dnevnika. Djelomičnu podudarnost pokazuje 21,00% ispitanika, dok se s tvrdnjom *podudara se s mojom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika* slaže 17,00% ispitanika. Velika nepodudarnost najvećim se dijelom odnosi na termin mandibulofacijalne disostoze za koji su se ispitanici izjasnili da se nisu nikada s njim susreli, a o kojemu je riječ je u romanu *Čudo*².

² Ipak, nekolicina ispitanika u razgovoru spominje film *Wonder* (redatelja Stephena Chboskya iz 2017. godine) kao jedini susret s mandibulofacijalnom disostozom, tj. prirođenom malformacijom kostiju lubanje i lica, a koji je zapravo ekranizacija romana *Čudo*. Dakle, ispitanici ne poznaju termin, već stanje upravo zbog filmskoga predloška.

Tablica 9. Procjena podudaranja predodžbe o teškoćama u razvoju s vlastitom predodžbom o teškoći prije čitanja teksta s obzirom na rod ispitanika

<i>Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo, Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>					
			Rod		Ukupno
			muški	ženski	
akromatopsija, disleksija, cerebralna paraliza, mandibulofacijalna disostoza, intelektualne teškoće	podudara se s mojom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika	Broj ispitanika	8	9	17
		%	19,51%	21,95%	41,46%
	podudara se djelomično s mojom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika	Broj ispitanika	7	14	21
		%	17,07%	23,73%	21,00%
	ne podudara se s mojom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika	Broj ispitanika	26	36	62
		%	63,41%	61,02%	62,00%
Ukupno	Broj ispitanika	41	59	100	
	%	100,00%	100,00%	100,00%	

Stupanj podudarnosti predodžbe o teškoćama u razvoju s vlastitom predodžbom o teškoći prije čitanja teksta promatran je i u odnosu na rodnu kategoriju, a rezultat podudarnosti u korist je djevojčica 21,95%. Djevojčice, njih 61,02%, iskazuju nepodudarnost s vlastitom predodžbom o teškoćama prije čitanja romana/dnevnika.

Tablica 10. Procjena korisnosti dobivenih informacija o djeci s teškoćama u razvoju

<i>Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo, Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine</i>				
			Razred	Ukupno
			5.–8.	
informacije o teškoćama	uopće nisu korisne	Broj ispitanika	3	3
		%	3,00%	3,00%
	uglavnom korisne	Broj ispitanika	16	16
		%	16,00%	16,00%
	posve korisne	Broj ispitanika	81	81
		%	81,00%	81,00%
Ukupno		Broj ispitanika	100	100
		%	100,00%	100,00%

Korisnost informacija o djeci s teškoćama u razvoju opisanima u romanima i dnevniku pokazala se kroz distribuciju odgovora kao *uopće nisu korisne* 3,00%, *uglavnom korisne* 16,00% te *posve korisne* 81,00%. Ispitanici, dakle, u velikom broju potvrđuju statistički (anketno), ali i razgovorom nakon provedenog istraživanja kako mnogo toga o teškoćama u razvoju, kao što su akromatopsija, disleksija, cerebralna paraliza, mandibulofacijalna disostoza i intelektualne teškoće, nisu znali i kako im je ono što su pročitali korisno.

4.5. Rezultati u odnosu na istraživanje recepcije proze o teškoćama u razvoju

Cilj je istraživačkoga dijela rada, na temelju rezultata ankete, bio ispitati jesu li ispitanici od prije upoznati s romanima *Bijeli klaun, Nemreš bit pametan, Hrvač, Čudo* i dnevnikom *Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine* koji govore o teškoćama u razvoju. Ispitala se saživljenost/poistovjećenje s likom, ocjenjivalo se koliko se predodžba o teškoćama u razvoju podudara s njihovim pretpostavkama o teškoćama prije čitanja teksta i procjenjivala se korisnost informacija o teškoćama u razvoju dobivenih iz predložaka, tj. nakon čitanja književnoga predloška. U istraživanje su bili uključeni ispitanici od jedanaest do petnaest godina, a među ispitanicima bilo je više djevojčica. Ispitanici su se u samoprocjeni sklonosti čitanju ocijenili u najvećem broju

tvrdnjom da ih čitanje zanima. Veću sklonost čitanju u odnosu na rod pokazale su djevojčice. Procjena upoznatosti s prozom koja problematizira teškoće u razvoju u velikoj mjeri pokazuje da ispitanici nisu upoznati s takvom prozom (58,00%). S likom se može (vjerojatno i kroz opisane događaje, većinom su to obiteljski i školski događaji) poistovjetiti velik broj ispitanika. U procjeni korisnosti informacija o djeci s teškoćama u razvoju, ispitanici pokazuju da su im posve korisne (81,00%). Istraživanje potvrđuje opravdanost pretpostavke o djeci koja još uvijek nisu upoznata s tekstovima, u ovome slučaju romanima i dnevnikom, koji problematiziraju teškoće u razvoju te da i naslovno istaknuta sintagma *upoznatost* nije dovoljna, dok je korisnost dobivenih informacija o djeci s teškoćama u razvoju velika.

Zaključno

Rasprava o teškoćama u razvoju nužno podrazumijeva interdisciplinarn pristup kako bi se ostvarila što sveobuhvatnija analiza tematike. Naslov *Upoznatost s teškoćama...* sugerirao je upoznavanje i sa zakonskim aktima te pravilnicima koji su poslužili u radu za sveobuhvatnije razumijevanje teme. U radu se priklonilo rješenju međunarodne zajednice osoba s invaliditetom da se za odrasle osobe koristi termin *osobe s invaliditetom*, a za djecu, pak, termin *djeca s teškoćama u razvoju*. Takvo terminološko određenje odražava stav društva prema osjetljivim skupinama.

Kako središte rada čini analiza teškoća u razvoju kao tematike u književnosti za djecu i mlade, tako je najprije, radi aktualizacije rada, prikazan kontekst suvremenoga društva u kojemu su osobe s invaliditetom i djeca s teškoćama u razvoju tek krajem 20. stoljeća prepoznati kao skupine koje zahtijevaju veću pozornost. Za potrebe je rada promatrano pet naslova: *Bijeli klaun*, *Nemreš bit pametan*, *Hrvač*, *Čudo* i *Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine*. Za razumijevanje je tekstova bilo važno korištenje relevantne literature iz područja pedagogije, psihologije i medicine, a analiza i interpretacija naslova pokazala je da je u djelima razvidno tematiziranje i nekih vrsta teškoća u razvoju s kojima se ne susrećemo često (kao što je mandibulofacijalna disostoza tj. prirođena malformacija kostiju lubanje i lica). Analiza pokazuje kako književni tekst dotiče sve aspekte realnoga života djece s teškoćama u razvoju. Uz glavne karakteristike djece s teškoćama u razvoju, dominiraju dva temeljna okruženja – obiteljsko okruženje (odnosi i osjećaji članova obitelji prema djetetu s teškoćama u razvoju) te školsko okruženje i (ne)prihvaćenosti u društvu vršnjaka zbog teškoće. Na kraju treba istaknuti da je cilj istraživačkoga dijela rada ostvaren – pokazao je nedovoljno bavljenje takvim tipom teksta te se očekuje naglašenije bavljenje istim.

Literatura

Izvori:

- Gavran, M. (2008). *Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Miloš, D. (2006). *Bijeli klaun*. Zagreb: Meandar.
- Palacio, R. J. (2016). *Čudo*. Zagreb: Fokus komunikacije.
- Rundek, M. (2016). *Hrvač*. Zagreb: Alfa.
- Zubović, S. (2015). *Nemreš bit pametan*. Zagreb: Hrvatsko društvo književnika za djecu i mlade.

Teorijska literatura:

- Benjak, T. (2017). *Izvjeste o osobama s invaliditetom u Republici Hrvatskoj* [sur. Natalie-Tanja Petreski, Vesna Štefančić, Martina Ivanić, Manuela Radošević, Zlata Vejzović]. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
- Bouillet, D. (2014). *Nevidljiva djeca – od prepoznavanja do inkluzije*. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
- Car-Mihec, A. (1998). „Odrastanje u svijetu boja“. *Odrastanje u zrcalu suvremene književnosti za djecu i mladež* [ur. Ranka Javor]. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, str. 74–81.
- Davis, H. (1998). *Pomozimo bolesnoj djeci: priručnik za roditelje kronično bolesne djece ili djece s teškoćama u tjelesnom ili duševnom razvoju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom. *Narodne novine*, br. 47/05. Preuzeto s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2005_04_47_911.html (14. srpnja 2022.).
- Dragun, D. (2016). *Dnevnička proza u hrvatskoj književnosti za djecu i mlade*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku.
- Hranjec, S. (1998). *Hrvatski dječji roman*. Zagreb: Znanje.
- Hranjec, S. (2006). *Pregled hrvatske dječje književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jukić, R. (2013). „Moralne vrijednosti kao osnova odgoja“. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, Vol. XI, No. 3, str. 401–416.
- Kobešćak, S. (2000). „Što je inkluzija?“. *Dijete, vrtić i obitelj: Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, Vol. 6, No. 21, str. 23–25.

- Lansdown, G. (2011). *Vidi me, čuj me: vodič za uporabu Konvencije UN-a o pravima osoba s invaliditetom i promicanje prava djece* [prev. Slavena Špalj]. Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
- *Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema: deseta revizija, svezak 1. – drugo izdanje*. 2012. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo. Preuzeto s http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44081/9789241547666_hrv.pdf;jsessionid=1690D80BEDAD9CFD5F8AF84938AEA8F4?sequence=1 (22. srpnja 2018.).
- *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje*. (2010). Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. Preuzeto s http://www.azoo.hr/images/stories/dokumenti/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf (14. srpnja 2022.).
- Petrinović, L. (2014). „Sport osoba s invaliditetom“. *Kineziološke aktivnosti i sadržaji za djecu, učenike i mladež s teškoćama u razvoju i ponašanju te za osobe s invaliditetom: zbornik radova 23. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske* [ur. Vladimir Findak]. Zagreb: Hrvatski kineziološki savez, str. 47–56.
- Piskač, D. Jurdana V. (2013). „Literarni doprinosi inkluziji“. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol. 49, No. Supplement, str. 173–183.
- Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju. *Narodne novine*, br. 24/15. Preuzeto s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_03_24_510.html (14. srpnja 2022.).
- Programsko usmjerenje odgoja i obrazovanja predškolske djece. *Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture*, br. 7/8, 1991. Preuzeto s https://mzo.hr/sites/default/files/migrated/programsko_usmjerenje_odgoja_i-obrazovanja_predskolske_djece.pdf (14. srpnja 2022.).
- Sekulić-Majurec, A. (1988). *Djeca s teškoćama u razvoju u vrtiću i školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- UNICEF. 2013. *Stanje djece u svijetu 2013. [sažetak]: Djeca s teškoćama u razvoju*. Preuzeto s https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/Djeca_s_teskocama_HR_6_13_w.pdf (14. srpnja 2022.).
- Zakon o Hrvatskom registru o osobama s invaliditetom. *Narodne novine*, br. 64/01. Preuzeto s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_07_64_1049.html (14. srpnja 2022.).
- Zalar, D. (2016). „Pogovor: Hrvač sada i uvijek“. *Hrvač* [autor Melita Rundek]. Zagreb: Alfa.

- Zima, D. (2011). *Kraći ljudi: povijest dječjeg lika u hrvatskom dječjem romanu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Zrilić, S. (2011). *Djeca s posebnim potrebama u vrtiću i nižim razredima osnovne škole: priručnik za roditelje, odgojitelje i učitelje*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

**Dragica DRAGUN &
Ivana KURILJ**

FAMILIARITY WITH THE PROSE ON DEVELOPMENTAL DIFFICULTIES IN CHILDREN'S LITERATURE

The paper examines developmental difficulties as a topic in children's literature. Basic terms and legal acts related to developmental difficulties are introduced. The novels *White Clown (Biela Klan)*, *You Can't Be Smart (Names bit paeon)*, *The Wrestler (Hvar)*, *Wonder (Kudo)* and the diary *The Forgotten Son or Angel from Comorian (Zaboravljeni sin ili Anđeo iz Omorine)* are studied, i.e. several difficulties are observed – achromatopsia (monochromacy), dyslexia, cerebral palsy, mandibulofacial dysostosis (congenital malformation of the bones of the skull and face) and intellectual difficulties. The aim of the research part of the paper, based on the survey results, is to examine whether the respondents (children) are already familiar with the novels and the diary that talk about the title topic (developmental difficulties), the degree of identification with the character, whether the ideas about developmental difficulties coincide with their assumptions about the health problem before reading the text, and the usefulness of information about developmental difficulties obtained from literary works. The research confirms the justification of the hypothesis on children who are still not familiar with this kind of *Otherness* and the usefulness of the information on the difficulties they received from the literary text.

Keywords: *children's literature, research, novel, developmental difficulties, legal acts*

Izvorni naučni rad

UDK 82.081:82.085.21

Anela NIKČEVIĆ-MILKOVIĆ (Gospić)

Izvorni naučni rad

Odjel za nastavničke studije u Gospiću Sveučilišta u Zadru

amilkovic@unizd.hr

POUČAVANJE ČITANJA I PISANJA U 21. STOLJEĆU

Usljed kontekstualnih promjena u društvu mijenja se poučavanje čitanja i pisanja. Iako je glavni cilj obrazovanja poučiti učenike efikasnom korištenju vještina čitanja i pisanja, mnoge škole u svijetu ne postižu taj cilj (Graham, 2019). Istraživanja pokazuju niz čimbenika koji to koče: nedovoljno vrijeme poučavanja, nedovoljna nastavnička pripremljenost, izostanak poučavanja čitanja na višim razinama, izostanak poučavanja pisanja dužih tekstova, malo suradničkog učenja, velika brojnost učenika u razredu, sve veći broj učenika s teškoćama, odsutnost digitalne tehnologije u razredima, rijetko korištenje formativnog vrednovanja učenika, nedovoljno poticanje motivacije za čitanje i pisanje, rijetka primjena postupaka koji proizlaze iz primjera dobre prakse, nedostatna vjerovanja o značaju čitanja i pisanja za budućnost učenika, obrazovne politike koje ne ulažu u obrazovanje nastavnika i ne mijenjaju postojeće obrazovne sustave, nedovoljno isticanje vrijednosti čitanja i pisanja. U radu se navode najčešće korišteni programi poučavanja čitanja i pisanja u svijetu čije evaluacije pokazuju njihovu učinkovitost (Nikčević-Milković, 2018). Na temelju rezultata brojnih istraživanja nastavnici koji provode adekvatne programe čitanja i pisanja su oni koji oblikuju sveobuhvatne i suradničke programe, posvećuju znatno vremena poučavanju čitanja i pisanja te koriste primjere dobre prakse. Mnogi nastavnici prenaplašavaju poučavanje osnovnih vještina čitanja i pisanja, dok premalo pažnje posvećuju modeliranju i uvježbavanju kritičkih procesa tzv. *strategija čitanja i pisanja* te samoregulaciji učenja u ove dvije generičke jezične djelatnosti (Graham, 2018).

Ključne riječi: *poučavanje čitanja i pisanja, programi čitanja i pisanja, razine obrazovanja, samoregulacija učenja, strategije čitanja i pisanja*

1. UVOD

Čitanje i pisanje temeljne su jezične djelatnosti bez kojih je nezamislivo intelektualno funkcioniranje suvremenog pojedinca. Čitanje kao reproduktivna djelatnost, a pisanje kao produktivna djelatnost imaju određenih sličnosti, ali i razlikovnih karakteristika. Glavni cilj čitanja je razumijevanje pročitano­g teksta pa je stoga čitanje osnova učenja. Ova komponenta čitanja naročito je važna na višim razinama obrazovanja pa tako akademski uspjeh učenika duž cjelokupne vertikale obrazovanja uvelike ovisi o kvaliteti pročitano­g teksta (Kolić-Vehovec, 2013). Pisanje, s druge strane, utječe na mišljenje pojedinca i njegov je rezultat. Čitanje i pisanje povijesno gledano najprije su se istraživali u okviru kognitivnih modela obrade informacija jer je kognitivna komponenta u okviru ove dvije jezične djelatnosti najvažnija. Tako su u okviru područja Psihologije čitanja i Psihologije pisanja, kao dva područja Psihologije učenja i poučavanja, nastajali sve precizniji i napredniji modeli njihova funkcioniranja (Nikčević-Milković, 2014). Krajem 20. stoljeća, uz kognitivne i metakognitivne čimbenike čitanja i pisanja, počinju se istraživati afektivni čimbenici te kontekstualni čimbenici u okviru širih socijalno-kognitivnih modela. Suvremeni način života koji je sve ubrzaniji i digitalizacija koja zahvaća sve pore ljudskog života zahtijevaju promjene u obrazovnom sustavu što se izravno reflektira na učenje i poučavanje čitanja i pisanja. Čitanje i pisanje danas zahtjeva brže i kraće forme, često čitanje uputa, ispunjavanje različitih digitalnih platformi i formulara, striktno pisanje na zadanim mjestima s ograničenim brojem riječi i sl. Stoga je opravdano postaviti pitanje: *Postiže li suvremeno obrazovanje taj cilj u mnogim zemljama?* U ovom preglednom radu iznoseći recentne spoznaje nastoji se odgovoriti na to pitanje te dati metodičke preporuke kako čitanje i pisanje poučavati u suvremenom obrazovnom kontekstu te kako nastavnike pripremiti na suvremene izazove.

2. ZNAČENJE VJEŠTINA ČITANJA I PISANJA

Pismenost je fundamentalno važna sposobnost za gotovo cjelokupni privatni i profesionalni život pojedinca, osnova je učenja i procesa mišljenja pa stoga čitanje i pisanje smatramo generičkim vještinama koje bi u svojim osnovama trebale biti usvojene na nižim razinama obrazovanja. Svjedoci smo brojnih medijskih napisa i stručne literature koji govore da pojedinci, posebice mlađi, sve manje čitaju, dok je pismeno izražavanje prosječnom građaninu oduvijek bilo vrlo zahtjevno. Prema istraživanju Agencije za istraživanje tržišta

šta GfK¹, u Republici Hrvatskoj čita tek oko polovine građana, najviše visoko obrazovanih (77%), koji žive u većim gradovima (70%), mladi do 25 godina (61%) i žene (57%). Prema Swedlow (1999), više od 85% populacije svijeta danas može pisati. Svestranu vještinu pisanja ljudi danas koriste u učenju novih ideja, uvjeravanju drugih, za pohranu informacija, kreiranje imaginarnih svjetova, izražavanje osjećaja, zabavu, zacjeljivanje psihičkih rana, bilježenje kronike iskustava te davanje značenja događajima i situacijama (Graham, 2018). U školi učenici najčešće pišu na temelju materijala koje pročitaju te napisano prezentiraju u razredu kako bi se radilo na poboljšanju razumijevanja teksta. Na radnim mjestima zanimanja tzv. *bijelih i plavih ovratnika*² djelatnici se pismeno izražavaju kako bi iskazali ono što rade (Light, 2001). U privatnom životu, pisanje je sredstvo uspostavljanja i održavanja osobnih veza, primjerice kada *tvitamo*, šaljemo *mailove*, tekstove i družimo se koristeći se različitim socijalnim mrežama i medijima (Freedman, Hull, Higgs i Bootten, 2016). Graham (2006) ističe da pojedinci koji se na vrijeme ne opismene imaju ograničena akademska, profesionalna i osobna iskustva. Pismenost u širokom smislu riječi nikako ne znači samo jednostavno čitati i pisati, već kritički i kreativno čitati te se znati korektno i točno pismeno izražavati, kao i koristiti različite medije u njihovu svrhu.

Dok djeca uobičajeno počinju učiti čitati i pisati kod kuće, osnovni je cilj školovanja učiniti ih aktivnim čitateljima i dobrim autorima različitih tekstova, a viši cilj je učiniti ih strastvenim čitateljima i kompetentnim autorima tekstova (Čudina-Obradović, 2014; Tolchinsky, 2016). Međutim, pitanje je: *Ostvaruje li škola tu obvezu?* Nalazi istraživanja u mnogim zemljama pokazuju da se taj cilj ostvaruje samo kod nekih učenika, ali nažalost ne kod većine (Graham, 2018). Primjerice u USA oko 2/3 učenika osmih razreda osnovne škole i drugih razreda srednje škole postižu ispodprosječni ili osnovni rezultat pismenosti pokazujući samo parcijalna postignuća ovih vještina pojedinih obrazovnih razina te dugoročno relativno loše izvedbe. Graham i Rijlaarsdam (2016) naglašavaju zabrinutost oko toga da učenički razvoj pismenosti nije ograničen samo u SAD-u, već da je slično i u ostatku svijeta. Ovi su autori svjesni da na razvoj pismenosti utječu mnogi čimbenici poput genetike, biološkog funkcioniranja i socioekonomskih prilika. Međutim, mnogi učenici ne dobivaju adekvatno poučavanje u školama, što je osnovni razlog akademskog neuspjeha u ovome području (Graham, 2018).

¹ <https://www.telegram.hr/zivot/provedeno-detajlno-istrazivanje-koliko-i-sto-citamo-i-rezultati-nisu-bas-dobri/>

² Tercijarna i naročito kvartarna zanimanja.

3. NEDOSTATNE RAZINE ČITANJA I PISANJA UČENIKA DILJEM SVIJETA

Sa željom unapređenja čitanja i pisanja učenika važno je pitanje: *Kako potaknuti i podržati učenički angažman u ove dvije temeljne jezične djelatnosti te kako i na koji način unaprijediti njihove sposobnosti i postignuća u njima?* Brojna istraživanja u razvijenim zemljama svijeta (npr. SAD-u, Nizozemskoj, Kini) nažalost pokazuju nezadovoljavajuće rezultate pismenoga izražavanja učenika viših razreda osnovne škole i srednje škole (Graham, 2019; National Center for Educational Statistics, 2012; Nikčević-Milković, Jerković i Bra-la-Mudrovčić, 2018). Mnogi učenici, uključujući i one u Republici Hrvatskoj, pokazuju dobre rezultate na nižim razinama čitanja (doslovnoj i interpreta-bilnoj razini) dok su oni na višim razinama (kreativnoj i kritičkoj razini) loši. Rezultati OECD-ova istraživanja PISA 2018. u Republici Hrvatskoj pokazuju da je 78% učenika petnaestogodišnjaka dostiglo minimalno razinu 2. čitalačke pismenosti. To su učenici koji mogu prepoznati glavnu ideju u tekstu umjerene duljine, pronaći informacije na temelju eksplicitnih, a ponekad i kompleksnih kriterija te mogu promišljati o svrsi i obliku tekstova slijedeći eksplicitne upu-te. Tek je otprilike 5% učenika ostvarilo visoki rezultat u čitalačkoj pismenosti dosegnuvši razinu 5. ili 6. na PISA testu. Na tim najvišim razinama čitalačke pismenosti učenici mogu razumijeti dulje tekstove, mogu se uspješno nositi s apstraktnim konceptima ili konceptima suprotnim očekivanima te razlikova-ti činjenice od nečijeg mišljenja na temelju implicitnih aluzija o sadržaju ili izvoru informacija. Osnovnu razinu (razina 2.) nije dosegla petina hrvatskih učenika. U dvadeset obrazovnih sustava, među kojima su sustavi petnaest ze-malja članica OECD-a, visoki rezultat je ostvarilo više od 10% petnaesto-godišnjaka. Kao zaključak ovog istraživanja proizlazi da su hrvatski učenici ispodprosječni u čitalačkoj pismenosti³. Van Rijk, Volman, De Haan i Bert van Oers (2017) navode da istraživanja pokazuju da učenici na razini srednjoškol-skog obrazovanja imaju poteškoće u razumijevanju tekstovnih sadržaja nekog područja i u odvajanju od teksta kojeg čitaju. Internacionalna studija PISA iz 2009. godine pokazuje da 18% petnaestogodišnjaka ima problema kako identificirati glavnu ideju u tekstu. 20% učenika sedmih razreda u Nizozem-skoj ne razumiju predmetne tekstove bez pomoći nastavnika. S druge strane, relativno loši pismeni uradci učenika kroz cjelokupnu vertikalnu obrazovanja u mnogim zemljama, kao i drugi niski indikatori učeničkih vještina pisanja, primorali su Nacionalnu komisiju za pisanje (NCOW, 2003, prema Graham,

³ https://mk0pisanvcvocpcw453.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2019/12/PISA2018_bilje%C5%A1ka-o-Hrvatskoj.pdf.

2018) da pismeno izražavanje⁴ proglaše zanemarenom vještinom u američkim školama. Ni u ostatku svijeta nažalost situacija nije nimalo bolja jer rezultati istraživanja sustavno pokazuju da mnogi učenici ne dobivaju dovoljnu razinu obrazovanja s područja pismenosti u svojim školama (Graham i Rijlaarsdam, 2016). Kontekstualne promjene društva (brži i fleksibilniji način života, veći utjecaj medija, digitalizacija, individualizam i sl.) očito bi trebale promijeniti način poučavanja čitanja i pisanja, što se nažalost ne događa u širim razmjerima. Rezultati istraživanja s područja Psihologije čitanja i Psihologije pisanja pokazuju gdje su nedostaci instrukcija čitanja i pisanja te sugeriraju kako bi se mogli suzbiti, o čemu će biti riječi u narednim poglavljima.

4. ISTRAŽIVANJA ČITANJA I PISANJA U SUVREMENOM KONTEKSTU

U posljednjih nekoliko desetljeća istraživači s područja Psihologije čitanja i Psihologije pisanja usmjeravali su se na to *kako* učenici postižu čitateljska postignuća i sve veća postignuća u pisanome izražavanju, kako se razvojem (meta)kognitivnih čimbenika ta postignuća mogu unaprijediti u ostvarivanju sve zahtjevnijih ciljeva čitanja i pisanja, kako se koriste adaptivne (meta)kognitivne strategije čitanja i pisanja, dok se u novije vrijeme (posljednja dva desetljeća) usmjeravaju na to kako se uspostavlja motivacija i oblikuju obrazovne emocije vezane uz procese razvoja pismenosti (Ng i Graham, 2017). Istraživači, počinju shvaćati da je uz istraživanje (meta)kognitivnih i afektivnih čimbenika čitanja i pisanja važno istraživati i kontekstualne čimbenike kako bi se odgovorilo na pitanje što znači biti aktivan (ili još naprednije strastveni) čitač, odnosno, kompetentan autor teksta u 21. stoljeću. Da bi se odgovorilo na ovo pitanje potrebno je razumjeti čitanje i pisanje uz pomoć novih tehnologija, suvremene pristupe obrade informacija i modele učenja te suvremene načine povezivanja ljudi kako lokalno tako i globalno. U 21. stoljeću kreira se novi kontekst istraživanja čitanja i pisanja koji uključuje istraživanja afektivnih dimenzija, *nove literarnosti*, strategija čitanja i pisanja koje se koriste kako u pisanim izdanjima tekstova tako i u praktičnijim, dostupnijim, jeftinijim, pa zbog toga i sve šire zastupljenijim, digitalnim izdanjima. Pitanje koje se istraživačima s ovih područja, ali i nastavnicima jezika i ostalih područja nameće je: *Zahtijeva li čitanje i pisanje u tehnološki bogatoj okolini neke nove strategije i vještine te nove i drugačije pristupe čitateljima i autorima tekstova?* Suvremena istraživanja čitanja i pisanja zahtijevaju razvoj

⁴ U anglosaksonskoj literaturi koristi se termin *writing* koji u hrvatskoj literaturi podrazumijeva kako nižu razinu grafomotoričkog pisanja, tako i višu razinu pismenog izražavanja (tzv. *pisanje kao stvaranje teksta*).

tzv. *integrativnih modela* te pokazuju da je potrebno razvijati nove pristupe poučavanja čitanja i pisanja s ciljem njihovog unapređenja.

Uloga nastavnika u razvoju pismenosti učenika u 21. stoljeću i nadalje je jako važna, ali je djelomično izmijenjena u odnosu na ranija razdoblja. *Socijalno konstruktivistički pristupi učenju*⁵ nastavnika postavljaju kao medijatora između okoline (koju u razredu treba oblikovati da bude poticajna za čitanje i pisanje na način da nalikuje prirodnoj okolini koju koriste profesionalni autori tekstova, pisci, čitatelji ili govornici) i učenika koji trebaju razviti kompetencije čitanja i pisanja. Nastavnik najprije modelira kako on čita i piše, odnosno kako dolazi do razumijevanja pročitano, kako sažima pročitani tekst, kako dolazi do ključne ideje u tekstu, kako kritički ili kreativno interpretira tekst i sl. prilikom čitanja, odnosno, kako pretražuje informacije, planira pisanje teksta, izrađuje nacrt teksta, popravljajući tekst i sl. prilikom pisanja. Nastavnik naročito učenike treba poučiti *integrativnoj metodi učenja*⁶ ovih vještina jer su one danas puno kompleksnije u odnosu na nekada. Nakon modeliranja nastavničkog korištenja ovih vještina, učenici ih najprije suradnički u malim grupama počinju primjenjivati, a tek potom su sposobni za njihovo samostalno korištenje. Odgovornost se tako s nastavnika postupno prebacuje na učenike. Drugim riječima, učenici trebaju razviti tzv. *samoregulaciju učenja* u ovim domenama te u konačnici postati odgovorni za samostalno i kompetentno korištenje ovih vještina. Primjerice samoregulirani učenik u domeni čitanja je onaj koji zna postaviti ciljeve čitanja, koji bira adaptivne strategije čitanja, nadgleda i kontrolira vlastite procese čitanja te ih prilagođava unaprijed postavljenim ciljevima. Samoregulirani učenik u domeni pisanja postavlja ciljeve i potciljeve pisanja, osvještava tko će mu biti publika, bira adaptivne strategije pisanja, nadgleda i kontrolira procese pisanja te ih na kraju evaluira i prilagođava budućim uvjetima pisanja. Samoregulacija učenja u ovim domenama odvija se u kognitivnom, metakognitivnom, motivacij-

⁵ *Socijalno konstruktivistički pristupi učenju* naglašavaju važnost konteksta učenja, odnosno pripadanje skupini i sudjelovanje u socijalnoj konstrukciji znanja. Ovdje se ne radi o jedinstvenoj teoriji učenja, ali se većina ovih teorija slaže oko toga da su učenici aktivni u izgradnji svoga znanja te da su socijalne interakcije važne u procesima izgradnje znanja (Woolfolk, 2016: 310, 312).

⁶ *Integrativna metoda učenja* u domenama čitanja i pisanja znači da pojedinci integrativno koriste medije iz različitih izvora, u različitim oblicima, da se znaju kritički odnositi prema informacijama, najčešće u cilju stvaranja novih znanja (u ovim domenama to znači stvaranje originalnih tekstova ili originalne interpretacije postojećih tekstova). Razina korištenja suvremenih medija u hrvatskom obrazovnom sustavu općenito, a onda i u ovim domenama trebala bi biti na razini tzv. *informacijske pismenosti*, što znači integrativno korištenje medija. To je najnaprednija razina korištenja medija, u odnosu na nižu komunikacijsku razinu ili najnižu bihevioralnu razinu, a prisutna je u razvijenijim obrazovnim sustavima od kraja 90-ih godina 20. stoljeća (Warschauer i Healey, 1998).

skom, emocionalnom i ponašajnom području te se oblikuju uvjeti u kojima se ona odvija. Ekhlas i Shangarffam (2013) su istraživali vezu između glavnih komponenata samoregulacije učenja, temeljnih vještina čitanja i postizanja cjelokupne razine stručnosti te su ustanovili da se kvaliteta čitanja, iako se radi o *usamljeničkoj* vještini, može predvidjeti strategijama samoregulacije u ovom području. Motivacijski čimbenici naročito su povezani s poboljšanjem vještine čitanja i uspjehom učenika općenito. Turan i Demirel (2010) su istraživali odnos između vještina samoregulacije učenja i učeničkih postignuća te su utvrdili da će se svijest o predmetnom području i učinkovitost učenja povećati ako se poboljšaju vještine samoregulacije učenja. Kompetentnost čitanja i pisanja trebala bi se linearno povećavati s višom razinom obrazovanja, kako zbog dužeg učenja i vježbanja ove dvije vještine, tako i zbog sve razvijenijeg sustava mišljenja koji početkom adolescentskog razvojnog perioda prelazi na najrazvijeniju razinu logičko-apstraktnog mišljenja (tzv. *razinu formalnog mišljenja*⁷) koje se nadalje razvija. Međutim, razvoj kompetentnosti u ove dvije jezične djelatnosti nažalost nije nikada jednostavno linearan zbog mnogih endogenih (unutarnjih) i egzogenih (vanjskih) faktora. U praktičnom smislu, jezični kurikuli trebali bi se prilagođavati kako razvojnim promjenama učenika tako i promjenama zahtjevnosti kompetencija u vertikalni obrazovanja i to izborom sadržaja, izvora, zahtjevnosti zadataka, metodama poučavanja i sl. Ono što je također važno istaknuti je da se vještine čitanja i pisanja ne smiju promatrati samo općenito, već i u okviru različitih predmetnih područja pa tako razlikujemo čitanje i pisanje humanističkih, društvenih, prirodoslovnih, tehničkih i umjetničkih tekstova koji osim zajedničkih karakteristika teksta imaju i određene područne specifičnosti. Na ovu činjenicu treba paziti kod poučavanja čitanja i pisanja kako se ove vještine ne bi svladale samo općenito nego i specifično u okviru različitih predmetnih područja. Nastavnici predmetnih područja moraju paziti da učenike nauče specifičnostima svoga područja tako da oni u konačnici znaju razlikovno čitati i pisati u okviru ovih područja koja su u određenoj mjeri (ili preciznije na određenoj razini obrazovanja) svladala.

Istraživanja koja nastoje odgovoriti na pitanje *kako* se čitanje i pisanje poučava u školama rezultat su kvantitativne i kvalitativne metodologije putem koje se nastavnike pita o njihovoj školskoj praksi, naročito onoj koja pokazuje dobre rezultate (Gilbert i Graham, 2010; Tse i Hui, 2016) ili se opaža način njihovog poučavanja u razredima (Applebee i Langer, 2011; Rietdijk, Van Weijen, Jassen, Van den Bergh i Rijlaarsdam, 2018). Koriste se i tzv. *mje-*

⁷ Teorija intelektualnog razvoja čovjeka Jana Piageta koja je prvi put objavljena 1932. (prema Vasta, Haith i Miller, 1998).

šoviti pristupi istraživanja koji se zasnivaju na kombiniranju kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih metoda. Oni su najčešće oblikovani na način pružanja bogatih opisa procesa čitanja i pisanja dobivenih kroz intervjue, procese opažanja i/ili koristeći se tzv. *metodom glasnog mišljenja*⁸ (Hertzberg i Roe, 2016; McCarthy i Ro, 2011). Graham (2018) navodi da postoje dva ključna nalaza zasnovana na 28 istraživanja koja su ispitivala kako se pismeno izražavanje poučava u suvremenim školama. Prvi nalaz pokazuje da neki nastavnici oblikuju solidne programe koje provode sa svojim učenicima (Wilcox, Jeffrey i Gardner-Bixler, 2016). Drugi nalaz pokazuje neadekvatnu praksu u mnogim razredima. Ovakvi nalazi su univerzalni, odnosno nalazimo ih u mnogim razredima škola diljem svijeta. Nalazi koji potvrđuju solidne programe pokazuju da nastavnici koji ih provode odvajaju poprilično vremena za njihovo provođenje, što potvrđuje veliki broj rezultata istraživanja (Cutler i Graham, 2008; Dockrell, Marshall i Wyse, 2016; Hsiang i Graham, 2016). Neki osnovnoškolski nastavnici odvajaju jedan sat dnevno za ovo poučavanje, što je dovoljno prema stručnim preporukama *Vodiča za elementarno poučavanje pismenoga izražavanja* te ovi nastavnici koriste različite instruktivske prakse kako bi promovirali školski uspjeh i napredak, uključujući primjenu primjera dobre prakse (Graham, McKeown, Kihara i Harris, 2012). Dobra praksa pismenoga izražavanja u osnovnoj školi uključuje pisanje tekstova u različite svrhe, poučavanje provođenja ključnih procesa pisanja (poput planiranja, izrade nacrti i ispravljanja teksta), provođenje formativnog vrednovanja učeničkih postignuća u pisanju te poučavanje osnovnih vještina pisanja (poput rukopisa, pravopisa i sintakse). Na srednjoškolskoj razini provodi se slična obrazovna praksa, osim grafomotoričkog pisanja te se pismeno izražavanje koristi kao podrška u učenju čitanja i procesima učenja. Applebee i Langer (2011) navode da neki nastavnici kreiraju bogate i izazovne programe pismenog izražavanja

⁸ *Metodu glasnog mišljenja* ili *metodu verbalnih protokola* razvili su Simon i Newell (1971) baveći se proučavanjem procesa rješavanja problema u području pismenoga izražavanja. Analizama se nastoje izravno zahvatiti doživljaji psiholoških procesa za vrijeme pisanja nekog teksta. Sudionici istraživanja naglas verbaliziraju misli i doživljaje koje imaju kada pišu neki tekst. Ponekad se proces pisanja teksta podijeli u tri faze: 1) fazu planiranja, 2) fazu pisanja teksta i 3) fazu ispravljanja teksta pa se sudionika istraživanja zamoli da glasno govori koje procese mišljenja koristi prilikom stvaranja teksta. Sudionik istraživanja verbalizira (meta)kognitivne, afektivne i/ili ponašajne procese pisanja te daje opis kontekstualnih uvjeta stvaranja teksta. Istraživač sve to snima radeći individualno sa svakim sudionikom istraživanja, najčešće ispituje samo manji broj sudionika, a kasnije sve te snimke transkribira kako bi došao do relevantnih podataka (najčešće kako bi zaključio koji su se kognitivni procesi pojavili te kojom su učestalošću trajali u pojedinoj fazi (uvodnoj, središnjoj i završnoj) procesa pisanja teksta. Istraživač podatke najprije analizira, a potom daje sintezu dobivenih rezultata. Ova se metoda ponekad nadopunjuje intervjuom kojeg istraživač provede prije i poslije pisanja teksta (Nikčević-Milković, 2014).

koristeći primjere dobre prakse identificirane rezultatima evaluacijskih istraživanja i meta-analiza. Brojna istraživanja potvrđuju da srednjoškolski nastavnici pismeno izražavanje često koriste kao pomoć pri učenju (Gillespie, Graham, Kiuahara i Hebert, 2014; Ray, Graham, Houston i Harris, 2016), dok osnovnoškolski i srednjoškolski nastavnici često koriste različite oblike programa pismenog izražavanja za učenike s teškoćama (Troia i Graham, 2017). Prema Nikčević-Milković (2018), najpoznatiji programi poučavanja pismenoga izražavanja su: *Model procesnog pisanja* Gravesa i Murraya (1980), *Conect Creation Tools* (CCT) model, *Comprehensive School Reform Demonstration* (SRSD) i Kognitivni samoregulacijski instrukcijski model *Cognitive Self-Regulation Instruction* (SCRI), koji se najčešće primjenjuje. Ovi programi su vrlo učinkoviti, što znači da se njihovom primjenom u razredima mogu postići visoki rezultati akademskog pisanja. Zasnivaju se na *procesnom pristupu*⁹ poučavanja pisanja koji podrazumijeva razvoj samoregulacije učenja u području pisanja te uvježbavanje korištenja strategija pisanja.

Rezultati cijelog niza istraživanja pokazuju da osnovnoškolski nastavnici prenamlašavaju poučavanje osnovnih jezičnih vještina (primjerice gramatike, grafomotoričkog pisanja, spelovanje u nekim jezicima), dok malo pažnje poklanjaju učeničkom poučavanju kako koristiti ključne (meta)kognitivne procese pisanja (poput planiranja, sastavljanja i ispravljanja teksta te nadgledanja, kontrole i kritičkog mišljenja) (Cutler i Graham, 2008; Dockrell, Marshall i Wyse, 2016; Rietdijk, Van Weijen, Jassen, Van den Bergh i Rijlaarsdam, 2018). Nastavnici često koriste pisanje kao podršku učenju svoga predmeta,

⁹ *Procesni pristup* u poučavanju pisanja suvremeni je pristup koji se zasniva na suradnički oblikovanoj nastavi koju tek na višim razinama usvajanja vještine i tehnika pisanja zamjenjuje samostalni rad učenika. Učenici zajednički prolaze kroz sve faze pisanja tekstova primjenjujući različite strategije i tehnike pisanja. Faze kroz koje prolaze su: 1) faza pripreme, 2) faza izrade radne verzije teksta i 3) faza popravljivanja teksta. *Faza pripreme* sastoji se u prikupljanju informacija, razmišljanju o temi i raspoloživim idejama te početku planiranja kako će se o njima pisati. *Faza izrade radne verzije* je probna i eksperimentalna, a podrazumijeva stavljanje ideja na papir. Ideje se zapisuju kako bi se vidjelo što se ima reći o temi. Nakon što su ideje zapisane, one se dalje pojašnjavaju i dotjeruju. *Faza popravljivanja* može se izvršiti u dvije etape – najprije autor teksta želi vidjeti što je htio reći, a potom kako je to mogao bolje reći. Tekstovi koji će se objaviti prolaze kroz još dvije faze, *fazu uređivanja* i *fazu objavljivanja*. *Faza uređivanja* odvija se prije objavljivanja teksta, a radi se posljednja jer se pri tome ubacuju ili izbacuju rečenice, odlomci ili stranice teksta. *Faza objavljivanja* predstavlja završnu fazu procesa pisanja. Objavljivanje teksta vrlo je korisno za učenike jer spoznaju da će se njihov tekst naći pred publikom potiče ih da ga popravljaju i dotjeruju. Objavljivanje omogućuje da se vidi o čemu i kako drugi pišu. Svaki tekst ne prolazi kroz sve navedene faze ili bar ne tim redoslijedom. Primjer za to je pisanje stručnjaka o temi koju vrlo dobro poznaju pa preskaču fazu pripreme ili pisanje početnika u pisanju koji često preskaču fazu popravljivanja teksta (Temple, Steele i Meredith, 1998, prema Nikčević-Milković, 2008: 196).

međutim, mnoge aktivnosti pisanja u tu svrhu odvijaju se bez sastavljanja teksta (npr. učenici popunjavaju prazna mjesta u radnim listićima, hvataju bilješke, daju odgovore na pitanja u obliku jedne, dvije riječi ili kratke rečenice) (Gillespie i Graham, 2014; Ray, Graham, Houston i Harris, 2016). Ovakva situacija je česta i na srednjoškolskoj razini obrazovanja (Graham, Cappizi, Harris, Hebert i Morphy, 2014; Kiuahara, Graham i Hawken, 2009). Nadalje, istraživanja sustavno potvrđuju da je praksa pisanja u mnogim razredima nedovoljna. Većina nastavnika ne posvećuje dovoljnu pažnju poučavanju vještine pismenoga izražavanja (Brindle, Harris, Graham i Hebert, 2016; Graham i sur., 2014; Kiuahara, Graham i Hawken, 2009) upravo zato jer je ona jako složena vještina¹⁰, a time i vrlo izazovna za poučavanje. Poučavanje pismenoga izražavanja zahtijeva intenzivnije vrijeme kako bi se vještina uspješno svladala. Graham (2018) naročito ističe problem pitanja dubine i intenziteta treninga pismenosti u prosječnim razredima diljem svijeta. U različitim zemljama svijeta postoje različita iskustva količine vremena koja se koriste za njeno poučavanje pa se tako u Nizozemskoj vježbe pisanja u osnovnim školama organiziraju jednom tjedno, u Kini u osnovnim i srednjim školama organiziraju se dva do tri puta tjedno, ali postoje zemlje gdje se ovakve vježbe organiziraju tek jednom mjesečno ili čak samo nekoliko puta godišnje, što je potpuno nedovoljno (Graham, 2018). Drew, Olinghouse, Luby-Faggella i Welsh (2017) navode da nastavnici na osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini prosječno posvećuju manje od jedan sat dnevno za poučavanje pismenosti, što znači da je količina vremena ozbiljan ograničavajući indikator. Drugi indikator nedovoljnih instrukcija je taj da učenici u prosječnim razredima ne pišu učestalo različite tekstove. Iako često dobivaju ovakve zadatke, istraživanja pokazuju da je malo *produženog pisanja* jer se od učenika rijetko traži da napišu duži tekst s više odlomaka (Gilbert i Graham, 2010). Treći indikator nedovoljnih instrukcija pisanja uključuje korištenje nastavničkih postupaka. Iako prosječan nastavnik primijenjuje različite instrukcijske prakse poučavanja pisanja te radi različite nastavne prilagodbe tijekom školske godine, mnoge od tih nastavnih procedura ne primijenjuje dovoljno često (najčešće ih primijenjuje manje od jednom mjesečno) (Graham i sur., 2014; Hertzberg i Roe, 2016). Ovo uključuje i korištenje provjerene dobre prakse poučavanja pismenog izražavanja od strane nastavnika (Drew, Olinghouse, Luby-Faggella, Welsh, 2017). Koliko su često nastavnici primijenjivali određene nastavne prakse, radili određene nastavne prilagodbe i dodjeljivali različite zadatke pismenog izražavanja bilo je povezano s vremenom koje su posvećivali poučavanju pi-

¹⁰ Pisanje je najteža jezična djelatnost te jedna od najtežih ljudskih djelatnosti za usvajanje uopće (Kellogg, 1999).

sanja. Unatoč tome, Ng i Graham (2017) ističu da ovi nalazi dovode u pitanje dubinu i intenzitet nastave pismenoga izražavanja u prosječnim razredima diljem svijeta. Četvrti indikator nedovoljnih instrukcija pismenoga izražavanja odnosi se na nedovoljno korištenje digitalnih platformi, vještina i medija za pisanje. Dok se većina pisanja izvan škole odvija digitalno (Freedman, Hull, Higgs i Booten, 2016), korištenje digitalnih tehnologija i vještina nije uobičajeno u prosječnim razredima (Coker, Farley-Ripley, Jackson, Wen, MacArthur i Jennings, 2016; Simmerman i sur., 2012). Pojedina istraživanja još pronalaze i neke specifične probleme uključene u praksu pisanja u učionicama, poput toga da je publika učeničkih tekstova najčešće nastavnik (Applebee i Langer, 2011), u razredima je malo suradničkog učenja, kao i interakcije među učenicima za vrijeme pisanja (DeSmedt, Van Keer i Merchie, 2016), resursi u učionici za poučavanje pisanja uglavnom su neadekvatni (Dockrell i sur., 2016), da se *formativno vrednovanje*¹¹ događa rijetko (Rietdijk i sur., 2018), vrijeme pripreme za pisanje često je pretjerano (Applebee i Langer, 2011), nema poticaja motivacije za pisanje (Wilcox, Jeffrey i Gardner-Bixler, 2016) te se ne vodi dovoljno računa o potrebama učenika s teškoćama i onima koji uče drugi(e) jezik(e) (Dockrell i sur., 2016). Prema tome, prosječan nastavnik ne posvećuje dovoljno vremena poučavanju pismenoga izražavanja, učenici ne pišu dovoljno, rijetko se od njih traži pisanje dužih tekstova koji uključuju analizu i interpretaciju. Nastavnici ne primjenjuju sve nastavne metode koje znaju, ne uključuju primjere dobre prakse te ne rade prilagodbe za učenike s teškoćama. Digitalna tehnologija, uključujući procese obrade teksta/ova i računala nisu sastavni dio većine poduke čitanja i pisanja u školama. Ng i Graham (2017) naglašavaju, s druge strane, da istraživanja sustavno pokazuju da nastavnici koji više vremena posvećuju poučavanju pismenoga izražavanja češće primjenjuju više primjera dobre prakse opismenjavanja.

Praksa pismenoga izražavanja u nekim razredima je pod utjecajem *nastavničkih vjerovanja*, što znači da nastavnici koji smatraju da je pismenost važna više vremena posvećuju njenom poučavanju, bolje se pripremaju za

¹¹ *Formativno vrednovanje* provodi se prije ili tijekom nastave. Njegova je svrha pomoć nastavniku u planiranju i poboljšavanju nastave te pomoć učenicima u učenju. Ono pomaže u *oblikovanju* nastave. Prije početka nastave često se učenicima daje formativni test ili test predznanja koji nastavniku pomaže u određivanju predznanja učenika. Ponekad se test daje tijekom nastave kako bi se doznalo na kojem su području učenici najslabiji te se onda poučavanje usmjerava prema tim problematičnim područjima. Formativni testovi ne utječu na završnu ocjenu pa ovakva situacija testiranja u kojoj nema pritiska može biti od posebne pomoći učenicima (Woolfolk, 2016: 495). Učenici se prate redovito te se uradci čitanja i pisanja ocjenjuju tijekom cijele godine. U tu svrhu se često koriste osobne mape učenika ili portofolio u što se ulažu pisani materijali kako bi se pregledom na kraju godine utvrdilo *koliko* i *kako* je tekao učenički napredak tijekom vremena.

nastavu, sigurniji su u sebe, zadovoljniji su svojim radom te češće primjenjuju primjere dobre prakse (Graham i Harris, 2018). Osim ovih čimbenika koji su vezani uz razred i nastavnika, važan je i širi kontekst, odnosno nacionalna, regionalna i školska politika vezana za ostvarivanje opismenjavanja mlađih naraštaja. Politika je ovisna o složenoj mješavini povijesnih, socijalnih, kulturnih, političkih i institucionalnih utjecaja. Primjerice u Kini čitanje i pisanje se povijesno, socijalno i kulturno cijene, ali se čitanje više cijeni od pisanja jer se vjeruje da učenici uče pisati i čitanjem (Hsiang, Graham i Wong, 2018). Nastavnici često svoje formalno obrazovanje za poučavanje čitanja i pisanja ne vide zadovoljavajućim (Brindle, Harris, Graham i Hebert, 2016; Myers i sur., 2016), što onda nadoknađuju vlastitim cjeloživotnim obrazovanjem i naporima koje čine u učionici. Graham (2018) ističe da se obrazovne promjene moraju odnositi na dvije strane medalje: s jedne strane na bolje obrazovane nastavnike, a s druge strane na bolje obrazovne sustave. Ukoliko se čitanje i pisanje socijalno nedovoljno vrednuje, sve što škola čini biti će nedovoljno. Znači, ravnatelji i kreatori obrazovnih politika moraju biti svjesni promjena koje su potrebne u suvremenim razredima. Promjene prakse poučavanja pismenosti u učionicama 21. stoljeća uključuju puno više od ulaganja u nastavnike. One podrazumijevaju promjene u poučavanju nastavnika, ali i promjene u sustavu nabolje. Ako čitavo društvo, uključujući najvažniji dio – kreatora prosvjetne politike, nedovoljno vrednuje opismenjavanje mlađih naraštaja i to u suvremenom kontekstu gdje se pismenost ne gleda kao jednodimenzionalni konstrukt već kao tzv. *raznopismenost* (engl. *multiliteracy*)¹² (Stričević, 2011), potencijalni utjecaj promjene poučavanja biti će ograničen. Za promjenu prakse razvoja pismenosti u učionicama potrebno je poboljšati znanja i vještine nastavnika, ravnatelja, kreatora prosvjetne politike, kao i stavove društva u cjelini.

5. SUVREMENA METODIČKA PRAKSA POUČAVANJA ČITANJA I PISANJA

U području čitanja i pisanja povezivanje znanstvenih spoznaja s odgojno-obrazovnom praksom predstavlja svojevrсни problem. Suvremena metodička praksa poučavanja čitanja i pisanja mora biti utemeljena na znanstveno-istraživačkim dokazima, a upravo je manjak istraživanja koja su ispitivala učinkovite metode poučavanja ove dvije jezične djelatnosti. Čudina-Obradović (2014) izdvaja važne spoznaje koje će pridonijeti poboljšanju prakse pou-

¹² *Raznopismenost* (engl. *multiliteracy*) osim čitateljske uključuje i računalnu, medijsku, informacijsku, financijsku, vizualnu i mnoge druge pismenosti (Stričević, 2011).

čavanja čitanja. Prema ovoj autorici, uz unutarnje (osobne, endogene) i vanjske (okolne, egzogene) procese, najvažniji čimbenik u razvoju zrelog čitanja je razvijena *motivacija za čitanje*, a potom su važne *prilike učenja* i kvalitetne *metode poučavanja* čitanja. Iz mnogobrojnih istraživanja motivacije za čitanje proizašle su brojne metode poticanja i poučavanja čitanja, kao npr. glasno čitanje djeci, čitanje uz glumu i raspravu, slobodno čitanje, čitanje na način da se ne dà eksplicitan početak ili kraj djela nego ga djeca moraju sami implicitno osmisliti, tzv. *suradničko čitanje*. Nažalost, brojna istraživanja u Hrvatskoj (Miljković i Rijavec, 2001; Nikčević-Milković i sur., 2018; Rosandić, 2005) i svijetu (Bogaert, Devlieghere, Hacquebord, Rijkers, Timmermans i Verhallen, 2008; Mullis, Martin, Foy i Drucker, 2012) pokazuju da čitateljska motivacija opada s početkom adolescentske dobi, u isto vrijeme kada se razvija metakognitivna svjesnost i rječnik, što implicira da je iznimno važno djecu i mlade poticati na čitanje, odabrati djela za čitanje koja su im razvojno bliska i zanimljiva, prilagoditi sadržaje čitanja njihovim interesima, uskladiti zadatke čitanja u školi s preferencijama učenika, a sve u cilju zadržavanja i podizanja motivacije za čitanjem. Prilike učenja i metode poučavanja treba osuvremeniti na način oblikovanja da što više nalikuju uvjetima čitanja i pisanja koje ostvaruju profesionalni čitatelji, govornici, autori tekstova i pisci. Korištenje strategija čitanja i pisanja treba uvježbavati uz pomoć novih tehnologija, što također treba biti dio kurikula, poučavanja i metoda učenja (Alzubi, Singh i Hazaea, 2019). U adolescentskoj dobi jako je važno pomoći učenicima da se razviju u samoregulirane čitatelje i autore tekstova i to ne samo općenito, nego i specifično u različitim predmetnim područjima. U tu svrhu važno je s njima uvježbavati korištenje strategija i tehnika čitanja i pisanja te postupno prenošenje odgovornosti njihove primjene s nastavnika na učenike. To se postiže tzv. *metodom modeliranja* putem koje nastavnici učenike trebaju podučiti odabrati najadekvatnije strategije čitanja i pisanja, prilagoditi ih tekstu određenog oblika i sadržaja te ih znati promijeniti kada se pokažu neučinkovitima. Nastavnici učenike trebaju podučiti samostalnom vrednovanju svog napretka, odnosno razvoju tzv. *vještine samovrednovanja*. Rezultati istraživanja Nikčević-Milković i sur. (2018) pokazuju da najmanju sklonost i interese za čitanje i pisanje imaju učenici rane adolescentske dobi te da u toj dobi procjenjuju najmanju korisnost strategija čitanja i pisanja, što je bilo i za očekivati. Najveću sklonost prema čitanju i pisanju pokazuju učenici mlađe školske dobi, što je također bilo očekivano. Što se tiče čitanja i pisanja lektire, značajno je više preferiraju učenici osnovnoškolske dobi u odnosu na srednjoškolsku dob, dok digitalne medije u svrhu čitanja i pisanja više koriste učenici adolescentske dobi u odnosu na učenike mlađe školske dobi. Oba rezultata su bila očekivana. U ovom istraživanju očite su i rodne razlike u ispitanim varijablama pa tako

ženski rod učenika pokazuje pozitivnije stavove prema čitanju i pisanju, veću korisnost strategija čitanja i pisanja, veću motivaciju i postignuća čitanja i pisanja u odnosu na muške kolege. Rodne razlike u korist ženskog roda u varijablama vezanima za procese čitanja i pisanja (primjerice akademski rezultati u jezikoslovnim predmetima, jezična znanja, rezultati u zadacima verbalnih i jezičnih sposobnosti) sustavno se potvrđuju nizom istraživanja (Babarović, Burušić i Šakić, 2009; Connolly, 2006; Reilly, Neumann i Andrews, 2018). Također, i u motivacijskim varijablama ženski rod učenika pokazuje bolje rezultate. Tako učenice pokazuju veći interes za čitanje i pisanje, iskazuju veću vrijednost ovih sposobnosti, samodjelotvornost im je u ovim područjima veća, a rodne razlike su naročito očite u adolescentskom razvojnem periodu (Kolić-Vehovec, Pečjak i Rončević Zubković, 2009; Nikčević-Milković, 2012). S obzirom da pozitivni stavovi prema korisnosti strategija čitanja i pisanja opadaju s porastom dobi i to više kod muškog roda (Nikčević-Milković i sur., 2018), trebalo bi sustavno strategije prezentirati i uvježbavati metodom modeliranja i to u okviru većeg broja nastavnih predmeta, naročito jezikoslovnih, duž cjelokupne vertikale obrazovanja. Tako bi učenici usvojili ove strategije općenito, kao i specifično u okviru različitih predmetnih područja, što bi im onda pomoglo u postizanju boljeg školskog uspjeha.

Suštinska funkcija čitanja je razumijevanje pročitano g teksta te je ono osnova i uspješnog učenja općenito. Značajan efekt dobi uočen je kod korištenja strategije aktivnog razumijevanja pri čitanju. 30% varijance akademskog uspjeha određeno je uspješnošću korištenja ove strategije. Studenti završnih godina studija statistički značajno više koriste strategije aktivnog razumijevanja teksta, nadgledanja pročitano g i regulacije pri čitanju u odnosu na studente početnih godina studija. Kolić-Vehovec (2013) navodi da studenti koji više koriste strategije aktivnog razumijevanja pri čitanju imaju veći akademski uspjeh jer bolje razumijevanje pročitano g teksta znači i bolju kvalitetu učenja, što rezultira boljim akademskim uspjehom. Praktični značaj rezultata ovog i sličnih istraživanja usmjeren je na pronalaženje učinkovitih načina poboljšanja razumijevanja pri čitanju tekstova različitih sadržaja, širine i dubine, s obzirom da cijeli niz recentnih istraživanja pokazuje da su motivacijske varijable povezane s postignućima i uspjehom u akademskom životu učenika i studenata, a posebno s uspjehom u čitanju (Khajavi i Abbasian, 2013). Krajnji cilj poučavanja čitanja je stvoriti što više tzv. *strastvenih čitatelja* koji će imati razvijen intrinzičan interes za čitanje, koristiti različite adaptivne strategije čitanja, prilagođavati ih i mijenjati ovisno o postavljenim ciljevima, uz samonadgledanje i samovrednovanje tijekom cijelog procesa. Kako bi se to ostvarilo, najprije je potrebno stvoriti tzv. *kulturu čitanja* kako u odgojno-obrazovnim i kulturnim ustanovama, tako i u obiteljima djece i mladih

(Nejadihassan i Arabmofrad, 2016), a potom razvijati samoregulaciju učenja u ove dvije domene. Dobar primjer toga je proglašavanje 2020. godinom čitanja u Republici Hrvatskoj, što je potaklo brojne ustanove i pojedince na mnoge aktivnosti i poticaje čitanja.

Pandemija COVID-19 primorala je mnoge nastavnike da se prebace iz nastave uživo u *online* poučavanje ili na nastavu na daljinu. Međutim, mnogi nastavnici nemaju razvijene strategije koje bi bile efikasne u novim uvjetima krize i kompatibilne s njihovom profesionalnom praksom. Jedna od vrlo urgentnih potreba u razredima na svim razinama obrazovanja je dati podršku socijalnom ili grupnom čitanju predmetnih materijala. Zhu, Chen, Avadhanam, Shui and Zhang (2020) preporučuju nastavnicima da inkorporiraju korištenje *web* bilješki u *online* poučavanje. Ovi autori su identificirali pet vrsta dizajna aktivnosti takvih bilješki: 1) obradu znanja koje je specifično za određenu domenu, 2) podržavanje argumentacije i upita, 3) poboljšanje vještina opismenjavanja, 4) podršku nastavničkom i vršnjačkom ocjenjivanju i 5) povezivanje internetskih prostora za učenje. Nastavnicima je potrebna potpora za uključivanje učenika u čitanje, učenje i povezivanje. Van Rijk, Volman, De Haan i Bert van Oers (2017) navode da je još u osnovnoj školi važno oblikovati učinkovito i motivirajuće okruženje za učenje i obrazovne strategije koje su potrebne za poučavanje čitanja kako bi se poboljšalo razumijevanje kod svih učenika. Okruženje za učenje *informativnog čitanja*¹³ trebalo bi se oblikovati u svim razredima. Okruženje za učenje trebalo bi biti inspirirano teorijom Lava Vygotskog što pogoduje čitanju i razumijevanju informativnih tekstova. Socijalno-kulturalna teorija ovog autora ima veliki utjecaj na obrazovne znanosti te se u obrazovnoj praksi koriste njegovi pojmovi poput *zone proksimalnog razvoja* i *skela* (po kojima se učenici penju razvijajući kompetencije nekog područja). U nekim školama nastava se oblikuje u okruženjima za učenje koja se temelje na vigotskijskim konceptima. U njegovoj

¹³ *Informativno čitanje* je čitanje ekspozitornih tekstova koji se najčešće susreću u školi jer su to tekstovi udžbenika i svih ostalih pisanih izvora informacija. U ovim tekstovima učenici dolaze do podataka i činjenica, objašnjenja, opisa ili definicija pojava. Dobar ekspozitorni tekst iznosi podatke i činjenice na organiziran, jasan i logičan način. Ekspozitorni tekstovi djeci su teži za razumijeti od narativnih jer se susreću s novim sadržajima i nepoznatim pojmovima. Narativne tekstove nalazimo u pričama te oni imaju uobičajenu strukturu: početak, sredinu i kraj ili sadržajno: uvod, ekspoziciju (događaj i sukob likova, krizu) i zaključak (razrješenje sukoba, ishod događanja). Najčešće priča ima linearni oblik i zbiva se u vremenskom slijedu. Kod ekspozitornih tekstova izlaganja često sadržavaju složene logičke odnose među dijelovima teksta. Struktura izlaganja može biti različita, a uobičajeni oblici su: opis, redosljed, sličnosti – razlike, problem – rješenje i uzrok – posljedica. Najčešći oblici ekspozitornih tekstova u osnovnoj školi su opis i redosljed (Čudina-Obradović, 2014: 195, 196).

teoriji središnji pojam je *smisleno učenje* koji se shvaća kao proces u kojem pojedinac postaje povezan s kulturnim svijetom. Tako i kod poučavanja čitanja i pisanja učenicima treba oblikovati okolinu učenja koja je nalik onoj koju koriste profesionalni govornici i autori tekstova. *Razvojno obrazovanje* je pedagoški pristup koji se temelji na teoriji Vygotskog i dalje je razrađen u Teoriji kulturno-povijesne aktivnosti (CHAT) koja je nadahnula znatan broj osnovnih škola u Nizozemskoj kako bi promijenili učenje kreirajući inovativno okruženje na sveobuhvatan način s ciljem smislenog učenja za učenike. U razvojnom obrazovanju okruženje učenja je uglavnom definirano situacijskim socijalno-kulturnim aktivnostima u kojima su učenici i nastavnici suradnički uključeni. Razumijevanje pročitaneog teksta ključni je dio poučavanja čitanja i to se promatra na vrlo uzak način (kao razumijevanje onoga o čemu tekst govori). To se naziva *sadržajni pristup* koji se zasniva na modelima tekstnog procesiranja i naglaska na tome da učenici konstruiraju i integriraju značenje teksta na cjeloviti način. Nastojanja u okviru ovog pristupa usmjerena su na poticanje dubljeg proučavanja razumijevanja konceptualnog sadržaja teksta i to aktivnim angažmanom učenika. Jedna od teorija koja stoji u osnovi ovog pristupa je Teorija aktivnosti. Guthrie i Klauda (2014) u okviru ove teorije zauzimaju stajalište da učenje pismenosti treba održavati kulturni kontekst čitanja i osobnu smislenost te naglašavaju da nastavnici trebaju poraditi na adekvatnoj suradnji između njih i učenika. Suradnja i zajedništvo upravo trebaju biti istaknuti dio obrazovnog procesa. Iz Vygotskijeve perspektive čitanje je oblik komunikacije u kojem su kulturna značenja povezana s osobnim značenjima (smislom) čitatelja. Razvojno obrazovna praksa uključuje i čitanje i pisanje.

Koncepcija CORI (engl. *Concept Oriented Reading Instruction*) koristi se u Nizozemskoj za učenje čitanja prema navedenim preporukama. U središtu ove koncepcije nalazi se pretpostavka da za uključivanje učenika u čitanje mora biti pojačana njihova motivacija. Guthrie, McRae i Klauda (2007) razlikuju pet motivacijskih procesa: unutaraju motivaciju, percipiranu autonomiju, samoeфикаsnost, društvenu motivaciju i ovladavanje ciljevima. Unutaraju motivacija odnosi se na čitanje radi čitanja (Ryan i Deci, 2000). Ona se najbolje njeguje u okruženju učenja u kojem se naglašava važnost čitalačke aktivnosti (povezivanjem sadržaja čitanja s interesom učenika, bilo izravnim ili posredujućim) i integrirajući to s njihovim prethodnim znanjem. Tako se školsko čitanje treba povezati sa stvarnim životom, fokus treba biti usmjeren na interes učenika (njihovu znatiželju) i aktivno sudjelovanje u čitanju te isticanje da je glavna svrha čitanja njegov smisao. Opažena autonomija predstavlja osjećaj kontrole i usmjeravanje prema sebi. Podržano je po izboru učenika (podtema i tekstova) i zajedničkom kontrolom nastavnika i učenika. *Samo-*

efikasnost je uvjerenje učenika da može uspjeti. Povezano je s postizanjem uspjeha u razumijevanju čitanja, što je olakšano realističnim postavljanjem ciljeva i odgovarajućim tekstovima, kao i čestim povratnim informacijama o uspješnom razumijevanju. Socijalna motivacija je osjećaj pripadnosti grupi. Potiče se suradnjom, poput zajedničkog čitanja i rasprave o tekstu. Ciljevi su povezani sa željom za dubokim razumijevanjem. Promovira ih integracija čitanja sa sadržajem (domene), primjerice u tematskim cjelinama, osiguravajući konceptualnu koherentnost kroz tekstove i vrijeme. Učenicima u razredima mora biti dostupna bogata ponuda tekstova kako bi se za svakog učenika odabrali odgovarajući tekstovi koji su im zanimljivi, ne previše laki, a ni previše teški za čitanje. U učionici treba organizirati više različitih aktivnosti čitanja. Allington (2002) naglašava da se treba usredotočiti na značenje pročitano i meta-spoznavu, a poučavanje strategija trebalo bi ići putem eksplicitnog modeliranja, tj. demonstracije i objašnjenja kognitivnih strategija koje koristi vješt čitatelj. Potpora nastavnika trebala bi se sastojati od modeliranja strategija i *penjanja po skelama* učenika u razvoju vlastitih kompetencija. Nastavnici moraju znati procijeniti potrebe učenika za poukom te na njih znati fleksibilno odgovoriti te svoju podršku moraju znati prilagoditi čitateljskoj razini. Interakcija je u središtu poučavanja i podrške modeliranju tijekom čitalačkih aktivnosti. Nastavnici bi trebali potaknuti daljnje razmišljanje učenika i uključiti ih u konstruktivne razgovore na satu. Suradničkim učenjem potiče se razgovor o tekstu i značenju teksta. Također, poučavanje novog rječnika i strategije za otkrivanje značenja riječi sastavni su dio čitanja radi dolaženja do značenja. Ovakvo čitanje traži i drugu vrstu vrednovanja, a to znači da bi se s pitanja o tekstu trebalo prijeći na vrednovanje napora i poboljšanja složenih postignuća (npr. razmišljanja). Napredak u razumijevanju čitanja dolazi iz sve veće prakse, odnosno dužeg ulaganja vremena u čitanje.

6. POSTIGNUĆA SHANGAJSKIH UČENIKA KAO PRIMJER DOBRE PRAKSE

Shangajski učenici pokazuju visoka postignuća čitanja i pisanja na PISA međunarodnim testovima (2009, 2012), što je izazvalo veliku međunarodnu pažnju te poslužilo za analizu i zaključke kako pomoći učenicima drugih zemalja da postignu bolje rezultate u ovim jezičnim djelatnostima. Istraživače je zanimalo kako shangajski učenici, kao i ostali azijski učenici, uče te kako su motivirani za čitanje i pisanje (Ng i sur., 2021). Rezultati istraživanja pokazuju da čitanje i pisanje ima veliku vrijednost u obrazovnom sustavu Shanghaia. Pisanje zajedno s čitanjem važan su cilj reforme primarnoga obrazovanja u toj zemlji. Prema standardima Kineskog jezičnog kurikula (Shanghai Municipal

Education Commission, 2011), instrukcije pisanja za shanghajske učenike u četvrtom razredu uključuju širok raspon pisanja za različite svrhe s fokusom na pisanje o vlastitim iskustvima. Od ovih učenika se nadalje zahtijeva da pišu u različite svrhe, što se može istražiti koristeći Grahamov koncept motiva pisanja i WMQ (Graham i sur., 2020). Slijedeći mnoge gore nabrojane preporuke (primjerice suradničko učenje, samoregulacija učenja, uvježbavanje strategija čitanja i pisanja, postupno prebacivanje odgovornosti s nastavnika na učenike i dr.) nastavnici ove zemlje uspjeli su podići kompetencije pismenosti svojih učenika na najviše svjetske razine.

7. ZAKLJUČAK

Usljed kontekstualnih promjena u društvu nužne su i obrazovne promjene u domenama čitanja i pisanja. Nažalost, mnogi razredi škola u svijetu nisu se prilagodili novim uvjetima i preporukama poučavanja pismenosti o kojima se govori u ovome radu, a zasnivaju se na znanstvenim istraživanjima. Zbog toga rezultati pismenosti na višim razinama nisu najbolji kod većine učenika u mnogim zemljama. U radu se navode metodičke preporuke poučavanja čitanja i pisanja u suvremenim razredima, opisuju programi čije evaluacije pokazuju korisnost i učinkovitost, kao i rezultati istraživanja koji pokazuju pozitivne implikacije za praksu. Generalno poučavanje čitanja i pisanja treba sagledavati u okviru socijalno-kulturalne i socijalno-kognitivne teorije te socijalno-konstruktivističkih pristupa učenju, treba ga zasnivati na modelu modeliranja i Vygotskijevim preporukama za učenje, učenike treba naučiti samoregulaciji učenja u ovim domenama i u okviru nje korištenju adaptivnih strategija čitanja i pisanja. Za čitanje i pisanje primarno je važna motivacija (ponajviše intrinzična), kao i obrazovne emocije koje se s njima izazivaju. Samoefikasnost je ključni čimbenik koji pokreće trud koji je suštinski važan kod složenih procesa čitanja i pisanja te direktno i indirektno utječe na akademska postignuća u ove dvije generičke sposobnosti. Učenici se po uzoru na preporuke Vygotskog *penju po skelama* razvijajući vlastite kompetencije pismenosti. Čitanje i pisanje ne smijemo sagledavati samo općenito, nego i područno, pa tako nastavnici u okviru različitih predmetnih područja (humanističkom, društvenom, prirodoslovnom, tehničkom i umjetničkom) moraju učenike poučavati samoregulaciji čitanja i pisanja općenito, ali i specifično vezano za njihovo područje.

Literatura

- Allington, R. L. (2002). „What I’ve learned about effective reading instruction from a decade of studying exemplary primary classroom teachers“. *Phi Delta Kappan*, br. 83(10), str. 740–747. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/what-ive-learned-about-effective-reading/docview/2245663028/se-2?accountid=176251>.
- Alzubi, A. A. F., Singh, M. K. M. & Hazaea, A. N. (2019). „Investigating Reading Learning Strategies through Smartphones on Saudi Learners’ Psychological Autonomy in Reading Context“. *International Journal of Instruction*, br. 12(2), str. 99–114. <https://doi.org/10.29333/iji.2019.1227a>
- Applebee, A. & Langer, J. (2011). „A snapshot of writing instruction in middle schools and high schools“. *English Journal*, br. 100, str. 14–27. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/snapshot-writing-instruction-middle-schools-high/docview/875295901/se-2?accountid=176251>.
- Alzubi, A. A. F., Singh, M. K. A/P. M. & Hazaea, A. N. (2019). „Investigating Reading Learning Strategies through Smartphones on Saudi Learners’ Psychological Autonomy in Reading Context“. *International Journal of Instruction*, br. 12(2), str. 99–114. <https://doi.org/10.29333/iji.2019.1227a>
- Babarović, T., Burušić, J. & Šakić, M. (2009). „Uspješnost predviđanja obrazovnih postignuća učenika osnovnih škola Republike Hrvatske“. *Društvena istraživanja*, br. 4–5(102–103), str. 673–695.
- Bogaert, N., Devlieghere, J., Hacquebord, H., Rijkers, J., Timmermans, S. & Verhallen, M. (2008). „Aan het werk! Adviezen ter verbetering van functionele leesvaardigheid in het onderwijs [Advice for improvement of functional literacy in education by the Dutch Workgroup Functional Reading]“. The Hague.
- Brindle, M., Harris, K. R., Graham, S. & Hebert, M. (2016). „Third and fourth grade teachers’ classroom practices in writing: A national survey“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 929–954. DOI: 10.1007/s11145-015-9604-x
- Coker, D., Farley-Ripley, E., Jackson, A., Wen, H., MacArthur, C. & Jennings, A. (2016). „Writing instruction in first grade: An observational study“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 793–832. DOI 10.1007/s11145-015-9596-6
- Connolly, P. (2006). „Keeping a sense of proportion but losing all perspective: A critique of Gorard’s notion of the ‘politician’s error’“. *British Journal of Educational Studies*, br. 54, str. 73–88. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8527.2005.00330.x>

- Cutler, L. & Graham, S. (2008). „Primary grade writing instruction: A national survey.“ *Journal of Educational Psychology*, br. 100, str. 907–919. <https://doi.org/10.1037/a0012656>
- Čudina-Obradović, M. (2014). *Psihologija čitanja. Od motivacije do razumijevanja*. Zagreb: Golden marketing.
- De Smedt, F., Van Keer, H. & Merchie, E. (2016). „Student, teacher, and class-level correlates of Flemish late elementary school children’s writing performance“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 833–868. DOI 10.1007/s11145-015-9590-z
- Dockrell, J. E., Marshall, C. R. & Wyse, D. (2016). „Teachers’ reported practices for teaching writing in England“. *Reading and Writing*, br. 29, str. 409–434. DOI 10.1007/s11145-015-9605-9
- Drew, S., Olinghouse, N., Luby-Faggella, M. & Welsh, M. (2017). „Framework for disciplinary writing in science Grades 6–12: A national survey“. *Journal of Educational Psychology*, br. 109, str. 935–955. <https://doi.org/10.1037/edu0000186>
- Ekhlās, N. N. & Shangarffam, N. (2013). „The relationship between determinant factors of self-regulation strategies and main language skills and overall proficiency“. *Social and Behavioral Sciences*, br. 70, str. 137–147. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.01.049
- Freedman, S. W., Hull, G. A., Higgs, J. M. & Booten, K. P. (2016). Teaching writing in a digital and global age: Toward access, learning, and development for all, u: Gitomer, D. H. & Bell, C. A. (ur.) *Handbook of research on teaching* (5th ed., pp. 1389–1450). Washington, DC: American Educational Research Association. DOI Number: 10.3102/978-0-935302-48-6_23
- Gilbert, J. & Graham, S. (2010). „Teaching writing to elementary students in Grades 4 to 6: A national survey“. *Elementary School Journal*, br. 110, str. 494–518. <https://doi.org/10.1086/651193>
- Gillespie, A. & Graham, S. (2014). „A meta-analysis of writing interventions for students with learning disabilities“. *Exceptional children*, br. 80(4), str. 454–473. DOI: 10.1177/0014402914527238
- Gillespie, A., Graham, S., Kiuahara, S. & Hebert, M. (2014). „High school teachers’ use of writing to support students’ learning: A national survey“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 27, str. 1043–1072. DOI 10.1007/s11145-013-9494-8.
- Graham, S. (2006). Writing, u: Alexander, P. & Winne, P. (ur.) *Handbook of educational psychology* (pp. 457–478). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Graham, S. (2018). „A revised writer(s)-within-community model of writing“. *Educational Psychologist*, br. 53, str. 258–279. <https://doi.org/10.1080/00461520.2018.1481406>

- Graham, S. (2019). „Changing How Writing is Taught. Research in Education“, br. 43(1), str. 277–303. <https://doi.org/10.3102/0091732X18821125>
- Graham, S., Cappizi, A., Harris, K. R., Hebert, M. & Morphy, P. (2014). „Teaching writing to middle school students: A national survey“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 27, str. 1015–1042. 2 DOI: 10.1007/s11145-013-9495-7
- Graham, S. & Harris, K. R. (2018). „An examination of the design principles underlying a self-regulated strategy development study based on the writers in community model“. *Journal of Writing Research*, br. 10, str. 139–187. doi: 10.17239/jowr-2018.10.02.02
- Graham, S., McKeown, D., Kiuahara, S. & Harris, K. R. (2012). „Meta-analysis of writing instruction for students in elementary grades“. *Journal of Educational Psychology*, br. 104(4), str. 879–896. <https://doi.org/10.1037/a0029939>
- Graham, S. & Rijlaarsdam, G. (2016). „Writing education around the globe“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 781–792. DOI 10.1007/s11145-016-9640-1
- Graham, S., Banales, G., Ahumada, S., Munoz, P., Alvarez, P. & Harris, K. R. (2020). *Writing Strategies Interventions*. Routledge Edition.
- Graves, D. H. & Murray, D. M. (1980). „Revision: In the Writer’s Workshop and in the Classroom“. *The Journal of Education*, br. 162(2), str. 38–56.
- Guthrie, J. T., McRae, A. & Klauda, S. L. (2007). „Contributions of concept-oriented reading instruction to knowledge about interventions for motivations in reading“. *Educational Psychologist*, br. 42(4), str. 237–250. <https://doi.org/10.1080/00461520701621087>
- Guthrie, J. T. & Klauda, S. L. (2014). „Effects of classroom practices on reading comprehension, engagement, and motivations for adolescents“. *Reading Research Quarterly*, br. 49(4), str. 387–416. doi: 10.1002/rrq.81
- Hertzberg, F. & Roe, A. (2016). „Writing in the content areas: A Norwegian case study“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 555–576. DOI: 10.1007/s11145-015-9607-7
- Hsiang, T. P. & Graham, S. (2016). „Teaching writing in Grades 4–6 in urban schools in the Greater China Region“. *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 869–902. DOI 10.1007/s11145-015-9597-5
- Hsiang, T., Graham, S. & Wong, P. (2018). „Teaching writing in Grades 7–9 in urban schools in the Greater China Region“. *Reading Research Quarterly*, br. 53, str. 473–507. DOI:10.1007/s11145-015-9597-5
- Kellogg, R. T. (1999). *The Psychology of Writing*. Oxford University Press.

- Khajavi, Y. & Abbasian, R. (2013). „Improving EFL Students’ Self-regulation in Reading English Using a Cognitive Tool“. *Journal of Language and Linguistic Studies*, br. 9(1), str. 206–222. DOI:10.17263/JLLS.36701
- Kiuahara, S., Graham, S. & Hawken, L. (2009). „Teaching writing to high school students: A national survey“. *Journal of Educational Psychology*, br. 101, str. 136–160. DOI: 10.1037/a0013097
- Kolić-Vehovec, S., Pečjak, S. & Rončević-Zubković, B. (2009). „Spolne razlike u (meta)kognitivnim i motivacijskim čimbenicima razumijevanja teksta adolescenata u Hrvatskoj i Sloveniji“. *Suvremena psihologija*, br. 12(2), str. 229–242.
- Kolić-Vehovec, S. (2013). „Kognitivni i metakognitivni aspekti čitanja“, u: M. Mićanić (ur.) *Čitanje za školu i život* (str. 23–32). Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Light, R. (2001). *Making the most of college*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McCarthy, S. & Ro, Y. (2011). „Approaches to writing instruction“. *Pedagogies: An International Journal*, br. 6, str. 273–295. DOI: 10.1080/1554480X.2011.604902
- Rijavec, M. & Miljković, D. (2001). *Razgovori sa zrcalom*. Zagreb: IEP.
- Myers, J., Scales, R. Q., Grisham, D. L., Wolsey, T. D., Dismuke, S., Smetana, L., . . . & Martin, S. (2016). „What about writing: A national exploratory study of writing instruction in teacher preparation programs“. *Literacy Research & Instruction*, br. 55, str. 309–330. DOI: 10.1080/19388071.2016.1198442
- Mullis, Ina V. S., Martin, Michael O., Foy, Pierre & Drucker, Kathleen T. (2012). *PIRLS 2011 Results in Reading*. TIMSS and PIRLS International Study Center, Boston College, Chestnut Hill.
- National Center for Educational Statistics (2012). *The nation’s report card: Writing 2011* (NCES 2012-470). Washington, DC: U.S. Department of Education, Institute of Educational Sciences.
- National Commission on Writing (2003). *The neglected “R”: The need for a writing revolution*. Washington DC: College Board.
- Nejadihassan, S. & Arabmofrad, A. (2016). „A review of relationship between self-regulation and reading comprehension“. *Theory and Practice in Language Studies*, br. 6(4), str. 835–842. DOI: 10.17507/tpls.0604.22
- Ng, C. & Graham, S. (2017). „Engaging readers in the twenty-first century: What we know and need to know more“, u: *Improving Reading and Reading Engagement in the 21st Century: International Research and Innovation* (pp. 17–46). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-4331-4_2

- Ng, C., Graham, S., Xinghua, L., Kit-Ling, L. & Kit-Yi, T. (2021). „Relationships between writing motives, writing self-efcacy and time on writing among Chinese students: path models and cluster analyses“. *Reading and Writing*, br. 34(6), str. 1–29. <https://doi.org/10.1007/s11145-021-10190-1>
- Nikčević-Milković, A. (2008). „Procesni pristup pisanju kao oblikovanju teksta“. *Psihologijske teme*, br. 17(1), str. 185–201.
- Nikčević-Milković, A. (2012). *Samoregulacija učenja u području pisanja* (Neobjavljena doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet.
- Nikčević-Milković, A. (2014). „Pregled kognitivnih i motivacijskih čimbenika pisanja“. *Psihologijske teme*, br. 23(2), str. 189–208.
- Nikčević-Milković, A. (2015). „Istraživanje samoregulacije učenja kod studenata u tri temeljna obrazovna područja: pisanju, čitanju i matematici“, u: M. Orel (ur.) Zbornik prispevkov konferencije EDUvision 2015 „Modern Approaches to Teaching Coming Generation“ „Sodobni pristopi poučavanja prihajajućih generacij“ (str. 521–537). Polhov Gradec: EDUvision.
- Nikčević-Milković, A., Jerković, A. & Brala-Mudrovčić, J. (2018). „Ispitivanje nekih komponenti samoregulacije učenja u domenama čitanja i pisanja kod učenika različite dobi i roda“. *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, br. 159(1-2), str. 73–99.
- Ray, A., Graham, S., Houston, J. & Harris, K. R. (2016). „Teachers’ use of writing to support students’ learning in middle school: A national survey in the United States“. *Reading & Writing: An International Journal*, br. 29, str. 1039–1068. DOI 10.1007/s11145-015-9602-z
- Reilly, D., Neumann, D. L. & Andrews, G. (2019). „Gender differences in reading and writing achievement: Evidence from the National Assessment of Educational Progress (NAEP)“. *American Psychologist*, br. 74(4), str. 445–458. <https://doi.org/10.1037/amp0000356>
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). „Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions“. *Contemporary Educational Psychology*, br. 25(1), str. 54–56.
- Rietdijk, S., Van Weijen, D., Jassen, T, Van den Bergh, H. & Rijlaarsdam, G. (2018). „Teaching writing in primary education: Classroom practice, time, teachers’ beliefs and skills“. *Journal of Educational Psychology*, br. 110(5), str. 640–663. DOI 10.1037/edu0000237
- Reilly, D., Neumann, D. L. & Andrews, G. (2018). Gender differences in reading and writing achievement: Evidence from the National Assessment of Educational Progress (NAEP). *American Psychologist*, br. 74(4), str. 1–21. DOI: 10.1037/amp0000356

- Rietdijk, S., Van Weijen, D., Janssen, T., Van den Bergh, H. & Rijlaarsdam, G. (2018). „Teaching Writing in Primary Education: Classroom Practice, Time, Teachers’ Beliefs and Skills“. *Journal of Educational Psychology*, br. 110(5), str. 4–16. <http://dx.doi.org/10.1037/edu0000237>
- Rončević-Zubković, B. (2013). „Samoregulacija čitanja“, u: M. Mićanović (ur.) *Čitanje za školu i život* (str. 33–41). Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Rosandić, D. (2005). *Metodika književnoga odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simmerman, S., Harward, S., Pierce, L., Peterson, N., Morrison, T. G., Korth, B., . . . & Shumway, J. (2012). „Elementary teachers’ perceptions of process writing“. *Literacy Research & Instruction*, br. 51, str. 292–307. DOI: DOI: 10.1080/19388071.2011.557764
- Simon, H. A. & Newell, A. (1971). „Human problem solving: The state of the theory in 1970“. *American Psychologist*, br. 26(2), str. 145–159.
- Stričević, I. (2011). „Pismenosti 21. stoljeća: učenje i poučavanje u informacijskom okruženju“. *Zrno*, br. 97–98 (123–124), str. 2–5.
- Swedlow, J. (1999). „The power of writing“. *National Geographic*, br. 196, str. 110–132.
- Temple, C., Steele, J. L. & Meredith, K. S. (1998). *Radionica za pisanje: Od samoizražavanja do izražavanja stajališta*. Vodič pripremljen za Projekt Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje/RWCT. Zagreb: Otvoreno društvo.
- Tolchinsky, L. (2016). „From text to language and back again: The emergence of written language“, u: MacArthur, C. A., Graham, S. & Fitzgerald, J. (ur.) *Handbook of writing research* (2nd ed., pp. 144–159). New York, NY: Guilford Press.
- Troia, G. & Graham, S. (2017). „Use and acceptability of adaptations to classroom writing instruction and assessment practices for students with disabilities: A survey of Grade 3–8 teachers“. *Learning Disabilities Research & Practice*, br. 32, str. 257–269. DOI: 10.1111/ldrp.12135
- Tse, S. & Hui, S. (2016). „Chinese writing curriculum reforms in Hong Kong in recent years and their impact on teaching and learning“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 1013–1037. DOI: DOI 10.1007/s11145-015-9595-7
- Turan, S. & Demirel, O. (2010). The relationship between self-regulated learning skills and achievement: A case from Hacettepe University medical school.
- Van Rijk, Y., Volman, M., De Haan, D., & Van Oers, B. (2017). „Maximising meaning: creating a learning environment for reading comprehension of informative texts from a Vygotskian perspective“. *Learning environments research*, br. 20(1), str. 77–98. <https://doi.org/10.1007/s10984-016-9218-5>

- Vasta R., Haith M. M. & Miller S. A. (1998). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Warschauer, M. & Healey, D. (1998). „Computers and language learning: an overview“. *Language Teaching*, br. 31(2), str. 57–71, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/S0261444800012970>
- Wilcox, K., Jeffrey, J. & Gardner-Bixler, A. (2016). „Writing to the Common Core: Teachers’ response to changes in standards and assessments for writing in elementary schools“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 903–928. DOI: 10.1007/s11145-015-9588-
- Woolfolk, A. (2016). *Edukacijska psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Zhu, X., Chen, B., Avadhanam, R. M., Shui, H. & Zhang, R. Z. (2020). „Reading and connecting: using social annotation in online classes“. *Information and Learning Sciences*, br. 121(5/6), str. 261–271. <https://doi.org/10.1108/ILS-04-2020-0117>
- dostupno na: https://mk0pisanecvvocpocw453.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2019/12/PISA2018_bilje%C5%A1ka-o-Hrvatskoj.pdf (20. 3. 2020).
- dostupno na: <https://www.telegram.hr/zivot/provedeno-detaljno-istrazivanje-koliko-i-sto-citamo-i-rezultati-nisu-bas-dobri/> (20. 3. 2020).

Anela NIKČEVIĆ-MILKOVIĆ

TEACHING READING AND WRITING IN THE 21TH CENTURY

Due to social contextual changes the teaching of reading and writing is changing. Although the main goal of education is to teach students to effectively use reading and writing skills, many schools around the world do not achieve this goal (Graham, 2019). Research shows a number of factors that hinder their adequate teaching: insufficient instruction and teacher preparation time, lack of critical and creative reading and writing longer texts that require analysis and interpretation, little cooperation among students, large number of students in classes and number of students with difficulties, absence of digital technology, infrequent use of formative assessment of achievement, insufficient encouragement of motivation to read and write, infrequent application of teaching procedures resulting from examples of good practice, weak teacher beliefs of reading and writing significance for the student's future, school policies that do not invest in teacher education and do not change existing education systems, and influences that do not sufficiently emphasize the value of reading and writing. The most commonly used programs in the world that

have proven to be effective are also listed (Nikčević-Milković, 2018). Based on the results of numerous studies, teachers who implement adequate reading and writing programs are the ones who design comprehensive and collaborative programs, devoting considerable time to reading and writing instructions and using instructional practices with proven evidence of success. Many teachers use writing to support higher-level learning and adapt reading and writing instruction to students with disabilities. What research proves to be bad is that many teachers overemphasize the teaching of basic reading and writing skills, while paying too little attention to critical processes such as planning, drafting, correcting text when writing and reviewing text, identifying the main idea of the text, drawing conclusions and summarizing when reading (called *reading and writing strategies*) and self-regulation of learning in these two generic linguistic activities (Graham, 2018).

Keywords: *different educational levels, reading and writing programs, reading and writing strategies, self-regulation of learning, teaching reading and writing*

Izvorni naučni rad

UDK 316.774

Suada A. DŽOGOVIĆ (Peć/Peja)

University Haxhi Zeka in Peja

suada.dzogovic@unhz.eu

**MANAGEMENT OF MEDIA REPORTING AND
COMMUNICATION WITH THE PUBLIC:
A QUALITATIVE ANALYSIS**

The presence of Turkey in the Western Balkans has a different media perception, which indicates the importance of differences within the regional and national context, regardless of the structural similarities resulting from historical development and common centuries-old belonging to the Ottoman heritage. This qualitative study presents a retrospective analysis of media content based on polarized coverage of the Turkish presence in Bosnia and Herzegovina and Kosovo. The key goal is to point out the role of the media as the strongest potential against the spread of misinformation, which should be bound by strict ethical rules, ensuring freedom of expression and the fundamental right of citizens to obtain real and truthful information. The results of the research show that media coverage and the attitude towards public opinion in Bosnia and Herzegovina depend on the political climate in that country, while Kosovo media is dominated by the interest of the general public in getting to know the real background of the new Turkish foreign policy. Without going into the question of whether the renewal of Turkish influence in the Balkans resulted from ambitions to join the European Union or existed independently of it, from the point of view of Brussels and Ankara it is clear that Türkiye's role in international relations is inevitable, and that this country will continue to position itself more and more as an active partner of the countries of the Western Balkans and the European Union.

Keywords: media management, communication with the public, reporting, Türkiye, B&H, Kosovo

1. Introduction

As the center of the Balkan Peninsula, an important geostrategic area and a point of contact between East and West, the area of today's Bosnia and Herzegovina has always been fertile ground for the intertwining of different influences. One of the material proofs of cultural and religious diversity in this area is the Bosnian medieval tombstones – *stećci* [the name for monumental medieval tombstones]. While some of their motifs point to Catholic iconography, others are a reflection of the Orthodox tradition. Certain motifs, such as the anthropomorphic scene of an enlarged hand, are specific to both traditions (one of the anthropomorphic motifs of Bosnian *stećak* tombstones is a man with an enlarged hand, significantly disproportionate to the rest of the body; such motifs were found in the area of the Radimlja necropolis near the town of Stolac in Herzegovina, and today they are in the courtyard of the National Museum of Bosnia and Herzegovina). *Stećci* is just one illustrative example of the diversity in these areas during the Middle Ages.

With the fall of Bosnia under Ottoman rule in 1463, a time synchronous with the European renaissance, the period of the Bosnian Middle Ages formally ended. Bosnia and Herzegovina was part of the Ottoman Empire until 1878 when it fell under Austro-Hungarian rule. In almost five hundred years, the Ottoman legacy has become an integral part of the cultural image of these areas.

In its history, primarily during the 20th century, the territory of today's state of Kosovo was organized into different political entities, starting with the Turkish pashaluka (Vilayet of Kosovo), and after the Balkan Wars and the First World War. In this long, past period, until independence, Kosovo was decided by other nations and other regimes, starting with those imperialistic European pretensions and then through Greater Serbian projects and aggressive political ambitions for dominance in the Balkans and the imposition of laws derived from Byzantine feudal rights destroyed by the penetration of the Ottomans on the Balkans.

Kosovo society has an important patriarchal tradition. Epics and heroic ballads, as well as oral prose, played an important role in transmitting the history and legends of Kosovo's ethnic groups. They were recited to the sounds of traditional instruments such as the one-stringed violin. These stories and songs remain an important basis of national identity for both Albanians and Serbs. Among the most significant historical sights in Kosovo are the Serbian Orthodox medieval churches in Dečani (declared a world heritage site by UNESCO in 2004), Gračanica (near Pristina), and Peć. The two oldest Muslim sites are Xhamia e Çarshisë and Xhamia e Mbretit (Fatih) mosque

in Priština from the 15th century. During the 1998–1999 war, many Muslim sites were destroyed, including the 18th century Xhamia e Kuqe in Peć and the Ottoman-era bazaar in Đakovica. Many cultural and archaeological artifacts from Kosovo remained in Belgrade, Serbia, where they were first moved after the 1998–99 war (Young, n. d.).

2. Research framework and methodology

This research aims to determine in what way contemporary media in Bosnia and Herzegovina and Kosovo report on Türkiye. To give a comprehensive answer to that question, when it comes to Bosnia and Herzegovina, one should first keep in mind its complex ethnic, religious, and cultural picture. This country got its current administrative-territorial structure with the Dayton Peace Agreement, initialed on November 21 at the Wright Patterson Airport near Dayton in the American state of Ohio, and signed on December 14 in Paris. By this agreement, Bosnia and Herzegovina was divided into Republika Srpska, Federation of Bosnia and Herzegovina, and Brčko District. The Federation of Bosnia and Herzegovina is further divided into ten cantons, which represent separate administrative-territorial units. The power of post-Dayton Bosnia and Herzegovina is distributed exclusively by ethnic key. The presidency has three members, whereby three members must be from the three constituent nations – Bosniaks, Serbs, and Croats. The legislative body at the state level is represented by the bicameral Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina. There are a total of forty-two deputies in the House of Representatives, of which a third must also be from the constituent nations. There are a total of fifteen delegates in the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, of which five are Bosniaks, five are Croats and five are Serbs. It is similar at lower levels of government, but for the sake of illustrating the general picture, it is enough to stay at the state level. In such circumstances, it is natural to expect different media influences. That is why, to give the most complete picture of how the Bosnian media reports on Türkiye, the following method is chosen:

Several daily newspapers were selected: *Dnevni Avaz*, *Oslobođenje*, *Dnevni list*, *Nezavisne novine*, and *Glas Srpske*. *Dnevni Avaz* and *Oslobođenje* are the most-read daily newspapers in the Federation of Bosnia and Herzegovina, and their editorial offices are in Sarajevo. *Nezavisne novine* and *Glas Srpske* are published in Banja Luka, and *Dnevni list* in Mostar. The city of Banjaluka is the administrative seat of the Republika Srpska entity. The very name of the newspaper *Glas Srpska* illustrates the ethnic bias of this media. On the other hand, Croatisms in the linguistic style of the Mostar newspaper

Dnevni list point to Croatian national commitment. *Dnevni Avaz* and *Oslobođenje* are published in Sarajevo, the administrative center of the Federation of Bosnia and Herzegovina, where Bosniaks form the national majority. When it comes to how all the mentioned dailies report on Türkiye, it is not the intention to be guided by these facts. All conclusions derive exclusively from the material offered by the selected newspaper articles.

The media were selected based on readership, scope, and accessibility to the media audience. A standard research matrix was used, divided into different categories, and the texts on the mentioned portals were analyzed using the discourse analysis method. By analyzing the media content, all articles were classified into specific thematic categories. Based on the mentioned categories, the following were examined: *general characteristics of the texts, value orientation, and critical attitude of the media towards the relations between Türkiye and Bosnia and Herzegovina, and Kosovo.*

To illustrate the way contemporary Bosnian media reports on Türkiye as precisely as possible, three significant events from 2013, 2014, and 2015 were selected. The most significant event that happened in 2013 was the official visit of the then Minister of Foreign Affairs, Ahmet Davutoglu. In 2014, it was the first direct presidential election in Türkiye, which was won by Recep Tayyip Erdoğan, while when it comes to bilateral relations between the two countries, in 2015 the most significant event was the first arrival of Recep Tayyip Erdoğan in Bosnia and Herzegovina as president. In addition to the aforementioned dailies, an analysis of the articles on the Al Jazeera Balkans portal was carried out, as well as the reports available on the website of this media.

In 2008, Kosovo became independent. After decades of bans, Albanian-language media in Kosovo is on the rise. Some of them are financed by parties, others by foreign sources. In this context, the former defend their financiers, while the latter pays little attention to political parties, and their information seems more independent. From a political point of view, in general, the media is divided along a divide analogous to that which divides political parties.

The Kosovo media did not pay significant attention to the policy of the Republic of Türkiye towards Kosovo after the declaration of independence. This was the result of inertia from the period when UNMIK (Interim Administrative Mission of the United Nations in Kosovo established on June 10, 1999, by Resolution 1244 of the United Nations Security Council) was the main administrator of the government in Kosovo and while Türkiye was not so present in this area, neither political nor economic. After 2008, the Turkish presence in Kosovo became more intense, especially on the economic and

cultural level, which led to an increase in the interest of the main media about Türkiye's policy not only towards Kosovo but also towards the Western Balkans in general. Such an increase in interest has resulted in more and more frequent inscriptions about the most important segments of this policy, and lately also in-depth analyzes and research on this topic.

In most cases, the media in Kosovo are under the direct influence of the leading political parties, since in the Western Balkans public media have to absorb public funds and usually do not criticize the government, and government structures even finance private media with public funds. In this way, the public debate fades. In recent decades, there have been strong anti-Turkish media currents in Kosovo, but also weaker ones and individuals who openly promote the effects of Erdoğanism on the lives and political attitudes of citizens. Following the assassination attempt on Erdoğan and the mass imprisonment of his opponents, Erdoğan's popularity and media presence in Kosovo is reviving, with the Islamic Religious Community of Kosovo and its officials on social media strongly reflecting an anti-Turkish and pro-Arab orientation.

For the analysis of Kosovo media reports on the more intensive Turkish presence in Kosovo, three years were selected as a sample: 2013, 2014, and 2015. In each mentioned year, one significant event was selected in the context of the relations between Türkiye and Kosovo. The most significant event in 2013 was Erdoğan's visit to Kosovo. In 2014, the background of the projects of the TIKA organization was especially followed, while in 2015 the most significant event was Türkiye's focus on the restoration of the heritage of the Ottoman Empire in Kosovo. Analogous to the research of the Bosnian media, several daily newspapers were selected for Kosovo: the *Bota sot* daily, the *Express* news portal, the *Kosovapress* news agency, *Gazeta Arbëria*, the *Lajmi.net* news portal, *Indeksonline*, and *Zëri*. Daily *Bota sot* and *Gazeta Arbëria* are the most-read daily newspapers in the Republic of Kosovo, and their editorial offices are in Pristina. Also, in terms of visits and provision of information, the mentioned portals are the leaders in Kosovo. The key goal is therefore to extract meaning and realistic conclusions from the selected articles, at the same time indicating the background of media information management in its transmission to the general public.

3. Bosnia and Herzegovina media

3.1. Visit of former Minister of Foreign Affairs Ahmet Davutoglu to Bosnia and Herzegovina

The Minister of Foreign Affairs of Türkiye, Ahmet Davutoglu, visited Bosnia and Herzegovina on May 8, 2013. A trilateral meeting was held with the head of Serbian diplomacy, Ivan Mrkić, and Zlatko Lagumdžija, the head of Bosnian diplomacy. During his visit to Sarajevo, Ahmet Davutoglu ceremonially opened a newly built *tekija* [place of worship] in Sarajevo's Kovači neighborhood, the construction of which was financed by the Municipality of Seldžuk from Konja.

On the day of the visit, *Dnevni avaz* announced that the mayor of Sarajevo's *Stari grad* Municipality, Ibrahim Hadžibajrić, and the Turkish Minister of Foreign Affairs, Ahmet Davutoglu, will jointly open a *tekija* in Kovači: „The municipality contributed to the realization of these projects by establishing strong friendly ties and signing the Twinning Agreement with the Municipality of Seldžuk from Konja“ (*Dnevni avaz*, 2013: 14). *Avaz*'s title of the following date sufficiently illustrates the intimate relationship between the two countries: *Türkiye's new gift for brotherly B&H* (Tunović, 2013: 9).

Here is how *Avaz* further conveys Davutoglu's words: The proud people of Sarajevo were killed and tortured, but they did not hate. For centuries, Turks and Bosnians have spoken with their hearts and talked cordially, and it will remain so forever and no one can prevent it (Tunović, 2013: 9).

Avaz does not transmit information about the trilateral diplomatic meeting, while information about it can be found in *Oslobođenje*. A day after Davutoglu's visit, *Oslobođenje* reports the words of Valentin Inzko, at the time the high representative of the International Community in Bosnia and Herzegovina, in which he thanked Davutoglu for Türkiye's commitment to the stability and development of Bosnia and Herzegovina, stressing that Türkiye has taken an invaluable role in promoting positive relations in the region, including the political crisis in B&H, as well as challenging the Dayton Agreement and the rule of law (Godinjak, 2013: 2).

The day after Davutoglu's visit, the front page of *Dnevni list* read: „B&H, Serbia, and Türkiye have a common future“ (*Dnevni list*, 2013: 5). However, *Nezavisne novine* and *Glas Srpske* do not report on the visit of the Turkish foreign minister.

Al Jazeera Balkans did not pay special attention to this visit in terms of publishing articles in the *Opinions* or *Topics* sections. On the date of Ahmet Davutoglu's visit, May 8, news about the visit and its protocol was published, and transmitted from other agencies.

In conclusion: Emphasizing the opening of the *tekija* in the foreground, *Dnevni avaz* emphasizes the common cultural climate of the two countries, in the shadow of which even an important political event, such as a trilateral diplomatic meeting, remains. Conversely, for the *Dnevni list*, the information that Türkiye financed the construction of the tekke is completely irrelevant. The indicator of this is that the Bosniak political currents insist more on the cultural unity of Türkiye and Bosnia and Herzegovina. However, Davutoglu's statement also shows that it is the same when it comes to the way Turkish political leaders see Bosniaks in Bosnia and Herzegovina. The epithet „proud people of Sarajevo“ is a reference to historical unity (*Tuks and Bosnians have spoken to each other for centuries and had a heart-to-heart conversation*) and the creation of a common fraternal future, separating Davutoglu's rhetoric from a neutral diplomatic one.

3.2. The victory of Recep Tayyip Erdoğan in the first direct presidential election

Recep Tayyip Erdoğan became president by the will of the Turkish people in the first presidential elections in Türkiye, on August 11, 2014, winning 52%, or the absolute majority of votes. At the time when the world media reported this news, the promotion of a book about Recep Tayyip Erdoğan was held in Visoko, near Sarajevo, where the then Bosniak member of the Presidency, Bakir Izetbegović, was staying. Through a video link, he said that Erdoğan's victory is simultaneous with „our victory“ and that the new Turkish president is the leader of all Muslims. (*Glas Srpske*, 2014: 5). This statement caused different reactions in the Bosnian media.

The day before Erdoğan's victory, on August 10, *Dnevni avaz* published the following *Reuters* subtitle in the *Globus* column: „Erdoğan's victory would concentrate more power in the hands of a man who has divided Turkish society along secular and religious lines and worried Türkiye's Western allies“ (*Dnevni avaz*, 2014: 18). And the next day, on the day of Erdoğan's victory, *Avaz* broadcasts a text from AFP – an international news agency based in Paris (*Agence France-Presse*) in which it is written that the opponents of the new president claim that Erdoğan wants authoritarian and Islamist powers, and accuses him of undermines the secular legacy of Mustafa Kemal Atatürk (*Dnevni avaz*, 2014: 10). It is indicative that in the following days most

Bosniak leaders send congratulations to Erdoğan, which speaks to the extent to which the relations between Bosniak political currents and Recep Tayyip Erdoğan are being nurtured. A few days later (August 12), the then-president of the Democratic Front (DF), Željko Komšić, stated that he believes that Erdoğan will not change anything in relations with B&H (*Dnevni list*, 2014: 5), and the day after, reisu-l-ulema of the Islamic community in Bosnia and Herzegovina, Husein Mr. Kavazović, congratulated the new Turkish president on his victory in the elections: „With congratulations and wishes for health and stronger momentum in Türkiye’s progress, Reisu-l-ulema also expresses the desire of the Islamic community in B&H to continue and intensify the existing good cooperation with the competent institutions of Türkiye“ (*Dnevni avaz*, 2014: 5).

A few days before and on the day of the election itself, the daily newspaper *Oslobođenje* reported texts from world agencies that Recep Tayyip Erdoğan is the absolute favorite (*Oslobođenje*, 2014: 12).

Mostar’s *Dnevni list* reported the text of the news agency HINA: „Despite corruption scandals, protests by the young liberal middle class and accusations of authoritarian rule, Erdoğan has great chances of winning on Sunday“ (*Dnevni list*, 2014: 15).

On the very day of the victory, the words of the President of Republika Srpska, Milorad Dodik, were broadcast that by Izetbegović’s support for Erdoğan, he was once again „calling for Turkish rule in B&H“ and that Izetbegović was calling for Erdoğan’s victory in the elections so that the Bosniaks would „count with the Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina“. The most important quotes are highlighted:

Gostimir Popović, a military-political analyst, believes that Izetbegović’s ties to Türkiye are very dangerous, and he sees the danger in the fact that many politicians from Sarajevo are trying to bring Türkiye into the big door to use it to discipline the Orthodox (Bradvica, 2014: 4–5).

Hamdija Lipovača’s comment published on his Facebook profile is also quoted, in which he writes that Türkiye is not our reserve country, as well as the comment of professor at the Faculty of Political Sciences and political analyst Šaćir Filandra, in which he says that the presence of Türkiye in B&H (...) more used in the national dimension, and less so in the economic sense, and he hopes that this (...) will change and that Bosnia and Herzegovina will receive more concrete help from Türkiye (Bradvica, 2014: 4–5).

Emir Suljagić from the Democratic Front (DF) party wrote on his Facebook profile that the statement in which Izetbegović claims that Erdoğan carries the same flag as Alija Izetbegović is shocking. At the same time, as reported by *Dnevni list*, the then president of Republika Srpska, Milorad Do-

dik, stated that Izetbegović's statement was [actually] a demonstration of the „pan-Islamic movement“ (Bradvića, 2014: 2–3).

Banja Luka's *Nezavisne novine* also foregrounds Bakir Izetbegović's statement about Erdoğan's victory, but in a fairly neutral way, without additional comments. The title of the text on the cover reads: „Izetbegović: Erdoğan the leader of all Muslims“, while the subtitle can be read: „Chairman of the B&H Presidency publicly supported the Turkish Prime Minister“ (Šajinović, 2014: 5). Unlike *Dnevni Avaz* and *Oslobođenje*, *Nezavisne novine* fully conveys information about how Bakir Izetbegović supported the Turkish president. *Nezavisne novine* reports the words of Dušanka Majkić, representative of the Serbian Democratic Party (SDS) in the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of B&H, who states that such statements show that Bosnia and Herzegovina is an impossible state because Bosniak politicians see B&H as a Bosniak country to the detriment of the other two peoples who live in it (Šajinović, 2014: 5).

About the victory itself, *Glas Srpske* reports agency information, while more attention is paid to Bakir Izetbegović's statement. *Glas Srpske* adds that Erdoğan „in the last few years has caused a big scandal with his statements, the most famous of which is that Alija Izetbegović left B&H to him“ (*Glas Srpske*, 2014: 2). This newspaper writes that Erdoğan victory was celebrated in Sarajevo, although it is not stated that the Turks living in Sarajevo celebrated that victory, as reported by other sources. The transmitted statement of the President of Republika Srpska, Milorad Dodik, in which he says that Bakir Izetbegović is Erdoğan's poltroon and that Izetbegović wants „Turkish interference and rule“ (*Glas Srpske*, 2014: 2) is also noteworthy.

Al Jazeera Balkans devoted a large part of its media space to the candidacy and victory of Recep Tayyip Erdoğan. Their reporter Ivan Pavlović reported for *Al Jazeera Balkans* from Türkiye. In the attachment, he discussed possible constitutional changes and privileges that Erdoğan could use as president, among other things, to hold government meetings once a month. Like daily newspapers, *Al Jazeera Balkans* did not deal with Bakir Izetbegović's comment. It could be said that because of the different views it cites, *Al Jazeera* gives the most objective picture of everything. On August 9, 2014, a comment appeared on the *Al Jazeera Balkans* page regarding an emotionally colored discourse, when it comes to the relationship between Türkiye and Bosnia and Herzegovina:

When it comes to the interests of the Western Balkans, especially Bosnia and Herzegovina and its closest neighbors, changes could certainly be reflected in the fact that the strong Turkish economy receives injections that would help revive the failing economies of all countries in the region. Simply

put, and the interlocutors of *Al Jazeera* will agree with this, it is expected that *talkative rhetoric* will be replaced by concrete investments (Obrenović, 2014).

The words of economist Tarik Zaimović are also cited: „(...) Nevertheless, I would like to see less emotion towards Bosnia and Herzegovina, and more use of business terms“ (Obrenović, 2014). As he goes on to say, he is aware that Türkiye does not hide its sympathy for Bosnia, especially the Bosniaks, and that Turkish investors will repair the bridge and rebuild the mosque out of love, but to open a factory, however, a little business logic is needed (Obrenović, 2014).

Dušan Spasojević, at that time the ambassador of Serbia in Ankara, notices that Erdoğan's talkative rhetoric very often knows how to „ignite“ the political scene of the Balkans, so his words create a sense of security and protection in some people, while in others they cause anger and nervousness (Obrenović, 2014).

In conclusion: The news that Recep Tayyip Erdoğan is the absolute favorite in the first direct presidential election in Türkiye was reported mainly by world agencies in most media. However, the views on the relationship between Bosnia and Herzegovina and Türkiye differ. Sarajevo's *Oslobođenje* and *Dnevni avaz* do not attach importance to Bakir Izetbegović's statement, unlike Mostar's *Dnevni list* and Banja Luka's *Nezavisne novine* and *Glas Srpske*. Izetbegović's words that Türkiye's victory is at the same time „our victory“ are controversial in the eyes of these media and are interpreted in the context of fostering relations between Bosniak political leaders and conservative Turkish political parties.

3.3. Official visit of Recep Tayyip Erdoğan to Bosnia and Herzegovina

Recep Tayyip Erdoğan visited Bosnia and Herzegovina on May 20, 2015, for the first time as the President of Türkiye. The goal of this official visit was a series of agreements on economic and foreign trade cooperation between the two countries. Among other things, Tuska increased the quota for the import of meat from Bosnia and Herzegovina. On the day of the visit, Erdoğan met with members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, as well as with deputies and delegates of both houses of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina [the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina and the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina] and members of the Council of Ministers. They discussed Turkish investments in Bosnia and Herzegovina, as well as financial support and loans for Bosnian small and

medium enterprises. At the bilateral meeting between the two countries, it was concluded that joint efforts will be made in the fight against terrorism. Among other things, the reconstructed *Careva džamija* [Emperor's Mosque] in Sarajevo and *Isa-beg's Hamam* was opened. On this occasion, the Turkish president also visited the grave of the first president of Bosnia and Herzegovina, Alija Izetbegović, and ended his official visit with a walk through the old part of the city.

On May 19, *Dnevni Avaz* mentions the Turkish president in the context of the Albanian Parliament's relationship with Erdoğan. The title of the article is *Albanian Parliament to Erdoğan: We are not a Turkish colony* (Vele, 2015: 9). One sentence below the article reads:

As *Avaz* previously wrote, Turkish President Erdoğan has repeatedly asked the member of the B&H Presidency, Bakir Izetbegović, to do what is necessary so that schools and other institutions close to Hizmet are also closed in B&H... (Vele, 2015: 9).

It should be noted that the then owner of *Dnevni avaz*, Fahrudin Radončić, was the first man of the Party for a Better Future (SBB). Until then, Radončić was a political opponent of Bakir Izetbegović, a Bosniak member of the Presidency and president of the Party of Democratic Action (SDA). By the way, the two leaders entered the coalition government at the level of the Federation of Bosnia and Herzegovina, when the SBB party replaced the Democratic Front (DF) party at the federal level. Thus, until the formation of the SBB-SDA coalition, newspaper articles directed against Bakir Izetbegović were a regular feature in *Dnevni avaz*. Therefore, newspaper articles about the relations between Bosnia and Herzegovina and Türkiye, when it comes to this newspaper, should also be viewed in the context of the relations between Fahrudin Radončić and the SBB on the one hand, and Bakir Izetbegović and the SDA on the other.

On the day of Erdoğan's visit to Bosnia and Herzegovina, *Avaz* publishes a neutral text about the protocol of the visit, as well as the opening of the reconstructed hammam and mosque. However, a day later, a text appears in *Avaz* with the following subtitle: *Will the announced credit arrangements turn into an opportunity for Turkish banks to make money in Bosnia and Herzegovina once again?* (Degirmendžić, Nuhanović, 2015: 2–3). In the commentary of academician Enver Kazaz, also reported by *Avaz*, it was stated that Erdoğan was presented as a kind of Bosniak leader by Bakir Izetbegović (*Dnevni avaz*, 2015: 2). „At the same time, Izetbegović openly carries out autocolonization of Bosniaks and develops, instead of rational policies, emotional identification between Bosniaks and Turks“ (*Dnevni avaz*, 2015: 2).

Liberation puts the opening of *Isa-bey's hammam* and mosque in the foreground. It is stated that the Vakuf Directorate of the Republic of Türkiye invested 2,600,000 KM in its restoration, that the works were carried out by the Turkish company Er-Bu, which also worked on the restoration of the *Stari most* [Old Bridge] in Mostar, *Stari kameni most* [Old Stone Bridge] in the town of Konjic, and which is reconstructing *Most Mehmed-paše Sokolovića* [Bridge Mehmed- Paša Sokolović] in Višegrad (Bećirović, 2015: 2). *Oslobođenje* reports the statement of Izetbegović, a Bosniak member of the Presidency and the president of the Democratic Action Party, in which he states that Türkiye can help B&H to get out of the economic stagnation. Contrary to *Avaz's* comment that Erdoğan's visit is an opportunity for Turkish banks to once again make money in B&H, the main headline in *Oslobođenje* on May 21 reads: *The seeds of cooperation that will bear fruit* (Berimac, 2015: 2).

Mostar's *Dnevni list* is the only one that states that the Turkish president is coming to support Bakir Izetbegović, on the eve of the party congress of the Party of Democratic Action. In addition, the *Dnevni list* also provides a chronology of bilateral relations between Türkiye and B&H when Bakir Izetbegović and Recep Tayyip Erdoğan were the leaders of the two countries. It was stated that Bakir Izetbegović met with the Turkish president in March 2015, who hosted him on board the *Savaron Mustafa Kemal Atatürk*, as well as the fact that the Bosniak member of the presidency supported Erdoğan in the first presidential elections in August 2014 (Bjelica-Čabrilo, 2015: 2–3).

Izetbegović is the first politician that Erdoğan received on the yacht *Savaron*. This yacht, in which Atatürk spent his last days of life, became Turkish property in 1938. The Turkish Ministry of Tourism and Culture has renovated the yacht, which now hosts some important meetings and receptions.

On April 18, *Dnevni list's* website also wrote the following: Izetbegović's close relations with Erdoğan are not sympathetic to Serbian and Croatian officials. But no one except the president of Republika Srpska, Milorad Dodik, ventured to comment on them. Dodik assessed Izetbegović's support for Erdoğan as an aspiration aimed at resuming Turkish interference and rule, and that Izetbegović expects the support of Islamic leaders to deal with other nations in Bosnia and Herzegovina (Bjelica-Šagovnović, 2015).

Nezavisne novine provides only basic information about the protocol of the visit, while *Glas Srpska* is the only newspaper that does not contain information about the Turkish president's visit to Bosnia and Herzegovina on its front page. The day after the visit, this sheet provides basic information about the protocol.

Al Jazeera Balkans reported the details of the visit and its protocol from the agencies, but also broadcast special thematic features, which were later

published on the portal. The domestic political climate was completely overshadowed by concrete economic analyses. On the day of the visit, reporter Nadina Maličbegović appeared live on the *Al Jazeera Balkans* program, reporting exclusively on Turkish investments in B&H and economic exchange (Al Jazeera, 2015).

In conclusion: The fact that during the ribbon cutting at the opening of the complex of *Isa Bey's Hammam* and Caraeva džamija [Emperor's Mosque], a girl appeared dressed in a traditional Bosniak Ottoman-era costume speaks volumes about the nurturing of Bosnia and Herzegovina's cultural relations with Türkiye. This *subtle cultural reference* shows that in addition to economic relations and foreign political cooperation, the common cultural ground of the two countries is particularly emphasized. At the same time, the fact that the visit to the grave of the first president of Bosnia and Herzegovina, Alija Izetbegović, was an integral part of Erdoğan's protocol, speaks of Erdoğan's affection for Bosniaks in B&H. When it comes to the way of reporting on the visit, one should keep in mind the climate of the individual media that reported on it, as well as the political relations in Bosnia and Herzegovina itself. Some articles, such as *Avaz's* article entitled „*Albanian Parliament to Erdoğan: We are not a Turkish colony*“, show that this visit was also placed in the context of the current political situation in Bosnia and Herzegovina.

4. Kosovo media

4.1. Eminent Kosovo media coverage of Erdoğan's visit to Kosovo

In his capacity as Prime Minister of Türkiye, Recep Tayyip Erdoğan visited Kosovo on October 23, 2013, on the occasion of the ceremonial opening of the newly built airport in Pristina. In addition to participating in this ceremony, Erdoğan also visited Prizren on this occasion. The Kosovo media gave this visit considerable space and attention.

Reporting on this visit, the *Bota Sot* daily (October 23, 2013) reports that Erdoğan called the then Kosovo Prime Minister Hashim Thaçi and the Albanian Prime Minister Edi Rama brothers in his speech (Bota Sot, 2013). *Bota sot* also emphasizes that Erdoğan did not fail to praise one of the greatest heroes of recent Kosovo history, Adem Jashari, after whom the airport was named. On that occasion, he said that „Adem Jashari is in the hearts of the Turks“, and he also mentioned Kosovar Mehmet Akif Ersoy, who is the author of the Turkish national anthem.

Objecting to the then Prime Minister of Kosovo for failing to mention the family of Adem Jashari, who was present at the ceremony, *Bota Sot* quotes

Thaçi's reminiscence of the night before the declaration of independence and the message he received from Erdoğan. „The night before we declared the independence of Kosovo, [Erdoğan] called me and said that he had a decision ready on the recognition of Kosovo and that tomorrow he would follow the moment [declaration of independence]“, said Taçi.

At the end of the report, *Bota sot* reported that in 2010 the airport in Pristina was given a concession to the Turkish-French consortium „Limak Aeroport de Lyon“ and that the concession will last for 20 years, during which the Turks undertook to invest 100 million euros in expansion and modernization of the airport.

In a special report dedicated to Erdoğan's visit to Prizren, *Bota sot* first conveys the words of welcome addressed to the then-Turkish leader by the hosts. In this context, the words of the then Prime Minister Taçi are cited, according to which Erdoğan „was the first world leader to recognize the independence of Kosovo“, as well as that „cooperation between the two countries will forever be great and brotherly“. According to the daily *Bota sot*, the speech of the Albanian Prime Minister Edi Rama was of the same nature, they said that the peoples of Albania, Kosovo, and Türkiye are „brotherly peoples who are trying to build their future together“. Among other things, Erdoğan emphasized on this occasion that he feels at home in his brotherly country (Bota Sot, 2014), the then Prime Minister of Turkey is quoted on this occasion.

Reporting on the Turkish Prime Minister's visit, the *Express* news portal begins the report by stating that Erdoğan's speech drew cheers from the citizens who gathered to welcome him in the city square. *Express* also adds that Erdoğan called Kosovo his second homeland on this occasion while addressing the President of Prizren Municipality Ramadan [Muja] as „Ramazan“ (*Express*, 2013). „Our cultures may be different, but we belong to the same country“, Erdoğan said, adding that Kosovo and Türkiye have the same culture, history, and civilization. „Don't forget, Türkiye is Kosovo, Kosovo is Türkiye! We are so close that the author of the Turkish national anthem is Mehmet Akif Ersoy from Kosovo, from Peć... This national anthem makes us part of one people and one nation. We are close to each other because the people and nations of this region built [they're] future together. Like our grandfathers, we will continue our future“, *Express* quotes the words of the then Turkish Prime Minister.

According to this news portal, Erdoğan listed the countries with which Türkiye wants to continue the common path. „Kosovo, Albania, Macedonia, and Bosnia will look to the future, we will all move forward together, regardless of the color we have“, he said on this occasion. During the speech, Erdoğan explained how Türkiye recognized Kosovo's independence, claiming that his country was the first to do so.

The news agency *Kosovapress*, in its report on the stay of the then-Turkish Prime Minister in Prizren, quotes his promise at the top of the report that Türkiye will continue to help Kosovo in all aspects because „Kosovo and Türkiye are one“ (*Express*, 2013). Also, as the main accents of Erdoğan’s address to the citizens of Prizren, *Kosovapress* cites his words that tears can no longer be allowed to be shed in the Balkan region, but that the Balkans need peace, friendship, and brotherhood to become a region of peace and solidarity.

Speaking about the relations between Türkiye and Kosovo, according to *Kosovapress*, Erdoğan said (...) that Türkiye will continue to live in brotherhood with Kosovo. In the continuation of the report, *Kosovapress* transmits part of Prime Minister Erdoğan’s speech, which illustrates Türkiye’s policy towards Kosovo. „(...) Don’t forget, Türkiye is Kosovo, and Kosovo is Türkiye! (...). Differences should be put aside so that we all (...) move towards the future“, *Kosovapress* quotes the words of the Turkish Prime Minister. However, this is more than diplomacy, another tendency and critical thinking result in the opinion that Erdoğan is promoting neo-colonialism here and that it is a distant past when Türkiye was the ruler of the Balkans. „We are one“ or „brothers“ has many historical meanings.

4.2. Kosovo media on increased Turkish presence in Kosovo in 2014: *Research on the background of TIKA Organization projects*

As one of the most important events in the Turkish policy towards Kosovo, which was extensively reported by the Kosovo media in 2014, the claims that TIKA [Turkish Cooperation and Coordination Agency] enables the penetration of radical Islam within the framework of its projects in Kosovo stand out. TIKA has often been the target of criticism by Albanian intellectuals and indeed restores the Ottoman and Kosovo cultural heritage. However, there is a tendency to build glass. The people of Kosovo have many existential problems and do not need many mosques. Cooperation with people who have been exposed to radical Islamic views makes TIKA’s mission very problematic and ideological.

4.2.1. Gazeta Arbëria: „Arrests in Kosovo cause a debate in Türkiye“

In the text entitled „*Tika finances terrorism? Arrests in Kosovo spark a debate in Türkiye*“, on September 25, 2014, the *Gazeta Arbëria* news portal reported that the arrest of several hodjas and the closure of several non-governmental organizations in Kosovo (which were financially supported by TIKA) „sparked great debates in Türkiye“. In this context, *Gazeta Arbëria* cites the writing of the Turkish media, according

to which members of radical Islamic groups that enjoyed financial support from the Government of the Republic of Türkiye were arrested in Kosovo. „Who does TIKA support? The answer to this question comes directly from the action against ISIS and the Al-Nusra Front in Kosovo [the Syrian branch of Al-Qaeda]. One of the associations supported by the TIKA agency was the Association for Culture Education and Learning Association (AKEA), which is under the influence of people from the AKP“, reported *Gazeta Arbëria*.

„These people often go to Türkiye to meet with their Turkish leaders. The connections of this association with the agency TIKA and the Institute for Culture „Yunus Emre“ are visible. Ilir Gashi, the main figure of the AKEA organization, stated back in 2012 that their activities are carried out with the support they receive from the TIKA agency... ‘We felt honored that Ahmet Davutoglu and other Turkish personalities visited us’“, *Gazeta Arbëria* quotes the words of Ilir Gashi.

4.2.2. *Lajmi.net*: „TIKA has nothing to do with ISIS“

The news portal *Lajmi.net* in a report dated September 27, 2014, entitled „*Kurtulus: TIKA operating in Kosovo has no connection with ISIS*“, publishes the denial of Numan Kurtulus, the then deputy prime minister of Türkiye, in which it is emphasized that TIKA has nothing to do with the terrorist organization ISIS and that accusations of this nature represent „fabrication and subterfuge“ (*Lajmi.net*, 2014). In this context, *Lajmi.net* also conveys the denial published by TIKA. In it, TIKA rejects accusations that it is connected to ISIS and at the same time distances itself from Imam Shefqet Krasniqi (*the imam of the largest mosque in Pristina*), as one of the most significant figures who was arrested on suspicion of working to propagate Islamic radicalism in Kosovo. „Some media have published false claims regarding the activities of our agency in Kosovo. These claims were intentionally aimed at organizations that focus on people’s well-being, security, and building a safe, fraternal, and friendly environment where people of all affiliations can live“, TIKA assessed in its response.

Lajmi.net reminds us that these accusations came about after Kosovo police arrested 30 imams in a broad action against members of radical Islamic groups, who are suspected of having participated in organizing and mobilizing jihadists for the war in Syria and Iraq. The portal adds that as part of the same action, 16 non-governmental organizations and foundations were closed on suspicion of having ties to ISIS and Al-Nusra Front.

4.2.3. *Express: Kurtulus announces the continuation of the construction of mosques and madrasas in Kosovo*

In a report published on September 27, 2014, the *Express* news portal points out that after a series of headlines in the Kosovo media that TIKA was connected to terrorist organizations, the Government of Türkiye reacted, denying these connections and accusing some media of working against Türkiye (*Express*, 2014). In this context, the portal reports the statement of the then Deputy Prime Minister of Türkiye, Numan Kurtulus, in which it is said that Turkish foundations in Kosovo are not connected to extremist and jihadist groups operating in Syria and Iraq, nor do they finance terrorism.

Kurtulus said that this case is about „fabrication and distortion of facts“, and he announced that „Türkiye will continue to help Kosovo and other Balkan countries“ through government foundations. „They [Turkish foundations] are building mosques and madrasahs, as well as new buildings. They conduct cultural diplomacy for the improvement of culture in Kosovo, as well as relations between Türkiye and Kosovo“, Kurtulus said.

According to Kurtulus, Turkish foundations even aim to prevent the spread of extremism and organizations like ISIS in Kosovo and that all those who distort reality „act in a shameful way against Türkiye“.

In the same article, *Express* reports the TIKA agency's denial regarding media reports that it helped organizations in Kosovo that were related to Islamic radicalism, in which it states that „it carried out all its activities by Turkish laws“. In the context of the claim that TIKA supported the imam of the Sultan Mehmet Mosque in Pristina, Shefqet Krasniqi, who is among those arrested for inciting Islamic radicalism, this agency further adds that [it] „cannot be held responsible for a single religious person appointed by of local officials“. These findings show that the public opinion in Kosovo largely sees the activities of TIKA and other governmental and non-governmental organizations as a risk for the inauguration of neo-Ottomanism and *Erdoğanism*, while a smaller number of people of Islamic and radical orientation support the influence. The majority of Turks in the political, economic and spiritual life of Albanians in Kosovo and the Balkans.

4.2.4. *Indeksonline: „Turkish government funds radical Islam in Kosovo“*

In a report entitled „*The Turkish government finances radical Islam in Kosovo*“ (September 30, 2014), the *Indeksonline.net* news portal writes that the Association for Culture Education and Learning (AKEA) inexplicably stopped working in Pristina, following news reports that were associated with rap-

dical Islamic organizations (Indeksonline.net 2014). *Indeksonline.net* claims in this report that the then prime minister of Kosovo, Hashim Thaçi, did not allow the opening of a madrasa whose construction was financed by Türkiye and which enjoyed the direct support of Bilal Erdoğan, the son of the Turkish president, Recep Erdoğan. By the way, the imam of the Muslim Religious Community (MVU), Husamedin Abazi, received 1.5 million dollars from the Murat Ülker fund for the project of building this madrasa. Also, according to the claims of the same portal, AKEA represents a branch of the *Muslim Brotherhood* organization that was closed „due to suspicion of its links with the Islamic State in Syria and the Al-Nusra group“.

Arguing that top Turkish officials have special ties to the AKEA organization, *Indeksonline.net* illustrates this assessment with an unusual event from 2012 that is linked to the then-Turkish foreign minister, Ahmet Davutoglu. In 2012, Davutoglu made a very important visit to Kosovo inaugurating the opening of the „Yunus Emre“ Foundation... It was the month of Ramadan and he was expected to be with the Kosovo hosts. However, he chose to dine at the premises of the AKEA organization, even though Kosovo officials were waiting for him to continue the official program, *Indeksonline.net* reported.

According to this source, in 2009 the Government of Türkiye financed the renovation and furnishing of the office of the AKEA organization in Pristina, and the question arises why Ankara is „interested in helping the AKEA organization through the Turkish Agency for International Cooperation and Coordination [TIKA] (which is the Turkish state agency) if it [TIKA] is under constant surveillance due to its links with radical groups“. AKEA is also said to be closely related to Erdoğan's AKP party. In response, this portal states that AKEA was formed in 2004 and that it was headed by Imam Husamedin Abazi, who was educated in Saudi Arabia. AKEA is also said to be closely related to Erdoğan's AKP party. However, AKEA was never definitively closed, but only its activities were suspended.

4.2.5. *Zëri: „Türkiye focused on restoring the legacy of the Ottoman Empire in Kosovo“*

In the reports and analyzes of Türkiye's policy towards Kosovo, especially on the economic and cultural level, of all the Kosovo media, the daily *Zëri* went the furthest, which, in addition to regular and mostly protocol news and information about the statements and activities of Turkish government officials during their visit to Kosovo, devoted significant space to analyzing the background of the policy that contemporary Türkiye leads towards Kosovo.

The biggest breakthrough in this direction was made by *Zëri* in the analysis of „*Erdoğan's Secret Millions in Kosovo*“ (Xharra, 2015: 1, 4–5), which this newspaper published in two installments, after several months of research by a team of journalists from this daily newspaper. In the first part of the analysis (August 17, 2015), it is stated that „with Erdoğan's ‘blessing’, Kosovo has been flooded with millions of investments, but not in the economy or development and investment projects, but the construction and restoration of religious buildings“.

„The money comes in an illegal way (...). There is no transparency in most [Turkish] investments, so suspicions are growing about (...) laundering of Erdoğan's money in Kosovo. Dozens of new mosques throughout Kosovo, as well as the restoration of almost all mosques and religious buildings built during the Ottoman Empire, are being returned today by the main donor – the *Turkish Agency for Cooperation and Coordination* (TIKA). It was formed by the Government of Türkiye, and in Kosovo, it is managed by the Turkish Embassy“, says this analysis.

Zëri claims that the journalists of this daily investigated Türkiye's activities in Kosovo for two months and that based on this investigation, they established that TIKA „keeps its finances secret and does not officially reveal how much money it invests“, (...) „it is suspected [is] that money is brought in illegally and not through banks“.

„On the list provided by *Zëri* in the Central Bank of Kosovo (CBK), the investments that appear as donations from the TIKA agency amount to less than 3 million euros for the period from 2009 to 2014, while Türkiye is only in the main mosque in Prizren, „Sinan Pasha“ invested around 1.2 million euros“, this paper further claims.

Zëri further in this analysis claims that the backbone of Turkish policy towards Kosovo is the restoration of the legacy of the Ottoman Empire in this area, but also the expansion of the infrastructure to strengthen Islam in Kosovo. „From 2001 to the present, together with several other Turkish investors, TIKA has renovated and restored around 30 mosques and other religious buildings left over from the time of the Ottoman Empire. Meanwhile, Türkiye has invested in the construction of around 20 new mosques in the country“, this newspaper reports.

„Although the inscriptions ‘TIKA’ can be seen all over Kosovo on the mosques of Kosovo, there is no clear data from the state or the Islamic Community of Kosovo (IZK) as to how many mosques are being built or restored by the Turkish state“, confirms *Zëri*, concluding that about an activity about which its main protagonists (TIKA and the Government of Türkiye) do not want much to be known in public.

„The TIKA organization was kept waiting for two months by *Zëri* to receive answers (to the pre-asked questions), but it did not receive them. Also, it does not present data on the details of investments even on its official website“, says *Zëri*.

In the following, this newspaper writes about another new tendency of Turkish policy towards Kosovo. „Türkiye does not stop only at investments. After the construction or restoration of religious Islamic buildings, it continues to manage some of them by bringing its people inside these buildings“, *Zëri* claims, adding that „Türkiye managed to appoint imams from of Türkiye, by Idriz Kesnin“.

„Albanians of the Islamic faith in Prizren, who pray in this mosque, have for several years been obliged to pray and listen to lectures in the Turkish language since their imam does not know a single word of Albanian“, writes *Zëri*.

In addition to the restoration of the „Sinan Pasha“ mosque, TIKA also restored the „Emin Pasha“ mosque in this city and financed the restoration of the city's hammam. Daily *Zëri* claims that, in addition to these buildings, TIKA sought to restore several other buildings from the time of the Ottoman Empire, such as the building known as „Namazxhahu“, which served as a school during the Ottoman Empire.

In Đakovica, TIKA started the construction of a small madrasa and a bookstore within the mosque „Hadum“. The newspaper quotes Ali Tafarshiku, adviser to the president of the municipality, who says that the municipality [Đakovica] does not have data on the activities of the TIKA agency before 2009, but that they were informed that this Turkish agency, in addition to the two listed buildings, will finance the restoration of 3 mosques in the city, as well as 12 mosques in the villages belonging to the Municipality of Đakovica.

According to the findings of the newspaper *Zëri*, the construction of a religious school began in Peja in November 2014, the foundation stone of which was laid in the presence of the then-Turkish ambassador to Kosovo, Mr. Songül Ozan. The investor is the Municipality of Yalovo from Türkiye, which has twinned with the Municipality of Peć. The president of the Islamic community in Peja, Musli Arifaj, did not know how this school would function in the future. „When [the school] is completed, we will see how the classes will be conducted, who will lead them, and whether [the teachers] will be paid or will work without compensation“, he said.

Also, in April 2014, the President of the Islamic Community in Kosovo, Naim Trnava, signed a Protocol on Cooperation with the Administration of Waqfs in Türkiye, which provided for the restoration of a significant number of religious buildings in Kosovo: Small madrasas in Djakovica, Kutubhan „*Hadum Aga*“, *Sahat-kula* [Clock Tower] in Mamuša, „*Alaudin*“, „*Pirinazi*“

and „Viçi“ mosques in Priština, the „Bajrakli“ mosque in Peja, as well as the „Gazi Ali Beu“ mosque in Vučitrn.

According to this newspaper, the Ministry of Culture, Youth and Sports of Kosovo has signed six agreements with the TIKA agency on its involvement in Kosovo. According to Vjollca Aliu, who was in charge of the cultural endowment in this Ministry, in addition to the mentioned facilities, according to these agreements, TIKA will also work on the restoration of the „Jashar Pasha“ mosque in Priština, on the decoration of the courtyard of the *Velika džamija* [Great Mosque] in Priština, as well as on the restoration of the building known as „Turbe Barjaktara“ in the village of *Mazgit*. However, these agreements do not mention any financial sums or arrangements.

In the end, the question arises, how do expert and observer circles evaluate the policy of restoring the legacy of the Ottoman Empire in Kosovo, which is currently led by the Government of the Republic of Türkiye? Historian and president of the National Association for the Preservation of Historical and Cultural Heritage in Kosovo, Mr. Enver Baftiu assessed that „it is clear that the goal is the return of Turkish influence in Kosovo and the Balkans“. He also added that „it is painful that the MVZ [Muslim Religious Community] and the Government surrendered to this pressure“ (Xharra, 2015: 1, 4–5).

In conclusion: Although sporadic, unsystematic, and often unethical in reporting to the public, Kosovo media articles and reports on current Turkish policy and priorities towards Kosovo show that there is a great interest in learning more about this policy in all media. A realistic assessment shows that previous media articles on this topic reflect Türkiye's planned and long-term policy towards Kosovo, which, in addition to strengthening economic ties, aims to improve citizens' perception of the time when the Ottoman Empire ruled Kosovo and the entire region.

5. Concluding remarks

The media has a positive role in listening, evaluating, and exchanging information. For these reasons, they should have their autonomy, creating space and a climate of trust in relations with citizens. It also includes avoiding conflicting discourses and opposing unprofessionalism and unethical and biased reporting.

Lack of professionalism, ethics, and objective access to events and information, as well as an exaggeration of the importance of certain events, are present in media in both countries. When it comes to Türkiye's influence on Bosnia and Hercegovina and on Kosovo in the analysis period, it is interesting

that in some media circles, especially in Kosovo, the attitude towards Türkiye's protectionist role in the region is perceived and treated in the same way as the hostile orientation towards everything Turkish, whereby the historical past under the Ottomans is interpreted as the dark age of their existence.

Unlike Kosovo, media centers under the influence of Bosniak political parties in B&H, especially the SDA party, see Türkiye as existential support, thus supporting all kinds of Turkish cultural and media influence, which leads to division and mistrust of other peoples in that area. In this context, there are opinions that, despite modest Turkish investments to achieve economic goals, Türkiye's political ambitions are also hidden.

So, when it comes to Türkiye's relations with Bosnia and Herzegovina and Kosovo, the media express their political commitment, i.e. the current political climate and the interests of those they represent, becoming not only their spokesmen but also accomplices in the spread of censored information. However, despite the emotional discourses or divisions such as those in Bosnia and Herzegovina, and the repulsion or prejudices present in Kosovo, the realistic assessment is that the strengthening of the overall power of the Republic of Türkiye opens up space for its deeper influence not only in the Balkans but also in Europe in general.

6. References

- Bećirović, A. (2015). „Ručni rad po imenu osnivača Sarajeva [Handmade work named after the founder of Sarajevo]“. *Oslobođenje*, 24/596, p. 2.
- Berimac, E. (2015). „Sjeme saradnje koje će dati plodove [The seeds of cooperation that will bear fruit]“. *Oslobođenje*, 24/97, p. 2.
- „BiH, Srbija i Turska imaju zajedničku budućnost“ [B&H, Serbia and Türkiye have a common future]. (2013). *Dnevni list*, 4238 (May 9, 2013), p. 5.
- Bjelica-Čabrilo, V. (2015). „Dočekan uz ovacije [Greeted with a standing ovation]“. *Dnevni list*, 4980, pp. 2–3.
- Bjelica-Šagovnović, S. (2015). „Erdoğan dolazi dati potporu Izetbegoviću [Erdoğan is coming to support Izetbegović]“. *Dnevni list*, available at: <<http://www.dnevni-list.ba>> [January 23, 2016].
- Bradvica, D. (2014). „Radikalizacija, islamizacija, odcjepljenje, treći entitet [Radicalization, Islamization, secession, third entity]“. *Dnevni list*, 4697, pp. 2–3.
- Bradvica, D. (2014). „Opasne veze: Dodik: Ponovo se priziva tursko vladanje u BiH; Lipovača: Turska, Bakire, nije naša rezervna država [Dangerous connections: Dodik: Turkish rule in Bosnia and Herzegovina is invo-

- ked again; Lipovača: Türkiye, Bakir, is not our reserve country]“. *Dnevni list*, 4698, pp. 4–5.
- Degirmendžić, S., Nuhanović, A. (2015). „Podržavamo put BiH ka EU i NATO-u [We support B&H’s path towards the EU and NATO]“. *Dnevni avaz*, 7108, pp. 2–3.
 - „Erdoğan glavni favorit“ [„Erdoğan the main favorite“]. (2014). *Dnevni avaz*, 6824, pp. 18.
 - „Erdoğan neće ništa mijenjati u politici prema BiH 2014“ [„Erdoğan will not change anything in his policy towards B&H in 2014“]. (2014). *Dnevni list*, 4698, p. 5.
 - „Erdoğan važi za favorita“ [„Erdoğan is considered the favorite“]. (2014). *Oslobođenje*, 24/313, p. 12.
 - „Erdoğan vodi u utrci za predsjednika?“ [„Erdoğan is leading in the race for president?“]. (2014). *Dnevni avaz*, 6825, p. 10.
 - „Erdoğan: Do ta bëjmë një rajon me kopsht lulesh“ [„Erdoğan: We will make the region a flower garden“]. (2013). *Kosovapress*, available at: <http://www.kosovapress.com/sq/nacionale/Erdoğan-do-ta-bejme-nje-rajon-me-kopsht-lulesh-video-4589/> > [January 30, 2016].
 - „Erdoğan: Turqia është Kosovë, Kosova është Turqi“ [„Erdoğan: Türkiye is Kosovo, Kosovo is Türkiye“]. (2013). *Express*, available at: <http://www.gazetaexpress.com/arkiva/Erdoğan-kosova-eshte-turqi-124354/> [January 27, 2016].
 - Godinjak, E. (2013). „Trilateralni sastanak Mrkića, Davutoglua i Lagumdžije [Trilateral meeting between Mrkić, Davutoglu and Lagumdžija]“. *Oslobođenje*, 23/855, p. 2.
 - „Hadžibajrić i Davutoglu otvaraju tekiju na Kovačima“ [„Hadžibajrić and Davutoglu open a tekija in Kovaci“]. (2013). *Dnevni avaz*, 6365, p. 14.
 - „Izetbegović poltron Erdoğana“ [„Izetbegović is Erdoğan’s poltroon“]. (2014). *Glas Srpske*, 13/505, p. 2.
 - „Izetbegović vrši autokolonizaciju Bošnjaka“ [„Izetbegović is autocolonizing Bosniaks“]. (2015). *Dnevni avaz*, 7108, p. 2.
 - „Izetbegović: Erdoğanova pobjeda je i naša pobjeda“ [„Izetbegović: Erdoğan’s victory is also our victory“]. (2014). *Glas Srpske*, No. 13/04, p. 5.
 - *Kurtulus: TIKa që operon në Kosovë nuk ka lidhje me ISIS* [Kurtulus: TIKa operating in Kosovo has no connection with ISIS]. (2014). *Lajmi.net*. [online], available at: <http://lajmi.net/kurtulus-tika-qe-operon-ne-kosove-nuk-ka-lidhje-me-isis/> [January 29, 2016].
 - „Ky është vizioni i Turqisë për Kosovën: Do të vazhdojmë të ndërtojmë xhami dhe medrese“ [„This is Türkiye’s vision for Kosovo: We will continue to build mosques and madrassas“]. (2014). *Express*, available to us:

- <http://www.gazetaexpress.com/news/zevendes_kryeministeri-turk-thote-se-agjencia-tika-qe-operon-ne-kosove-nuk-ka-lidhje-me-isis-455_38/?archive=1> [January 23, 2016].
- Obrenović, M. (2014). Turska i Balkan: Investicije umjesto emocija [Türkiye and the Balkans: Investments instead of emotions]. *Al Jazeera Balkans*, available at: <<http://www.balkans.aljazeera.net>> [January 23, 2016].
 - Potpisani ugovori o saradnji BiH i Turske [Signed agreements on cooperation between Bosnia and Herzegovina and Türkiye]. (2015). *Al Jazeera Balkans*, available at: <<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/potpisani-ugovori-i-memorandumi-o-saradnji-bih-i-turske>> [January 29, 2016].
 - „Prizren, Erdoğan: Kosova është Turqi, Turqia është Kosovë“ [„Prizren, Erdoğan: Kosovo is Türkiye, Türkiye is Kosovo“]. (2013). *Bota Sot*, available at: <<http://botasot.info/kosova/247764/perurohet-terminali-i-ri-ne-aeropotin-e-prishtines/>> [January 29, 2016].
 - „Qeveria turke po e financon radikalizmin islam në Kosovë!“ [„The Turkish government is financing Islamic radicalism in Kosovo!“]. (2014). *Indeksonline.net*. [online], available at: <http://www.indeksonline.net/?FaqeID=2&LajmID=118409http://zeri.info/current/46777/milionat-sekrete-te-erdoganit-ne-kosove/> [January 23, 2016].
 - „Reis Kavazović: Čestitka Erdoğanu“ [„Reis Kavazović: Congratulations to Erdoğan“]. (2014). *Dnevni avaz*, 6827, p. 5.
 - „Sutra predsjednički izbori, sve oči uprte u Erdoğanu“ [„Presidential elections tomorrow, all eyes on Erdoğan“]. (2014). *Dnevni list*, 4695, p. 15.
 - Šajinović, D. (2014). „Izetbegović: Erdoğan vođa svih muslimana [Izetbegović: Erdoğan is the leader of all Muslims]“. *Nezavisne novine*, 5551, p. 5.
 - Škaljić, A. (1965). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* [Turkicisms in the Serbo-Croatian language]. Sarajevo: Svjetlost.
 - „TIKA financon terorizmi? Arrestimet ne Kosove shkaktojne debate ne Turqi“ [Does TIKa finance terrorism? The arrests in Kosovo cause debates in Türkiye]. (2014). *Gazeta Arbëria*, available at: <<http://gazetaarbëria.com/2014/09/tika-financon-terorizmi-arrestimet-ne-kosove-shkaktojne-debate-ne-turqu/>> [January 29, 2016].
 - Tunović, A. (2013). „Novi poklon Turske za bratsku BiH [Türkiye’s new gift for brotherly B&H]“. *Dnevni avaz*, 6366, p. 14.
 - Vele, F. (2015). „Albanski parlament Erdoğanu: mi nismo turska kolonija [Albanian parliament to Erdoğan: we are not a Turkish colony]“. *Dnevni avaz*, 7106, p. 9.
 - Xharra, B. (2015). „Milionat ‘sekrete’ të Erdoğanit në Kosovë“ [Erdoğan’s ‘secret’ millions in Kosovo]. *Zëri*, 4677, pp. 1, 4–5.

- Xharra, B. (2015). „Organizatrat mashtruese të Erdođanit në Kosovë“ [Erdoğan’s fraudulent organizations in Kosovo]. *Zëri*, 4678, pp. 1, 4–5.
- Young, A. (n. d.). Cultural life. *Encyclopedia Britannica* [online], available at: <https://www.britannica.com/place/Kosovo/Cultural-life> [October, 27, 2022].

Suada A. DŽOGOVIĆ

UPRAVLJANJE MEDIJSKIM IZVJEŠTAVANJEM I KOMUNICIRANJEM S JAVNOŠĆU: KVALITATIVNA ANALIZA

Prisutnost Turske na Zapadnom Balkanu ima različitu medijsku percepciju, što ukazuje na važnost razlika unutar regionalnog i nacionalnog konteksta, bez obzira na strukturalne sličnosti proizašle iz historijskog razvoja i zajedničke višestoljetne pripadnosti osmanskome nasljeđu. Ova kvalitativna studija predstavlja retrospektivnu analizu medijskog sadržaja na temelju polariziranog izvještavanja o turskoj prisutnosti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Ključni cilj je ukazati na ulogu medija kao najsnažnijeg potencijala protiv širenja dezinformacija, koji bi trebali biti vezani strogim etičkim pravilima, osiguravajući slobodu izražavanja i temeljno pravo građana na dobivanje pravih i istinitih informacija. Rezultati istraživanja pokazuju da medijska pokrivenost i stav prema javnom mnijenju u Bosni i Hercegovini ovise o političkoj klimi u toj zemlji, dok kosovskim medijima dominira interes šire javnosti za upoznavanjem stvarne pozadine nove turske vanjske politike. Ne ulazeći u pitanje je li obnova turskog utjecaja na Balkanu proizašla iz ambicija za ulazak u Europsku uniju ili je postojala neovisno o njoj, iz vizure Bruxellesa i Ankare, jasno je da je uloga Turske u međunarodnim odnosima neizbježna, te da će se ova država i dalje sve više pozicionirati kao aktivni partner zemalja Zapadnog Balkana i Europske unije.

Ključne riječi: *upravljanje medijima, komuniciranje s javnošću, izvještavanje, Turska, B&H, Kosovo*

GRAĐA

Preliminarno saopštenje

UDK 811.163.4'373.21

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

TOPONIMI KOLAŠINSKOG SELA *LUGOVI*

Prilog čini registar toponima sela *Lugovi*, sela kolašinske opštine, a sačinili smo ga anketiranjem mještana. Akcenatski i fonetski lik toponima dat je prema izgovoru informatora.

Ključne riječi: *Lugovi*, *Kolašin*, *toponimi*, *akcenat*, *crnogorska onomastika*, *crnogorska dijalektologija*

Cilj je ovoga priloga da da popis toponima kolašinskoga sela *Lùgovi*.¹ Građu smo dobili anketiranjem mještana toga područja što je ujedno bio i jedini izvor za naše istraživanje. Akcenat imena upisan je prema izgovoru mještana ispitivanoga područja.

Istraživanje je obavljeno u junu 2022. a informatori na terenu bili su: Radojica Čogurić, Ratko Radović i Aleksandar Čogurić.

Prema navodu informatora u ovome mjestu žive ove familije: *Bräuno-vić*, *Bùlatović*, *Čögurić*, *Dúlović*, *Īlñčić*, *Medènica*, *Pájović*, *Rádović*, *Rakó-čević* i *Vù(j)isić*.

¹ Selo se nalazi s desne strane magistralnoga puta Podgorica – Kolašin, nekoliko kilometara prije skretanja u grad Kolašin. Jezik toga područja obradio je Mato Pižurica u monografiji *Govor okoline Kolašina* (Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, Titograd, 1981). Za informacije o mjestu toga govora u sistemu crnogorske dijalektologije pogledati: Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.

Brijeg (x 2), livada, pašnjak	Öšljäk, pašnjak
Büronje, zaselak	Ötoka, livada
Brödovi	Pälĭć, livada, pašnjak
Cĭnā rijēka, potok, širi lokalitet	Pälj, šuma
Dòlina, livada, pašnjak	Päljevi Mälē pjěščanicē
Dōnjā lõkva, šuma	Päljevi Vēlikē pjěščanicē, šuma
Dōnjī Lügovi, dio sela	Pčinja, rijeka
Dröšor, pašnjak, šume	Pjěščanica, zaselak
Dřžāvnī örgĭlj, livada	Pländište,
Dügomača, livada	Pòljane, zaselak, kuće Dulovića
Fřbnjāci, lokalitet	Prövale, šuma, vala
Gòrelā glāva, šuma	Rāvnā gòra, šuma
Gōrnjā lõkva, šuma	Rāvnine, šume
Jāsenovā kòsa, šuma	Röpūšnica, livada
Jòvanōv pòtok, potok, šuma	Rúdī dō, katun
Katūnina, pašnjak	Rüljīn křš, brdo
Křčevina, livada	Rüpušičkī pòtok, potok, širi lokalitet
Křčevine, šuma	Ržāvina, pašnjak
Křčevine Bākīća, šuma	Stānīšta, zaselak
Křčevine Miailovića, šuma	Stānkōv pòtok
Krēmeštačkā glāva, brdo, kosa, strana	Sūvā livada, livada
Krīvī pòtok, potok, širi lokalitet, šuma	Šābanōv lüg, pašnjak
Křstovi, šuma	Tāra, rijeka
Lèdenī ìzvor	Tōri
Lickī křš, šuma	Zěčka, livada
Lõkva, livada	Vēlikā pjěščanica, šuma
Lùčica, livada	Vükīn ìzvor, potok
Mākva, livada	Toponyms of Village Lugovi near
Mälā pjěščanica, potok	Kolašin
Mřčava, šuma	
Müova livada, livada, lokalitet	
Müovī pòtok, šuma	
Njěžīn lüg, livada	
Öbārci, šume	
Ökrūglā lāzina, livada, pašnjak	
Örgĭlj, livada	
Örgĭlj Dřljevića, livada	
Órnica, pašnjak	
Östrvica, brdo, šuma	
Östrvičkī pòtok, potok, šuma	

Novica VUJOVIĆ

TOPONYMS OF VILLAGE LUGOVI NEAR KOLAŠIN

The present paper provides a list of toponyms of village *Lugovi*, located in the municipality of Kolašin, which was compiled on the basis of a survey conducted with the local population. The accentual and phonetic features of the toponyms are provided as per informants' pronunciation.

Key words: *Lugovi*, *Klašín*, *toponyms*, *accent*, *Montenegrin onomastics*, *Montenegrin dialectology*

PORTRETI

Pregledni rad

811.163.42:929Katičić R.

Mislav JEŽIĆ (Zagreb)

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

m.jezic@ffrz.hr

RADOSLAV KATIČIĆ – VELIKAN FILOLOGIJE

Radoslav Katičić (3. srpnja 1930. – 10. kolovoza 2019.) bio je filolog, jezikoslovac, indoeuropeist i opći lingvist, klasični filolog, bizantolog, paleobalkanolog, indoiranist i indolog, baltoslavist i kroatist, kao i književni povjesničar indijske, grčke, slavenskih i, osobito, hrvatske književnosti. Duboko je obilježio humanističku znanost i hrvatsku kulturu svojim znanstvenim, nastavnim i javnim radom od sredine XX. stoljeća do prvih dvaju desetljeća XXI. stoljeća. U ovome prikazu, uz osnovne životopisne podatke i neka osobna sjećanja, prikazuje se rad Radoslava Katičića na jezikoslovnome polju i na polju povijesti književnosti. Njima se je on bavio s iznimno širokim multidisciplinarnim pristupom te je postigao vrhunske znanstvene ishode i u strukturalističkoj teoriji poredbenoga jezikoslovlja, i u opisu i klasifikaciji paleobalkanskih jezika, i u cjelovitome transformacionalističkome opisu hrvatske sintakse, i u obuhvatnoj baltoslavističkoj rekonstrukciji pretkršćanskih sakralnih tekstova, i u proučavanju vijesti i mitskih priča starogrčkih auktora o našim krajevima, i u hrvatskoj književnopovijesnoj medievistici, i u sintetičkome prikazu povijesti hrvatskoga jezika tako da se

njome, sukladno njegovoj strukturalističkoj teorijskoj postavci o poredbenome jezikoslovlju, ujedno definira njegov sadašnji ustroj. Ustroj povijesti jezika definira jednako i ustroj bošnjačkoga/bosanskoga, crnogorskoga ili srpskoga jezika, da se spomenu samo genetski tipološki najrodniji književni ili standardni jezici. Svu svoju multidisciplinarnu znanstvenu djelatnost Katičić je volio nazivati jednostavno – pravom filologijom.

Ključne riječi: *Radoslav Katičić, filologija, opća lingvistika, poredbeno jezikoslovlje, književna povijest, klasična filologija, indologija, slavistika, hrvatski jezik*

Radoslav Katičić, veliki hrvatski filolog, bio je jezikoslovac, indoeuropeist i opći lingvist, klasični filolog, bizantolog, paleobalkanolog, indoiranist i indolog, baltoslavist i kroatist, kao i književni povjesničar indijske, grčke, slavenskih i, osobito, hrvatske književnosti. Duboko je obilježio humanističku znanost i hrvatsku kulturu svojim znanstvenim, nastavnim i javnim radom od sredine XX. stoljeća do danas. On nije bio samo izuzetan znanstvenik i profesor u zagrebačkoj i hrvatskoj sredini, nego i u bečkoj, europskoj i svjetskoj. Doživio je i priznanja koja to pokazuju. Ne samo naše Sveučilište, nego ni Sveučilište u Beču nema mnogo profesora čijim se članstvom diči čak sedam akademija znanosti: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Det Norske Videnskaps-Akademi, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Academia Scientiarum et Artium Kosoviensis, Academia Europea u Londonu i Accademia Nazionale dei Lincei u Rimu.

Rođen je 3. srpnja 1930. u Zagrebu, a preminuo je 10. kolovoza 2019. u Beču. Bio je sin pravnika Natka Katičića i nećak polonista Julija Benešića. Obojica su na nj utjecala od djetinjstva širinom naobrazbe i kulturnih interesa koji su sezali i preko europskih obzorja. Otac je imao u knjižnici i knjige o indijskoj kulturi i filozofiji, a ujak mu je poklonio Stenzlerov *Sanskrit-Elementarbuch*, iz kojega je sam naučio osnove sanskrta.

Oženio se je Grkinjom Ioannom Michailidou, s kojom je dobio troje djece: Natka, Doricu i Antigonu. Od svojih kćeri dobio je i petoro unučadi; to su Anton i Ioanna te Niko, Jan i Kristina.

Klasičnu gimnaziju završio 1949. u Zagrebu, gdje je 1954. na Filozofskom fakultetu diplomirao klasičnu filologiju, a 1959. doktorirao tezom *Pitanje jedinstva indoeuropske glagolske fleksije*. Radio je kao honorarni knjižničar u fakultetskom seminaru za klasičnu filologiju, 1958. postao asistentom na tada već neko vrijeme ispražnjenoj katedri za poredbenu indoeuropsku gramatiku, 1961. docentom indoeuropske i opće lingvistike i pročelnikom novoosnovanoga Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije, 1966. izvan-

rednim i 1972. redovitim profesorom Filozofskoga fakulteta. Tu je utemeljio studije opće lingvistike i indologije. A od 1977. do umirovljenja 1998. radio je kao redoviti profesor slavenske filologije na Sveučilištu u Beču. Poslije toga je postao *professor emeritus* u Beču. Od 1993. do 2002. predsjedavao je Komisiji za Balkan Austrijske akademije znanosti. Od 1998. ona se je bavila proučavanjem civilizacijskoga rječnika u jugoistočnoeuropskome prostoru. I po odlasku u Beč nastavio je objavljivati djela i poučavati i u Hrvatskoj. Bitno je pridonio razvoju studija kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, za koji je izradio i program doktorskoga studija.

Usavršivao se je u klasičnoj filologiji 1956.–1957. u Ateni. Kao stipendist Humboldtove zaklade, 1960.–1961. usavršivao se je u indoeuropeistici i indologiji u Tübingenu, gdje je slušao prof. Paula Thiemea, a 1968.–1969. u Bonnu, gdje je napisao svoju *Staru indijsku književnost* kao priručnik za studij indologije koji je pokrenuo. Kao jezikoslovac, osobito je zaslužan, uz Bulcsúa Lászlóa, za rad Zagrebačkoga lingvističkoga kruga i promicanje strukturalne lingvistike i drugih modernih metoda u nas.

Auktor je dvadesetak knjiga i četrinstotinjak rasprava, članaka, ogleda, knjižnih ocjena i drugih prinosa iz općega i poredbenoga jezikoslovlja, iz povijesti književnosti, grčke, indijske i posebno hrvatske, i iz niza područja koji bi on najčešće nazivao jednostavno filologijom.

Baveći se istraživački klasičnom i byzantijskom grčkom filologijom, osobito područjima koja se odnose na hrvatsku filologiju i paleobalkanistiku, te služeći se opsežnom filološkom, arheološkom i povijesnom literaturom, u raspravama objavljenima ponajviše u *Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* (1965., 1968., 1970., 1972.–1973., 1976., 1980., 1988.–1989.; skupljene su u knjizi *Illyricum mythologicum*, 1995.), obrađuje vijesti o Jadranu i području Illyrika u antičkih pisaca, navodi, prevodi i tumači vrela i predaje, od kojih neke potječu iz mykēnskoga doba.

Raspravljajući o predgrčkim jezicima na tlu kasnije helenske kulture, u knjizi *The Ancient Languages of the Balkans* (Mouton, Den Haag 1976.) drži da je u proučavanju grčkoga jezika nezaobilazno sagledavanje njegova odnosa prema predgrčkomu lingvističkomu sloju u egejskome području, što tvrdi i za albanski, hrvatski i srpski prema illyrskom, za bugarski prema thračkomu te za rumunjski prema dačkomu. Također objavljuje podatke o starim balkanskim jezicima i njihovu povijesnom i jezičnom kontekstu: o makedonskome i o jezicima Paionaca i Epeiraca te o thračkom i illyrskom jezičnom sklopu. Raščlanjujući pak ono što se prije smatralo illyrskom antroponimijom, Katičić utvrđuje da je onomastički važno uočiti da se imena kao što su Aetor, Aplus, Ceunus, Darmocus, Oeplus, Opia, Oplica, Vesceves, Volso, Voltissa itd. javljaju na liburnskoome, histarskome i venetskome području, a da se imena kao

Annaeus, Bardylis Kalas, Clevatus, Epicadus, Gentius, Grabon, Plassus, Tetutana, Verzo itd. javljaju na pravome illyrskome području na jugu, dok su na delmatskome i panonskome području u sredini potvrđena imena kao Anna, Andes, Aplis, Baezus, Baezo, Cato, Cursulavia, Darso, Dito, Lavius, Lavo, Paius, Paio, Samuntius, Samuntio, Scenobarbus, Scenocallus, Testimos, Testo, Tritanus, Tritano, Varro, Vendes, Vendo itd. (str. 178–184). Zbog različitosti onomastičkih sklopova zaključuje da se moraju razlikovati sjevernojadranski tip (venetsko-histarsko-liburnski), srednji – delmato-pannonski i pravi illyrski na jugu, kao i područje keltske antroponimije na sjeverozapadu.

U nizu *Povijest svjetske književnosti* (2. Zagreb 1977.) napisao je poglavlje *Bizantska književnost*, obradivši razdoblje grčke poslijeklasične književnosti od prijevoda *Biblije*, *Septuaginte* i *Evandjelja* te od crkvenih otaca do grčkih učenjaka u humanističkoj Italiji nakon pada Carigrada.

U opsežnome djelu *Stara indijska književnost* (1973.) obuhvaća vedsku, sanskrtsku epsku i buddhističku književnost na pāliju i na sanskrtu, điniističku književnost na praktima i na sanskrtu te sanskrtsku i praktsku klasičnu i sanskrtsku stručnu književnost. Pritom u razmatranju povijesti europske indologije i indoeuropeistike posebnu pozornost posvećuje hrvatskomu sudioništvu, počev od I. F. Vesdina i njegove prve europske sanskrtske gramatike 1790. Izvrstan bibliografski izbor iz stručne literature prati svako poglavlje. Time je dao jedan od temeljnih priručnika za studij indologije, a istovremeno i velik prinos poznavanju indijske književnosti u hrvatskoj znanosti i kulturi.

Istraživanja iz indoeuropeistike i poredbenoga jezikoslovlja, započeta u doktorskoj tezi, nastavlja u knjizi *A Contribution to the General Theory of Comparative Linguistics* (Mouton, Den Haag 1970.), u kojoj, primjenjujući nove teorijske modele na poredbeno jezikoslovlje, oblikuje teoriju jezične raznolikosti. Odredivši srodnost kao ograničenje raznolikosti, ustvrdio je da ona može biti tipološka, genetska i kontaktna te da postoji posve određen suodnos između ustroja povijesti jezika i ustroja po kojem se jezik ponaša kao sustav (propis, kod). Raspravlja o tome kako je jezična mijena ireverzibilni proces jer dovodi redovito do stapanja različitih fonema i time određuje smjer strjelice jezičnoga vremena. Da nema drugih jezičnih procesa, ona bi sama ugrozila priopćivost poruka jezikom. Njegova je strukturalistička teorijska obrada dijakronijske lingvistike i povezivanje sa sinkronijskim proučavanjem ustroja jezika kao ishoda ustroja njegove povijesti bitan jezičnoteorijski prinos. On pokazuje i to kako je Katičić uvijek svoje široko znanje temeljito promišljao i nastojao doći do što jasnijega razumijevanja svega čime se je bavio.

Izravno se suvremenim lingvističkim teorijama i njihovim pojmovima bavi u sveučilišnom udžbeniku namijenjenome studentima opće lingvistike *Osnovni pojmovi suvremene lingvističke teorije* (1967.), gdje raspravlja o mje-

stu lingvistike među znanostima i tumači pojmove glavnih strukturalističkih škola, artikulaciju jezika, oprjeke taksonomske i generativne lingvistike, komplementarnost gramatike i rječnika, dubinski i površinski ustroj te daje uzorke za opis jezika i leksika.

U zbirci studija i članaka *Jezikoslovni ogledi* (1971.) bavi se pojmovljem strukturalističkoga jezikoslovlja, normativnom naravljju jezika, sintaksom, jezičnim razvojem i oblicima jezične srodnosti, tezom o zajedničkoj prošlosti Indijaca i Slavena u svjetlu jezika te jezikom u književnosti, polemizira sa shvaćanjem M. Riffaterrea da neprekazivost stilema karakterizira umjetnost riječi, odnosno lijepu književnost. Njegova stajališta o bitnoj razlici između obične obavijesti, koja nešto priopćuje u izvanjskome svijetu, i književne obavijesti, koja dočarava unutarnji svijet djela (*Nastava književnosti u školama drugog stupnja*, Zagreb 1966.; *Umjetnost riječi*, 1968., 1970.) izazvala su plodnu polemiku s profesorom Škrebom i znatno odjeknula u hrvatskoj znanosti o književnosti unoseći u nju nove vidike.

U zbirci *Novi jezikoslovni ogledi* (1986.) jasno izriče sumnju u strukturalističku pretpostavku o jednoznačnome preslikavanju jednoga jezičnoga sustava (lingvistički pojam) u jednu jezičnu sposobnost (psihološka činjenica) u pripadnikā jedne jezične zajednice (društvena činjenica), ističući da živi i pravi govornici u povijesnim zajednicama najčešće moraju birati među više jezičnih sustava; „izvorni govornik“ nije više jednoznačan idealni konstrukt, a jezična se zajednica nalazi pred izborom između više jezičnih znakovnih sustava. Time je filološkim realizmom otklonio lingvističku apstrakciju, koja je neprimjetno osiromašivala i lingvističko shvaćanje jezika. Pišući pak o identitetu jezika, razlikuje opisni ili tipološki identitet te povijesni ili rodoslovni i vrijednosni ili kulturni, držeći da njihov odnos nije jednoznačan; istomu rodoslovnomu identitetu mogu odgovarati različiti tipološki i vrijednosni identiteti, a jednomu vrijednosnomu različiti rodoslovni identiteti. Jezici koji se razlikuju i u jednome od tih kriterija identiteta, različiti su jezici. To je jasan racionalni model koji pored uže lingvističkih, uvodi i zanemareni filološki kriterij identiteta jezika (vrijednosni / kulturni) pa se njime vrlo prirodno može odgovoriti na pitanje o identitetu (književnoga) jezika poput hrvatskoga, bošnjačkoga, crnogorskoga ili srpskoga koji imaju srodne i slične jezike u susjedstvu. U skupini ogleda o književnom jeziku govori o purizmu kao kulturnom opredjeljenju i njegovu odnosu prema jezičnoj kulturi te o samoj jezičnoj kulturi, pri čem jezičnu normu ograničava na pravopis i osnovna gramatička područja; jezična norma određuje što je u standardnom jeziku neutralno, a jezična se kultura sastoji od poznavanja jezika i svega što u njem nije neutralno. Navezujući se na prinose D. Brozovića i Z. Vincea, u studijama o postanku suvremenoga jezičnoga standarda hrvatskoga i srpskoga

ističe da hrvatska novoštokavska standardizacija počinje u XVIII. stoljeću na području od Dalmacije do Slavonije te se, nastavljajući se s ilircima, naposljetku stilizira s hrvatskim vukovcima na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. Drži da je V. Stefanović Karadžić radikalni ograničavatelj hrvatske književne osnovice standarda te da u proučavanje stilističkih i kulturnih vrijednosti, koje su se polarizirale u varijantama dvaju (triju-četiriju) književnih jezika treba uključiti i latinsku, staroslavensku (i stariju) književnost u Hrvata, arapsko, perzijsko i tursko književno stvaralaštvo muslimanskih Bošnjaka te staroslavensku i rusku književnost u Srba i Crnogoraca. Među sintaktičkim studijama ističu se one o kategoriji gotovosti u glagolskim oblicima i o četirima vrstama pogodbenih rečenica u hrvatskom jeziku (realne, potencijalne, irealne i eventualne); slijede studije o teoriji prevođenja, opsegu povijesti jezika, određenju književnoga djela kao jezične umjetnine, itd.

U *Gramatici Bartola Kašića* (Rad JAZU, 1981: 388) raspravlja o mogućim uzorima, E. Álvaresu, A. Manuziju i J. Gretscheru, te pokazuje kako se ta gramatika temelji i na čakavskom i na štokavskom narječju te kako je Kašić zacrtao pristup opisu hrvatskoga jezika određivši bitna načela za njegovo normiranje. O jeziku Kašićeva prijevoda *Biblije* govori u izdanju *Biblia sacra* (II/2. Paderborn – München – Beč – Zürich 2000.). Objavio je i knjižicu *Učitelji s Visovca* (Lepuri 2002.) i raspravu *Hrvatski jezični standard* (Zagreb 2004.).

U *Sintaksi hrvatskoga književnog jezika* (1986.), koju je dobio zadatak napisati od Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, ostajući pri strogoj pojmovnoj analizi i verbalnoj formalizaciji cjelovite jezikoslovne intuicije u ustroj jezika (ne uključujući simboličku formalizaciju zbog naravi publikacije), uspio je proizvesti cjelovitu generativnu i pretvorbenu skladnju hrvatskoga jezika. Temeljeći korpus na kojem je opisan sintaktički sustav hrvatskoga jezika na odabranim tekstovima iz hrvatske književnosti, humanističkih znanosti i novinstva, uključio je i novoštokavske pisce XVIII. stoljeća poput A. Kačića Miošića i M. A. Relkovića i obuhvatio znatno više novijih hrvatskih autora nego prethodne gramatike. Određujući sintaksu u užem smislu kao skladnju rečenice, rečenice razglobljuje prema obavijesnomu (informacijskomu), sadržajnomu (semantičkomu) i gramatičkomu (sintaktičkomu) ustroju. Ne smatra sintaktički, gramatički ustroj rečenica univerzalnim (za razliku od Chomskoga), nego drži da je obavijesni ustroj možda najbliži univerzalnoj logičkoj formi sudova, sadržajni univerzalnoj semantičkoj formi jezičnih izričaja, a gramatički posebnomu ustroju rečenice u pojedinom jeziku. U sustavnoj gradnji viših katova sintaktičkih ustroja izvedenih preoblikama, svakim slijedećim razredom preobličenih gramatičkih ustroja (nesložene rečenice, diskurs, složene rečenice, složene rečenice s nerečeničnim preoblikama) postaje

rečenična zgrada za kat preoblika viša od prethodne. Tu *Sintaksu* odlikuje stroga cjelovita dedukcija sustava s jedne strane, a izbor korpusa s druge. Radi se o djelu koje predstavlja do tada nedosegnut domet sustavnoga teorijskoga uvida u sustav hrvatskoga jezika, i koje je zavrijedilo da bude prijelomno u hrvatskoj lingvistici, ako mu se nađu dorasli nastavljači. A predstavlja i izuzetan domet u međunarodnoj lingvistici, i posebno u generativnoj i transformacijskoj sintaksi. Zbog jasne utemeljenosti *Sintakse* u hrvatskome književnom korpusu i zbog dosljedna izvođenja sustava iz toga temelja, ta je *Sintaksa* svojom dokaznom snagom ugrozila mit o jedinstvu srpskohrvatskoga jezika pa se je odmah u srpskoj akademskoj zajednici pokrenula hajka na nju, a njoj su se pridružili i neki hrvatski jezikoslovci. Ta je hajka tek nakon više od godine i pol dana zaustavljena studijama nekoliko hrvatskih jezikoslovaca o Katičićevoj *Sintaksi* u posebnome broju časopisa *Jezik* (1988., br. 1–2).

Potom je Katičić u više radova namijenjenih međunarodnoj znanstvenoj javnosti tematizirao odnos hrvatskoga, srpskoga i bošnjačkoga književnoga jezika, i neovisnost hrvatskoga o srpskome (*Das jugoslawische Desaster*, Wiesbaden 1995.; *Slavia*, Prag 1995.; *Undoing and Redoing Corpus Planning*, Berlin – New York 1997.) itd.

Među njegovim kroatističkim knjiženopovijesnim radovima izdvajaju se filološke studije povijesnih izvora o najranijem srednjovjekovlju – *Uz početke hrvatskih početaka* (1993.), predradnja za njegovu veliku povijest rano-srednjovjekovne književnosti, i *Na ishodištu* (1994.), sažetak toga veledjela. O kasnijim razdobljima hrvatske književnosti govore studije u knjizi *Na kroatističkim raskrižjima* (1999.) gdje su obuhvaćene teme o hrvatskoj književnosti i njenoj povijesti u rasponu od pitanja o etnogenezi Hrvata sve do obrade pisaca XX. stoljeća. Ti su pak članci i rasprave nastali za potrebe studenata kroatologije na Hrvatskim studijima. Bio je i suautor (sa S. P. Novakom) knjige i izložbe *Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske* (1987.).

Posebno se ističe, kao sinteza svih istraživanja povijesti književnosti ranoga srednjovjekovlja djelo *Literatur- und Geistesgeschichte des kroatischen Frühmittelalters* (izdano u Austrijskoj akademiji znanosti u Beču, za koju je i napisano, i to godinu nakon izdanja hrvatske preradbe, 1999.), koje je na hrvatskom objavljeno kao sveučilišni udžbenik pod naslovom *Litterarum studia* (1998.; nagrada MH za znanost 1999.). Tu je na temelju izvrsna poznavanja izvora na svim jezicima na kojima se mogu naći (latinskome, grčkome, staroslovenskome itd.) i na temelju nepregledne, ali većinom fragmentarne, sekundarne literature iz niza disciplina filoloških, arheoloških, povijesnih i drugih, Katičić dao divovsku sustavnu sliku hrvatske kulture i književnosti i njihovih temelja i kulturoloških pretpostavaka, sažeto od pretpovijesti, a iscrpno od kasne antike, te prikazao materijalni okvir ranosrednjovjekovne

kulture i sve oblike ranosrednjovjekovne hrvatske pismenosti i književnosti, kulture knjige i duhovne kulture sve do XII. stoljeća. Samo to djelo bilo bi dostatno da ga uvrsti u velikane hrvatske znanosti i međunarodne medievistike.

Katičić je istraživao i pretpovijesnu kulturu Hrvata i Slavena te objavio priloge na području rekonstrukcije formula praslavenske i balto-slavenske vjerske i pravne usmene predaje (*Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1987.–1994., 1996., 1998., 2001.; *Studia ethnologica*, 1989., 1991.). Nastavljajući se na radove V. V. Ivanova i V. N. Toporova, uspio je rekonstruirati elemente balto-slavenske pretkršćanske religije i mitova, bitne za razumijevanje duhovne baštine koju su Slaveni, i posebice Hrvati, odnosno Hrvatima nazvani Slaveni i poslavenjeni Hrvati, donijeli pri doseobi u svoju sadašnju domovinu te ju na mnogo mjesta upisali i u njezine toponime, oronime i hidronime. Među rezultatima se ističe rekonstrukcija formula iz mitova o sukobu Peruna i Velesa, o svetoj svadbi Perunova sina i kćeri te o odnosu vrhovnoga boga i njegove žene, velike božice (*Die Hauswirtin am Tor*, 2003.). Od 2008. počeo je rezultate tih svojih istraživanja objavljivati i za hrvatsku znanstvenu i kulturnu javnost na hrvatskome. To je urodilo velikim petoknjžjem: knjiga *Božanski boj* izašla je 2008., *Zeleni lug* 2010., *Gazdarica na vratima* 2011., a *Vilinska vrata* 2014., dok se je peta, sintetički pregled i interpretacija rezultata, *Naša stara vjera* pojavila 2017. – za nju je Radoslav Katičić, već teško bolestan, trebao već i pomoć sina Natka pri zapisivanju – i ona je zaokružila taj veliki opus. On predstavlja danas vjerojatno najveću sintezu znanja i plodova istraživanja praslavenske i balto-slavenske pretkršćanske sakralne književnosti i kulture u svjetskoj slavistici i indoeuropeistici.

Taj slavistički i balto-slavistički filološko-mitološki opus utvrđuje na svoj način i bitno novu slavistiku pored tradicionalne, osnovane na paleoslavistici, staroslovjenskome i njegovim nacionalnim redakcijama, kakvu su utemeljili Franc Miklošič i Vatroslav Jagić u XIX. stoljeću. Ta nova slavistika ne odbacuje ništa od one klasične utemeljene na najstarijem slavenskome jeziku pisane riječi, ali ju dopunjuje novim neizmjereno velikim područjem istraživanja slavenske kulture kakva je posvjedočena na narodnim idiomima i jezicima svih slavenskih naroda u usmenoj književnosti, a rekonstrukcijama seže u još dublju pretpismenu prošlost, kuturu i jezik. Nju je na zasadama Ivanova i Toporova od 1960-ih godina, razradio, počev od 1980-ih, Radoslav Katičić u još širem opsegu i otvorio mnoge posve nove vidike. Za razliku od svojih pređasnika, paralelama u formulacijama u raznih slavenskih (i baltičkih) naroda dodavao je i rekonstrukcije praslavenskih formula te sakralne poezije (u staroslovjenskoj stilizaciji). S druge je strane, uz filološku i poredbenolingvističku obradbu građe, obratio pažnju u terenskome istraživanju i praslavenskome uprisutnjavanju rekonstruiranih mitskih predodžaba u životni

prostor, posvjedočenu u toponimima, osobito oronimima i hidronimima sakralnoga značaja. Upozorio je na gorski vrh Perun nad Mošćenicama i vrhove Perun, Perunić i Perunsko nad rijekom Žrnovnicom u Poljicima, ili poluotok Veles blizu Novog Vinodolskog pored kratkoga, ali snažnoga vodotoka Žrnovnice, ili na mjesto Mokošica kraj Dubrovnika, u kojima se odrazuju imena triju najvećih praslavenskih božanstava. U svojem je „petoknjižju“ upozorio na mnoštvo takvih onomastičkih oznaka sakralnih krajolika u Hrvatskoj i drugdje u slavenskome svijetu i time dodao dimenziju stvarne povijesne i prostorne potvrđenosti rezultata prethodnih poredbenofiloloških istraživanja. Takvim je zamašnim novim pristupom balto-slavistici naišao i na protivljenja u tradicionalnoj slavistici, i trebat će proći neko vrijeme da se vidi koliki su se tu novi vidici otvorili.

Ipak, već sada taj je rad Radoslava Katičića, uz neka protivljenja, naišao i na živ odjek u našoj sredini u krugovima filologa, ali i izvrsnih etnologa predvođenih profesorom Vitomirom Belajem, i niza arheologa (Vladimir Sokol, Juraj Belaj) te nekih povjesničara umjetnosti i kulture (Vladimir Gvozdanović / Goss).

Kada se je pojavio prvi dah Hrvatskoga proljeća 1967., odrazio se je i na lingvistiku i hrvatski jezik i doveo do donošenja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* u krugu u kojem je sudjelovao i Radoslav Katičić te vlastoručno zapisivao tekst koji se je dogovarao.

Kada je u samostalnoj Hrvatskoj, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa osnovalo kao svoje savjetodavno tijelo *Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika*, 2005. godine za predsjednika *Vijeća* ministar Igor Primorac imenovao je akademika Radoslava Katičića, a ostali su članovi bili birani kao predstavnici svih onih ustanova u Hrvatskoj koje se relevantno bave hrvatskim jezikom. Vijeće je mjerodavno raspravljalo o svim temeljnim pitanjima hrvatskoga književnog jezika, o njegovu odnosu prema narječjima, o njegovu odnosu prema književnoj baštini – jer su oba bila poremećena jezičnom politikom u prethodnome stoljeću – o odnosu prema drugim jezicima, o naravi norme, o funkcionalnim stilovima i o razvoju nazivlja, a povremeno i o aktualnim, još otvorenim pitanjima hrvatske gramatike i pravopisa. Sva su izlaganja predsjednika, rasprave na sjednicama i zaključci bili objavljeni na mrežnim stranicama Vijeća. A nakon što je ministar Željko Jovanović 8. svibnja 2012. ukinuo Vijeće bez razgovora ili obrazloženja, a kamoli zahvale, objavljeni su i u posebnome broju časopisa *Jezik* (god. 60, posebno izdanje, travanj 2013.). Riječima samoga Katičića „Opet se politika grubo dohvatila hrvatskoga standardnog jezika... Kao u doba grofa Khuen-Héderváryja!“ kada je takva jezična politika prvi put bila u Hrvatsku uvedena (*Hrvatski jezik* 2013., str. 241–242).

U svim je svojim radovima Radoslav Katičić dolazio do najvećih i najpouzdanijih rezultata upravo zahvaljujući širini svojih znanja, širini područja kojima je ovladao, multidisciplinarnomu pristupu, kao i snazi prosudaba i oštroumnosti s kojom je umio prosuđivati pitanja kojima se bavio. Sva su se njegova znanja tako našla upregnuta i u posljednju njegovu jezikoslovnu i jezičnopovijesnu knjigu *Hrvatski jezik* (2013.). To je sažeta, stilom popularna, ali znanjem vrhunska znanstvena sinteza povijesti hrvatskoga jezika, kojom je on i najbolje definiran kao poseban književni ili standardni jezik. Kao i u svojoj novoj slavistici, i u ovoj novoj kroatistici spojio je Katičić perspektive književnoga jezika utemeljenoga na staroslovenskoj pismenoj kulturi (u glagoljaštvu), koja ima dio korijena i u grčkoj (byzantijskoj) kulturi, dakle „slovinskoga jezika“, i jezika isprva usmene književnosti u svoj mnogostrukosti svojega narječnoga i dijalektalnoga izričaja, koji je onda podao svoje narječne stilizacije – čakavsku, kajkavsku i štokavsku – književnomu „hrvatskomu jeziku“, te jezika kojemu je latinski bio civilizacijski uzor, na kakvu su se razvili svi novi zapadnoeuropski jezici, pa tako i hrvatski, i koji se je iz te, u biti humanističke, perspektive nazivao još i „lingua Illyrica“. Promatrajući te suodnose perspektiva kroz povijest jezika, Katičić je u toj knjizi dao najbolji dokaz posebnosti i vlastitosti hrvatskoga jezika i pokazao na njem tezu iz djela *A Contribution to the General Theory of Comparative Linguistics* da je struktura nekoga jezika posljedica strukture njegove povijesti. Isto je tako ta knjiga proveden primjer argumentacija o trostrukoj naravi identiteta nekoga jezika iz *Novih jezikoslovnih ogleda*. Njegova argumentacija može biti model za provjeru posebnosti bilo kojega književnoga jezika.

Radoslav Katičić bio je profesor koji je oduševljavao dobre studente, iznosio im je neprestano veliko bogatstvo istančanih obavijesti iz riznice svojega znanja, i tumačio najteže teme s tolikom jasnoćom razumijevanja da je to izgledalo kao da im svugdje kroz neprobojni gustiš prašume činjenica otvara putove kojima se može lako prolaziti i dolaziti do najdaljih i najširih vidika. Takav dojam mogu steći i pažljivi čitatelji njegovih djela, od kojih svako donosi bogate, originalne, a često i iznimno znatne prinose znanosti. A takav je bio i učinak živih razgovora s njime o zahtjevnim temama na sve one koji su ga imali priliku i s te strane upoznati. Sustručnjaci su ga visoko cijenili i prepoznavali njegovu izuzetnost, a on svoja mišljenja nikada nije nametao, nego ih je uvijek temeljito obrazlagao. Širina njegove naobrazbe, temeljitost znanstvenoga rada, oštroumnost razumijevanja i neumornost u radu stvorili su jedan od najznatnijih opusa u humanističkim znanostima u Hrvatskoj, koji je istodobno izuzetan i u međunarodnoj znanosti, za koju je i izravno pisao znatan dio svojih radova.

Mislav JEŽIĆ

RADOSLAV KATIČIĆ – A GREAT PHILOLOGIST

Radoslav Katičić (3rd July 1930 – 10th August 2019) was a philologist, general and comparative linguist, classical philologist, Byzantologist, Paleobalkanologist, Indo-Iranian philologist and Indologist, Balto-Slavic and Croatian philologist, as well as a historian of Indian, Greek, Slavic and, in particular, Croatian literatures. He made great contributions to the humanities and culture in general in Croatia with his scholarly, educational and public work from the middle of the 20th century until the first two decades of the 21st century. This paper presents Katičić's work in the fields of linguistics and literary history. His approach to these fields was very comprehensive and multidisciplinary, and therefore he achieved outstanding results in many areas: in the structuralist theory of comparative linguistics, in the survey and classification of the languages of Ancient Balkans, in his all-encompassing transformationalist description of Croatian syntax, in his comprehensive reconstruction of the Balto-Slavic pre-Christian sacred texts, in his research of the reports and mythic stories about the Adriatic and South-East European regions in ancient Greek authors, in his research of the literature and culture in Croatia in Late Antiquity and Early Middle Ages, or in his synthetic survey of the history of the Croatian language, where he demonstrated, in accordance with his structuralist thesis on comparative linguistics, that the structure of history of a language, in this case Croatian, determines its current structure. This is what equally determines and differentiates the Bosniak/Bosnian, the Montenegrin or the Serbian language among the genetically and typologically closest literary or standard languages. He used to call all the fields of his multidisciplinary scholarship simply: true philology.

Keywords: *Radoslav Katičić, philology, general linguistics, syntax, comparative linguistics, literary history, Classical Philology, Indology, Slavic studies, Croatian language*

Stručni rad

UDK 33:929Marović B.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**IN MEMORIAM
BRANISLAV MAROVIĆ
(1933–2022)**

U Podgorici je preminuo ugledni crnogorski historičar dr Branislav Marović.

Marović je rođen 5. marta 1933. godine u Boljevićima, u Crmnici. Gimnaziju je završio na Cetinju, a studije historijskih nauka na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1963. godine. Doktorirao je pod mentorstvom velikana jugoslovenske historiografije dr Branka Petranovića. Radio je u Radio Titogradu, Službi za informisanje i dokumentaciju Skupštine SR Crne Gore (čiji je bio i rukovodilac), u Skupštini Crne Gore kao savjetnik, viši savjetnik i sekretar skupštinskih komisija te u Istorijiskome institutu Crne Gore. U Istorijiskom institutu Crne Gore bavio se uglavnom proučavanjem ekonomske istorije Crne Gore, sve do odlaska u penziju 2000. godine. Bio je na specijalizaciji iz oblasti dokumentacije i bibliotekarstva u Parizu 1975–1976. godine. Iz te oblasti napisao je više stručnih priloga koje je saopštavao na naučnim i stručnim skupovima i savjetovanjima. Član Saveza komunista bio je od 1962. do 1990. godine. U društveno-političkim organizacijama Opštine Titograd bio je

član Opštinskog odbora SSRN, Opštinskog odbora rezervnih vojnih starješina i član Odbora Republičke konferencije SSRN Crne Gore za obilježavanje jubileja i proslava.

Bio je predsjednik Društva istoričara Crne Gore, član predsjedništva Saveza istoričara Jugoslavije i član njegove Komisije za ekonomsku istoriju te član odbora za istoriju CANU. Biran je za člana redakcije jugoslovenskog časopisa za ekonomsku istoriju *Acta historico-oeconomica Yugoslavae* i časopisa *Istorijski zapisi*. Autor je projekta i glavni urednik monografije *Crmnica*. Priređivač je i recenzent većeg broja knjiga i urednik nekoliko zbornika radova. Autor je oko 130 naučnih i stručnih radova i učesnik više domaćih i međunarodnih naučnih skupova.

Autor je knjiga *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore (1945–1953)* (1987), *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*. (1998), *Privredna komora Crne Gore 1928–2000*. (2002), dvotomne *Ekonomske istorije Crne Gore* (I tom 2006, II tom 2008; jednotomno izdanje 2018), *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919–1989*. (2017), *Teme iz ekonomske istorije Crne Gore* (2018) i *Crna Gora u Kraljevini Jugoslaviji i njene neostvarene privredne nade 1918–1941*. (2019). Uža specijalnost bila mu je ekonomska istorija Crne Gore. Nosilac je više odlikovanja.

U posljednjih pet godina Marović je objavio čak 4 knjige. Nakon što je 2017. godine objavio vrijednu monografiju *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919–1989*, a tokom 2018. godine novo izdanje kapitalne (ovoga puta jednotomne) *Ekonomske istorije Crne Gore* i knjigu studija *Teme iz ekonomske istorije Crne Gore*, Marović je potkraj 2019. godine publikovao novu značajnu monografiju iz najuže oblasti njegova naučnoga interesovanja *Crna Gora u Kraljevini Jugoslaviji i njene neostvarene privredne nade 1918–1941*.

Pored kapitalne *Ekonomske istorije Crne Gore*, jedne od najvažnijih monografija savremene crnogorske historiografije, dvije monografije koje su objavljene u posljednjih 5 godina, svaka na svoj način, od izuzetnoga su značaja. Monografija *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919–1989*. ne samo što naučno superiorno razobličava mit o komunistima kao očevima crnogorske nacije, već nudi i obilje vrijednih analitičkih uvida u društveni i ekonomski ambijent u kojem su se tokom sedamdeset godina postojanja jugoslovenske državne zajednice razvijale predstave o crnogorsko-me nacionalnom identitetu. Kako je riječ o autoru koji je ekonomsku istoriju Crne Gore već izložio u monografskome obliku u njezinu totalitetu, razumije se da je za polaznu osnovu i monografije *Crna Gora u Kraljevini Jugoslaviji i njene neostvarene privredne nade 1918–1941*. poslužilo poglavlje o ekonomskim prilikama u Crnoj Gori između dva svjetska rata iz *Ekonomske istorije*

Crne Gore, no autor je znatno proširio krug svojih interesovanja za taj period, obuhvativši analizu širega korpusa istorijskih izvora i literature i ponudivši na taj način novu, naučno utemeljenu monografiju kojom se, usuđujem se reći, stavlja tačka na naznačenu historiografsku problematiku. Posljednja knjiga dr Branislava Marovića na tragu njegovih ranijih historiografskih propitivanja vrijedan je doprinos izučavanju jednoga do ove knjige nedovoljno istraženoga problema crnogorske historiografije, ali i značajan iskorak u razmicanju nataloženih stereotipa koji su uporno nametani od strane političkih zagovornika razura crnogorske državne samostalnosti. Suverenom naučnom argumentacijom, u najboljoj heurističkoj tradiciji, Marović kroz brojne analize u pojedinostima i cjelini osporava predrasude o crnogorskoj privrednoj insuficijenciji kao istorijskome fatumu, osvjetljavajući istorijske i društvene okolnosti koje su priječile ostvarenje punih ekonomskih potencijala Crne Gore između dva svjetska rata i koje su je dovele u poziciju jednoga od ekonomski najzapuštenijih krajeva u Kraljevini Jugoslaviji.

Imao sam posebnu čast da posljednjih nekoliko godina, od vremena finalizacije monografije *Crnica*, saradujem s Brankom Marovićem, s kojim su me povezivale i bliske rodbinske veze. Tokom čestih susreta i razgovora Branko je, iako već uveliko u devetoj deceniji života, uz urođenu gospodstvenost i rijetku srdačnost, zračio izuzetnom intelektualnom vitalnošću, s osobitom strašću planirajući nove knjige i koncipirajući vrijedne historiografske projekte. U tim je razgovorima, baš kao i u njegovim historiografskim radovima, neizostavna tema bila Crna Gora i njena sudbina. I posljednjih dvije i po godine, tokom kojih je Crna Gora izložena novim prijetnjama po njen opstanak, Branko je nalazio snage i hrabrosti da se pridruži brojnim apelima i peticijama u odbranu građanskih, sekularnih i antifašističkih vrijednosti. Napustio nas je tiho, kako je i živio, s nepokolebljivim uvjerenjem da će antifašistička, ili kako je sâm često govorio „partizanska Crna Gora“, imati snage da savlada i najnovije anticivilizacijske udare.

Neka mu je vječna slava i hvala.

Stručni rad

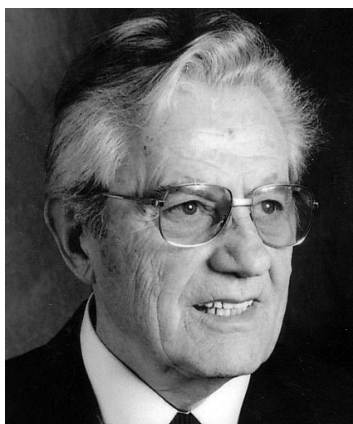
UDK 91:929Radojičić B.

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

**IN MEMORIAM:
AKADEMIK BRANKO RADOJIČIĆ
(1927–2022)**

U Nikšiću je 21. juna ove godine preminuo akademik Branko Radojičić. Branko Radojičić rođen je u Vitasojevićima (Nikšić) 1927. a doktorirao je na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu i Odsjeku za geografiju u Zagrebu. Iz bio-bibliografskih podataka publikovanih u *Leksikonu ličnosti crnogorske prosvjete* autora Radovana Damjanovića (ZUNS, 2018) čitamo da je Radojičić početak radnoga vijeka proveo kao višegodišnji i po rezultatima nadaleko poznati direktor nikšićke Gimnazije. Radio je kao redovni profesor i emeritus na Filozofskom fakultetu UCG, te bio i dekan toga fakulteta. Bio je član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, kao i član nekoliko odbora CANU, član Redakcionog odbora Enciklopedije Crne Gore itd. U njegovoj se bibliografiji nalaze ovi nalovi: *Nikšićki kraj – savremene regionalno-geografske transformacije* (1982), *Geografija Crne Gore – faktori prerasporeda stanovništva* (s drugim autorima), *Geografija Crne Gore – prirodna osnova* (1996), *Geografija Crne Gore – društvena osnova i regije* (2002), *Geografija Crne Gore* (2008), kao i *Crna Gora – geografski enciklopedijski*

leksikon (2015). Riječ je o naslovima kojima je sebi izgradio trajno mjesto u toj naučnoj disciplini u nas.

O Radojičićevim su doprinosima na proučavanju crnogorske geografije pisali u više navrata Radovan Bakić, Mihailo Burić, Goran Barović, Gojko Nikolić, da spomenemo samo neke njegove kolege i prijatelje. Bilo da su predstavljali Radojičićeve monografije, pisali prikaze knjiga ili govorili o drugim njegovim zaslugama – zapažamo da je uvijek uz naučni i stručni doprinos isticana otmjenost i visoka kultura koji su ga odlikovali kako u naučnome radu tako i u svim sferama građanskoga života.

Vrijedi se na ovome mjestu kratko podsetiti crtica iz zaključaka što su izišli iz Radojičićeva pera a dragocjen su zalag u razumijevanju crnogorske istorije, tradicijske kulture, crnogorske dijalektologije i kulture, najšire govoreći. Na tome je planu, po našem mišljenju, najeksplicitniji *Geografski enciklopedijski leksikon Crna Gora* iz 2015. Mnoga se tzv. tamna mjesta naše istorije i tradicije rasvjetljavaju u duhu provjerljivih činjenica, a što je u ovome slučaju značilo i raščišćavanje s raznim kalemovima ideoloških projekata usmjerenih na crnogorsku baštinu, no ništa manje i s dugo prisutnom inferiornošću u našim naučnim i kulturnim projektima.

Pored drugih, vrijedno je spomenuti da početke bavljenja sociogeografskim, etničkim, etičkim i etnopsihološkim karakteristikama crnogorskoga stanovništva te najuticajnije autore koji su takva istraživanja zatemljili (kraj XIX i početak XX vijeka) Branko Radojičić metodološki adekvatno obrađuje, i što je još bitnije kontekstualizuje po mjeri razumijevanja činjenica i istorijskih procesa. Iako za Jovana Cvijića bez dileme konstatuje da je naučnik svjetskoga glasa i utemeljivač naučne geografije u Srbiji i Jugoslaviji, Radojičić će reći i ovo: „Uz pozitivne kritike koje su takvi radovi dobili i uz konstataciju da oni bez sumnje predstavljaju važnu osnovu za dalja sociogeografska istraživanja, danas, poslije raspada zajedničke države Južnih Slovena, potrebno je sa više kritike sagledati i njihove ne uvijek pozitivne uticaje na odnose među južnoslovenskim zemljama i narodima. (...) J. Cvijić bio je nosilac gledanja da Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari čine posebna plemena istog naroda. Vidio je razlike kod svih njih, kao i kod Makedonaca i Crnogoraca, ali je vjerovao da te razlike treba postepeno smanjivati.“

Na drugome mjestu u spomenutom *Leksikonu* Radojičić ovako piše o Cvijićevu radu: „Na osnovu antropogeografskih Cvijićevih radova, posebno na osnovu knjige *Balkansko poluostrvo*, možemo zaključiti da je upravo u tim radovima, kao i u velikom broju studija o crnogorskim plemenima, bratstvima i sl., a koja su kasnije nastajala, davana snažna podrška državnoj politici Srbije, kako bi se uradilo sve samo da Crna Gora kao država nestane, da se njena teritorija priključi Srbiji, a da se Crnogorci tretiraju kao Srbi. U knjizi *Balkan-*

sko poluostrvo i južnoslovenske zemlje Cvijić vrši podjelu Crne Gore na plemena, nastojeći da nazive Crna Gora i Crnogorci svede na „Staru Crnu Goru“. Karakteristična je njegova podjela Crne Gore prema psihofizičkim osobinama plemena, na dva dijela. Prvi dio ili tip čine plemena zapadno od doline Zete i Lima. Ova prva plemena Cvijić (1966: 389) naziva „crnogorska“, a druga „raška“ (Brda i „hercegovačka plemena“).

Nudi akademik Radojičić osvrt na rad Cvijićevih saradnika, osobito njegovih učenika i nastavljača, pritom nikome ne skrivajući ni jednu jedinu zaslugu. Ali ne štedeći ih, dakako, baš kao ni velikoga Cvijića, uvijek kad je bilo povoda da se kakva netačnost odbaci. Gorespomenuta postignuća Branka Radojičića takva su da ih nijedan ozbiljan istraživač tradicijske kulture u nas danas ne smije previdati.

Da su generacije filologa što su radili tokom XX vijeka čitali pomno sprovedene Radojičićeve analize, ne bismo u montenegristici imali toliko robovanje „teoriji“ o oštroj podjeli crnogorskih govora prema kojoj je u našoj dijalektologiji ogromno područje crnogorskih govora utapano u hercegovačko ime. Po istome su modelu, s druge strane, jugoistočni crnogorski govori terminološki prepoznavani kao „zetsko-sjениčki“ ili „južnosandžački“. Ko pažljivo pročita *Dijalektologiju crnogorskoga jezika* Adnana Čirgića razumjeće kako se model ideološkoga nametanja koji je Branko Radojičić razobličio na planu etnogeografskih studija – prirodno razotkriva i u sferi dijalektologije.

Mi na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost s posebnim poštovanjem pratili smo senzibilitet kakav je Branko Radojičić njegovao prema crnogorskim institucijama, njihovim aktivnostima i izdavačkoj djelatnosti. U jednoj od posljednjih intervjuja na pitanje o postignutome u domenu identitetskih pitanja konstatovao: „Školstvo i kulturne djelatnosti moraju biti nosioci afirmacije državnosti Crne Gore, ravnopravnosti građana i nacionalnog identiteta Crnogoraca i drugih naroda u Crnoj Gori“ (<http://portalanalitika.me/clanak/187731/branko-radojicic-geografske-osnove-drzavnog-identiteta-crne-gore>). Tada se čuo i njegov apel da se za status DANU, Crnogorskog PEN kluba, Crnogorskog društva nezavisnih književnika i drugih važnih ustanova i organizacija država mora ozbiljnije postarati.

„Pored razvoja geografskih i istorijskih nauka vrlo je važan doprinos identitetu države Crne Gore i njenih naroda, objavljivanje tri toma *Istorije crnogorske književnosti*, čiji su autori N. Kilibarda, R. Rotković i M. Nikčević“, zaključio je Radojičić u tome intervjuu.

I ovako tek iz sitnih pojedinosti sačinjen spomen na akademika Branka Radojičića, jer ono što je u domenu geografije uradio, razumije se, daleko je izvan kompetencija autora ovoga teksta, opravdava njegovo dostojno mjesto u porodici uglednih crnogorskih naučnika. Uz golemo naučno djelo ostavio je crnogorskome društvu i časn primjer po dostojanstvu i kulturi u postupanju.

PRIKAZI

Stručni rad

UDK 811.163.4(497.16)

Nikola SUNARA (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

niksun@ffst.hr

VRIJEDAN DOPRINOS PROUČAVANJU CRNOGORSKOG JEZIKA, KNJIŽEVNOSTI I KULTURE

(*Cetinjski filološki dani III*, Department of Slavic and Eurasian Languages & Literatures, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022)

Pod uredničkim vodstvom Novice Vujovića i uz suradnju međunarodnog uredničkog odbora čiji su članovi cijenjeni stručnjaci iz desetak država nastao je zbornik trećih Cetinjskih filoloških dana koji su održani 2. i 3. rujna 2021. Fakultet za crnogorski jezik i književnost na čelu s prof. dr. sc. Adnanom Čirgićem je unatoč organizacijski iznimno zahtjevnim okolnostima zbog epidemioloških prilika konferenciju vrlo uspješno organizirao u hibridnom obliku s velikim brojem izlaganja koja su bila podijeljena u tri sekcije. Zbornik je objavljen u suradnji Fakulteta za crnogorski jezik i književnost s Cetinja i Department of Slavic and Eurasian Languages & Literatures Sveučilišta Kansas. Sadrži 37 znanstvenih radova recenziranih od strane vrsnih stručnjaka, a koji obuhvaćaju niz znanstvenih disciplina.

Zbornik otvara rad Dejana Ajdačića sa Sveučilišta koji promišlja o znanstvenoj fantastici u kontekstu slavenskih književnosti i upotrebi termina futurofantastika sa značenjem fantastike usmjerene prema budućnosti. Autor diskutira o tipovima sastavnih elemenata prototeksta te o načinima upućivanja na preuzete elemente futurofantastičkog prototeksta. Uz to, spominje ideologije i znanstvene ideje koje predstavljaju izvore za intertekstualne veze u djelima s futurofantatičnom tematikom.

Rad Nikolaya Aretova progovara o odsutnosti motiva ljubavi prema nepoznatoj ljepotici u 19. stoljeću te se zalaže za ideju da se komparativna književnost bavi i nedostatkom analogija među važnim književnim tekstovima. Tri hipoteze kojima se objašnjava nedostatak su „narodno-psihološka“ (nečega nema jer nije svojstveno nekoj skupini ljudi), „društvena“ ili „društveno-povijesna“ (za neko društvo u nekom trenutku nije karakterističan određen fenomen pa ga nema ni u književnosti) i „književno-povijesna“. Autor je u tumačenju odsutnosti motiva nepoznate ljepotice u

bugarskoj književnosti 19. stoljeća najskloniji trećoj hipotezi, ali pitanje ostavlja otvorenim.

Bojan Belić prikazuje raspravu koja se 2019. razvila oko *Priručnika za upotrebu rodno osetljivog jezika* u Srbiji i argumente koji su u njoj izneseni. Primjećuje kako je to rasprava koja već dugo traje i opisuje kako se kronološki razvijala. U radu analizira načine na koje se tvore imenice ženskog roda u srpskom jeziku i zaključuje kako se to najčešće događa dodavanjem sufiksa *-ka*, a potom slijedi sufiksi *-kinja* i *-ica* na riječ muškog roda.

U radu o poeziji poljske dobitnice Nobelove nagrade za književnost Wisławe Szymborske Roman Bobryk primjećuje kako su metapoetske teme zastupljene samo u nekolicini njezinih djela. Zaključuje kako je jedan od najvažnijih aspekata njezine poezije sposobnost očuvanja (ovjekovječenja) pojava i ljudi koji su podložni zakonima prolaska vremena.

Robert Bońkowski u dijakronijskoj perspektivi prikazuje postanak i upotrebu fonema /š/ i /ž/ koji se danas koriste samo u poljskom, donjolužičkom i crnogorskom jeziku. Objašnjava različite procese nastanka spomenutih fonema koji u poljskom nastaju palatalizacijom, a u crnogorskom jeziku jotacijom (novijom i najnovijom). Ističe kako se njihova zvučna vrijednost razlikuje jer su u oba jezika svrstani u palatale, ali u poljskom u srednjonepčane, a u crnogorskom u prednjonepčane. Različite su njihova rasprostranjenost (na crnogorskom govornom području općeprisutni, dok kod Poljaka nisu) i mogućnost primjene (u crnogorskom standardnom jeziku moguće je koristiti /š/ i /ž/, ali i /sj/ i /zj/, a u poljskom nema mogućnosti zamjene drugim fonemima).

U radu naslovljenom *Slobodan Vukanović – moderni poetski i narativni glas u crnogorskoj književnosti za djecu* Svetlana Čabarkapa analizira pjesme za djecu iz zbirke *Kuće su časovnici djetinjstva* i priče iz zbirke *Roditelji su kišobrani, деца slobodne ptice*. Na tom uzorku predstavlja najvažnije značajke djela spomenutog pisca i modernost njegova pristupa djeci. Zaključuje kako on nadilazi kliše i njegovo djelo predstavlja modernizaciju književnosti za djecu i mlade.

Aleksandar Čilikov rad je posvetio seoskim pravoslavnim hramovima izgrađenima tijekom srednjeg i novog vijeka u Crnoj Gori, s posebnim osvrtom na hramove sačuvane na području općine Cetinje koje je i naveo. Ukazuje na njihovu važnost u povijesno, arhitektonskom i umjetničkom kontekstu te upozorava na njihovo propadanje zbog nestručne obnove i primjene modernih građevinskih materijala.

Mitonimi u hrvatskoj i slavenskoj onomastici u kontekstu mitologije rad je Helene Dragić koji započinje definiranjem mitonima kao toponima koji su nastali motivirani mitskim bićima. Najčešća mitska bića na prostorima o kojima autorica piše su vile pa stoga detaljnije piše o narodnim vjerovanjima

vezanim uz vile, etimologiji imenice vile te lokalitetima koji su prema njima dobili ime. Osim vila, analizirani su mitonimi postankom vezani uz Mokoš, Veleža, Ladu, Kibelu. Autorica zaključuje kako mitonimi svjedoče o starim vjerovanjima naših predaka.

Marko Dragić navodi i analizira tridesetak suvremenih terenskih zapisa priča (predaja i legendi) o hercegu Stipanu Vukčiću Kosači. Zapisi svjedoče o moći i utjecaju koji je Stipan imao, njegovim posjedima, narušenim obiteljskim odnosima, bijegu u Dubrovnik, odnosu s Dubrovčanima i hercegovu blagu. Autor zaključuje kako je Stipan Vukčić Kosača važna povijesna ličnost te zbog toga o njemu pripovijedaju brojne predaje često povijesnog i etiološkog predznaka.

O prisutnosti crnogorskog jezika u mađarskoj znanstvenoj javnosti piše Előd Dudás i ističe zasluge Józsefa Bajze za proučavanje crnogorskih tema u prvoj polovici 20. stoljeća. Autor ističe kako je položaj crnogorskog jezika i njegova proučavanja u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata obilježen činjenicom da je tada u Jugoslaviji propagiran zajednički srpskohrvatski jezik što je prihvatila i mađarska znanstvena zajednica. Na početku 21. stoljeća jedini koji je pisao o crnogorskom jeziku na početku 21. stoljeća u Mađarskoj bio je Istvána Nyomárkaya. Dudás primjećuje kako je svijest o postojanju crnogorskog jezika u mađarskoj javnosti nedostatna i smatra kako bi je bilo važno osnažiti prije svega u znanstvenim krugovima pisanjem radova o crnogorskom jeziku i izgradnjom suradnje s crnogorskim znanstvenim i obrazovnim institucijama.

Mieczysław Dziekoński autor je rada *Udio nacionalne akademije u definisanju jezičkoga identiteta u Crnoj Gori* u kojem u dijakronijskom pregledu pruža uvid u djelatnost Crnogorske akademije nauka i umjetnosti osnovane 1970-ih na oblikovanju jezičnog identiteta u Crnoj Gori. Dziekoński primjećuje kako je od samih začetaka djelovanje Akademije u raskoraku s njezinim nacionalnim predznakom i neprijateljski raspoloženo prema ideji o crnogorskom jeziku i onima koji je zastupaju.

U fokusu rada Suade A. Džogović je pregled bibliografije akademika Alije Džogovića čiji su interesi dominantno bili usmjereni ka etimologiji, dijalektologiji i onomastici. Zaključuje kako prikazana djela svjedoče o tome kako je Alija Džogović jedan od najvećih istraživača onomastike, toponimije i dijalektologije Sandžaka i Kosova, ali i cijeloga Balkana.

Sibelan Forrester diskutira o poteškoćama pri prevođenju pjesničkih tekstova koje su uvelike određene karakteristikama jezika s kojih se prevodi kao i odredišnim jezikom. Autorica se poslužila nedavnim prijevodom beogradske pjesnikinje Marije Knežević na engleski kako bi ukazala na elemente koji utječu na prevođenje pjesničkog teksta sa srpskog na engleski jezik.

Marc L. Greenberg pažnju poklanja praslavenskoj akcentuaciji u kontekstu panonske prijelazne zone s posebnim osvrtom na uzlazni akut i zaključuje kako postoji svjedočanstvo o prirodi starog akuta na prostoru koji pokrivaju štokavsko narječje, slovenski i češki jezik. Ukazuje na neizravan dokaz (mađarske posuđenice) da je stari akut bio dug i u tek naseljenom slavenskom području Panonije odnosno Karpatskog bazena, ali i da je bio uzlazan.

Rad Dinka Gruhonjića je osvrt na medijsku i propagandnu kampanju u Srbiji protiv Crne Gore i Crnogoraca. Autor je proveo kritičku analizu diskursa zastupljenog u srpskim medijima s ciljem utvrđivanja povezanosti između medijski prezentirane anticnogorske propagande i službenih državnih stavova Srbije prema Crnoj Gori. Gruhonjić primjećuje kako su u takvim aktivnostima prednjačili mediji koji su u Srbiji prepoznati kao oni koji često krše novinarsku etiku. Opasna posljedica takvih propagandnih aktivnosti na koju autor upozorava jest stvaranje stereotipa i predrasuda o Crnoj Gori i Crnogorcima temeljenih na nepoznavanju konteksta i iskrivljenim informacijama.

Martin Henzelmann u radu *Semiotički pejzaž u zaštićenim područjima Srbije* na samom početku definira teoriju semiotičkog pejzaža, a potom je primjenjuje na zaštićena područja u Srbiji analizirajući semiotički sadržaj pet skupina znakova postavljenih na javnim mjestima i njihov odnos s određenim prirodnim prostorom. Dolazi do zaključka kako postoji izravna veza između prirode i komunikacije koja se u njoj događa s utjecajem na jezična i dizajnerska rješenja koja moraju biti usklađena s okolišem u kojem se nalaze.

Iskra Hristova-Shomova uspoređuje dva teksta o Majci Božjoj i zapaža da su iste prijevode propovijedi koji su korišteni na Svetoj Gori koristili i balkanski Slaveni. U starim i novijim hvalospjevima pronalazi jezgru tekstova o Bogorodici kojima se na različitim lokacijama dodaju nove prevedene propovijedi. Jedinstvo u propovjednom repertoaru smatra impresivnim jer svjedoči o komunikaciji između balkanskih književnih središta.

Emocionalno-ekspresivna leksika u narodnoj poeziji Šarplaninske gore rad je Sadika Idrizija Aljabaka i u njemu progovara o usmenoj poeziji spomenute regije uz naglasak na emocionalno-ekspresivni leksik. To je prostor koji se nalazi na tromeđi između Kosova, Makedonije i Albanije, a većina naselja nalazi se na velikim nadmorskim visinama što ga je izoliralo od vanjskih utjecaja i na taj način konzerviralo lokalni govor. Autor približava sredstva kojima se postiže emocionalna ekspresivnost u usmenoj poeziji Gore. Konstatira kako je usmeno stvaralaštvo sačuvalo izvorni govor Gore jer je uspješno odolijevalo stranim utjecajima, no s nestankom starijih generacija i njoj prijeti zaborav.

Alen Kalajdzija piše o Mehmedu Akovi (Bjelopoljcu) piscu koji je živio na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće i pisao bosnevijskim. Autor u radu ana-

lizira pjesme kojima autorstvo do sada nije utvrđeno i pokušava ih atribuirati spomenutom piscu. Prikazuje i značajke njegova jezičnog izraza koje služe kao argument u potvrđivanju autorstva navedenih pjesama.

Pregled književnog stvaralaštva pjesnika i pisca Čeda Vulevića čiji je život i djelo uvelike obilježilo zatočeništvo na Golom otoku napisala je Sofija Kalezić. Autorica zaključuje: „Po atmosferi koju je uspijevao da oblikuje u svojoj prozi, Vuleviću pripada posebno mjesto u crnogorskoj književnosti“ (str. 280).

Mate Kapović piše o akcentološkim istraživanjima u Crnoj Gori i sugerira u kojem bi se pravcu moglo ići u daljnjim istraživanjima crnogorskih štokavskih govora na akcentološko-dijalektološkom planu.

Engleska putopisna književnost u razdoblju od Prvog svjetskog rata do 2006. godine u fokusu je zanimanja Marije Krivokapić. Putopisnom materijalu pristupa kao dokumentarnom tekstu i zaključuje kako oni odražavaju „društveno-političku i kulturno-istorijsku matricu iz koje se putovalo i koja je uslovlila određeni pogled na svijet“ (str. 319).

Rad Josipa Lisca prikaz je života te raznovrsnog i bogatog intelektualnog djelovanja Krune Kristića. Autora impresionira kvaliteta, kvantiteta i raznolikost njegova opusa posebno kada se u obzir uzmu teške okolnosti u kojima je djelovao.

Milan Marković propitkuje efekte koje pisac Dragan Nikolić postiže u svojim romanima manipulacijom kronološkog redoslijeda i vremenskih odnosa. Smatra kako „svijet romana Dragana Nikolića se formira na najmanje dvije ravni, i to na: subjektivno-psihološkoj, koja prati individualne doživljaje protoka vremena neimenovanih pripovjednih subjekata, i društveno-istorijskoj ravni koja obuhvata kolektivno pamćenje o genezi opisanih zajednica i kultura koje pripovjedni subjekti reprezentuju“ (str. 340).

O promjenama koje se događaju u jezicima piše Hasnija Murtagić-Tuna te ističe kako su jezikoslovci često raspravljali o prihvatljivosti promjena. Autorica navodi promjene koje su se događale u vremenskom rasponu od 19. do 21. stoljeća s posebnim naglaskom na promjene imena jezika. Ne slaže se s tezom da se jezici sporo i neprimjetno mijenjaju (str. 354).

Jasmina Nikčević analizira roman *Seljaci* Honorea de Balzaca s posebnim osvrtom na crnogorski motiv utjelovljen u liku Pešine.

Nešto napomena o modalnim glagolima u bosanskoj jeziku naslov je rada Ismaila Palića koji u prvom dijelu rada prikazuje povijest istraživanja teme, a potom pristupa definiranju središnjih pojmova, tipologizaciji glagola i gramatičkom opisu. Dijeli ih na centralne kojih je pet i periferne modalne glagole kojih ima mnogo više.

Dušan-Vladislav Pažderski piše o kašupskoj jezičnoj politici u 19. i 20. stoljeću do Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na doprinos Floriana Ceynowe, Hieronima Derdowskog i Stefana Ramuła čiji je rad uvelike oblikovao kasnije proučavanje i odnos prema kašupskom jeziku.

Drugi rad u Zborniku koji se bavi temom putopisa djelo je Olivere Popović. Posebno su joj zanimljivi putopisni tekstovi Guillaumea Lejeana i Charlesa Yriartea objavljeni u talijanskom časopisu *Giro del mondo*. Ističe kako je riječ o prijevodima s francuskog jezika, a naročitu pažnju posvećuje analizi Crne Gore i Crnogoraca iz imagološke pozicije. Smatra kako je široka dostupnost takvih tekstova pomogla širenju stereotipnih slika Crne Gore po cijeloj Europi.

O najranijem zapisu južnoslovenske usmene pjesme rad je Aleksandra Radomana u kojem propituje uvriježeno mišljenje kako je zapis Rogerija di Pacienze iz 1497. bugarštica. On zastupa stajalište kako je riječ o osmeračkoj lirskoj pjesmi, poskočici, te kako je skupina koja ju je izvela pred kraljicom Isabellom del Balzo u Italiju došla s područja srednjovjekovne Zete.

Jakov Sabljčić analizira bajku *Ljepotica i zvijer* iz gledišta strukturalizma, psihoanalize i feminizma. Autor ističe didaktičku vrijednost bajki koje ukazuju na rješenja mnogih egzistencijalnih problema. Obuhvatna raščlamba autora je dovela do zaključka kako je riječ o složenoj književnoj vrsti kojoj je moguće pristupiti iz različitih teorijskih pozicija.

Standardizacija crnogorskog jezika i polemike koje je izazvala tema su rada Jelene Šušanj. Autorica ističe ideološki obojane neznanstvene motive pojedinih sudionika koji se protive oblikovanju crnogorskog jezičnog standarda. Ukazuje na manipulacijske strategije koje su primjenjivane s posebnim komentarom na djelovanje Rajke Glušice.

Glazba kao sastavnica postmodernog interteksta kao i njezina funkcija u kontekstu hrvatske i srpske književnosti 21. stoljeća zanimaju Allu Tatarenko koja u djelima Milorada Pavića, Zvonka Karanovića, Srđana Srđića, Pavla Pavličića i Saše Dracha pronalazi mnoštvo primjera podesnih za proučavanje postmodernističke intertekstualnosti. „Pisci koriste glazbu“, zaključuje Tatarenko, „za stvaranje autentične slike savremenosti i relativno nedavne prošlosti, kao simbol potrage za unutrašnjom slobodom čije je oličenje muzika, i nade u preporod koju ona nosi“ (str. 527).

Ljudmila Vasiljeva analizirala je udžbenik za gimnazija *Crnogorski jezik* i spoznala da je riječ o vrijednom oruđu koje će pomoći razvoj jezičnih i socijalnih kompetencija crnogorske mladeži kao i jačanja njihove nacionalne osviještenosti.

Rad *Crkvene prilike u Duklji do XII vijeka* Vukote Vukotića pruža dijakronijski pregled povijesti kršćanske crkve na spomenutom prostoru od njezi-

nih antičkih početaka pa sve do vladavine Vojislavljevića potkraj 12. stoljeća. Govori o okolnostima u kojima je djelovala crkva (odnosi između Rima i Bizanta, arijevska hereza, pokrštavanje slavenskih pagana). Autor smatra da je mnogo toga o dukljanskoj crkvenoj povijesti nepoznato i tek se naslućuje zbog uništenja koje je uslijedilo nakon raškog osvajanja, ali da unatoč tome postoji prostor za znanstveni rad koji bi mogao pomoći u rasvjetljavanju nepoznanica.

Posljednja dva znanstvena rada u zborniku djelo su Blagojke Zdravkowska-Adamove i Andrewa Wachtela. Autorica u predzadnjem radu demonstrira kako rečenična supstitucija funkcionira kao kohezivna veza u makedonskom jeziku dok je tema Wachtelova rada književni rivalitet između Andrića i Krleže. Uvodni dio rada posvećen je usporednom prikazu biografija pisaca, a ostatak rada bavi se s usporedbom njihovih djela iz ranije spisateljske faze.

Brojnost radova zastupljenih u zborniku *Cetinjski filološki dani III*, njihova tematska raznolikost i kvaliteta svjedoče o velikom trudu koji je uložan u njegovu izradu. Ovakav zbornik zasigurno predstavlja poticaj za nastavak plodonosnog rada i u godinama koje dolaze.

Stručni rad

UDK 24-264(=16)

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

mlukic@ffos.hr

KNJIGA IGRAČKA SLAVENSKE MITOLOGIJE

(Vera Blažević Krezić, Iva Muškić (ur.), *Leksikon slavenskih mitoloških bića iliti Kratki azbukvar slavenskih starovjernih bogova i bića*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2022.)

Leksikon slavenskih mitoloških bića iliti Kratki azbukvar slavenskih starovjernih bogova i bića urednicā doc. dr. sc. Vere Blažević Krezić i likovne umjetnice Ive Muškić intermedijalna je i interdisciplinarna elektronička knjiga (e-knjiga) koja funkcionira po hibridnom modelu: istovremeno je i leksikon i visokoškolski udžbenik, ali i znanstveno-popularno štivo (pa i *knjiga igračka!*) koje, iako u njima začeto i u njih temeljno uglavljeno, prelazi granice filoloških studija. Ova je knjiga i ogledni primjerak rezultata inovativnoga nastavnog rada u visokoškolskoj nastavi (zadatak: Promijeniti način na koji svijet uči!) filoloških kolegija usmjerenih na najstariju hrvatsku književno-jezično-pismovnu povijest, ali i književno-jezično-pismovnu i kulturnu povijest drugih slavenskih naroda, o kojoj se na Filozofskom fakultetu u Osijeku, na kojem je knjiga nastala i objavljena, uči na temeljnom kolegiju Staroslavenski jezik i brojnim izbornim kolegijima koji iz njega izlaze. Stoga je i građa za ovu knjigu sustavno prikupljana i obrađivana u suradnji sa studentima hrvatskoga jezika i književnosti (Korina Bogdanović, Ivana Petričević, Sara Pačarić, Rea Bede, Nina Jagustin, Matej Jurić, Martina Miković, Ines Pribolšan, Luka Grbavac, Matej Blažević, Barbara Markanjević, Ana Marija Vertuš, Dorotea Čorak, Petra Džinić, Dora Štrok, Sara Čaćić, Tamara Maslarić, Andreas Muhar, Leonarda-Lea Glavaš, Manuela Kribl) na kolegiju Slavenska pisma, nositeljica kojega je urednica, doc. dr. sc. Vera Blažević Krezić, pa u određenoj mjeri ima i zbornički karakter. U skladu s tim, ova se knjiga može promatrati i kao prezentacija uspješno završenoga ispitnog zadatka, rezultata primjene kritičko-komunikativne didaktike.

Knjiga je opsega 201 uređene i grafički/dizajnerski oblikovane stranice na kojima se susreću (s)likovni prilozi s tekstem (i hipertekstom), QR kodovima, zvučnim zapisima, filmskim zapisima, mrežnim poveznicama, kvizo-

vima, zagonetkama i pitalicama, igrama, različitim oblicima priča i dr., što ju čini intermedijalno-intertekstualno-interdisciplinarno-interaktivnim prostorom učenja (i igranja).

a) Leksikon

Definirana kao leksikon (kako sugerira i naslovna sintagma – *leksikon ili kratki azbukvar*), knjiga je opsežan i informativan enciklopedijski rječnik koji se sastoji od upućivačkih tekstova i 14 rječničkih natuknica poredanih po azbučnom redu glagoljskoga pisma (od A (az) do C (ci): *Alemperka, Bjesomar i bjesovi, Veles, Vesna, Vida, Vile, Vodan, Gerovit, Dažbog, Živa, Žibog, Lada/Lado, Mokoš, Perun, Radogost, Rusalke, Svarog, Svarožić, Svetovid, Simargl, Slava, Suđenice, Triglav, Horz, Crnobog*) i označenih slovima uglate (hrvatske) glagoljice. Leme su ustrojene intermedijalno i interaktivno, a tematiziraju slavenske starovjerne bogove i bića. Budući da svaka lema započinje pripadajućim uglatoglagoljičnim slovom, a nastavlja se latiničnim pismom, funkcionira i kao mnemotehničko sredstvo za učenje glagoljice (korespondira s dijelovima knjige u kojima se govori o postanku glagoljice, napose „brzim tečajem glagoljice“). Na ovoj razini djelo posjeduje i nešto od duha tradicionalnih novovjekovnih glagoljaških početnica, opravdavajući drugi dio naslovne sastavne sintagme. Tekst se temelji na recentnoj i tradicionalnoj znanstvenoj i stručnoj literaturi, nezaobilaznoj za proučavanje slavenske i starohrvatske mitologije i bajoslovlja, (pra)indoeuropske i praslavenske jezične povijesti i kulture, staroslavenskoga jezika i pisama, u prvom redu glagoljice. Stručna se i znanstvena literatura susreće u ovom tekstu sa sadržajima popularne kulture, što ga čini višedimenzionalnim i ujedno vrsnim primjerom popularizacije znanosti, pa onda i vrlo prohodnim svim recipijentskim skupinama s otvorenom mogućnosti da svatko tekstu pristupa s obzirom na svoje sklonosti.

a) Visokoškolski udžbenik – priručnik

Definirana kao visokoškolski udžbenik – priručnik knjiga sustavno razlaže predmetnu građu deduktivno-induktivnim putem, polazeći od sinteza prema analizama, od općega prema pojedinačnom. Uvodnim preglednim i uputnim tekstovima (uputama za čitanje) oblikuje se filološki kontekst kao polazišni, priključuje mu se interdisciplinarni, čime se i metodologija definira interdisciplinarnom (*Čitateljima, O slavenskoj mitologiji i hrvatskom bajoslovlju, Što sugerira izraz 'slavenska bespismenost', Što je pak hrvatsko starovjerje, Pisani izvori, Vratimo se spomenu Slavena u pisanim izvorima, Arheološka nalazišta, Folklorni tragovi, Kalendar i festivali, Kozmologija, (Proto) slavenski panteon, Svevišnji bog, Božanstva Perun i Veles, Jarilo i Morana, Svarog, Svarožić, Dažbog, Svantevid / Svevid i Triglav, Zorica i Danica, Daljnji razvoj, Mitološka početnica, Zašto azbukvar, Brzi tečaj glagoljice, Komu je priručnik namijenjen, Slavenska pradomovina*). Komunikativnost i zornost

udžbenika – priručnika postignuta je učinkovitom kombinacijom tekstualnog i slikovnog materijala, a njegova praktičnost odabranom elektroničkom formom. Istaknuta interdisciplinarnost presudna je za dobro oblikovane udžbenike i priručnike. Analitički udžbenički dio knjige odnosi se na definirane leksikonske natuknice, unutar kojih je zastupljena i svojevrsna mikrosinteza u obliku pitanja, zadataka, kvizova, pitalica, zagonetki i sl.

b) Znanstveno-popularno štivo (*pametna knjiga, knjiga igračka, knjiga slikovnica*)

Definirana kao znanstveno-popularno štivo (*pametna knjiga, knjiga igračka, knjiga slikovnica*) ova je knjiga izvrstan primjer popularizacije mitoloških tema iz, kako je već rečeno, interdisciplinarne perspektive, a u intermedijalnom ostvaraju. Iskorak iz medija ograničene komunikativnosti, kakav je znanstveni, tekstove uvijek približuje širokom krugu recipijenata. Kada je riječ o ovome tekstu, on će zasigurno za oko zapeti i onima koji se zanimaju za hrvatsku nacionalnu kulturu i njezine početke, ali i nacionalne kulture drugih slavenskih naroda, posebice onih u regiji, sudionicima sve popularnijih pub i drugih kvizova, ali i onima koji se u praktičnom, ritualnom smislu vraćaju prekršćanskim slavenskim praksama u okviru novopaganskih pokreta kao što su rodnovjer(c)i i dr. U elektroničkom obliku, premrežena QR kodovima ova knjiga dobiva i epitet *pametne* jer će njezino čitanje zahtijevati i upotrebu pametnih telefona. *Pametnom* ju čini i interaktivni karakter u smislu lakog prelaska (klikom) s jednoga na drugi sadržaj, prelaska u prostor izvan teksta, u druge tekstualne i netekstualne medije. Upečatljiv autorski dizajn knjige i nekonvencionalna likovna rješenja pripadnika (pra)slavenskog panteona ovaj uradak svrstavaju i u red *knjiga slikovnica* (autorica Iva Muškić). Zbog mogućnosti da se čita nelinearno, ali i svog izvedbenog karaktera koji je prethodno publiciranju kao svojevrsni *teaser* na vinkovačkoj kulturnoj manifestaciji InBook 2021. godine (25. kolovoza 2021., *Mitska igra jednočinka*; Slavenski žrec – Luka Grbavac, Mokoš – Petra Džinić), kao i zbog već prethodno opisanih razloga, ova se knjiga ponaša i kao *knjiga igračka*, onako kako taj termin definira hrvatska književnica, znanstvenica i teoretičarka kulture Jasna Horvat (2012), a time i kao ultimativni oblik popularizacije znanosti.

E-knjigom obrađena tema neizostavan je filološki i kulturološki (interdisciplinarni) okvir za razumijevanje najstarije hrvatske i slavenske književno-jezične povijesti i kulture (vjerovanja, (pučki) običaji, obredne prakse, tragovi *stare vjere* u kršćanstvu itd.), pa i historiografije, te važna poveznica s genetski srodnim kulturama i jezicima. Najrelevantniji tekstovi na predmetnu temu na hrvatskom jeziku ispisani u posljednjih desetak godina dolaze iz pera Radoslava Katičića i Vitomira Belaja, ali su često teško prohodni i zahtijevaju dobru pripremu i prethodna znanja, pogotovo kada je riječ o studentskoj po-

pulaciji. Ovaj mitološki leksikon je takav da može, među ostalim, poslužiti i kao most prema toj i drugoj zahtjevnoj literaturi koja se tiče slavenske mitologije i kao priprema za njezino čitanje i razumijevanje. Osim toga, knjiga je ostvarena u „novom“, elektroničkom mediju koji je u potpunosti u suglasju sa suvremenim načinom čitanja i usvajanja znanja te prikupljanjem podataka za sve vrste recipijenata, bilo da su studenti, nastavnici u osnovnim i srednjim školama ili zainteresirani laici, zaljubljenici u mitološke teme, a k tomu je i besplatna, u slobodnom pristupu, svakom dostupna klikom miša na <https://webshop.ffos.hr/proizvod/leksikon-slavenskih-mitoloskih-bica/>.

Стручни рад
UDK 811.163.3

Андријана ПАВЛОВА (Скопје)

Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје
andrijana_pavlova@yahoo.com

ТЕШКОТО

(Учебник по македонски јазик за странци за почетно
рамниште од проф. д-р Симон Саздов)

*О тешкото! (...)
и првиот чекор по меката трева
е мирен и бавен...
(Бл. Конески)*

Учебникот *Тешкото* од проф. д-р Симон Саздов е дел од едицијата нови учебници по македонски јазик за странци, во издание на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје. Едицијата опфаќа учебници по македонски јазик за странци за сите три рамништа – почетно, средно и напреднато, вклучително и учебник по македонска литература – *Везилка*, што претставува вистинска новина во областа на дидактиката по македонскиот јазик како странски.

Четири учебници носат наслов по добропознатите поеми на бардот на македонската современа книжевност и втемелувачот на македонскиот литературен говорен и пишан јазик, на правописот и граматиката, Блаже Конески, и тоа: *Тешкото* (Саздов, 2019, 2022), *Лозје* (Алексова, 2019, 2022), *Златоврв* (Дучевска, 2019) и *Везилка* (Мојсова-Чепишевска, 2019, 2022). Секој од насловите симболично ја означува и намената на конкретниот учебник, суптилно упатувајќи на тежината на почетоците; стремежот за кроење и крунисување на знаењето, достигнувањето на врвот во јазикознанието и на расплетувањето на основните нишки во литературата.

Учебникот *Тешкото*, заедно со другите горенаведени учебници, за првпат беше објавен во 2019 година, а веќе во 2022 година, по исцрпување на примероците од првото издание, доживеа и второ издание.

Првите чекори во усвојувањето јазик се секогаш бавни и тешки, и, токму затоа, авторот, д-р Симон Саздов, кој е универзитетски професор, долгогодишен лектор на Семинарот и автор на многубројни книги, статии и наставни помагала од областа на македонскиот јазик и на македонскиот јазик како странски, потпирајќи се на своето богато и врвно искуство во научноистражувачката, во наставно-образовната и во учебникарската дејност и следејќи ги препораките и насоките од Заедничката европска референтна рамка на јазиците (2012), го осмислува и го конципира учебникот *Тешкото* на таков начин што содржините постапно и етапно го воведуваат изучувачот низ мрежата на основните комуникациски, јазични и културолошки модели и содржини.

Овој учебник е заснован на комбинација од комуникациски и од граматички метод и опфаќа основни пишани и говорни комуникациски модели: поздравување, претставување, барање и примање информации, опишување, прераскажување, изразување мислење, чувства, желби и интереси, пишување кратки форми – разгледници, пораки, писма итн. Иако дел од текстовите по тежина и по сложеност делумно го надминуваат основното рамниште, нивната примарна цел е им овозможат на изучувачите да ги развијат и да ги зајакнат и вештините читање и разбирање.

Учебникот се состои од 282 страници на кои се распослани 24 теми (лекции), и тоа: 1. Јас и ти; 2. Семејство; 3. Прашуваме; 4. Околу нас; 5. Има...; 6. Твојот дом; 7. Што прават луѓето?; 8. Јадење и пиење; 9. Дали...?; 10. Што купуваат луѓето?; 11. Што се случува?; 12. Опишување луѓе; 13. Колку чини?; 14. Преку годината; 15. Во минатото 1; 16. Околу светот; 17. Во минатото 2; 18. Како да стигнеш таму?; 19. Не смееш да го правиш тоа!; 20. Тело; 21. Добро, подобро, најдобро; 22. Слободно време; 23. Идни планови; 24. Чувства; Конечна проверка; Текстови за слушање; Дел со точни одговори.

Тематско-јазичните целини се состојат од едноставни текстови и дијалози, кои на почетокот се сосема куси, а понатаму, постепено стануваат пообемни. Низ текстовите и дијалозите, изучувачите се запознаваат со лексика и фрази што се употребуваат во секојдневието, учат поздрави, изрази на благодарност и учтивост, основни интеракциски и трансакциски шеми поврзани со споделување на најосновни лични и семејни информации, информации за временските услови и за непосредната околина, за домот, за секојдневните активности (работа, хоби, пазарување, одење во ресторан), потоа учат да опишуваат предмети и места, да зборуваат за минати настани итн. Темите се општи, секојдневни, со културолошки и информативни податоци од светот. Најголемиот дел од текстовите се наменети за читање, но има и текстови за слушање. За жал, учебникот

засега не располага со аудиоматеријали од текстовите за слушање, но таа задача, секако, може да ја изврши лекторот, односно наставникот. Исто така, учебникот не располага со посебен дел посветен на граматичките содржини, но тие се инкорпорирани во секоја целина и се предаваат суптилно или експлицитно, низ соодветни примери.

Освен тематско-јазичните целини, учебникот содржи и фонетски делови (правилен изговор на гласовите, зборовите, речениците), а особен интерес привлекуваат и вежбите во чиј фокус се феминитивите, антонимите, синонимите. Ваквиот вид вежби претставуваат новина во однос на претходните учебници по македонски јазик за странци за почетно рамниште.

Генерално, вежбите во *Тешкото* се забавни и игровите, имаат потенцијал да ги стимулираат и да ги да ги мотивираат изучувачите, да поттикнуваат размислување, креативност, имагинација. Има вежби и задачи од најразновиден карактер: дополнување, поврзување, прашања и одговори, избирање зборови со слично или различно значење, трансформација на реченици. Целта на овие задачи е вежбање и подобро усвојување на содржините, а преку тоа, соодветно на рамништето, се помага и развојот на фонолошките, правописните, правоговорните, граматичките, социолингвистичките и прагмалингвистичките компетенции и вештини кај изучувачите.

Секоја лекција завршува со дел Страници за учење (А–И), а во рамките на лекциите има и делови за утврдување и за проверка на знаењето.

Целта на *Тешкото* е да ги оспособи изучувачите да ги развијат вештините зборување, слушање, пишување, читање и разбирање и со тоа да им овозможи да се служат со јазикот во основни комуникациски и животни ситуации и за едноставно изразување на чувствата и на мислите.

Овој учебник, иако е пишуван првенствено за потребите на Летната школа на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура, поточно за курсот по македонски јазик за семинаристите почетници, се разбира, би можел да биде погоден и соодветен и за индивидуална (за млади и возрасни кандидати заинтересирани за изучување на јазикот) и за институционална употреба (во странските лекторати по македонски јазик; во центрите за странски јазици во земјава и во странство) како учебно/наставно помагало.

Литература

- Алексова, Гордана (2019, 2022). *Лозје*. Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“. Скопје.
- Дучевска, Анета (2019). *Златоврв*. Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“. Скопје.
- *Заедничка европска референтна рамка за јазици: учење настава, оценување* (превод на CEFR) (2012). Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Мојсова-Чепишевска, Весна (2019, 2022). *Везилка*. Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“. Скопје.
- Саздов, Симон (2019, 2022). *Тешкото*. Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“. Скопје.

Stručni rad

UDK 811.163.4'373.2

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)

Sveučilište Ivana Franka u Lavovu

milav2000@yahoo.com

VRIJEDAN PRODUŽETAK DOBRIH TRADICIJA JUŽNOSLAVENSKE ONOMASTIKE

(Prikaz monografije: Novica Vujović. *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine*. Cetinje: FCJK, 2020. 195 str.)

Onimi su od davnina pružali znanstvenicima mogućnost da što detaljnije istraže elemente živog narodnog govora. Prenoseći se iz generacije u generaciju, iz jednog razdoblja jezičnog razvoja u drugo, iz jednog jezika u drugi u gotovo nepromijenjenom obliku, vlastita imena donijela su do današnjih dana važne podatke o promjenama koje je jezik doživio tijekom svog dugog razvoja. S obzirom na to, onimi predstavljaju najvrijedniji materijal za proučavanje povijesti jezika. A. Zubko smatra da onim sadrži podatke o obilježjima predmeta koji imenuje, o povijesnom dobu nastanka tog imena, o etničkoj skupini u kojoj se to ime pojavilo, jeziku na kojem je ime stvoreno i drugim aspektima (Зубко, 2007: 262). Iz generacije u generaciju vlastita imena davala su jezikoslovcima materijal za proučavanje fonetskih i morfoloških sustava određenog razdoblja razvoja raznih slavenskih jezika. Stoga ona sadrže bogate podatke ne samo o vlastitom porijeklu, već i o jeziku i kulturi naroda kojemu pripadaju. Napominjemo da vlastita imena pojedinih naroda mogu označavati kulturnu, vjersku, jezičnu i nacionalnu pripadnost svojih govornika (usporedi npr. varijante imena Ivan, uobičajene kod mnogih naroda, u bliskim jezicima hrvatskom i srpskom: Ivan i Jovan, već po obliku imena u tim jezicima moguće je odrediti nacionalnu pripadnost govornika).

Crnogorskim toponimima, posebno povijesnim, a s njima i nekim antroponimima kao jezičnim spomenicima, prijetio je zaborav i nestajanje. Autor djela „Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine“, Novica Vujović nastoji skrenuti pažnju znanstvenika na ova imena i opravdano se nada da će svojim radom pridonijeti očuvanju onima u riznici kulturne baštine Crnogoraca, budući da ti spomenici jezične kulture njegova naroda, zajedno s dijalektima, čine važan dio tradicijske kulture toga kraja. Recenzenti djela „Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine“ bili su znanstvenici poznati u

slavenskom svijetu: Adnan Ćirgić, Vukić Pulević, Katarina Lozić-Knezović. Kako navodi autor u uvodu svoje monografije, recenzenti su dali određene preporuke, zapažanja, sugestije koje je autor uvažio.

Novica Vujović je istraživao toponime i antroponime nekoliko manjih naselja u Crnoj Gori, posebno Čeva (Ozrinić), Barjamovice, Velestova i Markovine. Areal rasprostranjenosti onima odabranih za analizu, koje je autor proučavao, pripada jednoj od općina Cetinja, a govor Ozrinića, prvenstveno sela Čevo, dio je jugoistočnih crnogorskih govora.

Poznato je da onomastička proučavanja potvrđuju veliku privrženost čovjeka teritoriju na kojem živi, a snaga te povezanosti čovjeka s okolinom ogleda se upravo u onimima. Toponimijska građa koju je istraživač prikupio i analizirao u svojoj monografiji ima višestoljetnu povijest. S obzirom na to, on smatra neutemeljenim korištenje termina mikrotoponimi za te nazive (tim terminom se obično označavaju manji objekti koji su poznati samo lokalnim stanovnicima. – L. V.). Prema mišljenju onomastičara, nazivi kojima se bavio čine vrlo važan dio jezične građe crnogorskog jezika, svjedoče o posebnostima i originalnosti njegovih fonoloških i morfoloških sustava, onomastičarima, kao i povjesničarima jezika, dijalektolozima, geografima, etnolozima mogu ukazati na obilježja općeg društvenog statusa naselja, kulturnog identiteta ljudi određenog kraja, zbog čega su danas neprocjenjiv izvor informacija („Toponimi i antroponimi kao dio jezičnoga materijala prenose dragocjene sadržaje onomastičarima, proučavaocima istorije jezika i dijalektologije, geografima, etnolozima te predstavljaju pravi pokazatelj opštega socijalnog položaja naselja i identiteta ljudi određenoga područja“, str. 12). Generacije ljudi stvaraju, nasljeđuju, mijenjaju onime, nerijetko, osobito tijekom migracija, te ih prenose u novu sredinu. Ti se čimbenici nedvojbeno odražavaju u toponimima i antroponimima. Crnogorski onimi u tome nisu izuzetak.

Rad „Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine“ strukturiran je tradicionalno i sastoji se od dva glavna dijela. Prvi dio posvećen je toponimima, a drugi antroponimima. Na kraju djela nalazi se rječnik koji je sastavio autor, u kojem su abecednim redom prikazani obrađeni toponimi i antroponimi (660 toponima, 280 osobnih imena, od toga 180 muških, 100 ženskih).

Znanstvenikova se monografija temelji na bogatoj jezičnoj građi koju je sâm autor prikupio istražujući na terenu, a vezanoj za anketiranje niza govornika s proučavanog područja u razdoblju od 2011. do 2016. godine. Razmjena informacija, dobivenih tijekom terenskog istraživanja s kolegama filolozima, kako navodi autor, pridonijela je pravilnom tumačenju motivacije za imenovanje pojedinih predmeta, odgovarajućem prepoznavanju tvorbenih modela koji su u tu svrhu korišteni itd. Uzgred napominjemo da je autor uspio zabilježiti niz onima koji su danas poznati samo ograničenom krugu govornika i na

taj način sačuvati tu građu za buduća onomastička istraživanja, što recenziranom znanstvenom radu daje još veći značaj. Autor si je postavio cilj intervjuirati što veći broj ispitanika, čime je osigurana ne samo pouzdanost materijala prikupljenog za analizu, već je omogućeno i upoznavanje narodne etimologije prikupljenih imena. Uspoređujući rezultate provedene analize sa zaključcima srpskog etnologa Josipa Erdeljanovića, koje je on iznio u znanstvenu javnost još 1926. godine, autor primjećuje da je najveći dio onomastičke građe koju je iznio J. Erdeljanović sačuvan do danas. Međutim, u djelu J. Erdeljanovića pojedini nazivi pojavljuju se kao ojkonomi (iako to zapravo nisu bili od početka XX. stoljeća), a ne kao toponimi. Među znanstvenicima koji su zabilježili toponime Ozrinića, autor spominje Petra Pejovića, poznatog u znanstvenom svijetu kao sakupljač onima ovog kraja (Čeva i obližnja sela). Istina, P. Pejović je, za razliku od autora recenziranog djela, samo odabrao i zabilježio toponimijsku i antroponimijsku građu bez daljnje jezične analize.

Kako bi se uvjerio u potpunu pouzdanost naziva odabranih za analizu, autor ih je usporedio sa suvremenim katastarskim knjigama općine Cetinje. Sa zanimanjem se čitaju stranice knjige gdje se govori o motivaciji imenovanja pojedinog onima, primjerice, o prijelazu pojedinih antroponima u toponime, toponima u ojkonime ili hidronime, i obrnuto, o posebnostima imenovanja u skladu s reljefom i osobinama prostora, kao i nazivi naselja, motivirani imenom vlasnika zemlje ili po važnoj ulozi poljoprivrednih radova u društvenom životu Crnogoraca kroz povijest i dr. Autorova analiza potvrđuje da najčešće korišteni apelativi, koji su sastavnice onima, dokazuju da su zemljopisni faktori kraja i njegova morfologija odredili određene značajke lokalnog govora, naročito u pogledu leksičkih jedinica kojima se govornici služe za imenovanje pojedinih objekata. Tu se ubrajaju nazivi *glavica*, *rupa*, *kam*, *krš*, *ljut*, *ober* itd. Značajan skup ovih naziva i široke mogućnosti njihovog kombiniranja doveli su do pojave značajnog broja onima na ovim prostorima. Autor napominje da se velik broj ovih naziva proširio i na susjedna područja, a javljaju se ne samo u Cetinjskoj općini, već i u drugim dijelovima crnogorskog onomastičkog prostora, ali i šire, odnosno u štokavskom kraju i općenito, što je, smatramo, povezano s političkim migracijama s obzirom na tursku navalu, poslije s gospodarskim migracijama itd.

Autor opravdano veliku pozornost posvećuje tvorbenim sredstvima koja sudjeluju u tvorbi onima, među kojima su uobičajeni tradicionalni načini tvorbe: prefiksalni, sufiksalni i prefiksno-sufiksalni. Pritom izdvaja najproduktivnije sufikse: *-in(a)*, *-išt(e)*, *-ic(a)* i prefikse: *po-*, *raz-*, *za-*. Zanimljivi su i drugi načini tvorbe onima navedeni u monografiji, naročito uporaba toponimskih metafora vezanih za anatomske nazive: *Kurtača*, *Pizdača* i dr.

Drugi važan autorov zaključak o onimima odnosi se na fonološki sustav, odnosno sustav naglasaka i dužina. U proučavanim onimima potvrđeno je očuvanje staroštokavske akcentuacije s tri naglasaka u Barjamovici, Velestovu i Markovini, kao i postojanje dužina na slogovima koji prethode naglašenom slogu, a ne samo na slogovima koji su iza naglašenog, što je tipično za crnogorski standardizirani jezik. Brojni primjeri svjedoče o pojavi jekavskog jotovanja, svojstvenog crnogorskim dijalektima, karakterističnog za govor ovih prostora i normirani crnogorski jezik uopće: *Koža glavica; Kože rupe, Međeđa zgrada, Šednik, Šćepanov mramor, Četko* itd. Toponimi koje je autor prikupio iz Barjamovice, Velestova i Markovine uglavnom su vlastita imena slavenskog porijekla, zbog čega su vrijedan materijal za komparativnu slavistiku.

Evo nekoliko autorovih zapažanja o antroponimima. Imena, prezimena i nadimci koje analizira N. Vujović u proučavanom kraju svjedoče o velikom bogatstvu njihovih motivacijskih i rječotvornih modela. Ti modeli uvode čitatelja u slike života stanovnika tog kraja, vezane uz vjerovanja, načine gospodarenja, običaje i sustav vrijednosti koje su stanovnici naslijedili kroz povijest od svojih predaka.

Na temelju broja muških i ženskih prezimena u registru koji je znanstvenik sastavio i na temelju izvješća dobivenih od intervjuiranih osoba, N. Vujović je ustvrdio da su u sjećanju govornika između imena muškaraca i žena, predstavnika crnogorskih obitelji, sačuvana prvenstveno muška imena, što je, po njegovom mišljenju, posljedica postojanja višestoljetne moćne patrijarhalne tradicije u uređenju crnogorske zajednice uopće. Legende o porijeklu obitelji, razvoju njezinih genealoških linija svjedoče o temeljima i tradiciji crnogorskog društva tijekom njegovog dugog postojanja, koliko je konstantna bila njegova želja da sačuva općeprihvaćen poredak, pravila, običaje djedova i baka, da prenese njihove priče o prošlosti mlađim članovima obitelji itd. Tim se pričama starijih ljudi ispitanici i u naše vrijeme obraćaju mnogo češće nego bilo kojim povijesnim izvorima. Plemenski duh, stalna uključenost crnogorskog naroda u ratove s osvajačima (treba napomenuti da je Crna Gora stoljećima, barem u nekim svojim dijelovima, branila svoju nezavisnost od Turska, dok su se mnogo moćnije srednjovjekovne države pokoravale Turcima) odredila je stalnu potrebu da se budućim generacijama Crnogoraca dokazuje ideja nesalomljivosti crnogorskog naroda protiv mnogo moćnijeg neprijatelja. Takva je bila i ostala do danas filozofija postojanja crnogorskog roda, koja, nesumnjivo, sadrži uspomene o legendarnom duhu junaštva predaka.

U onomastikonu koji autor analizira značajno mjesto zauzimaju kršćanska imena i njihova analogna narodna imena. Autor istražuje utjecaj stranog jezika na crnogorsko imenoslovlje, analizira znatan broj kršćanskih grčkih

imena (Andri(j)a, Đordija/Đordije, Filip/Vilip, Luka, Mitar, Nikola, Pavle, Petar, Stevan, Šćepan, Todor, Vasilj, Anđelija/Anđe, Sofija), a također latinskih (Konstadin, Marko, Matija > Mato), i hebrejskih (Gavrile, Ili(j)a, Ivan, Jakov, Jevrem; Mihajlo; Ana, Ivana, Marija). Ova analiza je pokazala da su glavni načini tvorbe antroponima slaganje, sufiksacija i prefiksacija. Krsna imena i njihove brojne narodne varijante također svjedoče o utjecaju stranih jezika na crnogorsko davanje imena. Autor rada izdvojio je najčešće tvorbene osnove u muškim *Mil-* i *Rad-* i ženskim: *Mil-*, *Stan-*, *Vid-* imenima, kao i najčešće sufikse koji sudjeluju u njihovoj tvorbi: *-an*, *-in*, *-k (o)*, *-o (j) (e)* (za muška imena) i *an (a)*, *-ic (a)*, *-k (a)*, *-n (a)*, *-uš (a)* (za ženska imena).

Proučeni materijal omogućio je znanstveniku da zaključi da je prethodno, XX. stoljeće, unijelo određene promjene u tradicionalno crnogorsko imenoslovlje te regije. Neka tradicionalno korištena imena ili su veoma rijetko korištena ili su potpuno izašla iz upotrebe. Međutim, imenoslovlje Barjamoviće, Velestova i Markovine nije nadopunjeno modernim imenima, što je karakteristično za urbanu sredinu osobito posljednjih godina. U istraživanoj regiji nema antroponima izvedenih od imena poznatih sportaša, filmskih glumaca, glazbenika i sl. Međutim, ispostavilo se da je tradicija imenovanja dječaka imenima iz prethodnih razdoblja i danas živa. I danas stanovnici sela ovog kraja za svoju djecu (sinove) koriste imena popularnih osoba iz herojske prošlosti, a unuke nazivaju imenima svojih djedova. Autor rada obraća pažnju na fonološke i morfološke značajke, posebice dvosložnih imena, među kojima onimi, koji u nominativu jednine završavaju na *-o* (npr. Đuro; Pero), prevladavaju nad imenima na *-a* (npr. Nika; Toma), koja se koriste s kratkim silaznim naglaskom na prvom slogu.

Glavna je svrha prezimena, kao što je poznato, objediniti skupinu krvno povezanih osoba kako bi se razlikovala i suprotstavljala jedna obitelj drugoj uz pomoć ovog društvenog znaka. Dakle, u prezimenima koja autor analizira prevladavaju oblici koji se tvore od osobnog imena predstavnika određene obitelji: *Abramović*, *Vujović*, *Mitrović* itd. Prezimena s nastavkom *-ić* tradicionalna su u selima ovog kraja, a koriste se i u slučajevima kada se ističe očinstvo (usp. Drago Nikolin postaje Drago Nikolić).

Slijedeći ideje poznatog hrvatskog proučavatelja hrvatskih imena i prezimena, akademika Petra Šimunovića, autor se posvećuje semantičkoj analizi imena, a posebno zaštitničkih imena, crkvenih imena, osobnih imena izvedenih od fitonima, imena prema značenju riječi *oganj* i *grom*, imena izvedenih od apstraktnih naziva, toponima i dr. Ovaj materijal upoznaje nas s važnim činjenicama, vezanim za osobitosti njihova nastanka, razvoja i uporabe u proučavanome kraju.

Autor je pokušao istražiti crnogorske nadimke Barjamovice, Velestova i Markovine. Zanimljivo je da sugovornici najčešće nisu navodili onomastičke nadimke članova svoje obitelji, osobito u slučajevima kada su ti onimi sadržavali prezirnu ili pogrdnu konotaciju. Pa ipak, autor je uspio zapisati jedan dio njih i doći do zaključka da su među imenima koja je zabilježio najčešći nadimci s nastavkom *-o*, *-ko* (muški: *Miško* od *Čedomira*, *Mujo*, *Raco* od *Radmir*, *Turo* od *Petar* itd.), *-e*, *-a* (ženski: *Caje* od *Stanka*, *Koke*, *Minja* od *Jovanka*, *Pave* od *Pavuša*, *Dese* od *Desanka*, *Jela* od *Jelena* itd.).

Listajući stranice monografije saznajemo činjenice, koje se odnose ne samo na onimsku ili jezičnu građu, već i na povijesne podatke i podatke o kulturi i stvarnosti, vezane za život stanovnika sela Barjamovice, Velestova i Markovine. Onimi, analizirani u radu Novice Vujovića, imaju i nacionalne i regionalne karakteristike. I na malom prostoru autor je uspio prikupiti i obraditi oko tisuću toponima i antroponima kao prirodnog dijela crnogorskog onomastikona. Naravno, htjela bih vidjeti u knjizi jasniju semantičku analizu nekih imena, pažljiviji osvrt na njihovu etimologiju, detaljniji pregled izvanjezičnih i sociolingvalnih faktora koji su doveli do pojave ovog ili onog onima. U proučavanju antroponima autor bi se trebao donekle dotaći i rodnog aspekta.

Monografija crnogorskog istraživača Novice Vujovića nastavlja najbolje tradicije južnoslavenske onomastike, bogat je izvor činjenične građe, važne za buduća onomastička istraživanja, pridonosi pravilnom tumačenju motivacije za imenovanje objekata ili stanovnika kraja, kao i opredjeljenju modela tvorbe riječi koji se koristi u tu svrhu. Znanstvenik je zabilježio niz onima, danas poznatih samo ograničenom krugu govornika i tako sačuvao ovu bogatu građu za riznicu tradicijske kulture Crne Gore. Kolegi Novici Vujoviću želimo nova znanstvena dostignuća u oblasti onomastike i nadamo se njegovom budućem kvalitetnom istraživanju bogate crnogorske onomastike.

Literatura

- Зубко, А. (2007). „Українська ономастика: здобутки і проблеми“. In: *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методіки*. Зб. наук. пр. Вип. 15, с. 262–277.

Stručni rad

UDK 94(497.16)“1939/1945”

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**VRIJEDNA BATRIĆEVIĆEVA MONOGRAFIJA
O „NAJSTARIJOJ MRŽNJI“ U CRNOJ GORI
U DRUGOME SVJETSKOM RATU**

(Boban Batrićević, *U kandžama jevrejske aždaje: antisemitska propaganda u Crnoj Gori u Drugome svjetskom ratu*, FCJK, 2021)

Jedan od likova Džojsova *Uliksa* veli da Irska nikad nije proćerivala Jevreje, ali samo zato što im nikad nije dozvolila da se nasele u njoj. Ni u Crnoj Gori nije bilo Jevreja, no antisemitizma ipak jeste. Pišući o izlivima antisemitizma u Crnoj Gori 90-ih godina XX vijeka, Mirko Kovač je zapisao: „Svatko će se zapitati otkuda u Crnoj Gori antisemitizam kad je ondje možda prošao jedan Židov, ali tko god zna kako se i kad javlja ta ‘najduža mržnja’, neće biti sasma začuđen, jer se antisemitizam često širio upravo u provincijama gdje Židova nije bilo, niti njihovih banaka, prljavog novca, kapitala, lihvarenja, itd., što samo po sebi govori da su stvari fantomske prirode i djelo proroka mržnje i njihove propagande.“

S temom antisemitizma u Crnoj Gori – antisemitizma u zemlji koja kroz svoju istoriju, od prvih antičkih tragova pa do danas, nije imala brojniju populaciju Jevreja – prvi se temeljnije uhvatio u koštac mladi historičar prof. dr Boban Batrićević, dajući naučno utemeljenu analizu antisemitske propagande u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskoga rata, ali i precizno uočavajući da je ta „najstarija mržnja“ samo jedna, možda i izvorna, forma ideologije, s čijim se dugačkim kracima suočavamo i u naše dane.

Monografija Bobana Batrićevića *U kandžama jevrejske aždaje: antisemitska propaganda u Crnoj Gori u Drugome svjetskom ratu*, objavljena u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, prvorazredni je naučni poduhvat, budući da je njome osvijetljen dosad neistražen segment crnogorske istorije tokom Drugoga svjetskoga rata. Recenzenti izdanja su ugledni historičari iz inostranstva, prof. dr Ivo Goldstein (Filozofski fakultet, Zagreb), prof. dr Jovan Byford (Open University, London) i prof. dr František Šístek

(Karlov univerzitet, Prag), koji je i autor iscrpnoga predgovora u kojem je dat pregled istorije Jevreja u Crnoj Gori.

U sedam poglavlja monografije – odnosno „sedam poglavlja jedne iste povesti“, kako autor slijedeći Kiša koncipira svoju knjigu – Batrićević na temelju proučene arhivske građe, osobito štampe, rekonstruiše prisustvo antisemitizma u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskoga rata, notirajući sve važnije pojave i procese vezane za taj fenomen. Njegovoj pažnji ne izmiču ni krupne istorijske pojave, ali ni detalji koji bi možda izmakli pažnji istoričara zainteresovanog samo za suhu istorijsku hronologiju. Nakon uvoda u kojem je ponudio detaljni osvrt na pojam antisemitizma, njegovo mjesto u crnogorskoj istoriji i teorijsko-metodološki pristup istraživanju, u prvome poglavlju knjige Batrićević daje širi plan istorijskih zbivanja, opisujući ratne prilike i osvjetljavajući činjenicu da je antisemitizam u Crnoj Gori zapravo imao antikomunističku osnovu, locirajući njegove centre u krugovima okupatora – talijanskih i potom njemačkih – i kolaboracionista, i to u prvome redu onih povezanih s četničkim pokretom. Drugo poglavlje knjige posvećeno je mehanizmima antisemitske propagande usmjerenim na ličnost Moša Pijade, kao svojevrsnoga „simbola zla“, one tačke koja sjedinjuje najgore karakteristike komunizma i jevrejstva. Treće poglavlje osvjetljava ulogu Srpske pravoslavne crkve u širenju antisemitske propagande, čiji su protagonisti bili i mitropolit Joanikije Lipovac, ali i jedan dio njegova sveštenstva, koji je svoj antisemitizam stavljao u funkciju borbe protiv partizanskoga pokreta i navodne zaštite „tradicionalnih vrijednosti“, „srpstva i pravoslavlja“. Četvrto poglavlje knjige bavi se predstavama o Jevrejima i jevrejskoj istoriji u propagandi kolaboracionističkih krugova, dok je u petom i šestom poglavlju predočena vizura antihitlerovske koalicije i sila Osovine u crnogorskoj kolaborantskoj štampi, uz izrazitu crno-bijelu karakterizaciju: slavljenje Hitlera i njegovih saveznika, u čemu se proslavio i mitropolit Joanikije Lipovac, i, s druge strane, optužbe za zločine na račun antihitlerovske koalicije i navodno njihovo služenje jevrejskome kapitalu. Posebno je zanimljiv sedmi, završni segment knjige u kojem su predstavljene antisemitske predstave u propagandnim pjesmama i popularnim novinskim književnim formama.

Da je riječ o izuzetnoj studiji i važnome iskoraku savremene crnogorske historiografije, potvrđuju i prikazi monografije, čiji su autori ugledni intelektualci Filip David i Žarko Korać. Jedan od najznačajnijih savremenih južnoslovenskih pisaca, Filip David o monografiji je zapisao: „Dugujemo zahvalnost profesoru Batrićeviću što je ovom temeljitom, detaljnom i značajnom studijom upozorio koliko može biti opasno povampirenje ovih ideologija u vremenima kada politički manipulatori po svaku cenu žele da se domognu vlasti ili svoju totalitarnu vlast učvrste. I tu opomenu valja stalno imati na umu.“ Pro-

fesor Univerziteta u Beogradu, Žarko Korać se u prikazu knjige osvrnuo na posebno važnu vrijednost suprotstavljanja trendu istorijskoga revizionizma: „Ali studija Bobana Batrićevića ima i jednu dodatnu, rekao bih dragocenu vrednost. Na prostoru bivše Jugoslavije istorijski revizionizam u tumačenju toka Drugog svetskog rata daleko je odmakao. Pre svega u Srbiji, Hrvatskoj i BiH. To nije mimoišlo ni Crnu Goru. Uložen je trud da se kolaboracija tokom Drugog svetskog rata prikaže kao patriotizam, a osuđeni ratni zločinci kao borci za slobodu. (...) Branioci kolaboracije u osnovi brane i rasne zakone i nasilje prema njima, iako o tome nikada ne govore. Zato studija Bobana Batrićevića jeste i korisno podsećanje na to šta su bile politike Nemačke i Italije u Drugom svetskom ratu i šta je bila njihova diskriminatorna rasna politika, koja će dovesti do miliona ubijenih ljudi. I ko su bili pomagači te politike u Crnoj Gori. Moram na kraju reći da u današnjim uslovima istorijskog revizionizma i podrške kolaboracionistima iz Drugog svetskog rata treba imati i građanske hrabrosti i intelektualnog poštenja da se uradi ovakva studija.“

U svojoj izvrsnoj monografiji Boban Batrićević je pokazao kako je antisemitizam u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata imao različite faze i bio direktna posljedica nazora i vrijednosti okupacionih sila, no i kako je nasuprot snažnoj propagandistici izostalo opipljivije ukorijenjivanje toga narativa u Crnoj Gori. No, posebna je vrijednost ove knjige što postojanu „banalnost zla“ demistifikuje ukazujući na to da su korijeni ideologije fašizma te njegovi mehanizmi dehumanizacije protivnika, žilaviji nego što nam se to čini na prvi pogled te da je ta ideologija u samoj srži i najnovijih društvenih procesa u regionu. Batrićevićeva demistifikacija zla danas je koliko važno podsećanje na prošlost, toliko i znakovito upozorenje na ono što dolazi.

ARHIVA

UDK 323.1(497.16)''2002/2006''

Branislav MAROVIĆ

**CRNOGORSKO NACIONALNO PITANJE PREMA POPISIMA
STANOVNIŠTVA I GLASANJA NA VIŠESTRANAČKIM
PARLAMENTARNIM IZBORIMA 2002. I 2006. GODINE***

Poslije socijalističkog perioda 1945–1989. godine i vladavine KP/SK Crne Gore došlo je do smjene komunističke jednopartijske vlasti uvođenjem višepartijskog sistema. Osnovane su političke stranke: Liberalni savez Crne Gore, u januaru 1990. godine, Narodna stranka, u maju 1990, Socijalistička partija, u julu 1990, odnosno od 27. jula Socijaldemokratska partija reformista, zatim su osnovane Partija socijalista, Stranka nacionalne ravnopravnosti i Nezavisna organizacija komunista. Na čelu Saveza komunista Crne Gore došli su neokomunisti koji su tzv. Antibirokratskom revolucijom oborili višedecenijsku vlast komunista.

Na prvim višestranačkim izborima održanim 9. decembra 1990. godine Savez komunista Crne Gore je od ukupnog broja od 125 poslanika, osvojio 83 mandata, Savez reformskih snaga Jugoslavije (koalicija Liberalnog saveza, Socijaldemokratske partije, Partije socijalista, Nezavisne partije komunista, Stranke nacionalne ravnopravnosti) 17, Narodna stranka 13 i Demokratska koalicija (koja je objedinila dvije muslimanske i jednu albansku partiju) 12 poslanika.¹

Savez komunista Crne Gore, odnosno kasnije Demokratska partija socijalista Crne Gore, kao pobjednik na izborima vršila je i vrši vlast u višedecenijskom periodu u kojem su obavljani zvanični popisi stanovništva Crne Gore, na kojima je došlo do osjetnog povećanja broja stanovnika koji su se izjasnili pripadnicima srpske nacionalnosti.

Pošto je naša tema posvećena odnosu crnogorskih komunista prema CNP smatramo da je potrebno odgovoriti na pitanje zašto se broj stanovnika Crne Gore koji su se nacionalno izjasnili Srbima povećao za skoro tri puta na postkomunističkim popisima stanovništva Crne Gore. Ova uporedna analiza potrebna je i zbog toga što su popisi stanovništva u socijalističkom periodu ocijenjeni od nekih novoformiranih političkih stranaka nedemokratskim, jer

* Objavljeno u: Dr Branislav Marović, *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919–1989*, Centar za geopolitiku – Nikšić, Podgorica, 2017, str. 165–183.

¹ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica, 2015, str. 410.

su navodno obavljani pod određenim komunističkim pritiskom. Prvo ćemo prikazati rezultate popisa stanovništva Crne Gore na nacionalnoj osnovi na popisima 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. godine i uporediti sa popisima 1991, 2003. i 2011. godine obavljenim poslije pada komunista. To upoređenje za postkomunistički period dajemo na osnovu nacionalnog izjašnjavanja po popisima naselja i upoređujemo sa rezultatima glasanja na parlamentarnim izborima i političkim strankama koje zastupaju srpsku opciju i uglavnom negiraju postojanje crnogorske nacije. Rezultati te analize daju odgovor na pitanje ko su zapravo ti stanovnici, državljani Crne Gore, koji se nacionalno izjašnjavaju Srbima. Ti državljani Crne Gore u socijalističkom sistemu su se nacionalno izjašnjavali kao Crnogorci, sada su u višepartijskom sistemu postali Srbi, glasajući za prosrpske političke partije u Crnoj Gori. Tako je politička pripadnost crnogorskih državljana određivala njihovo nacionalno izjašnjavanje. Jaki politički uticaj prosrpskih stranaka i srpskih nacionalističkih krugova bio je osnovni razlog da se dotadašnji nacionalni Crnogorci izjasne nacionalnim Srbima. To „prestrojavanje“ Crnogoraca u Srbe nije u prošlosti Crne Gore bilo prvi put. Imala je Crna Gora takvih Srba u svim istorijskim prelomnim prekretnicama crnogorskog naroda kada se odlučivalo o njenoj državnosti – 1918. i 2006. godine, pa i 1945. godine, ali ovog puta ta kretanja su bila u obrnutom smjeru u korist crnogorske nacije.

Na popisu stanovništva Crne Gore 1948. godine Srba je bilo svega 1,8%. Da li je to bio odraz crnogorske sklonosti da se mijenja sopstveni nacionalni identitet zavisno od toga koja nacija drži vlast u državi ili je to bio rezultat realnog stanja? Skloni smo da vjerujemo da je za takav rezultat bio odlučan prvi razlog. Najvećim životnim uspjehom smatra se u Crnoj Gori popeti se na što višu stepenicu vlasti. Zato su Crnogorci tako lako mijenjali svoju nacionalnu pripadnost.

Istoričar Živko M. Andrijašević je zapazio još jedan fenomen kod Crnogoraca, sličan ovom o kojem smo govorili, koji se takođe odnosi na CNP: o tom fenomenu on kaže: „Vjerovatno da nigdje, osim u Crnoj Gori, osjećaj nacionalne posebnosti ne podrazumijeva i težnju za državnom posebnosti. Postoji, naime, veliki broj građana Crne Gore koji odbacuju ideju crnogorske državne nezavisnosti ili su prema njoj indiferentni, dok se istovremeno izjašnjavaju kao Crnogorci“.²

Andrijašević dalje konstatuje da: „Nijedna crnogorska vlast – od kralja Nikole do danas, nije planski i sistematski radila na promjeni ovakve naopake svijesti, pa su Crnogorcima uvijek bili bliži ‘opšti interesi’ od sopstvenih“.³

² Živko M. Andrijašević, *Nacija s greškom*, Cetinje, 2004, str.9.

³ *Isto*, 17.

Ova konstatacija Živka Andrijaševića posebno se može primijeniti na crnogorske komuniste koji u toku svog sedamdesetogodišnjeg postojanja, odnosno četrdesetpetogodišnje vladavine (1945–1989) nijesu uspjeli da naučno teoretski oblikuju i utemelje svoje poglede o postanku i razvoju crnogorske nacije. Tako se teoretski doprinos crnogorskih komunista crnogorskom nacionalnom pitanju može svesti na nekoliko radova koji ni po kvalitetu ni po obimu ne mogu zadovoljiti naučne potrebe.⁴

U toku četrdesetpetogodišnjeg perioda vladanja socijalističkog sistema i u posljednjoj dekadi XX vijeka, kao i u prvih jedanaest godina XXI stoljeća obavljeno je u Crnoj Gori ukupno osam popisa stanovništva. Od toga pet u socijalističkom periodu i tri u periodu vladanja višestranačkog parlamentarizma. Dajemo pregled tih popisa prema nacionalnoj pripadnosti i to samo za one stanovnike Crne Gore koji su se izjasnili kao Crnogorci, Srbi i Jugosloveni.

TABELA br. 2 NACIONALNO IZJAŠNJAVANJE STANOVNIŠTVA

Godina popisa	Crna Gora Ukupno stanovnika	Crnogorci	Procenat	Srbi	Procenat	Jugosloveni	Procenat
1948.	377.189	342.009	90,67	6.707	1,78	---	---
1953.	419.873	364.029	86,70	13.855	3,30	6.424	1,53
1961.	471.894	384.121	81,40	14.156	3,00	1.559	0,33
1971.	529.604	355.632	67,15	39.512	7,46	10.943	2,07
1981.	584.310	400.488	68,54	19.407	3,32	31.243	5,35
1991.	615.035	380.467	61,86	57.453	9,34	26.159	4,25
2003.	620.145	267.669	43,16	198.414	31,99	1.860	0,30
2011.	620.029	278.889	44,98	178.134	28,73	1.903	0,31

Iz popisa stanovništva 1948, 1953. i 1961. godine vidljiv je visok procenat učešća građana Crne Gore koji su se izjasnili kao Crnogorci. U periodu 1971–1991. godine u kojem su obavljena tri popisa stanovništva došlo je do pada broja Crnogoraca za 19,54% u poređenju sa prethodnim periodima. U posljednjem posmatranom periodu 1991–2011. godine obavljena su dva po-

⁴ Niko još u Crnoj Gori, ali i van nje, nije do sada doktorirao na crnogorskom nacionalnom pitanju. Za druge bivše jugoslovenske republike, sada nezavisne države, to se ne može reći. Komunisti nijesu ostvarili, iako su sebi bili postavili zadatak, da objave kapitalni projekat – višetomnu *Istoriju Crne Gore*, koja bi pored ostalog, naučno prikazala i objasnila porijeklo i istorijski hod crnogorske nacije.

pisa stanovništva u kojima je broj Crnogoraca smanjen za 16,88%. Crnogorci kao nacija su zadržali najveću brojnost, ali su izgubili nadpolovičnu većinu (44,98%). U ovom vremenskom rasponu, kao što smo već to naglasili u prethodnim djelovima ovog rada, došlo je do veoma jakih nacionalističkih talasanja na prostorima tadašnje zajedničke države Jugoslavije, koji su zahvatili i Crnu Goru, posebno 1971. i 1989. godine i uslovili pad komunističke vlasti. Takvi burni politički obrti, kada je borba za srpstvo bila najjača preokupacija određenih nacionalističkih snaga, uticala je na smanjenje broja Crnogoraca na popisu stanovništva 2003. godine i na gubitak primata većinskog naroda u Crnoj Gori, jer je njegovo učešće u ukupnom stanovništvu smanjeno na 43,16%.

Na popisima stanovništva u postsocijalističkom periodu koji su obavljani 1991, 2003. i 2011. godine iz svake opštine po popisnim godinama dajemo po tri popisna naselja, i to opštinu i u njoj dva popisna naselja, gdje su se izjašnjavali stanovnici crnogorske i srpske nacionalnosti i Jugosloveni.

TABELA br. 3 NACIONALNO IZJAŠNJAVANJE U OPŠTINAMA I U DVA POPISNA NASELJA

Opština i popisno naselje	Popisna godina	Ukupno stanovnika	Crnogorci %	Srbi %	Jugosloveni %
Andrijevića	1991.	6.696	84,19	13,54	1,06
	2003.	5.785	25,13	69,61	0,05
	2011.	5.071	32,46	61,80	1,06
Bojovići	1991.	131	74,81	23,66	1,53
	2003.	123	6,25	93,75	---
	2011.	33	---	96,96	---
Kralje	1991.	279	60,30	37,90	0,35
	2003.	228	21,92	75,87	---
	2011.	205	43,90	53,65	---
Bar	1991.	37.321	50,89	9,79	7,33
	2003.	40.037	47,25	27,68	0,41
	2011.	42.048	46,50	25,34	0,25
Mišići	1991.	148	63,51	33,11	0,68
	2003.	253	43,87	50,59	1,19
	2011.	224	45,09	47,32	---
Gluih Do	1991.	159	88,68	---	---
	2003.	176	61,93	21,02	---
	2011.	113	69,03	21,24	---
Berane	1991.	38.953	59,03	7,29	1,81
	2003.	35.068	25,52	46,51	0,21
	2011.	33.971	26,02	42,95	0,01

Crnogorsko nacionalno pitanje prema popisima...

Mezgalje	1991.	242	60,33	39,25	---
	2003.	207	31,40	60,86	---
	2011.	174	49,43	47,13	---
Lubnice	1991.	244	75,40	24,18	0,40
	2003.	245	42,04	54,28	0,81
	2011.	229	47,16	51,53	---
Bijelo Polje	1991.	55.268	49,22	7,57	0,58
	2003.	50.287	17,77	40,32	0,05
	2011.	46.549	18,92	35,58	0,06
Tomaševo	1991.	275	99,27	0,73	---
	2003.	282	29,43	67,35	0,35
	2011.	243	46,50	46,09	---
Pavino Polje	1991.	350	67,71	27,42	2,85
	2003.	294	17,34	76,53	---
	2011.	142	15,49	61,97	---
Budva	1991.	11.717	62,52	22,47	8,62
	2003.	15.909	45,33	40,87	0,63
	2011.	19.218	48,19	37,71	0,39
Bečići	1991.	726	54,41	33,33	6,47
	2003.	771	34,24	52,53	0,65
	2011.	895	40,56	43,69	12,83
Sveti Stefan	1991.	421	37,29	37,53	0,24
	2003.	411	26,52	62,29	---
	2011.	364	34,89	56,59	---
Cetinje	1991.	20.307	93,02	2,61	1,61
	2003.	18.482	90,67	4,62	0,15
	2011.	16.657	90,54	4,36	0,10
Rijeka Crnojevića	1991.	340	88,82	6,76	1,17
	2003.	216	76,85	15,74	0,46
	2011.	175	68,00	20,00	---
Čevo	1991.	95	96,84	3,15	---
	2003.	62	93,55	---	---
	2011.	61	98,36	---	---
Danilovgrad	1991.	14.718	89,87	5,89	1,78
	2003.	16.523	67,84	25,51	0,18
	2011.	18.472	64,19	27,07	0,16
Slap	1991.	46	97,83	---	---
	2003.	40	72,50	22,50	---
	2011.	50	46,00	28,00	„Z“
Spuž	1991.	1326	90,57	3,69	2,79
	2003.	1529	56,63	33,22	---
	2011.	1696	54,89	37,50	---

Branislav MAROVIĆ

Herceg Novi	1991.	27.593	40,79	30,91	19,00
	2003.	33.034	28,60	52,88	0,82
	2011.	30.864	33,68	48,89	0,51
Zelenika	1991.	1204	41,02	34,88	18,35
	2003.	1444	28,39	52,98	0,83
	2011.	1431	30,40	53,88	0,49
Sutorina	1991.	489	47,65	37,63	12,27
	2003.	607	21,75	66,23	0,33
	2011.	670	23,88	56,42	„Z“
Kolašin	1991.	11.120	93,15	4,34	1,32
	2003.	9.949	50,65	44,77	0,34
	2011.	8.380	57,42	35,75	0,26
Mateševo	1991.	86	93,02	5,81	---
	2003.	97	40,21	57,73	---
	2011.	68	54,41	38,24	---
Međuriječje	1991.	139	90,65	6,47	---
	2003.	114	36,84	60,53	---
	2011.	84	44,05	42,86	„Z“
Kotor	1991.	22.410	55,24	5,14	18,35
	2003.	22.947	46,81	30,91	0,73
	2011.	22.601	48,88	30,57	0,41
Kavač	1991.	466	40,99	13,95	10,94
	2003.	443	37,92	20,32	0,45
	2011.	671	36,96	27,42	„Z“
Prčanj	1991.	1213	51,44	6,51	22,34
	2003.	1244	47,51	21,46	0,96
	2011.	1130	47,35	22,48	0,62
Mojkovac	1991.	10.830	92,50	5,17	1,14
	2003.	10.066	54,77	41,12	0,20
	2011.	8.622	59,12	35,37	0,23
Podbišće	1991.	657	86,91	6,84	4,71
	2003.	671	50,37	44,56	0,30
	2011.	658	59,73	36,17	---
Polje	1991.	413	89,10	7,99	0,24
	2003.	1506	64,87	31,08	0,07
	2011.	1281	67,53	28,34	„Z“

Crnogorsko nacionalno pitanje prema popisima...

Nikšić	1991.	74.706	88,17	5,71	1,78
	2003.	75.282	62,64	26,74	0,35
	2011.	72.443	63,70	25,31	0,22
Donje Crkvice	1991.	97	69,07	30,92	---
	2003.	76	11,84	88,16	---
	2011.	49	20,41	77,55	---
Orah	1991.	157	92,36	5,0	1,91
	2003.	132	66,67	15,91	---
	2011.	99	75,76	15,15	„Z“
Plav	1991.	19.305	18,22	1,44	0,51
	2003.	13.805	5,54	18,93	0,35
	2011.	13.108	6,27	15,87	0,02
Mašnica	1991.	352	94,32	5,40	0,28
	2003.	299	26,76	70,90	0,33
	2011.	262	19,47	76,34	---
Murino	1991.	538	89,96	3,53	1,67
	2003.	545	23,85	70,83	---
	2011.	462	31,39	63,42	---
Plužine	1991.	5.247	91,61	6,63	0,57
	2003.	4.272	32,61	60,51	0,19
	2011.	3.246	27,79	65,65	0,03
Borkovići	1991.	174	88,51	9,77	---
	2003.	131	41,98	58,02	---
	2011.	82	15,85	80,49	---
Smriječno	1991.	116	90,51	7,75	0,86
	2003.	81	20,99	60,49	3,70
	2011.	63	„Z“	90,48	---
Pljevlja	1991.	39.593	55,35	24,22	2,06
	2003.	35.806	21,52	60,11	0,14
	2011.	30.789	24,34	57,06	0,06
Otilovići	1991.	305	54,75	42,29	2,95
	2003.	233	34,33	56,22	---
	2011.	245	28,57	42,86	„Z“
Šula	1991.	595	23,19	74,12	0,34
	2003.	462	24,89	73,38	---
	2011.	340	28,53	68,53	---

Branislav MAROVIĆ

Podgorica	1991.	152.025	72,22	7,73	3,31
	2003.	169.132	56,96	26,27	0,29
	2011.	185.937	57,35	23,26	0,17
Crnci	1991.	205	72,68	13,17	5,85
	2003.	220	58,64	34,55	---
	2011.	182	62,64	6,59	---
Ubli	1991.	339	94,69	3,54	---
	2003.	341	52,20	43,11	---
	2011.	227	32,16	64,76	---
Rožaje	1991.	22.976	6,65	0,71	0,60
	2003.	22.693	1,94	3,98	---
	2011.	22.964	1,75	3,58	---
Bukovica	1991.	717	23,85	0,71	---
	2003.	576	3,99	15,12	---
	2011.	529	1,32	0,33	---
Koljeno	1991.	599	0,50	0,33	---
	2003.	630	0,48	0,16	---
	2011.	691	0,72	0,72	---
Šavnik	1991.	3.690	93,00	5,14	0,86
	2003.	2.941	46,83	47,44	0,54
	2011.	2.070	53,77	42,42	0,14
Duži	1991.	197	95,43	3,04	1,52
	2003.	155	48,39	50,97	---
	2011.	99	31,31	66,67	---
Timar	1991.	111	90,09	9,01	---
	2003.	106	48,39	50,97	---
	2011.	83	40,96	51,81	---
Tivat	1991.	11.429	33,50	15,30	20,53
	2003.	13.630	29,95	35,19	0,52
	2011.	14.031	33,25	31,61	0,43
Krašići	1991.	114	10,53	19,30	56,14
	2003.	151	27,15	24,50	0,66
	2011.	130	33,85	20,77	---
Radovići	1991.	374	38,50	39,30	12,83
	2003.	560	22,86	51,43	1,79
	2011.	515	24,27	42,72	---

Crnogorsko nacionalno pitanje prema popisima...

Ulcinj	1991.	24.217	12,37	1,67	4,92
	2003.	20.290	11,93	7,44	0,11
	2011.	19.921	12,40	5,70	0,04
Donji Štoj	1991.	845	0,77	0,41	0,43
	2003.	134	3,73	1,49	---
	2011.	1120	4,64	5,70	---
Kručë	1991.	190	6,84	2,63	8,94
	2003.	161	20,50	17,39	---
	2011.	142	20,42	5,63	---
Žabljak	1991.	4.914	91,07	7,33	1,08
	2003.	4.204	43,03	50,26	0,05
	2011.	3.569	50,40	41,30	„Z“
Virak	1991.	134	64,7	33,58	0,74
	2003.	117	40,17	59,82	---
	2011.	88	39,77	54,55	---
Pitomine	1991.	204	72,05	21,07	6,37
	2003.	159	54,71	40,25	---
	2011.	128	63,28	29,69	---

Iz tri popisa stanovništva i njihovog nacionalnog izjašnjavanja u opštinama i popisnim naseljima vidljiv je najveći pad broja Crnogoraca i Jugoslovena a porast broja Srba, posebno popisom 2003. godine. O uzrocima tog pada Crnogoraca i Jugoslovena već smo pisali. Najveće smanjenje broja Crnogoraca bilo je na popisu 2003. godine u opštinama Andrijeвица, Plužine, Šavnik, Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Pljevlja, Berane i Bijelo Polje od 59,06% do 31,45%. U Nikšiću, Danilovgradu, Budvi, Plavu, Podgorici, Herceg Novom, Kotoru, Ulcinju, Rožajama, Baru, Tivtu i Cetinju to smanjenje kretalo se od 25,53% do 0,65%.

Od popisnih naselja najveće smanjenje broja Crnogoraca bilo je na popisu 2003. godine u Tomaševu i u opštini Bijelo Polje, za 69,84% u odnosu na popis iz 1991. godine. U opštini Plužine u Smriječnom ta razlika je iznosila 69,52 odsto u korist Srba. U Bojovićima, opština Andrijeвица, broj Crnogoraca je smanjen za 68,35 odsto u 2003. godini u odnosu na stanje u 1991. godini. Iz tabele se vidi da je na popisu stanovništva 2003. godine došlo do drastičnog smanjenja broja Crnogoraca u opštinama na sjeveru Crne Gore. Takođe i broj Jugoslovena je smanjen ovim popisom i to u svim crnogorskim opštinama u odnosu na popis 1991. godine. U posmatranom periodu 1990–2011. godine u Crnoj Gori je održano osam višestranačkih parlamentarnih izbora.

Popisi stanovništva 1991. i 2003. godine pokazali su najveće promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva Crne Gore zato ćemo ih uporediti sa rezultatima višestranačkih parlamentarnih izbora održanim 2002. i 2006. go-

dine. Dakle, izbora koji su održani prije i poslije popisa stanovništva i to onih političkih parlamentarnih stranaka koje su u svojim partijskim statutima i u praktičnom radu zastupale politiku održanja jugoslovenske zajednice i države sa Srbijom i u svom nazivu obično imale prosrpski prefiks. U tabeli broj 4 dat je popis Crnogoraca, Srba i Jugoslovena 1991. i 2003. godine u opštini i u dva njena popisna naselja i rezultati parlamentarnih izbora 2002. i 2006. godine prosrpskih stranaka: Socijalističke narodne partije (SNP), Srpske radikalne stranke (SRS), Srpske liste (SL), Patriotske koalicije za Jugoslaviju (PKZJ), Srpske narodne stranke (SNS), Socijalističke partije Jugoslavije sa komunistima (SPJSK), Narodne stranke (NS), Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), Građanske partije (GP). Jugosloveni su se prvi put u popisnim obrascima pojavili na popisu stanovništva 31. marta 1953. godine i to kao „neopredijeljeni“, što je značilo da taj građanin nije bliže nacionalno opredijeljen. Popisima iz 2003. i 2011. godine kategorija „Jugosloven“ posebno je stavljena u popisnom izjašnjavanju građana.

Svim ustavima, bilo da se radi o saveznom (jugoslovenskom) ili republičkim, bilo je zagarantovano pravo građanima na potpunu slobodu izjašnjavanja svoje nacionalne pripadnosti. Na osnovu tih ustavnih odredaba popisivač je bio dužan da izjašnjavanje građanina na nacionalnoj ili etničkoj osnovi upiše onako kako se građanin izjasnio. Građanin je prema ustavima mogao da se ne izjašnjava kojoj naciji (narodu), odnosno etničkoj grupi pripada. Popisivaču je bilo zabranjeno zakonom da utiče na građanina da se protiv svoje volje izjašnjava o nacionalnoj pripadnosti. Prema tome, građanin je bio zaštićen u svojim pravima da se slobodno nacionalno izjašnjava. Tadašnja komunistička vlast, poštujući ustavne i zakonske norme, obavljala je popise stanovništva obezbjeđujući građanima pravo na slobodno, demokratsko izjašnjavanje.

Pošto su komunisti dugo već imali ustaljene i politički utvrđene stavove o CNP, koje su sprovodili i po potrebi branili, teško je prihvatiti ocjene nekih političkih partija date u postsocijalističkom periodu višestranačkog parlamentarizma da su ti popisi stanovništva bili nedemokratski i nerealni u odnosu na tako mali procenat Srba u Crnoj Gori. Nacionalno pitanje za komuniste uopšte, a za crnogorske posebno, nije bilo prvorazredno pitanje. Komunisti su kao dogmatičari vjerovali samo u svoj internacionalizam i klasnu pripadnost kojom su željeli u zajedničkom interesu svjetskog proleterijata uspostaviti komunistički sistem, koji su smatrali boljim i pravednijim od kapitalističkog. Parole „Proleterii svih zemalja ujedinite se“ i „Amerika i Engleska biće zemlja proleterska“ bile su uobičajene na naslovnicaama komunističke štampe i na usnama komunista, upečatljivo govore o komunističkim željama. Za komuniste intenzivnije bavljene pitanjima svoje nacije moglo je skliznuti u separatizam i nacionalizam ili biti označen pristalicom te pošasti. I na kraju, komuni-

stima je nacija bila bez budućnosti, jer je trebala da odumre. Budućnost svoje zajedničke države Jugoslavije komunisti su vidjeli ostvarivanjem bratstva i jedinstva naroda i narodnosti jugoslovenskih republika i pokrajina. Mogu li se onda prihvatiti optužbe nekih stranačkih prvaka prosrpske orijentacije o nacionalnom opredjeljenju stanovnika Crne Gore na popisima stanovništva u socijalističkom periodu da su bili nedemokratski i namješteni u korist crnogorske nacije, a na štetu srpske nacije, pored tako datih vidljivih činjenica o kojima smo govorili: kao i o gledanjima crnogorskih komunista na CNP i na uopšte budućnost Crne Gore i na ustavne i zakonske norme koje su štitile građane u njihovom nacionalnom izjašnjavanju.

U tabeli br. 4 dajemo uporedne podatke izjašnjavanja stanovnika na nacionalnoj osnovi za Crnogorce, Srbe i Jugoslovane na popisima stanovništva 1991. i 2003. godine u opštinama i u njihova dva popisna naselja. U drugom dijelu tabele dajemo rezultate glasanja na parlamentarnim izborima 2002. i 2006. godine za prosrpske političke partije. Upoređivanjem rezultata izbora za prosrpske političke stranke na izborima 2002. i 2006. godine sa rezultatima koje je dobila srpska nacionalnost na popisu stanovništva 2003. godine, odgovaramo na pitanje ko su ti novi Srbi.

TABELA br. 4 UPOREDNI PREGLED IZJAŠNJAVANJA STANOVNIŠTVA NA POPISU I NA PARLAMENTARNIM IZBORIMA

Popisno naselje i biračko mjesto	Godina popisa	Crnogorci %	Srbi %	Jugosloveni %	Izbori	Prosrpske stranke (SNP, SRS, NS, PKZJ, SL, SKJ, SPJSK) %
Andrijevića	1991.	84,20	13,55	1,06	2002.	63,76
	2003.	25,13	69,61	0,05	2006.	60,59
Bojovići	1991.	74,60	24,00	1,52	2002.	77,63
	2003.	6,25	93,75	---	2006.	61,67
Kralje	1991.	60,30	37,90	0,35	2002.	63,95
	2003.	21,92	75,87	---	2006.	48,98
Bar	1991.	50,90	9,79	7,34	2002.	34,38
	2003.	47,25	27,68	0,41	2006.	37,16
Glui Do	1991.	88,68	---	---	2002.	28,57
	2003.	61,93	21,02	---	2006.	32,91
Mišići	1991.	63,51	33,11	0,68	2002.	46,32
	2003.	43,87	50,59	1,19	2006.	47,19

Branislav MAROVIĆ

Berane	1991.	59,03	7,30	1,81	2002.	57,05
	2003.	25,52	46,51	0,21	2006.	44,91
Mezgalje	1991.	60,33	39,25	---	2002.	68,84
	2003.	31,40	60,86	---	2006.	51,94
Lubnice	1991.	75,40	24,18	0,40	2002.	57,40
	2003.	42,04	54,28	0,81	2006.	57,53
Bijelo Polje	1991.	49,22	7,57	0,59	2002.	43,14
	2003.	17,77	40,32	0,05	2006.	37,83
Pavino Polje	1991.	67,71	27,42	2,85	2002.	73,46
	2003.	17,34	76,53	---	2006.	72,42
Tomaševo	1991.	99,27	0,73	---	2002.	73,22
	2003.	29,43	67,35	0,35	2006.	69,14
Budva	1991.	62,57	22,47	8,62	2002.	41,81
	2003.	45,33	40,87	0,14	2006.	29,53
Bečići	1991.	54,41	33,33	6,47	2002.	54,37
	2003.	34,24	52,53	0,65	2006.	47,56
Sveti Stefan	1991.	37,29	37,53	12,83	2002.	49,25
	2003.	26,52	60,29	0,24	2006.	42,30
Cetinje	1991.	93,03	2,62	1,62	2002.	10,17
	2003.	90,67	4,62	0,15	2006.	29,57
Čevo	1991.	96,84	3,15	---	2002.	4,93
	2003.	93,55	---	---	2006.	2,88
Rijeka Crnojevića	1991.	88,82	6,76	1,17	2002.	32,50
	2003.	76,85	15,74	0,13	2006.	25,11
Danilovgrad	1991.	89,88	5,90	1,78	2002.	37,58
	2003.	67,84	25,51	0,18	2006.	40,10
Slap	1991.	97,83	---	---	2002.	36,00
	2003.	72,50	22,50	---	2006.	33,72
Spuž	1991.	90,57	3,69	2,79	2002.	49,72
	2003.	56,63	33,22	---	2006.	51,59
Herceg Novi	1991.	40,80	30,92	19,00	2002.	53,81
	2003.	28,60	52,88	0,82	2006.	61,03
Zelenika	1991.	41,02	34,88	18,35	2002.	73,63
	2003.	28,39	52,98	0,83	2006.	68,13
Sutorina	1991.	47,65	37,63	12,27	2002.	51,81
	2003.	21,75	66,23	0,33	2006.	58,31

Crnogorsko nacionalno pitanje prema popisima...

Kolašin	1991.	93,16	4,34	1,32	2002.	52,04
	2003.	50,65	44,77	0,34	2006.	58,55
Mateševo	1991.	93,02	5,81	---	2002.	50,00
	2003.	40,21	57,73	---	2006.	36,00
Međuriječje	1991.	90,65	6,47	---	2002.	62,89
	2003.	36,84	60,53	---	2006.	69,77
Kotor	1991.	55,24	14,07	18,35	2002.	34,94
	2003.	46,81	30,91	0,73	2006.	40,49
Kavač	1991.	40,99	13,95	10,94	2002.	38,73
	2003.	37,92	20,32	0,45	2006.	23,50
Prčanj	1991.	51,44	6,51	22,34	2002.	41,86
	2003.	47,51	21,46	0,96	2006.	41,77
Mojkovac	1991.	92,50	5,7	1,14	2002.	54,32
	2003.	54,77	41,12	0,20	2006.	44,66
Podbišće	1991.	86,91	6,84	4,71	2002.	45,61
	2003.	50,37	44,56	0,30	2006.	45,93
Polje	1991.	89,10	7,99	0,24	2002.	48,19
	2003.	64,87	31,08	0,07	2006.	46,30
Nikšić	1991.	88,17	5,71	1,78	2002.	25,84
	2003.	63,37	25,37	0,37	2006.	29,15
Donje Crkvice	1991.	69,07	30,93	---	2002.	58,06
	2003.	11,84	88,16	---	2006.	56,14
Orah	1991.	92,36	5,10	1,91	2002.	38,67
	2003.	66,67	15,91	---	2006.	35,29
Plav	1991.	18,22	1,44	0,52	2002.	10,10
	2003.	3,85	7,14	---	2006.	7,60
Mašnica	1991.	94,32	5,40	0,28	2002.	87,65
	2003.	26,76	78,90	0,33	2006.	66,05
Murino	1991.	89,96	3,53	1,67	2002.	71,22
	2003.	23,85	70,83	---	2006.	63,18
Plužine	1991.	91,61	6,63	0,57	2002.	72,24
	2003.	32,61	60,51	0,19	2006.	70,36
Borkovići	1991.	88,51	9,77	---	2002.	70,41
	2003.	41,98	58,02	---	2006.	72,62
Smriječno	1991.	90,51	7,75	0,86	2002.	73,68
	2003.	20,99	60,49	3,70	2006.	83,78

Branislav MAROVIĆ

Pljevlja	1991.	55,35	24,22	2,06	2002.	57,42
	2003.	23,22	51,44	0,16	2006.	47,21
Otilovići	1991.	54,75	42,29	2,95	2002.	40,10
	2003.	34,33	56,22	---	2006.	60,61
Šula	1991.	23,19	23,31	0,34	2002.	65,41
	2003.	24,89	73,38	---	2006.	61,62
Podgorica	1991.	72,22	7,73	4,00	2002.	43,33
	2003.	56,96	26,27	0,29	2006.	27,39
Crnci	1991.	72,68	13,17	5,85	2002.	28,24
	2003.	58,64	34,55	---	2006.	32,23
Ubli	1991.	94,69	3,54	---	2002.	63,66
	2003.	52,20	43,11	---	2006.	54,99
Rožaje	1991.	6,65	0,70	0,60	2002.	6,21
	2003.	1,94	3,98	---	2006.	6,37
Bukovica	1991.	23,85	0,70	0,28	2002.	25,86
	2003.	3,99	12,85	---	2006.	14,12
Koljeno	1991.	0,50	0,33	0,17	2002.	21,93
	2003.	0,48	0,16	---	2006.	14,44
Šavnik	1991.	93,00	5,14	0,86	2002.	54,32
	2003.	46,83	47,44	0,54	2006.	44,29
Duži	1991.	95,43	3,05	1,52	2002.	57,55
	2003.	48,39	50,97	---	2006.	52,27
Timar	1991.	90,09	9,01	---	2002.	64,79
	2003.	37,74	56,60	---	2006.	60,27
Tivat	1991.	33,50	15,30	20,53	2002.	42,69
	2003.	29,95	35,19	0,52	2006.	12,05
Krašići	1991.	10,53	19,30	56,14	2002.	41,35
	2003.	27,15	24,50	0,66	2006.	24,44
Radovići	1991.	38,50	39,30	1,79	2002.	70,02
	2003.	22,86	51,43	---	2006.	57,28
Ulcinj	1991.	12,37	1,67	4,92	2002.	0,13
	2003.	11,93	7,44	0,11	2006.	8,34
Donji Štoj	1991.	0,77	0,41	0,43	2002.	19,54
	2003.	3,73	1,49	---	2006.	11,09
Kroute	1991.	6,84	2,63	8,94	2002.	---
	2003.	20,50	17,39	---	2006.	1,43

Crnogorsko nacionalno pitanje prema popisima...

Žabljak	1991.	91,07	7,33	1,08	2002.	56,11
	2003.	43,03	50,26	0,05	2006.	44,96
Virak	1991.	64,17	33,58	0,74	2002.	56,22
	2003.	40,17	59,82	---	2006.	44,03
Pitomine	1991.	72,05	27,07	6,37	2002.	43,88
	2003.	54,71	40,25	---	2006.	24,47

U vrijeme popisa stanovništva Crne Gore 2003. godine, kada je broj Srba dostigao najveće učešće u ukupnom stanovništvu na svim dotadašnjim popisima stanovništva, održani su 2002. godine parlamentarni izbori na kojima su prosrpske stranke ostvarile rast broja glasača u poređenju sa rezultatima izbora iz 2006. godine. Povećanje broja Srba na popisima stanovništva odrazilo se i na povećanje broja glasača za (pro)srpske političke stranke na izborima. Tabela br. 4 pokazuje da je od 21 opštine u Crnoj Gori u 12 opština došlo do povećanja broja glasača za prosrpske partije na izborima održanim 2002. godine u odnosu na izbore iz 2006. godine. To povećanje broja glasača za prosrpske partije izraženo je kao i povećanje broja Srba na popisu stanovništva 2002. godine u opštinama na sjeveru Crne Gore: Andrijevići, Beranama, Bijelom Polju, Mojkovcu, Plavu, Plužinama, Pljevljima, Šavniku i Žabljaku i u primorskim opštinama Budvi i Tivtu i, zatim, u Podgoričkoj opštini. Od posmatranih 42 biračka mjesta, odnosno popisnih naselja u 30 je došlo do povećanja broja glasova za prosrpske partije na glasanju 2002. godine u upoređenju sa rezultatima izbora 2006. godine. Na popisu stanovništva u istim naseljima 2003. godine broj Srba je povećan u odnosu na stanje popisa 1991. godine.

Kada se posmatraju rezultati popisa Jugoslovena 1991. godine, vidi se veliki njihov brojčani pad na popisu 2003. godine, kada oni u nekim opštinama i naseljima potpuno nestaju ili su svedeni ispod jednog procentnog učešća u ukupnom stanovništvu tih opština, odnosno naselja. U opštinama Tivat, Herceg Novi, Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, Podgorica, Pljevlja, Berane i Žabljak, zabilježen je najveći pad broja Jugoslovena na popisu 2003. godine u upoređenju sa popisom 1991. godine. Tako je u Tivtu taj pad Jugoslovena iznosio 20,01% u 2003. godini, u Herceg Novom za 18,18%, Kotoru za 17,62%, Budvi za 7,88%, Baru za 6,93%, Ulcinju za 4,80%, Podgorici za 3,71%, Pljevljima za 1,96%, Beranama za 1,69% i Žabljaku za 1,02%. Popisom 2003. godine Jugosloveni su svedeni ispod jedan odsto učešća u ukupnom stanovništvu u opštinama Andrijevića, Bar, Berane, Bijelo Polje, Mojkovac, Nikšić, Plužine, Pljevlja, Podgorica, Šavnik, Tivat, Ulcinj i Žabljak, a nije ih više bilo u opštinama Plav i Rožaje.

Ukupni rezultati na popisima stanovništva i na parlamentarnim izborima održanim u posmatranom periodu ukazuju da je pad broja Crnogoraca i Jugoslovena i rast broja Srba na popisima stanovništva povezan sa rastom broja glasača za prosrpske partije na parlamentarnim izborima.

Poslije ove uporedne analize postavlja se pitanje: ko su Srbi koji su se na popisu stanovništva 2003. godine izjasnili kao Srbi? Odgovor je – to su građani koji su se na ranijim popisima stanovništva izjašnjavali kao Crnogorci i Jugosloveni. Na parlamentarnim izborima 2002. godine, kao što smo vidjeli, prosrpske političke stranke dobile su više glasova nego na izborima 2006. godine. Analiza upućuje da su ti glasači prosrpskih partija oni građani, Crnogorci i Jugosloveni, koji su se 2003. godine izjasnili kao Srbi. Prema tome, može se reći da Crnogorci koji su 2003. godine „postali“ Srbi, svoju nacionalnu pripadnost podređuju svojoj političkoj pripadnosti. To je taj fenomen kod Crnogorca o kojem smo već pisali. Što se tiče Jugoslovena, o kojima smo već nešto kazali, oni su sa nestankom jugoslovenske države izgubili motive da se i dalje izjašnjavaju kao Jugosloveni i većinom su se opredijelili kao pripadnici srpske nacije.

Istoriijat razvoja „jugoslovenstva“, a sa njim i Jugoslovena u KPJ obuhvata prvi period 1919–1923. godine, kada je KPJ stajala „na braniku ideje nacionalnog jedinstva“, odnosno da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod koji se u zajedničkoj državi mogu transformisati u jednu naciju, jugoslovensku. Jugoslovenstvo je kao etnička kategorija bilo potrebno KPJ jer je doprinosilo klasnom jedinstvu jugoslovenskog proleterijata i trebalo je da oslobodi radničku klasu nacionalnih razlika i mogućih različitih nacionalnih interesa. Ideja nacionalnog jedinstva bila je i državna ideja Kraljevine SHS, na kojoj se jedino mogla stvoriti nova država.

Stanovište o nacionalnom jedinstvu KPJ je odbacila krajem 1923. godine, odnosno u januaru 1924. godine zvanično. KPJ se, ipak, 1935. godine vratila Jugoslaviji kao zajedničkoj državi i uvrstila jugoslovensko pitanje u svoj nacionalni program. Istorija „jugoslovenstva“ kao nacionalna ideja izražena je u novoj ideji, ideji „bratstva i jedinstva“ jugoslovenskih naroda, ponikloj u toku NOR-a. Konceptcija zajedničke jugoslovenske države pretvorena je u konceptciju jugoslovenske demokratske federacije, zasnovane na principu ravnopravnosti.⁵ Ili kako je to Josip Broz Tito kazao na Osnivačkom kongresu KP Srbije, u maju 1945. godine: „Voljeti svoju naciju, Hrvatsku ili Srbiju, ne znači negirati uopće našu zemlju – jugoslaviju. Naprotiv, voljeti svoju federalnu jedinicu – znači voljeti Jugoslaviju“.⁶ Iako „Jugoslovenstvo“ sa etničkim

⁵ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, Beograd, 1983, str. 452.

⁶ Osnivački kongres KP Srbije, Beograd, 1972, str. 210.

sadržajem nije dobilo „pravo građanstva“ u jugoslovenskom socijalističkom društvu, ono je ipak bilo temelj stvaranja prve jugoslovenske države 1918. godine, ali se u njoj nije ostvarilo.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Martin HENZELMANN Apliciranje Koncepta „Languaging“ u Crnoj Gori: Slučaj Nacionalnog parka „Lovćen“	3
Ljudmila VASILJEVA Suvremena ukrajinsko-hrvatska leksikografija	15
Katarina LOZIĆ-KNEZOVIĆ More Recent Loanwords in <i>Friar Šimun Klimantović`s Croatian Glagolitic Miscellany I</i>	33
Filip GALOVIĆ Govor Svetoga Jurja (pored Senja)	67
Jasmin HODŽIĆ Bosanski jezički identitet i popisi stanovništva 1991. i 2013. – Sociolingvistički pristup (s fokusom na pitanja jezika i školstva).....	85
Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ Sklonidbeni uzorci prezimena zadarskoga područja u normi i uporabi.....	101
Олена КЛИМЕНТОВА Концептологія молитви в українських пареміях.....	133
Aleksandar RADOMAN Književni kanon i crnogorska usmena književnost predvukovskoga doba	155
Milan MARKOVIĆ Od geneze do apokalipse – distopijska povijest civilizacije u romanu <i>Atlantida</i> Borislava Pekića	191

Vladimir VOJINOVIĆ Poslijeratna pripovijetka Milovana Đilasa.....	205
Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ & Vildana PEČENKOVIĆ Motiv maćehe u južnoslovenskim usmenim bajkama	219
Jakov SABLJIĆ Književno djelo Vladana Desnice na razmeđu kultura.....	231
Наталя РУДА Идейно-художній аналіз поезій Дмитра Павличка із циклу „Вірші з Чорногорії“	247
Тетяна КОЦЬ Мовні засоби оцінності в романі Огнена Спахіча „Хансенові діти“	263
Slaven LENDIĆ & Milica LUKIĆ Comic Book Esthetics as a Literary Form in the Circular Creativity Process.....	279
Валентина МУСІЙ Проблема національної ідентичності в романах Андрія Куркова „Сірі бджоли“ та Ольги Кряжич „Тінь kota“	315
Zvonimir PRTENJAČA O gubitku sluha kao kulturnom identitetu u grafičkom romanu <i>Oko sokolovo</i> Matta Fractiona i Davida Aje.....	335
Валерій КОРНІЙЧУК Чорногорський наратив „Чорної ради“ Пантелеймона Куліша	353
František ŠISTEK Zemlja bez Jevreja? Crna Gora i Jevreji prije 1918.....	373
Boban BATRIĆEVIĆ Da li putem Hrista ili Talmuda?	399

Срђа МАРТИНОВИЋ
Униформа као културна
особеност црногорске гарде..... 413

Sanjin KODRIĆ
Bosnistika – šta je to? 427

Dragica DRAGUN & Ivana KURILJ
Upoznatost s prozom o teškoćama u
razvoju u dječjoj književnosti 459

Anela NIKČEVIĆ-MILKOVIĆ
Poučavanje čitanja i pisanja u 21. stoljeću 485

Suada A. DŽOGOVIĆ
Upravljanje medijskim izvještavanjem i
komuniciranjem s javnošću: kvalitativna analiza 511

GRADA

Novica VUJOVIĆ
Toponimi kolašinskog sela *Lugovi*..... 539

PORTRETI

Mislav JEŽIĆ
Radoslav Katičić – velikan filologije..... 545

Aleksandar RADOMAN
In memoriam Branislav Marović (1933–2022) 557

Novica VUJOVIĆ
In memoriam: akademik Branko Radojičić (1927–2022) 561

PRIKAZI

Nikola SUNARA
Vrijedan doprinos proučavanju
crnogorskog jezika, književnosti i kulture 567

Milica LUKIĆ
Knjiga igračka slavenske mitologije..... 575

Андријана ПАВЛЈОБА
Тешкото 579

Ljudmila VASILJEVA
Vrijedan produžetak dobrih
tradicijskih južnoslavenske onomastike..... 583

Aleksandar RADOMAN
Vrijedna Batrićevićeva monografija o „najstarijoj mržnji“
u Crnoj Gori u Drugome svjetskom ratu..... 589

ARHIVA

Branislav MAROVIĆ
Crnogorsko nacionalno pitanje prema popisima
stanovništva i glasanja na višestranačkim
parlamentarnim izborima 2002. i 2006. godine..... 595

TABLE OF CONTENTS

Martin HENZELMANN Languaging Montenegro: The Case of the Lovćen National Park.....	3
Ljudmila VASILJEVA Contemporary Ukrainian-Croatian Lexicography	15
Katarina LOZIĆ-KNEZOVIĆ More Recent Loanwords in <i>Friar Šimun Klimantović`s Croatian Glagolitic Miscellany I</i>	33
Filip GALOVIĆ Vernacular of Sveti Juraj (Near Senj)	67
Jasmin HODŽIĆ Bosnian Language Identity and Population Censuses 1991 and 2013 – Sociolinguistic Approach (Focusing on Issues of Language and Education)	85
Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ Family Name Declension Patterns in the Region of Zadar Between Norm and Usage.....	101
Олена КЛИМЕНТОВА Klymentova O. Conceptology of Prayer in Ukrainian paremia	133
Aleksandar RADOMAN Literary Canon and Montenegrin Oral Literature in the Pre-Vuk Period.....	155
Milan MARKOVIĆ From Genesis to Apocalypse – Dystopic History of Civilization in Borislav Pekić`s Novel <i>Atlantis</i>	191

Vladimir VOJINOVIĆ Post-war Short Stories by Milovan Đilas.....	205
Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ & Vildana PEČENKOVIĆ Motif of Stepmothers in South-Slavic Oral Fairy Tales	219
Jakov SABLJIĆ Literary Work of Vladan Desnica on the Cross-road of Cultures.....	231
Natalia RUDA Ideological and Literary Analysis of Dmytro Pavlychko's Poetical Cycle „poems From Montenegro“	247
Tetiana KOTS Language Means of Evaluation in Ognen Spakhich's Novel „Hansen's Children“	263
Slaven LENDIĆ & Milica LUKIĆ Comic Book Esthetics as a Literary Form in the Circular Creativity Process	279
Valentyna MUSII Problem of National Identity in Novels By Andrey Kurkov „Gray Bees“ and Olga Kryazhich „Shadow of the Cat“	315
Zvonimir PRTENJAČA On Hearing Loss as a Cultural Identity in Matt Fraction and David Aja's <i>Hawkeye</i>	335
Valeriy KORNIYCHUK The Montenegro Narrative <i>Black Council</i> of Panteleimon Kulish.....	353
František ŠISTEK Land Without Jews? Montenegro and the Jews Before 1918	373
Boban BATRIĆEVIĆ Christ or the Talmud?	399

Srđa MARTINOVIĆ The Uniform as a Cultural Characteristics of the Montenegro Guards	413
Sanjin KODRIĆ Bosnian Studies – What is it?	427
Dragica DRAGUN & Ivana KURILJ Familiarity With the Prose on Developmental Difficulties in Children’s Literature	459
Anela NIKČEVIĆ-MILKOVIĆ Teaching Reading and Writing in the 21 th Century	485
Suada A. DŽOGOVIĆ Managment of Media Reporting and Communication With the Public: A Qualitative Analysis.....	511
MATERIAL	
Novica VUJOVIĆ Toponames of the Kolašin Village <i>Lugovi</i>	539
PORTRAITS	
Mislav JEŽIĆ Radoslav Katičić – Great of Philology	545
Aleksandar RADOMAN In memoriam Branislav Marović (1933–2022)	557
Novica VUJOVIĆ In memoriam: akademik Branko Radojičić (1927–2022)	561
REVIEWS	
Nikola SUNARA A Valuable Contribution to the Study of Montenegro Language, Literature and Culture	567

Milica LUKIĆ
Toy Book of Slavic Mythology..... 575

Андријана ПАВЛЈОБА
Тешкото 579

Ljudmila VASILJEVA
A Worthful Extension of the Good
Traditions of South Slavic Onomastics..... 583

Aleksandar RADOMAN
Batrićević's Valuable Monograph on the „Oldest Hatred“
in Montenegro During the Second World War..... 589

ARCHIVE

Branislav MAROVIĆ
The Montenegrin National Question According to the
Censuses Population and Voting in Multiparty
Parliamentary Elections in 2002 and 2006 595

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
100

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)